KALEMİYEDEN MÜLKİYEYE

OSMANLI MEMURLARININ TOPLUMSAL TARİHİ

CARTER V. FINDLEY

ÇEVİREN
GÜL ÇAĞALI GÜVEN

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

KALEMİYEDEN MÜLKİYEYE

OSMANLI MEMURLARININ TOPLUMSAL TARİHİ

Zindankapı, Değirmen Sokak, No:15
34134 Eminönü/İstanbul
Tel: (0212) 522 02 02 - Faks: (0212) 513 54 00
www.tarihvakfi.org.tr - yayin@tarihvakfi.org.tr

Kapak Resmi
Defterdarın kalem odası, gravürden ayrıntı,
D'Ohsson albümünden, cilt III, 1820.

Yayıma Hazırlayan
Ayşen Anadol, Hamdi Can Tuncer

Kitap Tasarımı
Haluk Tuncay

Baskı
G.M. Matbaacılık ve Ticaret A.Ş.
(0212) 629 00 24

Birinci Basım: Ekim 1996
İkinci Basım: Kasım 2011

ISBN 978-975-333-056-5

CARTER V. FINDLEY

KALEMİYEDEN MÜLKİYEYE

OSMANLI MEMURLARININ TOPLUMSAL TARİHİ

Çeviren
Gül Çağalı Güven

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

Ohio Eyalet Üniversitesi Tarih Bölümü'nde görev yapmakta olan Prof. Carter V. Findley, elinizdeki kitabın yanı sıra *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789-1922* (1980) [Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform: Bab-ı Âli, 1789-1922], *The Turks in World History* (2005) [Dünya Tarihinde Türkler], *Turkey, Islam, Nationalism, and Modernity* (2010) [Türkiye, İslam, Milliyetçilik ve Modernite] gibi kitapların yazarıdır. Findley, *Turkish Studies Association* (Türk Araştırmaları Derneği) ve Tarih Vakfi üyesidir.

Lucia için

ÖNSÖZ

Tarih Vakfi'nın Eminönü'ndeki Bilgi-Belge Merkezi'ni 3 Kasım 1994 tarihinde ziyaret ettiğimde, sayın Orhan Silier'le tanıştım. İlk sohbetimizde Orhan Bey'in önemli bir konu açmak istediğini düşündüm, fakat ne olabileceğini tahmin edemedim. Nihayet büyük bir nezaketle, Osmanlı idari reform tarihi hakkında yazdığım iki kitabın Tarih Vakfi tarafından çevrilmesine razı olup olmadığımı sordu. Razı mıydım? Bir yıldan beri çevirilerinin çıkmasını istemiş, ama buna olanak bulamamıştım. Razı olmak ne kelime, çok iyi, çok doğru bir çevirinin yayımlanmasını sağlamak için elimden geleni yapmaya hazır olduğumu söyledim.

İki gün sonra o sıralarda oturduğum Ankara'ya dönünce, Tarih Vakfi'nın heyecan verici önerisini iletmek niyetiyle kitapçıya uğradığımda, kitapçı, hiçbir şey söylememe firsat bırakmadan, ilk kitabımın yeni çıkmış çevirisini göstererek bunu görüp görmediğimi sordu. Demek ki yıllarca beklediğim çeviri firsatı, en ideal, en yüksek standartlı yayınevi tarafından önerildiğinde, hiç tanımadığım bir yayıncı, bana hiç danışmadan, benden herhangi bir bilimsel yardım istemeden, iki kitabımdan birinin çevirisini yayımlamıştı. Olayda kaderin cilvelerine boyun eğmekten başka çok az çare bulunduğu halde, böyle bir çevirinin Türk okuyucularının işine yarayıp yaramadığını sormak yerinde olur.

Böylece Tarih Vakfi'nın heyecan verici önerisinin boyutları iki günlük kısa bir sürede yarıya inmiş oldu. Hemen planın bu kadarı kurtarılmaya girişildi. İkinci kitabın çevirisi Tarih Vakfi tarafından hazırlandı. Elinizdeki kitap, yayıneviyle kurulan sıkı bir işbirliğinin ürünüdür. Bu defa, çevirinin İngilizce aslına -iyi kötü yönleriyle- uygun olması için büyük çaba gösterildi.

İngilizcesi *Ottoman Civil Officialdom: A Social History* adıyla 1989 yılında Princeton Üniversitesi Yayınevi tarafından yayımlanan bu kitap, 1980 yılında aynı yayınevi tarafından yayımlanan *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789-1922* adlı ilk kitabımın de-

vamıdır. Her iki kitap, tek bir araştırma programının ürünüdür. İlk kitapta, Osmanlı reform dönemi (y. 1789-1922) süresince idare reformu, özellikle Sadaret, Meclis-i Vükela, Şura-yı Devlet, Dahiliye ve Hariciye nezaretlerinin merkez dairelerini kapsayan Bâb-ı Âli bağlamında, örgütsel, işlevsel ve tüzüksel-yasal aygıtın gelişmesi açısından irdelenmektedir. Bu kitapta ise, aşağı yukarı aynı dönem süresince yine idare reformu, fakat bu defa Osmanlı mülkiye memurlarının toplumsal tarihi, yani sivil bürokrasinin toplumsal "aygıtı" açısından incelenmektedir.

İkinci kitabı yazarken yeni kaynaklar bulduğum gibi, her iki kitabı dikkatle okuyanların gözleri, belki de aradan geçen on yılın etkisiyle oluşan bazı yorum değişikliklerine ilişecektir. Fakat bu cildin gerektirdiği çözümlemelerin çoğunu ilk kitabımı yazmadan önce yaptığım için, her iki kitapta bulunan yorumların ana hatlarının birbirine uyumlu bulunması beklenebilir. Bu kitabın İngilizcesiyle Türkçesinin yayın tarihleri arasında ortaya çıkan yeni fikir ve yorumlar da var. Bu kitabı şimdi yazıyor olsaydım, özellikle 17. ve 18. yüzyılların bir çöküş devri olarak algılanmasına eleştirel yaklaşan son zamanların revizyonist yorumlarını hesaba katmaya çalışacaktım. Ağırlık merkezi 19. yüzyıl olan bir araştırmanın doğru anlaşılabilmesi için bunun çok önemli bir problem olmayacağını düşünmekteyim.

Birinci ve ikinci kitabım arasındaki belki de en göze çarpan fark, ikincisinin, kısmen nicel çözümlemeye dayanmasıdır. Böyle bir eserde, verilerin nasıl toplandığı, kitapta sözü edilen sonuçların nasıl çıkarıldığı anlatılmalıdır: fakat nasıl ve kitabın neresinde? Bir yandan, tıpkı zevkli bir mimari tasarımın, elektrik telleri, sulama ve havalandırma borularını gözlerden saklaması gibi, bu tür teknik ayrıntıların mümkün olduğu kadarıyla eklere geçirilmesi gerektiği düşünülebilir. Öte yandan, kitabın bazı bölümlerinde, belli bir tablonun doğru yorumlanması için gereken teknik noktalar anlatılmadan tablonun değerlendirmesine girişmek doğru olmaz. Orta yolu arayarak, kitabın, nicel çözümleme sonuçlarının anlatıldığı bölümlerinde, devamlılığı mümkün olduğu kadarıyla az kesmeye, aynı zamanda, metin ve tabloların anlamını bir bütün olarak açığa çıkarmak için gerekenleri anlatmaya çalıştım. Nicel çözümlemelerimin tamamiyle yöntemsel olan açıklamalarına ise, yalnızca eklerde giriştim. Tablolar metinde sunulurken, gerekli açıklamaların özetlenmeyecek kadar hacimli olduğu tek örnek, 8. Bölüm'de maaş istatistiklerinin yorumlanmasına bir uyarıyla başlandığı yerdir.

Bu yüzden eklerin bütün okuyucular tarafından okunmasının önemini vurgulamak gereklidir. Kitapta sunulan nicel çözümlemeleri ya da nicel çözümlemelere dayalı yorumları kendi araştırmalarında kullanmak üzere alıntı yapmak isteyenlerin, ekleri dikkatle incelemeleri zati menfaatleri ica-

bıdır. Bu, özellikle, hesaplanmaları birtakım varsayımlar ve düzeltmeler gerektiren maaş ve fiyat istatistikleri örneğinde geçerlidir. Bu kitapta en basit tekniklerinden yalnız mütevazı bir örneği ortaya konulan nicel çözümlemelerle ilgilenen okuyucularsa ilk önce ekleri okumak isteyeceklerdir. Okuyanlar, özellikle Ek A'da, çeşitli anlarında yorucu olduğu kadar heyecanlandırıcı bir araştırma projesinin tarihini bulacaklar.

Bir toplumsal tarih çalışması, ister övgü ister suçlama olsun pek çok kişiyi kaçınılmaz olarak başkalarının değerlendirmeleriyle verir. Bu kitapta söz edilenlerden hiçbiri hayatta olmamasına rağmen, torunları ya da onları hatırlayanlar kitabın okuyucuları olabilirler. Soyadı Kanunu ancak 1935 yılında çıktığı için, daha eski bir dönemi araştıran birisinin, şimdi yaşayanlardan kimlerin hatırlarını kırabileceğini bilmesi çok zordur. Bu durum, kitabı sunarken, içinde söz edilen kişilerle bağlantıları olanların hoşgörülerini dilemeyi vacip kılar. Kitabın amacı, artık ortadan kaybolmuş bir toplumsal sistemin anlatılmasıdır. Bu toplumsal sistemin içinde yaşayanlardan söz etmeksizin bu amaca varılamaz. Bu insanlardan söz etmek de, ancak çağdaşlarının gözlemlerinden yararlanarak mümkün oluyor. Kaynaklardaki bu tür gözlemleri araştırmak, herhangi bir kişi veya olay hakkında kaydedilenler arasındaki uyuşmazlıkların ne kadar büyük olabildiğini göstermektedir.

Son olarak, araştırmalarımda bana yardım eden araştırmacılar, arşivciler ve kütüphanecileri anmayı zevkli bir görev olarak kabul ediyorum. Türkiye'de *Başbakanlık Osmanlı Arşivi*, *Hariciye Hazine-i Evrak Müdürlüğü*, *Topkapı Sarayı Arşivi*, *İstanbul Üniversitesi* ve *Atatürk Kütüphaneleri*'nde birkaç kez araştırma yapmama izin veren resmi makamlara minnettarlığımı bildiririm. Türkiye dışında, Londra'daki *Public Records Office* ve *British Museum Newspaper Library*, Paris'teki *Archives du Ministère des Affaires Etrangères*, Viyana'daki *Haus- Hof- und Staatsar-chiv*, Washington'daki *U.S. National Archives*'in yöneticilerine de şükran borçluyum. Bana yardım eden bütün insanların adlarını kitaplarımın İngilizcesinde belirttiğim için Türk okuyucuların belki de tanımadığı birçok adı burada tekrarlamaktan vazgeçerek en çok borçlu olduklarımın zikriyle yetineceğim. Çok büyük katkıları olanlardan Nermin Menemencioğlu Streater ve Roderic H. Davison son zamanların acı kayıplarındandılar. Bunlardan başka, Leyla Çambel, İnci Enginün, Yılmaz Esmer, Mehmet Genç, Metin Heper, Selim İlkin, Halil İnalcık, Bernard Lewis, Şerif Mardin, İlber Ortaylı, Şevket Pamuk, Donald Quataert, Michael Rogers, Irvin Schick, Stanford Shaw, Dona Straley, Andreas Tietze ve Zafer Toprak'a en içten teşekkürlerimi ifade etmek isterim. Tarih Vakfı'nın eserlerimle ilgilenmesi bilimsel hayatımın bana en büyük bahtiyarlık bağışlayan olaylarındandır. Yönetim Kurulu Başkanı İlhan Tekeli, Genel Sekreter Orhan Silier, Çevirmen Gül

Çağlı Güven ve özellikle de bu kitabın hazırlanmasında değeri ölçülemez katkıları olan iki kişi daha, Yurt Yayınları editörü Ayşen Anadol ve Ohio'da çevirinin gözden geçirilmesinde bana yardım eden Boğaç Ergene'ye ne kadar minnettar kaldığımı bildirmekse teşekkür görevlerimin sonuncusu ve en zevklisidir.

Carter V. Findley
1 Ağustos 1996

İÇİNDEKİLER

	Tablolar	*xi*
	Şekiller	*xiii*
	Kısaltmalar	*xiv*
I	GİRİŞ	*1*
	Neden Osmanlı Memurları Araştırması?	*4*
	Karmaşık Bir Toplumsal Gerçekliği Nasıl Değerlendiririz?	*13*
	Kalemiyenin Mülkiyeye Dönüşümündeki Ana Etkenler ve Konular	*19*
	Özetle	*39*
II	REFORM ARİFESİNDE KALEMİYE	*41*
	Toplumsal Kökenler	*41*
	Eğitim ve Düşünsel Ufuklar	*53*
	Hizmet Koşulları	*58*
	Hizmetin Karşılığı	*83*
	Sonuç	*88*
III	MÜLKİYE MEMURLARININ TOPLUMSAL KÖKENLERİ	*90*
	Hariciye Memurların Toplumsal Kökenleri: Toplu Bir Bakış	*92*
	Diğer Nezaretlerle Karşılaştırmalar	*117*
	Toplumsal Çevresi İçinde Bir Osmanlı Memuru	*126*
	Sonuç	*136*
IV	EĞİTİM	*139*
	Osmanlı Eğitim Reformu: Engeller ve Başarılar	*139*
	Memurların Eğitim Tercihleri	*152*
	Genel Bir Bakış: Kültür Benimseme Sürecinden Kültür Yaratmaya	*183*
V	DÜŞÜNSEL YÖNELİMLER	*185*
	Aşçı Dede İbrahim Halil'le "Keramet Bahçesi"nde	*190*
	Ali Nizamî Bey'in Alafrangalığı ve Şeyhliği	*200*
	İbrahim Hakkı Paşa: Yeni Fikirler, Yeni Roller, Yeni Bir Adam	*208*
	Sonuç: Karşıt Kültürel Yönelimler	*223*

VI MÜLKİYE MEMURLARI İŞBAŞINDA: DAİRE ORTAMI, İŞ GÖRME USULLERİ, PROFESYONELLİK ANLAYIŞI 225
Daireler: Mekân ve Ortam 225
Evrimleşen İdari Rutinler 231
Osmanlı İdaresinde Aşırı Çalışma Var mıydı? 246
Yeni Bir Profesyonelliğe Doğru 258
"İdare-i Maslahat"tan "İdare-i Memleket"e 269

VII MÜLKİYE MEMURLARI İŞBAŞINDA: HİMAYE VE TERFİ 271
Hariciye Nezareti'nde Çalışma ve İlerleme 272
Himaye ya da Şahsa Bağlı Olmayan Muamele: Aşçı Dede İbrahim'in Tecrübeleri 303
Sonuç 313

VIII MAAŞLAR VE YAŞAM STANDARTLARI 315
Müflis Bir Bürokraside Geçim Koşulları: Maaş Sisteminin Sorunları 315
Ödül ve Ceza: Eşitlikçiliğe Son Bir Bakış 329
Memurların Yaşam Standartları ve Bunların Siyasal Sonuçları 346
Sistemin Yozlaşması, Hizmet Bedelindeki Eşitsizlikler, Devrimci Galeyan 360

IX SONUÇ: PORTRELER GALERİSİ 363

EKLER

A-Hariciye Nezareti Sicill-i Ahvalleri:Kaynaklar, Yöntemler ve Çözümleme Sorunları 373
B-Emtia Fiyat Ortalaması : Kaynaklar ve Çözümleme Yöntemleri 391

Resimler 399
Kaynakça 406
Dizin 419

TABLOLAR

3.1 Hariciye Nezareti Personeli İçinde Gruplar ve Altgruplar *98*
3.2 Hariciye Nezareti Personelinin Seçilmiş Tarihlerdeki Bileşimi *100*
3.3 Doğum ve İlk Atanma Tarihleri, İlk Atanmadaki Yaşlar *102*
3.4 Hariciye Memurlarının Doğum Yerleri *104*
3.5 Hariciye Nezareti'nde ve İstanbul Nüfusunda Etnik-Dinsel Grupların Temsil Oranı *107*
3.6 Hariciye Memurlarının Baba Meslekleri *109*
3.7 Mülkiye'de Görev Yapan Babalar *115*
3.8 Seçilmiş Tarihlerde Çeşitli Kuruluşların Personel Bileşimi *118*
3.9 Mülkiye Mektebi Mezunlarının Doğum Yerleri, 1880-1884, 1908-1912 *121*
3.10 Mülkiye Mektebi Mezunlarının Baba Meslekleri, 1880-1884, 1908-1912 *124*
4.1 Hariciye Memurlarının Gördüğü Eğitim Türü *156*
4.2 Hariciye Memurlarının İlköğrenim Durumu *156*
4.3 Hariciye Memurları Arasında Rüşdiye Öğrenimi Görenler *157*
4.4 Hariciye Memurları Arasında İdadi Öğrenimi Görenler *163*
4.5 Hariciye Memurları Arasında Yüksek ya da Mesleki Eğitim Görenler *165*
4.6 Hariciye Memurları Arasında Üniversite Öğrenimi Görenler *170*
4.7 Farklı Eğitim Düzeylerinde Öğrenimi Tamamlama Durumu *172*
4.8 Teknik ve Mesleki Niteliklerin Yaygınlık Düzeyi *175*
4.9 Bilinen Dillere İlişkin Beyanlar *179*
7.1 Memuriyet Süresinin Seçilmiş Noktalarında Görevli Memur Sayısı *275*
7.2 Hariciye Nezareti'nde Görev Yerleri
A. Tüm cevap verenler *276*
B. Temel personel grupları *279*
C. Gayrimüslim altgruplar *284*
7.3 Hariciye Nezareti Dışındaki Görev Yerleri
A. Tüm cevap verenler *287*
B. Temel personel grupları *288*
C. Gayrimüslim altgruplar *290*
7.4 Hariciye Memurlarının Bulundukları Görevler
A. Tüm cevap verenler *292*
B. Temel personel grupları *294*
C. Gayrimüslim altgruplar *296*
7.5 Aynı Görevde ya da Dairede Hizmet Süresi
A. Tüm cevap verenler *297*
B. Temel personel grupları *298*
C. Gayrimüslim altgruplar *300*

8.1 Hizmet Koşullarının ve Disiplin Tedbirlerinin Etkisi *331*
8.2 Düzeltilmiş Hariciye Nezareti Maaş Ortalamaları, Miktarı Belli Bir Maaşla İstanbul'da Görev Yapan Memurlar *337*
8.3 Düzeltilmiş Hariciye Nezareti Maaş Medyanları, Miktarı Belli Maaşla İstanbul'da Görev Yapan Memurlar *340*
8.4 Düzeltilmiş Hariciye Nezareti Maaş Ortalamaları, Miktarı Belli Maaşla İstanbul'da Görev Yapan Memurlar (yüzde eşdeğerleri) *351*
8.5 Düzeltilmiş Hariciye Nezareti Maaş Medyanları, Miktarı Belli Maaşla İstanbul'da Görev Yapan Memurlar (yüzde eşdeğerleri) *352*
8.6 Düzeltilmiş Maaş Ortalamalarının Tahıl Fiyat Ortalamasına Oranı *355*
8.7 Düzeltilmiş Maaş Medyanlarının Tahıl Fiyat Ortalamasına Oranı *356*
A.1 Düzeltilmiş Hariciye Nezareti Maaş Ortalamaları, Miktarı Belli Maaşla Çalışan Tüm Memurlar *386*
A.2 Düzeltilmiş Hariciye Nezareti Maaş Medyanları, Miktarı Belli Maaşla Çalışan Tüm Memurlar *388*
B.1 İstanbul Tahıl Fiyatlarının Yıllık Ortalamaları *396*
B.2 İstanbul Tahıl Fiyatlarının Yıllık Ortalamaları (yüzde eşdeğerleri) *397*

ŞEKİLLER

Şekil 3.1 Aşçı Dede İbrahim Halil'in Aile Bağları *128*
Şekil 3.2 Aşçı Dede İbrahim Halil'in Evlilikleri, Torunları ve Öteki Bağları *133*
Şekil 8.1 Miktarı Belli Bir Maaşla İstanbul'da Görev Yapan Hariciye Nezareti Memurlarının Personel Gruplarına Göre Düzenlenmiş Maaş Ortalama ve Medyanlarının Karşılaştırmaları *342*
Şekil 8.2 Miktarı Belli Bir Maaşla İstanbul'da Görev Yapan Hariciye Nezareti Memurlarının Maaş Ortalama ve Medyanlarının Karşılaştırmaları *343*
Şekil A.1 Miktarı Belli Bir Maaşla Görev Yapan Tüm Hariciye Nezareti Memurlarının Personel Gruplarına Göre Düzenlenmiş Maaş Ortalama ve Medyanlarının Karşılaştırmaları *390*
Şekil A.2 Miktarı Belli Bir Maaşla Görev Yapan Tüm Hariciye Nezareti Memurlarının Maaş Ortalama ve Medyanlarının Karşılaştırmaları *390*
Şekil B.1 Bileşik Tahıl Fiyat Ortalaması *395*

KISALTMALAR

Arşiv adlarının kısaltmaları (*) ile imlenmiştir.

AAE *	Archives des Affaires étrangères, Paris
A.D.	Aşçı Dede İbrahim Halil
AHR	*American Historical Review*
B	Receb, hicri takvimin yedinci ayı
BBA *	Başbakanlık (daha önce Başvekâlet) Arşivi, İstanbul
Bd.	Bant (cilt), PAAA'dan aktarılan bölümlerde
BEO	Bâb-ı Âli Evrak Odası, BBA
BMCCFC	*Bulletin mensuel de la Chambre de commerce française de Costantinople*
BP	Palmerston Broadlands Papers, National Registry Archives, Londra
Buy.	Buyuruldu Defterleri, sadrazam emirlerini içeren defterler, BBA
C	Cemâziyü'l-âhir, hicri takvimin altıncı ayı
CA	Cemaziyü'l-evvel, hicri takvimin beşinci ayı
DSA	Dahiliye Sicill-i Ahval Defterleri, Dahiliye Nezareti'yle ilgili olarak BBA'da sınıflandırılmış, resmi biyografileri içeren defterler
EI[2]	*Encyclopedia of Islam*, ikinci baskı
El	Evâil, ayın ilk on günü
Er	Evâhir, ayın son on günü
Et	Evâsıt, ayın ortadaki on günü
FO *	Foreign Office Papers, Public Record Office, Londra
GAL	Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Literatur*
Har. *	Hariciye Arşivi, İstanbul
HHS *	Haus-, Hof-, und Staatsarchiv, Viyana
İA	*İslam Ansiklopedisi*
IFM	*İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*
İ.H.	İbrahim Hakkı Paşa
IJMES	*International Journal of Middle East Studies*
JCCC	*Journal de la Chambre de commerce de Constantinople*
L	Şevval, hicri takvimin onuncu ayı
M	Muharrem, hicri takvimin birinci ayı
Mal. Müd.	Maliyeden Müdevver, bir tür maliye kaydı, BBA
MHBD	İbrahim Hakkı Paşa, *Medhal-i Hukuk-ı Beyneldüvel*
MHD	İbrahim Hakkı Paşa, *Medhal-i Hukuk-ı Düvel*
MENA	Haz. J.C. Hurewitz, *The Middle East and North Africa in World Politics*

Müh.	Mühimme Defterleri, BBA
Müt.	Mütenevvi, "muhtelif" dosyalar, Har.
N	Ramazan, hicri takvimin dokuzuncu ayı
Niz.Kav.	Nizamat ve Kavanin, düzenlemeler ve kanunlar toplamı, Har.
O.	Ottoman
O.E.	Ottoman Empire
OTD	Mehmed Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*
PAAA *	Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Bonn; U.S. National Archives'daki mikrofilm koleksiyonu kanalıyla, Washington D.C., mikrofilm (mf.) makara numarası gösterilmiştir.
PA	Politisches Archiv, HHS
PRO *	Public Record Office, Londra
R	Rebiyü'l-âhir, hicri takvimin dördüncü ayı
RA	Rebiyü'l-evvel, hicri takvimin üçüncü ayı
S	Sefer, hicri takvimin ikinci ayı
Ş	Şaban, hicri takvimin sekizinci ayı
SA	Sicill-i Ahval, personel kayıtları, Har.
Staats.	Joseph von Hammer, *Staatsverfassung und Staatsverwaltung des osmanischen Reichs*
TKE	Tercüme Kalemi Evrakı, Har.
TPK *	Topkapı Sarayı Arşivi
Z	Zi'l-hicce, hicri takvimin on ikinci ayı
ZA	Zi'l-kade, hicri takvimin on birinci ayı

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

Mülkiye memurları üzerine yapılan bir araştırmanın, bürokrasi düşüncesinin getirdiği çeşitli anlamlar ve duygularla bir uzlaşmaya varması gerekir. Bu terimin alabildiğine çeşitlilik gösteren tanımlarının ortak noktaları pek azdır. Kimi çözümlemeciler bürokrasiyi monarşi, aristokrasi ya da demokrasiye benzer bir yönetim sistemi olarak anlarlar. Kimileriyse kelimeye daha sınırlı bir anlam yükleyerek, hükümet idaresinin bir çeşit örgütlenmesi diye kullanırlar. Eskiden beri "bürokrasi" terimi, hem bir yönetsel örgütlenme kalıbı, hem de bu örgütlenmede çalışan kişiler olmak üzere, iki anlamlı bir kullanıma sahip olmuştur. "Bürokrasi" teriminin bir başka ikili kullanımı daha vardır; tartışmalarda kimileri olumsuz, kimileri de olumlu boyutları üzerinde durur. Terimin tanınmasını, yaygınlaşmasını sağlayan Honoré de Balzac *Les employés*'de (1836) "Pigmelerin kullandığı muazzam kudret, bürokrasi"den söz etmektedir.[1] Böylesi bağlamlarda "bürokrasi" bir yönetim örgütlenmesi tarzı ya da bir grup insan anlamına değil, daha çok, memurların insan yaşamına soktuğu kırtasiyecilik ve kâğıt kargaşası, karışıklık ve aksilikler anlamına gelmektedir. Bugüne değin, yaygın bir tepki getiren tek bürokrasi tartışması, bu anlamdaki bürokrasiye yönelik -özellikle de alaycı- saldırılar olmuştur.[2] Yine de, Balzac'ın döneminde kıta Avrupası'nın merkeziyetleşmiş hükümetlerinde büyük öl-

1 Martin C. Albrow'da (1970, s.18) zikredilir.

2 Örneğin, Laurence J. Peter ve Raymond Hull, *The Peter Principle*, New York, 1969; Laurence J. Peter, *Why Things Go Wrong, or, The Peter Principle Revisited*, New York, 1985; a.y., *The Peter Pyramid, or, Will We Ever Get the Point?*, New York, 1986; Jonathan Lynn ve Antony Jay, *Yes Minister*, New York, 1984; C. Northcote Parkinson, *Parkinson's Law and Other Studies in Administration*, Boston, 1957; Edmund G. Love, *Arsenic and Red Tape*, New York, 1960; James H. Boren, *When in Doubt, Mumble: A Bureaucrat's Handbook*, New York, 1972.

çüde profesyonel memurlar çalışmaktaydı. Bu memurların, hukuk araştırmalarının bir dalı olarak görülen akademik bir alt-disipline dönüşmüş resmi yönetsel doktrinleri ve kuralları, yani kamu yönetimi hukukunu uyguladıkları kabul edilmekteydi. Bunun bir sonucu olarak, bu toplumlarda muhalif bir literatür de doğmakla birlikte, bürokrasi üzerine yazılanların çoğu, onun ne olması gerektiği üzerine normatif bir resim çizmeye girişmekteydi. Üretilen böylesi görüşlerin en etkilisi olan Max Weber'in "ideal" bürokrasisi, bu arka planda değerlendirilmelidir.[3]

Weber yasal otorite sisteminin bürokrasi bağlamında gerekli olduğunu düşünüyordu; her ikisinde de ideal olarak gördüğü nitelikleri tanımlamıştı. Bunun yanı sıra, her iki ideal tipin diğer seçeneklerle karşıtlıklarını göstermişti. Bürokrasiyi patrimonyal memur sınıfıyla, yasal otoriteyi de geleneksel ve karizmatik otoriteyle karşılaştırdı. Daha sonraki toplum bilimciler, Weber'in görüşlerini eleştirmeyi kolay bulacaklardı. Bu, özellikle Weber'in tarih perspektifinden yoksun olan ya da onun modern bürokrasilerle bütünleştirdiği formel akılcılığı -ve bu bürokrasilerin içinde çalıştıkları otorite sistemlerini- verimlilik (*efficiency*) ile özdeş kabul ettiğini düşünen araştırmacılar için geçerlidir.[4] Eleştirmenler arasında, Peter Blau akılcı yö-

3 Max Weber (1978); Albraw (1970, 26-27 ve çeşitli yerlerde); Rabert D. Miewald (1984).

4 Weber'in terimleri kullanışı, daha sanraki bilim adamlarınınkinden farklıdır; Weber'in "bürakrasi"sini, bu bilim adamlarınının çağu "madern bürakrasi" alarak adlandırırlardı. Aslında, Çin'deki gibi daha eski yänetsel sistemlerin anun ideal tipine yaklaştığı istisnai ärneklere yer vermekle birlikte, asıl bürakrasi incelemesi "Madern Bürakrasinin Özellikleri" bälümüyle başlamaktadır; Weber (1978, II, s. 956). Başka bir bilim adamının "madern äncesi bürakrasi" alarak adlandırabileceği, bäylece iki fenamenin karşılaştırılmasını vurgulayan yapı, Weberci terminalajide "patrimanyal idare"dir. İki fenamen arasında ille de bir tarih sırası izlenmesi gerekmese bile, Weber'in de gayet iyi farkına vardığı gibi, Prusya tarihi, tam prafesyanelleşmemiş "kalejyal" yänetim sisteminden büra sistemine evrim yaluyla aşamalı ilerlemenin birçak ärneklerinden birini sunmaktaydı; Weber başka birçak ärneğe de yer vermişti. Weberci bir perspektifte, madern bir yänetim sistemi her anlamda rasyanel almayıp, ancak rasyanel sistematizasyan çabalarını içeren gelişme süreçlerinden dağması halinde bu şekilde betimlenebilir. Albraw, Weber'in düşündüğü rasyanelliğin (patrimanyal idareyi nitelendiren keyfiliğe ve âdetlere ya da prafesyanel almayan kişilere dayanan herhangi bir yänetsel sistemin amatärlüğünün tersine), kuralların, eğitimli, prafesyanel memurlarca uygulanışının getirdiği "biçimsel rasyanellik" alduğuna işaret etmiştir. Weber bürakratik etkinliğin, farklı, ancak bağıntılı sarunlarını daha ayrıntılı alarak ele almış alsaydı, rasyanelliğe ilişkin iddialarının sınırları muhtemelen daha sanraki bilim adamları için daha açık alabilirdi. Bkz. Weber (1978, II, s. 994-98, 1025-28); Albraw (1970, s. 27, 63, 66). Weber'in yänetsel sistemler kanusundaki düşüncelerine karşı tepkileri karmaşıklaştıran bir başka etken, anun yänetim tarihi kanusuna duyduğu -sasyal bilimcilerin bir çağunun yaksun alduğu- derin ilgidir. Yänetsel sistemleri araştıran bir tarihsel sasyalag alarak Weber'in en änemli izleyicisi S. N. Eisenstadt'dır; bkz. *Political Systems of Empires* (1963) adlı eseri.

netimin gereklerinin zaman içinde değiştiğini ve verimliliğin belirlenmiş kurallara yapışıp kalmaktan çok, değişen koşullara ayak uydurmaya bağlı olduğunu vurgulamaktaydı.[5] Henry Jacoby "akılcı yönetimin, zorla iktidarın akıl dışı kullanımına dönüşmesi"ne dikkati çekmekteydi.[6]

Tartışma ilerledi, ancak hiçbir yeni sentez ortaya çıkmadı. Bu, kısmen bürokrasinin ne olduğunun ya da onun ne olduğuna ilişkin düşüncelerin değişmesinden kaynaklanmış görünmektedir. Sözgelimi, Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'da modern hükümet bürokrasilerinin doğuşu, büyük ölçüde, görece yüksek nitelikler gerektiren orta seviyedeki mevkilerin fazlalaşmasının sonucudur. Etkili bir örnek göstermek gerekirse, İngiliz kamu görevlilerinin evriminde bir köşe taşı oluşturan 1853 Northcote-Travelyan raporu, "entelektüel" ve "rutin" görevler arasında bir ayrım yapılmasını ve bu ayrıma dayanan farklı istihdam sistemleri uygulanmasını öneriyordu.[7] 19. yüzyılda kamu görevinin ne olduğu ya da ne olması gerektiğine ilişkin daha yüksek beklentilerin ortaya çıkması, yalnız Avrupa ve Kuzey Amerika'nın gelişkin hükümetleri için değil, bu çalışmanın da göstereceği gibi, Osmanlılar için de önemli sonuçlar doğurmuştur. 19. yüzyıl Avrupa'sında, kamu yönetiminin daha fazla "beyaz yakalı" olması, bürokrasinin yeşermekte olan orta sınıf için gitgide daha cazip bir meslek haline gelmesine yol açtı. Kamu görevlilerinin artan gücü ve önemi ile bilim adamlarının artan ilgisi, bir ölçüde yönetimin "burjuvalaşması"nın bir sonucuydu.

Yakın zamanlarda, modern toplumlardaki örgütsel karmaşıklığın daha da büyümesiyle, bürokrasi tartışmalarının yelpazesi genişletilerek hükümet dışındaki büyük örgütlerin bürokratik nitelikleri de hesaba katıldı. Birçok tarihçi, diğer toplumsal bilimcileri izleyerek "bürokrasi" terimini sivil memurlar dışındaki hükümet hizmetlerine uygularken zorluk çekiyorlar; oysa sosyologlar sanayi bürokrasisi ve benzerlerinden söz etmeye çoktandır alışmış durumdalar. Böylelikle sosyologlar bürokrasi araştırmalarını örgütlenme kuramı alanında büyücek bir alt başlığa dönüştürerek genişletmiş oldular. Bu genişlemenin sonuçlarından biri, bürokrasiyi diğer örgütlenme tiplerinden ayırt eden nitelikleri tanımlamanın ne kadar güç olduğunu belirginleştirmesiydi. Alanın genişletilmesi, kimi yazarların "dünyanın bürokratikleştirilmesi"ni tartıştıkları noktaya dek vardı.[8] Son zamanlarda bir

---

5 Albrow (1970, s. 57-58) ve Peter Blau, *The Dynamics of Bureaucracy*, Chicago, 1955.

6 Henry Jacoby (1973, s. 2, 147 vd).

7 Samuel Krislov (1974, s. 11).

8 Bruno Rizzi, *La bureaucratization du monde*, Paris, 1939 (Albrow'dan [1970, s. 76]) alıntı; Henry Jacoby (1973).

yazarın bürokrasi hakkındaki şu sözleri sarf etmesi hiç de şaşırtıcı değildir: "Toplumsal bilimlerde böylesine sürekli bir parçalanma ve değişime uğrayan pek az kavram vardır."[9]

Mülkiye memurlarından oluşan bir grubun -"klasik" anlamda bürokrasinin- tarihini araştıran bir bilim adamının, son zamanlarda bürokrasi hakkındaki literatürün genişlemesi sonucu ortaya çıkan kimi tanım sorunlarıyla uğraşması neyse ki gerekmemektedir. Ama kavramda yine bir açıklığa ihtiyaç duyulmaktadır; aynı şekilde, memurların farklı toplumlardaki rol ve önemlerindeki farklılıkları ortaya koymak ve belirli bir çevrede yöneticileri etkileyen ana etkenleri tanımlamak gereği de ortadadır. Bu bölümün kalan kısmında, bu gerekleri yerine getireceğiz. Birinci alt başlık ilk belirgin soruyu sorarak temel terimleri tanımlayacak: "Neden Osmanlı memurları araştırması?" İkincisi, bu tür bir araştırmayı yürütmenin yollarını ve araçlarını ele alacak. Ve sonuncusu, Osmanlı devlet memurlarının evrimini özellikle karşılıklı etkileşimle önemli ölçüde yönlendiren beş temel sorunu ele alacak ve böylece elinizdeki araştırmanın bağlamını belirleyecek.

NEDEN OSMANLI MEMURLARI ARAŞTIRMASI?

Bu araştırmanın konusu, Osmanlı İmparatorluğu'nun reform dönemi (1789-1922) boyunca "yönetici sınıf"ın tarihsel olarak kalemiye diye tanınan dalının, 1830'lardan sonra mülkiye diye bilinen yeni bir oluşuma dönüşmesidir. Bu dal içinde daha yakından bir inceleme yapmak amacıyla zaman zaman daha küçük birimleri seçeceğiz; seçtiklerimiz sık sık en iyi belgelenmiş mülki yönetim kuruluşu diyebileceğimiz Hariciye Nezareti memurları olacak. Kalemiyeden mülkiyeye dönüşümün örgütsel boyutları daha önceki bir çalışmada incelenmiştir.[10] Bu araştırmadaysa, Osmanlı kalemiye ve mülkiye memurlarının toplumsal tarihlerini inceleyeceğiz.

"Kalemiye" bugünün kavramlarına bir hayli uzak olsa bile, "mülkiye memurları" ve "Hariciye Nezareti" terimlerinin anlamı aşikâr görünüyor. Ancak, bu terimlerden herhangi birinin öneminin Osmanlı bağlamında kendiliğinden aşikâr olduğunu kabul etmek yanıltıcı olabilir. Bu ifadenin nedenlerine ilişkin yapılacak bir inceleme, Osmanlı mülkiye memurlarının bir araştırma konusu olarak önemini saptamayı sağlayacaktır.

---

9 Albrow (1970, s. 120).

10 Findley (1980). Kendi çalışmalarıma aşağıda sık sık gönderme yapacağım. Bu pek mütevazi görünmeyecek, ama tekrarları en aza indirmeye ve dipnotlardan tasarruf etmemize yarayacak.

Bugünün gerçekliklerinden uzaklığı nedeniyle, "Kalemiye" terimini diğer mekân ve zamanlarda üretilmiş varsayımlardan çözüp ayırmak için görece küçük yorumlar gerekir; Osmanlı İmparatorluğunda ve eski İslam devletlerinde, kalemiye hükümet yazışmalarını yürüten, mali kayıtları ve toprak mülkiyeti kayıtlarını tutan görevlilerdi. 18. yüzyıla gelindiğinde kalemiye, askerler, din görevlileri ve saray görevlileriyle birlikte "yönetici sınıf"ın bir dalını oluşturuyordu.[11] Bu dönemde kâtipler, ikinci bölümde de göreceğimiz gibi, 19. yüzyılın mülki yönetiminin biçimlenmesini sağlayacak bir farklılaşmayla, daha çeşitli bir dizi role doğru yükselmeye başlamışlardı.

Ne ki, Osmanlı kalemiyesini anlamak için, kâtiplerin çalıştığı hükümet sisteminin niteliğini anlamak şarttır. Bu sistem, bir düzeyde İslami bir saltanat, daha kapsamlı bir düzeyde de patrimonyal bir monarşi, yani son derece genişlemiş bir hanehalkı modeli üzerinde ortaya çıkarılan bir devlet olarak sınıflandırılabilir.[12] Sistem, reform döneminden önce, kültürel açı-

11 Findley (1980, s. 43-58, 64-66, 69-111).

12 Kemal Karpat, *AHR*, LXXXVI (1981)'de *Bureaucratic Refarm* adlı kitabımı eleştirirken, benim Max Weber'e yaptığım göndermeye karşı çıktı; sebebi, Weber'in, (Osmanlı bürokrasinin önemli özelliklerini borçlu olduğu) İslam ve padişahın kulları sınıfının özel patrimonyal niteliklerine ilişkin son derece kıt ve büyük ölçüde taraflı bilgi sahibi olmasıydı. Bir bütün olarak ele alındığında, eleştiri epeyce olumluydu ve beni çok sevindirdi, aşağıda dile getirilenler kesinlikle bir "reddiye" değildir. Ne ki, bu araştırmada Weber'e ve patrimonyalizmine yeniden gönderme yapmak gereği, bir önceki çalışmamda yeterince açıklıkla ortaya koymadığım bir farkı vurgulamanın uygun olabileceğini gösteriyor. Weber'i İslam ya da Osmanlı sisteminin "özel" nitelikleri konusunda bir kaynak olarak kullanmadım (Weber'in İslam hakkındaki görüşlerinin sosyolojik bir araştırması için, bkz. Bryan S. Turner, *Weber and Islam: A Critical Study*, Londra, 1974). Weber'e ve diğer yazarlara, daha çok, yönetim sistemleri kuramına ilişkin olarak başvurdum; patrimonyalizm, bu bağlamda değinilen bir kavramdır. Patrimonyalizm, temel olarak bir hükümet örgütlenmesi biçimidir; herhangi bir kültürel çevrede yaşayabilmesi, hükümdarların, hükmetme sistemlerini kültürlerinin en yüksek değerleriyle özdeşleştirerek ya da kültürlerinde değer verilen kaçınılmaz işlevleri yerine getirerek meşrulaştırmadaki başarılarına bağlıdır (bu noktaya dikkatimi çeken Said Amir Arjomand'a teşekkür borçluyum). Sözgelimi, ilk Osmanlı beylerinin hanehalkı içinden çıkarak gelişen Osmanlı devleti (patrimonyal örgütlenme), gazi rolünü yerine getirmek, haccı denetlemek, İslam kurumlarını himaye etmek vb yoluyla meşruiyet iddiasında bulunuyordu (İslami meşruiyet). Böylece, Weber'i patrimonyalizm hakkında bir kaynak olarak kullanmak, onu İslam ya da Osmanlı tarihi ve kurumlarının özellikleri hakkında kaynak olarak kullanmakla aynı şey değildir.

Ne ki, Osmanlıların "özel" niteliklerini, Weber ve Eisenstadt gibi sosyologların kuramsallaştırmaları gibi, kimi tarihçilerin de çalışmalarının ardında yatan türden karşılaştırmalı tarih araştırmaları olmaksızın tanımlamanın hiçbir yolu yoktur. Karşılaştırmalı bir perspektifin olmaması halinde, Osmanlı olan her şey benzersiz ve *sui generis* (nev'i şahsına münhasır) olarak görünmeye başlar. Böyle bir yorumlama bazı bi-

dan tutucuydu; ister imparatorluk sisteminin meşrulaşmasına hizmet eden düşünce ve değerlerin yüzyıllarca süren kabuklaşmasında, ister padişah fermanlarıyla karşılaştırıldığında şeriatın görünüşteki yasal önceliğinde, ister üçüncü bir yasama kaynağı olarak âdetlerin rolünde, ya da ister teamül ve emsallerin akılcı plana galebe çalmasında olsun, bu sistemdeki yönetim işlevlerinin tanımlanmasında otorite ile gelenek çok yakından bağlantılıydı. Kalemiyenin koşulları, modern yönetim sistemlerinin niteliklerinden, Weber'in patrimonyal bürokrasinin ayırıcı özelliği olarak tanımladığından neredeyse tüm yönleriyle farklıydı. Yönetici sınıfın diğer mensuplarıyla birlikte kâtipler, devlete hizmet etmek üzere sözleşmeyle sınırlı sorumlulukları kabul eden özgür kişiler değil, hükümdarın hizmetkârları olarak kabul ediliyordu. Yönetimin tüm dallarında kayırmacılık ve korumacılık hüküm sürmekle birlikte, istihdam ve eğitim sistemleri kâtipler için yönetici sınıfın diğer unsurlarına göre çok daha ham ve *ad hoc* idi. Kâtiplerin, kurallardan çok, âdetlerin biçim verdiği ve birbirinden belirsiz bir biçimde ayrılan sorumlulukları çok çeşitliydi. Kaderlerini belirleyen en önemli unsur, padişahın yakınlığı ile onun memurlarını keyfi olarak cezalandırabilme kudretiydi. Kâtiplik hizmeti bedeli ise, ücretten çok gelir toplama hakları (dirlik) biçimini almıştı.[13] Osmanlı tarihi, yüzyıllar boyunca kalemiyenin (ikinci
6 bölümde somut örnekleri verilecek olan) bu nitelikleri ile mülkiyenin buna tekabül eden, aşağıda sıralanan niteliklerine doğru bir tür geçişi ortaya koymaktadır. Ne ki, bazı açılardan devletin modern yönetimle bağdaştırdığımız koşulları -alabildiğine kurumsallaşmış istihdam ve eğitim ya da ücret sistemleri- yaratma becerisi geleneksel imparatorluk sisteminin çözülmeye başlamasından önce, yani 16. yüzyılda, 18. yüzyılda olduğundan çok daha fazlaydı.

"Mülkiye memurları" terimiyle ilgili olarak, bu insanların rollerine ilişkin bir niteleme yapma gereği yoktur. 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde bu kişiler, tıpkı batı ülkelerindeki meslektaşları gibi, yerel yöneticilik, diplomatlık, defterdarlık, müfettişlik, tahrir memurluğu, hâkimlik ve buna benzer görevleri yerine getiriyorlardı. Bununla birlikte, mülkiyenin doğuşu

---

lim adamlarına cazip görünebilir, ancak, insani deneyimlerin sosyal bilimin keşfetmeyi amaçladığı evrenselliklerini zımnen görmezden gelir, hatta inkâr eder. Karşılaştırmalı perspektiften bakıldığında, Osmanlı imparatorluk sisteminin en "özel" şeyleri, İslam'a ve Türklere özgü devlet kurma geleneklerinin son temsilcileri olarak Osmanlıların, bu geleneklerin bazı yönlerini görülmedik derecede tekemmül ettirmeleridir. Örneğin, devşirme sistemi, ulemanın "bürokratlaştırılması" ya da kanunlar. Bu özellikler Osmanlı sistemine, kesinlikle ayırıcı bir nitelik vermektedir. Ne ki, genel olarak Osmanlı sistemiyle diğer patrimonyal monarşiler arasındaki benzerlikler, en azından sadece Osmanlılara özgü olarak kabul edilenler kadar çok ve belirgindir.

13 Karş. Weber (1978, II, s. 1025-31).

hakkında açıklama gerektiren bir dizi tartışma vardır. Örneğin, İngiltere'de Northcote-Travelyan raporunun "entelektüel" ve "rutin" görevler arasında yapılmasını istediğine benzer kesin bir ayrımı Osmanlı memurları arasında yapan tek bir yasa ya da ibare olmamakla birlikte, yönetsel reform ilerledikçe en önemli mevkileri dolduracak kişiler için kâtiplerin geleneksel yazıcılık becerileri -ya da en azından genellikle bu becerilerin getirdiği entelektüel ufuklar- artık yeterli olmaktan çıkmıştı. Mülkiye memurları içindeki kültürel değişim ya da yeni bir profesyonellik anlayışı böylelikle önem kazandı. Daha geniş bir yelpazede, Osmanlı mülki yönetiminin ne dereceye kadar modern anlamda bir "kamu hizmeti" olduğu, soru işareti oluşturmaktadır. Çünkü bu anlamdaki "kamu hizmeti" zaten 19. yüzyılın sonlarından önce, dünyanın hemen hiçbir yerinde tam anlamıyla mevcut değildi.[14]

Osmanlı yönetimi zamanla oldukça düzensiz bir tarzda, uygulamadan çok kavram düzeyinde, eski kâtipler heyetininkinden çok farklı olan modern bir bürokrasinin özelliklerini benimsemeye başladı. Weberci ünlü sıralamada bu, memurların kişisel olarak özgür olmaları, dairelerin hiyerarşik örgütlenmeleri, her dairenin ayrı ve özgül işlevlere sahip olması, memurların zorunluluklarının (patrimonyal memurların hükümdara koşulsuz kişisel bağımlılıklarının tersine) sözleşmeyle sınırlı olması, memurların (ter- 7
cihen sınavlar yoluyla) yeterliklerine göre istihdamı, memurların ücret almaları, görevlerinin tek ya da en azından birincil meşguliyetleri olması, terfiin kıdem ya da liyakat temelinde gerçekleştiği belirli bir kariyer kalıbı bulunması, memurların mevkilerinde ya da bu mevkiyle birlikte giden kaynaklar üzerinde temellük hakkına sahip olmamaları ve memurların görevlerini yerine getirmeleri sırasında disiplin açısından tek bir denetim sistemine tâbi olmaları gerektiği anlamına gelmekteydi.[15] Weber'in sıralamasının benzerleri başka kaynaklarda da bulunabilir, bulunmalıdır da; zira farklı ülkelerin kopya ettiği, kanun ve düzenlemelerde tekrarlanan bir kalıbı betimlemektedir. Osmanlı memurları bütün bu özellikleri belki hiçbir zaman kazanamadılar (kişisel özgürlükleri ve sözleşmeyle sınırlı sorumlulukları 1908'e değin kesinlikle müphem kalmıştı), aynı şekilde reform öncesi dö-

---

14 Bu da "bürokrasi" gibi anlam değiştirmiş bir terimdir. Başlangıçta "sivil hizmet" (mülkiye), hükümetin yalnızca sivil -yani askeri olmayan- personelini ifade etmek için kullanılırken, 19. yüzyılın ikinci yarısında, bu tür bir hizmeti düzenleme ve yönetmenin özel bir yolu anlamına da gelmiştir. Bu kalıp Weber'in (modern) bürokrasisiyle birçok ortak noktaya sahiptir, ancak, Anglo-Amerikan düşünme biçimi, muhtemelen, daha çok memurların siyasal tarafsızlıklarını vurgulamaktadır. E. N. Gladden (1967, s. 1-5; 1972, II, s. 307-23).

15 Weber (1978, I, s. 220-21); Albrow (1970, s. 44-45).

nemin kâtipleri arasında da bunların tümüyle tersi özellikler geçerli değildi (sözgelimi, Osmanlı kalemiye mensupları mevkilerinin mülkiyet hakkını hiçbir zaman alamadılar). Gene de, Weberci bürokratik özellikler listesi, genellikle yabancı modellerin izlendiği düzenleyici yasalarda ve önde gelen reformcuların fikirlerinde özellikle açık seçik görülebilen Osmanlı yönetsel reformunun izlediği doğrultunun bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Bu araştırmanın kilit ilgi alanlarından biri, bu düzenleyici yasaların gündelik gerçeklikleri ne ölçüde yakalayabildiğini değerlendirmek olmalıdır.

Reform ortaya çıktığında, Osmanlı hükümet sistemi İslami bir saltanat ve patrimonyal bir monarşi olarak kalmış olsa bile -aslında Sultan II. Abdülhamid (1876-1909) ve İttihat Terakki triumvirası (1913-1918) patrimonyal yetkeciliği "modernize" etmiş ve yeniden yerleştirmişlerdi- gelenekselcilikten akılcı legalizme *doğru bir gidiş*, her şeye rağmen kendini göstermekteydi. Eleştirmenlerinden birçoğunun Weber'e saldırdığı noktaya dönecek olursak, Osmanlı yönetiminin rasyonelliği ya da etkinliği hakkında geniş çaplı iddialarda bulunmak uygun olmaz; kitabın bunu izleyen bölümleri bu noktayı fazlasıyla somutlayacaktır. Bununla birlikte, Osmanlı reformcularının, geleneğin belirlediği kalıpları bilerek değiştirmeye başladıkları oranda, tasarılarını geliştirmek için mantıklarını kullanmaktan ve ardından, eğer bu tasarıları ileride gerçekleştireceklerse yasa ve düzenlemelerde ete kemiğe büründürmekten başka seçenekleri yoktu.

Gelenekselcilikten akılcı-yasal otoriteye doğru bu kayış tamamlanmamış olarak kaldı, çünkü akılcı ve düzenli işleyiş süreçleri sık sık yüksek mevkilerdeki patrimonyal bir keyfiliğin amaçları için saptırılıyordu.[16] Gene de, otorite kavramlarının temelinde bir değişimin en azından başlamış ve bir tartışma konusuna dönüşecek kadar ilerlemiş olduğunu kabul etmeksizin, Osmanlı yönetsel reformunu anlamak olanaksızdır. Bu değişim aynı zamanda siyasal yaşamı daha çekişmeli bir hale getirdi. Yenilikçi reform -geleneğin yücelttiği kalıpların bilerek kırılması- o zamana değin görülmemiş ölçüde çekişmeli bir siyasi ihtilafa yol açtı. 1860'ların Genç Osmanlı ideologlarının ve daha sonra Jön Türk devrimcilerinin ortaya çıkışıyla, Osmanlı siyasal yaşamı, iyi kötü o dönemin laik batılı yönetim tarzlarının en belirgin biçimlerinden bazılarını benimsemeye başladı.

Öyleyse konumuz, geleneksel patrimonyalizm koşulları altında çalışan bir kalemiye sınıfının, reform düşüncesinin yasa ve rasyonalizasyona duyulan daha büyük bir gereksinime işaret ettiği ve bunu yaparken de siyasi ihtilafı alevlendirdiği bir çevrede işleyen modern bir kamu yönetimine, hat-

16 Findley (1980, s. 196-97, 201, 220, 226, 228-29, 239, 268, 269, 275-76, 287).

ta devlet hizmetine daha çok benzeyen bir yapıya dönüşümü oluyor. Peki bu neden önemli bir konudur? Bu soruya verilecek yanıtlar, Osmanlı araştırmaları alanının hem dışında, hem de içindedir.

Dışsal olarak, diğer toplumlarla karşılaştırıldığında, Osmanlıların devletlerini -büyük Avrupa emperyalizmi çağı boyunca Asya ve Afrika'da bağımsızlığını görünüşte koruyabilen bir avuç devletten birini-[17] ıslah etme ve koruma çabaları, onların bu yüzyılda evrensel bir Üçüncü Dünya teması haline gelen gelişme mücadelesinin öncüleri olarak sivrilmelerine yol açmıştır. Kronolojik olarak, Osmanlılar bu çabayı gösteren -Rusya'yı saymazsak- batılı olmayan ilk toplumdu. Bu olgu, Osmanlı reform deneyimine, özellikle "gelişme"nin 20. yüzyıla özgü bir olay olduğunu varsayan uzman olmayan kişilerin şimdiye değin pek az değerlendirebildikleri, karşılaştırma yapmaya değecek bir ilginçlik kazandırmıştır. Özellikle hükümet yönetimiyle ilgili olarak, Osmanlıların bin yıllık İslami devlet yönetme geleneğinin son büyük temsilcileri olmaları, epeyce ilginç ek bir boyut getirmektedir.

Sadece Osmanlıyı ele alırsak, Osmanlı kalemiye ve mülkiye memurlarının özellikle önemli bir toplumsal grup oluşturduğunu ileri sürmek konu seçimimizi meşrulaştırmanın alışılmış bir yolu olabilirdi. Bu doğrudur; gene de, nitelendirmeyi daha geliştirmeksizin bunu bir "seçkinler araştırması" diye sunmak yanıltıcı olacaktır. Sözgelimi, son yıllarda yapılan bir dizi araştırma, üst düzey memurlar olarak tanımlanan "seçkinler" üzerinde odaklaşmaktadır.[18] "Seçkin"i "seçkin olmayan" ile karşılaştırmaksızın araştırmak gibi genel bir sorunu olan bu tür araştırmalarla karşılaştırıldığında, elinizdeki çalışma kesinlikle bir "seçkinler araştırması" değildir, ya da en azından yalnızca üst düzey memurları ele alan bir araştırma değildir. Sosyal tarihimiz, mümkün olduğu kadarıyla, daha çok Osmanlı mülkiye memurlarının tüm kademelerinin bir manzarasını sunacaktır. Bu, özellikle, mülkiye memurluğunun yalnızca üst tabakasının bir betimlemesinden çok, "dikey kesitini" veren Hariciye Nezareti Sicill-i Ahval Defterlerine (personel kayıtları) dayanan bölümler için geçerlidir.

Bununla birlikte, eğer yöneticilerin seçkin kesimini araştırmıyorsak, toplumun geri kalan kısmı açısından yöneticilerin hepsi "seçkin" miydi acaba? 1908'e gelindiğinde, 8. Bölüm'de de göreceğimiz gibi, sadece bir göstergeyi, ücretleri bile ele alsak, aradaki farkın son derece büyük olmasına rağmen, bunun artık eskisi gibi geçerli olmadığını ileri sürmek mümkündür.

17 1914'e gelindiğinde, ismen bağımsız Asya ve Afrika devletleri Liberya, Habeşistan, Osmanlı İmparatorluğu, İran, Siyam, Çin ve Japonya'dan ibaretti.

18 Örneğin, John A. Armstrong (1973); Ezra Suleiman (1974; 1978).

Yine de farklı toplumsal rollerin gelişmesindeki eşitsizliğin bir sonucu olarak Osmanlı mülkiye memurları, Batı Avrupalı meslektaşlarından farklı türde bir toplumsal üstünlüğe sahiplerdi. Geleneksel kavramlarda Osmanlı toplumunun "yönetici" (askeriye) ve "tebaa" (reaya) sınıflarına bölünmesi, ayrıca yönetici sınıfın neredeyse tümüyle Müslüman, oysa tebaanın karışık dinden olması, bu üstünlüğün tanımlanmasında bir rol oynamaktaydı. Zamanla, Osmanlıların Avrupa karşısındaki ekonomik gerileyişi de bunu etkiledi -özellikle Avrupa sanayiinin rekabetinin Osmanlı imalat sektörünün büyük bölümünü fiilen ezip geçtiği 19. yüzyıl serbest ticaret çağında. Memur sayısının çok olması ve ekonomik açıdan üretken mesleklerin yeterince temsil edilmeyişi (İstanbul aynı zamanda büyük bir liman kenti olmakla birlikte), Osmanlı payitahtı için şaşırtıcı değilken, aynı şey -eğer mevcut istatistikler güvenilir nitelikteyse- daha genel anlamda tüm Osmanlı toprakları için de geçerli gibi görünmektedir.[19] Osmanlı toplumsal yapısı tüm yüzyıl boyunca değişmez kalmamıştı; son araştırmalar, örneğin muhacir hareketlerini ve kentsel işçi sınıfının varlığını ortaya koymaktadır.[20] Böylesi değişimler memurların göreli toplumsal üstünlüklerini muhtemelen azaltmış, ancak tümüyle son vermemişti.

İronik bir durum ama, toplumsal örgütlenme imparatorluk geleneklerini, ekonomik olarak sömürge bir toplumun çarpık meslek profiliyle birleştirdiği için, son dönem Osmanlı toplumu çifte "emperyal" olmuştu. Bu açıdan Osmanlılar, Avrupa emperyalizminin doruğa ulaştığı dönemde, Batılı olmayan bütün sömürge toplumlarından tümüyle farklı değildi. Osmanlı örneğini diğer toplumların birçoğundan ayıran, imparatorluğun çıkarlarını savunmak için mücadele eden hükümran bir devletin hükümet

19 Karpat (1985, s. 218): 1894-95 "Osmanlı devletinde meslekler" sayımı, çeşitli tipteki 583.000 Müslüman din görevlisi, 186.000 amele, 10.300 avukat, 9.760 banka memuru, 6.520 şirket kâtibi ya da muhasebecisi, 5.850 mühendis vb'ne karşılık, 353.000 "hükümet kâtibi" ve 185.000 "hükümet memuru" bulunduğunu gösteriyor. Liste eksiktir. Örneğin, askeri personeli, gayrimüslim din görevlilerini ve köylüleri içermemektedir. Rakamları değerlendirmek de güçtür. Örneğin, söz konusu sayımın işaret ettiği, kazanç getiren işlerde çalışan 2.250.000 kişi, 1890'larda yaklaşık 18-19 milyon civarında olan toplam nüfus içinde (*a.g.e.* s. 190) fazlasıyla düşük bir orandır. "Hükümet kâtipleri" ve "hükümet memurları" için verilen rakamlar da, resmi personel kayıtlarından bugüne dek ulaşan dosya sayısına dayanarak bekleyebileceğimizin üç katı ya da daha fazlasıdır; bu açıdan iki kategorinin mülkiye memurlarından başka kategorileri de içeriyor olması mümkündür. Yine de, bu rakamlar güvenilir iseler, tepesi hükümet memurlarıyla dolmuş, imalat ve ticaret sektörlerinin gelişimi güdük kalmış bir toplumu betimlemektedirler.

20 Nüfus hareketleri için *a.g.e.* 4. Bölüm; işçiler hakkında, Donald Quataert (1983).

aygıtını elinde tutmuş olmasıydı. Bu mücadele, başka olguların yanı sıra bu araştırmanın konusunu oluşturan insan grubunu da yarattı.

Osmanlı toplumunun edebi betimlemelerinde, en önde gelen kahramanların özellikle mülkiye memurları ya da eski memurlar olması, bu meslek kalıbını yansıtır.[21] Hanedanın ortada görünmediği, toplumsal bellekte yakın geçmişe ilişkin pek az asker kahramanın var olduğu, hiçbir medya ünlüsünün ve doğal ki hiçbir sanayi liderinin olmadığı bir toplumda, yakışıklı genç memurlar edebi kahramanlar olarak öylesine betimlenir ki, bu edebiyata aşina olmayan kişilerin bunu tasavvur etmesi bile güçtür. Ahmed Midhat'ın *Felatun Bey ile Rakım Efendi*'sinde (1876), Frenkleşmiş bir züppe ve sözde memur Felâtun Bey, kitabın kahramanı olan Rakım Efendi'nin zıddı olarak sunulur. Rakım Efendi bir fazilet timsalidir; önceleri memurdur, daha sonra gazetecilik, tercümanlık ve Osmanlı hükümetiyle yaptıkları işlerde aracıya ihtiyacı olan yabancı işadamları için arzuhaller yazmak gibi birtakım işler yaparak "özel bir iş" kurmuştur.[22] Recaizade Mahmud Ekrem'in *Araba Sevdası*'nın[23] (1896) ana karakteri olan Bihruz Bey de, bir başka sözde memur ve Frenkleşmiş züppedir -bu tipin sık sık ortaya çıkışı 5. bölümde değerlendirilecektir. Bihruz Bey'in anmaya değer iki özelliği, romana adını veren güzel araba tutkusu ve hem romandaki diğer karakterlere, hem de okuyucu kuşaklarına angarya gibi gelen yarı Türkçe yarı Fransızca karmakarışık konuşmasıdır. Mizancı Murad'ın *Turfanda mı yoksa Turfa mı?* adlı romanının (1891) kahramanı Mansur Bey Fransa'da hekimlik eğitimi görmesine karşın, gene bir süreliğine -bu kez ciddi- bir memur olur.[24]

Bu tür karakterlerin edebiyattaki ağırlığı bir rastlantı değildir; daha çok, Osmanlı geleneklerini ve 19. yüzyılın sosyo-ekonomik koşullarını

21 Bu kanuya işaret eden İstanbul Üniversitesi Türk Edebiyatı Prafesärü merhum Mehmet Kaplan'a minnettarım.

22 Ahmed Midhat (t.y.). Ahmed Midhat, Samuel Smiles'ın *Self-Help* adlı eserini tercüme etmişti (bkz. Şerif Mardin, 1974, s. 415, 445). Râkım, self-help (kendi kendine yardım) ruhunu ve memur almanın dışında daha üretken meslekler alabileceği hakkında belirli bir bilinçliliği ärneklemektedir. Bununla birlikte, yabancı işadamlarına arzuhalcilik yapmak işi, bu mesleklerin neler alabileceğine ilişkin sınırlı bir bilincin işaretini vermekte ve Osmanlı ekanamisinin sömürgeleşmeye bayun eğişine ilişkin Ahmed Midhat'ın farkında alduğundan fazlasını säylemektedir. Ayrıca bkz. Robert P. Finn (1984, s. 15-21); Ahmet Ö. Evin (1983, s. 83-95).

23 Recaizade Mahmud Ekrem (1963 baskısı); Finn (1984, s. 65-74); Evin (1983, s. 158-72).

24 Bu ärnekte, (bulabildiğim tek nüsha alan) modern Türkçe baskısı yazarın ismindeki Mizancı unvanını atmakta ve Türkçe arijinalinden farklı bir başlık taşımaktadır: Mehmet Murat, *Mansur Bey* (1972 baskısı). Karş. Finn (1984, s. 51-64); Evin (1983, s. 113-28).

yansıtmaktadır. Aslına bakılırsa, son dönem Osmanlı toplumunun bir dilimi olarak mülkiye memurlarının öneminin, Batı Avrupa'daki burjuvazinin önemiyle aşağı yukarı aynı olduğunu iddia etmek fazla ileri gitmek olmasa gerekir; bu benzerlik belki de dolaylı olarak Osmanlı edebiyatçı ve ideologlarının, memurları kıyasıya eleştirmelerinde yansımaktadır.[25] İddiayı pekiştirmek üzere, başka tür bir edebi kanıttan söz etmemiz mümkün: "Memur" ile "aydın" kategorileri birbirine öylesine sınırdaştır ki, İnal'ın son dönem Osmanlı "şair"lerinin yaşamlarına ilişkin derlemesi, mülkiye memurları üzerine birincil biyografik kaynaklardan biridir.[26] Şurası muhakkak ki, mülkiye memurlarına ilişkin bir araştırma, son dönem Osmanlı İmparatorluğu'ndaki toplumsal koşulları anlamakta çok daha büyük ve önemli bir grubu ele alır; bu, Batı Avrupa'dakiler de dahil olmak üzere diğer birçok toplumda geçerli olamazdı. 1908 devrimine gelindiğinde, diğer toplumsal gruplardan en azından biri -askeri rical- Müslüman Osmanlılar içinde, memurlarla karşılaştırılabilir ölçüde, hatta daha da büyük bir üstünlük kazanmaya başladı. Bununla birlikte, Osmanlı mülkiye memurlarının toplumsal konumlarını belirten bir terim olarak "seçkin", hâlâ yetersizdir.

Hariciye Nezareti'yle ilgili olarak bazı benzer noktalara da değinmek gerekiyor. Bir 19. yüzyıl Avrupa devletinde benzer bir kurumun incelenmesi, muhtemelen bu kurumun dış politikanın yürütülmesindeki rolü ya da belki memurların seçkin bir kesiti olarak diplomasi mensupları üzerinde yoğunlaşarak yapılabilirdi. Osmanlı diplomatları, bunun tersine, politikaların yapılması ve uygulanmasında zaman zaman, özellikle de Tanzimat dönemi (yaklaşık 1839-1871) boyunca, oransız ölçüde büyük; başka zamanlarda ise, özellikle Sultan Abdülhamid döneminde, son derece küçük bir rol oynamışlardı.[27] Ne ki, imparatorluğun zayıflığı ve Avrupalı güçlere bağımlılığı göz önüne alındığında, Osmanlı diplomatlarının rolünü Batılı meslektaşlarından genel anlamda ayıran nokta, temsil ettikleri devleti dış dünyaya tanıtmaktan çok, vatandaşlarının gözünde dış dünyayı temsil etmeleriydi. Kuşkusuz, 19. yüzyılın ortalarına değin, diplomatlar şöyle ya da böyle bütün nimetleriyle Batılı kültürel değişimin *asıl* öncüleriydiler. Bundan sonra, Avrupai tarz hakkında belli ölçüde bilgi sahibi olan Osmanlılar, diğer alanlarda da görülmeye başladılar; öyle ki, Hariciye Nezareti bu alan-

---

25 Evin (1983, s. 124); Şerif Mardin (1964, s. 48-49, 56-57, 73, 82-83, 86-89, 219-20).

26 Mahmud Kemal İnal (1969). Üç kategoriyi -entelektüeller, memurlar, şairler- birleştiren nokta, 19. yüzyıl Osmanlı efendisinin genel olarak memur olması ve Rönesans dönemi İngiliz benzeri gibi, şiir yazmasıydı.

27 Findley (1980, s. 153-55, 230-31).

daki biricik merci olma özelliğini yitirdi. Gene de, zayıf ve bağımlıların ters yüz olmuş dünyasında bir dışişleri bakanlığının rolü, büyük güçlerinkiyle yalnızca yüzeysel olarak aynıydı.

O halde, "kalemiye"den "mülkiye"ye doğru gerçekleşen toplumsal dönüşümü araştırmak, genel anlamda Osmanlı toplumunun ve Osmanlı hükümet dairelerinin toplumsal tarihinde 20. yüzyılın birçok Üçüncü Dünya toplumlarının gelişim mücadelelerinin müjdecisi olan kilit bir evreyi araştırmak olacaktır. Bir anlamda konumuz, kültürel gelenekselcilik bağlamında işleyen patrimonyal bir bürokrasiden, niteliği yenilik olan ve gittikçe daha fazla yasa ve rasyonel planla tanımlanan bir ortamda işleyen, daha modern tipte bir yönetime geçiştir. Başka bir anlamda konumuz, zaman ve mekânın özgül sosyo-ekonomik koşullarında, sadece "seçkin" olmaktan çok, "hâkim" olarak betimlenebilecek bir toplumsal grup olarak, Osmanlı mülkiye memurlarıdır. Bu grup içinde Hariciye Nezareti, mülki yönetimin ortaya çıkışını sarmalayan Batılılaşma süreçlerindeki önde gelen kesimlerden biri (dönemin büyük bir bölümünde, en önde gelen) olarak istisnai bir öneme sahiptir. Osmanlıların Batı'ya bağımlılıklarının tüm boyutları, anlaşılabilir bir şekilde, çelişkilerle doluydu. Bu araştırmanın hedefi, onun bağlamını oluşturan gerilim dolu koşullar altında mülki yönetimin toplumsal evrimini anlamaktır.

KARMAŞIK BİR TOPLUMSAL GERÇEKLİĞİ NASIL DEĞERLENDİRİRİZ

Bir değişim yüzyılının herhangi bir insan topluluğunun toplumsal dokusu üzerindeki etkilerini araştırmanın muhtemelen en basit yolu, söz konusu topluluğun bu dönemin başlangıç ve sonundaki durumunu karşılaştırmaktır. Memurlar ya da başka herhangi bir meslek grubu örneğinde, karşılaştırmanın eş değerdeki her bir parçasının iç yapılanması için aynı derecede doğal olan ilke, tipik bir yaşam çizgisini izlemektir.

Bu araştırma da bunu yapacaktır. 2. Bölüm reform arifesinde kalemiyenin toplumsal durumunu değerlendirecektir. Diğer bölümler ise kabaca 19. yüzyılın sonuna değin aynı şeyi mülkiye için yapacaktır. Jön Türk döneminin çözülmeyle bitmesi ve aşağıda ele alınan kaynaklardan bazılarının karakteri, ne yazık ki 1908 sonrasını -tümüyle değilse bile, bazı açılardan- mülki yönetimin "nihai aşaması" olarak betimlemeyi olanaksız kılmaktadır. Bu olgu, gerçekçi de olsa bir düzensizliğe yol açarak, karşılaştırmayı karmaşık bir hale sokuyor, çünkü son dönem Osmanlı memurlarının çoğu hem Abdülhamid, hem de Jön Türk dönemlerinde görev yapmışlardı. Kâtipler ve mülkiye memurlarını temelde aynı başlıklar altında inceleyeceğiz: toplumsal kökenler, eğitim ve entelektüel üretkenlik, meslekte ilerleme biçimleri ve hizmetlerinin karşılığı. Bu iki tarihe ilişkin bölümlerin aynı sayıda olmayışı, yö-

netimin boyutunun ve karmaşıklığının artması ve daha sonraki dönemin çok daha iyi belgelenmiş olması yüzündendir.

Tartışmalarımız ayrıca reform çağının başlangıcında kalemiyenin ve bu çağın son yıllarında mülkiyenin farklı kesimleri arasında belirli ölçüde yapılacak bir karşılaştırmayı da içermek zorundadır. Yönetsel örgütler arasındaki bu eşzamanlı karşılaştırmalar, kalemiye ve mülkiye arasındaki zaman içindeki "artzamanlı" karşılaştırmaya göre ikincil önemdedir. Bununla birlikte, "eşzamanlı" karşılaştırmalar, yönetimin belirli dallarındaki kanıtlara dayanarak da yapılabilecek genellemelerin güvenirliğini denetlemek gibi önemli bir amaca hizmet etmektedir.[28]

Kalemiye ve mülkiye arasında, memurların yaşam kesitini ele alarak, ikisinin değişik kesimleri arasındaki ikincil karşılaştırmalarla birlikte zaman boyutunda yapılacak bir karşılaştırma: İşte araştırmamızın planı bu. Ancak, kaynaklar ve kaynakların çözümlenmesi açısından, bu planı nasıl hayata geçirebileceğiz? Bu soru önemlidir, çünkü özellikle 19. yüzyıl sonlarına ait kaynakların belirli özellikleri, bizi tarihçilerin son yıllarda hararetle tartıştıkları analiz yöntemleri arasında bir seçim yapmak ya da bunları birleştirmek gereğiyle karşı karşıya bırakıyor.[29]

Osmanlı mülkiye memurları hakkında belge toplamaya koyulan bir araştırmacı, şaşırtıcı bir gerçekle karşılaşır. Yayımlanmış kitaplar, yazmalar, ayrıca nizamnamelerden kişisel yazışmalara dek uzanan arşiv belgelerini içeren bir malzeme yığınının içinde sistematik sicil defterleri gibi çağdaş görünümlü bir şey de çıkar. Bu defterlerin ortaya çıkması, fiilen kalemiye-

28 Yorumlarımızın gerçeğe uygunluğunu saptamak için kurumlar arasında "eşzamanlı" karşılaştırmalar yapılmasının kaçınılmaz oluşu, bu araştırmada yalnızca "artzamanlı" bir yaklaşım izlenmeyişinin nedenidir; oysa ikinci tür yaklaşım reform çağının zaman yelpazesindeki evrim içinde ara aşamalara daha yakından bakmayı kolaylaştırabilirdi. Kurumlar arasında yapılan karşılaştırmaların değeri en iyi biçimde, aşağıda, 3. Bölüm'de ortaya çıkmaktadır; buradaki eşzamanlı karşılaştırmalar Braude ve Lewis (ed. 1982, I, s. 339-68) içindeki makalemin (1982a) sonuçlarını gözden geçirmeme yardımcı oldu. Mutlak bir kronolojik yaklaşımın ortaya daha iyi çıkarabileceği ara aşamalardan biri, tarihçilerin çoğunun ilgisini çeken Tanzimat'tır. Ne ki, bu dönem (yaklaşık 1839-1871) yönetsel reform konusundaki diğer araştırmaların çoğunda fazlasıyla vurgulanmıştır; bkz. Findley (1980, 5. Bölüm) ve burada gösterilen kaynaklar.

29 Tarihyazıcılığına ilişkin aşağıdaki görüşler, özde iki farklı görüşü dile getiren Lawrence Stone (1981, 1.-3. bölümler) ile François Furet'nin (1984, 1.-4. bölümler) tartıştığı gelişmeleri benim nasıl anladığımı yansıtıyor. Yönteme ilişkin kararları alırken öncelikle kaynakların sunduğu olanaklara ilişkin sezgilerime, ikinci olarak da, tarihyazıcılığındaki genel gelişmelere dayandım. Princeton'daki Institute for Advanced Study'de 1981-1982 yıllarındaki tartışmalar düşüncelerimi büyük ölçüde harekete geçirdi; bu görüşlerimin daha önceki bir versiyonu hakkındaki tepkileri için John Rothney'e minnettarım.

den mülkiyeye doğru, hatta terimin bugün kullanıldığı şekliyle kamu yönetimine benzer bir mülkiyeye doğru gerçekleşen değişimin işaretiydi. Dahası, bu kayıtların sayısı alabildiğine çoktur. İslam dünyasında 20. yüzyıldan önce yaratılan tüm diğer biyografik veri koleksiyonundakinden belki de daha fazla sayıda kişiyi kapsar. Bununla birlikte, mevcut memur dosyalarının kabaca yüzde 1'ini oluşturan Hariciye Nezareti koleksiyonu, hem tek bir araştırmacının baş edebileceği boyutta olan, hem de kolay ulaşılabilen tek dizi gibi görünmektedir.[30] (Defterler ve bunların analizinde kullanılan yöntemler hakkında bir betimleme için bkz. Ek A.)

Sicill-i Ahval Defterlerinin formatına alışan araştırmacı, kısa bir süre sonra, dönemin Osmanlı yazarlarının bu kayıtları gayet iyi bildiğini anlıyor; bunun tek nedeni de çoğunun memur olması değildir. Tezkirelerin birçoğunda maddeler için bu format benimsenir ve genellikle kaynaklar arasında Sicill-i Ahval Defterleri de sayılır. Memurlar kimi zaman anılarında, kariyerlerini özetlemek için bu formatı kullanırlar. Memurlar bu formatı, her dosyada bulunan temel belgeyi oluşturan soru kâğıtlarını doldurarak öğreniyorlardı. Memurların sicilindeki daha sonraki değişiklikleri tamamen standart biçimde olmak üzere girerek kayıtları güncelleştirmekle görevli komisyonlar ya da Sicill-i Ahval daireleri mevcuttu.[31]

Çok sayıdaki bu biyografik kayıtlardan yararlanabilmenin tek yolu, bunları, tezkirecilerin yapmış olduğu gibi tek tek özetlemekten çok, toplu bir nicel çözümlemeye tâbi tutmaktır. Aksine, nitel bir çözümleme sonuçta yalnızca izlenimler verebilir. Ne ki, nicel çözümlemenin işe yarar sonuçlar verebilmesi için, kayıtların tekbiçimli formatta olması -her bir birey için aynı türde bilgi vermesi- gerekmektedir. Aksi takdirde, belirli bir veri kaleminin eksik olduğu öylesine çok örnek ortaya çıkar ki, çözümleme sonuçlarının değerlendirilmesi son derece güç ya da imkânsız olur.[32] Sicill-i Ahval kayıtları edebi uyarlamaların aksine, ihtiyaç duyulan tekbiçimliliğe sahiptirler.

---

30 Bu araştırmanın zaman zaman Hariciye Nezareti'ni vurgulamasının nedeni bu nezaretin persanel kayıtlarının boyutları ve ulaşılabilirliği değildir; bu durum Osmanlıların bu nezarete verdiği özel önemi yansıtıyar olabilir, biz de bu yüzden vurguluyaruz. Belki de Osmanlıların ona verdiği özel önem nedeniyle, Hariciye Nezareti, söz gelimi Maliye Nezareti'nin yapmadığı bir şeyi yapmış, halka açılacak denli iyi düzenlenmiş bir arşiv bırakmıştır.

31 Findley (1980, s. 267-73, 326-27).

32 Yani yüz memurdan ellisi eğitimlerine ilişkin hiçbir şey söylemiyar, ancak yirmibeşi A Okulu'na gittiğini söylüyarsa, memurların yüzde 25'i mi A Okulu'na gitmiştir, yoksa haklarında böyle bir bilgiye sahip olduklarımızın yüzde 50'si mi A Okulu'na gitmiştir? Ancak tümü ya da tümüne yakın bir bölümü hakkında aynı tür veriye sahip olmamız halinde, örnekler böyle bir belirsizliği en aza indirebilir.

Sonuçta, araştırmacı, Osmanlı arşivlerinde yalnız modern görünümlü sistematik personel kayıtlarını bulmakla kalmayacak -daha da modern olanı- tekbiçimliliklerinin bilgisayar çözümlemelerine uygun olduğunu da görecektir. Ek A'da açıklandığı gibi, bu araştırmada Hariciye Nezareti personel verilerinin çözümlenmesinde kullanılan yöntem budur. Nicel çözümlemenin temel varsayımı, reform ve sayısal büyümenin nezaretin çalışanları arasında, "gelenekçi" Müslümanlar, "modernist" Müslümanlar ve tümü de kültürel "modernist" olan gayrimüslim memurlar olarak farklı üç ana grup ortaya çıkarttığı ve bu üç grubun deneyimlerinin, bu bölümün devamında tanımlayacağımız dönemin önemli meselelerine yansıyacak şekilde farklılaştığıdır.[33] Yayımlanmış biyografik kaynaklardaki veriler de bu yöntemi uygulamamıza olanak verecek ölçüde tekbiçimli olduğunda, Hariciye Nezareti çözümlemelerinin sonuçlarını denetlemek için mülkiyenin diğer kesimleri hakkındaki nicel kanıtları da kullanacağız.

Bir dönem, nüfus araştırmaları ve ekonomi gibi nicelliğe yönelik disiplinler gittikçe daha çok tarihçiye esin vermişti; ardından, nicel çözümlemeler son yıllarda kimi tarihçilerin saldırılarına hedef olmaya başladı. Şu ya da bu araştırmanın ya da bilim adamının kusurlarına yöneltilenlerin dışındaki en keskin eleştiri, yöntemin gerçekliği yalnızca birkaç ölçüte indirgediği, "indirgemeci" (*reductionist*) olduğudur. Bir başka nokta ise, kendilerini bugün olduğu gibi nicel betimlemelerle ifade etmeyen ve alan araştırmasına da açık olmayan geçmişteki toplumlarla ilintili olarak, tarihçilerin uygun kaynakları bulmak ve çözümlemekte karşılaştıkları sorunlarla ilgilidir. Bu eleştiriler doğru olmakla birlikte, bunların psikolojik boyutlarının da olduğunu sezinlemek, büyük bir hayal gücü gerektirmez, yani bazen bu eleştiriler sayılardan ve tablolardan tedirgin olan bilim adamlarının, geleneksel olarak sayılarla kirlenmemiş olan bir disiplinin "koşu alanı"nı geri almaya kararlı olduklarını da gösterir.

Yine de, uygun kaynaklara uygulandığı zaman nicel çözümleme, nitel yöntemlerle bu kadar kolay varılamayacak hedeflere bizi ulaştırabilecek araçlar sunar. Nicel çözümleme, birçok örneği karakterize eden ortak özellikleri tanımlamaya ve böylece "tipik" olduğunu düşündüğümüz bir örneğin gerçekten böyle olup olmadığını kanıtlamaya olanak verir. Mülkiye mensupları arasından en velud hatırat yazarı olan Aşçı Dede İbrahim Halil neden "tipik"ti? Diğer mülkiye memurlarına benzediği için mi, yoksa hatıratının çizdiğimiz resmi tamamlamasına, tipikliğini sorgulamadan

33 Bu varsayımdan *Bureaucratic Reform* adlı kitabımda da söz etmiştim (s. 201-18). Elinizdeki kitapta sonuçları değiştirilen sayısal kanıtların bir bölümünü "Acid Test" başlıklı makalemde yayınlamıştım.

izin verebileceğimiz kadar çok şey anlattığı için mi? Nicel çözümlemede ölçüm yalnızca bazı noktalarda mümkündür ve geçmişi, yaşayan gerçeklik olarak gözümüzün önüne pek ender getirebilir, ama iş kapsayıcılık ve kesinliğe gelince, bu yöntemin gösterişsiz mekanik özelliklerine katlanmaya değecek kimi avantajları vardır.

Tarih biliminin diğer alanları, nicel yöntemin popülerliğindeki yükseliş ve -bir dereceye kadar- düşüşten önce de, önemli bir canlanma geçiriyordu.[34] Bu canlanmanın bugünkü tezahürü, tarihin vurgusunu, ulusların tarihinden (siyasal tarih) halkların tarihine (sözgelimi, toplumsal ve ekonomik tarihe), yalnızca güçlü ve nüfuzlu olanın öyküsünden güçsüz olanınkine, temel olarak Avrupa ve Kuzey Amerika'nın öyküsünden ("egzotik" oryantalizme, "ilkeller" antropolojiye havale edilirdi) tüm halkların öyküsü olarak aktaran uzun dönemli bir değişim sürecinin doruğa varmasıdır. Aynı anda, tarihçiler "olaylar"ın ötesine gittikçe daha fazla geçerek, önce bunların temelini oluşturan maddi güçlerle yapılara, -daha yenilerdeyse- diğer mekân ve zamanlardaki halkların kendi dünyalarını ve bu dünyadaki "olayları" anlama ve yorumlama tarzlarına bakmaya başladılar. Bu değişiklikler ortaya çıktıkça, tarih yazıcılığı, geleneksel tarihçilerin bayıldığı kronolojik yapıdaki neden-sonuç anlatımı olmaktan giderek çıkıp, daha çok, özgül bir olgu ile bu olgunun ortaya çıkış ve algılanış bağlamı arasındaki ilişkilerin anlaşılması ve tanımlanması olmaya başladı. Nicel çözümleme, kendi başına bir amaç olmadığı zaman, bu tür araştırmalarda, özellikle de ekonomi ve nüfus araştırmaları tarihlerinde önemli bir rol oynar. Ancak, nicel olmayan yaklaşımların da son derece verimli olduğu ve son yıllarda giderek daha çok ilgi çekmeye başladığı da ortadadır. Burada yine, diğer sosyal bilim disiplinlerinin etkisi önem taşır. Bu, özellikle antropoloji için geçerlidir; ABD'de etkisi, belki de en çok, Clifford Geertz'in "[katılımcıların] yaşadığı kavramsal dünyaya girebilmek için", "olayları araştırmak" gereğini vurgulayan "katmanlı betimleme" (*thick description*) kavramında görülür.[35] Fransa'da uzun süredir var olan bu tür yaklaşım, kendisine kolektif zihniyet araştırmaları içinde belli başlı bir odak noktası bulmuştur.

34 Bu, özellikle Paris'teki *Annales* tarihçileriyle özdeşleştirilen bir fenomendir; bkz. Robert Forster, "Achievements of the Annales School," *Journal of Economic History*, XXXVII (1978), s. 57-80; François Furet, "Beyond the *Annales*," *The Journal of Modern History*, LV, (1983), s. 389-410; Furet (1984).

35 Stone (1981, s. 86), Clifford Geertz (1973, s. 412-53), "Deep Play: Notes on the Balinese Cock-fight"tan alıntılıyor. Ayrıca bkz. Geertz'in aynı kitap, s. 3-30'da yer alan "Thick Description: Toward an Interpretive Theory of Culture" adlı denemesi. Geertz "katmanlı betimleme" (*thick description*) terimini Gilbert Ryle (s. 6)'dan almıştır; metinde alıntılanan ifadeler s. 17 ve 24'tedir. Ayrıca karş. Eric R. Wolf (1982).

Fernand Braudel'in çalışmaları[36] nasıl insan yaşamı ve eylemi bağlamını belirleyen çevresel ve maddi koşullara daha önce verilen önemi simgelemekteyse, Emmanuel Le Roy Ladurie'nin *Montaillou*'su[37] da bu tür araştırmaları simgelemektedir.

Tarih biliminin üzerinde en yoğun çalışılan alanlarında yeni yöntem ve yaklaşımların filizlenmesi, Osmanlı araştırmaları yapan bilim adamlarını genellikle geride bıraktı.[38] Daha da kötüsü, çok yakın bir geçmişte nicel yöntem şövalyelerinin ya da betimleme ve anlatıcılığın zafer kazanıp yeniden hayat bulmasını sağlayan "yeni tarih"in kimi bayraktarlarının yaptıklarına benzer bir yaklaşımın partizanlarının diğer fraksiyonlara karşı silahlandıkları sırada iki ateş arasında kalma tehlikesidir. Bununla birlikte, Osmanlı mülkiyesine ait belgeleri inceleyen tarihçi, "katmanlı betimleme" ve memurların zihniyetini keşfetmek için yeterince kaynağa sahip olduğunu görecektir. Batı'da kendilerine, İslam'da özel yaşamdaki kapalılığın Müslümanları çok özel düşünce ve deneyimlerini yazmaktan alıkoyduğu düşüncesi öğretilen bilim adamları bu düşünceyi giderek abartılı buluyorlar. Elinizdeki araştırmada Osmanlı mülkiye memurlarının toplumsal ve kısmen de entelektüel çevresini yeniden kurarken kullanılan birincil kaynak, bir derviş ve Harbiye Nezareti'nde memur olan Aşçı Dede İbrahim Halil'in (1828 - y. 1910) geniş ve büyük ölçüde yayımlanmamış otobiyografisidir.[39] Bu, güçlü bir 'düşünce ve deneyimlerini kaydetme dürtüsü'ne sahip,

---

36 Fernand Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Paris, 1949, gözden geçirilmiş ikinci baskı, 2 c., Paris, 1966; a.y., *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, 2 c., çev. Siân Reynolds, New York, 1972-77; a.y., *Civilization matérielle, économie et capitalisme, XVe-XVIIle siècle*, 3 c., Paris, 1979; a.y., *Civilization and Capitalism, 15th-18th Century*, 3 c., çev. Siân Reynolds, New York, 1981-1984.

37 Emmanuel Le Roy Ladurie, *Montaillou, The Promised Land of Error*, çev. Barbara Bray, New York, 1978; a.y., *Montaillou, village occitan de 1294 à 1324*, Paris, 1975; karş. Stone (1981, s. 90).

38 Bu fenomen artık yeni bir evreye giriyor olabilir: Mark Silk, "The Hot History Department: Princeton's Influential Faculty", *New York Times Magazine*, c. CXXXVI, 19 Nisan 1987, s. 42 vd (son gelişmeler tartışılıyor).

39 Aşçı Dede İbrahim Halil, *Risale-i Tercüme-i Ahval-i Aşçı Dede-i Nakşî-Mevlevî*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY3222 (kendi el yazısı), TY78, TY79, TY80 (kopya ve devamı). Karş. Marie Luise Bremer (1959), kitapta, yazmanın kullanılabilmesi için vazgeçilemeyecek kadar önemli yardımı olan bir fihrist yer alıyor; Aşçıdede Halil İbrahim, *Geçen Asrı Aydınlatan Kıymetli bir Eser: Hatıralar*, haz. Reşad Ekrem Koçu, İstanbul, 1960; Carter Vaughn Findley (1983, s. 129-44); a.y., "A Muslim Pilgrim's Progress: Aşçı Dede İbrahim Halil on the Hajj, 1898", *The Islamic World, from Classical to Modern Times: Essays in Honor of Bernard Lewis*, ed. C. E. Bosworth ve diğerleri, Princeton, 1989, 479-512. Koçu, yazarın ismini önce Halil İbrahim olarak

açık sözlü fakat naif ve kültürel açıdan tutucu bir yazarın yapıtıdır. Çözümlememizin nicel yönü bakımından Sicill-i Ahval Defterleri ne kadar önemliyse, nitel yönü için de o denli önemli olan bu otobiyografinin göz önünde tutulması gerekmektedir. Bu yazma olmasaydı mülkiye memurlarının İslami tutucuları, batıcılarına göre çok daha eksik belgelenmiş olacaktı. Neyse ki, perspektif oluşturmamız için gerekli olan araç elimizin altındadır. Basılı kaynaklar arasında özel bir öneme sahip olanlar, kalemiyenin edebi kültürünün son büyük sürdürücüsü ve çalışmalarıyla bu kültürün en eski türlerinden birinin temsilcisi olan Mahmud Kemal İnal'ın biyografik derlemeleridir.[40]

Mevcut örnekte, Sicill-i Ahval defterlerinin nicele çevrilebilir verileriyle bu tür kanıtların bir arada bulunduğu göz önüne alındığında, farklı tipteki kanıt ve analizler arasında bir seçim yapma düşüncesi tuhaf görünüyor. İkisini birleştirmekte yarar vardır. Belirli bireylerin eylem ya da düşüncelerini ayrıntılarıyla araştırarak nicel çözümlemenin yoksun olduğu bağlam zenginliğini ve somut canlılığı elde etmeyi ümit edebiliriz. Buna karşılık nicel çözümleme, bireylerin ve olayların tipikliğini belirlememizde, dolayısıyla topluluklara ilişkin genellemeler yapmamızda bize yardımcı olabilir. Belirli bir ölçüye kadar bu, elinizdeki araştırmada olduğu gibi, ideal olarak, daha büyük bir yapıya -tüm mülkiye memurlarına- uygulanması gereken nicel teknikleri, yapının yalnızca belirli bir kesitine -birincil olarak Hariciye Nezareti memurlarına- uyguladığımızda bile geçerlidir.

Her iki türün araştırma tekniklerinin iyi kullanılması zaten güç bir iştir; onları etkili bir biçimde bir araya getirmek ise çok daha güçtür. Bu kitap, kalemiye ve mülkiye memurlarının kariyerlerini köklü değişimlerin ortaya çıktığı bir yüzyıl boyunca karşılaştırmak amacı doğrultusunda, her bir konu başlığına kanıtları en iyi biçimde destekleyen yol ya da yollarla yaklaşarak, çeşitli yaklaşımların böyle bir bileşimini gerçekleştirmeye girişecektir.

KALEMİYENİN MÜLKİYEYE DÖNÜŞÜMÜNDEKİ ANA ETKENLER VE KONULAR

Osmanlı mülkiye memurlarının toplumsal tarihini araştırmak, konunun bağlamını tanımlamaya yardımcı olan, ancak, memurların yaşam çizgileri

yayınlamıştı, ancak yazmalarda İbrahim Halil alarak geçmektedir. Aşçı Dede hakkındaki araştırmamda birçok bilim adamı bana yardımcı aldu: Marie-Luise van Ess-Bremer, Albert Dietrich, Alexandre Papavic, Rudolf Sellheim, Otta Spies ve äzellikle Annemarie Schimmel ve Andreas Tietze.

40 İnal kültürde tutucu almakla birlikte birçok değişik aydın hakkında yazmıştır. Özellikle bkz. Mahmud Kemal İnal (1964-65) ve (1969).

açısından düzenlenen bir tartışmada yeterince açıklanması mümkün olmayan çeşitli konulardan haberdar olmayı gerektiriyor. Burada yapılacak en doğru hareket, bu konulara ilişkin tartışmanın, kavramların ve yöntemlerin daha başlangıçta tanımlanmasıyla birleştirilmesi olacaktır. Bu yaklaşımı benimsediğimizde, konuları beş başlık altında toplayabiliyoruz: merkezi yönetimin otoritesinin yeniden sağlanması, bir bütün olarak mülkiye memurlarının durumu, hükümetin maliye ve ekonomisi, eşitlikçilik ve kültürel ikilik. Bu konuların kalemiyeden mülkiyeye dönüşümdeki önemi, sonraki bölümlerde sık sık yapılacak göndermelerle de açıklığa kavuşacaktır

Merkezi Yönetimin Güçlendirilmesi

Tüm diğer büyük kültürel gelenekler gibi, Osmanlılar ile öteki Müslümanlar da kültürlerinin tarihsel olarak bir bütün teşkil ettiğine ve kendilerine yeterli olduğuna inanıyor, başka kültürden olanları aşağı görüyorlardı. Ne ki, 18. yüzyıla gelindiğinde Avrupa yayılmacılığı bütün İslam dünyasında, kâfirler yüzünden Müslümanların başına dert açılacağı gibi bir huzursuzluk duygusu yaratmaya başladı. Başlangıçta, hatta bazı yerlerde daha sonraları da, bu meydan okuyuşun farkına varanlar gösterilmesi gereken tepkinin İslamı yeniden canlandırmak olduğuna inandılar. İslam dünyasının en önemli devletinin merkezindeki Osmanlılar, bu meydan okumayı daha çok "din ü devlet"in farklılaştırılmamış bütünlüğüne karşı bir tehdit olarak algılamışlardı. 18. yüzyılın son otuz yılındaki felaketle biten Rus savaşlarının ardından Osmanlı devlet adamları, durumun ciddiyetini ve Müslümanların kâfirlerin gücünü küçümsemek yerine onları kendi oyunlarında alt etmeyi öğrenmeleri gerektiğini fark etmiş görünmektedirler.

Bu sarsıcı kavrayışın girdabından, birtakım ikincil sonuçlar da çıktı. İlki ve en önemlisi, Osmanlıların, imparatorluğu askeri bakımdan güçlendirmenin yollarını aramaları oldu. Askeri reformun maliyetleri, gelirlerin arttırılması gereğinin daha çok fark edilmesine yol açtı. Bu, yönetimin düzenini ve etkinliğini geliştirmek gerektiğine de işaret ediyordu. Tüm bu hedefler, çoğu fiilen âyanın denetiminde olan eyaletlerde, merkezi yönetimin yeniden hüküm sürmesi gereğini ortaya koyuyordu. Reformlar ve hükümet gücünün yeniden sağlanması, kendisine yabancı olan bir yenileşmeyi meşrulaştırması pek beklenemeyecek olan şeriat ve örfün dışında kabul gören tek yasama kaynağı olarak padişah iradesinin daha yoğun kullanılmasını gerektirmekteydi.

Osmanlılar açısından, Avrupa'nın meydan okuyuşuna verilecek cevap merkeziyetçilik demekti. Kısa sürede bunun çeşit çeşit bedenlerde ortaya

çıkabilecek bir iblis olduğunu anladılar. Bazı örneklerde merkeziyetçilik, eyaletlerde merkezi hükümetin denetimini yeniden kurmak için dışarıya doğru bir itiş anlamındaydı. Başka örneklerde ise, güç ve kaynakları İstanbul'da toplamak için bir içeriye çekişti. Bunlar İstanbul'da nerede toplanacaktı? Bâb-ı Âli'de mi, Saray'da mı?

Yönetici sınıf için, dış tehdidin ve merkeziyetçilik çabalarının sonuçları çok önemli oldu. Belki de kabul edilmesi en zor olan gerçek, imparatorluğun Avrupa'nın kudretine karşı kendini eskisi gibi orduyla korumaya artık yeterince gücü olmayışıydı. Gazilik ideali -Osmanlıların her şeyden çok, İslam'ın egemenlik alanını genişletmek için mücadele eden savaşçılar olduğu düşüncesi- artık işe yarar olmaktan çıkmıştı. Sonuç, 19. yüzyılda yönetici sınıfın özellikle gazilik idealiyle en çok bağdaştırılan kesimleri, yani dini ve askeri kesimler açısından genel bir prestij kaybı oldu. Buna koşut olarak, imparatorluğun kendini koruma çabalarında daha olumlu roller oynayabilen kesimlerin -saray görevlilerinin (en azından iktidarı sarayda toplayabilecek denli güçlü olan padişahların saltanatında) ve özellikle kalemiyenin- prestiji arttı. İmparatorluk artık, güçten ziyade pazarlıklara başvurmak zorunda olduğundan, kalemiye mensupları dış ilişkilerle giderek daha çok ilgilenmeye başladılar. Küffarın gücü karşısında zayıf oluşları ve onların kudretlerinin sırlarını elde etme istekleri Avrupa'yla aralarında bir sevgi-nefret ilişkisinin doğmasına yol açtı. Bu ilişki içinde, Batı hakkında en çok bilgi sahibi olanlar -başlangıçta kalemiye mensubu diplomatlar- Batılılaşmanın öncüleri oldular; onları bu evrime, daha sonra belirteceğimiz gibi, tarihten gelen kültürel eğilimleri yöneltiyordu. 19. yüzyılda kalemiye mensupları, merkezi hükümet gücünün -sayıları, işlevleri ve güçleri açısından- pekiştirilmesinden geniş ölçüde kazanç sağlayacaklardı. Bu süreç içinde eski kalem efendileri mülkiye memurlarına dönüştüler.[41]

Mülkiyenin Bir Bütün Olarak Evrimi

Daha önceki bir çalışmada ele aldığım Osmanlı idari örgütlenme tarihi ile memurların toplumsal tarihinin kesişme noktasında önemli bir konu başlığı ortaya çıkıyor: Bir bütün olarak mülkiye memurlarının durumu. Bu tema, elinizdeki kitabın da öncelikle yapacağı gibi, memurların yaşam çizgisini inceleyen her tartışmanın arka planında yitip gider. Bununla birlikte, memurlar bir topluluk olarak vurgulandığında, kalemiye mensuplarının dönüşümü, bu ortak kimliğin evriminde bir kilit tema gibi görünmektedir. Uzun dönemde bu, memurların nasıl yaşamış ve çalışmış olduklarına

41 Findley (1980, s. 114-20).

ilişkin bir çalışmadan daha az bilgi verir. Yine de, bu bütünün dönüşümündeki ana noktaları anlamak için vurguda böyle bir değişiklik yapmak zorundayız. Bu noktada iki tip kanıtın incelenmesi gerekiyor: Mülkiyenin boyut ve işlevlerindeki artış ile personel politikasındaki evrim.

Merkezileşme, kalemiyede -ya da 1830'lardan itibaren daha uygun düşecek bir terimle, mülkiyede- devasa bir büyümeyi getirdi. 1777 ile 1797 yılları arasında kaleme alınan ve son derece kesin olan bir kaynak, İstanbul'daki merkez teşkilatında o sırada çalışan kâtiplerin sayısını 869 olarak vermektedir. Aynı belgedeki bir başka paragraf da, aynı dairelerdeki alt düzey (şakird ve mülazımlar) ve üst düzey amirlerin (hacegân ve mümeyyiz) eklenmesiyle, bu kalemlerde çalışan her türden yaklaşık 1.500 kişilik bir toplama ulaşmaktadır. Bu dönemde kâtiplerin hem başkentteki hem de taşradaki diğer dairelerde de hizmet ettiği bilindiğine göre, 1790 yılı itibariyle kalemiye mensuplarının toplam sayısının yaklaşık 2.000 olduğunu tahmin edebiliriz.[42] Bu sayı, bu boyutlardaki bir imparatorluk için şaşırtıcı ölçüde küçük gibi görünmekteyse de, kalemiye mensuplarının yerel yönetimlerde o zamana değin henüz birincil derecede sorumluluk sahibi olmadıkları göz önüne alındığında, akıl almaz değildir.

Mülkiye memurlarının sayısını belirlemek konusunda bir yüzyıl sonraki kaynak, sicil defterleridir. Bunlar arasında, Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahval Defterleri adı altında muhafaza edilen koleksiyonun (memur sicil dosyalarının kaydedildiği merkez) 92.137 memuru kapsadığı belirtilmektedir.[43] 1877'den 1908'e ve bir ölçüde bu tarihten imparatorluğun çöküşüne değin oldukça istikrarlı işleyen bir kayıt sistemiyle tutulan -bazıları daha 1877'de yaşlı olan kişilere ait- bu sicillerin birkaç memur kuşağını kapsadığı açıktır. Bir dönemdeki memur sayısını sadece tahmin edebiliriz -mesela, en fazla 70.000. Ne ki, kaydedilenlerin büyük çoğunluğu Abdülhamid döneminde hizmet etmiştir; Abdülhamid ise, siyasi eylemlerin önünü alabilmek için denetim altında tutabileceği düşüncesiyle çok büyük sayıdaki kişiyi hükümet hizmetine aldırtıyordu. Daha sonra Dahiliye Nezareti'ndeki ana kayıtlara dahil edilmek üzere nezaretlerde tutulan birçok kayıttan biri olan Hariciye Nezareti Sicill-i Ahval defterlerinin incelenmesi,

42 TPK, D3208; Findley (1980, s. 56, 101, 106-11, 363 n.41) ile karşılaştırın: Burada en düşük tahmin 1.000 ilâ 1.500 arasındadır. En düşük tahmin, TPK'nın cetvelinde yer alan (D3208) 869 kâtip taplamına dayanmakta, tablanun altındaki metinde merkezi kalemlerdeki şakird ve mümeyyizlerin hesaba katıldığı daha büyük taplamı dikkate almamaktadır. Aslında, ifade kätüdür ve harfiyen alındığında, 869 kâtibe ek alarak 1.500 şakird ve mümeyyiz alduğu şeklinde yarumlanabilir; ancak bu, alasılık dışı bir aran gibi görünmektedir.

43 Attilâ Çetin (1979, s. 46).

koleksiyondaki örneklerin yarısından biraz azının on beş yıla yayılan mesleki sicili olduğunu göstermektedir. Birçok kayıt, henüz ilk ya da ikinci atamadan sonra kesilmektedir. Basılı kaynaklar da, bir iki yere atanmasına rağmen, hükümet hizmetinde kariyer yapmayan memurlar olduğunu doğrulamaktadır. Bu biçimin, Hariciye Nezareti'nde olduğu gibi diğer yerlerde de geçerli olduğunu varsayarsak, belirli bir dönemde "hizmette" olan memur sayısını yarıya indirmemiz, böylece Abdülhamid döneminde istihdam edilmiş mülkiye memurlarının toplam sayısını 35.000 olarak tahmin etmemiz gerekecektir; bu rakam da 1908 devrimini izleyen aylardaki tensikatta büyük ölçüde azalmıştı. Tensikatın sicil kayıt sistemini de ciddi ölçüde zedelemesi (bu araştırmada kullanılan dosyaların birçoğu 1908'de sona ermektedir), kayıtları Abdülhamid döneminin başlıca kaynağı haline getirmiştir.[44]

Karşılaştırma yapıldığında, Osmanlı mülkiye sınıfı büyük değildir. Rusya'da daha 1800'de 38.000 memur varken, bu rakam 1856'da 114.000'e yükselmişti.[45] 20. yüzyıldaki Ortadoğulu benzerleriyle karşılaştırıldığında, bugün Ankara'da bulunan bakanlık binalarının hemen her biri, nezaret düzeyinde beş kadar daireyi de içeren sadrazamlık makamı olan Bâb-ı Âli kadar büyüktür (resim 2, s. 402). Himaye politikası Abdülhamid'inkini fazlasıyla andıran Muhammed Rıza Şah (1941-1979), İran'daki devlet memurlarının sayısını 304.000'e yükseltmişti. Nasır döneminin sonunda, Mısır devlet hizmetinin kademelerinde 1,3 milyon düşük ücretli memur neredeyse işsiz oturuyordu.[46] Abdülhamid'in neo-patrimonyalizmi, çarlık otokrasisiyle, Muhammed Rıza Şah'ın "petrole dayalı despotizmi"yle ya da Nasır'ın "firavun sosyalizmi"yle karşılaştırıldığında çok önemsiz kalıyordu. Gene de, 1900'lerin Osmanlı İmparatorluğu için 35.000 mülkiye memuru bir yüzyıl öncesine göre büyük bir artışı temsil ediyordu.

Osmanlılar, bildikleri kadarıyla, "büyük hükümet"in yükselişini yaşamışlardı ve bu konudaki duyguları bu olgunun 20. yüzyıldaki versiyonlarını yaşamış olanlarınki kadar muğlaktı. Mülkiye memurlarının sayıca artışı, hükümet işlevlerindeki çeşitlenmeyi ve bu çeşitlenmenin tebaanın yaşamına doğrudan etkisini yansıtıyordu. Kâtipler geleneksel olarak hükümetin yazışma-

44 35.000 mülkiye memuru tahmini, yine daha eskiden yapılan 50.000 ilâ 100.000 arasında değişen bir tahminin düzeltilmişidir; bkz. Findley (1980, s. 65, 167-68, 267-68, 271-73, 364 n. 65).

45 Walter M. Pintner (1980, s. 192). Her bir devletteki memurların nüfusa oranı, eğer bulunabilseydi, daha anlamlı bir istatistik olurdu.

46 Ervand Abrahamian, *Iran Between Two Revolutions*, Princeton, 1982, s. 438; John Waterbury, *The Egypt of Nasser and Sadat: The Political Economy of Two Regimes*, Princeton, 1983, s. 242.

ları, muhasebesi ve arazi kayıtlarıyla uğraşmışlardı. Çoğu İstanbul'da çalışmaktaydı; çalışmalarının imparatorluk tebaasını etkileyip etkilemediğini veya nasıl etkilediğini görmeleri pek az mümkün oluyordu. 18. yüzyılın sonlarından itibaren, hükümetin yeniden güçlendirilmesi ve merkezileşme, askeri alan dışında hemen hemen tüm yeni sistemleri kâtiplerin ya da mülkiye memurlarının doldurması anlamına geldi. Sefaret ve konsolosluk birimleriyle Hariciye Nezareti'nin yükselişi, bunun örneklerinden biriydi; ancak, imparatorluk çapında altyapı yaratması gereken bakanlıklarda çalışan memurların sayısı çok daha fazlaydı. Âyana karşı başlatılan hareketin ardından, mülkiye memurları yerel yönetimlerde ilk defa birincil düzeyde sorumluluk aldılar. Laik bir hukuki ve adli sistemin kurulmasıyla ilk kez önemli adli yetkilere sahip oldular. Modern nüfus sayım ve yazım sistemleri, Osmanlı uyruklarının nüfus kağıtları ve pasaport almak için devlet memurlarıyla ilişkiye girmelerini gerektirdi. Maarif Nezareti'nin denetimindeki yeni okullardaki öğretmenler, köken olarak bürokrattılar. Memurlar, tüccar ve hacıların hareketlerini kısıtlayan karantinalarda da önemli bir rol oynuyorlardı. Bu yeni işlevlerin çoğuna, gâvur icadı diye karşı konulması muhtemeldi ve çoğu zaman öyle de oldu. Bu arada, mülkiye memurları daha önce hiçbir zaman olmadığı kadar halkla yüz yüze gelmişlerdi.

Sayı, 2.000 kâtipten 35.000 mülkiye memuruna doğru artarken, değişimler nicel olduğu kadar niteldi de. Bu gerçeği personel politikasının evriminden daha iyi ifade eden hiçbir şey yoktur. 18. yüzyıl kalemiyesinde, âdetler ve yüksek mevkilerdekilerin kişisel takdiriyle belirlenenler dışında, bu tür bir politika hemen hiç yoktu. 19. yüzyılda bu, dikkat çekecek kadar değişti.

Yönetici sınıf mensupları geleneksel olarak, padişahın kulları statüsündeydiler. 18. yüzyıl kâtiplerinden pek azı kulluk yoluyla yönetici sınıfa dahil olabiliyordu. Hiç kuşkusuz, padişahın devlet hizmetinde çalışan kullarının kaderlerini, bireylere ait ev ve iş yerlerindeki kölelerin kaderinden ayırmak gerekiyor; batı yarıküresinin plantasyon ekonomilerindeki kölelerin kaderi ise tamamen ayrıdır.[47] İslam dünyasında, büyük bir adamın kö-

---

47 Halil Sahillioğlu, "Onbeşinci Yüzyılın Sonu ile Onaltıncının Başında Bursa'da Kölelerin Sosyal ve Ekonomik Hayattaki Yeri," *Gelişme Dergisi*, özel sayı (1979-1980), s. 67-138. Ne ki, "üzerinde sahibinin mülkiyet hakkı olan köle"nin ve "padişahla daimi bir kişisel ve sözleşmeye benzer ilişkileri olan" kulların (yani yönetici sınıf üyelerinin) arasında ayırım yapma girişimlerinin bazıları bana abartılı görünüyor; alıntılanan ifadeler Kemal Karpat'ın (*AHR*, LXXXVI, 1981. s. 434) *Bureaucratic Reform* adlı kitabıma ilişkin incelemesinde yer alıyor. 2. Bölüm'de ele alınan Pertev Paşa'nın düşüşü (1837) gibi bir olay, kurbanın bir kez padişahın gözünden düşmesinden sonra "kişisel ve sözleşme benzeri ilişki"lerinden geriye en ufak bir iz bile kalmayan kulların zayıf noktalarını açıkça ortaya koymaktadır.

lesi olmak, özgür bir köylü olmaktan daha avantajlı olabiliyordu. Özellikle padişahın çok sayıdaki kulu, büyük bir zenginlik ve iktidar sahibiydi. Kulluk statüleri, bütün bunları elde etmenin -ve kuşkusuz yaşamlarını sürdürmenin- padişah efendilerinin iznine bağlı olması anlamına geliyordu. Padişah, kullarını keyfi olarak cezalandırıyor, hatta mahkemesiz idam ettirebiliyordu. İlke olarak, kulların mirasçısı padişahtı; bu kural kul terekelerinin müsadere edilmesiyle uygulanıyordu. Bu açıdan, resmi kulluk kesinlikle boş bir retorikten ibaret değildi. Padişah için bu, memurun efendisine bağımlı olmasını garanti ediyordu. Memurlar içinse -en azından yüksek mevkilere tırmanınca bu mevkilerin ne kadar kolay sarsılabildiğini görenler için- bu bağımlılığı kabul etmek, iktidar ve zenginliğe ulaşmanın yoluydu. İslami devletin patrimonyal hükümetinde, resmi kölelik düşüncesi, memurların "Allah'ın yeryüzündeki gölgesi" (zillullah-i fi'l-âlem) olan hükümdarla ilişkilerini anlama yoluydu.[48]

Eğer geleneksel yönetici sınıf hakkındaki en çarpıcı olgu resmi kulluksa, kâtiplerle ilgili olarak ikinci çarpıcı olgu da eğitim, istihdam ve terfi sistemlerinin büyük ölçüde, gelenekler ve güçlünün iradesi tarafından belirlenmesiydi. Bir sonraki bölümde daha ayrıntılı olarak işaret edeceğimiz gibi, nasıl patrimonyal devlet, yönetici sınıfın hükümdarın kulları olduğu büyük bir hanehalkı çizgisinde örgütlenmişse, kalemiyenin personel "sistemi" de, açıkça tanımlanmış bir politika yokluğunda, memurların kendi kişisel ilişkilerinin hanehalkı merkezli ağlarıyla sarmalanmış durumdaydı.

Merkezi yönetimin güçlendirilmesi, bu biçimlerde büyük değişimlere yol açtı. Bu değişim, merkezileşmeyi iktidarın sarayda toplanması olarak algılayan II. Mahmud'un (1808-1839) bile kendisini uzak eyaletlerde ve dışarda temsil edecek bir üst düzey hükümet hizmetlileri kadrosuna ihtiyacı olduğunu gördüğü zaman gerçekleşti. Dolayısıyla II. Mahmud, 1830'larda, personel politikasının temellerini attı. İlk "nezaret"leri en azından ismen kurdu, memur rütbelerinde yeni bir hiyerarşi oluşturdu, bütün eski yüksek mevkilere yıllık tevcihat uygulamasını kaldırdı, eski tahsisat sisteminin yerine maaş sistemini getirdi, memurların eğitimi için ilk laik resmi okulları kurdu, resmi kulluğun en belalı özelliklerinden bazıla-

---

48 Türkçe kul terimi, kölelik ve tapınma düşüncelerini birleştiren bir kökten gelen Arapça *abd* sözcüğüne karşılık gelir. Memurların "Allah'ın yeryüzündeki gölgesi"nin kulları olduğu düşüncesi, birçok erkek isminin de işaret ettiği gibi (Abdullah, Abdurrahim, Abdülaziz gibi abd ile Allah'ın isimlerinden birini birleştiren diğer isimler) tüm Müslümanların Allah'ın kulları ya da bendeleri olduğu düşüncesiyle aynı doğrultudadır. Osmanlı şairleri de, âşık'ın maşuk'la ilişkisini betimlerken, bir hükümdar ile kulu arasındaki ilişkiyle özdeş olan esaretten söz etmişlerdir: Walter G. Andrews, *Poetry's Voice, Society's Song: Ottoman Lyric Poetry*, Seattle, 1985, s. 90-91, 93, 95-97, 121.

rını ilga eden hukuki reformları ilan etti. Bu reformlar yalnız mülkiye memurlarını etkilemedi. Çünkü resmi kulluğun zaaflarını kısıtlama konusunda kilit belge olan 1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu, "emniyet-i can ve mal ve mahfuziyet-i namus"u, ayrıca tüm zanlıların açık mahkemelerde yargılanması güvencesini, yalnızca yönetici sınıf mensuplarına değil, imparatorluğun bütün tebaasına da getirmişti.[49] Yerel yönetimlere gönderme yaparken mülkiye teriminin gittikçe daha fazla kullanılmasıyla (terim temelde hem toprak sahipliği, hem de hükümranlıkla bağlantılıdır), eski "kalem efendileri"ne mülkiye memurları denmesinin tam bu sıralarda yaygınlaşması anlamlıdır.[50]

Aşağıda eşitlikçilikle bağlantılı olarak ele alınacak olan 1856 Islahat Fermanı dışında, Abdülhamid'in saltanatına (1876-1909) değin personel politikasında böyle büyük gelişmeler olmadı.[51] Abdülhamid o sıralarda Batılı devletlerde ortaya çıkmakta olan türden çağdaş bir mülkiye personel sistemi oluşturmak için gereken düzenlemeleri gerçekleştirdi. Süreç 1877'de, bundan sonra atanacak adayların seçiminde temel rol oynayacak olan sicill-i ahval'in tutulmasıyla başladı. Bir diğer önemli adım, 1880'lerde kabul edilen ve daha sonra defalarca değiştirilen "memurin-i mülkiyenin terakki ve tekaüd kararnamesi"ydi. Bu kararname uyarınca Osmanlılar, ücretlerde yapılacak kesintilerle finanse edilen modern tipte bir "tekaüd sandığı" oluşturulması için ilk adımı attılar. Diğer önlemler, yolsuzlukla suçlanan memurlarla ilgili soruşturma ve kovuşturmalara yönelikti.[52] Bu arada, çeşitli nezaretlerde bir dizi memur komisyonları geliştirildi; en sonunda da hem personel kayıt sistemini, hem de "mülki ve mali memurların" atamalarını denetlemek üzere 1896'da merkezi bir Memurin-i Mül-

49 Findley (1980, s. 140-47); Şerif Mardin (1962a, s. 155-68); J. C. Hurewitz (1975, s. 269-71).

50 Kullanıma ilişkin nat: Bir Osmanlıya hitap edilirken genelde änce isimleri, sonra unvanları säylenirdi. Yalnızca yüksek mevkide alma iddiasındaki ailelerin sayadı (aslında aile änadı) vardı. Kâtiplerin ya da mülkiye memurlarının çağu "efendi" idiler; paşa çacuğuysalar "bey", vezir almuşlarsa "paşa" (çeşitli üst rütbeli subaylara verilen bir unvan olarak 19. yüzyılda da kullanıldı) denirdi. "Efendi", imparatorluğun çäküşüne değin mülkiye memurları ile akuryazar alarak kabul edilen diğer pek çak kişi için geçerli bir unvan olmayı sürdürdü. Bir kadına genellikle "hanım" diye hitap edilirdi. Osmanlılar arasındaki bu hitap sözlerinin kaldırılması, konuşan ya da yazan kişinin çok yakın biri alması dışında, pek enderdi. Ne ki, yerden kazanmak amacıyla, bu araştırmada "efendi" unvanını genellikle kaldıracağız, ancak, "bey" ve "paşa" unvanlarına sahip alan kişilerin isimlerinin ardından bu unvanları belirteceğiz.

51 Mülkiye memurları siyasanının evrimindeki bu kapukluğun nedenleri hakkında, bkz. Findley (1980, s.194-97).

52 Yer sarunu nedeniyle, yänetsel adaletin bu yönünü *Bureaucratic Reform* adlı kitabımdan çıkartmıştım. Bkz. A. Heidbarn (1908-1912, I, s. 187-91).

kiye Komisyonu kuruldu. Bundan sonra, padişah ya da sadrazam tarafından atanan en yüksek memurlarla, hâlâ üstleri tarafından atanan en alt düzeydekilerin dışında kalan memurların tümü nezaretlerce aday gösterilecek, Memurin-i Mülkiye Komisyonu tarafından (sicill-i ahvalin incelenmesinin ardından) saraya tavsiye edilecekler, bundan sonra da, dosyalarında yapılacak bir başka araştırmanın ardından, irade-i seniye ile atanacaklardı. Abdülhamid ayrıca askeri ve dini hizmetlerde de buna benzer bazı düzenlemeler yaptı.[53]

Jön Türk döneminin başlarında, Abdülhamid dönemine ait düzenlemeleri "enkaz-ı istibdat"ın bir parçası olarak kabul edip kaldırma eğilimi olmasına rağmen, personel sistemini yeniden yürürlüğe koyma ve yeniden örgütleme yönünde karşıt bir eğilim kısa sürede kendini gösterecekti. Jön Türk döneminin sarsıntılı sonu, bu girişimlerin birçoğunun semeresinin alınmasını engelledi. Yine de bu dönemde, Abdülhamid döneminde ancak pek az girişilen bir şey, tüm mülki yönetim mevkilerinin derecelendirilmesi ve sınıflandırılması doğrultusunda yapılan azimli çalışmalar görüldü.[54] Jön Türk reformcuları, Abdülhamid'in, bazı reformları, akılcılığı ve düzenliliği sağlamanın yolu olarak değil, istibdat aracı olarak kullandığını anlamışlardı; Abdülhamid dönemi personel sisteminin gözden çıkarılmaması, tersine, yerinde tutulması ve -ideal olarak- farklı bir ruhla teçhiz edilmesi gerektiğini kısa zamanda fark ettiler. Bu araştırmada, personel politikasının düzenlediği varsayılan resmi yapılanmalar içindeki yaşamı incelerken, onların bu keşiflerini hatırımızda tutmamız gerekiyor.

Maliye ve Ekonomi

Devlet otoritesinin güçlendirilmesini, kalemiye için özel önem taşıyan çeşitli olaylar izledi. En kritik olanlarından biri, bu otoritenin mali işler alanında yeniden sağlanamamasıydı.

Osmanlılar, Avrupa'nın meydan okuyuşunun ne kadar ciddi olduğunu fark ettiklerinde, ekonomide zaten bağımlı duruma gelmişlerdi. Mehmet Genç'in 18. yüzyıl ekonomi tarihine ilişkin araştırmasıyla, imparatorluğun Avrupa'nın ekonomik kolonilerinden biri haline gelmeye başladığının göstergeleri açıkça ortaya çıkmıştır. Yüzyılın sonunda başarısızlıkla sonuçlanan savaşlar, Osmanlı ekonomisini daha da zayıflatmıştı.[55] Aynı dönem, Avrupalı güçlerin, kapitülasyonları imparatorluk ekonomisinin altını oyacak ve hükümranlığını ihlal edecek bir sistem olarak sağlamlaştırmak doğ-

53 Findley (1980, s. 266-79).

54 *a.g.e.*, s. 326-33.

55 Mehmet Genç (1975, s. 231-91) ve (1981) ve (1984, s. 86-93). Ayrıca bkz. Yavuz Cezar (1986).

rultusunda çok uzun zamandır sürdürdükleri çabaların kritik bir evresidir.[56]

Avrupalılar, Osmanlının ekonomik bağımlılığını 1838'deki Baltalimanı İngiliz-Osmanlı ticaret antlaşmasıyla daha da pekiştirdiler. 1830'lardaki Mısır bunalımlarında, padişahın asi vasalı Kavalalı Mehmed Ali Paşa Osmanlı ordularını iki kez yenilgiye uğratarak imparatorluğun bekasını tehdit etmişti; bu ortamda Osmanlılar imtiyazlar vererek ve Avrupalıların anlamlı bulacağı reformları kabul ederek Avrupa'nın diplomatik ve askeri desteğini aramak zorunda kaldılar. Başka devletlerle yapılan benzer anlaşmaların izlediği 1838 ticaret antlaşması da böyle bir imtiyazdı. Osmanlılar bu antlaşmayla serbest ticareti kabul ettiler ve İngiliz sanayisiyle rekabet gücü olmayan kendi imalat sanayilerinin çöküşünü hazırladılar.[57]

Tarihin garip cilvesiyle, yine 1838 yılında Osmanlılar, hükümeti güçlendirme programını mali alanda gerçekleştirmeye girişerek vergi sistemini düzenlediler, iltizam sistemi yerine hasılatın ve ödemelerin devlet hazinesinde toplanması usulünü getirdiler ve daha önce uygulanan hizmet karşılığı tahsisat usulünün yerine memurlara maaş bağladılar. Maaşlar bu reform paketinin vazgeçilmez bir parçasıydı, çünkü tahsisat usulü, memurlara gelir kaynakları ya da iltizam haklarının verilmesi, böylece kendilerini doğrudan doğruya bir tür mali adem-i merkeziyetçilikle finanse etmeleri anlamına geliyordu. Mali merkeziyetçilik, bu sistemin yerine, memurların aylıklarının devlet hazinesinden ödenmesini gerektirmekteydi.

---

56 H. İnalcık, "İmtiyazat" maddesi, *EI*[2], III, s. 1179-89.

57 H. İnalcık, "İmtiyazat," *EI*[2], III, s. 1187; Mübahat S. Kütükoğlu (1976). Avrupalılar Ortadoğu'da geliştirmiş oldukları ekonomik ilişkileri, serbest ticaret döneminde dünyadaki diğer yerlere de model olarak taşıyacak kadar avantajlı bulmuşa benzemektedirler. Çin'de ve bir dönem Japonya'da uygulanan eşitsiz antlaşma sistemi, ticari ve yasal ayrıcalıkların kapitülasyonlar şeklindeki kalıbının daha da geliştirilmiş bir devamına benzemektedir. Latin Amerika'da da İngilizler, Brezilya'nın bağımsızlığının tanınmasını, ayrıcalıklı gümrük tarifeleri ve ülke kanunlarının dışında tutulma hakkı talep eden bir antlaşmayla dengelemişti; özetle, ekonomik sömürgeleşme karşılığında siyasal bağımsızlık veriliyordu. Osmanlılar ve çoğu tarihçiler imparatorluğun böylesi bir sistem geliştirilmesi için bir laboratuvar oluşturmasının Avrupa'nın ekonomik egemenliğinin pekiştirilmesine ne derecede katkıda bulunmuş olduğunun farkında olamadılar. Eşitsiz antlaşma sistemi hakkında bkz. John K. Fairbank, Edwin O. Reischauer ve Albert M. Craig, *East Asia: Tradition and Transformation*, Boston, 1978, s. 460-61, 488-89, 575-79 (Osmanlının Doğu Asya ticaret rejimleri üzerindeki etkisi konusunda somut kanıtlara sahip değilim, ancak, meslektaşım Samuel L. Chu, böyle bir bağlantı olduğuna ilişkin sezgimi paylaşıyor); E. Bradford Burns, *A History of Brazil*, 2. b., New York, 1980, s. 146. Hindistan'da, İngilizler parlamentodan çıkan yasalar, özellikle 1833'te çıkarılan İmtiyaz Yasası (Charter Act) aracılığıyla, her istediklerini elde edebilecek konumdaydılar; Stanley Wolpert, *A New History of India*, 2. b., New York, 1982, s. 213.

Gerekli hazırlıklar yapılmaksızın ve güçlü çıkarlardan kaynaklanan muhalefete rağmen yürürlüğe konulan mali merkeziyetçilik başarısızlığa uğradı. Yeni maaş sistemi hiçbir zaman iptal edilmedi; siyasal olarak, belki de iptal edilmesi mümkün değildi. Ancak, hiçbir zaman düzgün işleyemedi de. Memurlar, alabildikleri zaman ücretlerini alırken, halktan eski aidatlarını (artık, harç, rüsum vb resmi olarak yasaklanmıştı) almak beklentilerinden hiçbir zaman vazgeçmediler. Sonuçta, merkezi iktidarın yeniden etkinleşmesi için gerekli olan idari ıslahata büyük bir darbe indi.[58]

Doğmadan ölen hükümet maliyesi reformu, serbest ticaretin girişiyle birleşince, Osmanlıları bir daha asla içinden çıkamayacakları bir çöküntü sarmalına sürükledi. Bozulmakta olan ekonomik durum 1840'ta ilk Osmanlı kâğıt parasının basılmasına yol açtı; 1862'ye dek tedavülde kalan bu kâğıt para, taklit edilmekten değerinin düşmesine dek uzanan ciddi sorunlar getirdi. Osmanlı-Rus savaşının ardından ve I. Dünya Savaşı sırasında yine kâğıt para basıldı. Parasal sorunlar, çağdaş bankacılık olanaklarının yokluğu nedeniyle katlanarak ağırlaştı; bu tür olanaklar yaratıldığında ise, bunlar esas itibariyle yabancı girişimler olacaktı. Osmanlı hükümetinin Kırım Savaşı (1854- 1856) sırasında dış borç almaya başlaması, durumu daha da kötüleştirdi. Yirmi yılı biraz aşkın bir süre içinde dış borcu 200 milyon paundu aşan imparatorluğun mali itibarı tam anlamıyla yok oldu. Sonuç olarak, 1881'de uluslararası bir Düyun-ı Umumiye İdaresi kuruldu; Osmanlı hükümeti, gelirlerinden önemli bir bölümünü, öncelikle tahvil sahiplerinin çıkarına uygun olarak yönetilmek üzere devretmek zorunda kaldı. Osmanlı-Rus Savaşı'nın (1877-1878) sonunda Rusların 35 milyon liralık (yaklaşık 31,5 milyon İngiliz paundu) tazminat talebi de inen bir başka darbeydi.

19. yüzyılın son bölümü, en azından Anadolu'da, demiryollarıyla bağlantılı olarak tarımın gelişmesini getirmişti; bunun hükümet gelirleri üzerinde olumlu bir etkisi olmuşa benzemektedir.[59] Bunun dışında, ekonomik genişleme olanakları son derece sınırlıydı. Osmanlıların I. Dünya Savaşı'nda tek taraflı olarak yaptıkları gibi, kapitülasyonları kaldıracak hale geldikleri zaman, Osmanlı ekonomisini kurtarmak için artık çok geç kalınmıştı. 8. Bölüm'de, bu ekonomik sorunların mülkiye memurları için ne anlama geldiği, gittikçe yükselen siyasal bilinçlerinin ışığında maaş sisteminden kaynaklanan sorunlara gösterdikleri tepkiler bağlamında incelenecek.

58 Halil İnalcık (1973, s.97 vd.); (1964, 623 vd.); Stanford J. Shaw (1975, s. 421-59); Mehmet Zeki Pakalın (1977, III, s. 52-54); Roderic H. Davison, "Kaime" maddesi, *EI*², IV, s. 460; a.y., "The First Ottoman Experiment with Paper Money", Osman Okyar ve Halil İnalcık (ed. 1980, s. 244-51) içinde; Cezar (1986).

59 Mehmet Genç (1981); Donald Quataert (1973, s. 15-17, 189-91, 352-54) ve (1977, s. 143, 159-60) ve (1981, s. 83); C.V. Findley, "Maliyye," maddesi, *EI*².

Eşitlikçi Reform

Reform dönemi boyunca mülkiye aygıtının evrilmesi süresince en önemli sorunlardan bazıları eşitlikçilik konusunda çıktı. Önceden de belirtildiği gibi, 1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu, Osmanlı tebaasının haklarını güvence altına alma sürecini başlatmıştı. Ferman ayrıca, vaatlerin yerine getirilmesi için gereken yeni yasaların çıkarılmasından da söz etmekteydi. Şerif Mardin, akla uygun bir şekilde, fermanın bu maddelerinin kendi çıkarlarını genişleterek ve insan hakları kapsamında ifade ederek kulluğun getirdiği zaaflardan kaçmaya çalışan batılılaşmış mülkiye memurlarının özel bir hukuki savunması olduğunu ileri sürmektedir.[60] 1830'lara gelindiğinde, Avrupalı güçler, özellikle de İngiltere, Osmanlılara belirli reformlar için baskı yapmaya başlamış, ayrıca dolaylı olsa bile, eşitliğe ilişkin sorular ortaya çıkmıştı. İmparatorluğun Mısırlılara karşı mücadelesinde şiddetle ihtiyacı olan destek, o sırada böylesi önerilerin daha fazla ağırlık kazanmasını yol açmıştı.[61]

Doğrudan doğruya işin içinde olanlar bu durumun sonuçlarını öngörmüşe benzemiyorlar; ne ki eşitlikçi reform daha başından itibaren birbiriyle ilişkili iki olguyu içeriyordu: memur hakları ile padişahın bütün tebaasının hakları. Bu yüzyılda, Cumhuriyet dönemi başlarındaki Türk tarihçileri, Gülhane Hattı'nı hazırlayan ve onu izleyen reformlarda önemli bir rolü olan Mustafa Reşit Paşa'yı büyük bir devlet adamı olarak överlerdi; haleflerinin bazılarıysa, onu Batı emperyalizminin maşası olarak mahkûm etmişlerdir. Bunun yerine, büyük bir devlet adamının bile 1839'un Osmanlı İmparatorluğu'nda manevra yapma özgürlüğüne pek az sahip olduğunu kabul etmek ve daha önce ticaret ve hükümet maliyesi örneğinde yapmış olduğumuz gibi, bu reformların sonuçlarına göz atmak, herhalde daha anlamlı olacaktır.[62]

1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu padişahın bütün tebaasına "emniyeti can ve mal ve mahfuziyet-i namus" teminatını bahşettiğinde imparatorlukta esas itibariyle bu güvencelerin gerçekten anlamlı hale getirilmesi için gereken laik bir yasal sistemden eser bile yoktu. Bunun yerine imparatorluk, resmen kabul edilen mevcut üç yasa kaynağı -şeriat, örf ve padişah iradesi- arasında, İslam yasasının önceliğe sahip olduğu, açıkça İslami bir dev-

60 Mardin (1962a, s. 162); Hurewitz (1975-, I, s. 269-71).

61 Sir Charles Webster (1969, II, s. 541-44, 656-57). Karş. İlber Ortaylı, "Tanzimat Bürokratları ve Metternich", *Profesör Fehmi Yavuz'a Armağan*'ın içinde, Ankara, 1983, s. 361-67.

62 Karş. İlber Ortaylı (1983, s. 13).

letti. Gayrimüslimlerin eşitliği konusundaki kilit sorun, öncelikle ve yalnızca Müslümanların Allah'a karşı ibadet zorunluluklarını vurgulayarak (bu arada *Müslümanlar arasında eşitliğin* altını iyice çizerek) medeni hukukla ceza hukukuna ikinci derecede önem veren şeriatta gayrimüslimlerin eşitliği için hiçbir temelin olmamasıydı. Şeriatta, en önemli eylemleri paylaşmayan Müslümanlar ve gayrimüslimler eşit olamazdı.

Dolayısıyla eşitlikçilik (diğer batılılaşma reformları gibi), devletin yasama gücünün geniş çapta hayata geçirilmesi ve bu gücün, şeriata aykırı şekilde, din göz önüne alınmaksızın padişahın bütün tebaasına uygulanabilir ortak standartlar yaratmakta kullanılmasını gerektiriyordu. Bu ihtiyacı diğer önlemlerin tümünden daha fazla öne çıkaran Gülhane'nin eşitlikçilik vaatleri, reformcuları, açıkça İslami olan bir devlette yasal batılılaşma (ve bu yüzden laikleşme) gibi çelişkili bir hedefin peşinden, daha önce hiç geçilmemiş bir yolda ilerlemek zorunda bıraktı. Bu işin sancılı olacağı belliydi. Yasal laikleşme 1839'dan itibaren ortaya çıktı ve bir sonraki siyasal dönem olan Tanzimat'ın (yaklaşık 1839-1871) ana temasını oluşturdu. Yeni yasamayla birlikte, şeriatla ilişkisi hakkında sürüp giden bir çekişme ortaya çıktı. Çekişmenin en belirgin simgesi, Ahmed Cevdet Paşa'nın önderliğindeki, Batı'dan ödünç alınan yasalar çıkartmak yerine, şeriata dayalı içtihadları toplamak yoluyla dalgayı şeriata doğru geri çevirme çabasıydı. Bu çaba, dev bir anıtı, Osmanlı medeni yasasını, yani Mecelle'yi doğurdu, yasal laikleşme dalgası da dağıldı gitti.[63]

Bir bütün olarak bu mücadele, burada incelenmek için fazlasıyla geniştir, ancak özellikle Osmanlı memurları için önemli olan boyutlarının yorumlanması gerekiyor. Sözgelimi, can, mal ve namus güvenceleri -hükümet hizmetinde olanların yararlanmalarının düşünüldüğü ölçüde- yalnızca resmi kulluğun özellikleriyle ilgilenmekte, ancak, temelini oluşturan ilkeye değinmemekteydi. Bunu yapabilmesi mümkün de değildi. Padişahın kudreti ve meşruiyeti, imparatorluk sisteminin dağılması riskini göze almaksızın üzerine yürünemeyecek kadar büyüktü. Yenileşme faaliyetlerini meşrulaştırmak konusunda padişahın iradesinden başka hiçbir yasama gücüne sahip olmadıklarından, en yüksek konumdaki devlet adamları bile, onun temsilcileri olarak hareket ettikleri fikrine tutunmak zorundalardı; bu fikri kendi çevrelerinde anlaşılabilecek şekilde ifade etmeleri gerekiyordu. 1839'dan epeyce sonra, padişahla ilişkilerinde hâlâ geleneksel âdâb-ı ubudiyet kurallarını koruyorlardı. Saraya yazdıkları yazılarda, kendilerin-

63 Heidborn (1908-1912, I, s. 283-441); Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat," *Tanzimat*, I, İstanbul, 1940, s. 139-209; İlber Ortaylı ve Tekin Akıllıoğlu (1986, s. 197-208); Ali Himmet Berki, *Açıklamalı Mecelle (Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye)*, İstanbul, 1982.

den "kul," "abd-ı memlûk," hatta "azad kabul etmez abd-ı memlûk" olarak söz etmeye devam ediyorlardı.[64] Mektup üslubuna uygun biçimler olarak, bu ibareler İngiliz yazışmalarında o sırada hâlâ kullanılan "itaatkâr, hakîr hizmetkârınız" şeklindeki iltifatkâr sonları andırmaktadır; ancak, bu Osmanlıca deyişlerin kullanıldığı yasal ve toplumsal bağlam oldukça farklıydı. 1839'da elde edilen imtiyazlar yeterince sağlamlaştırılamamıştı. Yeterli dirayete sahip bir padişahın -yani Abdülhamid'in- bunun bir etiketten öteye kölelik anlamına geldiğini göstermesi her zaman mümkündü.[65]

Bu arada, eşitlikçiliğe ilişkin en büyük sorunlar cemaatler arası ilişkilerde kendini göstermekteydi -ki, bu da yine memurlar için önemli bir konuydu. Başlangıçta bu sorun gayrimüslim cemaatler üzerinde odaklaştı. Osmanlı-İslam kültürünün özümsenmesi geleneksel olarak yönetici sınıf üyeliğinin temel özelliği olduğundan -yarı-resmi mevkilere gelebilen yalnızca birkaç gayrimüslim vardı- her eşitlikçilik hamlesinin bir boyutu, gayrimüslimlerin resmi hizmete özgürce girebilmesi anlamına gelmeliydi. Gülhane Hattı'nın okunuşundan hemen sonra bu gerçekleşmedi. Geçmişte olduğu gibi, ortalıkta birkaç Rum askeri hekimi, Ermeni saray mimarları ve benzerleri görünmeye devam etti; istisnalar da Müslüman yönetici sınıfın fiili egemenliğini doğruluyordu. Köktenci bir değişime en yakın gelişme, gayrimüslim cemaatlerin temsilcilerinin 1840'da kurulan yerel yönetim meclislerine kabul edilmeleri olduysa da, bunlar gerçek anlamda memur değillerdi.

Kırım Savaşına değin, başka önemli bir değişiklik ortaya çıkmadı; Osmanlılar, bu krizde de Avrupa desteğine duydukları özel ihtiyaç ışığında reform düşüncelerini gözden geçirdiler. Bu reformun sonuçlarından biri, 1855'te gayrimüslimlerin miralay rütbesine dek yükselebilecekleri askerlik hizmetine ve rütbe kısıtlaması olmaksızın mülki memuriyete kabul edileceklerinin ve geleneksel olarak İslami devletin gayrimüslim tebaasının tâbi konumlarının bir göstergesi olan cizyenin kaldırıldığının ilan edilmesi oldu. 1856 Islahat Fermanı'nın "saltanat-ı seniyemizin memurin ve hademesinin intihâb ve nasbı tensip ve irade-i şâhâneme menut olarak tebaa-ı Devlet-i aliyyemin cümlesi herhangi milletten olursa olsun devletin hizmet ve memuriyetlerine kabul olunacaklarından bunlar ehliyet ve kabiliyetlerine göre umum hakkında meriyyü'l-icra olacak nizâmâta imtisalen memuriyetlerde istihdam olunmaları..." gerektiğini ilan etmesi daha da çarpıcıdır. Ferman ayrıca gayrimüslimlere askeri hizmet sorumluluğu veriyor, fa-

64 İnal (1969, s. 1420) ve (1964-65, s. 1002).

65 Findley (1980, s. 163-67, 235-36).

kat bedel vermek veya nakden para itası yoluyla muafiyet olanağını da sağlıyordu.[66]

Hizmet koşulları hakkındaki genel kuralların ilan edilmesi, fermanın öngördüğü kadar çabucak gerçekleşmedi; bununla birlikte, hükümet hizmetinde, özellikle de mülki yönetimde gayrimüslimlerin gittikçe büyüyen varlığı, temel olarak Islahat Fermanı'nın ardından ortaya çıktı. Müslüman bir devletin ilmiye örgütünde gayrimüslimlerin görev alamayacağı açıktı; ne ki, eskiden beri var olan, gayrimüslim cemaatlerin dini liderlerinin bir tür yarı-resmi konuma sahip olduklarının düşünülmesi eğilimi, bu liderlerin yerel yönetim meclislerine resmen dahil edilmeleri ve hükümet salnamelerine "dini liderler" için özel bir bölüm eklenmesiyle yeni ifade biçimleri buluyordu.[67] Orduda da, kimi gayrimüslimler yine askeri doktor ya da başka özel görevlerde görünürken, gayrimüslimlerin çoğu nakit para ödemek yoluyla askerlikten muaf olmayı tercih etti. İnsanların devlet için hayatlarını tehlikeye atmalarını teşvik eden ana etken olarak İslamı gören Müslümanlar da bu tercihi paylaşıyorlardı. Böylelikle muafiyetin satın alınması, tıpkı eski cizye (baş vergisi) gibi toplanan, gayrimüslimlere özgü, özel bir vergi olarak kurumsallaştı. Muafiyet vergisinin kaldırıldığı 1909'a kadar, gayrimüslimlerin askere alınması doğrultusunda daha başka bir çaba gösterilmemişe benzemektedir; ancak bazı düzenlemeler o zaman bile belirli durumlarda muafiyetin satın alınmasına izin veriyordu. Bu arada, yalnızca sanatçılar, zanaatkârlar ve tüccarlar için değil, aynı zamanda fiilen saray görevlileri olanlar için de saray hizmetlerinin bazı bölümlerine girmenin daha kolay ya da daha çekici hale geldiği görülmekteydi. Sözgelimi, Abdülhamid döneminde Ermeni yöneticiler Hazine-i Hassa'da anahtar roller oynadılar. Ne ki, gayrimüslim varlığının en dikkat çekici hale geldiği yer, başta Hariciye Nezareti olmak üzere, mülkiye memuriyetiydi. 1856 Islahat Fermanı'nı izleyen yaklaşık çeyrek yüzyıl boyunca, gittikçe büyüyen mülki yönetim kurumları listesinde -3. Bölüm'de soracağımız- sayılarıyla orantılı olarak temsil edilmeyi başarıp başaramadıkları sorusunu anlamlı kılacak kadar çok sayıda gayrimüslim bulunuyordu.

66 Findley (1982a, s. 341-43). Makalenin gayrimüslimlerin mülkiye memurluğuna kabul edilmeleri hakkındaki sonuçları, bu kitapta önceden sözü edilen kurumlar arasındaki karşılaştırmaların ve Karpat'taki (1985) nüfus değişimlerine ilişkin bilginin ışığı altında gözden geçirildi.

67 Findley (1982a, s. 342); Roderic H. Davison, "The Advent of the Principle of Representation in the Government of the Ottoman Empire", *Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century*'nin içinde, ed. William R. Polk ve Richard L. Chambers, Chicago, 1968, s. 99; İlber Ortaylı (1974, s. 58-62). Yıllıklar arasında, bkz. örneğin *Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, İstanbul, 1315/1897, 604-15; *a.g.e.*, İstanbul, 1326/1908, 1034-48.

Bu soruya Osmanlı örneğinde yanıt bulmanın, diğer devletlere göre daha zor olduğu ortadadır. Çünkü hiçbir zaman kaybolmamakla birlikte, Osmanlı toplumunun heterojenliği, kompozisyonunda ve padişahın tebaasının kendi ortak kimliklerini tanımlamak konusunda en anlamlı buldukları ölçütlerde bile zaman içinde değişiklikler göstermiştir. Dinin en önemli bağlılık olduğu zamanların yadigârı olan imparatorluk, hem eski cemaatlerarası sentezin, hem de yeni ilan edilen eşitlikçiliğin altını oyan milliyetçilik çağına dek yaşamıştı. Tanzimat döneminin ortasından itibaren, Osmanlı devlet adamları eşitlikçi politikaya etkili bir çekicilik zerk etmeye ve yeni bir Osmanlıcılık kavramı geliştirerek ayrılıkçı-milliyetçi tehdidin bertaraf edilmesine giriştiler; bu yeni Osmanlıcılık, artık yönetici sınıfın seçkin kimliği değil, imparatorluk çapında bir üst-milliyetçilikti. Bu kavram, özellikle Osmanlı seçkinlerinde kavram kargaşası yaratacak kadar uzun ömürlü oldu. Gerçekten de, eşitlikçi Osmanlıcılık, Jön Türk döneminde de siyasal bir güç olarak kaldı: İsimlerine karşın Jön Türkler, 1908 devrimine değin, Türk olmaktan çok Osmanlıydılar.[68] Bununla birlikte, imparatorluğu en çok savunmaya çalışanlar bile ayaklarının altındaki zeminin kaymakta olması gerçeğini değiştiremediler.

Türk milliyetçiliğinden ya da Jön Türklerden epeyce önce, imparatorluktaki çözülme Osmanlı eşitlikçilik düşüncelerini değiştirmeye başlamıştı. Sonraki bölümlerde daha açık göreceğimiz gibi, 1820 Yunan devrimi Rumların resmi hizmetteki eşitlikçi politikadan tam olarak yararlanmalarını büyük ölçüde olanaksızlaştırmıştı. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı da, her şeyin ötesinde imparatorluğun eski Balkan eyaletlerinin birçoğunun kaybı ve çok sayıda Türkün ve diğer Müslümanların imparatorluğa göçü yüzünden bir başka dönüm noktası oluşturdu. Sonuç, imparatorluğun, "topraklarının büyük bölümü Anadolu'da ve Ortadoğu'da yer alan Müslüman ağırlıklı bir ülke"ye dönüşmesi oldu.[69] Ermeni milliyetçiliğinin doğuşu, bu noktadan sonra, Osmanlı egemenliğinde kalmış Türk olmayan halkların en önemlilerinden biriyle Türkler arasındaki ilişkilere trajik bir biçimde son verdi. Onun ardından gelen Arap milliyetçiliği de, acı sonuçlarından zarar görenlerin sayısı Ermenilerinkiyle karşılaştırılamasa bile, imparatorluğun Türk olmayan diğer önemli unsuru olan Araplar için aynı sonucu doğurdu.

Dolayısıyla, Osmanlıların eşitlikçilik politikasını uygulamaya giriştikleri toplumsal çerçeve istikrarlı değildi: Demografi, yönetimin temsil etmesi gereken çıkarların algılanışını, politikanın anlatımlarında dile getirilmeyen

---

68 Findley (1982b, s. 156, 159-60).

69 Karpat (1985, s. 28, 55, 57).

bir tarzda değiştirdi. Gayrimüslimlerin kabul edilmesine ilişkin Tanzimat politikası ne ilke olarak reddedildi, ne de uygulamada tümüyle terk edildi. Ne ki, Abdülhamid dönemi, memur kadrolarına uzak eyaletlerden -başta Arnavutluk olmak üzere Balkanlar'dan ve Arap topraklarından- Müslümanları çekmek yönünde gittikçe artan bir çabaya tanık oldu. Jön Türk döneminde Türk milliyetçiliğinin tedrici zaferi, bir başka değişime de işaret etmekteydi. Eşitler arasına katılmanın Türk kimliğine sahip olmayı gerektirdiğini üstü kapalı olarak gösteren bu değişim, ancak Cumhuriyet döneminde belirleyicilik kazanacaktı.

Eşitlikçilik, mülkiye memuriyetini etkileyen en önemli olaylardan biri olarak kaldı, ancak, nüfus değişimleri bu düşüncenin anlaşılmasında temel kaymalara neden oldu. Sonraki bölümlerde, farklı toplumsal geçmişlere sahip memurların kariyerlerinin çözümlenmesinde, eşitlikçilik konusundaki bu değişen perspektiflerin hatırda tutulması gerekmektedir. Hariciye Nezareti sicill-i ahvallerinin, özellikle gayrimüslim memurların deneyimlerine ışık tutmak konusunda yararlı olduğu ortadadır. Diğer kaynaklar da eşitlikçiliğin daha sonraki biçimleri üzerine buna denk bir ışık tutmaktadır.

Kültürel İkilik

Dini kimliğin laik milliyetçi kimlik kavramları tarafından kırılması, reform döneminin en çekişmeli olgularından bir diğerine işaret etmektedir. Bu, Niyazi Berkes'in "kültürel çatallanma" diye betimlediği olgudur.[70]

İslam uygarlığı on üçüncü yüzyılına girdiği sırada Osmanlı devlet adamları, kültürlerinin kendi kendisine yettiğine dair uzun zamandır sürdürdükleri varsayımlarını Avrupa'nın belki de tehdit ettiğini düşünmeye başlamışlardı. İslam uygarlığı, bir zamanlar, diğer uygarlıklardan ödünç alma aşamasından geçmişti; fakat bu daha o zaman bile bin yıl önceydi, uygarlığın -kökeninde İslami olmayan ya da İslami değerlere tümüyle uygun düşmeyen- unsurları uzun dönemli alışkanlıklar sonucu "İslami" gibi görünmeye başlamıştı. Daha yakın geçmişte, başka uygarlıklardan ödünç alma, ya askeri teknoloji gibi "yüzeysel" anlamda gerçekleşmiş ya da kimi insanların Batılı düşüncelere daima ilgi gösterdiği İstanbul'un entelektüel seçkinleri gibi dar çevrelerle sınırlı kalmıştı.[71] Özellikle, şeriatın yaşamın tüm evrelerini düzenleme kapasitesini onca kuvvetle dayatması yüzünden, ödünç alma yelpazesinin genişletilmesi gerektiğine ya da Osmanlıların kül-

---

70 Niyazi Berkes (1964).

71 Heidrun Wurm (1971, s. 122-49, 167).

türde kâfirlere bağımlı olmaya başladıklarına dair her türlü düşüncenin, Osmanlıların çoğunu derinden öfkelendireceği kesindi.

19. yüzyıla gelindiğinde, Osmanlıların böyle bir altüst oluş yaşayacakları açıkça belli olmuştu. Bunu, kolaylıkla milliyetçilik gibi yabancı düşüncelerin akını olarak anlaşılabilecek bir süreç izledi. Bununla birlikte, bu fenomen ile Osmanlı bilgi dünyasının daha önce var olan özellikleri arasında organik bir bağlantı da vardı.[72]

İslam dünyasında bilginin geleneksel organizasyonuna ilişkin görüşler değişmektedir; ancak, en basit ama en ikna edici olanlarından biri, ulemanın akılcı bilgi kavramı (*ilm*), mutasavvıfların gnostisizmi (*irfan*), felsefi-bilimsel kültür (*felsefe*) ve dünyevi yazılı kültürden (*âdâb*) oluşan dörtlü bir ifade öne sürer.[73] *Âdâb* geleneğinin en büyük anıtları edebiyat alanındaydı, örneğin, çağlar boyunca okunmaları ve sevilmeleriyle -tıpkı din bilginleri ve mutasavvıfların eserleri gibi- *âdâb*'ın geniş bir taraftar kitlesine sahip olduğunu kanıtlayan büyük şairlerin yapıtları gibi. Ne ki, *âdâb*'ın başlıca uygulanma mekânı kalemiye idi ve bu kültürün temsilcilerinin çoğu da kâtiplerdi.

Edebi olduğu kadar dünyevi de olan *âdâb*, en sofu İslami zihniyete sahip bilginlerin -dinbilimin temsilcileri, yani ulemanın- daima yakışıksız bulmuş olduğu konuları kapsamaktaydı. Daha 9. yüzyılda, kâtiplik eğitimi almış önde gelen bir edip olan el-Câhiz, yüzlerce yıldır süregelen eleştirileri özetlemişti.[74] Örneğin, din bilginlerinin çalışmaları Arapça'da uzmanlaşmayı gerektirirken, aydın Osmanlı kâtiplerinin Farsça'yı da öğrenmeleri gerekiyordu. Kimi sofular buna ilişkin şunu söylüyordu: "Kim ki okur farisî / Gider dinin yarısı". Edebiyatçıların buna yanıtı ise şöyle oluyordu: "Kim ki okur farisî / Gider deynin (borcun) yarısı".[75] *Âdâb*'ın, Gelibolulu Mustafa Âli (1541-1600), Kâtip Çelebi (1609-1657), Hezarfen Hüseyin (ö.1691-1692) ve Yirmisekiz Mehmed Çelebi (ö.1732) gibi büyük üstadlarının daha derinlemesine araştırılması, Osmanlı İmparatorluğu'nun

72 Bu olguya ilk olarak dikkat çeken Halil İnalcık olmuştur: "On the Secularism in Turkey", *Orientalistische Literaturzeitung*, LXIV (1969), sütun 439-42.

73 Marshall G. S. Hodgson, *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization*, Chicago, 1974, I, s. 238-39. Başlıca kültür yönelimleri birbirinden kopuk değildi: Aydınların çoğu birkaç alana ilgi gösteriyordu.

74 El-Câhiz, *Resâilü'l-Câhiz*, haz. Abdü's-Selâm Muhammed Hârun, Kahire- Bağdad, 1965-1979, III, s. 194; Charles Pellat, *The Life and Works of Jâhiz*, çev. D.M. Hawke, Berkeley - Los Angeles, 1969, s. 273-75 ile karşılaştırın; karş. Halil İnalcık, "Reis-ül-küttab" maddesi, *İA*, IX, s. 679.

75 Osman Ergin (1939-43, I, s. 135). Bu iki beytin Arap harfleriyle yazılışı aynıdır. Dindarlık ile Farisiliğin ihtilafı abartılmamalıdır. Mutasavvıfların çoğu Farsça öğrenmekten yanaydı ve bu dönemde din bilginleri bile genellikle mutasavvıftı.

ayakta kaldığı yüzyıllar boyunca İslam dünyasının entelektüel canlılığının yeniden değerlendirilmesi sürecini başlatmayı sağlayabilir.[76]

Böyle bir yeniden değerlendirmeyi beklerken, reform döneminin başlangıcında, Osmanlı kalemiye *âdâb*'ına ilişkin -dünyeviliğine ek olarak- çeşitli noktalar öne çıkıyor. Bir yandan, en iyi Osmanlı kalem efendileri bilgili Avrupalıları, en azından bazı alanlarda, hâlâ etkileyebiliyorlardı.[77] Öte yandan, gelenekleri öylesine aşırı bir mükemmelliğe ya da çetrefillik düzeyine ulaşmıştı ki, devasa sözcük dağarcığı, sayısız hat üslupları ve resmi belgelerin hazırlanmasında kullanılan karmaşık üsluplu klişeleşmiş türler nedeniyle, Arapça-Farsça-Türkçe'den oluşan bu yapay edebi dilde uzmanlaşma çabası, diğer kültürlerdeki, özellikle Avrupa kültürlerindeki kâtiplerin yetiştirilmesinde gereken çabadan kesinlikle çok daha büyüktü. Bu çaba, Osmanlı kâtiplerinin ürünü olan metinlerin çoğundan öğrenilebilecek herhangi bir şeyle de orantısızdı. Kültürel seçkincilik, kadim bir Ortadoğu mirasıydı, ancak bu, kâtipleri -ve diğer Osmanlı aydınlarını- Avrupa'nın meydan okuyuşuyla yüz yüze geldikleri 19. yüzyılda, kendilerinin farkına vardığından daha dezavantajlı bir konuma sürüklemişti.

Bununla birlikte, artık imparatorluk Avrupalılarla güç kullanarak baş edemez hale geldiğinde, onlarla pazarlık etme rolünü tevarüs edenlerin çoğunun kalemiyeden olmaları nedeniyle, 18. yüzyıla gelindiğinde *âdâb*'ın temsilcileri dünyevi bilgilerinin alanını büyük ölçüde Batı'ya doğru genişletmeye başlamışlardı. Diplomatik deneyim, bu genişlemede temel bir etken haline geldi ve eski bir edebi tarz olan sefaretnameler artık bu dış dünyaya ilişkin baştan savma bilgilerden fazlasını da ortaya koymaya başlayarak, yeniden hayat buldu.[78] 1790'larda III. Selim'in Avrupa başkentlerinde sürekli bir Osmanlı diplomatik temsil sistemi kurma girişimi, bu yeni eğilimi pekiştirdi, o tarihten itibaren kalemiye içinde Batı yönelimli bir kadrodan söz etmeyi mümkün kıldı.[79] Avrupa'daki resmi hizmetin daha

---

76 Cornell Fleischer (1986); Andreas Tietze, *Mustafa Âli's Description of Cairo of 1599*, Viyana, 1975; a.y., *Mustafa Âli's Counsel for Sultans of 1581*, 2 c., Viyana, 1979-1982; O. Gökyay, "Kâtib Çelebi" maddesi, *EI²*, IV, s. 760-72 ile karşılaştırın; V. Ménage, "Husayn Efendi," maddesi, *EI²*, III, s. 623-24; Heidrun Wurm (1971); Mehmed Efendi [Yirmisekiz Çelebi Mehmed], *Le paradis des infidèles*, ed. Gilles Veinstein, Paris, 1981.

77 Osmanlı maliye memurlarının matematik yetenekleri hakkında, bkz. Abbé Giambattista Toderini, *De la littérature des turcs*, çev. Abbé de Cournand, Paris, 1789, I, 87; 18. yüzyıl kâtiplerinin Bâb-ı Âli'deki etkinlikleri için, bkz. George Larpent, *Turkey: Its History and Progress, from the Journals and Correspondence of Sir James Porter ...*, Londra, 1854 (y.b., 1971), I, s. 268-69.

78 Faik Reşit Unat (1968).

79 Findley (1980, s. 127-32); Ercümend Kuran (1968).

güvenli koşulları olduğunun keşfedilmesi de, bu insanların kendi çıkarlarıyla batılılaşma hedefini birleştirdi.[80]

Genel olarak, 19. yüzyılın kültürel bölünmesi, bir düzeyde, yabancı düşüncelerin imparatorluğa akışının bir sonucu olmakla birlikte, daha derin bir düzeyde, tam olarak anlaşılabilmesi için, bu sürecin, yüzyıllar boyunca İslami bilgiyi örmüş dört unsurdan birinin, yani *âdâb*'ın dengesiz oranda büyümesi ve genişlemesiyle iç içe geçtiğine işaret etmek gerekmektedir. Bir anlamda, batılılaşmaya önayak olan devlet adamları ve büyük ölçüde bunlar arasından çıkan diğer aydınların yeni bir tercüme ve kültürel ödünç alma çağını başlatarak yapmış oldukları şey, İslam uygarlığını bin yıl önce yaşadığı evreye benzer bir duruma yeniden getirmekti.[81] Uzun vadeli potansiyeli her ne kadar yaratıcıysa da, bu yeni evre, kısa vadede yalnız *âdâb*'ın değil, Osmanlı-İslam bilim kültürünün diğer ifadelerinin temsilcileri için de sancılı oldu.

Kâtipler ve mülkiye memurları için bu yeni kültür yönlenimi hiç de düzgün ve sorunsuz değildi. Yeni yönlenim kendi başına, batılılaşan mülkiye memurlarının kalemiye mensubu atalarına göre beceri düzeylerinde apaçık bir yükselmeyi getirmedi. Dahası, mülkiye memurlarının tümü bu süreci eşit biçimde paylaşmadı. Zamanla, Batı'ya açılışa katılmayanlar bir İslami tutuculuk profili oluştururlarken, katılanlar da gittikçe daha çok laikleştiler. Bu laikleşmenin, siyasi ihtilafların yoğunlaşmasındaki payı büyüktü. Çünkü, mülkiye memuru olan kültür-aracıları, batılılaşmanın öncüleri olarak rollerini, zaman zaman politikayı etkileme kabiliyetleriyle birleştirdiler; bunun da sonuçları ticaret ilişkileri, erken doğan mali reform ve eşitlikçilik örneklerinde gördüğümüz gibi şiddetli oldu. Tanzimat olarak bilinen yüzyıl ortası reform dönemi, politika üretiminin neredeyse tümüyle batıcı mülkiye memurlarının kontrolünde olduğu bir dönemdi. Egemenliklerine karşı bir tepki olarak, Avrupa'da yaygın olmakla birlikte, türü, o zamana değin İslam dünyasına yabancı olan siyasal bir protesto hareketi ortaya çıktı: Bir kuşak sonrasının Jön Türk hareketinin habercisi olan, 1860'lar ve 1870'lerin Genç Osmanlılar muhalefet hareketi.

Bu arada, Osmanlı kültürünün diğer ifadeleri sancılarla dolu geçiş süreçleri yaşadılar. Devamlılığını neredeyse tamamen yitirmiş olan bilimsel gelenek, artık kendine özgü bir çeviri aşamasına giriyordu; bu, temel olarak, askeri reform ve sanayileşme çabalarıyla bağlantılıydı ve yalnızca Avrupa rekabeti yüzünden değil, teknik alanların yüksek kaynak ve uzmanlık

---

80 Findley (1980, s. 118-19, 138-39).

81 Ibrahim Abu-Lughod, *Arab Rediscovery of Europe: A Study in Cultural Encounters*, Princeton, 1963, s. 58-59 ile karşılaştırın.

talepleri yüzünden de engelleniyordu.[82] Başlangıçta, bir İslam devleti olarak imparatorluğu güçlendireceği inancıyla reformu destekleyen ulema, daha sonraları reformun laikleşme anlamına geleceğini keşfettiğinde tereddüde düşmüş gibi görünmekteydi.[83] Buna ek olarak, ulema ve mutasavvıflar kendi içlerinde, şeriat açısından, yaygın İslami takvanın o sırada mevcut biçimlerinin kabul edilebilirliği konusunda bölündüler. Dini eylemcilerin, diğer Osmanlılarla ya da dış dünyayla olan ilişkilerinde yeniden dayatıcı bir rol oynayabilmeleri için, -Batı'nın meydan okumasına karşı tepki ihtiyacının öne çıkardığı- bu sorunları kendi içlerinde çözmeleri gerekmekteydi.

4. Bölüm'de, bir grup mülkiye memurunun eğitim deneyimlerini incelemek yoluyla, Osmanlıların okuryazarlığı artırma çabalarını ele alacağız. 5. Bölüm'de, temsilci olabilecek bireylerin düşünce dünyalarını keşfetmek yoluyla, Osmanlı Müslümanlarının çatallanmış kültürlerinin ortaya çıkardığı zor seçimlere nasıl karakteristik biçimde tepki gösterdiklerini de incelemiş olacağız. Bunlarda ve diğer bölümlerde toplu biyografik çözümlemelerimiz ilerledikçe, gayrimüslim memurların deneyimleriyle -Müslümanlar arasında- Batı'ya doğru gerçekleşen yeni kültürel yönelime katılan ve katılmayanların -hem "modernistlerin", hem de "tutucuların"- deneyimlerini karşılaştıracağız. Bu çözümlemenin göstereceği gibi, son dönem Osmanlı toplumu içinde ortaya çıkan kültürel çatlak, hiç kuşkusuz dönemin en ciddi sorunlarından biriydi; sonradan ortaya çıkan etkileri, 20. yüzyılın kilit konularından biri oldu.

ÖZETLE

Yönetimin güçlendirilmesi için yapılan çalışmalar, hizmet koşullarındaki dönüşüm, kronik mali-ekonomik bunalım, eşitlikçilik, kültürel ikilik: bütün bunlar, Osmanlı mülki memurluğunun içinde geliştiği bağlamın biçimlenmesinde başlıca rolleri oynamışlardı. Doğuşunu çözümlemek için ise, kabaca 1800'lerin kalemiye sınıfiyla bir yüzyıl sonraki mülkiye memurlarını karşılaştıracağız. Belgelerin son derece hacimli olması hem oldukça büyük sayıdaki memurun özelliklerini nicel olarak ölçmemize, hem de belirli bireylerin düşünce dünyalarını ya da içinde yaşadıkları ve çalıştıkları toplumsal bağlamı yeniden yaratmamıza olanak verecektir. Bunu yaparken, reform ilerledikçe ve yönetimin boyutları büyüdükçe ortaya çıkan ve

---

82 Findley, "Knowledge and Education in the Modern Middle East: A Comparative View", *The Modern Economic and Social History of the Middle East in its World Context*' in içinde, ed. Georges Sabagh, Cambridge University Press, 1989, s. 130-55.

83 Uriel Heyd, "The Ottoman Ulemâ and Westernization in the Time of Selîm III and Mahmûd II", *Scripta Hierosalymitana.* IX: *Studies in Islamic History and Civilization,* (1961), s. 63-96.

etnik-dinsel kimlikleri ve kültürel yönelimleriyle farklılaşan çeşitli memur tiplerinin deneyimlerini karşılaştıracağız. Osmanlı mülkiye memurlarını bu şekilde araştırırken, kendi toplumu içindeki önemi Batı Avrupalı benzerlerinin çok ötesine ulaşan bir grubu incelemiş olacağız. Aslında, karşı karşıya olduğumuz bir değerlendirme sorunu, bir tür ya da diğer tür hükümet görevlisinin son dönem Osmanlı toplumunun söylemine ne kadar egemen olduğudur. Ne ki, bu bölümde aktarılan romancıların betimlemelerinin de gösterdiği gibi, memurları eleştirel perspektife yerleştirebilecek kadar kanıt mevcuttur. Bunu yapmak, aşağıdaki bölümlerde bizim de başlıca hedefimizi oluşturuyor.

İKİNCİ BÖLÜM

REFORM ARİFESİNDE KALEMİYE

Kalemiyenin 18. yüzyıl sonlarına ilişkin mevcut kaynakları, sonraki yüzyılda ondan evrilen mülkiye memuriyeti hakkındakiler kadar geniş olmamakla birlikte, ikinci dönem açısından daha ayrıntılı çözümleyeceğimiz konu başlıklarının çoğunu kapsayan sentezlenmiş bir görüntüyü yeniden kurmamıza izin vermektedir. Bu bölümde memurların toplumsal kökenleri, eğitim durumu ve düşünsel yaşamı, meslekte ilerleme biçimleri ve hizmet bedelleriyle ilgili değerlendirmeleri de içeren böyle bir bakış açısı sunulacaktır. Kitabın geri kalan kısmında, bu konular ikinci dönemi ele alan bir dizi bölümün temasını oluşturacaktır. Çözümleme ilerledikçe, iki dönem arasında değişimle ilgili karşılaştırmalı bir bakış ortaya çıkacaktır.

TOPLUMSAL KÖKENLER

Belirli bir insan topluluğunun toplumsal köklerinin izini sürmek, özellikle Osmanlı örneğinde olduğu gibi kendi toplumunu kavrayış tarzında çelişkili düşüncelerin var olduğu durumlarda, içinden çıkılması zor bir iştir. Yine de, Osmanlı toplumsal çevresine ilişkin görüş kargaşalığının ortasında, özellikle önem taşıyan birtakım örgütlenme kalıpları öne çıkmaktadır. Ayrıca 18. yüzyılda her kademeden kalemiye memurunun toplumsal kökenine ilişkin somut veriler yoksa da, en üst mevkilere ulaşanlar hakkında daha tartışmalı noktalara ilişkin tahminlerde bulunmak için olgusal bir temel sağlayacak bu tür veriler vardır.

Osmanlı Toplumunun Yapısı

Yönetici sınıfın Osmanlı toplumuyla nasıl bağdaştığını anlamaya çalıştığımızda, karşımıza çelişkili göstergeler çıkar. İlk bakışta bu göstergeler

epey heterojenmiş gibi görünür. Ne var ki, dikkatli bir inceleme, bunların bir yandan eşitlemeci, öte yandan farklılaştırıcı ve katmanlaştırıcı güçler halinde çeşitlendiklerini gösterecektir. İslam tarihinin uzun süreli akışı boyunca, bu güçler arasındaki etkileşim yüzyıllar içinde önce bir gücün, sonra diğerinin ağır bastığı bir salınım modeli ortaya koymaktadır. Bu dalga etkisinin bir bölümü, Osmanlı tarihinin altı yüzyıllık zaman yelpazesinde ortaya çıkmaktadır.[1]

Eşitlemeci güçler, en azından Osmanlı konumundan görüldüğü kadarıyla, İslam tarihinde otoritenin en önemli iki odağıyla, özellikle şeriatta ifadesini bulan dinsel değerlerle ve devletle bağlantı içindedir. Birçok kaynakta işaret edildiği gibi, Allah ile birey arasında inananlar topluluğu (ümmet) dışında hemen hemen hiçbir aracı topluluk kabul etmeyen İslam hukuku geleneği son derece güçlü bir eşitlikçi vurgu taşımaktadır. Bu eşitlikçilik kendini modern laik hukuk sisteminden farklı biçimlerde göstermektedir. İbadete ve ahlaki konulara ağırlık veren bir dinsel hukuk sistemi olarak şeriatın, Müslümanlarla gayrimüslimleri eşit konumda tutamadığından söz etmiştik. Ama tarihsel evrimin bir sonucu olarak, şeriat, Müslümanların çoğunluğu oluşturduğu toplumlarda, tektanrılı azınlıklara toplum içinde yer verme usulünü (zimmilik sistemi) onaylamıştır. Dahası şeriat, köleliğin ve son derece farklılaşmış cinsiyet rollerinin dinsel çoğulculuk kadar mevcut gerçekliğin doğal parçası sayıldığı bir ortamda evrimleşti. Kuran vahyi, her ne kadar kadınların ve öbür düşük konumlu toplulukların statüsünü İslam öncesi Arabistanı'na göre yükseltmişse de, şeriatın, birey ile Allah arasındaki ilişkiye odaklanan güçlü eşitlikçi vurguyu, kadın-erkek, köle-özgür ve Müslüman-gayrimüslim farklılıklarını ortadan kaldırmaksızın geliştirdiği söylenebilir.[2] Şeri değerlerin alabildiğine etkili olduğu zaman ve yerlerde, kabul gören statü grupları arasında şeriat tarzı eşitlikçilik olarak tanımlanabilecek bir yöneliş, İslam toplumlarının ayırt edici özelliği olmuştur.

Güçlü İslam devletlerinde görülen eşitlemeci eğilim, bu devletlerin en azından meşruiyet sağlamak için, kendilerini İslami değerlerin savunucusu olarak ortaya koymalarını, ayrıca pratik bir iktidar ve kendini koruma sorununu ifade etmektedir. Esas olarak hısımlık bağlarıyla ve din temelinde tanımlanmış gruplaşmalarla doğal bir eklemleşme içine giren karmaşık bir

1 Bu değerlendirmeyle daha önceki görüşümü (Findley [1980, s. 18-20]) gözden geçirmekteyim. Hodgson'ın "orta dönemler"deki (yaklaşık 945-1500) âyan-emir sistemi kavramını Osmanlı tarihçilerinin 17. ve 18. yüzyıllardaki "âyan sistemi" kavramıyla karşılaştırarak salınım fikrine vardım. Bkz. Hodgson, *Venture*, II, s. 64-69, 91-93.

2 Hodgson, *Venture*, I, s. 180-83, 340-44.

toplumda, güçlü bir devlet yaratmak ve yaşatmak, bu doğal gruplaşmaların ya da onlardan kaynaklanan başka yapıların özerkliklerini kısıtlamak anlamına geliyordu. Ortadoğu'da otoriteyi kabul ettirmenin en eski yollarından biri, toplumsal ya da siyasal düzeni, alabildiğine geniş bir aileye benzetmek olmuştur. Bu düzende toplumun her üyesi aile reisine bağımlıdır. Başında padişahın bulunduğu ve asıl hanedan dışındaki herkesin onun "kulu" (yani "askeriye" denilen "yönetici sınıf"ın bir mensubu) ya da "raiyyet"i ("reaya"nın tekili, yani "yönetilen sınıf"ın bir mensubu) olduğu hanehalkı modeline dayalı Osmanlı devlet kavramı, bu modelin doruğa çıkarılmış biçimini ifade eder. Batılı bilim adamlarının "yönetici sınıf" ve "yönetilen sınıf" olarak tercüme ettikleri "askeriye" ve "reaya" terimlerinin kendi başlarına "sınıf" teriminin karşılığını içermediğine dikkat çekmek gerekiyor.[3] Bunlar sınıflandırıcı terimlerdir, ama sözgelimi İngiliz, Fransız ya da Alman tarihi tartışmalarında kullanılan "toplumsal sınıf" kavramının hiçbir çağrışımına işaret etmemektedir. Her iki Osmanlı "sınıfı" da, Almanların "*ständische Gesellschaft*" dedikleri, resmi olarak tanınan statü göstergeleriyle tabakalaştırılmış bir toplum oluşturmuyorlardı. Temel fark ne "yönetici sınıf"ın, ne de "yönetilen sınıf"ın padişahtan bağımsız olarak statü, zenginlik ya da iktidar için hak talebinde bulunamamalarıdır. Memurların kulluğunun tam anlamı, iktidara ve böylece zenginlik ve yüksek konuma sahip olanların, bunu devletten bağımsız bir biçimde, kendi statü ve kimliklerini kendileri belirleyen özerk toplumsal katmanların üyeleri olarak değil, yalnızca padişahın vekilleri ve yalnızca onun keyfine bağlı olarak sağlamalarıydı. 16. yüzyıl başında Fransa ile Osmanlı İmparatorluğu'nu karşılaştıran Machiavelli bu noktayı eksiksiz olarak kavramıştı.[4] "Prens" dediği hükümdar ile baronlarının yönettiği Fransa'dan farklı olarak, hükümdar ile hizmetkârlarının yönettiği Osmanlı İmparatorluğu'nda, iktidara ancak yetki alma yoluyla katılan padişah kulları, Fransız baronlarının özerklik ve hatta hükümranlık hak iddialarını ortaya koyamadılar. Bu arada yönetilen sınıflar arasındaki hısımlık ya da aile bağları ile dinsel cemaatler ya da diğer gruplaşmalar, tanımları gereği siyasal iktidar kullanımının dışında sayılıyordu. Çünkü bunlar yönetici "sınıf"ın dışında kalıyordu.

3 "Yönetici sınıf" için kullanılan geleneksel terimler "Osman hanedanına mensup" anlamındaki "Osmanlı" ya da "padişahın askeri maiyetine mensup" anlamındaki "askeri"ydi. (Tanzimat döneminde imparatorluk çapındaki bir Osmanlı üst-milliyetçiliği doğrultusunda ortaya atılan "Osmanlılık" düşüncesi farklı bir anlam taşımaktaydı.) "Yönetilen" karşılığında kullanılan terim ise "sürü" anlamına gelen "reaya"ydı. Osmanlı patrimonyal imgelemine göre, bir kişi ya padişahın kul konumundaki askeri ya da üzerinde Allah'ın tevdi ettiği bir vesayete sahip olduğu "sürü"sünün bir parçasıydı.

4 Nicolò Machiavelli, *The Prince*, çev. W. K. Marriott (?), Londra, 1948, s. 29-30.

Şeri değerlerin ya da zamanla böyle tanımlanan değerlerin İslam toplumunu en çok etkilediği dönem, İslam'ın Peygamber ve Dört Halife (622-661) yönetimi altındaki ilk yıllarıdır. Din eylemcilerinin o zamandan beri, değişen ölçülerde bir başarıyla bunları yeniden geçerli kılma mücadelesini sürdürmektedir. Söz konusu dönemden sonra bir hanedan monarşisine doğru evrilen Emevi ve Abbasi halifelikleri, en azından Hodgson'un klasik halifelik döneminin sonu olarak tanımladığı 945 yılına değin toplum karşısında devletin öncelikli konumunu kabul ettirmek için çoğu zaman yeterince güçlüydü. Aynı ölçüde büyük ve sağlam bir devlet yapısı, Osmanlı İmparatorluğu'nun 14.-16. yüzyıllar arasındaki yükselişine ve aynı dönemde başka bölgesel İslam imparatorluklarının ortaya çıkışına değin var olmadı. Ardından 17. yüzyılda bu devletlerin zayıflamasıyla başlayan yeni çözülme dönemi, 18. yüzyıl sonlarında hızlı değişimle belirlenen modern çağa girilmesine değin sürdü.

Eşitlemeci ve katmanlaştırıcı güçler arasındaki uzun dönemli salınım, temelde şeri değerleri kabul ettirecek derecede kurumsallaşmış otoritelerin ya da devletin toplumsal düzeni denetleme iddiasının ya da bunların her ikisinin de bulunmadığı dönemlerde ortaya çıkan çözülme süreçlerinden kaynaklanmaktadır. Hodgson'ın "ara dönem"lerle (yaklaşık 945-1500)[5] ilişkilendirdiği âyan-emir sistemi ve 17. ve 18. yüzyıllarda ortaya çıkan Osmanlı âyan sistemi arasındaki isim benzerliği, adem-i merkeziyetçilik ve çözülme dönemlerini belirleyen güçlerin uzun dönemli kararlılığını göstermektedir.

Sorunu özetlemek için, din ve devletin eşitlemeci eğilimlerini kabul ettirecek güçlü merkezi otoritelerin yokluğunda, her zaman var olmuş bir dizi farklılaştırıcı ve katmanlaştırıcı güçlerin galip geldiği söylenebilir. Geniş çaplı ve etkili bir bütünleşmenin var olmadığı böyle dönemlerde mahalli ileri gelenler (âyan) egemen oluyordu. Bu kimselerin gücü çeşitli kaynaklara dayanıyordu: Hısımlık, zenginlik (özellikle toprak ve su üzerindeki denetim), çoğu zaman yüksek din eğitimiyle elde edilen önemli toplumsal mevkiler ve silahlı kuvvet. İleri gelenler arasında başta kadılar olmak üzere bazen meslekten din adamları, bazen de askeri komutanlar ağır basıyordu. İleri gelenlerin altında mesleki uzmanlıklarına göre bölünmüş, az ya da çok "lonca"larda örgütlenmiş kent halkı yer alıyordu. Bilim adamlarının İngilizce'ye "*guild*" (lonca) olarak çevirdikleri esnaf teriminin, tam olarak "sınıf"ın çoğulu olduğunu hatırlamakta yarar vardır. Bu terim çoğu zaman örgütlenmiş bir loncadan çok, bir mesleki sınıflandırma anlamı-

5 Hodgson, *Venture*, II, s. 64-69, 91-93.

nı taşıyabilir. Özellikle kentlerde, uzun vadede en önemlisi tarikatlar olmak üzere gönüllü birlikler de vardı. Kentten kırsal kesime geçildiğinde, köylülerin ve hayvancılıkla uğraşan göçebelerin farklı dünyalarını buluruz. "En alt" düzeyde ise, bireye her şeyden daha yakın duran ve çoğu insana, ya en anlamlı ya da İslam'dan sonra ikinci en anlamlı toplumsal var oluş biçimi olarak görünen hısımlık bağlarıyla karşılaşırız.

Müslümanlar kendi aralarındaki farklılaştırıcı ve katmanlaştırıcı güçlerin hep farkındaydı; eşitlemeci güçlerin ağırlıkla dayatıldığı zamanlarda bile bunlar çeşitli yollardan dışa vurulurdu. Sözgelimi, Osmanlı edebiyatındaki veriler yoksul ve dindarın eşitlikçi *ethos*'u ile zengin ve güçlünün geniş hak iddiaları arasındaki karşıtlığa ışık tutmaktadır.[6] Siyaset felsefecileri de İslam toplumlarını çeşitli sınıflar ya da toplumsal katmanlar olarak betimlemekten hoşlanırlardı; bu bağlamda tipik bir kavram olan "erkân-ı erbaa", din bilginleri, askerler, tüccarlar ve köylüler arasındaki dörtlü ayrımdır. Bu tür düşünceler resmi seçkinlerin fikirleriyle ve kırsal ve kentsel ekonominin gerçekleriyle kısmen örtüşse de, Eski Yunan'a kadar inen bir felsefi geleneğin ürünleri olarak daha iyi anlaşılabilir.[7] Son olarak, Osmanlı toplumunun ayrıntılı betimlemelerinde, esnaf (loncalar, sınıflar, sınıflamalar) ve taife (sınıf, mezhep, insan grubu ya da "millet") gibi terimler kullanılır. Bu durum, mesleki ve dinsel farklılıklar gibi çeşitlilikleri tasnif etmede görüldüğü gibi, farklılık bilincinin bizim eşitlemeci güçler dediğimiz etkenin dayatmasıyla büsbütün bağdaşmaz olmadığını gösterir.

İslam toplumlarının yapısından söz etmek için kullanılan terimleri eşitlemeci güçler ve farklılaştırıcı ya da katmanlaştırıcı güçler olarak ayırmak, Osmanlı sisteminin en parlak döneminde hem şeriatın resmi önceliğini, hem de "yönetici sınıf" ile "yönetilen sınıf"ın eklemlenmesinde devletin denetimini dayatma açısından ilk şıkkı temsil ettiğini görmemizi sağlar. Bununla birlikte devlet en parlak döneminde bile İslam toplumuna ilişkin son derece farklılaşmış bir İslam toplumu kavramsallaştırmasından kaynaklanan bazı örgütlenme kavramlarının toplumsal ilişkilerde benimsenmiş resmi görüşe sızmasını önleyemedi; bu durum yerel güç odaklarının etkili olduğu 17. ve 18. yüzyıllarda daha açık hale geldi. 18. yüzyıl sonunda belirgin olarak görülen bu düşünceler reform çağına değin etkisini sürdürdü.

---

6 Ülgener (1951, s. 45 ve çy).

7 Mardin (1962a, s. 94-102); Mardin, "Historical Determinants of Social Stratification: Social Class and Class Consciousness in Turkey", *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XXII (1968), s. 116-17, 125-27; Lewis V. Thomas, *A Study of Naima*, ed. Norman Itzkowitz, New York, 1972, s. 78; Kemal Karpat, "The Transformation of the Ottoman State, 1789-1908" *IJMES*, III (1972), s. 243-44.

Kalemiye ve daha sonra mülkiye memurları arasında, bu türden üç örgütlenme biçimi belirdi. Emsalsiz durumlarda görülmedikleri ve çeşitli ortamlarda tekrar tekrar ortaya çıktıkları için, bunlar örgütlenme modelleri olarak kabul edilebilir. Söz konusu üç oluşumu yarı-özerk dinsel cemaatlere, esnaf loncaları ile tarikatlara ve patrimonyal hanehalkına dayalı modeller olarak tanımlayabiliriz.[8]

Modellerden ilki, gayrimüslim cemaatleri İslami devlet ve toplum dokusuyla bütünleştirmenin olağan tarihsel aracıydı. Burada asıl nokta, her cemaatin dinsel önderliğine kendi dinsel görevlerinin yanı sıra cemaatin iç işlerinde hukuki ve idari görevler vermekti. Gayrimüslim din önderlerinin cemaat işlerindeki idari ve adli işlevleri hemen hemen kadının Müslümanlar için oynadığı role denk düşüyordu. Gayrimüslim din ve cemaat önderlerinin idari işlevleri, aynı zamanda -bugünün standartları açısından- devlet yönetiminin halk üzerindeki sınırlı denetimini genişletmeye yarıyordu. İslam devleti içinde kısmen özyönetim hakkına sahip, ayrı ve kapalı grup konumunda olan gayrimüslimlere yönelik davranış biçimi, gayrimüslimlerin yer aldıkları çeşitli ortamlarda, sözgelimi önce kıyısında ve zamanla içinde görev yaptıkları devlet hizmetlerinde de daha küçük ölçekte geçerliydi. 19. yüzyıl başına değin bu olgunun devlet yönetimiyle ilintili en iyi bilinen örneği, Fener Rumlarının tekelinde bulunan bir dizi memuriyetti. Farklı bir *cursus honorum* olarak Donanma-yı Hümayun tercümanlığından Divan-ı Hümayun tercümanlığına geçen Fener Rumları son olarak da Eflâk ve Boğdan voyvodalıklarına yükseldi.[9] Zamanla diplomatik işlerin ivedilik kazanması, tercümanların rolüne gittikçe daha fazla dikkat gösterilmesini getirdi. Böylece Osmanlılar arasında çarla dindaş olan bu topluluğun güvenilirliği konusunda kaygılar uyandı. Yunan Ayaklanmasının patlak vermesi üzerine, 1821'de Divan-ı Hümayun'un tercümanı görevden alınarak idam edildi ve Fener Rumlarının yerini, sonradan modernist Müslüman diplomasi seçkinlerinin çekirdeğine dönüşecek Osmanlılar aldı. Ama daha sonra Tanzimat'ın getirdiği eşitlikçi anlayış sayesinde gayrimüslimlerin kamu yönetimine yeniden girmesiyle, yarı-özerk dinsel cemaat modeli yeniden ortaya çıktı.

8 Findley (1980, s. 20-39); karş. Findley (1982a, s. 339-41). Daha önceki yayınlarımda "özerk" inanç cemaatlerinden söz etmekteydim, ama gayrimüslim dinsel cemaatlerin aslında yalnız kısmi özerkliğe sahip olması nedeniyle "yarı-özerk" teriminin daha doğru olduğu sonucuna vardım.

9 Karş. Braude (1982, I, s. 69-88); Lewis (1984); Runciman (1968, s. 360-84); Findley (1980, s. 20-24, 77-78, 91-92). Aslında İstanbul'daki Rum ailelerinin üst tabakasını oluşturan Fenerliler, Ekümenik Patrikhane'nin bulunduğu Fener mahallesinden dolayı bu adla anılıyordu.

Esnaf loncaları ve tarikatlara dayalı model, devletin hoşgörü göstermekte ve daha dayatıcı araçlarla değilse bile himaye yoluyla egemenlik altına almaya çalışmakta yarar gördüğü bu iki tür gönüllü birliğin iç içe geçmiş tarihlerinden doğdu. Modelin kilit unsurları hem kullanılan özel terimler, hem de örgütlenme açısından esnaf loncasının çırak, kalfa ve usta biçimindeki bilinen üç kademeli kalıbına paralel hiyerarşileri içermekteydi.[10] Özü doğrudan kelimelerle formüle edilebilen ve aktarılabilen olgu ya da ilkeler temelinde değil, yalnızca bir ustaya uzun süre hizmet yoluyla öğrenilebilecek bir sır ya da muamma olarak, esnaf loncaları ve tarikatların özgün bilgi kavramı da aynı ölçüde ortak bir özellikti. Müslüman Osmanlı toplumunun ahengini, bütün o batıni ara notalarıyla, mutasavvıfların bilgi kavramının (irfan) yaygın nüfuzundan daha çok etkilemiş pek az şey vardır. Esnaf loncaları ve tarikatların örgütlenme modeli, okullar ve devlet daireleri de dahil birçok toplumsal ortamda yeniden ortaya çıkmaktaydı. Üst kademelerde geçerli siyasallaşmanın egemen olmadığı kalemiyenin alt kademeleri, modelin en iyi örneklerinden birini oluşturmaktaydı. Derviş ve esnaf geleneklerinin mülkiye memuriyetiyle ilintisi, Ahmed Hamdi Tanpınar'ın Osmanlı toplumunun yok oluşunu ve onun yerini alan Cumhuriyet toplumunun çocukluk hastalıklarını irdeleyen *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* adlı romanında imgesel bir doğrulama bulmaktadır. Teknolojik uzmanlığın fütüristik bir simgesi olan "saatleri ayarlama enstitüsü" aslında "kökleri" bakımından Ahmed Zamanî adlı hayal ürünü bir şeyhin himayesiyle derviş çevresine, kahramanın çocukken yanında çıraklık yaptığı saatçi Nuri Efendi aracılığıyla da çarşıya bağlanan bir devlet dairesidir.[11]

Son olarak, patrimonyal hanehalkı, farklı ortamlarda gelişen çeşitli biçimleriyle bütün Osmanlı toplumu için temel yapı birimiydi. Bu model alt düzeyde, bireylerin yaşamını baştan aşağı örten geniş aileleri ve öbür hısımlık bağlarını tanımlardı. Daha üst bir düzeyde, bu model, merkezleri

---

10 Lancalarda işe yeni alınanlara "çırak", işi epeyce öğrenenlere "kalfa" (Arapça halife'den), uzmanlaşmış olanlara da "usta" (Arapça üstad'dan) denirdi. Dervişler arasında benzer bir üçlü adlandırmayla "mürit", "halife" ve "şeyh" ya da "pîr" terimleri kullanılırdı. Kâtipler arasında öğrencilere "şakird" ya da "çırak", düzenli çalışanlara çağul alarak "hulefa", tekil alarak "halife" ya da halk ağzıyla "kalfa", kalem reislerine de genelde çağul alarak "hacegân", tekil alarak "hace" (zaman zaman dervişler arasında da kullanılan Farsça bir terim) ya da halk ağzıyla "haca" denirdi. Bkz. Findley (1980, s. 24-30, 93-100); Cengiz Orhanlu, "Khwadja" ve "Khwadjegan-ı Diwan-ı Hümayun" maddeleri, *EI*², IV, s. 907-909. Üç kademeli hiyerarşiler çeşitlemeler ve eklemelerle farklı çevrelerde de görülmektedir; eklemelerden bazıları -en azından sufiler arasında- başlangıç dereceleri denmesi daha uygun kademeler yerine makamları belirtmektedir.

11 Tanpınar (1961/1. b. 1954).

devlet adamlarının konaklarında bulunan, yönetici sınıfın siyasal yaşamını belirleyen hizipleşmeleri biçimlendirdi. En üst düzeyde ise, mecazi anlamdaki kapsamlı biçimiyle bütün devleti, Âl-i Osman ve hanehalkıyla bütünleştirmenin araçlarını sağladı. Kalemiye açısından bakıldığında, padişaha yakınlıktan dolayı hem kendi kul konumlarının gerçekleriyle, hem de rakiplerinin padişahın teveccühünü kazanmaya yönelik entrikalarıyla fazlasıyla yüz yüze gelmek zorunda kalan üst düzeydekiler için söz konusu model özellikle önemliydi. Bu bölümün sonraki sayfalarında, bu durumun yol açtığı acımasız kavgaların klasik bir örneğini inceleyeceğiz.

Kitabın öteki bölümlerinde üç örgütlenme biçiminin örneklerini sunarak, bunların reform çağında da önemli güçler olarak kaldıklarını göstereceğiz. 18. yüzyıl sonlarının tanınmış görevlilerinin aile geçmişlerini incelemeye yönelik toplumsal köken araştırmasında ilerledikçe, bu modellerin Osmanlı memurlarının yaşamlarını nasıl etkilediğine ilişkin ilk kavrayış hemen ortaya çıkacak.

Son Reisü'l-küttabların Toplumsal Kökenleri

19. yüzyıldaki reform çağının eşiğinde, 1. Bölüm'de de belirtildiği gibi, Osmanlı kalemiyesi çoğu İstanbul'da hizmet veren 2.000 kadar memurun oluşturduğu görece küçük ve homojen bir gruptu. Birkaç gayrimüslim tercüman dışında bunların hepsi Müslümandı. Yalnız sivrilmiş memurlara ilişkin biyografik ayrıntıların bulunmasına karşın, Müslüman kâtiplerin çoğu kalemiyeye muhtemelen İstanbul'daki kâtip aileleri aracılığıyla girmişlerdi. Memuriyete almada kalıtımsal motif öyle bir düzeye varmıştı ki, bir 18. yüzyıl reisü'l-küttabı (sadrazamın Bâb-ı Âli'deki kâtiplerinin başı) babasının, anne tarafından dedesinin ve annesinin ailesinden bir başka erkeğin aynı memuriyeti yapmış olmasına dayanarak bu görevde aileden gelme bir hak taşıdığından söz edebilmekteydi.[12] Bu örnek yalnızca derece bakımından bir istisna oluşturmaktadır. Dönemin kalemiye memurlarının tümü kâtip çocukları değildi, ama intisap ve akraba kayırma yöntemi yaygındı.

1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşının başlamasından reisü'l-küttablığın 1836'da hariciye nazırlığına dönüşmesine değin geçen zaman içinde bu görevi yürüten 39 kişinin biyografilerine bakıldığında, doğum yerine ve baba mesleğine ilişkin verilerin belirtilen hususları ortaya koyduğu görülmektedir.[13] Kayıtlarda 11'i dışında bütün reisü'l-küttabların baba mesleği

---

12 Mehmed Ataullah için Ahmed Resmî (1269/1852-53, s. 128) "hanedan-ı riyasetden zuhur", Danişmend (1961, IV, s. 640) ise "mansıb-ı mevrus" demektedir.

13 Ahmed Resmî (1852-53, s. 106 vd); Danişmend (1961, IV, s. 636-48). Bu 39 kişi ara-

belirtilmektedir. Yönetici sınıf mensubu sayılamamalarına yetecek düzeyde bilgi verilen iki babayı da ayırırsak, baba mesleği hiç belirtilmemiş örneklerin sayısı dokuza inmektedir.[14]

Mesleği en azından kısmen bilinen 30 babadan altısı Bâb-ı Âli'de kalemiye mensubuydu.[15] Bu altı babadan üçü reisü'l-küttablık yapmıştı. Altı baba da Hazine'de ya da Bâb-ı Âli dışındaki başka kalemiye mevkilerinde hizmet vermişti.[16] Bunun anlamı mesleği bilinen babaların yüzde 40'ının kalemiye memuru olduğudur. Ancak bu, konuyu tam ortaya koymamaktadır. Mesleği bilinen babaların biri kalemiye dışında bir taşra idari görevlisi, ikisi din adamı, üçü saray hizmetlisi ve üçü de askerdi.[17] Bu bakımdan mesleği bilinenlerin yüzde 30'luk bölümünü oluşturan dokuz baba da yönetici sınıfın kalemiye dışındaki dallarına mensuptu. Reisü'l-küttabların üçü daha önce köleydi.[18] Bunların babaları hakkında ya bilgi yoktur ya da

---

sında Danişmend'in çıkardığı rikâb reisleri de vardır. Bunlar reisü'l-küttabların gelenek uyarınca sefere çıkan serdar-ı ekreme eşlik ettiği zamanlarda İstanbul'da anlara vekalet eden kişilerdi. Biraz daha eski dönemin üst düzey kalemiye memurları hakkında, bkz. Itzkawitz (1962, s. 73-93).

14 Ahmed Resmî (1852-53), El-Hac Mehmed Emin Recaî'nin babası (s. 102), Yenişehirli Osman Paşa'nın babası (s. 106), käkenlerini incelediğimiz atuz dakuz reisü'l-küttabdan Atıfzade Ömer Vahid'in damadı alan Mustafa Rasih'in babası (s. 140), Mehmed Emin Nahifî'nin babası (s. 146), Ahmed Vâsıf'ın babası (s. 150), Safî'nin babası (s. 159), Ayntabîzade Mustafa Mazhar'ın babası (s. 164), Ulu Arif Mehmed'in babası (s. 170); Danişmend (1961, IV, s. 647), Mehmed Said Pertev'in babası. Yänetici sınıf mensubu sayılabilecek iki baba Halil Hamid Paşa'nın babası (s. 118-19) ve Mehmed Emin Vahid Paşa'nın babasıydı (s. 162); bkz. aşağıda. M. Said Pertev'in ailesi hakkında, bu bälümün devamında da gärüleceği gibi, başka kaynakların da verdiği bilgiler mevcuttur.

15 Ahmed Resmî (1852-53), reisü'l-küttablık yapmış babalar: Abdülrezzak Bahir'in babası (s. 108), Mehmed Ataullah'ın babası (s. 128), Mustafa Seyyid Abdullah Berrî'nin babası ve 1768-1836 däneminde görev yapmış 39 reisü'l-küttabdan biri olan El-Hac Mustafa (s. 132); Bâb-ı Âli'de gärev yapmış äteki babalar: Mehmed Raşid'in babası (s. 129), Mehmed Said Galib'in babası (s. 166), Mehmed Hâmid'in babası (s. 191).

16 *a.g.e.*, Vahid Ömer'in babası (s. 116), El-Hac Mustafa'nın babası (s. 125; karş. Danişmend [1961, IV, s. 639]), Seyyid Feyzullah'ın babası (s. 126), İngiliz Mahmud Raif'in babası (s. 145), Canib Efendi'nin babası (s. 186); ayrıca Süleyman Necib'in babası vakanüvislik yapmıştı (Danişmend [1961, IV, s. 647]).

17 Ahmed Resmî (1852-53), taşrada idarecilik yapmış baba: Seyyid Mehmed Hayri'nin babası (s. 122); ulema babalar: Ebubekir Ratib'in babası (s. 137), Seyyid Mehmed Halet'in babası (s. 157); saray gärevlisi babalar: Mustafa Refik'in babası (s. 175), Küçük Arif Mehmed'in babası (s. 177), Mehmed Seyyidâ'nın babası (s. 183; karş. Danişmend [1961, IV, s. 645]); asker babalar: İsmail Raif'in babası (s. 116), Çelebi Mustafa Reşid'in babası (s. 147), Hüseyin Hüsnî'nin babası (s. 179).

18 Ahmed Resmî (1852-53), İbrahim Münib (s. 112), babası Gürcü alan Süleyman Feyzî (s. 120), Firdevsî Mehmed Emin (s. 136; karş. Danişmend [1961, IV, s. 642]).

çok az vardır. Ama manevi baba olarak işe girmelerini sağlayan efendileri kalemiye memuruydu. Dolayısıyla bu köleler de kalemiye hizmetine kalemiye mensubu aileler aracılığıyla girenler arasındaydı. Yukarıda belirtilen 12 kişiye üç köle de eklendiğinde, kalemiye ailelerinden gelen reisü'l-küttabların oranı yarıya çıkmaktadır. Böylece yönetici sınıfın diğer dallarından gelme oğullarla birlikte yönetici sınıf ailelerine mensup reisü'l-küttabların oranı yüzde 80'i bulmaktadır. Yalnızca geri kalan altı baba memur olmayan kişilerdi.[19]

Açıkçası 1768-1836 döneminin 39 reisü'l-küttabının çoğu memur çocuğuydu. Ama köleler örneği, kalemiyeye girmeyi sağlayan tek kanalın kalıtımsal bağlar olmadığını ortaya koymaktadır. Efendi-köle ilişkisi dışında, başka türden kişisel bağlantılar da yeterli olabiliyordu. Sözgelimi, babası esnaf olan bir reisü'l-küttab üç yaşında öksüz kalmış ve daha sonra Bâb-ı Âli'deki itibarlı bir dairenin kâtiplerinden biri tarafından yetiştirilmişti.[20] Bu kişi de kalemiye hizmetine kalemiye mensubu aile aracılığıyla girdiğine göre, 30 reisü'l-küttab arasında mesleği bilinen baba, efendi ya da velinimetten dolayı bu göreve gelenlerin sayısı 16'ya çıkmaktadır.

Kalemiye mensubu ailelerde yetişmemiş kalemiye memurlarının meslekteki yükselişi özellikle itibarlı bir memurun himayesine girerek kurulan "bağlantı"ya (intisab) dayanıyordu. Bu tür ilişkilerin öneminin canlı bir örneği, 1805-1806'da reisü'l-küttab olan, ama asıl vakanüvislik çalışmalarıyla tanınan Ahmed Vâsıf'ın (y. 1730-1806) memuriyet yaşamıdır.[21] Hakkında hiç bilgi bulunmayan bir ailenin çocuğu olarak Bağdat'ta doğan Ahmed Vâsıf, Van, Kars ve Halep'te eğitim gördü, mesleğine bir paşanın kütüphanecisi olarak başladı ve ardından Kırım'daki Kefe'ye beylerbeyi olarak atanan bir başka paşaya "yapıştı". Bu bağlantı Ruslara esir düşmesiyle birdenbire koptu; 1771'de savaş esiri olarak Petersburg'a götürüldü

19 Ahmed Resmî (1852-53), Halil Hamid'in babası (s. 118; karş. Danişmend [1961, IV, s. 638]), Atıf Ahmed'in attar (aktar) ve derviş alan babası (s. 142), Dürrî Mehmed'in babası (s. 135; karş. Danişmend [1961, IV, s. 641, Nakkaşbaşı Kayserili Mehmed Ağa]), Mehmed Emin Vahid'in babası (s. 162), Mehmed Sadık'ın "muytab" (keçi yünü eğiricisi) alan babası (s. 193); ayrıca Danişmend (1961, IV, s. 647), Mehmed Said Pertev'in bir taprak ağası alduğu anlaşılan babası (karş. İnal [1969, s. 1301]). Halil Hamid ve M. Emin Vahid'in babalarının mesleği belirtilmemekte, ama Ahmed Resmî taşralı ve azınlık mensubu hür kişiler alduklarını gästeren yeterli bilgi vermektedir. Halil Hamid'in babası İranî Mustafa alarak tanımlanmakta, Vahid'in babasının da Suriyeli bir Nusayri, yani Alevi olduğu belirtilmektedir.

20 Ahmed Resmî (1852-53, s. 193), Mehmed Sadık.

21 Ahmed Resmî (1852-53, s. 148-51); Mücteba İlgürel, "Vâsıf" maddesi, *İA* XV (?), s. 214-17; Ahmed Vâsıf, *Mehâsinü'l-Asâr ve Hakâikü'l-Ahbâr*, haz. Mücteba İlgürel, İstanbul, 1978, XIX-XXXVI.

ve 1772'de Çariçe Katerina'nın barış önerisini sunmak üzere İstanbul'a gönderildi.

Vâsıf'ın dramatik koşullar altındaki dönüşü dikkat çekip gerçekten memuriyete girişini sağladı. Padişah onu huzuruna alarak dinledi ve armağanlarla ödüllendirdi. Ardından güçlü bir reisü'l-küttaba sık sık gidip gelen (tereddüd) Vâsıf, bu ilişkisinin kopması üzerine bir başka seçkin kalemiye memuruyla bağlantı kurdu (kesb-i taalluk). Onun sayesinde Bâb-ı Âli'nin itibarlı dairelerinden birine atanarak kalemiyeye girdi ve -aşağıda ele alınacak olan- hacegân rütbesini aldı. 1770'lerin başından itibaren azil olayları ve birçok güçlük yaşamakla birlikte, kalemiyedeki çeşitli mevkilerden geçerek yükseldi. Bir dizi önemli diplomatik müzakereye katılarak, İspanya'da elçilik yaptı (1787-1788) ve memuriyetini reisü'l-küttablıkla taçlandırmadan önce üç kez vakanüvis oldu. Vâsıf'ın mesleğe girişi, tamamen önemli insanların himayesini kazanmasına bağlıydı. Bu süreçte hem kendi becerileri, hem de Rusya'daki esaretten dönüşündeki olağandışı koşullar önemli rol oynamıştı. Birçok örneğin de açıkça kanıtladığı gibi, bu tür himaye ilişkileri kalemiye mensubu ailelerden gelenler için bile çok önemli olabiliyordu.[22]

Osmanlı devletinin kalemiyeye ilişkin açıkça belirlenmiş bir personel politikası olmadığı için, bu konuda fiilen, memurlar arasındaki kişisel atama ilişkileri esas alınıyordu. Bu durum kâtiplerle sınırlı değildi. Sınava dayalı titiz bir göreve alma sistemine dayandığı kabul edilen dini kurumlar bile kayırmacılık ve akrabaları tutma konusunda ünlüydü.[23] 17. ya da 18. yüzyıllarda bir eyalete vali atanmak isteyen bir yüksek memur, eyalet idaresinin gerektirdiği insan gücünü karşılayacak kadar geniş bir hanehalkına sahip olmak zorundaydı.[24] Dönemin en dikkat çekici imgelerinden biri, böyle "mükemmel bir kapı"nın bir görevden ötekine giderken oluşturduğu uzun yolcu alayıydı.

22 Ahmed Resmî (1852-53), Mehmed Said Galib (s. 166), Canib Efendi (s. 186); Mustafa Mazhar (*a.g.e.*, s. 164) Pertev Paşa'yla rekabetini sonraki sayfalarda inceleyeceğimiz yeğeni Âkif Paşa'nın hamisi oldu. Bu dönemde himaye ilişkilerinin öneminin en renkli örneği, Tanzimat sadrazamlarından Fuad Paşa'nın babası Keçecizade İzzet Molla'yla ilgili olandır. İzzet Molla genç bir din bilginiyken geleceği konusunda büyük bir ümitsizliğe kapılır ve hoş bir atmosferde intihar etmek üzere, yanına büyük bir galon rakı alarak sandalla Göksu'yu açılır. Boğaz'a bakan yalıları geçtiği sırada, Osmanlıca bir divan okumaya çalışan zengin bir Fenerli Rum başındaki sarığı görür ve güç beyitleri sökmek üzere yardımını ister. Aralarındaki konuşma İzzet'i o günkü planından vazgeçirir. Fenerli Rum sayesinde o sırada II. Mahmud'un gözdesi olan Halet Efendi'yle tanışır ve böylece memuriyette yükselmesinin yolu açılır. Bkz. İnal (1969, s. 736).

23 Zilfi (1983, s. 318-64).

24 Kunt (1983, s. 88-93).

Dolayısıyla 18. yüzyıl sonları ve 19. yüzyıl başlarının kalemiyesi, öncelikle kâtiplerin çocukları ve kalemiye mensubu ailelerde yetişmiş diğer kişiler, ikincil olarak da kalemiye mensubu aileden gelmemekle birlikte, kalemiyenin ünlü isimleriyle himaye ilişkileri kurmuş kişiler arasından seçiliyordu.

Reisü'l-küttabların doğum yerlerine ilişkin veriler eksiktir, ama dolaylı olarak bu yorumu desteklemektedir. Doğum yerleri açıkça belirtilenler yalnızca 16 kişidir. Bunların ancak 12'si, yani 39 reisü'l-küttabın yaklaşık yüzde 30'u İstanbul dışındaki yerlerden gelmedir. Kölelerden birinin geldiği Gürcistan ve bir örnekle sınırlı Bağdat dışında, bu yerler Anadolu kasabalarıdır.[25] Diğer örneklerin çoğunda doğum yeri belirtilmemektedir, ama reisü'l-küttabların çoğunun başta kâtipler olmak üzere başkentte yoğunlaşma eğilimi gösteren yönetici sınıf mensuplarının oğulları, köleleri ya da himayesi altındaki kişiler olduğu düşünülürse, muhtemelen İstanbul'da doğdukları söylenebilir. Bu bakımdan İstanbul dışındaki doğum yerlerinden söz edilmesi, kalemiyedeki memur seçiminin bütünüyle kalıtımsal olmadığının kaba bir göstergesi sayılabilir. Yine de taşra doğumluların yönetici sınıfla başka tür ilişkileri olması mümkündür. Aslında incelenen 39 reisü'l-küttab arasında, yönetici sınıfla aile bağına ya da himayeye dayalı ilişkiden yoksun taşralılar olarak memurluğa başlayanlar son derece azdır. Bu durum, gerçeğin her zaman kayıtlara yansımamış olduğu ihtimalini akla getirmektedir.[26]

1768-1836 döneminin 39 reisü'l-küttabının kökenleri hakkındaki verilerden ortaya çıkan ve Osmanlı toplumsal örgütlenmesiyle ilgili daha geniş sorulara ilişkin değerlendirmemize de göndermeler içeren sonuçları özetlersek, ailevi ya da öteki kişisel bağlantılar aracılığıyla memuriyete giriş hem lonca geleneklerinin, hem de patrimonyal hanehalkı modelinin bir özelliğidir. Memuriyete girişin bütünüyle kalıtımsal olmaması, patrimonyal bakış açısı bağlamında son derece önem kazanmaktadır. Çünkü yönetici sınıfı hükümdarın "kulları", yönetilenleri de "sürüsü" olarak ele alan patrimonyal devlet anlayışında açıkça görüldüğü gibi, bu çerçevede akrabalık ilişkileri tek anlamlı bağlantı değildi. Akrabalığın bir gence kalemiye mesleği için sağladığı potansiyelin yanında, bir efendi ya da hamiyle ilişkiler de aynı ölçüde işe yarayabiliyordu. Birçok genç, kalemiye memuriyetine böyle bağlarla başlıyor, daha sonra efendisinin ya da hamisinin ailesinden bir kadınla evlenerek bu bağı pekiştiriyordu. İlişkinin üstün konum-

---

25 Ahmed Resmî (1852-53, s. 102, 106, 112, 118, 120, 122, 126, 135, 137, 142, 150, 159, 164, 170, 193); Danişmend (1961, IV, s. 647).

26 Ahmed Resmî (1852-53), Halil Hamid Paşa (s. 118-19), Dürrî Mehmed (s. 135); Danişmend (1961, IV, 647), Mehmed Said Pertev Paşa.

daki taraflarıysa, bu işleyişi üst düzey memur çevrelerindeki yoğun çekişmelerde kendilerini savunmak amacıyla oluşturdukları aile-merkezli ağları genişletmede kullanıyorlardı. Bu tür evliliklerin ve çekişme ittifaklarının örnekleriyle birazdan karşılaşacağız.

EĞİTİM VE DÜŞÜNSEL UFUKLAR

Kültürel ikilik sorununu gündeme getirirken, dünyevi yazılı kültür (*âdâb*) ve bunun kalemiyeyle yakın bağlarına değinmiştik. *Âdâb*'ın egemenlik alanının genişlemesinin Osmanlı'da Batılılaşma hareketinin başlamasında ve böylelikle 19. yüzyıldaki kültürel çatışma arenasının belirlenmesinde nasıl rol oynadığını da vurgulamıştık. Şimdi, bu genel değerlendirmeleri, kalemiyenin henüz 19. yüzyıl reformlarının etkisini hissetmediği 18. yüzyıl sonundaki özgül kültürel koşullarla bağlantılandırmamız gerekiyor. Bunu yapmak için, kalemiyenin yararlandığı eğitim olanaklarını ve önde gelen bir kalemiye edebiyatçısının düşünsel çalışmalarını inceleyeceğiz.

Reform arifesindeki kalemiyenin koşullarını araştırdığımız başka birçok hususta olduğu gibi, burada da en önemli noktalardan biri reformcuların yola çıktıkları düşük düzeydir. Garip biçimde kalemiye *Âdâb*'ının önemine ters düşse de, gerçek durum buydu. Aslında Osmanlı düşünsel yaşamının seçkinciliği, bu gerçekleri kolayca anlaşılabilir tarzda birbirine bağlamaktadır. Çünkü okuryazarlığa ve eğitime ilişkin geçerli düşüncelerin Osmanlı toplumunu her koşulda alabildiğine nitelikli çok sayıda birey yetiştirmekten alıkoyması kaçınılmazdı. İmparatorluğun gerilemesi bu tür sorunları elbette daha da ağırlaştırmıştı.

Ortadoğu'nun bin yıllık kültürel seçkincilik ve düşük okuryazarlık geleneği göz önüne alındığında, Osmanlı toplumunun yazılı sözü, bir kitle iletişim aracı olarak değil de, dar bir tanış çevrenin bilgi birikimlerini karşılıklı sergiledikleri, kullanımı sınırlı bir araç olarak görmesi bölgedeki ilk örnek değildi. Osmanlı dönemi açısından bu tutumda batıni anlamdaki tasavvufi bilgi kavramının kültürel yaşamın bütün alanlarında yarattığı etkinin bir başka özelliğini görmek fazla ileri gitmek olmayacaktır. Dil ve edebiyat seçkinciliği, Osmanlıların inceden inceye işleyerek doruğuna ulaştırdığı bir diğer Ortadoğu geleneğiydi. Çünkü Türkçe, Arapça ve Farsça'nın yapay bir bileşimine dayanan resmi dilleri, öbür İslam devletlerine göre belki de günlük dilden en uzak olanıydı. Dilin karakteri, eğitimi dil becerileri edinmeyle belirgin biçimde özdeşleşmeye zorluyordu; bu birliktelik, 4. Bölüm'de görüleceği gibi, reform çağında yeni bir hayatiyet kazandı. Öte yandan 1800'de Osmanlı Müslümanları arasında okuryazarlık oranı -yalnız tahmine dayanmakla birlikte- yüzde 1'i pek geçmiyordu; aynı tarih-

te bu oran Çinlilerde yüzde 15-25 ve Japonlarda ise yüzde 25-40 arasındaydı.[27] Osmanlı kültürel seçkinciliğinin bu olumsuz yönü insan kaynakları bakımından dehşet verici bir savurganlıktı.

18. yüzyıl, Osmanlı eğitim kurumlarının parlak bir dönemi olsaydı, bu kaynak israfı daha düşük olabilirdi, ama eğitimde bir gelişme söz konusu değildi. Dönemin kalemiye memurlarının çoğunu barındıran Osmanlı başkentinde göz alıcı bir eğitim kurumları bolluğu vardı, ama bunlar verimli kullanılacak biçimde örgütlenmemişti. Önde gelen bir Türk eğitim tarihçisi, 19. yüzyılın seçkin memur ve yazarlarından çoğunu "otodidakt" (kendi kendini yetiştirmiş) kişiler olarak betimlemektedir.[28] Eğitim olanaklarını incelemek, bunun nedenlerini ortaya koyacaktır.

Varlıklı ailelerden gelen memurların eğitimi genellikle bir köle mürebbinin (lala) gözetiminde başlardı. Lalalar genelde çocuğa göz kulak olurken popüler kültürün belirli yönlerini tanıtmanın ötesinde bir şey veremeyecek kadar cahil ve niteliksizdi. Lalanın işlevi başka şekilde "avamla temas"tan pek bir şey kapamayacak olan seçkin bir aile çocuğu için büsbütün değersiz değildi, ama beklentilerin yükseldiği bir çağ olan 19. yüzyılda aydınların lalaların rolüne eleştiri yöneltmeleri şaşırtıcı değildir.[29]

Çocukların eğitim gördüğü kurum, Kuran'ın öğretildiği mekteplerdi. Bunlar genellikle bir camiin bitişiğinde, alt düzey ulemadan bir hocanın yönettiği tek odalı bir okul binasıydı. Bu okullar hakkındaki çağdaş değerlendirmenin son derece olumsuz olmasına karşın, özelliklerinin bir bölümüne 20. yüzyıl sonlarında ABD'nin en iyi ilkokullarında rastlanmaktadır. Osmanlı mekteplerinin aynı derslikte farklı düzeylerde talebelere yer veren bir tür "açık sınıf" sistemi vardı, ama çocuklar arasındaki yaş farkı, ABD'nin ilk göçmenler dönemindeki okullarıyla çok daha yakın benzerliğe varacak kadar büyüktü. Hoca ileri düzeydeki talebelerini geride kalan-

---

27 Findley, (1989a, s. 130-55); Evelyn Rawski, *Education and Popular Literacy in Ch'ing China*, Ann Arbar, 1979, s. 23; Ranald P. Dore, *Education in Tokugawa Japan*, Berkeley-Las Angeles, 1965, s. 317-22. Bu rakamların ihtiyatla kullanılması gerekir. Okuryazarlık kültürlere göre değişen bir kavramdır. Batı Avrupa'da adını yazabilmek en düşük standardı oluşturur, oysa Çin'de bu ölçüt binlerce karakter içinde yalnızca birkaçını bilmek anlamına gelir. Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde okuryazarlık konusunda verilen rakamlardaki bazı değişkenlikler, özellikle, Kuran'ın öğretildiği ilkmekteplerdeki eğitimin gerçek anlamdaki okuryazarlıktan uzaklığı göz önüne alındığında, ölçüm standartlarındaki değişkenliklerle ilgili olabilir.

28 Ergin (1939-43, I, s. 315-17).

29 Kaplan ve diğerleri (1974-79, II, s. 157-60); karş. Beyatlı (1971, s. 17-18). Karş. Hisar'ın 5. Bölüm'de ele alınan *Ali Nizamî Beyin Alafrangalığı ve Şeyhliği*'ndeki Hüseyin Ağa adlı yaşlı uşağın bakış açısı.

ları yetiştirmek üzere yardımcı (kalfa) olarak görevlendirirdi.[30] "Açık sınıflar"da her zaman görüldüğü gibi, biraz gürültü ve kargaşa oluyordu. Talebelerin sınıftan tek tek çıkmasına izin veriliyordu. Giriş çıkışları denetim altında tutmak için, bir yüzünde "geldi", diğer yüzünde de "gitti" yazılı ve her talebenin giriş ya da çıkışta bir yüzünü çevirdiği "geldi gitti tahtası" vardı. Talabeler yazı yazmak için "yaz boz tahtası" ya da verniklendiği için özel bir mürekkeple yazılabilen, sonra yeniden kullanılmak istendiğinde silinebilen ve bugünün plastik benzerlerinin ilk örneği sayılan "yaz sil kâğıtları" kullanıyorlardı.[31]

Bu benzerliklere karşın, mektepler pek çok açıdan bugünün pedagoji düşüncelerinden ayrılıyordu; bunların bir bölümü de eleştirilere haklılık kazandıracak nitelikteydi. Hocaların çoğu yetersizdi. Gürültünün bir bölümü çocukların dersleri hep bir ağızdan tekrarlamasından, anlasa da anlamasa da her şeyi ezberlemeye çalışmasından kaynaklanıyordu. Eğitim anlayışını ezberci öğrenim kadar belirleyen bir başka unsur da sıkı disiplindi: eğitim yalnız rasyonel bilginin öğretilmesini (talim) değil, aynı zamanda karakter gelişimini de (terbiye) içermekteydi. Karakter gelişiminde egemen olan düşüncenin simgesi duvarda asılı durmaktaydı: sopayla tabanlarına vurulacak kişinin ayak bileklerini sabit tutmaya yarayan falaka. Her babanın oğlunu mektebe verdiğinde, hocaya şu kalıplaşmış sözleri tekrarlaması boşuna değildi: "Eti senin, kemiği benim."[32] Mektepte öğretim sabahları erkenden başlıyor ve oyun ya da beden eğitimi için hiç ara verilmeksizin ikindi namazına değin sürüyordu.

Ne var ki, en büyük sorun müfredattı. En kapsamlı tanımlamalara göre müfredat alfabe, yazı, din esasları (ilm-i hal), hesap, bir parça tarih ve coğrafya, Kuran ve Kuran okumayı (tecvid) içeriyordu. Ama yaygın uygulamada mektep eğitiminin hedefi sistematik bir Arapça öğretmeden Ku-

---

30 Şakird, kalfa ve hoca terimleri lonca, tarikat ve kalemiye mensuplarına verilen adları çağrıştırmaktadır.

31 Günümüzün açık sınıfları ile eski zaman İslam mektepleri arasındaki benzerlikleri yakalamamı sağladıkları için oğlum Benjamin Findley ile onun Barrington İlkokulu'ndaki (Columbus, Ohio) ikinci sınıf öğretmeni Nancy Blume'a minnet borçluyum. Bayan Blume'un "geldi gitti tahtası"nın üzerinde çocukların adları ve gidip gelenleri işaret etmeye yönelik döner bir ok yer alıyor. Karş. Pakalın (1946-53, I, s. 661, "geldi gitti tahtası"); James W. Redhouse, *A Turkish and English Lexicon*, İstanbul, 1890, s. 2184, "yaz"; Vámbéry (1876, s. 121); Uşaklıgil (1969, s. 17, 19). Bu kaynaklar 18. yüzyıldan epey sonraya ait olmakla birlikte, söz konusu süre içinde koşulların çok değişmiş olması muhtemel görünmeyen muhafazakâr bir muhiti anlatmaktadır.

32 Beyatlı (1971, s. 24); Ömer Seyfettin, *Bütün Hikâyeleri*, İstanbul, 1974, III, s. 1372-79 ("Falaka").

ran'ı ezberletmekti.[33] Mektebe kayıt sırasında ve Kuran'ın hatmedilmesinden sonra yapılan dinsel törenler, bütün Osmanlı yaşamına renk veren dinsel değerlerin son derece canlı örneklerini sunuyordu.[34] Bununla birlikte bu törensel vurgu, böylesi mekteplerin gerçekte okuma-yazması olmayan birçok cahil üretmekte olduğu gerçeğini gizleyemiyordu. Bir çocuk bir cümlesini bile anlamadan ve hatta alfabenin harflerini tanıyamadan Kuran'ı hatmedebilirdi.[35] Aslında büyük bir aydın olacak çocuk, karşılaşacağı güçlüklerden yılmayacak cinsten olmalıydı.

Başka türden çeşitli eğitim olanaklarının bulunmasına karşın, mektebi bitiren erkek çocukların gidebileceği tek okul, medrese denen dini yüksekokullardı. (Kızlar için evde ders alma dışında daha ileri düzeyde eğitim yoktu.) Erkek çocukların çoğu, mektepten sonra çıraklığa ya da şakirdliğe giriyorlardı; kalemiye memuriyetlerine girmenin normal yolu bile buydu. Bir kâtip şakirdi yalnız kıdemli bir memurun talimatları doğrultusunda çalışmaz, aynı zamanda Arapça, Farsça ve çeşitli yazı üsluplarını öğrenmek üzere Bâb-ı Âli ve Bâb-ı Defteri kalemlerindeki hocalardan ders alırdı. Bu uygulama 19. yüzyılın sonlarına değin sürdü.[36] Kâtip çıraklarının gerekli becerilerin bilindiği ve muhtemelen öğretildiği ailelerden gelmesi fiilen benimsenmiş bir durumdu. Bu, memuriyete almada akraba kayırmacılığını akılcı kılan bir gerekçeydi.[37] Zengin aile mensuplarının genellikle özel hocaları vardı. Devlet dairelerinde işgünü sabahın geç saatlerinde başladığı için, genç kâtipler medreselerde verilen dersleri izleme olanağını buluyorlardı.[38] Bunlardan bazıları Farsça ve başka konuların öğretildiği derviş dergâhlarına devam ediyordu.[39] Kâtipler ayrıca birçoğu eski kuşaklardan kalemiye aydınlarınca vakıf olarak kurulmuş ve İstanbul'un birçok yerine

33 Pakalın (1946-53, III, s. 202, "sıbyan mektebi"); Uşaklıgil (1969, s. 10, 17).

34 Beyatlı (1971, s. 1-2, 21-27).

35 Ergin (1939-43, I, s. 70 dipnat 2 (kendi yaşantısından); II, s. 384-86; Aşçı Dede İbrahim, *Risale*, TY3222, s. 14b vd, TY78, s. 87 vd (Kuran'ı mektepte öğrenemeyişi, yaklaşık 1840); İnal (1969, s. 1113-14, Süleyman Nazif'in [d. 1869] acı hatıraları); Demiray (1944-47, I, s. 13-17, Ebubekir Hazım Tepeyran'ın okul yaşantısı; IV, s. 3-5, Veled Çelebi İzbudak'ın okul yaşantısı).

36 Ahmed Lûtfi (1290-1328/1873-1910, IV, s. 115-16; İnal (1969, s. 1382, 1412, 1483; Bâb-ı Âli'nin ve öteki önemli devlet dairelerinin "mektep" işlevi üzerine bkz. Ergin (1939-43, I, s. 51-67).

37 Ahmed Resmî (1852-53, s. 128) reisü'l-küttab Mehmed Ataullah'tan başka bir reisü'l-küttabın "mahdum-ı maarif-lüzum"u ve "hanedan-ı riyaset" mensubu olarak söz etmektedir.

38 Aşçı Dede İbrahim, *Risale*, TY3222, s. 40b; TY78, s. 187 (1840'ların sonları).

39 Ergin (1939-43, I, s. 133-35, 197-201); Aşçı Dede İbrahim'in hatıratında bu uygulamanın pek çok kanıtı yer almaktadır.

dağılmış kütüphanelere girebiliyorlardı.[40] Eğitim görmüş kişilerin çoğu, konaklarını fiilen edebiyat mahfellerine çevirmişti. Böyle bir eve düzenli gidip gelen bir genç yalnız eğitiminde değil, mesleğinde de ilerleyebiliyordu.[41] Devlet daireleri de sürüp giden tartışmalara sahne oluyordu. Bu zengin kültürel ortamın asıl sorunu son derece gevşek örgütlenmiş olmasıydı; dolayısıyla genç bir kâtip medreseden kütüphaneye, dergâhtan konağa gezerek çok zaman harcamak zorunda kalırdı.[42]

18. yüzyıl sonlarının Ahmed Vâsıf Efendi gibi büyük bir kalemiye aydını, bu kültürel ortamın nasıl kişilikler yaratabileceğine ilişkin açık bir fikir vermektedir. Onun kalemiye dışı çevreden gelen biri olarak memuriyete girmede bütünüyle kişisel ilişkilerine dayanmak zorunda kaldığını ve bu süreçte belirli talihsizliklere uğradığını daha önce görmüştük. Burada üzerinde duracağımız nokta Vasıf'ın düşün adamı yönüdür. Vasıf'ı 1770'lerin sonunda ya da 1780'lerin başında, ilk Osmanlı matbaasını, kurucusu İbrahim Müteferrika'nın vârislerinden alarak Osmanlı basımcılığını canlandırmaya çalışan çevre içinde görüyoruz. Divan-ı Hümayun Kalemi beylikçisi Mehmed Raşid'le birlikte devlete ait Matbaa-i Amire'nin başında bulunan[43] Vasıf ayrıca bir dizi edebi eser hazırladı. Bu eserler birkaç önemsiz şiir ve Arapça'dan yapılmış birkaç çevirinin yanı sıra, İspanya sefirliğine ilişkin anıları (*İspanya Sefaretnamesi*),[44] Napoléon'un Mısır'ı işgali üzerine bir çalışma ve en önemlisi *Mahâsinü'l-Âsar ve Hakâikü'l-Ahbâr* adlı büyük bir tarihtir. Bu tarihin 1752-1774 arasını kapsayan iki cildi onun sağlığında devlet matbaasında basıldı. Yazma halinde kalan ek ciltlerde ise 1804'e değin geçen olaylar ele alınmaktadır.

Kalemiye aydınlarının çok sevdiği ağdalı bir dille yazılmış olan Vasıf tarihi, önceki eserleri eleştirel bir değerlendirmeden geçirmesi ve özgün belgeler ile geniş kişisel tecrübelere dayalı bir doğrudanlık taşıması açısından dikkati çekmektedir. Sözgelimi, 1774 tarihli Küçük Kaynarca Antlaşmasından önceki gerilimli dönemde bir dizi müşavereye bizzat katılmış ve muharebelerin bir bölümüne tanık olmuştu.[45] Bir başka örnek vermek gerekirse, Vâsıf 1791-1792 yıllarında Ziştovi ve Yaş antlaşmalarının müzake-

40 Ergin (1939-43, I, s. 209-16); Toderini, *Littérature*, II, s. 33-34.

41 Ergin (1939-43, I, s. 315-317).

42 Karş. Richard L. Chambers, "The Education of a Nineteenth-Century Ottoman *Âlim*, Ahmed Cevdet Paşa", *IJMES*, IV (1973), s. 440-64.

43 Vâsıf (1978, s. 132-34).

44 Belki de, kısmen gönderildiği yer nedeniyle, Vâsıf'ın sefaretnemesi en önemliler arasında yer almamaktadır; bkz. Unat (1968, s. 144-47).

45 Vâsıf (1978, s. XXIII-XXIV); yazma metin (Bulak, 1246/1830-31, II, s. 141-42, 144-48, 143, 177-78, 181).

releriyle bağlantılı önemli görevlerde bulunmuştu.[46] Bazı sorunlu noktaları tartışmak üzere toplanan müşavereler hakkında, meclislerde tutulan zapt kayıtlarından aktardığı bilgiler, Osmanlı tarihinin herhangi bir dönemi için yapılmış en çarpıcı belgesel anlatımlarından birini oluşturmaktadır.[47] III. Selim, Vâsıf tarihinin ilk kısmına hayran kalmış ve ondan devamını yazmasını istemişti. 19. yüzyılın önde gelen Osmanlı tarihçisi Ahmed Cevdet Paşa (1823-1895) Vâsıf'ı 18. yüzyıl sonlarının diğer Osmanlı tarihçilerine tercih ediyordu.[48] Günümüzün konudan haberli araştırmacılarının çoğu da kuşkusuz bu değerlendirmeyi paylaşacaktır.

Vasıf'ın eseri hem *âdâb*'ın en iyi standartlarını, hem de bu kültürün Batı'ya yönelişini temsil etmektedir.[49] Ne var ki, bu amaca uygun olarak daha iyi donatılmış olsalardı, o günün Osmanlı eğitim kurumlarının kaç tane daha Vasıf yaratabileceğini pekala sorabiliriz. Dönemin Osmanlı devlet adamları da bu soruyu enine boyuna düşünüyor ve yanıtlamanın yollarını arıyorlardı.

HİZMET KOŞULLARI

18. yüzyıl sonlarının kalemiye dairelerinde yaşamın neye benzediğini anlamak için, fiziksel mekân ve ortam, karakteristik terfi yolları ve yüksek mevkilerin siyasallaşması gibi noktaları incelemek gerekir. Aradan geçen iki yüzyıldan sonra, bu noktalardan bazılarına ilişkin verileri ortaya çıkarmak güçtür, ama resim ve edebiyat verilerinin sağladığı talihli bir bağlantı, Osmanlı resmi yaşamının en kesintili ve en az belgelenmiş yönlerinden birini ortaya koyacak olağandışı bir tabloyla bu incelemeye başlamayı mümkün kılmaktadır.

Kalemlerdeki Fiziksel Mekân ve Ortam

Sayfa 401'deki resim 1, 18. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'na ilişkin en değerli görsel veri hazinelerinin birinden alınma bir gravürün reprodüksi-

46 Vâsıf (1978, s. XXIX-XXX); yazma metin (İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY 5980, s.221-25 (benim verdiğim sayfa numaraları); Ahmed Cevdet Paşa (1309/1891-92, V, s. 122, 159-61 (Ruslarla Kalas'taki ateşkes müzakereleri, 1791), 232-33 (Avusturya'nın bıraktığı kaleleri teslim almak üzere görevlendirilmesi, 1791).

47 Findley, "Madjlis al-Shura" maddesi, *EI*², V, s. 1082-86. Vâsıf ile Şanizade ve Cevdet gibi diğer tarihçilerin yapıtları dönemin kayıtlarına dayanan anlatımları içermektedir; bunlar divanlara katılanların genellikle renkli ve hararetli konuşmalarından alıntı yapmalarına olanak verecek ölçüde ayrıntılıdır.

48 Ahmed Resmî (1852-53, s. 148-51); Franz Babinger, *Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig, 1927, s. 335-37; Mücteba İlgürel, "Vâsıf" maddesi, *İA*, XV (?), s. 214-17; Vâsıf (1978, s. XIX-LIV).

49 Ama tümüyle bir fazilet timsali değildi; gösterişçi ve yiyici olduğu bile söylenebilir; bkz. Vâsıf (1978, s. XXXI-XXXII, XXXVI-XXXIX).

yonudur: İgnatius Mouradgea d'Ohsson'un *Tableau général de l'Empire othoman*'ının büyük folyo baskısında yer alan 200 gravürden biri.[50] Metinde bu dairenin Bâb-ı Defteri'ye bağlı olduğu belirtilmektedir; ama daireyi Bâb-ı Âli'nin sadrazama bağlı dairelerinden ayırt edecek belirgin hiçbir özellik yoktur. Şu an itibariyle, söz konusu gravür, elinizdeki kitabın kapsadığı zaman yelpazesi açısından, İstanbul'daki bir devlet dairesinin tek iç görünümü olabilir.

Usta işi olmakla birlikte, gravürü, d'Ohsson'un bu örnek için metninde vermediği yazılı bir anlatım olmadan yorumlamak güçtür. Avrupa tarzı tefrişatın başladığı 19. yüzyıl sonlarına değin kalemlerin fiziksel koşullarında büyük değişiklikler olduğunu düşünmek için pek az neden bulunduğundan, yüzyılın ortalarından kalma metinlerin bu konuda yararlı olacağı kesindir. Tartışılacak kilit soru bunların gravürdeki görsel ayrıntıyı "okuma"yı mümkün kılıp kılmadığıdır. Böyle bir imkanı sağlayan çeşitli kaynakların en yararlısı Aşçı Dede İbrahim Halil'in anılarında 1840'lara değindiği bir bölümdür.

Resimde, 18. yüzyılda ve 19. yüzyıl başlarında Osmanlı İmparatorluğunda yaygın olan Avrupa barok üslubunun etkisiyle dekore edilmiş bir iç mekân görülmektedir.[51] Bizzat bu üslup Osmanlı aydınlarının Batı'ya yönelişlerini ve belki de aynı zamanda iş arayan Avrupalı ressam ve mimarların Doğu'ya yönelişlerini göstermektedir. Gravürde gösterildiği gibi, kalemin zerafeti ve düzeni önemli bir veri olarak değerlendirilebilir. D'Ohsson'un eserindeki ilüstrasyonları yapan ressamların Ayasofya'nın ya da Sultan Ahmed Camii'nin iç mekânı[52] gibi zamanımızda da görebildiğimiz sahneleri işledikleri gravürlerde, resmedilenin olduğu gibi yansıtılması için gösterdikleri özen epeyce yüksektir ve belki de daha sonraki romantik dönemin baskı resim ustalarının özeninden daha fazladır.[53] Bâb-ı Âli'nin dı-

50 D'Ohsson (folyo baskı, 1787, 1789, 1820); karş. daha küçük boyutta yedi ciltten oluşan, tümüyle aynı metni içeren, ama ilüstrasyonların pek azının yer aldığı yeni baskı (1788-1824). Kapak resmi olarak kullandığımız ilüstrasyon, büyük folyo baskının III. cildinin 340. sayfasını izleyen 178. klişe baskıdır. 1820'ye değin yayımlanmamış olmakla birlikte, III. cildin ilüstrasyonları da önceki ciltlerde yer alanları yapmış sanatçıya aittir ve bu bakımdan aynı dönemde yapıldıkları söylenebilir. Küçük boy baskıda (VII, s. 264) yer almamasına rağmen bu klişeden söz edilmekte ve klişedeki dairenin "l'hôtel du ministère des finances"de olduğu belirtilmektedir.

51 Günsel Renda, *Batılılaşma Döneminde Türk Resim Sanatı*, Ankara, 1977.

52 D'Ohsson (folyo baskı, I, s.196 ve 256'yı izleyen).

53 Findley'in yer verdiği (1980, s. 268'i izleyen 2. ilüstrasyon) alan Thomas Allom'a ait gravür (y. 1838) bunu ortaya koyan bir örnektir. Gravürde Bâb-ı Âli'yi çevreleyen duvarın Bâb-ı Kebir adlı geçidinden çıkan bir atlı alayı görülmektedir. Yapıların çoğu bugün bile tanınabilir durumdadır, ama geçidi olduğundan daha görkemli göstermek

şını gösteren 20. yüzyıl başlarına ait fotografik veriler ışığında binanın o sırada bir hayli dökülmüş durumda olması ilgi çekici bir noktadır.[54] Yoksa imparatorluğun dönen talihi, devlet binalarının ve kalemlerinin fiziksel yönüne de yansımış mıydı? Resimsel bulguların akışı 19. yüzyılın tümü için güvenli bir yargıyı destekleyecek ölçüde sürekli değilse de, bu sorunun yanıtının olumlu olduğunu düşündürmektedir.

Ama daha sonraki veriler gravürdeki düzenli görünümün önemli bir karışıklığı, kalemlere gelen kalem efendisi olmayanların yarattığı kalabalığı atladığını ortaya koymaktadır. 19. yüzyıl şarkiyatçılarından Arminius Vámbéry kalemlerin manzarasını her türden insanın, resmi işi olan kişilerin yanı sıra dilenci, satıcı ve şarlatanların girip çıktığı bir pazar yerine benzetmişti. Aynı dönemin öteki Avrupa kaynakları da Vámbéry'yi doğrulamaktadır. Peki gravürümüz ile Vámbéry'nin anlatımı arasındaki farkı nasıl açıklayabiliriz? Bir 19. yüzyıl şarkiyatçısı olarak Vámbéry'nin renkli bir egzotisizm ve "şarkvari kargaşa" resmi çizme uğruna düzensizliği abartmış olması muhtemeldir.[55] Belki de bir yüzyıl öncesinin düzen özlemi, d'Ohsson'un gravürcülerini ters yönde bir hata yapmaya yöneltmişti.

Vámbéry'nin anlatımı her halükârda resmi yaşamın gravürde atlanan bir yönüne ışık tutmaktadır: devlet dairelerin içinde ya da hemen dışında bulunan hademeler. Vámbéry kendi döneminde bilinen çeşitli hademelerden söz etmektedir: gizli haberleşmelerde resmi görevli olarak sadrazama hizmet eden karakulaklar, diğer yüksek memurlara benzer bir hizmet veren kaftan ağaları, uzun saplı çubuk ve tütünleriyle sabahtan akşamın geç saatlerine değin efendilerini izleyen çubukçular, devlet binalarında kahve ve çay pişirmek için özel yerleri olan kahveciler, kilerciler, kapıcılar ve Osmanlıların içeriye girerken kapıda çıkardıkları sokak pabuçlarını koruyan kişiler. Bunlar arasında daha çok özel uşak olarak efendilerini her yerde ve hatta en önemli toplantılarda izleyen, yalnızca efendilerinin çubuğunu değil -belirli bir andaki ruh haline göre kaybedilmesi ya da ortaya çıkarılması mümkün- önemli belgelerin bulunduğu keseyi de taşımakla görevli çubukçular nüfuzlu kişiler haline gelebiliyordu.[56] 18. ya da 19. yüzyılda bir

---

üzere ölçülerin değiştirildiği anlaşılmaktadır. Karş. Godfrey Goodwin, *A History of Ottoman Architecture*, Londra, 1971, s. 272'yi izleyen fotoğraf.

54 Bkz. *L'Illustration*, no: 3469, LXXI, 1 Şubat 1913, s. 86-87, Rahmizade Bahaeddin'in Bâb-ı Âli'nin bir cephesini gösteren fotoğrafı.

55 Vámbéry (1876, s. 208-209).

56 *a.g.e.*, s. 197-202. Karş. Pakalın (1946-53, I, s. 383, "çubuk", "çubukçu", uzunluğu iki metreyi aşan pipolardan söz ediliyor); II, s. 134, "kaftan ağası", s. 139-40, "kahveci başı", "kahveci usta", "kahve ocağı", s.167-71, saraydaki "kapıcı"lar hakkında çeşitli girişler, s. 198, "karakulak", s. 281-82, farklı türde "kilerci"ler hakkında çeşitli girişler. Bâb-ı Âli'deki "kilerci"lere ilişkin somut bilgilerden yoksunum.

devlet dairesinde kahveci ve çubukçuların girip çıkmadığı bir anı yakalamak herhalde çok zor olmalıydı.[57] Sapsız minik kahve fincanları, çay bardakları ve divana oturmuş bir kişinin tütün lülesinin yerdeki kül kabı "takatuka"ya dayayabileceği kadar uzun saplı çubuklar resmi konuk ağırlamaların ve törenlerin bildik unsurlarıydı.[58]

Resimde, döşemesi hasırla kaplı bir daire görülmektedir. Bu dairede memurlar, bir bölümü zemine ya da hafifçe yüksek bir platforma konmuş, bir bölümü duvara yaslanmış minderlerin oluşturduğu sedirlerin üzerinde *divan* adı verilen oturma düzeni içinde odanın kenarlarına sıralanmıştır. Divan teriminin bunun dışında daha geniş bir anlamı da vardır. Osmanlıların diğer bazı İslam toplumlarından bir farkı devlet dairelerine hiçbir zaman divan dememeleriydi; onlar bir devlet kurumunu adlandırmada bu terimi daha çok meclisler için kullanırlardı (resim 6). Osmanlılarda divan terimi, ayrıca, birçok kalemiye mensubunun da hazırladığı şiir seçkileri anlamında kullanılırdı. En azından 19. yüzyıl ortalarında devlet dairelerindeki divan minderlerinin rengi kırmızıydı[59] (muhtemelen canlı Osmanlı koyu kırmızısı).

Resimde, memurların bir bölümünün arkalıkları duvara dayalı daha yüksekçe minderlere, diğerlerinin ise onların karşısındaki arkalıksız alçak minderlere oturdukları görülmektedir. Yüksek minderlerdeki memurların uzun sakalları var; alçak minderdekiler ise sakalsız ve daha genç görünümlü. Sakal bırakmanın aslında kâtip şakirdliği konumunun ötesine geçmenin işareti olduğu anlaşılıyor.[60] Alçak minderdekiler karşılarında oturan kâtiplerin gözetimi altında kalemiye mesleğinin inceliklerini öğrenmekte olan şakirdlerdi. Odanın arka bölümündeki daha yaşlı adamlar serkalfa, mümeyyiz ya da kisedar gibi unvanlar taşıyan denetçi konumundaki memurlar[61] ile o daireye özgü bir unvanla anılan ve Divan-ı Hümayun hacegânları arasında yer alan kalem yöneticisi olmalıdır. Hacegân terimi uygulamada kalemiyenin üst kademelerine geçişi simgeleyen bir rütbe niteliğini kazanmıştı.

57 Aşçı Dede İbrahim, *Risale*, TY3222, s. 41a; TY78, s. 188, amirinin kalemde nasıl çubuk içtiğini anlatıyor.

58 Findley (1980, s. 268'i izleyen 4. ilüstrasyon), çubuk içen Osmanlı ileri gelenlerini göstermektedir; ilüstrasyonun Thomas Allom tarafından yapılan orijinali Robert Walsh, *Constantinople and the Scenery of the Seven Churches of Asia Minor*, Londra, y.1838, II, s. 92'nin karşısında.

59 Vámbéry (1876, s. 205).

60 Aşçı Dede İbrahim, *Risale*, TY3222, s. 40b; TY78, s. 187; karş. Vámbéry (1876, s. 199.

61 "Kisedar"ın görevleri evrakları "torba" ya da "kise"lere doldurmak ve kalemde yapılan işlemlerin ücretlerini toplamaktı; bkz. Findley (1980, s. 83).

Resimde görüldüğü gibi, kâtiplerin masaları yoktu. Bunun yerine kâtiplerle çıraklar arasında, kayıt defterlerinin ve yazı araç gereçlerinin konulduğu alçak sandıklar duruyordu. Bağdaş kurarak oturan memurlar, kâğıtları ya da defterleri alıp ellerinde ya da dizleri üstünde yazarlardı. "Kırma" yazı üsluplarını kullanmaya izin verilen özel durumlar dışında, kâtiplerin bir hattat inceliğiyle kaleme aldıkları yazıları görünce, böyle bir oturuşla bunu nasıl becerdiklerine hayret etmemek mümkün değil.[62] Resimde de görüldüğü gibi, evraklar ayrı kâğıt tabakaları ya da defter sayfaları biçimindeydi; ressam Osmanlı kayıt defterlerinin karakteristiği olan uzun ve dar biçimini iyi aktarmıştır.

Sol ön planda görülen sandıklar, evrakların muhafazasına yaramaktaydı. Evraklar rulo haline getirilip torbalara konuluyor ve kullanılmadıkları zamanlarda büyük sandıkta saklanıyordu. Aşçı Dede İbrahim'e göre,[63] sıradan kâtiplerin işlerini denetleyen her mümeyyizin henüz tamamlanmamış evrakları koymaya yarayan özel bir derdest torbası vardı. Her sabah bu torba sandıktan çıkarılır ve mümeyyiz içindeki evrakları üzerinde çalışmakta olan kâtiplere dağıtırdı. Evlerine iş götüren memurların da aynı amaca dönük özel torbaları vardı. Genelde, evrakların saklandığı torba ve sandıklar, bugünün dosyalarının ve dosya dolaplarının Osmanlı dönemindeki karşılıklarıydı.

Resim, kâtiplerin kullandığı yazı araç gereçlerine ilişkin de bir fikir vermektedir. Minderinde oturan sağdaki ilk şakirdin dizinin hizasında bir divit görülmektedir. Genellikle pirinçten yapılan ve sıkı kapaklı bir mürekkep hokkasına bağlı bir kalem mahfazasından oluşan divit, bu haliyle kuşakta taşınabilen bir yazı gereciydi. Kâtiplerle şakirdlerin arasında duran sandığın üstündeki diğer gereçler aynı ölçüde belirgin değildir. Bunlar arasında kayan kapaklı bir başka kalem mahfazası da vardı.[64] Bir kaynağa göre, her sandığın üstünde de hem koyu, hem de ince olmak üzere kırmızı ve siyah mürekkep içeren sekiz ya da on küçük porselen kabın yanı sıra su kabı, küçük süngerler ve altın sarısı ya da mavi renkte mürekkep kurutma kumundan (rıh) oluşan bir setin durduğu küçük bir tepsi ve onun çevresinde de kamış kalemler, kalem açacakları ve kâğıt makasları bulunurdu.[65] İşe yeni giren şakirdin görevlerinden biri, bu gereçlerin bakımını öğrenmekti. Bugün İstanbul arşivlerinde çalışan bilim adamları, kurumuş mü-

62 Karş. Söylemezoğlu (1949-55, I, s. 10); Konya valisi (1896) olan yaşlı babası Ali Kemali Paşa'nın, divit ve hokkasının durduğu yastığı yanı başında olmak üzere, kıvırdığı dizinin üstündeki kâğıdıyla divanda otururken gösteren fotoğrafı.

63 Aşçı Dede İbrahim, *Risale*, TY3222, s. 40b; TY78, s. 187.

64 *a.g.e.*, TY3222, s. 43b; TY78, s. 193.

65 Vámbéry (1876, s. 205).

rekkebe yapışıp kalmış, evrakı açarken aşağıya yuvarlanan, ardından masanın üstüne ve dizlerine düşen minik kurutma kumu tanelerini görerek ve işiterek, kâtiplerin verdiği emeğin izlerine tanık olabilirler.

Kalemlerde ve divanlardaki işlemlere ilişkin yeterince kaynak olduğu için, bu konuları burada ayrıntılarıyla ele almak gerekmiyor.[66] Ama kalemiyeyi harekete geçiren ruh halinin kanıtları olarak bazı noktaları vurgulamakta yarar vardır. Sözgelimi, kalemlerdeki iş yoğunluğu dönemden döneme değişmekle birlikte günümüzün uluslararası standartlarına göre muhtemelen pek ağır değildi. Şakirdlerin sabahları medrese derslerine katılmalarına izin verildiğine daha önce işaret etmiştik. 19. yüzyıla ait veriler, kalemlerdeki çalışmanın ender olarak öğleden bir saat önce başladığını göstermektedir. İş gününün uzunluğu mevsimlere göre değişmekteydi; çalışma saatlerinin beşin altında kaldığı zamanlar da vardı.[67] İş sırasındaki çalışma hızının sohbete ya da kalemleri düşünsel yaşamın önemli odaklarına dönüştüren bilimsel ya da tasavvufi tartışma gibi başka uğraşlara oldukça uzun zaman ayırmaya yettiği anlaşılmaktadır.

Kalemiyede işleri yürütme biçiminin en çarpıcı özellikleri, şekilcilik ve bireysel girişimin bastırılmasıydı. Kâtiplerin işlerini zanaatvari terimlerle algıladıkları, belirlenmiş türlerde evrak hazırlama sorunu olarak gördükleri anlaşılıyor. Gerekli dil becerileri, yazı üsluplarının çeşitliliği ve farklı türlerin resmi özellikleri açısından, şakirdin ustalığa geçmeden önce öğreneceği çok şey vardı. Bu anlamda kalemiye hüneri oldukça çetindi. Ama bazı dairelerde tekrarcılık ve şekilcilik gerçekten zihin uyuşturucu bir hal almış olmalıdır.

Aşırı bir örnek olarak, Bâb-ı Âli'deki Divan-ı Hümayun'a bağlı Rüus Kalemini verebiliriz. Bu kalemin görevi, atama beratlarını (rüus) yazmak ve kaydetmekti. Beratların birkaç türünün bulunmasına karşın, kalem defterlerinden bunların bazen birkaç yüz kelime uzunluğunda olan, belli bir tür açısından alıcı adı ve tarih dışında pek az değişiklik gerektiren evraklar olduğu anlaşılmaktadır. Deftere kayıtlı beratların atanan kişilere gönderilmek üzere hazırlanan metinlere denk düşmesi gerekiyordu.[68] Hem beratlar, hem de defter kayıtları modern bir yönetimin boş formlarla halledebileceği türden işlemlerdi. Osmanlılar da 19. yüzyılın ortalarında bunu yapmaya başladılar, ama 1780'lerde basılı formlar hazırlama olanakları yoktu.

---

66 Örneğin, Findley (1980, s. 85-91; a.y., "Madjlis al-Shura", *EI*[2], V, s. 1083-84.

67 Vámbéry (1876, s. 205); Findley (1980, s. 191-94).

68 BBA'daki Rüus Defterleri'nde yapılan araştırmalara dayanan gözlemler, s. 163, 168, 175, 184, 217, 221-23, 234-35, 250; yaklaşık 1830'larda ve sonrasında merkezi kalemlerde yapılan tayinler.

Söz konusu kalemin günlük işleri gevşek bir çalışma düzeni olmaksızın tahammül edilebilecek gibi değildi. Öbür kalemlerde bile 18. yüzyıl Osmanlı memurları, tıpkı diğer ülkelerdeki çağdaşları gibi, nüsha çıkarma gibi tekrara dayalı görevlerle, 20. yüzyılın herhangi bir dönemine, hatta fotokopi ve bilgisayar olanaklarının geliştirilmesinden önceki döneme göre çok daha fazla zaman harcıyorlardı. Örneğin, bir evrağın çok sayıda nüshasını elde etmenin tek yolu, bir odaya birkaç efendi toplamaktan ve bir kişinin aynı anda metni hepsine dikte ettirmesinden geçiyordu. Eğer yaşamlarını bu tarz evrak hazırlamaya dayalı günlük işlere adamış Osmanlı kâtipleri işlerinin dış dünyaya etkisine kayıtsız görünüyorduysalar, bunun nedeni belki de, geleneksel kalemiye dairelerinin dışında yüksek mevkilere gelenler hariç olmak üzere, söz konusu etkinin, onların yaşantı alanının çok ötesinde kendini göstermesiydi.

Bu arada, kalıplaşmış evrak türleri ve hemen bütün evraklarda gereken denetim ve onay işlemleri bireysel girişim yokluğunu şaşmaz biçimde ortaya koymaktadır. Hemen her kalemde bulunan mümeyyizin rolü, denetleme işlevini bir tür üslup kalite kontrolüyle birleştirmekteydi. Ama onun onayı gerekli birçok onaydan yalnızca biriydi; bunun açık kanıtları birçok arşiv evrakının kenarlarında ve arka sayfalarında görülmektedir. Osmanlı memurları ne de olsa halkın hizmetkârları değil, padişahın kullarıydı; üst otoritenin onaylamadığı bir yolda hareket etmiş birinin başına gelebilecekleri öğrenmek çok kolaydı. Bu kaygı, kalemiye evraklarındaki dolaylı ifade tarzını, aktarılan ya da salık verilen eylemlerin öznelerini gizlemeye yönelik edilgen fiil çatılarının tercih edilmesini, kendinden aşağılayıcı ifadeyle üçüncü tekil şahıs, hitap edilenden ise yüceltici ifadeyle üçüncü çoğul şahıs olarak söz etmeye dayanan retorik geleneğini, imzanın ya da yazarı belirtici başka özel işaretlerin genelde kullanılmamasını ve en küçük öneride bile "emr ü ferman hazret-i men lehü'l-emrindir" (emir verme hakkı asıl emir sahibinindir) gibi bitiş cümlelerinin kullanılmasını hiç kuşkusuz açıklamaktadır.[69]

Dolayısıyla d'Ohsson gravürü, dokümantasyona aşina olan herkesin kafasında yalnız fiziksel mekânı değil, toplumsal ilişkilerden ve usul geleneklerinden oluşan karmaşık bir bütünü canlandırır. Hatta kendine özgü bir düşünce dünyasının çağrışımını bile uyandırmaya başlar. Gravürde görülene benzer bir odada memuriyet nasıl bir şeydi acaba? Şakirdlerin alçak minderlerinden kâtiplerin yüksek minderlerine, odanın en ucundaki mümeyyizlerin rütbesine ya da daha öteye geçerken genç bir adamın yaşantısında ne gibi değişiklikler oluyordu?

69 Redhouse, *A Turkish and English Lexicon*, s. 198, "emr".

Memuriyete Alınma, Yetiştirme ve Terfi

18. yüzyıl sonlarının kalemiyesinin meslekte ilerleme biçimlerini özetlemenin en iyi yolu, dönemin bu konuya ilişkin en kapsamlı betimlemesini incelemektir. D'Ohsson gravürü gibi, bu kaynak da, başında reisü'l-küttabın bulunduğu Bâb-ı Âli'deki Divan-ı Hümayun kalemleri değil, Bâb-ı Defteri kalemlerindeki koşullarla ilgilidir. Her ne kadar incelememizde Divan-ı Hümayun'a ve ondan kaynaklanan kalemlere ağırlık veriliyorsa da, Bâb-ı Defteri'de daha fazla kâtip çalıştığı da bir gerçektir. Aynı kaynağa göre kâtip sayısı bakımından iki kurum arasındaki oran bire beşti. Şakirdler ve üst düzey denetim memurları sayılmazsa, Bâb-ı Defteri kalemlerinde 714, Bâb-ı Âli'de ise 155 kâtip vardı.[70] Söz konusu istisnai kaynak hem kendi başına, hem de Bâb-ı Âli'nin koşullarıyla bir karşılaştırma zemini sağlaması açısından değerlidir.

Meslekteki atanma ve ilerlemenin 18. yüzyıldaki biçimlerinin günümüze ulaşabilen bu en kapsamlı anlatımı, Bâb-ı Defteri kalemlerindeki şakirdliği sırasında bir genci bekleyen geleceğin bir öngörüsü biçimindedir. İçindeki kanıtlar, belgenin bir kâtibin kaleminden çıktığını ve padişah için hazırlandığını göstermektedir. Bir taslak olduğu anlaşılan belge, sonlara doğru başlangıçtaki özenli anlatımından uzaklaşmış ve hatta son birkaç satırının üstü çizilmiştir. Metin sanki içinde bulunduğu ortamın hayırhâh bir görüntüsünü sunmak ve kendisi gibi kişilerin hükümdara bağlılıklarını doğrulamak üzere üst düzey bir kâtip tarafından yazılmış gibidir. Aşağıdaki alıntı metnin düzgün bölümüne aittir.

AHVÂL-I ŞÂKİRDÂN-I AKLÂM-I MEZBUR[71]
[sah. 1:]
Aklâm-ı mezbûrdan [satır 35] baş muhâsebe kalemine[72] şâkird olmak murâd olundukta yedi ve sekiz yaşında olup kemâl-i rüşdünden[73] nâşi ol vakte dek

70 TPK, D3208. Belgeye ilk dikkati çeken Lajos Fekete, *Die Siyâqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung*, Budepeşte, 1955, I, s. 68, dipnot 2. Karş. Findley (1980, s. 69-79); a.y. (1986c, s. 95-101).

71 Belgenin ilk sayfasının 34. satırında renkli mürekkeple yazılmış bölüm başlığı. "Daha önce sözü edilen kalemler"in Bâb-ı Defteri'ye bağlı olduğu anlaşılmaktadır.

72 Baş Muhasebe Kalemi en büyük Bâb-ı Defterî dairesiydi; Hammer (1815/ y. b., 1963, II, s. 146-48); d'Ohsson (1788-1824, VII, s. 265); Uzunçarşılı (1948, s. 346-47).

73 "Rüşd" terimi doğruyu yanlıştan ayırt etme ve doğru muhakeme yetisini ya da -bugünkü kullanımıyla- olgunlaşmayı ifade etmektedir. Terimin daha sonraki kullanımı, Kuran öğretimine dayalı ilkmekteplerden mezun olanlar için 1838'de kurulan ortaokullara verilen "rüşdiye" adında da görülmektedir (bkz. 4. Bölüm). 1830'larda Bâb-ı Âli'ye şakird olarak girme yaşı yaklaşık sekiz-ondu; Findley (1980, s. 125; "Baligh" maddesi, *EI*[2], I, s. 993); karş. Ergin (1939-43, II, s. 323).

okuyup hatt u imlâ [36] öğrenmeğe râgıb masûmu defterdâr kîsedârı muvâcehesine götürüp rica ederek ol dahi ismini zabt edip "saâdetlu baş muhâsebeci [37] efendi erbâb-ı istihkâktan reşîd Mehmed'in[74] ehl-i kalem ve sâhib-i rakam olup müstaidd olduğu haber verilmekle kaleminizde şâkirdlik hidmetinde istihdâm [38] eyleye deyu tarih-i vakit tahrîriyle dîvân tezkeresini[75] tahrîr ve defterdâr-ı şıkk-ı evvel[76] efendiye imzâ etdirdip yedine itâ [sah. 2] ve yanına bir çuhadâr tayîn ve kalem-i mezbur ser-halîfesine irsâl eder. Tezkere-i divânîyeyi ahz u mutâlaa ve şâkird olacak masûma nazar ve tekrar ismini [2] suâldan sonra tezkereyi kîsedârına verüp ol dahi gördükten sonra defter-i şâkirdâna sabt u kayd ve târîhiyle zabt etdikten sonra [3] kenâr-ı tezkereye "kayd-şûde" şerh verüp yed-i masûma bade'l-itâ şâkirdi kalîl olan kâtibinin birinin zîr-i terbiyesinde olmasını [4] tenbîh eder. Bundan sonra bi'l-avâid ü zevâ'id şâkird-i mezkûr be-her yevm seheri gelüp hâcesi hidmetinde kıyâm ve akşam beraber hâcesiyle avdette devâm edüp iktisâb-ı hatt u rakam dâiyesinde bi-lâ ârâm sa'y u ihtimâm ve sadâkat u istidâdı zâhir [6] u nümayân olur ise beş altı seneden sonra "şâkird müdâvimdir" deyu şehrîye yüz akçe ile dâhil-i hisse ederler. Yani erbâb-ı mesâlihin arz-ı hali [7] der-kenârlarından[77] kanûn-ı pâdişâhî üzere ahz olunan rüsumdan bir ayda müctemi olan semen taksîm olundukta merkûma yüz akçe[78] verirler ki [8] şehrîye otuz bir akçe eder. Altı sene müdâvemet ve bed'eten bu kadar mesâriften sonra akrânı olan etfâl miyânında ol mikdâr [9] semen nâil oldukta define bulmuş magribîden[79] ziyâde memnûn ve sürûr-i gûnâgûn hâsıl olup inşâallâhu taâlâ halîfe zeyline[80] dâhil [10] ve nihâyetinde halîfe[81] ve kîsedâr ve yâhûd kalem-i mezbûr efrâzâtından mâlikâne halîfesi[82] ve zimmet halîfesi ve muhallefât halîfesi ve hayme-i hassa [11]

74 "Mehmed" adı "Bay X" gibi kullanılıyar; bu ibareyi yarumlamada Andreas Tietze'ye teşekkür barçluyum.

75 Bkz. Pakalın (1946-53, I, s. 467-68).

76 Säz kanusu dönemde bütün Bâb-ı Defteri'nin başıydı; bkz. Hammer (1963, II, s. 145); d'Ohsson (1788-1824, VII, s. 261) Uzunçarşılı (1948, s. 325-34).

77 Harç taplamaya ve mevzuat şekilciliği üzerine alan bu ibare, kâtiplerin hazırladıkları evrakların idari aygıt dışındaki etkilerini gäz änüne almaksızın, resmi eylemi sadece evrak yazma süreci çerçevesinde düşünme eğilimini anlatıyar; bkz. Findley (1980, s. 86-87, 99).

78 Akçe büyük älçüde değer kaybetmiş geleneksel gümüş paraydı. Üç akçe bir paraya, kırk para da bir kuruşa eşitti. Bkz. H. Bawen, "Akçe" maddesi, *EI*[2], I, s. 317-18.

79 Kuzey Afrikalılara yänelik bu küçük düşürücü ibarenin gerisindeki düşünceyi bulamadım.

80 Halife zeyline/zirine dahil .

81 Kalfa, halife olarak yazılmış.

82 Hammer (1963, II, s. 147-48), bu üç yüksek mevki sahibini -malikâne kalfası, zimmet kalfası ve muhallefât kalfası- Baş Muhasebe Kalemi'ne bağlı alt dairelerin başları alarak tanımlamaktadır; karş. d'Ohssan (1788-1824, VII, s. 271-72); Uzunçarşılı (1948, s. 360).

ve matbah kâtibi[83] ve yâhûd sergi halîfesi[84] ve yâhûd tophâne ve arabacılar defteri[85] ve yâhûd bâzâr başı ve ısbanak ve miskci başı ve sergi halîfesi [12] ve yoğurtçu başı ve buğdaycı [bozacı] başı[86] defterleri muhâsebelerinden birinin kâtibi ve nihâyet defterdâr ve badehu vezîr kethüdâsı[87] ve badehu reîsü'l-küttâb ve badehu serdâr-ı ekrem [13] olurum hülyâsını ityân-ı hayâline idhâl ve kesb-i mârifet ile müdâvemet ve nîk-nâm olmağa heveskâr olur çünki müdâvemet [14] ve sadâkatı rûz-be-rûz müterakkî olduğu muhtâr-ı hülefâ ve kîsedârın meşhûdu oldukta istihkâkına umîdvâran mürûr eden her bir mâhda beşer [15] onar akçe terakkî zamm ederler. Sâl-ı müdâvemet on seneyi mürûr eyledikte senevî beşyüz guruş hâsıl olur. Bir hidmet-i kitâbete tayîn [16] eylediklerinde şâbb-ı emred otuz bu kadar para şehrîye ile ömür ifnâ etmiş çelebiye beşyüz guruş mâl-ı vefir görünüyor ve bu nimetden mahrûm [17] olmak havfiyle umûr-ı memûresine ihtimâm u dikkat eder iken refte refte bâlâya suûd ve nihâyet hilâfetlerin birinde [18] karâr eyledikte ednâ mertebe sehv ü hatâ vâki olmak lâzım gelür ise kendüden dûn zîr ü bâlâda olanların cümlesi [19] davâ ve nânpâresini yedinden ahz ve kaleminden redd ve bu kadar küttâb miyânında bed-nâm u rüsvây olacağı aşikâr olmakla [20] âlem-i tufûlîyetden [berü?] ber vech-i mübeyyen terbiye ve fakr u ezâ-yı ihtiyârî ile [21] nânpâre-i tâcdârîye mâlik olduklarından nimetin kadrin bilüp veli-niam-ı âlem efendimiz hazretlerine sadâkata mecbûr olurlar.

---

83 Hayme-i hassa kâtipliği ve matbah kâtipliği, sarayda muhasebe becerisine sahip kişilerin getirildiği görevlerdi. Bkz. Hammer (1963, II, s. 31); Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, Ankara, 1945, s. 379.

84 Hammer (1963, II, s. 146) bu görevlinin Bâb-ı Defteri'ye bağlı Büyük Ruzname Kalemi'ndeki iki veznedardan biri olduğunu belirtmektedir. Bunlar Bâb-ı Defteri'nin aldığı ve ödediği bütün paralardan sorumluydu. Karş. Uzunçarşılı (1948, s. 364). D'Ohssan (1788-1824, VII, s. 264) sergi kalfasını başdefterdarın en önde gelen beş astından biri olarak nitelendirmektedir. Terimin ayrıca ödeme yapan her kalemin kâtibini ifade eden daha genel bir anlamı da olabilir; Redhouse, *Lexicon*, s. 1054, "sergi".

85 Hammer (1963, II, s. 226, 229) bu görevlerin her biri için bir kâtibin olduğunu belirtmektedir.

86 Metnin bu bölümüyle ilgili yardımından dolayı Prof. Halil İnalcık'a teşekkür borçluyum. Bu görevler de büyük ölçüde saray mutfağıyla ilgilidir. Bozarbaşının satın alma görevlisi, sergi kalfası dışındakilerin belki de esnaf (hassa esnafları), saray tedarikçileri vb gibi belirli tabakalarla alışveriş eden kâtipler olduğu anlaşılıyor. Sergi kalfalığı saray mutfağının ödemelerini yapan makam olabilir. Aynı unvan metinde daha önce de geçtiğine göre, bu gruba ait olmadığı halde yanlışlıkla tekrarlanmış da olabilir. Bozacıbaşı olarak belirtilen unvan aslında bozaycı ya da bozayıcı olarak yazılıyor. Metindeki sözcüğün buğday satıcılarının başı anlamında (ilk hecede vâv olmaksızın) "buğdaycı" olarak okunması da mümkün. Bozacılık makamı hassa esnafları arasında sayıldığı için, ben bu şekilde okumayı tercih ettim. Bkz. Uzunçarşılı, *Saray*, s. 380-81, 384.

87 Buradaki kethüdâ ya da halk söyleşiyle kâhya, muhtemelen, bu dönemde genellikle vezir rütbesindeki bir eyalet valisini İstanbul'da temsil eden kapı kâhyası anlamında kullanılmaktadır; bkz. Hammer (1963, II, s. 134); Pakalın (1946-53, II, s. 172-73). Bir vezirin ayrıca bir kâhyası da bulunurdu, ama defterdarlık görevinde bulunmuş olan ve daha üst mevkilere doğru tırmanan bir memurun bu göreve getirilmesi pek akla yakın görünmemektedir.

Kalemiye yaşamının en tipik özelliklerinden birçoğu bu anlatımda açık ya da örtülü belirtilmektedir; bu özelliklerin büyük bir bölümü lonca geleneğini, patrimonyal hanehalkını ya da her ikisini birden çağrıştırmaktadır. Erken yaşlarda memuriyete giriş, başta şakirdlerin babaları olmak üzere, bizzat kendileri de kalemiye mensubu olan daha yaşlı hamilerin bu süreçteki rollerinin önemini ortaya çıkarmaktadır. Hem loncalarda hem patrimonyal ailelerde ortak olan bu motifin dışındaki özellikler, daha çok loncalara özgüdür. Çırak olarak yetişme[88] ve şakird, kalfa, hace gibi personel unvanları kalemiye ortamının lonca benzeri birçok özelliğinden biriydi. Kalemiye işlemleri de evrak hazırlamada ayrıntılara bir zanaatçı kadar özen göstermeyi gerektirmekteydi. Burada ilgilenilen, dilekçelerin kapsadığı konular hakkında karar verme ya da verilen kararları uygulama değil, bir şakirdin kaleme girmesi, dilekçelere derkenar düşüp harç alınması gibi işlemlerin kırtasiyecilik ayrıntılarına gösterilen meraktır. Bu bağlamda, maaş ödeme yerine tahsisat usulü hizmet bedeli sistemlerinin, özellikle de kalemiye harçlarının esas alındığına işaret etmek gerekir. 1. Bölüm'den de hatırlanabileceği gibi, patrimonyal memuriyetin modern kamu idaresine karşıt ve ayırt edici özelliklerinden biri tahsisata dayalı olmasıdır. Kâtiplere hazırladıkları evraklar için alınan harçlardan pay verilmesi, tahsisat gelirinin yalnızca bir türüydü. Diğer tahsisat türlerine bu bölümün son kısmında değineceğiz. Son olarak belirtilmesi gereken bir nokta da, alıntının sonunda şiddetle vurgulanan ve hükümdara kişisel hizmeti ifade eden ahlaki düsturun, patrimonyal saltanatın damgasını taşıyan diğer bir unsur olduğudur.

Bununla birlikte alıntının belki de en ilginç özelliği, izi sürülen, Romalıların *cursus honorum* dedikleri "şeref (mevki) sırası"dır. İster Bâb-ı Âli'nin divan kalemlerinde, ister Bâb-ı Defteri'nin maliye kalemlerinde olsun, kalemiye mesleğini bu biçimde algılama yönünde bir eğilimin olduğu görülüyor. Biyografik kaynaklar gerçek yaşamda memurların sıkı bir sadakatle bu kalıpları izlemesinin pek ender olduğunu gösteriyor, ama bu izlenim söz konusu kaynakların yalnız mesleğinde hızla ilerleyen seçkin memurları kapsamasından kaynaklanabilir. Belki de en doğrusu burada tanımlanan *cursus*'un başka bir ideal tip olduğunu düşünmektir.

Bu yaklaşıma göre, şakird zamanla yetişmiş bir kâtip (kalfa) konumuna, ardından kalemde denetimle ilgili bir dizi mevkiye yükselecekti.[89] Da-

88 Bu belgeden alınan ve şakirdliğe dayalı eğitimin temelindeki mantığı açıklayan anılmaya değer bir bölüm için bkz. Findley (1980, s. 95).

89 Üst düzey hulefanın yerine getirdiği denetleyicilik görevleri (mümeyyizlik, kisedarlık vb) gibi uzmanlaşmış roller, kalemlerde tekemmül temelinde çırak, halife/kalfa ve hace üçlü sisteminin var olduğunu göstermektedir.

ha sonra ilk dairesinin dışındaki makamlara geçecekti. Aynı kaynakta sayısı 29 olarak belirtilen Bâb-ı Defteri'nin başka bir kalemi yerine Bâb-ı Defteri dışındaki makamlara geçmek ilk bakışta şaşırtıcıdır.[90] Bununla birlikte, mübayaa işlerini de içeren saray mutfağıyla ve tophaneyle ilgili görevler dahil olmak üzere, burada adı verilen makamların çoğu, hatta hepsi, hesapları baş muhasebe kaleminin denetimi altında bulunan dairelere bağlıydı.[91] İşe başladığı kalemde kendini gösteren genç memur, ilk işiyle ilişkili beceriler gerektiren ayrı bir hizmetle göreve devam edecekti.

Burada da kendisini kanıtladıktan sonra, hızlı bir yükselişle kalemiye seçkinleri arasına girecekti. Bu yükselişte, geçilmesi gereken bazı kademeler elbette atlanmıştır. Şakirdimiz, kendisini çok önemli bir rütbe olan hacegân[92] zümresine kabul ettirecek olan, Bâb-ı Defteri'nin ana dairelerinden birinin başına geçmeksizin, bir sonraki görev olarak defterdarlığa geçmeyi hayal ediyor. Bu aşamayı geçtikten sonra, artık maliye uzmanlığını geride bırakarak, idarenin çeşitli yüksek hizmetlerine çıkıyor. Bir taşra valisinin İstanbul'daki temsilcisi (vezir kethüdası), ardından sadrazamın Bâb-ı Âli'deki kâtiplerinin başı (reisü'l-küttab), ardından da serdâr-ı ekrem olacaktı. Bu son unvana ulaşmak sadrazam olmak demekti, çünkü sadrazama savaş zamanında serdâr-ı ekrem unvanını vermek öteden beri âdettendi.

Şakirdimiz gelecekte izleyeceği hayali rotanın bu en yüksek noktasında, kalemiye kademelerinden geçerek eyalet valiliği ya da sadrazamlık gibi yüksek mevkilere ulaşanlardan biri olarak, kendini "efendiden türeyen paşa" olarak gördü.[93] Ne var ki, şakirdin öngörüsünün bu son bölümleri büyük ölçüde düşseldir. Çünkü 18. yüzyıl sonlarında reisü'l-küttablığa yükselen kâtiplerin neredeyse tamamının Bâb-ı Defteri'nden çok, Divan-ı Hümayun kalemlerinden geldiğini göz ardı etmektedir. Reisü'l-küttablıktan geçmiş olanların bile pek azı sadrazam olabilmekteydi.[94]

---

90 TPK, D3208; metnin başındaki cetvel halindeki liste. Sayıyı Hammer (1963, II, s. 145) yirmi yedi, d'Ohsson (1788-1824, VII, s. 264) yirmi beş olarak vermektedir.

91 Hammer (1963, II, s. 247). TPK, D3208, metnin başında yer alan ve çeşitli kalemlerin sorumluluklarına ilişkin açıklamaları da içeren cetvel halindeki liste.

92 Findley (1980, s. 91, 93, 100). Bugüne değin kalemiye rütbelerinin tümünün yer aldığı bir tablo ortaya konmamıştır, ama hacegânlığa atanmak üst kalemiye çevresine girmeyi simgelemekteydi. Vezir rütbesi en üst kademeyi ifade etmekteydi. Vezirliğe yükselen kalemiye mensuplarına "paşa" olarak hitab edilir ve artık efendi (ya da paşa oğullarına verilen bey) unvanı kullanılmazdı.

93 Itzkowitz (1962, s. 86); Findley (1980, s. 106-11).

94 1768-1836 arasında hem başdefterdar, hem de reisü'l-küttab olarak görev yapan tek kişi Seyyid Feyzullah'dı; bkz. Ahmed Resmî (1852-53, s. 126-27). Aynı dönemin 39

Şakirdin öngörüsü, daire reisliği ve daha üst düzeylerdeki memurların yaşamını belirsiz kılan siyasallaşmayı göz ardı etmesi açısından da gerçekçi değildir. Güçlük kısmen hizmet koşullarının değişmesinden kaynaklanmaktaydı. Hacegânın altındaki kâtipler evrak hazırlamaya dönük rutin işleri silik bir biçimde sürdürüp yıllarca aynı mevkide kalabiliyordu. Hacegânlığa yükselmek, kazançtaki büyük artışın yanı sıra teşrifata girmeyi ve hil'at denen törensel elbiseyi giymeyi (resim 4) sağlayan büyük bir onur vesilesiydi. Bu rütbeye ulaşmak, şakirde ilişkin anlatımdan öğrendiğimize göre, aynı zamanda yatay olarak mevki değiştirme alanının genişlemesi anlamına geliyordu. Bununla birlikte yüksek statü önemli zorlukları da beraberinde getiriyordu. Söz konusu dönemde, bütün bu mevkiler tevcihat denen yıllık bir atama sistemine göre veriliyordu. Aynı mevkiye yeniden atanmanın mümkün olmasına karşın, her seferinde görev süresi bir yılla sınırlıydı.[95] Mevkilerin talibinin çok olması nedeniyle, atanan kişiler genellikle görevde en çok bir yıl kalıyor ve yeni bir atama için bir yıl ya da daha fazla bekliyordu. Atamalar için bazen rüşvetle birlikte belirli bir harç ödenmesi gerektiğinden, yozlaşmaya yöneltici etkenler çok fazlaydı. Padişahın yakın çevresine yükselen bir memur, 1. Bölüm'de belirtildiği gibi, kulluk statüsünün gerçekleriyle de yüz yüze geliyordu. Makam uğruna girişilen rekabet, böylesine güçlü bir efendiyi hoşnut etmeye çalışmanın tehlikeleriyle birleşiyordu. Sonuç, hizipçilik ve entrikanın yoğun olarak bulunduğu bir siyasal ortamın oluşmasıydı; bu çatışma, belirli konularla ilgili olmaktan çok hizipleri yaratan kişisel bağlılıklara dayanıyordu. Üst düzey memurlar kendilerine yandaş ve bağımlı kişilerden bir çevre oluşturmak ve rakiplerini yok etmek için sürekli bir mücadele veriyordu; bu çevre büyük memur ailelerinin siyasal nüfuz kazanmasını ve himaye ilişkilerine dayalı bir ağ oluşturulmasını sağlıyordu.

Şakirdimizin öngörüsünü kaleme alan kişi, üst düzey makamlarda bulunmanın yol açtığı siyasal sorunlara değinmemektedir. Bununla birlikte en tepeye çıkmanın güçlüğünü kabul edercesine, "sonunda, kâtipliklerden birine yerleşinceye" (hilafet) değin, bu öngörünün şakirdi nasıl daha fazla çaba göstermeye teşvik ettiğini belirtmektedir. Şakirdin kaleme sekiz yaşında girdiğini, altı yılı şakirdlikle ve bir on yılı da söz konusu atamadan önceki hizmette geçirdiğini varsayarsak -belgenin ifade ya da ima ettiği gibi- "nihai" mevkie 24 yaşında ulaştığı ve hayali yükselişinin ikinci aşamasına asla

---

reisü'l-küttabından birçoğu Hazine-i Evrak'tan gelmeydi. Bunlardan yalnız ikisi, aynı zamanda serdâr-ı ekremliği üstlenmeyi gerektiren sadrazamlık makamına yükseldi: *a.g.e.*, Halil Hamid (s. 119), Mehmed Said Galib (s. 169). Bir kâtibin silahlı kuvvetlerin başına geçmesinin gerekip gerekmediği ayrı bir sorundur.

95 Findley (1980, s. 101-102); d'Ohsson (1788-1824, VII, s. 191-209).

geçemediği sonucuna varılabilir. Düşünü kurduğu yüksek makamlar yerine böyle bir kâtiplikte uzun yıllar geçirmek, söz konusu gençlerden çoğunun başına gelen bir şeydi. Bununla birlikte yükseklere tırmanabilenler için, böyle bir hayalle işe başlamak, kuşkusuz, tepedeki hizmetin siyasi gerekleriyle başa çıkmayı zaman içinde öğrenmek kadar gerekliydi.

Yüksek Mevkilerdeki Hizipçi Rekabet: Pertev Paşa'nın Düşüşü, 1837

Şakirdin öngörüsünde çizilen meslekte ilerleme biçimlerini tamamlamak için, üst kademelerdeki hizip rekabetini ayrıca incelemek gerekir. Çünkü bu rekabet, "birbirinin ocağını söndürmeye"[96] kadar varan boyutlarından dolayı dönemin en çarpıcı temalarından birini oluşturmaktadır. Bunu Pertev ve Âkif paşalar arasında 1837'de doruğuna ulaşan rekabetten daha iyi açıklayacak bir örnek yoktur. Rekabetin koşulları bazı bakımlardan reform çağının yeniliklerini de yansıtmaktadır. Bu rekabet öyküsünde Avrupa'daki diplomatik misyonlara, resmi gazeteye, devlet politikalarına ilişkin çekişmenin yoğunlaşmasına ve Avrupa büyükelçilerinin artan nüfuzuna da değinmek gerekiyor. Bununla birlikte rekabetin vardığı sonucu değiştirebilecek reformlar, yani resmi kullukla bağlantılı keyfi cezaları ilk kez sınırlayan 1838 ve 1839'daki düzenlemeler Pertev Paşa için artık çok geç olan bir tarihte geldi. Pertev Paşa'nın düşüşü ile dostlarının buna gösterdiği tepkinin belki en büyük yararı, reformlar yönündeki baskıyı artırmak oldu. Bu bakımdan Pertev Paşa'nın düşüşü idarenin tarihinde yeni bir evreye doğru gidişi işaret etmekteydi. Ama olay kendi içinde eski hizipçi çekişme geleneğinin olağanüstü ölçüde belgeli bir doruğunu temsil etmekteydi.

Öykünün kahramanı Pertev Paşa (1785-1837), peygamber soyundan geldiği öne sürülen ve kuşaklar boyunca, Hicaz'dan Kırım yoluyla İstanbul'a göç etmiş bir ailedendi. Reisü'l-küttablığa (1827-1830) yükselmeden önce, Bâb-ı Âli'nin Divan-ı Hümayun, Mektubî ve Amedî kalemlerinde görev yapmıştı.[97] Daha sonra, 1835'te umur-ı mülkiye nazırlığına dönüştürülecek olan sadrazam kâhyalığına getirildi ve 1837'deki düşüşüne

96 İnal (1969, s. 1310).

97 *a.g.e.*, s. 1301-1308. İnal'ın Âkif ve Pertev paşalara ilişkin hem yazılı, hem de sözlü kaynaklara dayanan anlatımı en ayrıntılı olanıdır. Torunlarından elde edilmiş bazı bilgiler tümüyle gerçek olmayabilir, ama aynı şey birçoğu kulaktan dolma bilgilere dayanan o dönemin kaynakları için de geçerlidir. İnal'ın Pertev Paşa'ya ilişkin öyküsü, kullandığı yöntemin kusursuzluğunun en iyi örneklerinden birini oluşturmakta ve bu yüzden de diğerleri kadar incelenmeyi hak etmektedir.

değin bu görevde kaldı. Bu arada 1811'de Bükreş'e gönderilen hâmisi Galib Efendi'ye (sonradan Paşa) eşlik etme ve Osmanlı-Mısır sorunlarını çözmek üzere 1830'da Mısır'a giden heyete başkanlık etme gibi önemli bazı özel görevlerde de bulundu.

Verilen bilgilere göre, Pertev Paşa, biraz Rusça dışında, hiçbir Avrupa dili bilmiyordu. Dindarlığı ve tarikatlara yakınlığıyla da tanınıyordu. Bu durum bazı Osmanlı ve Avrupalı çevrelerce mutaassıp ya da mürteci olarak damgalanmasına yol açtı. Ama halkın çoğunun dindar ve pek çok dini yönelimin mümkün olduğu bir ortam için bu tür terimler pek açıklayıcı değildir. Pertev Paşa'nın hem Mevlevi, hem de Nakşibendi tarikatlarına mensup Ali Behçet Efendi adlı bir şeyhin müridi olduğunu bilmek daha önemlidir. Kaynaklarda Pertev Paşa'nın şeyhin halifelerinden biri, yani ileri düzeyde bir mutasavvıf olduğu belirtilmektedir. Şeyhinin ikili mensubiyeti, Pertev Paşa'yı hem Osmanlı saray ve üst kültürüne yakın bir tarikat olan Mevleviliğe, hem de birçok derviş tarafından ihmal edilen şeriata katı biçimde uymasıyla tanınan Nakşibendiliğe bağlamaktadır. Kendi çevresinde geçerli standartlar açısından bunların hiçbiri Pertev Paşa'yı bir mürteci yapmaz. Olsa olsa, onun ilerici özellikleri olduğu söylenebilir.[98] Bazı meslektaşlarının tersine, ahlaken sağlam kalan Pertev Paşa, dış politikada İngiliz yanlısı düşüncelerle özdeşleştirilen bir kişiydi. Büyükelçi John Ponsonby ile yakın ilişkileri vardı.[99] Hamisi Galib Paşa (ö. 1829) III. Selim döneminde Batı'da diplomatik görevlerde bulunmuştu.[100] Pertev Paşa'nın 1830'larda

98 İnal, *Son Hattatlar*, İstanbul, 1970, s. 739 (şeyhin ikili bağlılığı, Pertev Paşa'nın onun halifesi olması). Karş. Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi yazması, Or. 2055(10), *Divan-ı Pertev Paşa;* "Hazret-i Behçet"e göndermelerin (v. 8b, 11b) yanı sıra Mevlevi (v. 9a [benim numaralamam]) ve Nakşibendi (v. 12a) değinmelerini içermektedir. Belediye Kütüphanesi (İstanbul) yazması, Muallim Cevdet 58; Pertev Paşa'nın düşüşü hakkında yazışma (s.173), Âkif Paşa'nın mabeyn kâtibi Said Bey'e tarihsiz mektubu: Âkif Paşa, Pertev Paşa'yı Unkapanı'ndaki tekkenin başında bulunan Rıfkî Efendi ve başında Ali Behçet'in bulunduğu Selimiye tekkesinin şeyh vekili İbrahim Efendi'yle ilişkilendirerek, dervişçe inanışlarını gölgelemeye çalışmaktadır. Karş. Ahmed Cevdet Paşa (1953-67, 13- 20, s. 77; 40-*Tetimme*, s. 220); Butrus Abu-Manneh, "The Naqshbandiyya-Mujaddidiyya in the Ottoman Lands in the Early 19th Century", *Die Welt des Islams*, XXII (1982), s. 21, 27-28, 33; Pertev Paşa ve genelde Nakşibendiler 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasında ve buna bağlı olarak Bektaşi tekkelerine yönelik saldırıda "ilerici" rol oynadılar.

99 HHS (Viyana), Türkei VI/66, Stürmer'den Metternich'e, 19 Nisan 1837, s. 332b; Public Record Office, Londra, Foreign Office Papers (FO) 78/303, Ponsonby'den Palmerston'a, 28 Haziran 1837, s.152 ("Pertev'in ahlaken sağlam olduğu düşmanları tarafından bile kabul ediliyor"). Belirli İngiliz arşiv kaynakları üzerinde araştırmalarıma yardımcı olan ve o sırada London School of Economics'de bulunan Bay M. Shoukru'ya teşekkür borçluyum.

100 Ahmed Resmî (1852-53, s. 169); Ş. Turan, "Pertev Paşa" maddesi, *İA*, IX, s. 554.

hamiliğini yaptığı genç diplomatlar da 1839'da başlayan yeni dönemin, Tanzimat'ın önde gelen devlet adamları haline geldi.

Âkif Paşa (1787-1845) aslen Yozgatlıydı. İstanbul'a gelmeden önce yerel bir ileri gelenin divan kâtipliğini yapmıştı. İstanbul'da reisü'l-küttab olan amcası Mustafa Mazhar Efendi'nin sayesinde 1814'te Divan-ı Hümayun Kalemine girdi.[101] Birkaç ay içinde Amedî Kalemine geçti ve kendisine önemli bir gelir tahsis edildi. Burada geçirdiği on iki yılın sonunda bu kalemin amirliğine kadar yükseldi; ardından Divan-ı Hümayun'un başına geçti ve 1832'de reisü'l-küttab oldu. Bu makamın Hariciye Nazırlığı'na dönüştürüldüğü 1836'da hâlâ görevdeydi; aynı yıl içinde ortaya çıkan ve aşağıda ele alınacak olan Churchill olayına değin bu yeni unvanı taşıdı. Rakibi Pertev Paşa'nın 1837'deki düşüşü üzerine kısa bir süre sonra Dahiliye Nazırlığı'na dönüştürülen Umur-ı Mülkiye Nazırlığı'nı elde etmeyi başardı. Ondan sonra bazı taşra görevlerinde de bulundu, ama memuriyetteki talihi Pertev Paşa'yla rekabetinin doruğunda olduğu zamanki düzeyde devam etmedi.

Âkif Paşa, Pertev Paşa'yla olan rekabetiyle tanındığı kadar bir yazar olarak da tanınır. Ama edebiyatta bir yenilikçi olma iddiası epey tartışılır.[102] Âkif Paşa geleneksel bir eğitim görmüştü; Pertev Paşa'nın tersine, diplomatik tecrübesi yoktu. Pertev Paşa'nın İngiliz yanlısı dış politika düşüncelerine karşılık, bir dereceye kadar Avusturya ve Rusya'ya eğilimliydi. Pertev Paşa'nın düşüşünden sonra, Rus fobisine sahip İngiliz büyükelçisi Ponsonby en az iki raporunda Âkif Paşa'nın Rusları sevmediğini bildirmişti.[103] Bu belki de doğruydu, ama 1833'teki Osmanlı-Rus Hünkâr İskelesi Antlaşmasının sonuca bağlandığı sırada reisü'l-küttablık yaptığı ve bu antlaşmayı imzalayan üç Osmanlıdan biri olduğu gerçeği bir yana bırakılamaz.[104] 1836'daki Churchill olayı, onun İngiliz yanlısı olarak nitelendirilmesini bir süre için olanaksız hale getirdi. Avusturya elçisi Stürmer'e göre, Pertev ve Âkif paşaların rekabeti bu yönüyle biri İngiliz, öbürü Rusya

101 İnal (1969, s. 69-72); Ahmed Resmî (1852-53, s. 164-66).

102 İnal (1969, s. 74-76); Tanpınar (1967, s. 60-67); a.y., "Âkif Paşa" maddesi, *İA*, I, s. 245-46.

103 Palmerstan Broadlands Papers (National Registry Archives, Landra; ileride BP olarak geçecektir), GC/PO/307, Ponsanby'den Palmerstan'a, özel, 8 Ekim 1837; GC/PO/319, Pansanby'den Palmerstan'a, özel, 5 Ocak 1838 ("Âkif... Ruslardan kesinlikle haşlanmıyar, ama armağanlara karşı durabilecek kadar sağlam değil").

104 Osmanlı ordusunun Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'dan gelen kuvvetlerine yenilmesinden sanra imzalanan antlaşma, Osmanlı ve Rus imparatorlukları arasında -hem Osmanlılar, hem de diğer Avrupalı devletler için karkutucu alan- bir savunma ittifakıydı; Shaw ve Shaw (1977, s. 34-35).

(ve Avusturya) yanlısı iki hizbin çatışması niteliğindeydi.[105] II. Mahmud'un (1808-1839) devlet yönetimini saraydan kontrol etmeye çalışması ve silik bir kişiliği olan Mehmed Emin Rauf Paşa'yı 1833'den 1839'a değin sadrazamlıkta tutması nedeniyle,[106] Bâb-ı Âli'nin sadrazamlıktan sonraki en önemli iki makamında bulunan Âkif ve Pertev paşaların çatışması kalemiye memurlarını en üst düzeyde etkiledi.

Rekabetin geçmişi epey geriye uzanıyordu. Tarafların hamileri Mustafa Mazhar ve Galib paşalar da rakipti.[107] Âkif ve Pertev paşalar arasındaki kıskançlık, ikisinin de Bâb-ı Âli'deki Amedî Kaleminde halife olarak görev yaptıkları sırada ortaya çıkmıştı. Âkif Paşa'nın reisü'l-küttab ve Pertev Paşa'nın sadrazam kâhyası olduğu 1830'ların ortalarına gelindiğinde, ikisinin arasındaki ilişkiler son derece gergindi. Bu gerginliğin etkileri kuvvetle hissediliyordu. Çünkü Pertev Paşa sağlam mevzilere sahip bir hizbin başındaydı; Âkif Paşa da en azından onun diğer muhalifleriyle ortak bir noktada buluşmanın yolunu biliyordu.

Pertev Paşa'yı böylesine güçlü kılan yalnız Bâb-ı Âli'nin en önemli mevkilerinden birini işgal etmesi değil, aynı zamanda kendisine bağlı kişilerin sağlam konumlarda bulunmasıydı. Damadı Vassaf, padişahın gözdesi olan bir mabeyn kâtibiydi. Bu durum Pertev Paşa'ya sarayla haberleşmeyi denetleme ve Âkif Paşa'nın kendisine karşı padişaha başvurma çabalarını engelleme olanağını sağlıyordu. İstanbul'daki yabancı elçiler bile Vassaf'ın aracılığı olmaksızın padişahla iletişim kuramıyordu.[108] Pertev Paşa'nın kardeşi Emin, mühimmat-ı harbiye nazırlığı görevindeydi. Yeniçeriliğin kaldırılmasından (1826) sonra askeri reformlara verilen ağırlık, Mısır ve Rusya'yla ilişkilerin belirsizliği ve Serasker Hüsrev Paşa ile Kaptan-ı Derya Ahmed Fevzi Paşa'nın Rusya'yla 1833'te yapılan antlaşmayı Âkif

105 HHS (Viyana), Türkei VI/64, Stürmer'den Metternich'e, 23 Mart 1836, s. 169a (Âkif, Rus büyükelçisi Butenev'in erdemleri ve Avusturya ile Rusya'nın Osmanlı İmparatarluğuna karşı dastluğu kanusunda S. ile aynı gärüştedir); Türkei VI/65, Stürmer'den Metternich'e, 3 Ağustas 1836 (Âkif çalışma arkadaşlarının ve padişahın haberi olmaksızın, Metternich'ten Churchill alayına kendi adına müdahale etmesini istemişti); Türkei VI/66, Stürmer'den Metternich'e, 19 Nisan 1837, s. 332b-333a (1833 antlaşmasının üç imzacısının hepsi -Âkif, Hüsrev ve Ahmed Fevzî- artık iktidardan düşmüştür). Fevzî Paşa'nın Pertev Paşa'yla çekişmesi için bkz. Lûtfi (1873-1910, V, s. 92). Pertev Paşa'nın düşüşünde Hüsrev Paşa'nın ralü ileride ele alınacaktır.

106 Danişmend (1961, IV, s. 496).

107 İnal (1969, s. 72); Ahmed Resmî (1852-53, s. 165).

108 HHS, Türkei VI/63, Stürmer'den Metternich'e, 8 Nisan 1835, s. 62a; Türkei VI/65, Stürmer'den Metternich'e, 20 Temmuz 1836, s. 22a.

Paşa'yla birlikte imzalamış olmaları göz önüne alındığında, bu da stratejik bir mevkiydi. Pertev Paşa'nın himayesindeki en önemli kişilerden bazıları 1830'ların ortasında, sonradan Hariciye Nezareti'ne dönüşen dairelerde Âkif Paşa'nın yönetimi altında çalışıyorlardı. Rus ittifakı konusundaki huzursuzluk, III. Selim'in düşüşünden (1807) sonra terk edilen Avrupa'da daimi elçilik bulundurma sistemine 1830'larda yeniden dönülmesini getirmişti ve bu elçiliklerde görevli bir dizi genç diplomatın Pertev Paşa'yla bağlantısı vardı.[109] Aynı bağlantı sonradan hariciye nazırı ve sadrazam olan Mustafa Reşid Bey (Paşa), geleceğin hariciye ve maliye nazırı Sadık Rifat Paşa,[110] ayrıca Sarım ve Nuri efendiler[111] gibi daha az parlak kişiler için de geçerliydi. Âkif ve Pertev paşaların dış ilişkilere ilişkin görüşlerinin farklılığı nedeniyle, Âkif Paşa'ya bağlı ve henüz çok küçük olan diplomasi kadrosunda Pertev Paşa'nın böylesine bir nüfuz kazanması gergin bir durum yaratmış olmalıdır. Âkif Paşa'nın aşağıda göreceğimiz hizbine benzer bir tarzda, Pertev Paşa'nın hizip bağlantıları da Pertev Paşa, padişah ve İngiliz büyükelçisi Ponsonby arasında gizli bir iletişim bağı olarak hizmet ettiği söylenen Sisam Beyi İstefanaki'nin (Vogorides) aracılığıyla Fener Rumları cemaatine kadar uzanıyordu.[112]

Mizacı itibarıyla asabi olan Âkif Paşa her fırsatta Pertev Paşa'ya karşı duyduğu kızgınlığı dile getiriyordu. Buna karşılık Pertev Paşa, belki kısmen derviş karakteri, kısmen de konumunun üstünlüğü nedeniyle uzun süre soğukkanlı davrandı.[113] Kaynaklarda Pertev Paşa'nın halk arasında "tuğsuz padişah" olarak adlandırılacak kadar padişahın gözdesi olduğu belirtilmektedir. II. Mahmud onu armağanlara boğuyor, şiirlerini besteli-

---

109 Findley (1980, s. 126-40).

110 Pakalın (1977, III, s. 76-78).

111 HHS, Türkei VI/66, Stürmer'den Metternich'e, 20 Eylül 1837, s. 217b (Sarım "tümüyle Pertev'e bağlı"ydı ve Mustafa Reşid de "Pertev'in yetiştirmesi"ydi); Kaynar (1954, s. 63; Nuri Efendi, Mustafa Reşid Paşa'nın kız kardeşinin oğluydu).

112 Webster (1951, I, s. 265-66 ve çeşitli yerler); BP, GC/PO 298/5, Ponsonby'den Palmerston'a, Temmuz 1837, özel ("şu sıralarda Pertev Paşa'nın üzerinde olduğu gibi [...] Padişah üzerinde de son derece güçlü bir etkisi olan" [...] "Sisam Beyi Vogorhedes" için [...] "son derece cömertçe bir para armağanı" isteniyor). Osmanlı egemenliği altındaki Sisam'ın konumu için bkz. Heidborn (1908-12, I, s. 23-25).

113 Kişilikler hakkında: HHS, Türkei VI/63, Stürmer'den Metternich'e, 8 Nisan 1835, s. 61b; Türkei VI/66, Stürmer'den Metternich'e, 20 Eylül 1837, s. 215b (Pertev'in dürüstlüğü, Hüsrev'in entrikacı ve rüşvetçi kişiliği); Lûtfi (1873-1910, V, s. 48; İnal (1969, s. 73-74). Hemen bütün kaynaklar tek yanlı bir nefreti belirtirken, Tanpınar ("Âkif Paşa" maddesi, *İA*, I, s. 244) daha da ileri giderek Âkif Paşa'nın bir ara Pertev Paşa'nın himayesinden yararlandığını öne sürmektedir.

yor ve hatta Pertev Paşa'nın görevde olduğunu bildiği için rahat uyuduğunu itiraf ediyordu.[114]

Pertev Paşa'nın düşüşüne yol açan olaylar, kısmen koşullardan, kısmen de mutlak bir hükümdara yakınlığın tehlikelerinden kaynaklanmışa benziyor. Zaman içinde Pertev Paşa'nın düşmanlar kazanması ve kendisinin ya da koruduğu kişilerin nüfuz sınırlarını aşmaları kaçınılmazdı. 1835'e gelindiğinde, Pertev Paşa'nın divanda kararlaştırılmış ve padişah tarafından onaylanmış bir atamayı kendi başına değiştirmeye kalktığı söylentisi ortalıkta dolaşıyordu. Pertev Paşa saraydaki havayı lehine düzeltmek için Vassaf'a güvenebilirdi, ama olay, Âkif Paşa'ya sıkıntı verecek türdendi.[115]

Haziran 1836'da bir İngiliz vatandaşının karıştığı bir olay, İngiliz büyükelçisi Ponsonby'yi ucu Âkif Paşa'ya dokunacak bir tarziye istemeye götürdü. İstanbul'un dış mahallelerinden birinde oturan William Churchill, avlanırken bir çocuğu yaralamış ve yakalanıp önce Bâb-ı Âli Tomruk Dairesi'nde, Âkif Paşa tarafından Ahmed Fevzi Paşa'ya havale edildikten sonrada da tersane zindanında hapse atılmıştı. Ponsonby vatandaşına kötü muamele edildiği iddiasında bulunarak durumu şiddetle protesto etti. Ortaya çıkan büyük kızgınlık üzerine Âkif Paşa hariciye nazırlığı görevinden azledildi. Âkif Paşa'nın taraftarları Ponsonby'nin geri çağrılması, Ponsonby de misilleme olarak Ahmed Fevzi Paşa'nın kaptan-ı deryalıktan azledilmesi girişiminde bulundu. Her iki girişim de sonuçsuz kaldı.[116]

Âkif Paşa'nın azline Pertev Paşa'nın ne ölçüde karıştığı açık değildir. Umur-ı mülkiye nazırı olarak Pertev Paşa, Âkif Paşa'nın görev alanına giren dış ilişkilerden sorumlu değildi. Ama nezaretlere dayalı belirgin bir görev ayrımı henüz yeni bir düşünceydi; dış ilişkilerde doğrudan rolü olmayan birçok insan olaya karışmıştı. Böyle bir şey Pertev Paşa'nın Âkif Paşa'ya karşı sabrının taşmasıyla (esması yanarak)[117] ortaya çıkmış olabilir. İmparatorluğun en büyük düşmanı Rusya'yla ittifaka mecbur kalma gibi daha önemli bir sorunu yaşadığı bir sırada, Âkif Paşa'nın dost bir devletin vatandaşını ilgilendiren bir olayda bu şekilde davranması kuşkusuz akılcı değildi. İngiliz yanlısı ve karşıtı hizipler arasındaki çatışma atmosferi göz önüne alındığında, Churchill olayının Âkif Paşa'nın bütün muhaliflerine onu alaşağı etme fırsatını verdiği söylenebilir.

---

114 Lûtfi (1873-1910, V, s. 88); İnal (1969, s. 1303-5, 1309); Edhem Ruhi Üngör, *Güfteler Antolojisi*, İstanbul, 1981, s. 152, 427; bestesi II. Mahmud'a, güftesi Pertev Paşa'ya ait iki şarkı (bu referans için Walter Feldman'a şükran borçluyum).

115 HHS, Türkei VI/63, Stürmer'den Metternich'e, 15 Nisan 1835, s. 81b-85a.

116 Tanpınar, "Âkif Paşa" maddesi, *İA*, I, 243; Webster (1969, II, s. 530-34).

117 Lûtfi (1873-1910, V, s. 48); İnal (1969, s. 70).

Âkif Paşa on beş ay görevden uzak kaldı. Acısını daha da artıran bir etken, akrabası olan ve yerine hariciye nazırlığına geçen Ahmed Hulusi Paşa'nın zaten taşıdığı paşa unvanının umur-ı mülkiye nazırı olarak Pertev'e de verilmesiydi.[118] Daha sonra 13 Haziran 1837'de Hulusi Paşa'nın yerini, Pertev Paşa'nın koruduğu kişilerden Mustafa Reşid Paşa aldı. Avusturya elçisi, Hünkâr İskelesi Antlaşması'nı imzalayanların tümünün iktidar merkezinden uzaklaştırıldığına esefle dikkat çekmekteydi. Bunlar Âkif Paşa, Ocak 1837'de seraskerlikten alınan Hüsrev Paşa ve hâlâ kaptan-ı derya olmakla birlikte padişahın yakınlığını yitiren Ahmed Fevzi Paşa'ydı.[119] Artık Pertev Paşa tek başına devlet idaresinin başındaydı. Ama bu durum uzun sürmeyecekti.

Haziran 1837 sonunda Vassaf Efendi ansızın Doğu Anadolu'daki madenleri teftiş etmek üzere saray dışına gönderildi.[120] Bu gözden düşüşün nedeni konusunda yolsuzluklar yaptığı, padişaha karşı küstahça davrandığı ve üst düzey memurlara padişahın bilgisi dışında emirler verdiği gibi söylentiler ortaya çıktı.[121] Pertev Paşa ve kardeşi Emin de 12 Eylül 1837'de azil ve sürgün edildiler. Umur-ı mülkiye nazırlığına atanarak intikamını alan Âkif ise paşalığa yükseltildi. Makamın adında geçen Osmanlıca "mülkiye" terimi hükümranlığın yanı sıra toprak sahipliğini ve bu bakımdan yerel idareyi çağrıştırmaktaydı. Unvanı taşımış olan Pertev Paşa'ya bir darbe daha indirmek isteyen Âkif Paşa, bunun yönetici sınıfın âdâb-ı ubudiyetine uygun düşmediğine işaret etti ve hariciye nazırına denk düşecek biçimde dahiliye nazırı olarak değiştirilmesini önerdi.[122] Değişiklik yapıldı ve kalıcı hale geldi.

Âkif Paşa ardından artık "işi bitirmek", yani Pertev Paşa'yı idam ettirmek için padişahı işlemeye yöneldi.[123] Bilgi vermek amacıyla saraya sunduğu arizalarda, Pertev Paşa'yı çeşitli konularda suçladı: İngiliz politikasını "kendi çıkarını korumak üzere araç olarak kullanma", nüfuz elde etmek için her yola başvurma, hatta Edirne'de sürgündeyken oradaki İngiliz kon-

118 Lûtfi (1873-1910, V, s. 47-48).

119 HHS, Türkei VI/66, Stürmer'den Metternich'e, 19 Nisan 1837, s. 332b-333a; Ercümend Kuran, "Reşid Paşa" maddesi, *İA*, IX, s. 701-02.

120 Lûtfi (1873-1910,V, s. 91-92).

121 HHS, Türkei VI/66, Stürmer'den Metternich'e, 5 Temmuz 1837, 52r-52v; PRO, FO78/303, Ponsonby'den Palmerston'a, 28 Haziran 1837; Lûtfi (1873-1910,V, s. 100).

122 Bu olay, özellikle dahiliye ya da yerel idareyle ilgili anlamında mülkiye teriminin ve buna bağlı olarak memurin-i mülkiye teriminin kullanıma girmesinin ilk işaretlerinden biridir.

123 Kaynar (1954, s. 30-37).

solosuyla gizlice yazışma.[124] Pertev Paşa'yı zehirletmeye çalışan Âkif Paşa, bu işin tamamlanmasına değin saraydan ona teminat verici mektuplar gönderilmesine özen gösterdi.[125] Ayrıca Emin ve Vassaf'a uygulanan işkenceleri ve edindikleri düşünülen servetlerinin kaynağını ortaya çıkarma girişimlerini yakından izledi. Onlara suç isnat edebilecek belgeleri ortaya çıkarmak için kalemiye mevzuatından kalma bilgilerinden yararlandı; Vassaf'ın karısının sorgulanmasını ve hizmetkârlarına işkence edilmesini önerdi; Pertev Paşa ile Vassaf'ın sarraflarının sorgulanması ve bunların kendilerine hizmet etmeye zorlanması konusunda ilgilileri uyardı.[126]

Sonunda padişah Pertev Paşa'nın idamını emretti. Anlatılanlara göre ertesi gün fikrini değiştirdi ve karşı yönde bir emir verdi. Ama Edirne'deki cellat görevini yerine getirmişti bile. Daha sonraları muhtemelen Âkif Paşa'nın hasımlarınca ortaya çıkarılan bazı belgeler elden ele dolaşmaya başladı. Bunlardan birine göre, mabeyndeki Said Bey'den Edirne yakınlarındaki Çirmen mutasarrıfı Emin Paşa'ya gönderilmek üzere, Âkif Paşa'nın kendi eliyle yazdığı bir emirle Pertev Paşa'nın gizlice zehirlenmesi istenmişti. Bir başka metin de, tez canlı Âkif Paşa'nın aynı amaca yönelik bir yazışmayı doğrudan Emin Paşa'yla yaptığını göstermekteydi.[127] Resmi gazetede yer alan ve Âkif Paşa'nın kaleminden çıktığı sanılan açıklamada, -duyarlı gözlemcilerin çelişkili buldukları bir anlatımla- bir süredir rahatsız olan Pertev Paşa'nın "füc'eten" öldüğü belirtildi. Vassaf da öldürüldü. Onun ve Emin'in terekeleri, ayrıca Pertev Paşa'nın mal varlığının bir bölümü devletçe müsadere edildi.[128]

---

124 Lûtfi (1873-1910, V, s. 153-55, 156-59); Tanpınar, "Âkif Paşa" maddesi, *İA*, I, s. 243-44; Belediye Kütüphanesi yazması Muallim Cevdet 58, s. 168-73, 179-83.

125 Belediye Kütüphanesi yazması Muallim Cevdet 58, s. 176, 178-79, 186-87.

126 *a.g.e.*, s. 173-74 ("zıddiyle müsemma Emin" hakkında Âkif Paşa'nın düşüncesi), s. 176-178 (Âkif Paşa, Vassaf'ın "çehreyi değiştirerek ve doğrusu söylemezsen sana necat yaktur gibi üzerine vararak suâl ve istintâk"ını önerir), s. 188-95. Karş. Kaynar (1954, s. 36, "Vassaf'ın bir kat daha sıkıştırılarak istintâkı zımnında beş on gün ibkâ-yı hayatı"nın uygun olup olmayacağına ilişkin bir belge). İleride bu metinlerin Âkif Paşa'nın düşüşünden sonra onu daha da kötü göstermek amacıyla değiştirilmiş olup olmayacağını sorgulayacağız.

127 *a.g.e.*, s. 175-78, 185 (Âkif Paşa'nın sarayda Said Bey'e söylediği sözler: "Emin Paşa hazretlerinin bu işi bitirip gelmeleri suretini işâra cesaret etmiş idim").

128 Lûtfi (1873-1910, V, s. 100); İnal (1969, s. 1306-1308). Gözdesinin idamını emredip ardından pişman olan, ama emrini düzeltmek için çok geç kaldığını gören hükümdar teması edebiyatta öylesine çok yinelenmiş bir klişedir ki, bu örnekte, hayatın mı sanata benzediği, yoksa sanatın mı (Pertev Paşa'nın düşüşü hakkındaki anlatımların) gerçekte olup bitenleri perdelediği açık değildir. Belediye Kütüphanesi yazması Muallim Cevdet 58'de, Âkif Paşa ve diğerlerinin olay hakkındaki yazışmaları

Artık yeni bir ekip iş başına gelmişti. Mabeynde yeni kâtipler çalışmaya başladı. Hariciye Nezareti'ni etkisiz kılmak için, nazır ve müsteşar da dahil olmak üzere nezaretteki en üst düzey makamları ellerinde tutan ve daha önce Pertev Paşa'nın koruması altında olan kişiler sefir olarak dışarıya gönderildi.[129] Bâb-ı Âli'deki kadro değişikliği öylesine büyük boyutlara vardı ki, uzun yıllar sonra yazılan ve yalnız en yüksek mevkilere değinen resmi tarihte bile on kadar görev değişikliğinin yapıldığı belirtilmekteydi.[130] Bir kaynak, memurlar arasındaki kutuplaşmanın etkisini, kahvehanelerde okunurken dinleyicileri öykünün kahramanlarının taraftarları haline getirip birbirleriyle yumruk yumruğa getirecek kadar heyecanlandıran Hamzanâme'nin yarattığı etkiye benzetmektedir.[131]

Ne var ki padişah Pertev Paşa'nın düşüşünden hiç de mutlu olmamıştı ve Âkif Paşa'nın zaferi uzun sürmedi. Kısa bir süre sonra o da düştü ve bir bölümü Pertev Paşa'nın yaşamını yitirdiği Edirne'de olmak üzere son yıllarını sürgünde geçirdi. Âkif-Pertev olayına ilişkin elyazısı metinlerden oluşan yazışma koleksiyonundaki son metin, Âkif Paşa'nın Edirne'deki son günlerinde, aklı başından gitmiş Pertev Paşa'nın da kullandığı acıklı bir dille sadakatini dile getirerek padişah karşısında sürünüşünü ortaya koymaktadır.[132] Ama Pertev Paşa'nın yapamadığı bir işi gerçekleştiren Âkif Paşa, eylemlerini, yazdığı bir eserle savunmayı başardı. Görece sade bir dille yazılan bu eser hem Âkif Paşa'nın olaya bakış açısını öne çıkardı, hem de edebiyatta bir yenilikçi olarak ün kazanmasını sağladı. Bu tartışmalı ünü ilk yayanlar, başta Namık Kemal ve Ebüzziya Tevfik olmak üzere 1860 ve 1870'lerin Genç Osmanlı hareketiyle bağlantılı aydınlar oldu. Genç Osmanlıların Pertev Paşa'nın korumasıyla göreve gelen Tan-

alarak gösterilen belgelerde padişahın karşı yöndeki emrine ilişkin bir değinme yaktur. İnal, Pertev Paşa'nın yağlı iple boğdurulduğunu söylemektedir. Öteki kaynaklar ise zehirlendiğini ya da zehirlenip ardından boğdurulduğunu belirtmektedir; BP, GC/PO/314, Pansonby'den Palmerstan'a, özel, 26 Kasım 1837; HHS, Türkei VI/66, Stürmer'den Metternich'e, 29 Kasım 1837, s. 418b. Belediye Kütüphanesi yazması Muallim Cevdet 58'e göre, Âkif Paşa'ya ait olduğu öne sürülen mektuplarda olayın anlaşılmaması için Pertev Paşa'nın gizlice zehirlenmesi bildirilmektedir (s. 175-76, 182, 185).

129 Findley (1972, s. 408).

130 Lûtfi (1873-1910, V, s. 101, 175-76).

131 Pakalın (1977, III, s. 78).

132 Belediye Kütüphanesi yazması Muallim Cevdet 58 (s. 198-99), tahminen Âkif Paşa'dan mabeyn kâtibi Said Bey'e bir mektup (istisnai bir durum olarak, bu belgenin başlığı yaktur, ama bir önceki böyle adlandırılmaktadır ve içeriği başlığın her ikisini de kapsadığını destekler niteliktedir); karş. *a.g.e.*, s. 178, Edirne'deki Pertev Paşa'dan saraydaki Said Bey'e mektup, C 1253/Eylül 1837.

zimat dönemi devlet adamlarına karşı olmaları nedeniyle, Namık Kemal ve Ebüzziya'nın Âkif Paşa'nın üslubuna ilişkin övgüleri, Âkif-Pertev çatışmasının o döneme uzanan yansımaları olarak da kabul edilebilir.[133]

Ama Pertev Paşa'nın düşürülmesinde yalnız Âkif Paşa'nın rolünü vurgulamak, daha büyük boyutlara varmış olan bunalımı kalemiye ile sınırlamak anlamına gelir. Hariciye nazırlığından azledildikten sonra Âkif Paşa zamanını yalnız saraya arizalar yazmakla geçirmedi. Pertev Paşa'nın diğer muhaliflerini, özellikle de görevden alınmasının sorumluluğunu Pertev Paşa'ya yükleyen eski serasker Hüsrev Paşa'yı (y.1756-1855) yanına çekmeye çalıştı. Mısırlı Mehmed Ali Paşa'yla çatışmada ve Rus-Osmanlı ittifakının kurulmasında önemli bir rol oynayan Hüsrev Paşa, çok sayıda köleyi eğiterek resmi görevlere yerleştirme geleneğinin son büyük timsaliydi. Koruması altında yetişmiş kişiler arasında damad-ı şehriyari ve Pertev Paşa'nın düşüşü sırasında serasker olan Halil Rifat Paşa ile bir başka damad-ı şehriyari olan Said Paşa vardı.[134] Pertev Paşa'nın idam emrinin gönderildiği memur bile Hüsrev Paşa'nın kölelerinden birinin oğluydu.[135] Pertev Paşa'nın hizbi gibi, Âkif-Hüsrev şebekesi de Loğofet Bey (Logothete Aristarchi) adlı bir Fenerli Rum aracıyı barındırıyordu.[136] Hüsrev Paşa bağlantılarını kullanarak ikili bir entrika sahneye koydu. Pertev Paşa'nın bir şekilde iktidarını koruması ihtimaline karşı onun iyi niyetini elde etmeye, ama aynı zamanda onu alaşağı etmek için saray nezdinde Âkif Paşa ve diğerleriyle işbirliği yapmaya yöneldi.[137]

133 Tanpınar, "Âkif Paşa" maddesi, *İA*, I, s. 245-46.

134 İnalcık, "Hüsrev Paşa" maddesi, *İA*, V, s. 613. Halil Rifat ve Said paşaların Hüsrev Paşa'yı seraskerlikten düşürmeye çalıştığı sanılmaktadır; sonunda da bu makama Halil Rifat Paşa geçti. Eğer belirtilen sav doğruysa, Hüsrev Paşa'nın düşüşünden Pertev Paşa'yı sorumlu tutması ironik bir durumdur. İleride Hüsrev Paşa hizbi içindeki ikiyüzlülüğün başka işaretlerini de göreceğiz.

135 İnal (1969, s. 1307, dipnot 2), sözü edilen Emin Paşa'nın Edirne valisi olduğunu belirtmektedir. Belediye Kütüphanesi yazması Muallim Cevdet 58 (s. 175), Emin Paşa'dan Edirne yakınlarındaki Çirmen'in mutasarrıfı olarak söz etmektedir.

136 Lûtfi (1873-1910, V, s. 154); HHS, Türkei VI/70, Stürmer'den Metternich'e, 7 Ağustos 1839, s. 112a (Aristarchi'nin Ruslardan her ay 3.000 kuruş aldığını bildiriyor). Büyük Loğofet, Ekümenik Patrikhane'nin Osmanlı yetkililerinin nezdindeki temsilcisiydi.

137 HHS, Türkei VI/66, Stürmer'den Metternich'e, 20 Eylül 1837, s. 212b-213b, saraydaki bir başka destekçi olarak Rıza Bey'in adını veriyor ve Hüsrev Paşa'nın Vogorides'i Pertev Paşa'yla ilişkisinde arabulucu ve Loğofet Aristarchi'yi de Âkif Paşa ve saraydaki adamlarla ilişkisinde aracı olarak kullandığını belirtiyor.

Komplocuların Pertev Paşa'yı gerçekte tam olarak nasıl gözden düşürdükleri açık değildir.[138] O dönemde ortalıkta konuyla ilgili birçok öykü dolaşıyordu. Bunlardan birine göre, Pertev Paşa'nın hasımları padişaha, halkın onu Pertev Paşa'nın "kuklası" olarak gördüğünü söylemişlerdi.[139] Ötekilerde ise Pertev Paşa, padişahı tahttan indirmeyi planlamakla suçlanıyordu.[140] Pertev Paşa'nın gördüğü teveccüh açısından bu düşünce pek akla sığacak gibi değildi, ama III. Selim'in tahttan indirilişini gayet iyi hatırlayan kıskanç yaradılışlı II. Mahmud olayı böyle görmemiş olabilirdi.

Ponsonby'nin, Halil Rifat Paşa'ya dayanarak aktardığı en ayrıntılı anlatıma göre, Hüsrev Paşa ve arkadaşları Pertev Paşa'yı kandırarak padişahı rahatsız eden bir görüşü destekleyici ifadeler kullanmaya yöneltmişlerdi. Bunun için Halil Rifat Paşa'nın erkân-ı harp reisi Hüseyin Paşa, devlet maliyesinin orduyu beslemeye yetmediği yönündeki kaygısını dile getirmek üzere Pertev Paşa'ya gönderilmişti. Plan uyarınca Hüseyin Paşa ordunun dağıtılmasını ve devlet kaynaklarının bir redif gücü için kullanılmasını önerdi; redif gücü kurulması bir İngiliz düşüncesi olduğundan, bu noktada işin içine İngiliz yanlısı ve karşıtı hizipçilik girmekteydi.[141] Hüseyin Paşa, ihtiyaten, Serasker Halil Rifat Paşa'nın genç ve atılgan olduğunu ekledi. Anlatılanlara göre, Pertev Paşa ordunun mali yük getirdiği ve dağıtılmasının iyi olacağı görüşüne katıldı; Halil Rifat Paşa'nın da genç olduğunu kabul etti. Halil Rifat Paşa bu sözleri padişaha aktararak, öyküyü teyit etmek üzere mabeyn kâtiplerinden birinin ona gönderilmesini önerdi. Bu görüşme de yapılıp aynı bilgiler gelince, yeni ordunun kurucusu Sultan Mahmud, Pertev Paşa'nın azlini emretti. Öyküye bakılırsa, padişah daha sonra Edirne'ye zehir göndertti ve zehrin işe yaramaması halinde Pertev Paşa'nın boğdurulmasını buyurdu.

Ponsonby bu öyküyü, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla iktidarını sınırlayıcı son güç odağından kurtulduktan sonra II. Mahmud'un nasıl müstebitleştiğinin bir göstergesi olarak yorumlamaktaydı. Ona göre, yeni ordunun kurulması II. Mahmud'un gücünü de pekiştirmişti; ordunun yerine redifin geçirilmesi Yeniçeriliğin kaldırılmasından önceki duruma dönüş gibi bir tehlike yaratacaktı:

---

138 HHS, Türkei VI/66, Stürmer'den Metternich'e, 13 Eylül 1837, s. 181a-183b, mabeyn kâtibi Said Bey'in Stürmer'e aktardığı birçok "neden"i sıralıyor.

139 PRO, FO78/305, Ponsonby'den Palmerston'a, 16 Eylül 1837.

140 BP, GC/PO/314, Ponsonby'den Palmerston'a, özel, 26 Kasım 1837; İnal (1969, s. 1307); Tanpınar, "Âkif Paşa" maddesi, *İA*, I, s. 244.

141 Webster (1969, II, s. 535). II. Mahmud "redif"i merkeziyetçilik yönündeki politikaları için potansiyel bir tehdit olarak görüyordu; bkz. Levy (1968, s. 582-87); Shaw ve Shaw (1977, s. 43-44).

"Padişah, sadrazamın yetkilerinin neredeyse varlığını ortadan kaldıracak biçimde azaltılmasının da gösterdiği gibi, devlet içinde herhangi bir heyetin, kendi seçtiği nazırlardan birinin bile köklü bir konum kazanmasından korkuyor; kendi nezaretlerinin başkâtibi olmanın ötesine pek geçemeyen bütün nazırların saray entrikalarından doğan bir iradeyi yerine getirdiği bir ortamda, devlet yönetiminin geçici araçları olarak keyfi bir biçimde bir o gözdenin, bir bu gözdenin öne çıkarılması da bu durumu yansıtıyor"[142]

Bu raporun, gerçeği söylentiden tümüyle ayırıp ayırmadığı da açık değildir. Bununla birlikte, Âkif-Pertev rekabetinin temsil ettiği siyaset tarzının -hem yeni, hem de eski- önemli özellikleri açıktır. Alabildiğine dramatik olan bu paşalar çatışması, gücünü koruma vesvesesi zamanla teveccühüne galebe çalan bir mutlak hükümdara yakın figürler arasındaki -tek yanlı da olsa- amansız nefreti örneklemektedir. Güçlü iradeye sahip bir padişahın saltanatında iktidarın böylesine kişiselleşmesi açısından bakılırsa, devlet yönetimine ilişkin sorunlar söz konusu olmaksızın, bir gözdenin "kuklası" olarak görünme düşüncesi tek başına bir gözdeyi mahvetmeye yetebilirdi. Gözdenin en iyi korunma yolu, sağlam mevkilere ulaşmış ve güvenilir bir yandaş ağı yaratmaktı. Pertev Paşa bunu Âkif Paşa'dan daha iyi yapmıştı, ama Âkif Paşa da sonunda o günün muhtemelen en büyük ağına dayanan Hüsrev Paşa'yı yanına çekmeyi başardı.

Yine de bu olayda gözetilen yalnızca sadakat ve teveccüh değildi. İmparatorluk sistemi tarihsel olarak devlet yönetimi ve farklı memuriyet dallarının görece değerleri konusunda belirli bir farklılık yelpazesi yaratmıştı; devleti, yeni politikalar üretmek ve yeni kurumlar geliştirmek için bilinçli çabalara yönelten reform çağının açılması, bu tür farklılıkların alanını daha da genişletme yolundaydı. Bu bakımdan Pertev Paşa'nın düşüşü yalnız eski tarz sadakat-teveccüh mülahazalarının değil, aynı zamanda imparatorluğun dış ya da askeri politikasının yönelimleri gibi sorunlara ilişkin anlaşmazlığın büyümesinin sonucuydu. Hüsrev Paşa'nın rolü memuriyet dalları arasındaki rekabet olayına ışık tutmaktadır; aynı tema reform çabalarının bu türden eski sorunları ağırlaştırmaya başladığı 1830'larda özel bir keskinlik kazandı. En nüfuzlu yönetim eliti kim olacaktı; askerler mi, siviller mi? İmparatorluk kudretiyle mi, yoksa diğer devletlerle barışçıl ilişkiler içinde çıkarlarını koruma yoluyla mı ayakta kalacaktı? Âkif Paşa ve yaşlı asker Hüsrev Paşa bu sorulara verilen bir cevabı temsil ediyordu. İngiliz yanlısı eğilimlere sahip İslam eylemcisi Pertev Paşa ile koruması altındaki hariciyeciler ise, değişik bir cevap üretmek üzere farklı özellikleri bir araya getiren başka bir bileşim oluşturmuşlardı.

---

142 PRO, FO78/329B, Ponsonby'den Palmerston'a, gizli, 10 Şubat 1838.

1837'de Âkif ve Hüsrev paşaların yaklaşımı ağır basmış gibi görünüyordu. Ama Osmanlı-Mısır çekişmesinin doruk evresi (1839-1841) durumu değiştirdi ve Mustafa Reşid Paşa'dan başlayarak Pertev Paşa'nın korumasında yetişmiş hariciyecileri yeni dönemin, Tanzimat'ın ileri gelen adamları olarak öne çıkardı. Ardından Mustafa Reşid ve arkadaşları memuriyet koşullarını değiştiren reformları gerçekleştirmek için nüfuzlarını kullandılar ve Pertev Paşa'nın düşüşü sırasında açıkça çiğnenen can, ırz ve mal güvenliğini genel ilkeler olarak ilan ettiler. O dönemde Pertev Paşa'nın düşüşüyle ilgili olarak ortalıkta dolaşan belgeler bu girişimi desteklemek amacıyla tahrif edilmiş olabilir; Âkif ve Hüsrev paşalara atfedilen mektupların acımasızlığı, 1830'ların sonlarındaki personel reformlarına ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu'na yol açan hususları öyle bir berraklıkla ortaya koyuyor ki, mektupların, bu reformlara derinden yakınlık duyan kişilerin işi olmadığını düşünmek zordur.[143] Daha sonraki gelişmelerden görüldüğü kadarıyla, Âkif-Pertev çekişmesi, yönetici seçkinlerin tarihinde yeni bir dönem açtı. Bir zamanlar padişahın kulları olan memurların eski tarz patrimonyal hizipçiliğini örnekleyen rekabet, d'Ohsson'un bir devlet dairesini gösteren gravürünün ya da anlattığımız şakirdin kendi geleceğine ait, çekici, ama naif öngörüsünün başka boyutlarını ortaya koyduğu aynı kalemiye dünyasını yansıtmaktaydı.

HİZMETİN KARŞILIĞI

Geniş bir ev maiyetinin ya da hizip ağının geçimini sağlamak belli ki çok maliyetliydi. Memuriyet yaşamının mali yönüne bakıldığında, aslında 18. yüzyılın önde gelen kişiliklerinin, mali durumları için en az rakiplerinin entrikaları kadar kaygı duymuş olmaları gerektiğini anlaşılır. Osmanlı gerilemesinin koşulları bu tür kaygıları ağırlaştırmaktan başka bir sonuç vermedi. Hizmet bedeli sorunlarını değerlendirirken, bunları devletin maliye yönetimindeki genel verimliliğiyle bağlantılı ele almak yararlı olacaktır.

---

143 Mardin (1962a, s. 158-62) Pertev Paşa'nın düşüşü ile Tanzimat reformları arasındaki bağlantıyı vurgulamaktadır; karş. Findley (1980, s. 136, 138, 163-64). Belediye Kütüphanesi yazması Muallim Cevdet 58: Pertev Paşa'nın düşmanları, II. Mahmud'u gözdesini alaşağı etme konusunda ayartmak için, kendilerinin de bağlı olduğu resmi kulluğun zaaflarına başvurmaktaydı. Hüsrev Paşa saraya yazdığı tezkerede Vassaf'ın büyük olasılıkla servetini "abd-i memlûk" olmayan ve bu yüzden de "mülkleri ve canları" "efendimiz"e ait olmayan akrabalarının ve kendi adamlarının ardına gizlemiş olduğunu ima etmektedir (s. 167-68). Pertev ve Vassaf'ın mülkleri ve canları "efendi"lerine aitti, çünkü her ikisi de memurdu. Pertev Paşa'nın idamını isteyen jurnallerinden birinde Âkif Paşa, padişahın Pertev Paşa ve diğerlerinin mülklerine el koymayı istemesi halinde, bunun "harici siyasetle hiçbir ilgisi olmayıp, tamamen dahili bir mevzu olacağı"nı öne sürmektedir (s. 182).

İdari sistemlere ilişkin karşılaştırmalı bir incelemede bunların verimliliğini ölçecek göstergeleri belirlemenin gerekli olduğu göz önüne alınırsa, en önemli göstergelerden bazılarının devlet maliyesiyle ilişkili olacağı açıktır. 1. Bölüm'de tartışılan patrimonyalizm ve devlet maliyesi, iki göstergenin özellikle dikkate değer olduğunu ortaya koymaktadır: devletin alacak ve ödemelerin denetimini merkezi bir hazinede toplama derecesi ve kendisine hizmet verenlere -diğer hizmet bedellerinin tersine- maaş ödeme gücü. Memurların günümüzde bir hak olarak gördükleri maaş sistemlerinin tarihte ne kadar istisnai olduğu kolayca unutulabilir. Ama bundan memurlara maaş ödemenin yalnızca modern bir olgu olduğu sonucu çıkmaz.

Her iki mali gösterge açısından Osmanlı İmparatorluğunun farklı dönemlerdeki durumunu ortaya koyacak bir taslak, bu noktayı açıklayacaktır. Böyle bir taslağı oluştururken imparatorluk tarihini üç çağa ayırarak düşünmekte yarar vardır: Yaklaşık 1300'den 1600'e değin süren yükselme ve gelişme çağı, yaklaşık 1600'den -III. Selim'in tahta çıkışı sınır çizgisi olmak üzere- 1789'a süren gerileme çağı, 1789'dan 1922'ye değin süren gerilemeyi tersine çevirme girişimleri, yani reform çağı.

1300-1600 arasındaki ilk çağda imparatorluk sisteminin dinamizmine karşın, ekonominin parasallaşması tamamlanmış değildi. Ulaşım ve iletişim olanakları da sınırlıydı. Bu olgular ekonomik bütünleşme ve mali merkezileşme olanaklarını kısıtlamaktaydı. Ömer Lütfi Barkan çok yerinde ve Braudel'inkine benzeyen bir yaklaşımla, "devletin müdahalesine kapalı idari-mali birimlere bölünmüş" bir imparatorluktan söz etmektedir.[144]

Nakit olarak alınabilen ve İstanbul'da toplanan gelir tutarının düşük olması, devletin maaş ödeme gücünü sınırlayan bir olguydu. Dolayısıyla, kadıların gelir kaynağı dava harçlarıydı; idari ve askeri hizmetleri yerine getirmek üzere eyaletlere yerleştirilmiş sipahiler de tımarlara bağımlıydı. Tımar, görevliye, hizmeti süresince belirli bir bölgede bazı vergileri ayni olarak toplama hakkını sağlıyordu.[145]

Daha sonraki standartlar açısından en ilginç olan nokta, bazı devlet hizmetkârlarının bu dönemde maaş almalarıydı. Yeniçeri Ocağı askerlerinin ve sarayda görevli altı sipahi bölüğünün durumu böyleydi. Şüphesiz, bu altı sipahi bölüğünün ve yeniçerilerin, tımarlı sipahiler gibi eyaletlerde değil, İstanbul'da hizmet görmeleri, hizmet bedellerini neden ayni olarak değil de merkezi hükümetin toplayabildiği nakit varidatından maaş olarak aldıklarını açıklamaktadır. Çünkü ayni gelirlerden, toplandıkları yerlerde yarar-

---

144 Ömer Lûtfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu 'Bütçe'lerine Dair Notlar", *IFM*, XV (1954), s. 245.

145 Barkan, 'Tımar' maddesi, *İA*, XII, s. 286-333.

lanmak, gerçekten son derece güç olan ulaşım sorunlarından kaçınmak açısından daha uygundu. O dönemde merkezi yönetimin kayıtlarını tutmaya yeten az sayıda kâtip de dahil olmak üzere, bazı saray görevlilerinin oluşturduğu küçük gruplar da maaş alıyordu. Eldeki kaynaklar 1527'de yaklaşık 24.000 ve 1609'da yaklaşık 88.000 kişiye maaş ödendiğini göstermektedir.[146]

Gerileme çağında mali sistem her bakımdan zayıfladı. Mali alandaki adem-i merkeziyetçilik arttı ve devletin maaş ödeme gücü iyice azaldı. Disiplininin bozulmasına karşın ismen varlığını sürdüren Yeniçeri birlikleri, devletin maaş ödemede çektiği güçlükler yüzünden sık sık isyan etmeye başladı. 18. yüzyıl sonunda kâtiplerin sayısı on katı aşan bir artışla 2.000'e ulaştı. Buna karşılık, kalem efendilerine maaş verme sistemi yerine hizmet bedelini tahsisatla ödeme biçimi getirildi.

Tahsisata dayalı hizmet bedeli (*prebendal compensation*) sistemleri, tarihsel olarak, memurlara kendi kullanımları için gelir toplama hakkının verilmesi ya da hükümdarın memurlarına çeşitli ayni maişet yolları sağlaması biçiminde olmuştur.[147] Gelir toplama hakları biçimindeki tahsisatlar, verilen resmi hizmetler karşılığında alınan harçları ya da tımar gibi dirliklerden alınan ayni gelirleri kapsıyordu. Ayni tahsisatlar arasında, mevki sahibinin kendinden yüksek mevkilerdeki memurların sofrasında yemek yeme ve tayinat hakkı da bulunabilirdi. Osmanlı memuriyet yaşamının en renkli sahnelerinden bazıları, -Yeniçerilere üç ayda bir ödenen ulufelerde olduğu gibi- merasim yemeklerinde doruğa çıkardı. Sadrazamın Ramazan'da diğer üst düzey memurları iftarlarda ağırlaması gibi bazı durumlarda, bu olayların merasim yönü ekonomik önemini neredeyse görünmez hale getirecek kadar ağır basardı.

Ayni, nakdi ya da dirliğe dayalı her türden tahsisat, kalemiyeye ilişkin kayıtlarda hemen göze çarpmaktadır. 18. yüzyıla gelindiğinde, hizmet bedellerini taşradaki tımar ve zeametlerden alan kâtipler görüyoruz. Bu durum, Bâb-ı Âli'deki Divan-ı Hümayun Kalemi ile Defter-i Hakanî Kalemi için de geçerliydi. Araziler memurların hizmet verdikleri dairelere tahsis ediliyor ve gelirleri -genellikle ihlâl edilse bile- yalnız hacegân rütbesinin altındaki memurlara ayrılıyordu. Dönemin memuriyete almaya ilişkin geçerli düşüncelerine uygun olarak, aynı kalemde hizmet etmek koşuluyla

146 İnalcık, "Ghulam" maddesi, *EI²*, II, s. 1089; karş. Barkan, "H.933-934 (M.1527-1528) Malî Yılına âit bir Bütçe Örneği", *IFM*, XVII (1953-54), s. 309, 323-26; a.y., "1070-1071 (1660-1661) Osmanlı Bütçesi ve Bir Mukayese", *IFM*, XVII (1955-56), s. 316-17, a.y. "1079-1080 (1669-1670) Mâlî Yılına âit Bir Osmanlı Bütçesi ve Ek'leri", *IFM*, XVII (1955-56), s. 229-39; M. Belin, "Essais sur l'histoire économique de la Turquie", *Journal asiatique*, 6. dizi, IV (1864), s. 256-57.

147 Weber (1978, II, s. 1032).

gelirler miras olarak bırakılabilirdi.[148] Taşradaki bir arazinin İstanbul'daki bir kâtibe tahsis edilmesi, uygulamada, o araziyi idare eden vekilin geliri toplayıp göndermesi anlamına geliyordu. 18. yüzyıla gelindiğinde, arazi gelirleri değer olarak büyük ölçüde düşmüştü.[149]

Kâtiplerin, çalıştıkları kalemlerde yapılan işlemlerle ilgili harç, rüsum ve aidat gibi ücretlerden pay alması daha yaygın bir yöntemdi. Şakirdin daha önce ele alınan gelecek öngörüsü, genç bir memurun bu yoldan nasıl para kazanmaya başlayabileceğini göstermektedir. Ücrete bağlı resmi işlem türleri, devlet hizmetinin çeşitli dallarındaki atamaları da kapsamaktaydı. Bunlar özellikle üst düzey makamlar için hem meslekte ilerlemenin bedeli, hem de gelir kaynağı olarak büyük önem taşıyordu. Ellerinde birçok atama imkanı bulunan üst düzey memurların "caize" denen atama ücretlerinden elde ettikleri gelir yılda yüzbinlerce kuruşa ulaşabiliyordu. Resmi işlem ücretlerinin akmaya devam etmesini sağlamak ve imparatorluğun 16. yüzyılda sona eren hızlı genişlemesinden beri var olan yüksek mevkilere yönelik talep fazlalığını karşılamak açısından, devlet yüksek mevkilere yıllık atama ya da yeniden atamalara ilişkin "tevcihat" sistemini geliştirmişti. Bu düzenleme, kalemiye memurları için hacegânlık ya da daha üst düzeydaki makamlar söz konusu olduğunda geçerliydi. Özellikle taşra idaresinde, resmi işlem ücreti toplama ve yıllık atama sistemlerinin bir arada işleyişi, yönetimin niteliğindeki düşüşün başlıca nedenlerinden biri haline geldi. Çünkü atandıkları yeni bir göreve başlamak için bazen uzak yerlere çok geniş maiyetleriyle gitmek zorunda kalan valilerin harcamaları son derece ağırdı.[150]

Bazı üst düzey memurlar, -aralarında hiçbir ayrım yapılmayan- resmi maiyetlerini ve hanehalklarını beslemek, ısıtmak ve aydınlatmak için et, ek-

---

148 Uzunçarşılı (1948, s., 48. dipnot 5, s. 49, dipnot 5; Findley (1970, s. 348, 353); BBA, Rüus defteri 217, Et RA 1180/1766 ve 7 Şaban 1251/1835; BBA, Mühimme defteri 165, s. 30, Et RA 1180/1766. Arazi tahrirlerinde tımar ve zeametlerin gelirlerinden kâtiplere tahsisat ayrılması konusunda bkz. BBA, Mühimme defteri 165, s.44, El R 1180/1766.

149 Findley (1980, s. 99); BBA, Buy. 1, "selh" C 1236/1821; tımar, zeamet ve mukataaların hak sahiplerinin (bedel-i iltizam) bu mülkleri kiraya vermekle elde ettikleri aylık ödemelere zam yapmalarını yasaklıyor.

150 Findley (1970, s. 353-54); Röhrborn (1973, s. 114-25, 149-52); d'Ohsson (1788-1824, VII, s. 181-89, 191-209, 256-57); Hammer (1963, II, s. 152-53); Pakalın (1946-53, I, s. 255-56, "caize"); Cevdet (1891-92, III, s. 264-65, daha yüksek "caize" önererek bir mevki elde etmeye çalışan bir memurla ilgili anekdot; IV, s. 152, 285-86, "caize" ile kırsal kesimin yıkıma uğrayışı arasındaki ilişki; IX, s. 47, 284-86, 1223/1808 yılına ait yıllık tevcihat defteri; X, s. 86-87, 212); Lûtfi (1873-1910, IV, s. 58-59, 63-65, 1248/1832-1833 yılı tevcihatı).

mek, kömür ve yağ tayinatı da alıyorlardı.[151] Daha önce de bahsedildiği gibi, en üst düzey memurlardan bazılarının, merasimlerde padişahın ya da sadrazamın sofrasında yemek yeme hakkı vardı. Yine merasimleşmiş bir çerçevede armağan verme geleneğinin epeyce yaygın olduğu devlet yönetimi ortamında, bazı memurlar hizmetlerinin karşılığını padişahtan yalnız yıllık bir armağan biçiminde alıyorlardı.[152]

Son olarak, bir kalem efendisinin kimi zaman resmi kimliğinden bağımsız olarak alabileceği ek gelir biçimleri de vardı. Bazı yüksek memurlar, padişah ya da devlet adamlarınca kurulmuş büyük vakıflarda görevleri gereği nazırlık yapardı.[153] Servetlerinin padişahça müsadere edilmesini önlemek üzere ailelerinin kurdukları da dahil olmak üzere, memurların bu tür vakıflarda mütevelli olarak kazanç sağlaması daha geniş çapta görülen bir uygulamaydı. Bazı rütbe sahipleri iltizam için artırmaya girer ve iltizam alırlardı;[154] aslında bazıları mevkilerini mültezim olarak korurlardı.[155] En azından kıdemli memurların bir bölümü devlet gelirlerinden tahsis edilen emekli aylığı alırdı.[156] Başka herkes gibi, yeterli parası olan memurlar da ticarete ya da araziye yatırım yapardı.[157]

Memurların, tahsisat sisteminde maaş sistemine göre daha rahat geçinebileceği akla yakın görünüyorsa da, bunun 18. yüzyıl Osmanlı memurları ve hele hele onların yönetimi altındakiler için doğru olmadığı anlaşılmaktadır. Rotasyon ilkesi ve görev süresinin sınırlılığı bu durumun göstergeleridir. Yönetici sınıf, ilke olarak, tarih boyunca vergiden muaf tutulduğu halde, atama bedelleri uygulamada bir makam vergisi işlevini görüyordu. Görev süresinin sınırlılığı ilkesi de atama bedelinin makam üzerinde mülkiyet hakkı sağlamaması anlamına geliyordu. Eyalet valiliği gibi önemli makamları elde etmek için yüksek bedeller ödeyen memurlar, verdikleri parayı çıkarabilmek için en fazla bir yıllık süreleri olduğunu bildiklerinden, kendi çıkarları doğrultusunda kullandıkları bir mali adem-i merkeziyetçili-

151 Hammer (1963, II, s. 152). Yaklaşık 1815-1820 arasında Bâb-ı Âli'deki memurlara tahsis edilen tayın bedellerinin kaydedildiği bir defter için bkz. Har., TKE 1151.

152 Uzunçarşılı (1948, s. 55, 156); Findley (1970, s. 353); Cevdet (1891-92, VI, s. 154-55).

153 Pakalın (1948, III, s. 579-80, "vakıf").

154 Cevdet (1891-92, IV, s. 91-92; VI, s. 58; VIII, s. 184, 325; X, s. 86, 183).

155 Kunt (1983, s. 96); Röhrborn (1973, s. 125-44).

156 D'Ohsson (1788-1824, VII, s. 255-57); BBA, Rüus defteri 217, s. 8, 25 R 1178/1764; s. 110, 15 Ş 1255/1839; s. 113, 14 S 1258/1842, belirli çiftliklerin hasılatından bağlanan aylıklar (vazife) hakkında.

157 Enver Ziya Karal, "Zarif Paşa'nın Hatıratı, 1816-1862", *Belleten*, IV (1940), s. 454-55, çarşı tüccarlarıyla birlikte giriştiği yatırımları anlatıyor.

ğe sarılarak kuşaklar boyunca yerli halka kendi ceplerine girecek keyfi vergiler yüklemişlerdi.[158]

Bir yandan rakiplerinin entrikaları ve kul memur olmaktan gelen güvensiz konumlarıyla başa çıkmaya çalışırken, çeşitli tahsisat gelirlerini toplamada karşılaştıkları pratik sorunlar, 18. yüzyıl Osmanlı memurlarını meşgul etmiş ve onları yüksek nitelikte idari hizmet için gerekli enerji ve güdüden yoksun bırakmış olmalıdır. Yerel idarede memurların yolsuzluklardan kaçınması hemen hemen imkânsızdı; harç toplama ve sınırlı görev süresinin bir araya gelmesi, rüşveti bireysel bir hata olmaktan çıkarıp, gerileme çağı boyunca Osmanlı idaresinin sistematik bir özelliği düzeyine yükseltmişti.

Daha önce gördüğümüz gibi, 18. yüzyıl sonlarındaki Rus savaşlarının feci sonuçları, en sonunda, Osmanlı devlet adamlarını imparatorluğun gerileme sorunlarına karşı köktenci ve yenilikçi çözümler aramaya hazır bir noktaya getirmişti. Reform çağında birbirini izleyen değişiklikler, imparatorluk maliyesinin ve resmi tahsisat sistemlerinin çok ötesine geçecek kadar kapsamlıydı; yine de, söz konusu sorunlar değişimin rotasını belirlemede son derece önemli bir rol oynadı. Özellikle bu sorunlara ilişkin düşünceler, reformcuları mali merkeziyetçilik ve bir maaş sistemi getirme çabalarına yöneltti. Bu çabaların düş kırıklığı yaratan sonuçlarına 1. Bölüm'de genel çerçevede işaret etmiştik. Yaşanan düş kırıklıklarının 19. yüzyıl sonlarındaki mülkiye memurlarının kaderleri -ayrıca düşünce ve davranışları- üzerindeki özgül etkileri 7. Bölüm'de ele alınacaktır.

SONUÇ

18. yüzyılın sonuyla birlikte, Osmanlı kalemiyesi, tarihinin en önemli evrelerinden birine girdi. Dış ilişkilerde reisü'l-küttab ile adamlarının oynadığı rol, yönetici sınıfın diğer dallarına oranla kalemiyenin önemini zaten gittikçe artırmaktaydı. Bununla birlikte kalemiyenin yeni reform çağının gereklerini karşılamaya hazır olduğunu söylemek birçok bakımdan zordu. 16. yüzyıldan beri görülen artışa karşın, kâtiplerin sayısı, hacimce büyüyen idari işleri görmek için hâlâ çok azdı. Kalemiye kadrolarının artması ve yeni işlevleri yeterince yerine getirmesi için, memuriyete almada esas alınan dar çerçeveyi genişletmek gerekiyordu. Genel okuryazarlık dü-

---

158 "Aslında düzensizliğin ve kuralların bağlanmamış harç sisteminin sonucu olan rüşvet ve yolsuzluk..." Weber (1978, I, s. 239-40). Ahmed Vâsıf görevde olmadığı bir dönemde bu konuyu yorumladığı bir beyit yazmıştı: Tali'in olmaz ise burç-ı saadette kavi / Senevî mansıb ile besleyemezsin sen evi. Vâsıf (1978, s. XXXI); Cevdet (1891-92, V, s. 233).

zeyinin çok düşük olmasının da gösterdiği gibi, eğitim sistemlerini hızla iyileştirmek gerekiyordu. En büyük temsilcilerinin kişiliğinde kalemiye *âdâb*'ının ulaştığı görkemli yapıya karşın, çıraklığa dayalı loncavari eğitim tarzı ve kalemiye işlevlerine ilişkin tipik dar anlayış, ortalama kâtibin sınırlı ufuklarının ölçüsünü açıkça vermekteydi. Osmanlı memurlarının kendilerini korumaktan çok, görevlerini yerine getirmek üzerinde yoğunlaşabilmeleri için, resmi kulluğun ve ona eşlik eden kısır hizip çekişmeleri siyasetinin güvensizliklerinden kurtulmaları gerekiyordu. Ayrıca, her yanıyla dökülen, tahsisata dayalı hizmet bedeli sistemlerinde reform yapılmalıydı; bu da ancak mali idareyi baştan aşağı elden geçirerek başarılabilirdi. III. Selim döneminin kalemiyesinin karşı karşıya kaldığı gerekler, ancak yeni tip bir memurun tam olarak göğüsleyebileceği ölçüde yıldırıcıydı.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MÜLKİYE MEMURLARININ TOPLUMSAL KÖKENLERİ

Ahmed Hamdi Tanpınar'ın *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* adlı romanı, İstanbul'da eski bir konağın unutulmaz bir betimlemesini verir. Başı sonu görünmeyecek kadar geniş ön cephesiyle bu konak, II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) Tunus beyinin akrabası ve Şura-yı Devlet azası Abdüsselam Bey'in eviydi. Konağın otuz yedi sakini, Müslüman Osmanlı toplumunun küçük ölçekli bir örneğini oluşturmaktaydı. Konakta hep bir arada yaşayan Abdüsselam Bey'in karıları, çocukları, damatları, gelinleri, kız ve erkek yeğenleri, kuzenleri, hısımlarının hısımları ve sekiz ya da on hizmetkârla karşılaşan bir konuk, ziyaretten sonra evine kafası karışmış ve bunalmış halde dönerdi. Bu insanlar arasındaki ilişkiler günlük bir tartışma konusuydu. Aileye gelin girmiş kadınlar arasında Hz. Muhammed'in soyundan gelme bir ailenin, bir Mısır hıdivinin, bir Çerkez kabile reisinin, bir Arnavut beyinin ve çeşitli vezirlerin kızları vardı. Böylesine seçkin bir kalabalığın padişahta kuşku uyandırmasından çekinen Abdüsselam Bey, bir kızını padişahın jurnalcilerinden biriyle evlendirmişti. Bu adam Abdüsselam Bey'in de görev yaptığı Şura-yı Devlet azalarındandı. Konağa içgüveyi olarak yerleştiği için, Abdüsselam Bey onu hem evde, hem de işte göz hapsinde tutabiliyordu. Zamanla ikisi arasında damadın saraya verdiği jurnalleri birlikte yazacak kadar yakın bir ilişki doğdu. Abdüsselam Bey güvende olmak için damadı hakkında da rapor veriyordu. Böylece korunan aile, yakın çevredeki şekerci, kasap, eczacı ve iki bakkalın maişetini neredeyse tek başına sağlamaya devam etti.

Abdülhamid rejiminin devrilmesine yol açan 1908'deki Jön Türk devriminin ardından, aile mensuplarının geldiği toprakların büyük bölümü-

nün Osmanlı egemenliğinden çıkmasıyla ev halkı dağıldı. Birbirini izleyen kopmalar, ailenin bir bakıma imparatorluğun sureti olduğu gerçeğini açıklıkla gösterdi. Sonunda konakta Abdüsselam Bey ile eski jurnalci damadından başka kimse kalmadı.[1]

Aslında günlük yaşamda patrimonyal hanehalkı ile patrimonyal devlet arasındaki koşutluğu bu örnek kadar açık gösteren pek az aile vardı. Romanın edebi sanatsallığı, bu dünyanın özelliklerini daha belirginleştirmektedir. Ama Şura-yı Devlet azalığından dolayı Abdüsselam Bey'in de bağlantılı olduğu reform çağı mülkiye memurlarının toplumsal kökenlerini incelerken, imparatorluk toplumunun modeli olarak bu büyük aile tasvirinin bir fikir edinme açısından hep akılda tutulması gerekir.

Kitabın bundan sonraki bütün bölümlerinin ortak amacı, Osmanlılar açısından kalemiyeden mülkiyeye dönüşümün toplumsal sonuçlarını çözümlemek olacaktır. Bu bölümde mülkiye memurlarının toplumsal kökenlerini ve memuriyete alma tarzında bir yüzyıl içinde ortaya çıkan değişiklikleri inceleyerek bu çözümlemeye başlayacağız. Hep az sayıda temsilci kurumu olan ve siyasetle idare arasındaki geleneksel özdeşliğin henüz yeni çözülmeye başladığı bir devlet sistemini çözümlerken, memuriyete alma sistemlerinin mülkiye kuruluşlarının temsil edici bir rol oynamasına ne ölçüde olanak verdiğini de sormak durumundayız.[2]

Eğer Abdüsselam Bey'in ailesi toplumun farklı kesimlerinden nüfuzlu bireyleri, padişahın siyasal açıdan önemli görebileceği bir tarzda bir araya getiriyorduysa, mülki idare de reform çağının hızlı değişiminden doğan siyasal talepleri karşılamayı sağlayacak biçimde aynı şeyi yapamaz mıydı?

Bu bölüm bu sorulara iki bakış açısından yaklaşmaktadır. Önce resmi sicill-i ahval kayıtlarını nicel olarak çözümleyerek, örgütsel yapısıyla reisü'l-küttab emrindeki dairelerin en doğrudan ardılı konumundaki Hariciye

1 Tanpınar (1961, s. 38-42).

2 Ayrı temsili kurumların bulunmadığı bir yerde, "siyaset" büyük ölçüde bürokrasi içinde yapılır. Bürakrasinin sadece hükümdarın arzularını yerine getirmek için var alduğu durumlarda bile geçerlidir bu. Refarm çağı, Osmanlı mülkiyesinin bürokratik siyasette aynadığı rolün yanı sıra, halkın temsilcilerine yer verilmesi anlamında açık temsili niteliğe sahip danışma meclislerinin yaratılmasına da tanıklık etti. Tanzimat başlarında kurulan yerel idare meclisleri böyleydi; bu meclislerde hem memurlar, hem de halkın temsilcileri yer almaktaydı. Bu meclislerden 1877-1878 arasında ve 1908'den sanra var alan parlamentalara dağru gelişme çizgisi dağrudandır. Bkz. Roderic H. Davison, 'The Advent af the Principle of Representation in the Gavernment of the Ottoman Empire", *Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century*, ed. William R. Palk ve Richard L. Chambers, Chicaga, 1968, s. 93-108; Ortaylı (1974, çeşitli yerlerde); Findley (1980, s. 157, 172, 175, 180-81, 182, 226-28, 311).

Nezareti'nin memur kadrosuna, yani epeyce geniş bir gruba ilişkin toplu bir bakış sunacağız. Hariciye Nezareti'nin ortaya koyduğu bulguları doğrulama açısından, seçilmiş belli noktalarda bunları diğer nezaretlere ve Mülkiye Mektebi mezunlarına ilişkin verilerle karşılaştıracağız. Nicel göstergelerin kaynaklandığı koşullara ilişkin daha kapsamlı bir fikir vermek için, daha sonra memurlar arasındaki en velut hatırat yazarı olan ve Abdüsselam Bey'in ailesiyle ilginç karşılaştırma noktaları verebilecek bir muhitten gelen Aşçı Dede İbrahim'in kendi toplumsal kökenleri hakkında söylediklerini inceleyeceğiz.

HARİCİYE MEMURLARININ TOPLUMSAL KÖKENLERİ: TOPLU BİR BAKIŞ

Memurların hizmet ettikleri, ya da bazı durumlarda olabildiği gibi, üzerinde hüküm sürdükleri toplumu ne ölçüde temsil ettikleri, bilim adamlarının sık sık sorduğu bir sorudur.[3] Bununla birlikte soruyu, içeriğini yeniden sorgulamadan başka kültürlere ya da çağlara uygulamak mümkün değildir. Çünkü yönetici grupların bileşiminin genel olarak toplumun bileşimine nasıl denk düşmesi gerektiğine ilişkin düşünceler, farklı ortamlarda büyük değişkenlik göstermiştir. Osmanlılar için değişik zamanlarda anlamlı olan çeşitli toplumsal grup tiplerinden daha önce söz etmiştik: Yönetici ve yönetilen "sınıflar", dinsel ve etnik gruplar, esnaf loncaları ve derviş tarikatları, akrabalık ve hanehalkı bağlarına dayalı ağlar. Bu yapıların görece önemine ilişkin fikirler, reform çağında her zamankinden daha akışkandı.

Ne var ki, ihtiyatla değerlendirme koşuluyla, idari sistemin temsil yeteneğinin Osmanlı örneğinde de önemli bir soru olduğu sonucuna varılabilir. Böyle bir soruyu ortaya koymak kesinlikle tarihe ters bir şey değildir. Ayrıntılara ilişkin farklı görüşler taşımakla birlikte, bilim adamları gayrimüslim erkek çocuklarını askeri-idari hizmeti için toplayan, devşirme ya da ulema yetiştiren medrese gibi yöntemlerin öneminin kısmen farklı grup mensuplarını yönetici sınıfa dahil ettiği konusunda görüş birliği içindedir.

19. yüzyılda milliyetçiliğin etnik kimlikten çok dinsel kimliğe öncelik veren geleneksel Osmanlı toplum dokusunu çözüp parçalamaya başlaması üzerine, devlet adamları ve padişahlar eşitlikçiliğe dönük reformlar yapma ve Osmanlıcılığı imparatorluk düzeyinde bir üst milliyetçilik olarak yeniden tanımlama yoluna gittiler. Bunu yaparken idari temsil sorununun ye-

3 Krislov (1974); J. Donald Kingley, *Representative Bureaucracy*, Yellow Springs, Ohio, 1944; Miewald (1984, s. 184-94); karş. Lisa Anderson, *The State and Social Transformation in Tunisia and Libya, 1830-1980*, Princeton, 1986, s. 77-78.

ni bir önem kazandığının farkına vardılar. Ama 1856 Islahat Fermanı'nı izleyen yıllarda, 1. Bölüm'de de işaret edildiği gibi, eşitlik ve temsil konusundaki beklentiler imparatorluğun koşullarıyla birlikte değişime uğradı. Tanzimat dönemi boyunca öncelikle gayrimüslimlere memuriyet kapılarını açma biçiminde anlaşılan idari temsil, II. Abdülhamid döneminde gittikçe Müslümanların, çoğunlukla da uzak eyaletlerden gelme ve Türk olmayan Müslümanların memuriyete alınması anlamını kazandı. Sonunda imparatorluktaki dağılmanın diğer imparatorluk simgeleri gibi Osmanlı idealini gözden düşürmesi ve dışlayıcı milliyetçiliğin Türkler arasında da ağır basmaya başlamasıyla birlikte, eşitlik bir kez daha yeniden tanımlanma sürecinden geçti. Burada soğukkanlı bir tarafsızlıkla betimlenen bu değişiklikler, büyük bir çatışma ortasında meydana geldi; o dönemde çok az kişinin gösterebileceği tarafsızlığı bugün bile birçok insan ve hatta birçok bilim adamı gösterememektedir.

İdari yapının hızla büyüdüğü bir dönemde ortaya çıkan söz konusu düşünce değişikliklerinin, resmi makamları doldurmada geleneksel istihdam yöntemlerini zorlayacağı muhakkaktı. Ama çok daha genişlemiş bir idare bile böylesine karmaşık ve istikrarsız bir toplumda temsil rolünü ne kadar iyi oynayabilirdi? Bugünün bazı devletlerinin tersine, Osmanlılar farklı grupların devlet işlerinde nispi temsilini hiçbir zaman resmen hedef seçmediler. Bununla birlikte nispi yapıya ne ölçüde yaklaştıklarını incelemek, idari temsilde neleri başardıklarını ölçmenin bir yoludur. Bu incelemede eşitliği hem memuriyete giriş, hem de çalışmanın karşılığını alma açısından irdelemekte yarar vardır. (Bu bölüm ve bir sonraki bölüm memuriyete giriş bakımından sırasıyla memurların aile geçmişlerini ve eğitim düzeylerini ele almakta, 7. ve 8. bölümler ise terfi ve hizmet bedeli üzerinde durmaktadır.)

Geniş çapta bir idari temsili gerçekleştirmenin güçlüğünü görmemizi sağlayan ve Ek A'da üzerinde durulan Hariciye Nezareti sicill-i ahvalleri, eşitlikçiliğe ilişkin Osmanlı düşüncesinin evriminde belirli bir aşamayı yansıtmaktadır. Sicilleri bulunabilen meslekten 366 memur arasında, bir dizi etnik-dinsel grup olduğu görülmektedir. Osmanlıların birbirine karıştırdığı ve mümkünse ayrılması gereken iki kategoriyi yan yana getiriyor görünse de, "etnik-dinsel" terimi bu sicillere en uygun adlandırma gibi durmaktadır. Sicillerdeki bilgilerin dayandığı formlarda normal olarak memurlardan dinsel ya da etnik kimliklerini belirtmeleri istenmiyordu.[4] Bazı memurlar kendiliğinden bunu yapıyorlardı, ama bütün memurların cevap

4 Sicill-i ahval kayıtlarının incelenmesi bu noktayı açıklığa kavuşturmaktadır; ama kayıtların doldurulmasına ilişkin talimatlarda zaman zaman tersinin istendiği görülmektedir: *Düstur*[1], V, s. 966'da yer alan 19 Ş 1304/1887 tarihli talimatın 2. maddesi

vermek zorunda olduğu sorular arasında, etnik-dinsel kimliğin en önemli göstergesi memurun adı ve baba adıydı.[5] Belirli dilleri bilme gibi başka türden bazı veriler da yol gösterici olmakla birlikte, her zaman kesin bilgi vermemektedir.

Etnik-dinsel konuları incelemek için öncelikle adlara dayanma gereği, öğrenebileceğimiz şeyleri önemli ölçüde etkilemektedir. Müslümanlar açısından etnik ya da mezhep farklılıklarını belirleme olanağı genellikle yoktur. Kuşkusuz Osmanlılar yönetici sınıfa mensup olmayı, yani eski an-

---

goyrimüslim memurların mensup alduklorı cemaati bildirmelerini öngörmektedir. Ek A'do, Sadullah Paşa'nın dosyosındo (Hor., SA424) yer aldığı şekliyle, sicill-i ahvol koyıt farmlarında basılı saruloŕın bir çevirisi bulunmaktadır. Burada ve diğer dasyalarda cemaat mensubiyetiyle ilgili hiçbir saruya rastlamadım.

5 Osmonlı dünyasında adlar etnik-dinsel kimliğin belki diğer İslom ülkelerinde olduğundan çok doha açık gästergelerini aluşturmaktaydı. Kimlik belirleyen bir etken alarak dinin etkileri son derece köklüydü ve kesinlikle ad seçimini de içermekteydi. Mülkiye memurlarından çağunun dağum yeri olon İstonbul ve çevresindeki başlıca azınlık gruplarının ayrı dilleri kanuşması, etnik-dinsel kimliğin gästergesi olorok odlorın änemini ortırmoktoydı. (Buno korşılık Hıristiyonlorın onodillerinin Arapça alduğu Suriye ve Lübnan'da, adlara gäre etnik-dinsel kimliği ayırt etmek bozen mümkün değildi.) Säz kanusu dänemde Müslüman memurlorın adlorı -yo da en azından birinci odlorı- genellikle İslomi gelenekten geliyordu. İslam äncesi Türk odlorıno rastlanmamaktadır. Kayıtlarda etnik alarak Türk almayan Müslümonlorı adlarına bakorok ayırt etmek genelde çak zardur. Gayrimüslimler orosında sık sık, hiç değilse kısmen, Türkçe'ye "çevrilmiş" adlor görülmektedir. Ne var ki, kendini gizlemeye yänelik bu tavrın, ancak Cumhuriyet dänemindeki dışlayıcı milliyetçiliğin egemen unsura "katılmo"yı äzendirmesiyle tamamlandığı säylenebilir. Bunun bir sonucu olorak, her bireyi adına göre doğru etnik-dinsel kotegoriye ayırmado nodiren güçlük çıkmoktadır. Kısmen "osimile olmuş" ärnekler arasında, Yahyo Karaca Paşa (BBA, DSA II, 1030), babasının Eflâk Beyi Karaca Beyzade Kastoki (Yunan yo do en ozından Rum Ortadaks odı Konstontinos'un kısoltılmış biçimi) alduğunu söylemekteydi. Adının Fronsızca almosından Müslümon olmodığı anlaşılan Mısırlızade Edauord Bey (Har. SA450) bobosının adını Bagas Bey alarak vermekteydi ve bu bir Ermeni adıydı (korş. Çark [1953, s. 165]) Babosının odını Vorteres alarak veren Yusuf Misak (Hor., SA36) oynı zomonda Hovsep Misokian alarak tanınmaktoydı (Çark [1953, s. 151]). Cemil ve Selim Gürcî Biraderler (Har., SA513 ve 551), babalarının odını Benyamin olarak vermemiş ve Yahudi olduklorını belirtmemiş alsalordı, etnik-dinsel kökenleri bizim için bir sır alorak kolabilirdi. Kimliğini sistemotik alarak gizleyebilen tek ozınlık grubu, mensupları Müslüman görünmekle birlikte boğdaştırmacı bir Yohudi-İslam mezhebine boğlı alan "dönme"lerdi. Kitabımı hozırladığım sırodo Kongre Kütüphanesi'nde görevli A. Badurgil ve A. Sparidi, ayrıca şu onda Hayfa Üniversitesi'nde bulunan Butrus Abu-Manneh ile goyrimüslimlere ait dosyoları çeşitli zomanlarda gäzden geçirdik; Ermeni, Rum ve Arap Hıristiyan adlarını dağru biçimde belirleyip okumadoki yardımlarından dalayı onlara minnettarım. Rum ve Ermeni adlorının Arap harfleriyle *à la turca* transkribe edilmiş biçimleriyle karşılaştığım için, bunları orijinal dillerindeki geleneksel kullanımlarına göre yeniden yozmok yerine, kayıtlarda yazıldıkları biçimiyle bırakmayı daho uygun gärdüm.

lamıyla Osmanlı olmayı öteden beri imparatorluk kültürünü özümlemek ve soya ilişkin ayrıntılara ağır basan bir hizmet ahlâkını kabul etmek biçiminde anlamışlardı. Sünni bir padişah-halifenin hizmetinde olan başka mezheplerden Müslümanların göze çarpmamayı istemeleri için önemli nedenler vardı. Siciller, Kürtler, Çerkezler, diğer Kafkas halkları ve Arnavutlar gibi Türk olmayan çeşitli Müslüman topluluklardan kişilerin Hariciye Nezareti'nde görev yaptığını ortaya koymaktadır.[6] Sicillerdeki verilere göre 259 Müslüman memur içinde bu topluluklardan hiçbirinin küçük bir yüzdeyi aşması söz konusu değildir. Ne var ki, formu dolduran memurların etnik kökenlerini bildirmeleri zorunlu olmadığından, her bir topluluğa mensup kişileri tam olarak belirleyip belirleyemediğimizi bilme olanağı yoktur. Dahası Osmanlı nüfus sayımlarında, -gayrimüslimler arasındaki etnik farklılıkların bir ölçüde dikkate alınmaya başlamasından sonra bile- Müslümanlar arasında böyle bir ayrım hiç yapılmadı.[7] Dolayısıyla sicill-i ahvaller -imparatorluk sınırlarının daralmasına ve muhacir akınına bağlı olarak Müslüman çoğunluğun artmasıyla gittikçe önem kazanan- Müslümanların etnik çeşitliliği konusunda ancak çok küçük ipuçları vermektedir. Nüfus sayımı verileri de Müslümanlar arasındaki farklı etnik kategorilerin temsil oranını kestirme olanağını sağlamamaktadır.

Gayrimüslimler açısından da etnik ayrımdan çok mezhep ayrımının esas alınmasına bağlı benzer bir sorunla karşılaşmaktayız. İncelenen 366 memurdan 107'si gayrimüslimdir: 30 Rum, 52 Ermeni, 12 Yahudi, 7 Hıristiyan Arap ve 6 Avrupa kökenli. Avrupalıların bir bölümü imparatorluk topraklarında doğmuş tatlısu frenkleri, bir bölümü de Avrupa'da doğup sonradan padişahın hizmetine giren kişilerdi. Şaşırtıcı olsa bile, Rumlar arasında Ortodoks çoğunluğu bozabilecek Rum Katoliklerin olmadığı görülüyor.[8] Diğer gayrimüslim gruplar daha heterojendir. Ermeniler arasında Gregoryen çoğunluğun yanında en az birkaç Katolik vardır; kendini

6 Belirlenebilen örnekler dört Kürt (Har., SA646, Ahmed Nâzım Bey; SA125, Mehmed Emin Yümnî Efendi; SA315, Bedirhan Paşazade Abdürrezzak Bey; BBA, DSA I, 576-77, "Kürd" Mehmed Said Paşa); iki Çerkez (Har., SA73, İsmail Hakki Bey; SA147, Halil Hilmi Bey -her ikisi de Çerkez aşiret reislerinin oğulları, yani *ümera-yı Çerakiseden*); bir Gürcü (Har., SA696, Mustafa Efendi); kökeni belirlenemeyen bir Kafkasyalı (Har., SA195, Abdülkerim Bey); bir ya da iki Arnavut (Har., SA716, Resul Hayrî Efendi; SA645, Feyzi Bey).

7 Karpat (1985, s. 45, 55, 122 vd).

8 Har., SA122 (Moiz Atanasiadi babasının Niğde'deki *Rum milleti*'nden bir tüccar olduğunu belirtmektedir). Başka durumlarda cemaat mensubiyetine ilişkin en belirgin ipucu, genellikle, Ortadaks akullarında eğitim gärmüş almaktır.

Protestan olarak tanımlayan hiç kimse yoktur.[9] Yahudiler sayıca daha kalabalık Sefardi cemaatinin yanı sıra Eşkenazi ve Karay cemaatlerinin mensuplarını kapsamaktadır.[10] Hıristiyan Araplar Maruni, Katolik, Ortodoks ve belki de başka cemaatlere bağlıdır.[11] Avrupa kökenlilerin hepsi muhtemelen Katolik cemaattendir.[12] Bununla birlikte bağlı oldukları mezhebi belirten gayrimüslimlerin sayısı, farklı mezheplerin temsiline ilişkin güvenilir veriler sağlayamayacak kadar küçüktü.

Son olarak, hem Müslüman, hem de gayrimüslim memurlarla ilgili sicill-i ahvaller, Abdüsselam Bey ailesinin birçok mensubunda görülen ve İstanbul'un Levanten cemaatlerinin ünlü özelliği olan karışık soya ilişkin hiçbir veri içermemektedir.[13] Eski tarz bir İslami düşünce çerçevesinde an-

9 Har., SA530 (dosyasında cemaatini Ermeni Katolik olarak bildirdiği 29 Kasım 1313/1897 tarihli dilekçe de yer alan Zare Demiryan), SA133 (Yusuf Damniyan [?], ailesinin Ermeni Katolik olduğunu söylemektedir); SA733 (Andreas Hasun kendisini Ermeni Katolik olarak tanımlamaktadır; karş. Çark [1953, s. 147]); SA301 (Kirkor Yaldızyan babasını Ermeni Katolik olarak tanımlamaktadır). Bazıları da Ermeni Katolik okullarında eğitim gördüklerini belirtmektedir: Örneğin, Har., SA131 (Avnik Minneciyan, Ortaköy Ermeni Katolik Okulu).

10 Örneğin, Har., SA500 (Kemal, babasının İstanbul Halıcıoğlu'ndaki Karay okulunda İbranice öğretmenliği yaptığını söylemekteydi); SA768 (Emil Rosenfeld Efendi babasının "33 yıl önce", yani yaklaşık 1275/1858-59'da Osmanlı topraklarına sığınan Rus kökenli bir tüccar olduğunu belirtmektedir); SA347 (Yûşa Bey, babasının Dersaadet hahambaşısının kaymakamı Moiz Levi'nin oğlu olduğunu belirtmektedir).

11 Örneğin, Har., SA529 (Beyrutlu Eddezade Michel Efendi'nin oğlu Camille Eddé); SA146 (Yusuf Tanus kendisini Beyrut sancağına bağlı Hisn el-Akrad kazasından gelme bir babanın oğlu olarak Şam'da doğmuş bir Rum Ortodoks olarak nitelendirmektedir); SA132 (Halep asıllı Katolik bir babanın çocuğu olarak İstanbul'da doğan Paskal Triha); SA66 ve 173 (Cebel Lübnan mutasarrıfı Franko Paşa'nın İstanbul doğumlu iki oğlu Nasrî ve Feyzî Bey; Feyzî Bey'in dosyasında tam adının Feyzî Bey Kûsâ ve ailesinin Halep asıllı olduğu belirtilmektedir).

12 Har., SA258 (Georges oğlu Henri Armaan, İstanbul'da doğduğunu ve "Latin milleti" mensubu olduğunu söylemektedir); BBA, DSA I, 1016 (1240/1824-1825'de İzmir'de doğmuş bir diplomat olan Edouard Blacque, II. Mahmud döneminde *Moniteur Ottoman*'ın (*Takvim-i Vekayi*'nin Fransızca baskısı) yöneticiliğini yapmış Fransız vatandaşı M. Blacque'nin oğlu olduğunu belirtmektedir); Har., SA35 (Avusturya Galiçyası'nda yerel bir aristokrat toprak sahibinin oğlu olarak doğan ve asıl adı Seweryn/Sévérin Bilinski olan Nihad Paşa, Kırım Savaşı sırasında Osmanlı İmparatorluğu'na sığınmış ve subay olarak Osmanlı hizmetine girmişti); BBA, DSA II, 100 (yaklaşık 1815'de Almanya'da doğan ve Francesca'nun oğlu olan Rüstem Paşa). Nihad ve Rüstem paşaların Müslüman olduklarına ilişkin hiçbir bulgu yoktur. Aldıkları adlar Arapça değil, Farsça'dır ve dinsel olmaktan çok edebi çağrışımlar taşımaktadır. Bu adları, bulundukları topluma uyum sağlamak amacıyla benimsemiş olabilirler.

13 Aynı bulgu eksikliği, Çankaya'nın, çoğu Dahiliye Nezareti'nde görev yapmış Mülki-

laşılır olmakla birlikte, sicill-i ahvallerde kadın akrabalara ilişkin verilere yer verilmemesi bu sorunu daha da ağırlaştırmaktadır. Bununla birlikte her Osmanlı uyruğu geleneksel olarak dinsel bağlamda tanımlanmış belli bir cemaate bağlı olmak zorundaydı. Sicill-i ahval verilerinin yansıttığı fikir de temelde budur.

Dolayısıyla Hariciye Nezareti sicill-i ahvallerinin incelenmesi, mezhep ya da etnik farklılıkları açıkça belirlenemeyen büyük bir Müslüman kesim ile mezhep farkılılıklarına ilişkin daha kesin bir gösterge olmaksızın Rumlar, Ermeniler, Hıristiyan Araplar, Yahudiler ve Avrupa kökenliler biçiminde ayrılan bir gayrimüslim kesimin varlığını ortaya koymaktadır. Bu bakımdan sicillerin belgelediği eşitlik düşüncesi, olsa olsa dinsel yönelimli Tanzimat anlayışıdır. Daha açıkçası, çoğunlukla Abdülhamid dönemine ait olduklarından, bu sicillerin en iyi ihtimalle ortaya koyabileceği şey, eşitlik düşüncesinin farklı bir vurgu kazanmaya başlamasından sonra, Tanzimat anlayışının geçirdiği değişimdir.

Bu etnik-dinsel kategorileri kültür ikiliğinin memurlar arasında yarattığı farklı kültürel yönelimlerle birleştirdiğimizde, Hariciye memurları arasında çeşitli kategorilerin temsil düzeyini Tablo 3.1'deki gibi gösterebiliriz. Tablo, nezaret personelini ikisi Müslüman, biri gayrimüslim olmak üzere üç grup altında sunmaktadır. İlk iki kategori Müslümanlar arasında geleneksel eğitim görmüş olanları (tablo başlıklarında Müslüman I) modern eğitim görmüş olanlardan (Müslüman II) ayırmaktadır. Bu ayrımda kullanılan ölçüt -önemini bir sonraki bölümde açıklayacağımız- Fransızcayı iyi bilmektir.[14] Bu ölçüte göre hemen hepsi modernist Müslümanlar kadar batılılaşmış olan gayrimüslimler yine de etnik-dinsel temelde altbölümlere ayrılmış ayrı bir grubu oluşturmaktaydı. Bu tabloda ve sonraki tablolarda Rum, Ermeni ve diğer gayrimüslim altgruplar ayrı ayrı verilecektir. Tabloların genel planı aşağıdaki gibi olacaktır: Nezaretteki bütün personel (1. sütun) üç gruba (2.-4. sütunlar) ayrılırken, hep birlikte 4. sütunda yer alan gayrimüslimler kendi içinde üç altgruba (5.-9. sütunlar) ayrılacaktır (daha fazla bilgi için bkz. Ek A).

---

ye Mektebi mezunlarına ilişkin çalışmasında da karşımıza çıkmaktadır. Bu konudaki bir istisna, Edmonds Polikarp François Rossi Terziyan adlı "klasik" Levanten memurdur. Bkz. Çankaya (1968-71, III, s. 127). Hariciye Nezareti'nde de nicel çözümlemeye dahil edilemeyecek kadar kısa bir süre görev yapan Terziyan, bir İtalyan'ın oğlu olduğunu belirtmekteydi (Har., SA86; karş. Har., TKE 1400, işe başvuru dilekçesi, 13 Kasım 1308/1892).

14 "Modern", "batılı" ve "laik" kavramlarının zımnen eşanlamlı sayılması, bu araş-tırmanın yazarının değil, 19. yüzyıl Osmanlılarının yaygın eğilimini yansıtmaktadır.

TABLO 3.1 HARİCİYE NEZARETİ PERSONELİ İÇİNDE GRUPLAR VE ALTGRUPLAR

	Toplam cevap veren (1)	Müsl. I[a] (2)	Müsl. II[a] (3)	Gayri-müsl. (4)	Rum (5)	Erm. (6)	Yah. (7)	Hır. Arap (8)	Avr. kök. (9)
Her grup ve alt grupta toplam sayı	*366*	*115*	*144*	*107*	*30*	*52*	*12*	*7*	*6*
Sütun 1'deki toplamın yüzdesi	100	31	39	29	8	14	3	2	2
ESKİ KUŞAK (MEMURİYETE 1875'TEN ÖNCE BAŞLAYANLAR)									
Kuşaktaki memur sayısı	*187*	*63*	*55*	*69*	*20*	*38*	*1*	*5*	*5*
Sütun toplamının yüzdesi[b]	51	55	38	64	67	73	8	71	83
GENÇ KUŞAK (MEMURİYETE 1876'DA YA DA DAHA SONRA BAŞLAYANLAR)									
Kuşaktaki memur sayısı	*179*	*52*	*89*	*38*	*10*	*14*	*11*	*2*	*1*
Sütun toplamının yüzdesi[b]	49	45	62	36	33	27	92	29	17

Notlar a: Bu tabloda ve sonraki tablolarda, "Müslüman I" başlığı "geleneksel" eğitim görenleri (Fransızcayı iyi bildiğini söylemeyenleri), "Müslüman II" başlığı ise "modern" eğitim görenleri (Fransızcayı iyi bildiğini söyleyenleri) belirtmektedir. Bu ölçüte göre gayrimüslimlerin hemen hepsi "modern"di.

b Personel kategorilerinin her kuşak içinde yer alanlarının yüzdesini göstermek için, her kuşaktaki örneklerin mutlak sayısını o personel kategorisiyle ilgili sütunun en üstündeki toplam örnek sayısına bölmeye dayanan bir oran hesaplaması yapılmıştır. Bu bakımdan her sütunda eski ve yeni kuşakların yüzdelerinin toplamı 100'dür.

Metinde zaman zaman tablolarda değerlendirilebilecek kadar istikrarlı olmayan bazı karşılaştırmalara da değineceğiz. Haliyle bu durum 3.1, 3.2 ve 3.3 no'lu tablolarda ayrı, sonraki tablolarda ise "diğer gayrimüslimler" başlığı altında bir arada gösterilen gayrimüslim memurların en küçük üç altgrubu Yahudiler, Hıristiyan Araplar ve Avrupa kökenliler arasındaki farklılıklar için de geçerlidir. Bu üç küçük altgrubun özellikleri keskin farklılıklar taşımaktadır, ama ayrı gruplar halinde sayıları güvenilir istatistikler elde etmeye yetmeyecek kadar azdır. Her ne kadar zaman içindeki değişimi bu yoldan incelemek istenir bir şey olsa da, tablolarda genellikle göstermeyeceğimiz bir başka ayrım ise, ilk atanma tarihine göre belirlenen kı-

demli ve kıdemsiz memurlar arasındaki "kuşak" farkıdır. Bütün nezaret personeli bu temelde ikiye bölündüğünde, daha genç kuşağın memuriyete -bu açıdan Abdülhamid'in tahta çıkışıyla bağlantısı yalnızca rastlantısal bir tarih olarak- 1876'da ve daha sonra girmiş kişilerden oluştuğu görülmektedir. Ne var ki, diğer grup ve altgrupların hiçbiri (Tablo 3.1, 2.-9. sütunlar) söz konusu tarihe göre yarı yarıya bölünmemektedir; ve dikkate değer sonuçlar her zaman kuşak karşıtlıklarından çıkmamaktadır. Bu nedenle metinde söz konusu karşıtlıktan genel olarak çözümlememize bir anlam kattığı ölçüde söz etmekle yetineceğiz.

Tıpkı genel nüfusta olduğu gibi, memurlar arasında da farklı etnik-dinsel kategorilerin görece ağırlığının yıllara göre değişkenlik göstermesi, idari temsili değerlendirme açısından, zaman içindeki değişimi kuşak karşıtlığının olanak verdiğinden daha kapsamlı olarak dikkate alma gereğini ortaya koymaktadır. İdeal olarak bunun en kolay yolu, farklı tarihlerde her personel kategorisinden kaç kişinin görev yaptığını gösterecek tablolar çıkarmaktır. Ama Ek A'da açıklandığı gibi, bir dizi etken Hariciye Nezareti'nde görevli memur sayısının zaman içinde keskin artış ve düşüş göstermesiyle belirlenen suni bir görünüm yaratmaktadır. Bu yapay gelgitin ulaştığımız sonuçları saptırmasını önlemek için, belirli bir yılda her personel kategorisindeki görevli sayısını, o yıldaki toplam görevli memur sayısının yüzdesine çevirebiliriz. Tablo 3.2 beş yıllık aralarla hesaplanan bu türden oranları vermektedir; zaman aralığı bakımından tek istisna, Hariciye Nezareti sicillerinde hakkında veri bulunan örnek sayısını önemli ölçüde düşüren Jön Türk tensikatından önceki son yıl olan 1908 rakamlarının kullanılmasıdır. Tablonun en altındaki sıralar, her personel kategerisinden görevli memur sayısının ulaştığı en yüksek düzeyi ve bu düzeyin hangi yıla ya da yıllara rastladığını göstermektedir.

Tablo, birkaç yüz personele sahip bir devlet kuruluşunu, kültürel olarak bölünmüş Müslüman çoğunluğun yanı sıra bazıları oldukça küçük düzinelerce etnik ve dinsel grubu barındıran bir toplumu tam temsil edebilecek bir yapıya kavuşturmanın güçlüğü hakkında bir fikir vermektedir. Ayrıca modernist Müslümanların görece ağırlığının 1870'ten itibaren kesintisiz arttığını, buna karşılık gelenekçi Müslümanların 1860'lardan başlayarak gerilediğini göstermektedir. En azından söz konusu nezarette modernistler gözle görülür biçimde gelenekçi dindaşlarının yerlerini almaktaydı.

Gayrimüslimlerin oransal önemi ise 1870'lerin ortasında en üst düzeye çıkmaktadır; bu durum üstü örtülü olarak 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşının ardından Tanzimat'ın eşitlikçilik düşüncesinden uzaklaşmayı yansıtmaktadır. Ama bir karşılaştırma yapıldığında, gayrimüslim altgruplar arasında değişkenlikler olduğu görülmektedir. Örneğin, Rumların oransal

Tablo 3.2 HARİCİYE NEZARETİ PERSONELİNİN SEÇİLMİŞ TARİHLERDEKİ BİLEŞİMİ (Her yıl için 1. sütunda verilen sayılar içindeki yüzdesi)

	Toplam cevap veren (1)	Müsl.I (2)	Müsl.II (3)	Gayri-müslim (4)	Rum (5)	Erm. (6)	Yah. (7)	Hır. Arap (8)	Avr. kök. (9)
1850	*27*	37	37	26	4	11	-	-	11
1855	*41*	41	32	27	10	7	-	-	10
1860	*64*	44	31	25	9	8	-	2	6
1865	*102*	40	26	33	14	13	-	2	5
1870	*129*	39	25	36	12	18	1	2	4
1875	*182*	34	29	37	11	20	1	3	3
1880	*222*	32	33	35	10	18	1	3	2
1885	*258*	34	34	32	10	16	2	2	2
1890	*303*	32	39	29	9	15	3	2	1
1895	*293*	31	41	28	8	14	4	2	1
1900	*256*	30	43	27	8	13	4	2	1
1905	*232*	28	45	27	7	13	4	2	1
1908	*213*	29	47	24	7	13	3	1	1
1910	*116*	21	52	28	9	14	3	1	0
1915	*42*	29	50	21	2	10	7	2	0

HER GRUP VE ALTGRUPTA GÖREVLİ MEMUR SAYISININ ULAŞTIĞI EN YÜKSEK DÜZEY:

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)
Memur sayısı	*310*	*99*	*123*	*92*	*27*	*47*	*12*	*6*	*5*
Yıl ya da yıllar	1891-1892	1889	1892-1893	1899, 1892-1893	1889	1888-1889	1893-1894	1880-1893	1863-1882

önemi 1860'ların ortasında doruğuna ulaşmıştı. Bunun tersine, Ermeni oranının doruğuna çıkışı yaklaşık on yıl sonraya rastlamaktaydı; nezarette görev yapan Ermenilerin sayısı Rumlardan epeyce fazlaydı. Bu olgular gayrimüslim bir grup olarak Rumların resmi ve yarı-resmi mevkilerde daha önce sahip olduğu üstünlüğün 1820'lerdeki Yunan Bağımsızlık Savaşının ardından hızla gerilediğini göstermektedir.[15] Önemli sayıda Rum Osmanlı egemenliği altında kalmış ve devletin hizmetinde çalışmaya devam etmişti. Ama Tablo 3.2 Rumların memuriyetteki yıldızının söndüğünü ve

15 Findley (1982a, s. 340-41); Richard Clogg, "The Greek *Millet* in the Ottoman Empire", *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, ed. Braude ve Lewis, II, s. 185-207.

böylece Ermenilere Tanzimat'ın eşitlikçilik anlayışından en çok yararlanan grup olma yolunun açıldığını doğrulamaktadır.[16] O dönemde "millet-i sadıka" olarak anılan Ermeniler, bu üstünlüğü milliyetçi çatışmanın Osmanlı-Ermeni ilişkilerini bozduğu yüzyılın son çeyreğine değin korudular. Son olarak, en küçük üç gayrimüslim altgrupla ilgili rakamlar, Avrupa kökenlilerin Tanzimat döneminden yararlananlardan olduğunu, Hıristiyan Arapların kronolojik olarak ara bir yerde durduğunu ve Yahudilerin de Abdülhamid döneminden yararlananlardan olduğunu göstermektedir. İmparatorluk bir süre daha yaşamış olsaydı, tıpkı Ermenilerin Rumların yerini almasında olduğu gibi, Osmanlı Yahudilerinin de memuriyette en önde gelen gayrimüslim azınlık olarak Ermenilerin yerini alıp alamayacağı konusunda tahmin yürütmek ilginç olabilir. Böyle bir durum Tanzimat eşitlikçiliğinin uğradığı aşınmanın daha da ileri bir göstergesi olurdu, çünkü Osmanlı Yahudileri 1900 dolaylarında Osmanlı Ermenilerinin beşte biri ve Osmanlı Rumlarının onda biri kadardı.[17] Yine de Rumların 1821'e değin bir yüzyılı aşkın süre tekellerinde tuttukları bir mevki olan Divan-ı Hümayun tercümanlığını yürüten son kişinin Davud Efendi adlı bir Yahudi olması ilginç bir noktadır.[18]

Farklı türden memurların idari sistem içinde nasıl ilerlediği konusunda ulaştığımız çıkarsamaların doğruluğunu belirlemenin bir yolu, memurların Tablo 3.3'te gösterilen doğum ve ilk atanma tarihlerini incelemektir. En azından üç büyük personel kategorisi için, en eskiden en yeniye doğru giden doğum ve ilk atanma tarihi yelpazeleri geniştir, ama gruplar arasında pek az farklılık göstermektedir (Tablo 3.3, 2.-4. sütunlar). Bununla birlikte medyanlar[19] gelenekçi Müslümanların hem tarih, hem de yaş bakımından modernistlerin çoğundan önce memuriyete başladığını ortaya koy-

16 Ergin (1939-43, II, s. 626; Karpat (1985, s. 51).

17 Karpat (1985, s. 160, 1897 nüfus sayımı).

18 Ergin (1939-43, II, s. 534).

19 Tablo 3.3 ve sonraki birçok tabloda vurgulanan medyan, bütün örneklere ilişkin değerler sayısal düzende sıralandığında, orta değeri simgeleyen bir istatistiktir. Örneklerin sayısı çiftse, medyan iki orta örneğin ortalamasıdır. Örneğin, Tablo 3.3'ün 1. sütunu, incelemeye konu olan 366 Hariciye memurunun doğum tarihlerinin 1808 ile 1880 arasında değiştiğini ve medyan doğum yılının 1856 olduğunu göstermektedir. Başka bir deyişle, memurların yarısı 1808 ile 1856 arasında, öteki yarısı da 1856 ile 1880 arasında doğmuştur. Verili bir değişkene ilişkin değerler dizisinin orta noktasını tanımlamaya yönelik istatistiksel bir yöntem olarak medyan, genelde kısaca "ortalama" denen aritmetik ortalamaya yeğ tutulur; çünkü medyanın hesaplanmasında tekil örneklere ilişkin uç değerler etkili olmaz. Bu farklılığın önemi, 8. Bölüm'de sunulan ücret verilerindeki gibi, değerlerin birbirinden çok uzak olduğu durumlarda daha da belirgin hale gelir. Sözü edilen örnekte ücret sistemindeki aşırı eşitsizlik, tipik bir memurun kazancını gösterme açısından, ortalamanın medyana oranla daha az

TABLO 3.3 DOĞUM VE İLK ATANMA TARİHLERİ, İLK ATANMADAKİ YAŞLAR

	Toplam cevap veren (1)	Müsl. 1 (2)	Müsl. 11 (3)	Gayri-müslim (4)	Rum (5)	Erm. (6)	Yah. (7)	Hır. Arap (8)	Avr. kök. (9)
Sayı	*366*	*115*	*144*	*107*	*30*	*52*	*12*	*7*	*6*
YELPAZE									
(İlk atanma yılları)	1831 - 1899	1834 - 1891	1831 - 1899	1831 - 1899	1848 - 1895	1843 - 1890	1867 - 1892	1857 - 1899	1831 - 1890
(Doğum yılları)	1808 - 1880	1819 - 1878	1817 - 1878	1808 - 1880	1832 - 1873	1823 - 1869	1845 - 1872	1835 - 1880	1808 - 1863
MEDYAN									
(İlk atanma yılı)	1875	1873	1879	1871	1869	1871	1885	1871	1843
(Doğum yılı)	1856	1856	1860	1851	1845	1851	1865	1851	1823
İLK ATANMADA YAŞ MEDYANI[a]	18	16	18	19	19	19	19	19	19

Not a: Yaş medyanları, hemen yukarıda verilen medyan atanma ve doğum yılları arasındaki farka eşit olmadığı için, hatalı gibi görünebilir. Ama medyanların matematiksel oynamaya açık olmaması nedeniyle, yaş medyanlarını bu yoldan hesaplamak olanaksızdır (bkz. s. 101, dipnot 19). Burada verilen yaş medyanları, her bireyin doğum tarihinin atanma tarihinden çıkarılması ve elde edilen yaşların medyanının bulunması yoluyla hesaplanmıştır.

maktadır. Gayrimüslimlerin çoğu gelenekçi Müslümanlardan daha genç bir yaşta olmasa da, daha önceki bir tarihte memuriyete başlamışlardı. Gayrimüslim altgruplar arasındaki karşılaştırma, yine Ermenilerin Rumların yerini aldıklarına işaret etmektedir. Avrupa kökenliler büyük bir farkla

---

temsili bir nitelik taşımasına yol açmaktadır. Hesaplanma tarzından dolayı medyan, matematiksel oynamaya açık olmama yönüyle ortalamadan ayrılmaktadır. Karş. Hubert M. Blalock, Jr., *Social Statistics*, 2. b., New York, 1972, s. 55-72. Örneğin, Tablo 3.3'de üç büyük personel grubu için gösterilen medyan doğum yıllarından (2.-4. sütunlar) bütün memurların medyan doğum yılını (1. sütun) hesaplanmanın aslında hiçbir yolu yoktur; 2.-4. sütunlarda gösterilen üç doğum yılı medyanının 1. sütundaki değerin "ortalama"sı olması konu dışıdır. Benzer biçimde, bütün gayrimüslimlerin doğum yılı medyanının (4. sütun) beş gayrimüslim altgrubununkinden (5.-9. sütunlar) hesaplanması mümkün değildir.

en kıdemli memur kategorisini oluştururken, Yahudiler en genç kategoriyi temsil etmektedir.

Tablo 3.3'le ilgili son nokta, ilk atanma yaşlarıyla ilgilidir. Bu rakamlar üç büyük gruptan gelenekçi Müslümanların çoğunlukla memuriyete en erken, gayrimüslimlerin de en geç yaşta başlayan grup olduğunu ortaya koymaktadır. Yaş rakamlarının önemi, sonraki bölümde ele alınacak olan eğitim konusunda verdikleri ipuçlarında yatmaktadır. Personel kategorilerinin çoğunda ilk atanmaya ilişkin yaklaşık yaş medyanının genç "kuşak"ta bir yıl kadar artması, eğitimi tamamlama yaşının yükseldiğini gösteren ve işaret edilmesi gereken bir olgudur.

Şimdiye değin sunulan tablolar, nüfus sayımı rakamlarıyla karşılaştırma yoluyla, farklı grupların mülkiye içindeki temsilinin genel nüfus içindeki ağırlıklarıyla ne ölçüde örtüştüklerini belirlemeye yönelik bir temel oluşturmaktadır. Acaba Hariciye Nezareti, personelini hangi "genel nüfus"un içinden seçiyordu? Bu adamlar gerçekten bütün imparatorluğu temsil edebiliyorlar mıydı? Yoksa memuriyete almada fiilen başvurulan katman, 18. yüzyılın sonunda olduğu gibi, daha dar mıydı? Memurların doğum yerlerine göz atmak bu soruya ışık tutacaktır.

Tablo 3.4 üç büyük grup arasında çok küçük farklılıklar olmak üzere, Hariciye memurlarının dörtte üçünün İstanbul doğumlu olduğunu göstermektedir. Bu tabloda belirtilen diğer bölgeler arasında, herhangi bir personel kategorisinde yüzde 10'u geçebilen pek enderdir. 1768-1836 döneminin reisü'l-küttablarının ancak yüzde 30 kadarının İstanbul dışındaki yerlerden geldiği ve bunların da çok azının yönetici sınıfla bağlantısız taşralılar olduğu göz önüne alındığında, Tablo 3.4 memuriyete almada coğrafi dağılım alanının belirgin bir genişleme göstermediğini ortaya koymaktadır. Ama baba mesleklerine ilişkin verileri ele alırken göreceğimiz gibi, başka bakımlardan bir genişleme söz konusuydu.

Tablo 3.4'teki coğrafi başlıklardan Anadolu, 19. yüzyıl sonu Osmanlı idari coğrafyası açısından, doğudaki Trabzon, Erzurum, Van ve Diyarbakır vilayetlerini de kapsamak üzere bütün Küçük Asya'yı ifade etmektedir.[20] İzmir'i de içine alan Aydın vilayeti, Anadolu'daki doğum yerleri arasında adı en sık geçen yerdir. Balkanlar'daki doğum yerleri arasında en

---

20 Diyarbekir ve Van vilayetlerinin küçük bölümleri bugünkü Suriye'ye taşmaktaydı. Buna karşılık Halep vilayetinin büyük bir bölümü ile Zor sancağının bir bölümü bugünkü Türkiye içinde kalmaktaydı. Tabloların kapsadığı memurlardan hiçbiri sınır ötesine bu gibi taşmaları hesaba katmakta güçlük çıkacak yerlerde doğmamıştı. Doğum yerlerinin doğruluğunu kontrol etmek için, Cuinet (1890, I, önkapak haritası) ve Şemseddin Sami'den (1306-1316/1889-1898) yararlandım; ayrıca bkz. McCarthy (1983, s. 146, haritalar).

TABLO 3.4 HARİCİYE MEMURLARININ DOĞUM YERLERİ
(Her kategori için verilen memur sayısı içindeki yüzdesi[a])

	Toplam cevap veren (1)	Müsl. I (2)	Müsl. II (3)	Gayri-müslim (4)	Rum (5)	Erm. (6)	Diğer gay.müs. (7)
Sayı	*366*	*115*	*144*	*107*	*30*	*52*	*25*
İstanbul ve çevresi	76	78	74	78	70	88	64
Anadolu	6	4	8	7	7	8	4
Balkanlar[b]	10	10	11	7	17	2	4
Arap toprakları	4	3	5	5	-	2	16
Osm.İmp.dışındaki topraklar[c]	2	2	1	4	3	-	12
Diğer, belirsiz	1	2	1	1	3	-	-

Notlar a: Her sütundaki oranların toplamının 100'ü bulması gerekiyorsa da, yuvarlamalar nedeniyle bazen tam böyle olmayabilir. Bu bölümde ve sonraki bölümlerde benzer biçimde formatlanmış tablolar için de aynı şey geçerlidir.
b Ege adalarını ve Kıbrıs'ı da içermektedir.
c Avrupa ya da Kafkaslar'daki topraklar.

sık anılan bölge Makedonya'dır ve en azından Müslümanlar açısından, ikinci sırada Bulgaristan yer almaktadır. Arap topraklarında Müslümanlar açısından Irak, gayrimüslimler açısından ise Lübnan'ı da içine alan Suriye, adları en sık geçen doğum bölgeleridir. Osmanlı İmparatorluğu dışındaki topraklardan gelen Müslümanların çoğu Kafkasya doğumludur; Avrupa kökenliler altgrubunda yer alan birkaç gayrimüslimin doğum yerleri Almanya, Fransa ve Polonya'dır. Anadolu, Balkanlar, Arap toprakları gibi büyük birimler dönemin vilayetlerinden daha büyük olmayan birimlere ayrıldığında, bu birimlerin hemen hemen hiçbirinden Hariciye Nezareti'nin toplam personel sayısının zerresi kadar memur çıkmamıştır. Başka yerlerde doğmuş olanlara göre, İstanbulluların ezici bir üstünlüğü vardı.

Kuşak farklılıkları bu resme, Müslümanlar ve gayrimüslimler açısından farklı biçimlerde nüanslar katmaktadır. Müslümanlar açısından kuşak karşıtlığı, memuriyete almada İstanbul ve Anadolu ağırlığının zamanla gerilediğini, Balkanlar'dan ve -yalnız modernist Müslümanlar için olmak üzere- Arap topraklarından gelme memurların küçük çapta arttığını göstermektedir. Bu artışlardan sonra bile, tablolarda belirlenen doğum yerlerinden çıkan her iki Müslüman grubuna mensup genç kuşağın oranı hiçbir zaman yüzde 12'yi geçemedi. 19. yüzyılın son çeyreğine damgasını vuran Abdülhamid'in Arap yanlısı politikaları ve ayrıca çoğu Müslüman olan milyon-

larca muhacirin göçü[21] göz önüne alındığında, memuriyete alma alanının genişlemesi pek çarpıcı görünmemektedir. Kuşkusuz Abdülhamid'in Arap politikasının bir ifadesi olarak Müslüman Arap memurların sayıca artması, Hariciye Nezareti'ndeki temsil oranı 1875-1880 arasında doruğuna çıkan (bkz. Tablo 3.2) Hıristiyan Arapların memuriyete alınmasındaki gelişmeyle birlikte değerlendirilmelidir.

İstanbul dışındaki yerlerden gelme Müslüman memurların sayısı zaman içinde az da olsa artarken, gayrimüslimler açısından kuşaklar arasındaki sayısal azalmayla birlikte, memuriyete alma alanı da başkentin dışına pek çıkmayacacak bir düzeyde daraldı. Değişim daha çok genç kuşağının dörtte üçü Yahudi olan "diğer gayrimüslimler"le (tablo 3.4, 7. sütun) ve Ermenilerle ilgilidir. Memuriyete 1876'da ya da daha sonra başlamış 14 Ermeninin de İstanbul doğumlu olması, memuriyete almadaki coğrafi dağılım alanının daraldığını ortaya koyan verilerin en açık örneğini ve Ermeniler açısından özellikle Doğu Anadolu'yla ilintili milliyetçi gerilimlerin bir yansımasını oluşturmaktadır.[22]

19. yüzyıl sonlarının Hariciye memurları arasında İstanbul doğumlular hâlâ çoğunluktaydı; Tanpınar'ın romanında anlatıldığı gibi, Abdüsselam Bey'in konağının birçok sakininin durumu da hiç kuşkusuz aynıydı. Bu hanehalkında olduğu gibi, İstanbul doğumlu birçok Hariciye memurunun babası da pekâlâ başka bir yerde doğmuş olabilirdi. Birçok memur çocuğu babasının görev yerinin sürekli değişmesi nedeniyle imparatorluğun farklı kesimlerinde yaşamış olmalıydı. Memuriyete almaya ilişkin resmi mekanizmaların etkileri çeşitli kuşakları kapsayan bir döneme yayılabildiği için, bazı taşra ailelerinde bir kolun İstanbul'a yerleşmesi ve resmi görevlere girme yolunu açması da mümkündü. Peki, sicill-i ahval kayıtları memurların aile kökenlerine ışık tutuyor mu?

Kayıtları hazırlamak için kullanılan soru formunda, doğum yerinin geleneksel aile ocağından farklı olup olmadığının belirtilmesi istenmiyordu. Cevap verenlerin üçte ikisi bu tür bir bilgi vermemişti; yine de bilgi verenlerin cevaplarından birtakım sonuçlar çıkarılabilir. Üç büyük personel kategorisi açısından bu noktaya değinmeyenlerin oranı gelenekçi Müslümanlarda neredeyse yüzde 90, modernist Müslümanlarda yaklaşık yüzde 60 ve gayrimüslimlerde de aşağı yukarı yüzde 50'dir. Bu farklılıklar, gelenekçi

21 Karpat 1862-1914 arasında imparatorluğa gelen göçmenlerin toplam sayısını 3,5-4 milyon olarak tahmin etmektedir; 1 Mart 1982 tarihli özel mektup. Ayrıca bkz. Karpat (1985, s. 60-77).

22 Ermeniler bu dönemde Doğu'da Osmanlı idaresinde görev almaya devam ettiler; bkz. Krikarian (1977).

Müslümanlara oranla hareketlilik düzeyi terimin her anlamında daha yüksek olan modernist Müslümanlar ve gayrimüslimler açısından memuriyete alınmanın daha geniş bir coğrafi alana dayandığına işaret etmektedir. Kuşaklar boyunca İstanbul'a yönelme eğiliminin, tarihsel bakımdan resmi görevlerle en az bağlantılı olan gayrimüslimler arasında öteki gruplara göre daha güçlü olması hiç de şaşırtıcı değildir.

Aile kökeninin dayandığı yerlere ilişkin veriler arasında belki de en sağlam gösterge, doğum yerleri değil, geleneksel aile memleketi olarak belirtilen yerlerle ilgilidir. Anadolu'da çok sayıda gayrimüslim Bursa vilayetinden, doğum yeri yerine geleneksel aile memleketi olarak söz etmektedir. Doğum yeri olarak değil de, geleneksel aile memleketi olarak belirtilen diğer Anadolu vilayetleri arasında Ankara, Konya, Sivas ve Mamuretü'l-Aziz (Elazığ) yer almaktadır; memleketleri olarak bu vilayetleri belirtenler, modernist Müslümanlar ve biraz daha yaygın olmak üzere Ermenilerdi. Anadolu dışındaki yöreler için, Suriye örneği dışında, kuşaklarca süren bir göçe ilişkin karşılaştırılabilir nitelikte başka veri yoktur. Doğum yeri olarak bugünkü Suriye topraklarını belirten gayrimüslimlerin oranı, buranın doğumlarından önceki bir tarihte aile memleketi olduğunu söyleyenlerin oranına göre yarıdan daha azdır. (Aslına bakılırsa, tablolarda yer alan yedi Hıristiyan Arabın dördü İstanbul doğumluydu.) O halde, Abdüsselam Bey'in konağında olduğu gibi, kuşaklar boyunca süren aile göçü Hariciye personelinin şekillenmesine en azından bir ölçüde katkıda bulunmuştur. Bununla birlikte, aile memleketinden hiç söz etmeyen üçte ikilik bölümün çoğunlukla bir kuşaktan daha uzun bir süre İstanbul'da oturan ailelere mensup olduklarını kabul eder ve bunlara baba memleketi olarak İstanbul'u belirtenleri eklersek, Hariciye memurlarının dörtte üç gibi büyük bir bölümünün İstanbulluların oğul ve torunları olduğu sonucuna varabiliriz.

Bu bakımdan Hariciye personelinin temsil düzeyinin en iyi ölçülebileceği kıstas olarak elimizde başkentin nüfusu kalmaktadır. Tablo 3.5 kentin nüfusuna ilişkin Osmanlı istatistiklerini, bu verilerin tarihine en yakın düşen Hariciye personeli verileriyle karşılaştırmaktadır.[23] Nüfus verilerinde Müslümanlar arasında, daha önceki tablolarda görüldüğü gibi, eğitime

23 Burada, en yakın tarihli alduğu için Karpat'ın Osmanlı nüfusu araştırmasını kullandık. Nüfus sayım tarihlerinin her zaman çok dağru almadığına işaret etmek gerekiyar. 1881-1882 sayımı 1893'e değin tamamlanamamıştı ve "1914" nüfus sayımının verileri yaklaşık 1905-1906 yıllarına aitti; Karpat (1985, s. 33, 35). Osmanlı nüfus araştırmalarıyla ilgili alarak başta McCarthy (1983) almak üzere başka bilim adamları da änemli çalışmalar yapmışlardır; ayrıca bkz. Shaw (1978, s. 325-38); a.y. (1979, s. 403-26); a.y. (1980, s. 191-205).

TABLO 3.5 HARİCİYE NEZARETİNDE VE İSTANBUL NÜFUSUNDA ETNİK-DİNSEL GRUPLARIN TEMSİL ORANI
(8. ya da 9. sütunlarda[a] verilen toplam sayılar içindeki yüzdesi)

	Müsl. (1)	Gayri-müslim (2)	Rum (3)	Erm. (4)	Yah. (5)	Hır. Arap (6)	Avr. kök. (7)	(İst.'un erkek nüfusu) [Har.Nez. memur sayısı] (8)	Toplam İst. nüfusu[a] (9)
1844 nüfusu	48	52	21	23	5	?	2 [b]	*(213.693)*	?
1850 H.Nez.	74	26	4	11	0	0	11	*[27]*	
1857 nüf.	47	53	25	19	6	?	1 [b]	*(238.234)*	?
1857 H.Nez.	72	28	9	9	0	2	8	*[53]*	
1882 nüf.	54	47	20	18	6	?	0.3 [b]	*(219.431)*	*(380.804)*
1882 H.Nez.	66	34	10	18	2	3	2	*[236]*	
1897 nüf.	55	45	19	17	4	?	0.3 [b]	*(522.144)*	*(903.482)*)
1897 H.Nez.	72	28	8	13	4	2	1	*[286]*	
1914 nüf.	62	38	23	8	6	?	0.3 [b]	?	*(909.978)*
1908 H.Nez.	76	24	7	13	3	1	0.5	*[213]*	

NÜFUS VERİLERİ KAYNAĞI:
Karpat, *Ottoman Population*, 160-61, 188-89, 203, 206-207.

Notlar a: Bütün Osmanlı memurlarının erkek olması ve Osmanlı nüfus sayımlarında eksik sayım sorununun özellikle kadınlarda ciddi boyuta varması nedeniyle, nüfus sayımı verilerinin cinsiyete göre ayrıldığı durumlarda, sayım verilerine dayalı oranların hesaplanmasında yalnız erkeklere ilişkin rakamlar kullanılacaktır; diğer durumlarda zorunlu olarak erkek ve kadınları kapsayan toplam rakamlar esas alınacaktır.
b Bu oranlar Latin Katoliklerle ilişkin nüfus sayımı verilerine dayanmaktadır.

dayalı bir ayrım yapılmadığı için, burada iki grup Müslüman tek kategori altında görünmektedir. Hariciye Nezareti verileri ile nüfus sayımlarındaki nüfus kategorileri arasında da bazı bağdaşmazlıklar bulunmaktadır. "Rum" terimi aslında Ortodoks Hıristiyanları ifade etmektedir; dolayısıyla kentte yaşayan etnik Rum nüfusunun küçük bir farkla bile olsa fazla görünmesine yol açmaktadır. Hıristiyan Araplara ilişkin nüfus verilerinin yokluğu, bunların sayım sonuçlarında, "Rum" olarak adlandırılan Ortodokslar kategorisi gibi çeşitli dinsel cemaatlere dahil edildiğini göstermektedir. Dolayısıyla tablodaki karşılaştırmalar bazı bakımlardan tam doğru değildir. Ayrıca zaman içinde toplam nüfusta görülen dalgalanmalar, sayım sonuçlarının bir ihtiyat payı koymadan kullanılamayacağını ortaya koymaktadır; bununla birlikte teknik gelişmelerle son sayımların muhtemelen öncekile-

re göre daha güvenilir hale geldiği söylenebilir. Burada nüfus sayımı verileri, kente ilişkin eldeki en ayrıntılı rakamlar olarak kabul edilmelidir.

Tablo 3.5'te göze çarpan ilk karşılaştırmalı bulgu, toplu olarak gayrimüslimlerin Hariciye personeli içindeki oranının hiçbir zaman kent nüfusundaki ağırlığa ulaşamadığıdır. Bu tablodaki rakamlar, aradaki uçurumun en fazla 1880'lerin başlarında daraldığını göstermektedir; ama Tablo 3.2 ile yapılan bir karşılaştırma, elde 1870'lere ait karşılaştırılabilir nüfus verilerinin olması halinde, gayrimüslimlerin Hariciye Nezareti'ndeki temsil oranının o dönemde en yüksek düzeyde çıkacağını göstermektedir.

Gayrimüslim altgruplar arasında, Rumların Hariciye Nezareti'ndeki oranı hiçbir zaman kent nüfusundaki ağırlığa yaklaşmadı. Nüfus sayımı kayıtlarında "Rum" olarak geçenlerin küçük bir bölümünü etnik köken olarak Rum değil, Ortodoks olduğunu kabul etsek bile -ki bu durum Balkanlar'a ya da Arap topraklarına göre İstanbul'da çok daha az görülen bir şeydi- Rumların temsil düzeyinin düşüklüğü son derece açıktır. Bunun Yunan Bağımsızlık Savaşına kadar uzanan nedenlerine daha önce değinmiştik.

Ermeniler açısından Tablo 3.5, başlangıçta nüfus ağırlığına göre düşük olan nezaretteki temsil oranlarının daha sonra bu ağırlığın üzerine çıktığı gibi bir izlenim uyandırmaktadır. Doğrusu işin aslı tam olarak böyle değildi. Tablo 3.2 ile yapılan bir karşılaştırma, Ermenilerin Hariciye Nezareti'ndeki göreli üstünlüğünün, genelde gayrimüslimlerin yaşadığına benzer biçimde, Abdülhamid'in saltanatı boyunca düştüğünü göstermektedir. Sonraki yıllarda görülen "ağırlığının üzerinde temsil" durumunun, 1897'den sonra Osmanlı-Ermeni ilişkilerinde yaşanan büyük gerilim döneminde İstanbul nüfusu içindeki Ermeni oranının çok daha hızlı düşmesinden kaynaklanmıştır.[24] O tarihte Ermenilerin merkezi idaredeki konumu, daha önce Rumların başına geldiği gibi, kuşkulu bir hal almaya başlamıştı.

Nezarette nispi temsil düzeyine ulaşabilen gayrimüslim altgruplar yalnızca küçük olanlardı. En azından 1914 nüfus sayımındaki Yahudi rakamının istikrarsız olduğunu kabul etme koşuluyla, hakkında karşılaştırmaya uygun veriler bulunan iki altgrup, yani Avrupa kökenliler ve Yahudiler için bu saptamanın belirli tarihlerde geçerli olduğu görülüyor.[25] Diğer gayrimüslimlerin tutulmadığı Abdülhamid döneminde, en küçük gayrimüslim

---

24 1906-07 nüfus verilerine göre, Ermeniler o sırada İstanbul ve çevresindeki erkek nüfusunun ancak yüzde 6'sını oluşturuyordu: Karpat (1985, s. 168-69).

25 1906-07 nüfus verileri Yahudilerin İstanbul'daki erkek nüfusunun yüzde 4,6'sını oluşturduğunu göstermektedir; bu rakam, 1914 nüfus verilerine göre, Hariciye memurları arasındaki orana daha yakındır: *a.g.e.*, s. 168-69.

cemaatlerinin kayırılmış olması mümkün müdür? Yahudilerin bu nezarette bir dereceye kadar Ermenilerin yerini aldığına daha önce işaret etmiştik. İleride 7. Bölüm'de Abdülhamid'in küçük azınlıkları gözetmiş olabileceğine ilişkin niteliksel kanıtları göreceğiz.

Şimdiye değin toplumsal kökenler sorununu özellikle etnik ve dinsel bağlantılar ile doğum yerleri açısından ele aldık. 19. yüzyıldaki idari genişleme göz önüne alındığında, incelenmeye değer bir başka nokta daha ortaya çıkmaktadır. Eski kalemiyede, her ne kadar kendi bünyesinden gelen insanlar işe alınıyorduysa da, 18. yüzyılın sonunda 2.000 olan memur sayısının, memur çocuğu olmayanları işe almaksızın 35.000 dolayına -ve ciddi memur olmayanlarla birlikte çok daha yüksek bir düzeye- çıkması olanaksızdır. Tablo 3.6 bu noktaya ilişkin verileri özetlemektedir.

TABLO 3.6 HARİCİYE MEMURLARININ BABA MESLEKLERİ
(Mesleği bilinen babalar içindeki yüzdesi)

	Toplam cevap veren (1)	Müsl. I (2)	Müsl. II (3)	Gayri-müslim (4)	Rum (5)	Ermeni (6)	Diğer G.müsl. (7)
Mesleği Bilinen Babaların Sayısı[a]	*319*	*104*	*132*	*84*	*27*	*42*	*15*
Mülkiye Memuru	45	41	63	21	30	14	27
Saray Görevlisi	6	9	6	4	11	0	0
İlmiye Mensubu	5	9	5	-[b]	-[b]	-[b]	-[b]
Asker	11	15	11	5	15	0	0
Diğer Memurlar	8	8	5	11	15	7	13
Toprak Sahibi, Eşraf	5	4	5	6	4	2	20
Tüccar, Sarraf	16	10	4	43	22	64	20
Esnaf, Zanaatkâr	3	4	0	8	0	12	13
Diğer	1	1	1	2	4	0	7
Mesleği Bilinmeyen Babaların Sayısı	*36*	*10*	*8*	*18*	*2*	*8*	*8*

Notlar a: Dosyalara birden fazla oğlu girmiş babaları bir kezden fazla sayma olasılığını ortadan kaldırmak ve mesleği bilinmeyen babaları çıkarmak üzere gerekli düzenlemeler yapılmıştır; oranlar bu sıradaki sayılara dayanmaktadır.
b Gayrimüslimlerin ilmiye sınıfında yer alması mümkün değildi.

Tabloyu yorumlamadan önce çeşitli hususlara dikkat çekmek gerekiyor. Birincisi, köleliğin Osmanlı toplumunda hâlâ bir gerçeklik olmasına karşın, devlet hizmeti için köleleri eğitme uygulaması ortadan kalkmaya yüz tutmuştur. Bu nedenle incelediğimiz kayıtlarda bu bağlamda tek bir

örneğe rastlanmaktadır: Sadrazam Hüsrev Paşa'nın (ö. 1855) evinde yetişen ve sonradan hariciye nazırlığı, sefirlik ve hatta kısa bir süre sadrazamlık yapan İbrahim Edhem Paşa.[26] Bu örnekte de efendi, baba yerine sayılmaktadır.

İkinci bir husus, Tablo 3.6'da sayıları verilen kişilerin, önceki tablolarda olduğu gibi Hariciye memurları değil, onların babaları.olmasıdır. Sayıların farklılığı, memurlar arasında birçok kardeşin bulunmasından doğmaktadır. Bir örnekte Müslüman üç kardeşten ikisi gelenekçi, biri de modernist gruptadır.[27] Modernist Müslümanlar arasında dört çift kardeş örneği vardır.[28] Gayrimüslimler arasında da bir çift Rum, iki çift Ermeni, bir çift Yahudi ve bir çift Hıristiyan Arap olmak üzere kardeş memurlar bulunmaktadır.[29] Tablodaki bütün rakamlar, belirli bir personel kategorisinde birden fazla oğlu, babaların iki ya da daha çok kez sayılmasını önleyecek şekilde düzenlenmiştir. Örneklerin toplam sayısı üç büyük grubun toplamından bir eksik görünmektedir; bu da her iki Müslüman grupta oğulları bulunan babayı bir kezden fazla saymamanın sonucudur.

Son olarak, yüzdelik oranların hesaplanmasında mesleği bilinmeyen babalar dışarıda tutulmuştur. Sicill-i ahval formunda baba mesleğinin belirtilmesi istendiğinden, bazı memurların bu bilgiyi vermeyi niçin ihmal ettikleri açık değildir. Bu tür ihmallerin gayrimüslimler arasında daha yaygın

26 BBA, DSA II, 218, İbrahim Edhem Paşa; karş. İnal (1964-65, s. 600-35). Kölelik hakkında bkz. Toledano (1982).

27 Gelenekçi Müslümanlardan Mustafa Nuri Bey ve Ali Rifat Bey (Har., SA305 ve 62) ile modernist Müslümanlardan Sadrazam Ahmed Tevfik Paşa (Har., SA429) Ferik İsmail Hakkı Paşa'nın oğullarıydı. Sicill-i ahval kayıtlarında genellikle babaların yaşamına ve memuriyet dönemine ilişkin hiçbir tarih yer almamaktadır. Babaların Tablo 3.3'te doğum ve ilk atanma tarihleri gösterilen memurlardan bir kuşak yaşlı olmasından hareketle bazı çıkarsamalar yapılabilir.

28 Çapanzade Yusuf Agâh Efendi ve Ahmed Şakir Paşa (BBA, DSA I, 196 ve 606), Ömer Hulusî Efendi'nin oğulları; Mehmed Esad Bey ve Sadullah Paşa (Har., SA172 ve 424), (Sadullah Paşa'nın daha sonraları Müftîzade Esad Muhlis Paşa olarak andığı) eski Kürdistan valisi Esad Paşa'nın oğulları; Mehmed Feridun Bey ve Aziz Harun Bey (Har., SA33 ve 181), Teşrifat Nazırı Mehmed Kâmil Bey'in oğulları; Mehmed Nuri Rifat Bey ve Mustafa Şekib Bey (Har., SA148 ve 169) Hariciye Nazırı ve Sadrazam Ârifî Paşa'nın oğulları.

29 Alexander ve "Etienne" Karatodori (Har., SA42 ve 30), Constantine Karatodori'nin oğulları; Aram ve Ohan Bağdadlıyan (Har., SA45 ve 31), Minas der Mesrob Bağdadlıyan'ın oğulları; Hımayak ve Neşan Safer (Har., SA138 ve 124), Agop Canik'in oğulları; Cemil ve Selim Gürcî (Har., SA513 ve 551), Bağdatlı Benyamin Gürcî'nin oğulları; Feyzî ve Nasrî Franko (Har., SA173 ve 66), eski Lübnan mutasarrıfı Franko Paşa'nın oğulları.

olması, bunların memuriyetteki tecrübesizlikleriyle ve babalarının mesleğinde övünülecek bir yön görmemeleriyle ilgili olabilir. Baba mesleği sorusuna cevap vermeme oranı, ileride daha açıkça görüleceği gibi, çoğunlukla görece mütevazı ailelerden gelen Yahudiler arasında nispi olarak en yüksek düzeydedir. Buna karşılık, gayrimüslimler arasında cevap vermeme oranı en düşük altgrup, sosyal bakımdan avantajlı oldukları birçok belirtiden anlaşılan Rumlardır.[30]

Tablo 3.6'da gösterilen baba meslekleri üç gruba ayrılmaktadır: mülkiye memurluğu, öteki devlet hizmetleri ve devlet hizmeti dışındaki uğraşlar. Devlet hizmetinde olmayan babaların oranı yaklaşık yüzde 25'ti. 1768-1836 arasında görev yapmış reisü'l-küttabların babaları arasında ise, köle ya da devlet hizmetlisi olmayanların oranı yaklaşık yüzde 20'ydi. Memur olmayan ailelerin çocuklarını memuriyete almadaki bu hafif artış, kuşkusuz bütün personel gruplarına eşit dağılmış değildi. Memuriyete alma oranı modernist Müslümanlarda yüzde 10'la en düşük düzeyde, gayrimüslimlerde ise doğal olarak yüzde 59'la en yüksek düzeydeydi. Her ne kadar Hariciye personeli içinde İstanbul doğumluların oranı yüzyıl önce reisü'l-küttablar için olan düzeye yakınsa da, memuriyete almada, en azından baba mesleği açısından, belirli bir esneklik söz konusuydu.

Memur olmayan babaların meslekleri de başlı başına ilginç bir konudur. 18. yüzyıl sonlarına ilişkin benzer veriler bölük pörçük olmakla birlikte, zanaatkâr, tüccar ve bir ölçüde taşralı toprak sahiplerine dayalı bir bi-

30 Birçak Rum memurun durumu incelendiğinde, babaların ağullardan daha yüksek kanuma yükseldiği gärülmektedir. Fedan Andaniadi'nin (Har., SA176) dağrulanması mümkün son görevi Stackholm'deki sefarette birinci kâtiplikti; babası ise Mühendishane-i Berri-i Hümayun'da başhekim ve merhum Valide Sultan'ın özel hekimi Hristaki Paşa'ydı. Brüksel elçiliğinde müsteşar alan ve bazı kaynaklara gäre daha sanra Lahey artaelçiliğine atanan Aristarki Beyzade Aleka Bey (Har., SA504), babasının Samas Prensi Miltiadi Paşa alduğunu belirtmektedir. Memuriyetini bir dizi sefaret gärevleriyle bitiren Alexander Dasias (Har., SA505), saray hekimlerinden Dr. Yargi Dasias Efendi'nin ağluydu. İstefanaki Fatiadi Bey (Har., SA4) Şûra-yı Devlet azasıydı, babası Fatiadi Paşa ise Girit valiliği yapmıştı. Yahya Karaca Paşa (BBA, DSA II, 1030) Stackholm ve Lahey ortaelçisiyken äldü; babası Karaca Beyzade Kastaki Bey ise Berlin sefirliği yapmıştı. Çeyrek yüzyıl Brüksel artaelçiliğinde bulunan "Etienne" Karatodari (Har., SA30) ve tahminen hiçbir zaman Madrid elçiliği birinci kâtipliğinden äteye geçemeyen kardeşi Alexander (Har., SA42), II. Mahmud ve Abdülmecid'in äzel hekimi ve Abdülhamid däneminde Meclis-i Âyan azası olan Canstantine Karatadari'nin ağullarıydı. İstisnai bir ärnek olarak, İstefanaki Musurus Paşa (BBA, DSA I, 684) babasının uzun süre gärev yaptığı Londra sefirliğine ulaşmayı başarmıştı, ama babası daha seçkindi. Bkz. Kuneralp (1970, s. 421-359.

leşimi yansıtmaktadır. Bunun tersine, Hariciye mensuplarının babaları arasında memur olmayanların mesleklerine bakıldığında, çoğunun önemli ticari nüfuza sahip kentliler olduğu görülmektedir. Birkaç toprak sahibi ve yerel eşrafla sınırlı olan ve açıkça kentli kapsamına girmeyen unsurun da aslında önemli ekonomik nüfuza sahip olduğu ve büyük ihtimalle kasabalarda oturduğu anlaşılmaktadır. Önemli ekonomik nüfuzdan yoksun olduğu belirlenebilen tek grup, yani küçük esnaf ve zanaatkârlar ise en azından kent kökenliydi. Mesleği bilinmeyen babaların büyük bölümünün bu mütevazı kategoriye girdiği düşünülebilirse de, tabloda bu tür kişilerin sayısı azdır. Memuriyete almada gösterilen esnekliğin en son noktası, Hariciye Nezareti'nde köylü çocuklarının görev yapması olabilirdi. Aynı dönemin Batı Avrupa dışişleri bakanlıkları için düşünülemeyecek olan böyle bir gelişme Osmanlı örneğinde de yoktu. Bununla birlikte köylü çocuklarını memuriyete almak Osmanlı elit yaratma geleneklerine pek aykırı düşmemekteydi ve Abdülhamid döneminde Osmanlı mülkiyesinin diğer kesimlerinde örneği de yok değildi.[31]

Tablo 3.6'da memuriyet dışındaki en büyük baba mesleği kategorisi tüccarlık ve sarraflıktır. Resmi görevlere girişleri çok yakın bir geçmişe dayanan gayrimüslimler (4. sütun) açısından, bu tür tüccar ailelerinin ağırlığı, memur veren başka herhangi bir meslek kategorisinin en azından iki katını buluyordu. Bu kategorideki Müslüman ve gayrimüslim babaların durumu da ilginçtir. Tüccar çocuğu olan gelenekçi Müslüman memurlar arasında, on memurdan, hepsi de eski kuşaktan olan dördü, babalarının hayriye tüccarı, yani daha önce Müslümanların Avrupalılarla rekabet etmesini sağlamak amacıyla oluşturulmuş imtiyazlı tüccarlar grubunun mensubu olduğunu belirtmekteydi.[32] Bu nokta, Müslüman tüccar ailelerden memur almada seçkinci bir yaklaşımı vurgulamaktadır. Gayrimüslimler arasında para takasıyla uğraşan ve zaman zaman bankerliğe yakın bir işlev gören sarraflar öne çıkmaktadır. Gayrimüslimlere özgü bir uğraş olan sarraflık, baba mesleği bilinen Ermeni memurların yüzde 29'unun

31 1860-1914 dönemindeki 1.533 Mülkiye Mektebi mezunundan 49'u, yani yüzde 3'ü köylü çocuğuydu; Çankaya (1968-71, VIII, s. 265'i izleyen çizelge). Tarihsel olarak padişahların kendi denetimleri dışında yüksek mevkiye sahip ayrıcalıklı bir grubun doğmasını önlemek için başvurdukları yollardan biri, sıradan ailelerden gelme kişileri göreve almak ve böylece varlığını bütünüyle padişaha borçlu bir yönetici sınıf yaratmaktı.

32 Mehmed Emin Efendi (BBA, DSA I, 264), İsmail Hakkı Efendi (Har., SA329), Abdullah Niyazi Efendi (BBA, DSA I, 550) ve Ali Şinasi Efendi'nin (Har., SA724) babaları. Karş. Musa Çadırcı, "II. Mahmud Döneminde (1808-1839) Avrupa ve Hayriye Tüccarları", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi* (1071-1920), ed. Osman Okyar ve Halil İnalcık, Ankara, 1980, s. 237-41.

baba mesleğiydi.[33] Bu durum da gayrimüslimlerin memuriyete alınmasında seçkinci bir yaklaşımın bulunduğunu göstermektedir.

Mülkiye memurluğu dışındaki devlet hizmeti dallarına geçtiğimizde, bu tür mevkilerdeki babaların oranının yüzde 30 olduğunu görüyoruz. Bu oran, babaları reform öncesi dönemin sonlarında yönetici sınıfının kalemiye dışındaki mevkilerinde hizmet etmiş reisü'l-küttabların oranına (mesleği bilinen otuz kadar babadan dokuzu bu durumdaydı) neredeyse eşittir. Ama aradan geçen sürede söz konusu kategorinin bileşimi önemli ölçüde değişmişti. Her iki dönemde de bu kategori saray görevlileri ile ilmiye ve seyfiye mensuplarını kapsamaktaydı. İlk dönemi incelerken taşra idaresinde görevli babaları ayrı bir alt kategori olarak ele almıştık, çünkü taşra idaresi o dönemde henüz kalemiyeyle tam özdeşleşmemişti. Buna karşılık 19. yüzyıl sonlarına gelindiğinde taşra idaresi artık mülkiyenin esas sorumluluklarından sayılıyordu; aslında "mülkiye" kavramının ilk anlamlarından biri taşra idaresiydi. Tablo 3.6'da mülkiye memuru olarak görünen babaların ne kadarının taşra idarecisi olduğu bir sonraki tabloda belirecektir. Son olarak, reisü'l-küttablara ilişkin verilerde, Tablo 3.6'daki "diğer memurlar" kategorisinin tam bir karşılığının olmadığını belirtmek gerekir. Diğer kategorilere sokulamayan bilgilerin bir araya toplandığı bu kategorinin büyük bölümünü devlet işletmelerinde ve diğer yarı-resmi işlerde istihdam edilen kişiler oluşturmaktadır. Üç büyük personel grubu içinde gayrimüslimlerin bu kategoriyle en çok ilişkili, modernist Müslümanların ise en az ilişkili olması rastlantı değildir; devlet mimarlığı ya da saray levazımcılığı gibi -yönetici sınıfın içinde değil, kıyısında yer alan- işleri geleneksel olarak gayrimüslimler yapardı.

Mülkiye (daha önce de kalemiye) dışındaki özel hizmet dallarının baba mesleği olarak belirtildiği örneklerde belirgin bir eğilim görülmemektedir. Belirlenebilen tek özellik bu tür işlerde en önemli istihdam kaynağının önce ilmiye, 19. yüzyılın sonlarında da askeri hizmetler olmasıdır. Bu hizmet dallarında görev yapmış gayrimüslim babaların sayısı göreli olarak

---

33 Çoğunlukla Ermeni olan *sarraflar* hakkında, bkz. Hagap Barsaumian, "The Dual Rale af the Armenian *Amira* Class within the Ottaman Government and the Armenian *Millet* (1750-1850)", *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, haz. Braude ve Lewis, I, s. 171-77. Hariciye Nezareti sicill-i ahval kayıtlarında, meslekleri belirtilmiş kırk iki Ermeni memurun on ikisinin babası sarraftı. Bunlar Arzuman İstepan (BBA, DSA I, 52); Mihritad [Mihridat] Babayan (Har., SA427), Neşan Civanyan (Har. SA210), İstepan Çayan (Har. SA180), Dakes Daksiyan (Har., SA6), Rupen Davud (Har., SA164), Haçik (Har., SA137), Ohannes Majakyan (Har., SA191), Avnik Maksud Bey (Har., SA204), Artin Markarian (Har. SA52), Mısırlızade Edauard Bey (Har. SA450) ve Mıgırdiç Narigyan'ın (Har., SA57) babalarıydı. Karş. Çark (1953, s. 146, 147, 151, 165).

çok azdı. Zaten gayrimüslimlerin ilmiye sınıfında yer alması mümkün değildi; ayrıca hiçbiri rahip ya da haham değildi. Gayrimüslim altgruplar arasında, Rum babaların bu kategorideki yüksek oranı, saray ya da orduda hizmet veren bir dizi hekimden kaynaklanmaktadır. Hekimlik gayrimüslimlerin 1856 Islahat Fermanı'ndan önce bile orduda görev alabildiği bir alandı.[34]

Tablo 3.6'da ortaya çıkan en dikkat çekici olgu, mesleği bilinen babalar arasında mülkiye memurlarının hâlâ yüzde 45'lik bir oranı bulmasıdır. Bu rakam, tabloda belirtilen diğer bütün meslek kategorilerine göre birkaç kat daha yüksektir; 1768-1836 arasında görev yapmış reisü'l-küttablar arasında oğul ya da yetiştirme olarak kalemiye memuru bir aileden gelenlerin ulaştığı oranın (30 kişi arasında 16) ise yalnız biraz altındadır. Ama personel kategorileri açısından mülkiye memuru çocuklarını göreve alma düzeyi büyük değişkenlik göstermektedir. Modernist Müslümanların yüzde 60'ından fazlası mülkiye memurlarının oğullarıydı. Bu oran gelenekçi Müslümanlarda yaklaşık yüzde 40'a, gayrimüslimlerde ise ancak yüzde 20'ye varıyordu. Gayrimüslim altgruplar arasında, devlet hizmetiyle sıkı ilişkiye dayalı gelenekten dolayı babası mülkiye memuru olan Rumlar görece yüksek bir oran oluşturuyordu. Kayıtlar daha yakından incelendiğinde, eski kuşak Rum memurlar arasında babası mülkiyede görev yapmış olanların genç dindaşlarındakine oranla daha fazla olduğu görülmektedir.[35]

Ne var ki, babadan oğula geçen memuriyet söz konusu olduğunda, mülkiye memuriyeti kategorisini unsurlara ayırmadan baba meslekleri sorununu bırakmak doğru olmaz. Tablo 3.7 Hariciye memurlarının mülkiye mensubu babalarının yaptıkları görevlere ilişkin ayrıntılı bir döküm sunmaktadır.

Bu döküm oğlun aynı ya da ardıl dairede babasının yerini alması anlamındaki "kalıtsal memuriyet"in epey düşük bir düzeye indiğini kanıtlamaktadır. 2. Bölüm'de reisü'l-küttabların aile kökenlerini incelerken, mesleği bilinen baba, hami ya da efendiler arasında, reisü'l-küttaba bağlı ve

34 Ergin (1939-43, II, s. 280-97, 6269.

35 Hariciye Nezareti'ndeki otuz Rum memurdan yirmisi eski kuşağa mensuptu; ama babası mülkiye memuru olan sekiz memurdan yedisi eski kuşaktandı. Genç kuşağa mensup tek memur, babası Osmanlı sınır karakolu Adakale'de özel memur olarak önemsiz bir görevde bulunan İspiraki Filaksenidi'ydi (Har., SA440). Babası mülkiye mensubu olan yaşlı Rum memurlar Aleko Bey Aristarchi (Har., SA504), İstefanaki Fatiadi Bey (Har., SA4), Yahya Karaca Paşa (BBA, DSA II, 1030), Pandeli Logaris (Har., SA9), İstefanaki Musurus Paşa (BBA, DSA I, 684), Kastaki Panciri (Har., SA177) ve Kastaki Petrapaula'ydu (Har., SA713).

TABLO 3.7 MÜLKİYEDE GÖREV YAPAN BABALAR (Mesleği bilinen babalar içindeki yüzdesi)

	Toplam cevap veren (1)	Müsl. I (2)	Müsl. II (3)	Gayri-müslim (4)	Rum (5)	Ermeni (6)	Diğer g.müsl. (7)
Mesleği Bilinen Babaların Sayısı	*319*	*104*	*132*	*84*	*27*	*42*	*15*
Hariciye Nezareti ve Önceli Sayılan Kurumlar	6	5	8	6	15	0	7
Diğer Bâb-ı Âli Kurumları	5	3	10	1	0	2	0
Merkezi İdareye Bağlı Diğer Mülki Kurumlar	21	21	30	7	4	10	7
Yerel İdare	12	13	15	7	11	2	13
MÜLKİYE MEMURİYETİNDEKİ TOPLAM ORAN	45	41	63	21	30	14	27

Hariciye Nezareti'nin önceli kalemlerde görev yapanların oranının beşte ve hatta dörtte biri bulduğunu belirtmiştik.[36] 19. yüzyıl sonlarındaki duruma bakıldığında ise, Hariciye memurlarının babaları arasında bu oran yalnızca yüzde 6'dır. Personel kategorileri açısından oranın en yüksek olduğu grup Rumlardır; bu olgu bir önceki dönemin düzeniyle bağlarını gösteren bir başka göstergedir. Verilen oranlar kuşaklara göre ayrıldığında, "kalıtsal memuriyet"in hem iki Müslüman grup, hem de Rumlar açısından gerilemekte olduğu daha iyi görülecektir.

Diğer memur babaları nerede görev yapmışlardı? Bunlardan birkaçı Sadaret, Dahiliye Nezareti ve Şura-yı Devlet gibi diğer Bâb-ı Âli kurumlarından gelmeydi. Babalarının hizmet ettikleri bu kurumların önemi zaman içinde azaldı. Babaların önemli bir bölümü, Bâb-ı Âli'nin dışında olmakla birlikte başkentte bulunan merkezi idareye bağlı öteki mülki kuruluşlarda memurdu.[37] Müslümanlar arasında, babaları Bâb-ı Âli dışındaki merkezi

36 Ahmed Resmî (1852-53, s. 108, Abdürrezzak Bahir; karş. Danişmend [1961, IV, s. 632, 637]; s. 128, Mehmed Ataullah; s. 129, Mehmed Raşid; s. 132, Seyyid Abdullah Berrî; s. 166, Mehmed Said Galib; s. 193, Mehmed Sadık); Danişmend (1961, IV, s. 641-42, Firdevsî Mehmed Emin; karş. Ahmed Resmî [1852-53, s. 136]).

37 Karş. Findley (1980, s. 5, 64-66, 238-69, 298-326), Bâb-ı Âli ile onun dışındaki merkezi mülki dairelerin bileşimi hakkında.

mülki dairelerde görev yapmış memurlar en yüksek oranı oluşturmaktaydı ve bu eğilim gittikçe güçlenmekteydi. Memur babaları açısından hiçbir daire bu düzeyde büyük bir istihdam payına sahip değildi.

Tablo 3.7'deki son kategori yerel idareye ilişkindir. 18. yüzyılda ve daha önce kalemiye mensuplarının taşra idaresinde önemli mevkilerde bulundukları bilinmektedir; bununla birlikte 1768-1836 arasındaki reisü'l-küttablardan yalnızca biri taşra memurluğu yapmış bir babanın çocuğudur.[38] Bir yüzyıl sonra ise, Hariciye memurları arasında babası taşra idaresinde görev yapmış olanların oranı yüzde 12'yi bulmaktadır; bunların da büyük bölümü dört düzeye ayrılan taşra idaresinin en tepedeki üç kademesinin amirleri, yani vilayet valileri, sancak mutasarrıfları ya da kaza kaymakamlarıdır. Modernist Müslümanlar arasında babaları yerel idareden gelenlerin oranı yüzde 15'tir. Gelenekçi Müslümanlar arasında bu oran daha düşüktür, ama zaman içinde daha hızlı yükseldiği görülmektedir. Hariciye Nezareti'ndeki ve onu önceleyen kurumlardaki baba-oğul silsilesine ilişkin veriler gibi, taşra memurlarının oğullarının memuriyete alınması da, mülki-idari istihdam alanını genişleten değişikliklerin Tablo 3.6'daki toplam verilerin gösterdiğinden çok daha büyük olduğuna işaret etmektedir.

Bir arada düşünüldüğünde Tablo 3.6 ve 3.7'deki bulgular, memuriyete alma şekillerindeki değişikliklere ilişkin önemli ipuçları vermektedir. Hariciye Nezareti'nde ve onun doğduğu kalemlerde "kalıtsal memuriyet"in önemli ölçüde gerilemesinin ötesinde, mülkiye memurluğunun yerel idareyi da kapsayacak bir genişlik kazanmasıyla birlikte, tamamen yeni bir memuriyete alma şekli ortaya çıkmıştı. Mülkiye mensubu babaların oğulları olarak işe alınan mülkiye memurlarının genel oranında 18. yüzyıl kalemiye standartlarına göre yalnızca hafif bir düşüş vardı. Ama memuriyet dışı işlerle uğraşanların oğullarını memuriyete alma düzeyi en azından aynı ölçüde artmıştı; nezarete alınan gayrimüslimlerin çoğu bu gruba giriyordu.

Temsil oranı sorununa dönersek, Abdülhamid ya da Jön Türk döneminin Hariciye Nezareti, tablolarda belirtilen en küçük gayrimüslim altgruplar dışında, imparatorlukta ve hatta başkentinde yaşayan etnik ya da dinsel gruplar açısından nispi temsil düzeyine ulaşmaktan çok uzaktı. Gayrimüslimlerin temsil oranı bile Abdülhamid döneminde gerilemeye yüz tuttu. Osmanlı reformcuları hiçbir zaman gayrimüslimlerin nispi temsiline ilişkin bir taahhüde girmedikleri için, bu yöndeki politikanın gözden düşmesinden önce neyi başardıklarını değerlendirmek bir yargı sorunudur;

38 Ahmed Resmî (1852-53, s. 122, Mehmed Hayrî).

hizmet biçim ve bedellerini çözümlerken bu noktaya tekrar döneceğiz. Hariciye Nezareti'nin Osmanlı toplumunu çok iyi temsil edecek bir yapı kazanmasını güçleştiren bir engel, kadrosunun görece darlığının yanı sıra memur seçme alanının -her ne kadar kozmopolit olsa da- fiilen başkentle sınırlı olmasıydı. Toplumsal hareketlendirmenin (*social mobilization*) artmasının belki de en açık göstergesi, Hariciye memurlarının baba mesleklerine ilişkin bulgularda yatmaktadır. İdarenin örgütsel büyümesi, bu nezaretteki eski memur seçme çerçevesini coğrafi olmasa bile baba mesleği bakımından genişlemeye zorlamıştı.

Gelgelelim şimdiye kadarki değerlendirmemizde yalnız bir nezaretle ilgili verileri incelemiş bulunuyoruz. Bu koşullar diğer nezaretlerde görülen durumdan ne şekilde farklıydı? Ve Hariciye memurlarının bu ortak biyografik portresi, toplumsal kökenleri hakkındaki kendi düşünce tarzlarıyla nasıl kıyas kabul eder? Bu bölümün sonraki sayfalarında bu sorular incelenmektedir.

DİĞER NEZARETLERLE KARŞILAŞTIRMALAR

Her ne kadar eldeki kaynaklar diğer mülkiye memurlarının geçmişlerine ilişkin aynı ölçüde ayrıntılı bir değerlendirme için gerekli temeli sağlamıyorsa da, Hariciye Nezareti'nin toplumsal doku açısından diğer mülki nezaretlerden farklı olabileceği gerçeği, mümkün olan her durumda karşılaştırma yapmayı daha da önemli kılmaktadır. Hariciye Nezareti'nin Osmanlı toplumsal çeşitliliğini temsil etmede yetersiz kaldığı doğruysa, o zaman diğer nezaretlerin bu eksiklikleri giderdiği söylenebilir mi?

Çeşitli nezaretlere ilişkin listeler veren Osmanlı devlet salnamelerinin çözümlenmesi, karşılaştırma yapma yollarından birini oluşturmaktadır. Ne var ki, salname verilerinin de kendine özgü zayıf yanları vardır. Örneğin, merkezi idareyle ilgili salnamelerin 1847'den 1918'e değin neredeyse hiç eksiksiz yayınlanmasına karşın, listeler ancak Abdülhamid'in tahta çıkışından sonra, farklı kuruluşların kadroları arasında belirgin bir ayrımı sağlayacak tarzda düzenlenmeye başladı. Bu dönemde bile salnameler yalnızca, denetleyici ve daha üst makamlarda bulunan memurlara yer vermekteydi ve belirli bir nezarete ilişkin listelerde yer alan memurların sayısı yıllara göre değişmekteydi. Kayıtlarda ad, mevki ve rütbe dışında bireylerle ilgili çok az tanımlayıcı bilgi verildiğinden, bazı memurların etnik-dinsel kökenlerini belirlemek sicill-i ahval kayıtlarına oranla daha zordur. Bu bakımdan salnamelerden çıkarılabilen toplumsal gerçeklikler, sicill-i ahvallerden elde edilenlerden farklıdır. Yine de, bu sınırlar içinde, seçilmiş yıllar için salnamelere dayanan karşılaştırmalı bir araştırma bilgilendirici olacaktır.

TABLO 3.8 SEÇİLMİŞ TARİHLERDE ÇEŞİTLİ KURULUŞLARIN PERSONEL BİLEŞİMİ
(Her yıl için 1. sütunda verilen sayıların yüzdesi[a])

	Toplam[b] (1)	Müsl. (2)	Gayri-müslim (3)	Rum (4)	Erm. (5)	Yah. (6)	Hır. Arap (7)	Avr. kök. (8)	Diğer Belirsiz (9)
HARİCİYE NEZARETİ									
1883	*55*	75	26	4	13	4	2	4	0
1900	*175*	85	16	3	8	2	1	2	0
1908	*211*	86	15	3	6	3	1	1	1
1917	*143*	93	7	1	4	3	0	0	0
ADLİYE NEZARETİ									
1883	*198*	81	19	10	8	1	0	0	1
1900	*272*	89	11	4	6	0	1	0	0
1908	*302*	89	11	4	5	1	1	0	0
1917	*371*	94	6	2	2	1	1	0	1
DAHİLİYE NEZARETİ[c]									
1883	*42*	95	5	0	5	0	0	0	0
1900	*110*	94	6	4	3	0	0	0	0
1908	*148*	92	5	2	2	1	0	0	1
1917	*169*	99	1	0	1	0	0	0	1
MALİYE NEZARETİ									
1883	*76*	96	4	1	0	1	0	1	0
1900	*185*	96	4	1	2	1	0	0	1
1908	*326*	97	3	1	1	0	0	0	0
1917	*164*	92	9	1	6	0	1	1	0
HARBİYE NEZARETİ									
1883	*560*	98	2	0.4	0.4	0	0	1	0.4
1900	*686*	98	2	1	0	0	0	1	0
1908	*709*	98	2	0.4	0.1	0	0	1	0
1917	?[d]	100	0	0	0	0	0	0	0
ŞÛRA-YI DEVLET									
1883	*81*	89	11	7	4	0	0	1	0
1900	*195*	92	8	4	2	1	1	0	1
1908	*240*	94	6	3	2	0	1	0	0
1917	*45*	94	7	2	4	0	0	0	0
MECLİS-İ ÂYAN									
1883	*33*	73	27	15	9	3	0	0	0
1900	*7*	43	57	43	0	14	0	0	0
1913[e]	*52*	77	23	12	8	2	0	0	2
1917	*63*	87	13	6	3	2	2	0	0

Kaynaklar: *Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, İstanbul, 1300/1882-1883, 1318/1900-1901, 1326/1908, 1329/1913-1914, 1333-1334/1917-1918 ciltleri. Ciltlerin ilk üçünde Hicrî, son ikisinde de Rumî takvim kullanılmıştır. Bu tabloyu hazırlamadaki yardımlarından dolayı Sedef Torunoğlu ile Edhem Eldem'e şükran borçluyum.

Notlar a: Her satırda 2. ve 3. sütunlardaki oranların toplamının 100'ü bulması gerekiyorsa da, yuvarlamalar nedeniyle bazen tam böyle olmayabilir. 4.-9. sütunlardaki oranların toplamının da 3. sütundakine eşit olması gerekiyor, ama aynı nedenle burada da bazen böyle olmayabilir.
b Bu rakamlar belirtilen yıla ait salnamede her kuruluşun listesindeki memurların toplam sayısıdır.
c Dahiliye Nezareti toplamları İstanbul'daki merkezi dairelere aittir.
d Düzenlemede yapılan değişiklikler, bu nezaretle ilgili listelerin nerede sona erdiğini kesin olarak belirlemeyi önlemektedir.
e 1908 salnamesinde Meclis-i Âyan'ın yalnız üç üyesi sayıldığından, 1913 salnamesinin verilerini kullandım.

Salname kayıtları, şimdiye kadarki tabloların çoğunda Müslüman memurlar için yaptığımız gibi, eğitim ya da kültürel yönelim açısından bir ayrıma gitmeye olanak vermemektedir. Ama bir önceki kısımda değinilen diğer grupları ayırt edebilmemizi sağlamaktadır. Tablo 3.8'i önceki tablolarla karşılaştırırken dikkati çeken ilk nokta, Hariciye Nezareti'ndeki farklı grupların temsil düzeyinin bu verilerde aynı olmayışıdır. Salnamelere dayanan gayrimüslim oranları (Tablo 3.8, 3.-9. sütunlar), Hariciye Nezareti sicill-i ahvallerinin aynı kategorilere denk düşen oranlarından (Tablo 3.2, 4.-9. sütunlar) genellikle daha düşüktür. Salname listelerinin yalnız yüksek makamları kapsaması, terfi yollarının, gayrimüslimlere, Müslümanlara olduğu kadar açık olmadığını düşündürmektedir. Eğer durum böyleyse, salnameler diğer nezaretlerdeki gayrimüslim varlığını da, olduğundan eksik gösteriyor olabilir.

Bu olasılığı akılda tutarak, Hariciye personeli Osmanlı çeşitliliğini çok iyi temsil etmiyor idiyse bile, Tablo 3.8'e bakarak öbür kuruluşların temsil düzeyinin daha da düşük olduğu sonucuna varabiliriz.[39] Bu verilerde Müslümanlar arasındaki etnik farklılıklar neredeyse hiç görülemediği için, varılan sonuç en azından gayrimüslimler için geçerlidir. Dahası, tablodaki hemen bütün nezaretlerde gayrimüslimlerin temsil düzeyi zaman içinde daha da düşmüştür. Gayrimüslimler özellikle Bâb-ı Seraskeri'de (ve genellikle askeri kuruluşlarda) çok azdı. Osmanlı devlet adamlarının İslam devletini savunmada gayrimüslim katılımına hoş bakmadıkları göz önüne alındığında, bu şaşırtıcı değildir. Gayrimüslimlerin temsil düzeyinin Dahiliye Nezareti'nde de düşük olduğu görülüyor, ama bu durum tablodaki rakamların yalnızca nezaretin merkez dairelerine ilişkin olmasından kaynaklanmış olabilir. Yerel idarede gayrimüslimlerin ve Türk olmayan Müslümanların varlığı birçok yörede herhalde çok daha güçlü olmalıydı.[40]

39 Bu sonuç, esas olarak Hariciye Nezareti verilerine dayanan Findley (1982a) açısından temel bir görüş değişikliğini ifade etmektedir.

40 Karş. Krikorian (1977, çeşitli yerlerde); ayrıca resmi salnamelerdeki yerel idare sıralamaları; örneğin, Salname, 1317, 376-680; 1326, 692-994.

Tablo 3.8'den gayrimüslimlerin temsil düzeyi bakımından Hariciye Nezareti'ne ulaşan ya da onu geçen kuruluşların yalnız Şura-yı Devlet ile Meclis-i Âyan olduğu görülüyor.[41] Gelgelelim, her ikisi de kısmen bile olsa zaten temsili organlardı. Dahası bütün üyeleri atamayla belirlenen Meclis-i Âyan, ilk Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın tatil edildiği 1878'den Kanun-ı Esasi'nin yeniden yürürlüğe konduğu 1908'e değin, Abdülhamid'in, sadakatini kanıtlamış birkaç yaşlı adama maaş bağlamasını sağlayan bir yer olarak ayakta kalabildi. Bu ufak grup içinde gayrimüslim oranının yüksekliği, Abdülhamid'in eşitlikçiliğini kanıtlamak için başvurduğu bir göz boyamanın ötesinde bir anlam taşımıyordu. Jön Türkler'in parlamentoya yeniden işlerlik kazandırmasından sonra, 1917 salnamesindeki listeye göre Meclis-i Âyan'da gayrimüslimlerin oranı yüzde 13'ü buldu. Aynı dönemde Meclis-i Mebusan'daki 243 mebusun yüzde 12'si gayrimüslimdi ve bu üyeliklerin çeşitli azınlıklar arasındaki dağılımı kabaca Meclis-i Âyan'ın bileşimi gibiydi. Bu oranlar, aynı dönem itibariyle Tablo 3.8'de gösterilen diğer kuruluşların temsil düzeyini geçmektedir. Ne var ki, görece ağırlıkları gerilemiş olmakla birlikte gayrimüslimler, 1914 nüfus sayımı verilerine göre İstanbul nüfusunun yüzde 38'ini ve o sırada 18,5 milyon olarak tahmin edilen imparatorluk nüfusunun da yüzde 19'unu oluşturmaktaydı.[42]

Tablo 3.8 esas alındığında, 19. yüzyıl sonlarında öteki devlet organlarının, gayrimüslimler açısından imparatorluğun toplumsal çeşitliliğiyle, Hariciye Nezareti'ne göre daha az bağdaştığı görülmektedir. İstisnalar Âyan ve Mebusan meclisleriydi, ama bunlar da gayrimüslimleri genel nüfus içindeki ağırlıkları oranında temsil etmekten uzaktı. Aynı kuruluşlar belirtilen yıllarda Türk olmayan Müslümanları temsil etme açısından belki de daha iyi durumdaydı; salname kayıtları bu hususun doğru olup olmadığını anlamaya olanak vermiyor.

Doğum yeri ya da baba mesleği verilerinin yokluğu nedeniyle, salnameler toplumsal temsil düzeyinin diğer yönlerine ilişkin karşılaştırmalara olanak vermemektedir; ama Çankaya'nın Mülkiye Mektebi mezunları üzerine biyografik çalışması, çoğu Dahiliye Nezareti'nde görevli çok sayıdaki memur hakkında bu tür bilgileri vermektedir. Sicill-i ahval kayıtlarının 1908'e ilişkin boşluğu olmaksızın, 1960'lara değin bütün sınıfların mezunlarıyla ilgili verileri içeren bu çalışma incelenen dönemi genişletme olanağını da sağlamaktadır.[43] Tablo 3.9'da Mülkiye Mektebi mezunlarının

41 Findley (1980, s. 175-76, 247-50, 307-09); Robert Devereux (1963).

42 Karpat (1985, s. 188-899).

43 Her kişiyle ilgili bölüme eklenmiş notlar, Çankaya'nın kaynak olarak yalnız Osman-

TABLO 3.9 MÜLKİYE MEKTEBİ MEZUNLARININ DOĞUM YERLERİ 1880-1884, 1908-1912 (Her sütundaki mezun sayısının yüzdesi)

	Toplam		Müslüman		Gayrimüslim	
	1880-1884 (1)	1908 1912 (2)	1880-1884 (3)	1908-1912 (4)	1880-1884 (5)	1908-1912 (6)
Mezun sayısı	*74*	*397*	*59*	*380*	*15*	*17*
İstanbul	72	28	69	29	80	18
Anadolu	11	32	8	33	20	29
Balkanlar	15	24	19	23	0	35
Arap toprakları	1	11	2	11	0	6
Osmanlı sınırları dışında	1	1	2	1	0	0
Diğer, belirsiz	0	3	0	2	0	12

Kaynak: Çankaya, *Mülkiye Târihi*, III, 81-179, 1145-1200; IV, 1205-1548.

doğum yerleri, 1880-1884 ve 1908-1912 olmak üzere beş yıllık dönemlere göre iki ayrı grup olarak incelenmektedir.

Sonradan Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'ne dönüşen Mülkiye Mektebi, 1859'da İstanbul'da kuruldu, ama Abdülhamid tarafından genişletilinceye değin dar bir ölçekte eğitim verdi. 1879'a kadarki 162 mezunun tümü Müslümandı. Anlaşıldığı kadarıyla bunların yaklaşık yüzde 15'i etnik açıdan Türk değildi ve çoğunlukla Arnavut kökenliydi. Daha küçük bir oranı da muhtemelen imparatorluk ya da en azından şimdiki Türkiye'nin dışından gelme Türkler oluşturmaktaydı. Dolayısıyla ilk yıllardaki öğrenci kitlesi, Hariciye Nezareti'nde Müslümanlar arasında görülen türden bir temsil türünü sergilemekteydi. Bu dönemin bir garipliği de, 13 kişinin -bütün mezunların yüzde 8'inin- Konya vilayetine bağlı Tekke sancağındaki Akseki kazasının İbradı köyünden gelmiş olmasıdır.[44] Elde ye-

lı resmi sicill-i ahvallerini kullanmadığını göstermektedir. Ayrıca, Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesi görevlilerinden alarak, 1922'den sonra göreve devam eden kişilerin Cumhuriyet dönemindeki personel dosyalarına ulaştığı, yayımlanmış kaynakları kullandığı ve mezunlarla ya da aileleriyle yazıştığı anlaşılmaktadır. Sonuçta biyografilerin çoğu, Hariciye Nezareti sicill-i ahval kayıtları çözümlememizde kilit roller oynayan atanma tarihi, ücret ve benzeri konularda tam bilgiler vermese bile, Abdülhamid'den Atatürk dönemine ve hatta daha sonrasına kadar uzanan bir devamlılık taşımaktadır; Çankaya (1968-71, çeşitli yerlerde).

44 Çankaya (1968-71, III, s. 5-66). İbradı aşağıdaki biyografilerde doğum yeri olarak verilmektedir: A/49, A/53, A/73, A/75, A/77, A/80, A/81, A/85, A/86, A/87, A/88, A/95,

terli biyografik bilginin bulunmamasına karşın, bu durum mektebin idarecilerinden ya da hocalarından birinin bu köyden gelmiş olabileceğine işaret etmektedir. Belirli bir coğrafi yere ya da etnik kökene bağlı kişileri belirli bir işi yapmak üzere İstanbul'a getirme âdeti göz önüne alındığında, bu köy bağlantısı modern Türkiye'nin en seçkin okullarından birinin ilk yıllarında "loncavari" bir motifin varlığına işaret etmektedir.

Mülkiye Mektebi'nin henüz genişlemeye başladığı bir dönemde okumuş olan, Tablo 3.9'daki 1880-1884 mezunları Hariciye Nezareti'nin daha genç kuşaktan bazı memurlarıyla çağdaştır. Her iki örnekte de hemen hemen aynı gayrimüslim oranı (yaklaşık yüzde 20) ve gayrimüslimler arasında benzer bir Ermeni üstünlüğü görülmektedir. Mülkiye memurluğunun yerel idareyi de içine alacak biçimde genişlemesi Hariciye Nezareti'nin memuriyet tabanını genişlettiyse de, yerel idareyle sıkı sıkıya bağlantılı bir okulun öğrenci kitlesi içinde -hâlâ yüzde 70'i bulmakla birlikte- İstanbul doğumluların oranının bu nezarete göre daha düşük olması, buna karşılık tabloda belirtilen diğer yerlerden değilse bile, Anadolu ve Balkanlar'dan gelenlerin oranının daha yüksek olması dönemin koşullarına uygun bir durumdu. Okulun öğrenci kitlesi içinde ayrımsanan bir başka motif de, Balkanlar'dan ve Arap topraklarından gelme Müslümanların, özellikle de Türk olmayanların ve şimdiki Türkiye'nin dışındaki topraklardan gelme Türklerin temsil düzeyiydi. Tabloların doğuda Kıbrıs'a kadar uzanmak üzere Ege ve Akdeniz adalarını da kapsayan bir başlık olarak ele aldığı Balkanlar'dan gelme ve 1880-1884 dönemi mezunu 11 Müslümandan yedisi muhtemelen özgül denebilecek bir kimlik taşıyordu: İki Arnavut, iki Bulgaristan Türkü, iki Kıbrıslı ve bir Girit Türkü.[45] Bu dönemin tek Arap mezunu Kudüslü bir Araptı; imparatorluk dışından gelen tek mezun da bir Çerkezdi.[46]

A/125; ayrıca A/147 bir İbradılı'nın oğludur. Etnik açıdan Türk olmadıkları anlaşılan bu dönem mezunları A/14 (Filistinli), A/51 (Iraklı), A/82 (Çerkez), A/100 (Suriyeli), A/102 (Gürcü), A/113 (Boşnak), A/120 (Çerkez), A/128 (Arap ya da Kürt?) ve A/134 (Filistinli) ile on dört (muhtemelen) Arnavuttur: A/56, A/62, A/70, A/74, A/76, A/89,A/91, A/96, A/104, A/105, A/114, A/116, A/122, A/144. Bugünkü Türkiye dışından gelen Türkler olduğu anlaşılanlar A/16 (Sakız), A/27 (Kazan), A/35 (Girit), A/37 (Kırım), A/45 (Girit), A/54 (Dağıstan), A/69 (Batum), A/98 (Kırım), A/115 (Batum), A/132 (Kerkük), A/140 (Girit); Batum'un ancak 1878'den sonra Rusya'ya bırakıldığını eklemek gerekir. (Çankaya 1879 öncesi mezunlarını "A/." başlığıyla ayrı bir dizi içinde sıralamaktadır.

45 *a.g.e.*, III, biyografilerden 53 ve 75 (Arnavut), 76 ve 84 (Bulgaristan Türkü), 73 ve 86 (her ikisi de Sadrazam Kâmil Paşa'nın oğlu olan Kıbrıslılar), 68 (Girit Türkü).

46 *a.g.e.*, III, biyografilerden 74 (Kudüslü Arap) ve 19 (Çerkez).

Çeyrek yüzyıl sonrasına denk düşen 1908-1912 mezunları hakkındaki veriler, resmi makamlarda gayrimüslim varlığının gerilemesine ve farklı Müslüman kategorilerden gelme kişilerin sayıca artmasına daha fazla ışık tutmaktadır. Mezunların toplam sayısının önceki dönemin beş katını aşmasına karşın, gayrimüslim mezunların sayısında pek az artış vardı. Bu dönemde mezun olan yedi Ermeni, altı Rum, iki Yahudi ve iki Balkan Hıristiyanı, Tanzimat döneminde anlaşıldığı biçimiyle Osmanlı eşitlikçiliğinin gölgesinden başka bir şey değildi.[47]

Buna karşılık Hariciye Nezareti'nin daha önce gördüğümüz durumuyla ve 1880-1884 dönemi mezunların dökümüyle karşılaştırıldığında, okulun Müslüman öğrencileri dikkate değer bir çeşitlilik kazanmış bulunuyordu. Artık öğrencilerin üçte biri Anadolu'dan, yaklaşık dörtte biri Balkanlar'dan ve onda biri de çoğunlukla, Lübnan, Filistin ve Suriye olmak üzere Arap topraklarından gelmeydi. Osmanlı sicill-i ahvallerine Cumhuriyet dönemi resmi kayıtları ve mezunlar ya da aileleriyle yaptığı doğrudan yazışmalar gibi başka kaynaklardan eklemeler yapması nedeniyle, Çankaya'nın hazırladığı biyografilerdeki etnik ya da bölgesel kimlikler Hariciye Nezareti sicillerine oranla çok daha açıktır. Bu durum özellikle Türk olmayan ve imparatorluğun çöküşünden sonra kurulmuş yeni devletlerin hizmetine giren mezunlar için geçerlidir. Bir Arnavut'u, sözgelimi babasının görevli olduğu sırada Arnavutluk'ta doğmuş etnik bir Türkten ayırt etmek bazen güç olabilir. Yine de bu dönemin Balkan doğumlu Müslüman mezunlarının neredeyse üçte birinin çoğunlukla Arnavut olmak üzere Türk olmayan ya da Balkan Türkü kökenli ailelerden geldiği anlaşılmaktadır.[48] Arap topraklarında doğmuş olanlar arasında, Türk olmadığı güvenle kabul edilebileceklerin oranı yüzde 80'e yükselmekte ve bunların büyük bölümünü Suriye ve civarından gelenler oluşturmaktadır.[49] İdari temsil tarihinin Abdülhamid

---

47 *a.g.e.*, III-IV, biyagrafilerden 1055, 1122, 1266, 1391 ve 1413 (Rum); 1267, 1268, 1269, 1318, 1321, 1356 ve 1406 (Ermeni); 1314 ve 1371 (Yahudi); 1089 (Makedan) ve 1411 (Ramen).

48 1908-1912 mezunlarından 87'si Balkanlar'da dağmuştu. Bunlardan yirmi beşi, yani %29'u ya Türk käkenli değildir ya da Balkan Türkü'dür: *a.g.e.*, III-IV, biyagrafilerden 1071, 1121, 1144, 1150, 1171, 1181, 1279, 1285, 1297, 1298, 1339, 1347 (Arnavut); 1063, 1247 (Başnak); 1075, 1219, 1250, 1284, 1314 (Makedonya Türkü); 1080, 1275, 1282 (Bulgaristan Türkü); 1088, 1164 (Girit Türkü); 1091 (Rados Türkü). Buradaki kimlik belirlemelerinde temel alınan bulgular arasında, säz konusu kişinin ana babasının ilgili yärenin ileri gelenlerinden alduğuna ya da Arnavutça gibi belirli bir yerel dili bildiğine ilişkin değinmeler yer almaktadır; bu tür bilgiler kendi başına kesin kanıt sayılamazlar.

49 1908-1912 Müslüman mezunlarından kırk ikisi Arap tapraklarında dağmuştu. Bunlardan atuz üçünün Arap alduğu açıkça anlaşılmaktadır: *a.g.e.*, III-IV, biyografiler-

TABLO 3.10 MÜLKİYE MEKTEBİ MEZUNLARININ BABA MESLEKLERİ 1880-1884, 1908-1912 (Mesleği bilinen babalar içindeki yüzdesi)

	Toplam		Müslüman		Gayrimüslim	
	1880-1884 (1)	1908-1912 (2)	1880-1884 (3)	1908-1912 (4)	1880-1884 (5)	1908-1912 (6)
Mesleği Bilinen Babaların Sayısı[a]	*38*	*352*	*31*	*342*	*7*	*10*
Mülkiye memuru-İstanbul	32	14	33	14	29	10
Yerel İdare Memuru	29	28	33	28	14	10
Saray Görevlisi	3	2	0	2	14	0
Din Adamı	8	11	10	11	0	20
Asker (kolluk dahil)	3	8	3	8	0	0
Diğer memurlar	0	8	0	8	0	0
Toprak Sahibi, Eşraf	8	17	10	17	0	10
Tüccar, Sarraf	11	8	10	7	14	30
Esnaf, Zanaatkâr	5	4	0	3	29	20
Köylü	0	1	0	1	0	0
Mesleği Bilinmeyen Babaların Sayısı	*35*	*43*	*27*	*36*	*8*	*7*

Kaynak: Tablo 3.9'la aynı.
Not a: Verilere birden fazla oğlu girmiş babaları bir kezden fazla sayma olasılığını ortadan kaldırmak ve mesleği bilinmeyen babaları çıkarmak üzere gerekli düzenlemeler yapılmıştır; oranlar bu sıradaki sayılara dayanmaktadır.

döneminde başlayan bu evresi, Balkan savaşlarından önceki Jön Türk döneminde pek uzun ömürlü olamadı, Osmanlıcılık karşıtlığı temelinden kaynaklanan Arap ve Türk milliyetçiliklerinin yükselişinin ve I. Dünya Savaşı'nın etkileriyle sona erdi. Bununla birlikte gayrimüslim varlığındaki gerileme, memuriyette temsilin ortadan kalktığına değil, göz önüne alınması gereken çıkarlara yeni bir değerlendirmeyle yaklaşıldığına işaret ediyordu.

Baba mesleklerine ilişkin veriler de farklı bir anlamda idari temsile ilişkin beklentilerde bir yükselişi göstermektedir. Jön Türk devriminden önceki yıllarda siyasal katılım talepleri yaygınlaşırken,[50] mülki kuruluşlar aracılığıyla toplumsal hareketlendirme (*social mobilization*) ve yükselme alanı

den 1079, 1107, 1111, 1112, 1114, 1153, 1192, 1343, 1397, 1425 (Lübnanlı ya da Suriyeli-Lübnanlı); 1095, 1110, 11131, 1146, 1156, 1186, 1210, 1212, 1271, 1301, 1303, 1322, 1336, 1348 (Suriyeli); 1083, 1084, 1182, 1313 (Iraklı); 1120, 1241, 1289, 1387 (Filistinli).

50 Findley (1982b, II. Bölüm, s. 162-66).

da gözle görülür biçimde genişledi. Tablo 3.10 bu hususa ilişkin kanıtları vermektedir. 1880-1884 döneminin Müslüman mezunları arasında aynı babanın iki oğlu, 1908-1912 döneminin Müslüman mezunları arasında bu konumda iki çift kardeş bulunduğu ve her iki dönem açısından da birçok babanın mesleği bilinmediği için, oranlar 3.6 ve 3.7 no'lu tablolarda olduğu gibi yalnız mesleği bilinen babalar temelinde hesaplanmıştır.

Hariciye Nezareti'ndeki durumun tersine, Mülkiye mezunlarının babaları arasında başkentteki devlet dairelerinde görevli olanların oranı düşüktü ve zamanla daha da gerileme eğilimi içindeydi. Bu verilerde Dahiliye Nezareti merkez dairelerinde görevli babaların oranı asla yüzde 2'yi geçmemekteydi ve babaları Hariciye Nezareti ile onu önceleyen dairelerde görev yapmış Hariciye memurlarıyla karşılaştırıldığında çok gerideydi. Buna karşılık Mülkiye mezunlarının babaları arasında yerel idarede memurluk yapmış olanların oranının, Hariciye memuru babalarına ilişkin Tablo 3.7'deki aynı kategoriye göre birkaç kat daha yüksek olması ve zamanla pek az gerileme göstermesi hiç de şaşırtıcı değildir. Diğer açılardan da Tablo 3.10, yerel nüfuza sahip kişilerin oğullarını Mülkiye Mektebi'ne göndermenin önemini kavramış olduğunu göstermektedir. Mülkiye mezunlarının babaları arasında devlet memurlarının ardından gelen en yüksek oranlı gruplar, hepsi de taşrada güçlü bir temsil düzeyine sahip olan din adamları (iki Rum Ortodoks papazı dahil),[51] toprak sahipleri, mahalli eşraf, tüccar ve sarraflardı. Bu kategorilerden yalnız tüccar ve sarraflar Hariciye Nezareti verilerindeki düzeyden daha düşük bir ağırlık taşımaktadır. Tek tek biyografiler incelendiğinde, farklı etnik ya da bölgesel kimliklere sahip Müslüman mezunların babalarının çoğunlukla yerel idare memurları, eşraf ya da hem memur, hem eşraf olduğu görülmektedir. (Son durumdaki babalar hep memur sayılmıştır.)

Mezunların babaları arasında büyük bir oranı bulmamakla birlikte dikey hareketliliği gösterme açısından önem taşıyan iki kategori, esnaf ve zanaatkârlar ile köylülerdir. Hariciye memurlarının babalarına ilişkin verilerde ilk kategori daha sınırlıydı; ikinci kategorinin ise tek bir örneği bile yoktu. 1908-1912 dönemi Mülkiye mezunlarının hem genç kuşak Hariciye memurlarından, hem de 1880-1884 dönemi Mülkiye mezunlarından daha genç bir kuşağa mensup olmaları nedeniyle, -3.10 ve 3.6 no'lu tabloların karşılaştırılmasından çıkarılabildiği kadarıyla- memuriyete seçilme alanının Osmanlı toplumunda zaman içinde dışa ve dibe doğru bir ölçüde genişlediği söylenebilir.

---

51 Çankaya (1968-71, IV, biyografi 1122, 1273, Hristo Gika ve Yorgi Papaçamet'in babaları).

Resmi salnamelerden ve Mülkiye mezunlarının biyografilerinden çıkarılan karşılaştırmalı veriler birlikte kullanıldığında, sicill-i ahvallerin Hariciye memurlarının toplumsal geçmişi konusunda verdiği bilgiler için yararlı bir denetim işlevini görür. Bu nezarette gayrimüslim varlığının yükseliş ve düşüşü, idari temsil tarihinin yalnız bir evresini, Tanzimat'ın eşitlikçiliğini ifade etmektedir. O dönemde bile, Tanzimat eşitlikçiliği Hariciye Nezareti'ni öteki devlet kuruluşlarından daha fazla etkilemişti. Doğrusu böylesine farklı ve bütünlükten yoksun unsurlardan oluşan bir toplumun siyasal çıkarlarını bağdaştırmada bu tür kuruluşlardan yararlanma yolu umut verici olmaktan uzaktı. Bununla birlikte, özellikle bir sonraki evreyi, Abdülhamid'in Türk olmayan Müslümanlara yönelik eşitlikçiliğini yansıtan verilere bakarak değerlendirildiğinde, mülkiye memurluğunun yerel idareyi de kapsaması memuriyet tabanını genişletmeye yönelik bir araç olarak gerçekten işe yaradı. Devlet işlerinin hızla genişlediği ve Jön Türk devriminde kendini dışa vuran bir olgu olarak daha geniş siyasal katılım taleplerinin yükseldiği bir dönemde, memuriyete seçilme alanının giderek merkezdeki seçkinlerin oğullarıyla sınırlı bir çerçeveden çıkması da zorunluydu. I. Dünya Savaşı'na gelindiğinde, imparatorluk hâlâ kitle siyaseti çağına girememişti, ama mülkiye memurlarının istihdamına ilişkin bulgular bu anlamda bir yönelimi yansıtmaktadır. Türk milliyetçiliğinin eşitlikçiliğin uygulamadaki anlamını yeniden tanımlamasıyla ve siyaset ile idarenin imparatorluk dönemine göre daha kapsamlı bir ayrışmaya uğramasıyla, bu yönelim imparatorluk sonrası dönemde de sürdü.

TOPLUMSAL ÇEVRESİ İÇİNDE BİR OSMANLI MEMURU

Epeyce yüksek sayıda memurla ilgili nicel verileri inceleyerek idari temsil sorunlarını ele almak bir şey, toplumsal ortamları içinde memurların daha bütünlüklü bir resmini ortaya koymak ise başka bir şeydir. İkinci yaklaşım daha dar bir hedefe odaklanmakla birlikte, araştırılan kişilerin çıktıkları çevre ve bu çevreyle bağları konusunda daha kapsamlı bir kavrayışı sunmaktadır. Dönemin memurları hakkında bu tür bir kavrayışa ulaşmak için yararlı kaynaklar arasında, özellikle bir tanesi verimliliğiyle öne çıkmaktadır. Bu kesimde söz konusu otobiyografik anlatımın yazarının, kendi aile geçmişi hakkında aktardıkları incelenecektir. Anlatım ilk bakışta dağınık gibi görünse de, sonuçta amaca uygun biçimde düzenlendiği ortaya çıkmaktadır. Dahası, yönetici ve yönetilen "sınıflar"ın mensupları arasında var olması muhtemel çok yönlü bağları göstermektedir.

Anlatacağımız bağlantılar, 19. yüzyılda hatıratını yazmış memurların en riyasızı ve veludu olan Aşçı Dede İbrahim Halil'inkilerdir. Bundan sonra kısaca Aşçı Dede olarak anacağımız bu kişi, Hariciye Nezareti ya da öteki

Bâb-ı Âli kuruluşlarında değil, Bâb-ı Seraskeri'de görevli bir mülkiye memuruydu. Bildiğimiz Hariciye memurlarıyla pek çok ortak yönü vardı. Sözgelimi, elli yılı aşkın hizmetten sonra ulaştığı en yüksek rütbe, rütbe-i ulâ sınıf-ı sânisiydi.[52] Hariciye personelinin neredeyse yarısı bu rütbeye ya da daha üstüne ulaşmıştı. Tutum ve bakış açısı bakımından Aşçı Dede, Hariciye Nezareti'nin gelenekçi Müslümanlarına az çok benzeyen İslamcı bir muhafazakârdı. 1840'lardan yaklaşık 1906'ya değin uzanan meslek yaşamı -ki çocukken çırak olarak memuriyete girmiş uzun ömürlü memurlar arasında pek olağandışı sayılmaz- Hariciye Nezareti sicill-i ahvallerinin kapsadığı dönemin neredeyse tümünü içine alıyordu. Aşçı Dede bu süre boyunca, bir memurun başına gelebilecek hemen her şeyi yaşadı ve kaydetti. Bu bakımdan hatıratı, sicill-i ahvallerin kısa kayıtlarının ardındaki dünyaya - dünyalardan birine- girişi sağlamak açısından istisnai değerdedir.

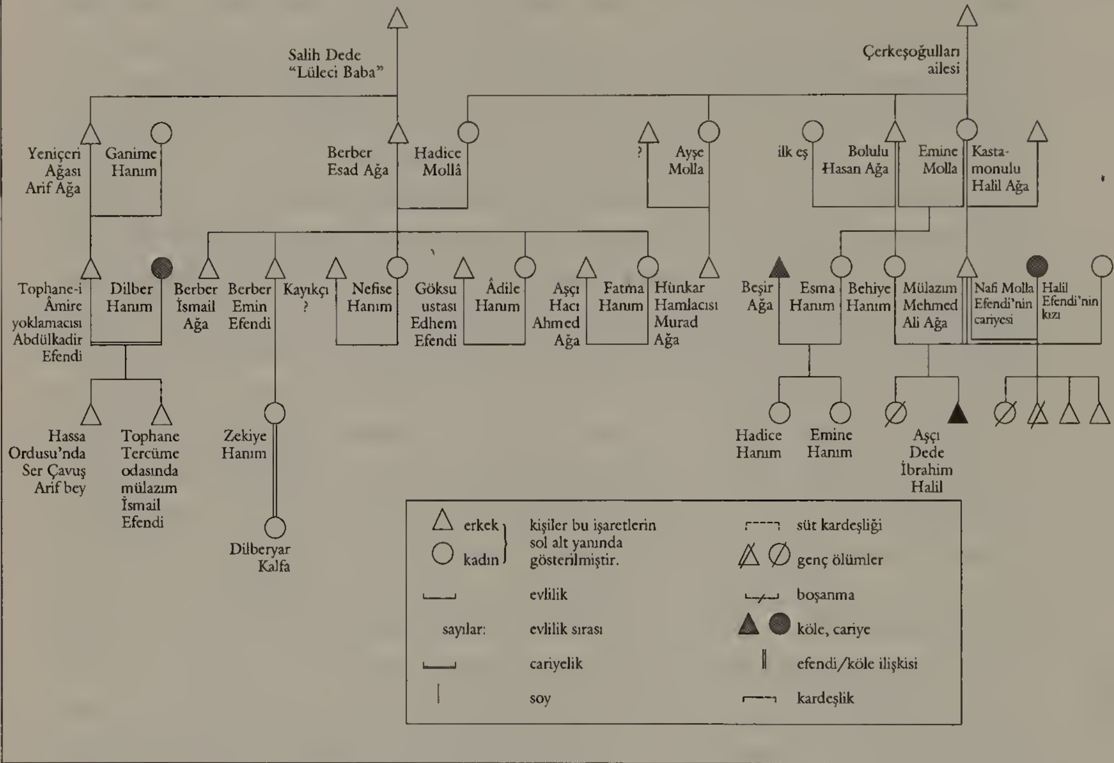
Derviş olarak sonradan benimsediği lakabıyla[53] Aşçı Dede, kendini, 1244/1828-1829'da -Boğaz'ın Anadolu yakasında ve başkentin birçok sakininin yazı geçirebileceği kadar İstanbul'a yakın bir köy olan- Kandilli'de doğmuş Mehmed Ali oğlu es-Seyyid İbrahim Halil olarak tanıtır.[54] Adında geçen "es-seyyid" terimi, Hz. Hüseyin kanalıyla Hz. Muhammed'in soyundan gelme iddiasını ifade etmektedir. Sicill-i ahval verileri, Aşçı Dede'nin, adını resmen kaydettirirken birçok Osmanlı gibi bu unvana yer verdiğini, ama bunun dışında unvandan yararlanma ya da ima ettiği statüyü sahiplenme yoluna gitmediğini göstermektedir. Ayrıca Aşçı Dede, soyu hakkında bu unvanı kullanmasını destekleyecek yeterli bilgi vermemektedir.

---

52 Aşçı Dede İbrahim, *Risale*, TY80, s. 817-18; Bremer (1959) ve Aşçıdede Halil İbrahim, *Hatıralar*, haz. Koçu. Aşçı Dede'nin aile geçmişini göstermek için kullandığım aile şeceresi tablosunu hazırlamadaki yardımından dolayı Frank Spaulding'e minnettarım.

53 Findley (1983, s. 133-349); Bremer (1959, s. 58). Kolaylık açısından onu genellikle bu şekilde anacak olmamıza karşın, bu lakabı aslında bir derviş tekkesinde göreve getirildiği 1867'ye kadar almamıştı. Sonraki sayfalarda Aşçı Dede'nin ailesinin anlatıldığı bölümde şimdiye kadar açıklanmamış çeşitli hitap unvanları da yer almaktadır (karş. 1. Bölüm, dipnot 50 ve 2. Bölüm, dipnot 10). Bu unvanlardan erkeklere ilişkin olan "ağa" 19. yüzyılda genel anlamda "efendi" olarak anılmayı gerektirecek asalet ve eğitim niteliklerinden yoksun olanlar, ayrıca birçok özel durumda, örneğin belirli bir askeri rütbe taşıyan (Mehmed Ali Ağa gibi) ya da büyük bir adamın evinde baş uşak olan (Beşir Ağa gibi) kişiler için, "baba" ise tarikat ileri gelenleri için kullanılırdı. Kadınlara yönelik hitap biçimleri, daha önce değinilen "hanım" dışında, "molla" (bkz. dipnot 58) ve haremdeki hizmetçiler üzerinde denetleyici bir rolü ifade eden "kalfa"ydı. ("Halife"nin halk arasında kullanılan biçimi olan kalfa aynı zamanda birçok mesleki çevrede erkeklere yönelik bir hitap unvanıydı).

54 Aşçı Dede İbrahim, *Risale*, TY3222, s. 9a-10b; TY78, s. 75-81.

Şekil 3.1 Aşçı Dede İbrahim Halil'in Aile Bağları

Ailesi hakkında bunca bilgi veren bir kişi olarak Aşçı Dede, en azından bu açıklama bağlamında, babası Mehmed Ali Ağa hakkında görece az şey anlatmaktadır. Eski bir Yeniçeri olan Mehmed Ali Ağa Yeniçeriliğin ilgası sırasında Kandilli halkının kendisini saklaması sayesinde sağ kalabilmişti. Onun babası Kastamonulu Halil Ağa, yine Boğaz'ın Anadolu yakasında, Kandilli'nin kuzeyine düşen Anadoluhisarı'nın "önde gelen sakinlerinden"di. Dolayısıyla Aşçı Dede de İstanbul'da doğmakla birlikte aile kökleri başka yerlerde olan birçok memurdan biriydi. Aşçı Dede'nin aktardığına göre, Halil Ağa'nın ölümüyle dört ya da beş yaşında yetim kalan Mehmed Ali'yi kitapta adı verilmeyen, ama İstanbul'daki Mısır Çarşısı'nın kahyası olduğu belirtilen amcası yetiştirmişti.

Aşçı Dede'nin babası Mehmed Ali zayıf kişilikli biriydi. Yeniçeriliğin ilgasından sağ kurtulup mülazım (bugünkü teğmen) olarak yeni orduya alındıktan sonra, tam aylık alacağı gibi yanlış bir kanıyla erken emekliliğini istedi. Böylece ayda otuz kuruş gibi yetersiz bir parayla, ailesinin ve arkadaşlarının desteğine dayanmak zorunda kaldı.

Gelgelelim, Mehmed Ali ev yaşamını ekonomik durumuna uydurma yönünde hiçbir çaba göstermedi. Üç kez evlendi. Henüz askerken evlendiği ilk karısı Behiye Hanım, kendisinin ve babası Halil Ağa'nın da bağlı olduğu geniş akraba çevresinden gelmeydi. Bu çevre sonuçta Aşçı Dede için babasından ve dedesinden daha büyük önem taşıyacaktı. Behiye'nin iki çocuğu oldu; Aşçı Dede bunların ikincisi ve yetişkinlik çağına ulaşabileniydi.

Aşçı Dede henüz küçük bir çocukken, annesinde kendisinin cin tutması olarak tanımladığı bir çeşit sinir hastalığı belirdi. Baba birkaç yıl sonra karısını boşadı ve Maliye müfettişi olan Nafi Molla Efendi'nin evindeki bir cariyeyle evlendi;[55] bu arada Aşçı Dede de memuriyete girmişti. Daha sonra ikinci karısını da boşayan Mehmed Ali Ağa üçüncü evliliğini Erzincan'dan bir asker ve derviş tanıdığının kızıyla yaptı.[56] Babanın son iki evliliğinden de birçok çocuğu oldu ve bu çocuklar arasında en azından iki oğlan yetişkinlik çağına ulaşabildi.[57]

Aşçı Dede'nin üvey anne ve kardeşlerine yakınlık duymadığı anlaşılıyor. Annesi en azından 1860'lara değin hayatta kaldı. Ayrıca, Aşçı Dede'nin ikinci karısı, Erzincan'da birlikte yaşadıkları dönemde babasının üçüncü karısıyla bir türlü geçinemedi.

Aşçı Dede'nin babasının zayıf karakteri ve dedesinin erken ölümü yüzünden, başka koşullarda ataerkil yapıya dayanması kaçınılmaz olan ailede dayanışmayı koruma işini kadınlar üstlendi. Aşçı Dede'nin "zamanın âdetlerine göre" Emine Molla olarak anılan babaannesi ailenin direği oldu. Büyükannenin iki kız kardeşinin bağları nedeniyle Aşçı Dede Kandilli'nin Müslüman ahalisinin yarısından fazlasıyla akraba olduğunu iddia eder. Büyükbaba Halil Ağa'nın ölümünden sonra Emine Molla, Kastamonu vilayetine bağlı Kangırı yakınlarındaki Çerkeş kasabasını kurmuş olmalarından dolayı Çerkeşoğulları olarak tanınan bir aileden Bolulu Hasan Ağa adlı biriyle evlendi. Hasan Ağa anlaşıldığı kadarıyla padişahın sır kâtibi olan Mustafa Paşa'nın aşçıbaşılığından 500 kuruşluk bir aylıkla emekliye ayrılmıştı.[58] Aşçı

55 *a.g.e.*, TY3222, s. 12b; TY78, s. 83-84.

56 *a.g.e.*, TY3222, s. 102a, 103b-104a; TY78, s. 415-16.

57 *a.g.e.*, TY3222, s. 160a; TY78, s. 522-23.

58 *a.g.e.*, TY3222, s. 9a vd.; TY78, s. 75 vd. "Molla" genellikle din okullarında kullanılan bir unvandı. Osmanlı kadınları için hangi anlamda kullanıldığı pek açık değildir. Mustafa Kemal Atatürk'ün son derece dindar olan annesi, Zübeyde Molla olarak tanınıyordu; Vamık D. Valkan ve Norman Itzkowitz, *The Immortal Atatürk: A Psychobiography*, Chicago, 1984, s. 24. Bazı durumlarda bu unvan kadının akumayı -belki de özellikle Kuran akumayı- bildiğini gösteriyor olabilir. Farklı bir İslami çevrede, molla unvanı diğer kadınlara din öğretmenliği yapan kadınlara verilmiştir: Bkz. bir Şii cemaatini anlatan Elizabeth Warnock Fernea, *Guests of the Sheik: An Ethnography of an Iraqi Village*, New York, 1965, s. 53, 105, 107-15.

Dede'nin annesi onun daha önceki evliliğinden olan kızı Behiye Hanım'dı. Bu bağa ilişkin anlatım açık değildir; ama Emine Molla'nın, oğlu Mehmed Ali henüz dört-beş yaşındayken dul kaldığı ve bundan kısa bir süre sonra iki kız kardeşinin yanına, Kandilli'ye taşındığı göz önüne alındığında, Bolulu Hasan Ağa'yla evliliğinin ikisinin önceki evliliklerinden olma çocuklarının, yani sonradan Aşçı Dede'nin ana babası olacak Behiye Hanım ile Mehmed Ali Ağa'nın evliliğinden önce gerçekleştiği ve bunun yolunu açtığı söylenebilir.

Emine Molla'nın zaman aralığıyla Aşçı Dede'nin her iki büyükbabasının karısı, bir başka deyişle hem babasının annesi, hem de annesinin üvey annesi olması, öykü içindeki önemini açıklamayı sağlayan bir unsurdur. Ama iş bu kadarla da kalmamaktadır. Emine Molla ve ikinci kocası Hasan Ağa'nın da bir çocuğu oldu. Esma adlı bu kız çocuğu, büyüyünce etrafında birçok talip dolaşan gerçek bir âfet-i devrân oldu. Hasan Ağa bütün talipleri reddederek, Valide Sultan'nın kâhyası ve Kandilli'de bir yalısı olan Salih Paşa'nın siyah kölesi Beşir Ağa'yı damat seçti.

Büyük ailelerin eski âdetlerine uygun olarak Paşa tarafından yetiştirilen ve eğitilen Beşir Ağa zengin ve nüfuzlu bir adam olmuştu. Güzel Esma'nın diğer talipleriyle rekabette kazandığı başarı, Kandilli'de büyük şaşkınlık yarattı. Osmanlıların gözünde köleliğin aşağılayıcı bir konumdan ne kadar uzak olduğunu, tersine bir tür dolaylı akrabalık biçimini ifade ettiğini ve hatta bazen yüksek toplumsal konuma ulaşma yolunu açtığını bu örnekten daha iyi anlatacak başka bir şey yoktur.[59]

Beşir Ağa'yla evlenen Esma Hanım, kışlarını İstanbul'daki konaklarında geçiren Salih Paşa'nın aile efradı arasına girdi. Birkaç yıl sonra Salih Paşa bir taşra valiliğine atandığında, haremini yanına almak yerine başkentteki vekili Beşir Ağa'nın gözetiminde İstanbul'da bıraktı. Ardından Beşir Ağa kendine Şehzadebaşı semtinde bir konak satın aldı. Bunun üzerine Emine Molla ve Hasan Ağa, kızları ve damatları Esma ve Beşir'le birlikte oturmak üzere kente taşındılar. O sırada Aşçı Dede ve annesi yalnız başlarına Kandilli'de kaldılar; Mehmed Ali Ağa orduda görevli olduğundan çoğu zaman taşradaydı. Ne var ki, anne oğul sık sık kente, Esma Hanım'ın

59 Beşir Ağa'nın öyküdeki ralü aynı zamanda ırka ilişkin Osmanlı tutumlarının karmaşıklığını özetlemektedir. Bir yandan, İslami eşitlikçilik Beşir gibi birinin kabul edilebilir bir eş almasını gerektirmekteydi. Öte yandan, siyahi aluşu gäz ardı edilemeyecek bir alguydu ve muhtemelen izdivaç talipleri arasından seçilmesine duyulan kızgınlığın nedeniydi. Esma Hanım'dan alan kızlarından Emine -Aşçı Dede'nin sözleriyle- tapallığı, kısalığı ve "Habeşi" rengi nedeniyle evde kalmaya mahkûm almuştu; *a.g.e.*, TY3222, s. 12b; TY78, s. 83-84. Türkçe'de siyahları belirtmek için kullanılan "Arab" terimi, İslami eşitlikçilik ile ırkçı ve etnik ayrımcılığın bir arada bulunmasına ilişkin bir fikir vermektedir. Karş. Bernard Lewis, *Race and Color in Islam*, New Yark, 1979.

evine ziyarete gidiyorlardı. Aşçı Dede sekiz-on yaşına geldiğinde, onlar da oraya taşınıp ev halkına katıldılar.

Henüz çocuğu olmayan Beşir Ağa, Aşçı Dede'ye oğluymuş gibi davranmaya başladı ve eğitimine başlamasında en önemli rolü oynadı.[60] Bir derviş olarak, Aşçı Dede'ye sonradan yaşamına yön veren tasavvuf ilgisini aşıladı. Esma Hanım ile Beşir Ağa'nın daha sonra doğan kız çocuklarına büyükanne Emine ve onun kız kardeşlerinden Hadice'nin adını vermeleri dikkate değer bir noktadır. Bu iki kız kardeşten Emine bütün ömrünü hastalıklı geçirdi, yıllarca Aşçı Dede'nin üçüncü karısı olacak kadının bakımı altında yaşadı ve 1903'te onların evinde öldü.[61]

Beşir Ağa'yla olan bu bağ, büyükanne Emine'nin aile çevresindeki öneminin yalnız bir kısmını yansıtıyordu. Aşçı Dede onun ana babası hakkında pek az şey hatırlayabiliyordu, ama Kandilli'de yaşayan kız kardeşleri hakkında söyleyebileceği çok şey vardı. Hatırattaki anlatımdan çıkan sonuca göre, Şekil 3.1'de gösterilen ve Emine'nin kocalarından olan çocuklara dayalı bir çerçevenin sınırlarını çok aşan aile bağlarını bir arada tutan güç, Emine ve kız kardeşleri arasındaki bağlantılardı.

Kız kardeşler arasındaki aile dayanışması duygusu son derece güçlü olmalıydı. Aşçı Dede'nin büyükbabasının ölümünden sonra Emine Molla'nın kız kardeşlerine yakın olmak için Kandilli'ye taşınması bunun göstergelerinden biridir. Bir başka gösterge Aşçı Dede'nin kız kardeşler üzerinde bu kadar çok durması ve aile öyküsünde onlara bu kadar yer vermesidir. Büyükbabasından, babasından ve büyükbabasının ölümünden sonra babasının bakımını üstlenen büyük amcasından bahsettikten hemen sonra, Aşçı Dede uzun uzadıya büyükannesini, kız kardeşlerini ve onların ailelerini anlatmaya koyulmaktadır. İki kız kardeşten Ayşe Molla'ya ayrılan bölüm daha azdır. Kocasının adı belirtilmez; çocukları arasında da yalnızca padişahın kayıkçılarından, yani hünkâr hamlacılarından olan Murad Ağa'dan söz edilir.

Öteki kız kardeş Hadice, Kandilli'de berberlik yapan Esad Ağa'yla evliydi. Çiftin iki oğlu ve üç kızı vardı; bunlar Aşçı Dede'nin babasının teyze oğullarıydı. Her iki oğul da babaları gibi berber oldular; ama İsmail Ağa sefih bir yaşam sürdürürken, Emin Efendi köyün saygıdeğer bir kişiliği olarak babasının yerini aldı. Emin Efendi'nin kızı Zekiye Hanım'ın bir süre yanında tuttuğu Dilberyar adlı halayık daha sonraları Aşçı Dede'yle bir bağlantı kuracaktı.[62] Hadice Molla ve Berber Esad Ağa'nın üç

60 Aşçı Dede İbrahim, *Risale*, TY3222, s. 36a; TY78, s. 139-40.

61 *a.g.e.*, TY80, s. 216-17.

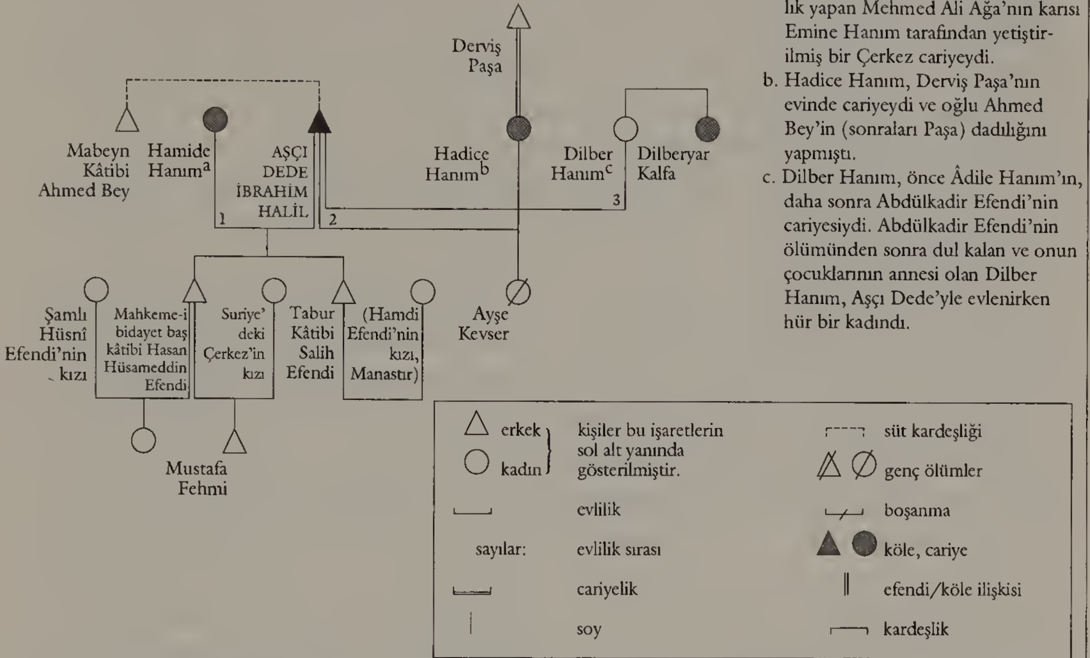
62 *a.g.e.*, TY3222, s. 340a; TY79, s. 311.

kızı Fatıma, Nefise ve Adile, sırasıyla, bir aşçı, bir hünkâr hamlacısı ve Göksu'nun eski Yeniçeri ustasıyla evlendiler. Fatıma'nın kocası Aşçı Hacı Mehmed Ağa, Aşçı Dede'nin büyükannesinin yine bir aşçı olan ikinci kocası Bolulu Hasan Ağa'nın da yeğeniydi. Bu ek akrabalık ve meslek bağlantısı aile bağlarını pekiştirmiş olmalıdır. Müstakbel bir memurun askerler dışında aşçılar, kayıkçılar ve berberlerle böylesine yakın bağlar içinde olması, insanın aklına çarşıyı getiren toplumsal kalıp ve tutumların nasıl olup da devlet dairelerine girebildiği konusunda pek bir sır bırakmıyor.

Hadice Molla'nın kocası Berber Esad Ağa'nın ailesi birçok açıdan dikkate değerdi. Esad Ağa'nın Salih Dede ya da Lüleci Baba olarak tanınan büyükbabası, Kandilli'de mübarek kişiliğiyle hatırlanan biriydi. Lüleci Baba lakabı, 1. Bölüm'de değinilen lonca ve derviş gelenekleri arasındaki çok yönlü bağlantıları çağrıştıracak bir biçimde, Salih Dede'nin mesleki ve tasavvufi kimliklerini birbirine bağlamaktadır. Esad Ağa'nın ayrıca eskiden Göksu'da Yeniçeri ağalığı yapmış olan Arif Ağa adında bir erkek kardeşi vardı. Arif Ağa'nın on altı çocuğundan ancak biri yetişkinliğe ulaşabilmişti; Tophane-i Amire yoklamacılarından olan Abdülkadir Efendi adlı bu kişinin de iki oğlu vardı. Oğlanların annesi ve az önce sözü edilen Dilberyar'ın kız kardeşi olan Dilber de bir zamanlar Hadice ve Esad Ağa'nın kızlarından Adile Hanım'ın halayıklığını yapmıştı. Adile Hanım onu, amcazadesi Abdülkadir Efendi'ye satmıştı. Abdülkadir Efendi'ye iki oğlunu doğuran Dilber, onun ölümünden sonra hür bir kadın oldu.

Bu noktaya kadar, Aşçı Dede'nin Kandilli'deki bağlarına ilişkin anlattıkları gittikçe kendisinden uzaklaşmaya başlamış gibi görünüyor. Ama hayatının sonraki yıllarına gelindiğinde, kendisi için önem taşıyan aile ilişkilerini açıklamaktan başka bir şey yapmadığı anlaşılıyor. Bunu göstermenin en iyi yolu, Aşçı Dede'nin yetişkinlik çağındaki olaylara, özellikle de evliliklerine geçmek olacak (bkz. Şekil 3.2).

Aşçı Dede üç kez evlenmekle birlikte, ancak kısa bir dönem çokeşli yaşadı. İlk evliliğini memuriyet döneminin başlarında, muhtemelen derviş yaşamına kendini gittikçe daha fazla kaptırdığı 1850'lerin başında yaptı. Bu durumundan kaygı duyan annesi, babası ve büyükannesi, onu böyle bir kapılmanın olası tehlikeleri konusunda uyarmış ve başını bağlamaya karar vermişlerdi. Aşçı Dede bu karara ancak etkisi altında olduğu şeyhin ısrarı üzerine rıza gösterdi ve annesi ona bir gelin buldu. Seçtiği kız, Mehmed Ali Ağa adında İstanbul'da tüccarlık yapan zengin birinin evinde yetişmiş bir Çerkez halayıktı. Nikâh, usulüne uygun biçimde kıyıldı. Aşçı Dede'den hoşlanan Mehmed Ali Ağa, ona gerçek damadıymış gibi davrandı. Gelin Hamide Hanım da Aşçı Dede'ye Hasan Hüsameddin ve Salih adında iki

Şekil 3.2 Aşçı Dede İbrahim Halil'in Evlilikleri, Torunları ve Öteki Bağları.

oğlan doğurdu. Evlilik Aşçı Dede'yi derviş yaşamından pek uzaklaştıramadı; yine de Hamide'yi sevmiş olduğu anlaşılıyor. Karısı gerçekten dindar bir kadındı; Aşçı Dede görevli olarak Anadolu Ordusu'nun merkezi olan Erzincan'da bulunduğu sırada, karısının 1281/1865 Ramazan'ındaki ölümünün, ruhani mürşidi Nakşibendi-Halidi şeyhi Erzincanlı Fehmi'yi bile derinden etkilediğini belirtmektedir.[63] Bu olayla Aşçı Dede kendini, acısı, iki küçük oğlu ve yeni bir evlilik konusunda tüm umutlarını kıran borçlarıyla yapayalnız kalmış buldu.

Aşçı Dede henüz bu olayları değerlendirme fırsatı bulamadan biri gelip Şeyh Fehmi'nin, Aşçı Dede'nin durumunu Dördüncü Ordu[64] kuman-

---

63 *a.g.e.*, TY3222, s. 47a-48a, 61a-62a, 112a, 156a-57b; TY78, 199-201, 324-26, 430-31, 515-18.

64 Aşçı Dede çeşitli orduları, o dönemde onları adlandırmak için kullanılan numaralarla anıyor. 1880'lerdeki duruma göre, numaraların ifade ettiği anlamlar şuydu: Birinci Ordu olan Hassa Ordu-yı Hümayun başkenti, Ege Adaları'nı ve Batı Anadolu'yu savunmak üzere İstanbul'da konuşlandırılmıştı; İkinci Ordu'nun merkezi Edirne'deydi ve Doğu Rumeli vilayetlerinden sorumluydu; Üçüncü Ordu'nun merkezi Manastır'daydı ve Rumeli'nin öteki vilayetlerinden sorumluydu; Dördüncü Ordu'nun merkezi Erzincan'daydı ve Doğu Anadolu'dan sorumluydu; Beşinci Ordu'nun merkezi

danı Derviş Paşa'ya[65] anlattığını bildirdi; Derviş Paşa da Aşçı Dede gibi, Şeyh'in müridiydi. Paşa kendi evinde yetişen ve o sırada 8-10 yaşlarındaki oğlu Ahmed Bey'e dadılık eden Hadice'yi eş olarak Aşçı Dede'ye vermeyi kararlaştırdı. Sorunlarına getirilen bu beklenmedik çözüm karşısında önce dili tutulan Aşçı Dede öneriyi memnuniyetle kabul etti.

Aşçı Dede ikinci evliliğiyle Müşir Derviş Paşa'nın himayesine girdi. İleride 7. Bölüm'de de göreceğimiz gibi, bu intisap bağlantısı Aşçı Dede'nin en önemli dayanaklarından biri olup kendisinin ve Derviş Paşa'nın oğulları arasında da devam etti. Aşçı Dede düğün gecesinde Hadice'yle aralarında büyük bir muhabbet doğacağını ve mukadder ömürleri boyunca birlikte kalacaklarını hayal ediyordu. Gerçekten de öyle oldu. Aşçı Dede'nin Hadice Hanım'dan olan son çocuğu ve tek kızı henüz bebekken öldü.[66]

Hadice Hanım 1893'teki ölümünden önce birkaç yılını yatalak halde geçirdi. Onu tedavi ettirmek amacıyla o sırada çalıştığı Şam'dan İstanbul'a izinli giden Aşçı Dede, emekliye ayrılması ya da başka bir göreve atanması için boş yere uğraştı. Şam'a dönmek zorunda olduğu anlaşılınca, Hadice Hanım şaşırtıcı bir açıklamada bulundu: Kendisi artık iş yapamayacak durumda olduğuna göre, ona ve eve bakması için bizzat kendisi Şam'da ona yeni bir eş bulmak istiyordu. Aşçı Dede nefret ettiği Şam'dan bir zevce almak istemediğini belirterek buna karşı çıktı. Ama karısıyla iyi geçinecek ve ona bakacak birine ihtiyaçları vardı. Hadice bunun kim olabileceğini sorunca, Aşçı Dede "Akrabamız Dilber Hanım" cevabını verdi. Bu kişi, önce Aşçı Dede'nin akrabası Adile Hanım'ın halayığı ve ardından bir başka akrabası Abdülkadir Efendi'nin cariyesi olarak adından söz etmiş olduğumuz Dilber Hanım'dan başkası değildi.

Hadice Hanım, bu düşünceyi yerine getirmesi için "kulaç kulaç sana izin" diyerek, Aşçı Dede'yi serbest bıraktı. Ertesi gün Aşçı Dede bu işi ayarlamak için rızasını istemek üzere halalarından birine gitti. Sonraki olaylara bakılırsa, hala dediği bu kadının, Aşçı Dede'nin babasının teyze kızı ve Dilber'in eski sahibi olan Adile Hanım olması gerekiyor. Aşçı Dede'nin kendisini görmeye gittiği İstanbul'daki kışlık evi dışında, Adile Hanım'ın Kandilli'de bulunan bir yazlığı da vardı. Abdülkadir Efendi'nin ölümünden sonra, Dilber Hanım iki oğluyla birlikte yazlarını Adile'nin Kandilli'deki evinde geçirmeyi âdet edinmişti. Kışları ise İstanbul'da, Aşçı

Şam'daydı ve Suriye'den sorumluydu; Altıncı Ordu'nun merkezi Bağdat'taydı ve Bağdat vilayetinden sorumluydu; Yedinci Ordu'nun merkezi Sana'daydı ve Yemen'den sorumluydu; bunlardan başka Girit, Libya ve Hicaz'da da birlikler vardı. Bkz. İbrahim Hakkı, *Hukuk-ı İdare*, İstanbul, 1312/1894-1895, I, s. 54-55.

65 Şehabeddin Tekindağ, "Derviş Paşa" maddesi, *İA*, III, s. 552.

66 Aşçı Dede İbrahim, *Risale*, TY3222, s. 156a-59b, 181b; TY78, s. 515-22, 561-62.

Dede'nin "diğer teyze" olarak andığı, ama gerçekte Adile Hanım'ın kız kardeşi olan Fatma Hanım'ın bitişiğindeki bir evde kalıyordu. Adile'nin evine gittiğinde, Aşçı Dede onun bu düşünceyi beklemekte olduğunu ve Dilber'i razı etmeyi üstleneceğini öğrendi.

Dilber rıza gösterdi. Artık büyümüş olan oğulları da memnun oldu. Aşçı Dede'nin hasta karısı Hadice Hanım da kendisinden beklenebilecek kadar hoşnutluğunu belirtti ve nikâh Mayıs 1893'te kıyıldı.

Kısa bir süre sonra Aşçı Dede, "cariyesi için bir hizmetçi" aldığını haber vermek üzere Derviş Paşa'nın konağına gitti. Konak her zamanki gibi kalabalıktı; haber daha önce ulaştığı için neredeyse her yandan hücuma uğradı. Önce kendisine kutlamalar yağdıran Paşa'nın uşakları ve kâtipleriyle karşılaştı. Ardından Paşa'nın üst kattaki kabul salonuna çıktı; orada gördüğü yaverlerden ve derviş tanıdıklardan bir bölümü evliliğini onaylarken, bir bölümü de karşı çıktı. Sonunda Paşa'yla yüz yüze geldi; onun tepkisi nazik ve anlayışlıydı. Paşa'nın anlattığına göre, haber haremde bir fırtına koparmıştı; ama Dilber ve kız kardeşi Dilberyâr haremde tanınıp sevildiğinden, ihtimal ki her şey sükunete kavuşacaktı.

Nikâhın üzerinden bir ay geçmeden, Aşçı Dede ve iki karısı Şam'a doğru yola çıktı. Orada Hadice'nin bir sonraki Eylül ayında ölmesiyle, Aşçı Dede'nin çokeşlilik öyküsü sona erdi.[67]

Aşçı Dede'nin üçüncü evliliği, aynı ölçüde olmamakla birlikte tıpkı ikincisi gibi, mesleki açıdan yararlanabileceği bir toplumsal bağlantı sağladı. Bu kez en değerli bağlantı halkası, bir zamanlar babasının teyzesinin torunu Zekiye Hanım'ın cariyesi ve Dilber Hanım'ın kız kardeşi olan Dilberyâr'dı. Zekiye Hanım bir süre sonra Dilberyâr'ı saraya satmış ve Dilberyâr orada yükselerek Padişah Abdülhamid'in en büyük oğlunun annesinin evinde başkalfa olmuştu. Aşçı Dede daha Dilber'le evlenmeden önce, Dilberyâr'ı aileye "bağlı" kişilerden, yani taallûkattan biri olarak görüyordu.[68] Evlilik bu ilişkiyi sağlamlaştırdı. Dilber'in ısrarı üzerine Aşçı Dede 1895'te görev değişikliği için bu bağlantıyı kullanmaya karar verdi. Bu girişimin gülünç sonuçlarını 7. Bölüm'de ele alacağız. Aşçı Dede'nin talihsizliği Derviş Paşa'nın artık ona yardım etmek istemeyişinden ya da edemeyişinden kaynaklanıyordu: O sırada bir düşüş içinde olan Paşa, Haziran 1896'da öldü.[69]

---

67 *a.g.e.*, TY3222, s. 339b-341a; TY79, s. 310-13, 324.

68 *a.g.e.*, TY79, s. 311.

69 *a.g.e.*, TY79, s. 392-94.

Aşçı Dede'nin çevresindeki toplumla bağlantılarının öyküsü Kandilli'deki aile bağları ve üç evliliğiyle sınırlı olmaktan uzaktır. Sözgelimi, aynı kadınca emzirilmiş olmaktan kaynaklanan ve yaşam boyu süren sütkardeşliği bağından hiç söz etmedik. Aşçı Dede'nin annesince emzirilen ve daha sonra Abdülmecid'in (1839-1861) sarayında ikinci mabeynci olan sütkardeşi, Kırım Savaşı'na yakın yıllarda Aşçı Dede'nin yaşamında ve memuriyetinde önemli bir rol oynadı.[70] Burada tarikatlar aracılığıyla kurulan toplumsal bağları da yalnızca bir değinmeyle geçeceğiz. Bunlar Aşçı Dede'nin toplumsal kökenlerinden çok, yetişkinlik yıllarına ilişkin olgulardı. Evlilik ve akrabalık ilişkilerini, Aşçı Dede'nin oğullarının evlilikleriyle bir sonraki kuşağa taşımamız da mümkün. Ama bunu yapmak bizi konudan uzaklaştıracaktır. Hasan Hüsameddin ve Salih'in ilk karıları sırasıyla Suriye ve Arnavutluk'ta karşılaştıkları memur ailelerinin kızlarıydı.[71] Bu sıralarda yeni aile çerçeveleri oluşmaktaydı. İleri yaşlardaki Aşçı Dede ve Dilber için hâlâ önem taşımakla birlikte, Kandilli'ye dayalı eski çerçeve artık dağılıyordu. Ailenin çok sayıda kola ayrılması bunu kaçınılmaz kılıyordu. Aşçı Dede ve oğulları dahil, daha önce Kandilli'de yaşamış olanların çocuklarının genellikle başka yerlerde yaşaması buna yol açan başka bir etkendi.

SONUÇ

Çok sayıda memurla ilgili verilerin nicel çözümlemesi Aşçı Dede'nin meslektaşları karşısındaki durumunu nasıl gösteriyorsa, hatıratında ortaya çıkan zengin nüanslar da birçok gerçeklerin nicel verilerde özetlenemeyen canlı inceliklerini sergilemektedir. Aşçı Dede'nin yaşadığı olaylar tamamıyla muhafazakâr bir Müslüman çevreyi açıklıkla yansıtmaktadır. Her ne kadar batılılaşmış Müslüman meslektaşlarının ya da gayrimüslim memurların farklı şeyler yaşamış olmaları mümkünse de, bir dizi önemli özelliğin özgül bir berraklıkla öne çıktığı bir çevreydi bu.

Aşçı Dede'nin lonca(lar) ve esnaf(lar) dünyasına uzanan sayısız aile bağlarına, bu çevreye ait düşünce ve alışkanlıkların onun gibi kişiler aracılığıyla devlet dairelerine nasıl kolayca ulaştığına ve buraları nasıl derinden etkilediğine değinmiştik. Aşçı Dede gibi bireyler aracılığıyla tarikatlardan gelme etkilerin taşınması da aynı ölçüde mümkündü. Bu nokta, 5. Bölüm'de Aşçı Dede'nin kültürel ufuklarını ele aldığımız zaman daha berraklaşacak.

Hatırattan çıkan ve sicill-i ahval kayıtlarında hiçbir biçimde görülemeyen bir başka çarpıcı olgu, görünüşte aşırı düzeyde erkek egemenliğinin

70 *a.g.e.*, TY3222, s. 62a-63b; TY78, s. 326-29.

71 *a.g.e.*, TY3222, s. 218b-219a; TY78, s. 632-33.

belirlediği bir toplumda aile yapılarını koruma, genişletme ve pekiştirmede kadınların taşıdığı ağırlıktır. Aşçı Dede'nin birinci ve üçüncü evliliklerinin de gösterdiği gibi, kadınların evlilikleri ayarlamadaki rolü bu ağırlığı epeyce açıklamaktadır. Dönemin öteki Osmanlı ailelerine ilişkin bu kadar ayrıntılı bilgi bulunmadığından, büyükanne Emine ve kız kardeşlerinin oynadığı anaerkil rolün tipik olup olmadığına karar vermek güçtür, ama bu rol, Ortadoğu'nun yakın tarihine ilişkin başka bulguların da ortaya koyduğu gibi, kadınların -özellikle yaşlı kadınların- rollerine ilişkin verilere ters düşmemektedir.[72]

Aşçı Dede'nin akrabaları hakkındaki veriler bir başka anlamda da önemlidir; bu bölümün girişinde değinilen Abdüsselam Bey'in konağı gibi büyük ölçekli bir patrimonyal hane örneğini pek oluşturmamakla birlikte, Aşçı Dede'nin ailesinde de farklı etnik kökenlerden gelen kişiler vardı. Bir tesadüf eseri, belirlenebilen örneklerin hepsi köledir. Bunlardan ilki, Aşçı Dede'nin hem anne, hem de babasının üvey kardeşi olan Esma Hanım'ın evlendiği siyah köle Beşir Ağa'dır. Aşçı Dede'nin ilk karısı Çerkez bir cariye, üçüncü karısı da eski bir cariyeydi. İkinci karısının da bir cariye olması muhtemeldir, çünkü Derviş Paşa'nın ailesindeki konumunun hizmetçilik olduğu kesindir. Bu kadınların Türk olmadığına ilişkin bir bilgi verilmemesine karşın, köleler için geçerli olan bu özellik onlar için de söz konusuydu; şeriatın özgür doğmuş Müslümanları köleleştirmeyi yasaklaması, İslam dünyası dışından köle getirtmeyi gerektiriyordu.[73] Bu bakımdan nüfuzlu ailelerdeki kozmopolit yapıya benzer bir durum, Aşçı Dede'nin akrabaları arasında bile kendini gösteriyordu.

Farklı bir açıdan bakıldığında, kadınların önemi daha geniş bir konunun yalnızca bir yönüdür: aile ağını yapılandırmaya yarayan ilişkiler yelpazesi ve bu ilişkilerin idari temsil açısından taşıdığı anlam. Aşçı Dede'nin ailesi tek başına kan ya da evlilik bağlarına dayanan bir aile değildi. Kölelik, sütkardeşliği ya da himaye ilişkileri aynı derecede güçlü bağlar yaratabilir ve Aşçı Dede'nin ikinci ve üçüncü evliliklerinde olduğu gibi, evlilikle daha da pekiştirilebilirdi. Etnik ve ırksal farklılıkları geçiştirmek söz konusu değildi; köleler ile özgür kişiler, kadınlar ile erkekler, Aşçı Dede ile Derviş Paşa arasında görüldüğü gibi, statü ayrımları kesinlikle vardı. Bununla birlikte en çarpıcı izlenim, evlilikte bir köleyi iyi bir kısmet olarak görmeyi sağlayan ya da Aşçı Dede'ye Derviş Paşa gibi daha üst düzeydeki bir kişi-

72 Örn., Lois Beck ve Nikki Keddie (ed.), *Women in the Muslim World*, Cambridge, Mass., 1978, s. 311, 338, 345-46, 496-98; Fernea, *Guests of the Sheik*, s. 54-56, 164-66, 237-38.

73 Örn., Toledano (1982, s. 6).

den sürekli taleplerde bulunma hakkı veren eşitlikçiliğin ağır basmasıdır. Eğer Aşçı Dede gibi bir memurun aşçı ve berber gibi yakın akrabaları olabiliyorsa, eğer bir hizmetçiyle evlenmek bir müşirle değerli bir bağın kurulmasını sağlıyorsa, eğer Aşçı Dede'nin padişahın haremindeki cariye baldızı, ona sarayda nüfuz sahibi olma ümidini verebiliyorsa, o zaman Aşçı Dede'nin yaşamı, yönetici ve yönetilen "sınıflar"a dayalı geleneksel ayrımın hiç de Avrupa'ya özgü sınıflara denk düşmediği yönündeki tezimiz için güçlü bir kanıt oluşturmaktadır. Geleneksel ayrım daha çok devletçe dayatılan ve devlet gücü karşısında kişinin konumunu belirleyen bir ikili yapıyı ifade etmektedir.

Osmanlıların değer verdiği kişisel ilişkiler, yöneticiler ve yönetilenler arasındaki de dahil, statü uçurumlarını kapatmaya ve Aşçı Dede'nin hatıratında kendisiyle ve bir ölçüde Derviş Paşa'yla ilgili olmak üzere iki farklı düzeyde ortaya koyduğu gibi, aile ve hanehalkı bağlarını bir arada tutmaya yarıyordu. İdari kuruluşların farklı toplumsal varlıkların temsilini sağladığı doğruysa, o zaman temsil edilmesi gerekenler kapsamına yalnızca bu bölümün başlarındaki nicel çözümlemede vurgulanan dinsel ve daha sonraları etnik gruplar değil, daha küçük ölçekte de olsa, söz konusu aile ve

hanehalkı bağları da giriyordu. Derviş Paşa'nın konağındaki asalakların ve lütuf avcılarının oluşturduğu kalabalık, bu olgunun canlı kanıtı olarak durmaktadır.

19. yüzyıl boyunca bu farklı toplumsal varlıkların çıkarlarını bir araya getirme işi, hem çıkarları temsil edilmesi gereken cemaatlerin tanımlanmasına ilişkin düşüncelerin, hem de demografik yapının değişmesi nedeniyle çetrefilleşti. Dinsel ve etnik bileşimi sürekli değişime uğrayan ve sınırları küçülmekte olan çokuluslu bir imparatorluk için kaçınılmaz olarak, Osmanlı reformcuları hep bu değişimlere tepki gösterme durumunda kaldılar ve bunlara ayak uydurmayı hiçbir zaman başaramadılar. Nicel çözümlemenin ortaya koyduğu temsil biçimlerinde zaman içinde görülen değişiklikler, bu sorunu kısmen yansıtmaktadır. Aşçı Dede'nin hatıratında ortaya çıkan aile bağlarında bu yansıtma daha belirsizdir. Bununla birlikte, Tanpınar'ın romanındaki Abdüsselam Bey ailesinin, önceleri imparatorluktaki bütünleşmenin bir modeli olarak görülürken, daha sonra imparatorluktaki çözülmenin bir modeli haline dönüştüğünü hatırlamakta yarar vardır. İleride 7. Bölüm'de, reform çağında himaye ilişkilerinin işleyişi konusunda Aşçı Dede'nin otobiyografisinin sunduğu verileri incelerken göreceğimiz gibi, o sırada hanehalkı merkezli bağların idari politikalardaki rolü değişmeye başlamıştı.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

EĞİTİM

Kültürel ikiliği değerlendirirken 1. Bölüm'de işaret ettiğimiz gibi, kalemiyeden mülkiyeye dönüşümde kültürel değişim önemli bir konu olarak öne çıkmaktadır. Konunun anlaşılması için bu bölümde reform döneminde eğitim reformunun seyrini izleyip Hariciye personelinin eğitim düzeyiyle ilgili kayıtları çözümleyeceğiz.[1] Bir sonraki bölümde ise, dönemin çatışan kültürel yönelimlerini temsil eden bireyleri karşılaştırarak çözümlemeyi devam ettireceğiz. Bu değerlendirmeler hem eğitim reformunun toplumsal etkilerini, hem de kültürel ikiliğin yarattığı gerilimleri kavramamızı sağlayacak.

OSMANLI EĞİTİM REFORMU: ENGELLER VE BAŞARILAR

Kültürel ikilik temasına ilk kez değinirken ve 18. yüzyıl sonlarındaki eğitimi ele alırken, eğitim reformunu böylesine acil ve zorlu bir girişime

1 Bazı okurlar bu bölümde neden Çankaya'nın (1968-71) Mülkiye Mektebi mezunları hakkındaki geniş biyografik verilerinin öne çıkarılmadığını sorabilirler. Aslında eğitimle ilgili verileri toplu bir biyografik çözümleme içinde izleme stratejisi bir ölçüde bir tercih sorunudur. Özellikle belirli bir okula yönelmemiş bir araştırmada, çeşitli eğitim seçeneklerini yansıtan biyografik verileri kullanmak avantajlı gibi görünmektedir. Mülkiye Mektebi'nin bir yüksekokul olması bu savı destekler niteliktedir. Mezunların biyografilerine bakıldığında, hepsinin doğal olarak Mülkiye'ye yöneldiği ve daha sonra Mülkiye'nin memuriyetlerinde önemli bir etken haline geldiği anlaşılmaktadır. Mülkiye mezunlarının eğitim kayıtlarını ya da mesleki gelişim çizgilerini çözümlemek çekici bir uğraş olabilirdi; Çankaya çözümlemenin bazı parçalarını yapmış durumdadır. Ne var ki, bu araştırmada Mülkiye'ye ilişkin verileri, eğitim konusundaki temel kaynağa ek olarak kullanmak en doğrusu olacaktır. Bu bölümde de buna uygun olarak Çankaya'dan okulun tarihine ilişkin alıntılara yer verilecektir. Bir sonraki bölümde örnek bir Mülkiye mezunu olan İbrahim Hakkı Paşa bir başlık altında ele alınacaktır. 6. Bölüm'de ise memurlar arasında gittikçe güçlenen profesyonellik anlayışının bir kaynağı olarak Mülkiye mezunları derneğinin yayın organı *Mülkiye*'den yararlanılacaktır.

dönüştüren sorunlardan bazılarını belirlemiştik. En yüksek Asya standartlarına oranla düşük olan okuryazarlık düzeyinden, Osmanlıca'nın karmaşık yapısında ve kapalı anlatıma dayalı edebi üsluplarda ifadesini bulan kültürel seçkincilikten, çeşitli bilgi dallarının durumundan, tasavvufi bilgi kavramının yaygın etkisinden ve okulların içinde bulunduğu kötü durumdan söz etmiştik. Osmanlı reformcuları hedefleri olan merkeziyetçilik ile eğitim arasındaki bağlantıyı daha başta fark ettiler. 1770'lerde ilk modern askeri okulların ve 1830'larda ilk sivil okulların kurulması, bu gerçeği yansıtır.[2] Bununla birlikte reformun önünde hâlâ büyük engeller vardı. Bunun bir sonucu olarak, devletin eğitimdeki reform çabaları, Japonya gibi başka bazı devletlerin sağladığı başarıya ve hatta imparatorluk içinde Müslümanların, gayrimüslim cemaatlerin ya da yabancı misyonerlerin gerçekleştirdiği özel girişimlere göre daha az başarılı oldu.

Osmanlı Devlet Okulları ve Karşılaştıkları Sorunlar

Müslüman Osmanlıların yeni tipte okullar yaratma çabalarında karşılaştıkları belki de en ciddi engel, din yetkililerinin geleneksel eğitim kurumları, yani mektep ve medreseler üzerindeki tekeliydi. Bu okulları destekleyen vakıflar üzerindeki denetimin adım adım II. Mahmud döneminde kurulmuş Evkaf Nezareti'nde toplanmasına karşın, en azından II. Meşrutiyet dönemine değin Osmanlı reformcuları hiçbir zaman kendilerini bu tekeli kırmaya yeltenecek kadar güçlü hissetmediler.[3] Eğitim reformu açısından bakıldığında, ulemanın eğitim alanında süren gücünün en ağır sonuçları, birçok Osmanlının gericilik yuvası olarak gördüğü medreselerden çok, 2. Bölüm'de anlatılan sıbyan mekteblerinde yaşandı. Osmanlı reformcuları arasında mektepleri ıslah etme düşüncesine daha 1840'larda varılmasına karşın, ilköğretimde sorumluluğun Şeyhülislamlık'tan Maarif Nezareti'ne verildiği 1916'ya değin, ulemanın bu müktesep hakkına asla doğrudan müdahale etmedi. O zamana değin eğitim reformcuları, var olan mekteplerden daha üst düzeyde oldukları ileri sürülen, 'iptidai' ya da ilkokul olarak bilinen, seviyesi yükseltilmiş mektepler açmakla ve bunlara ek araç gereç, kitap, mali destek sağlayarak bunlardaki eğitimin niteliğini etkilemekle ya da öğretmen okulları kurmakla yetindiler.[4] Maarif Nezareti'nin kur-

2 Ergin (1939-43, II, s. 264-80, 321-41).

3 İbnülemin Mahmud Kemal [İnal] ve Hüseyin Hüsameddin, *Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin Tarihçe-i Teşkilâtı ve Nüzzarın Teracim-i Ahvali*, İstanbul, 1335/1916-1917, s. 26-37.

4 Ergin (1939-43, I, s. 102-20, 135-46; II, s. 383-97, 481-89; III, s. 725-35; IV, s. 1173-80); Vámbéry (1876, s. 120-27); Cevdet (1953-67, s. 40,123-31); Berkes (1964, s. 400-16); Shaw ve Shaw (1977, II, s. 306-307).

duğu daha üst dereceli okulların az çok sıfırdan başlayıp Türkçe okuma yazmanın temel esaslarını öğreterek mekteplerin eksikliklerini kapatacakları düşünülüyordu. Bir anlamda ulema buralarda bile etkisini hissettirdi; çünkü başlangıçta yeni okullar ağırlıklı olarak medrese konuları, kitapları ve hocalarıyla dolduruldu. Dolayısıyla yeni eğitim sistemi mantıken gereksindiği temelden yoksun doğmuş oldu.

Dini ve laik okulların kurumsal ikiliği ve ilköğretim üzerindeki denetimin ulemada oluşu nedeniyle, reform çağı boyunca Osmanlı eğitimi bütünsel bir sistemden yoksunluğun damgasını taşıdı. Öğrenciler ve veliler dini okullar, laik devlet okulları ve ileride göreceğimiz başka okullar arasında bir tercih yapmayı kafa karıştırıcı buldular. Ama hepsi bu değildi.

Devlet yeni okullar kurmaya başladığında, uygun hazırlık kurumlarının yokluğu, bu okulların amaçlanandan çok düşük bir düzeyde eğitim vermesini zorunlu kıldı. Yüksek düzeyde eğitim vermesi beklenen okulların düzeyi, ancak, genel bir modern okullar sisteminin ortaya çıkışıyla orantılı olarak yükseltilebilirdi. İmparatorluğun kıt kaynaklarının öncelikle alt düzeydeki okulları geliştirmeye ayrılması gerektiğini savunanlar ile bu kaynakların öncelikle üniversiteye verilmesi gerektiğini öne süren "Tûba ağacı kuramı" taraftarları arasındaki tartışma II. Meşrutiyet döneminde bile bütün canlılığıyla hâlâ gündemdeydi. Tasavvuf geleneğinden alınma bir motif olan Tûba cennette yetiştiği belirtilen bir ağaçtı; kökleri tepede duruyor, dalları ise cennetliklere çiçek ve meyve vermek üzere aşağıya sarkıyordu. Tûba ağacı benzetmesi, devlet okullarının gelişimini başlangıcından beri belirlemiş olan 'yukarıdan aşağı' anlayışını simgeliyordu.[5]

Modern askeri akademiler olarak kabul edilen okulları kurma çabalarının geçmişi 18. yüzyıla değin inmekteydi;[6] buna karşılık mülkiye memur-

5 Ergin (1939-43, IV, s. 1056-59). "Aşağıdan yukarıya" yaklaşımının taraftarlarına, sonraki yaşamında daha çok ünlü bir Arap milliyetçi düşünürü Sâtı el-Husrî olarak tanınan ünlü Osmanlı eğitimcisi Satı Bey önderlik etmekteydi; bkz. William L. Cleveland, *The Making of an Arab Nationalist : Ottomanism and Arabism in the Life and Thought of Sati' al-Husri*, Princeton, 1971. Tûba ağacı kuramı dönemin maarif nazırı Emrullah'la özdeşleşmişti; Çankaya (1968-71, III, s. 96-102); Ülken (1979, s. 174-90). Tasavvuf geleneğinde geliştiği biçimiyle Tûba ağacı imgesinin asıl kaynağının Kuran olduğu söylenebilir; Kuran'da Tûba'ya "tanrısal ağaç" (14/24) ile "varılacak en güzel yurt" (14/29) göndermeleri vardır. Bu hususlara ilişkin bilgiler için teşekkür borçlu olduğum Annemarie Schimmel, ağaç imgesinin İbn Arabî de dahil olmak üzere mutasavvıfların metinlerinde sık sık geçtiğini belirtmektedir (3 Mart ve 9 Mayıs 1986 tarihli mektuplar).

6 Sırasıyla 1773'te ve 1795-1796'da kurulan Mühendishane-i Bahrî-i Hümayun ile Mühendishane-i Berrî-i Hümayun; Ergin (1939-43, II, s. 264-80).

larına yeni bir tür eğitim vermeyi amaçlayan ilk kurum ancak 1821'de oluşturulabildi. Bâb-ı Âli Tercüme Odası adlı bu kurum bir okul değil, eski tarz bir devlet dairesiydi; öncelikli işlevi o zamana değin Fenerli Rumların tekelinde olan resmi tercümanlığı üstlenmelerini sağlamak üzere Müslüman Osmanlılara Fransızca öğretmekti. Mülkiye memurlarını yetiştirmeye yönelik ilk gerçek okullar 1838-1839 yıllarında kurulmuş olan Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye ve Mekteb-i Maarif-i Adliye'dir.[7]

Eğitim reformunda belki de en önemli aşama, tek tek kurumlar oluşturmaktan genel bir okullar sistemi kurmaya geçiş oldu. Bu yönde ilk adım, 1845'te üç kademeli bir sistemi öngören bir planın hazırlanmasıyla atıldı. Kademeler, ıslah edilmiş Kuran mektepleri, rüşdiye olarak bilinen ortaöğretim ve darülfünun (üniversite) olarak sıralanıyordu. O dönemde rüşdiye dışındaki kademeler oluşturulamadı; rüşdiyelerle ancak ilköğretimin tamamlanması sağlanabildi. Yine de, 1880'lerin başına gelindiğinde, taşrada yaklaşık 120, İstanbul'da da 20 rüşdiye vardı. İlk kız rüşdiyesi 1858'de açıldı.[8]

İlk liselerin kurulmaya başladığı 1868'den bir yıl sonra, eğitime ilişkin bir kanunun çıkarılmasıyla kademeli bir devlet okulları sistemi yaratma çabaları yeniden gündeme geldi. Yeni sistem beş kademeli bir sıralamayı öngörmekteydi: Her köy ya da mahallede Kuran eğitimine dayalı bir ilk mektep, 500 hanelik her kasabada bir rüşdiye, 1,000 hanelik her kasabada bir ortaokul (idadi), her vilayet merkezinde bir lise (sultani), kız ve erkek muallim mektepleri de dahil olmak üzere yüksekokullar ve yine bir üniversite. 1924'e değin bu ölçüde kapsamlı başka bir kanun çıkarılmadı.[9]

Plan yavaş, ama etkili bir düzeyde uygulandı. II. Meşrutiyet dönemine gelindiğinde, imparatorluğun her yanında rüşdiyeler vardı. Kız ve erkek rüşdiye öğretmenleri yetiştiren okullar 1848 ve 1870'de açılmıştı. Yalnız bugünkü Türkiye sınırları içinde kent ve kasabalarda 70'e yakın idadi ku-

---

7 Ergin (1939-43, II, s. 324-419. Mekteb-i Maarif-i Adliye adında geçen "Adliye", II. Mahmud için kullanılan "Adlî"den gelmektedir; dalayısıyla bazı yazarların ileri sürdüğü gibi okulun hukuk eğitimiyle hiç ilgisi yaktur.

8 Ergin (1939-43, II, s. 321-23, 361, 367-75, 381-83, 418-23; III, s. 736-43; IV, s. 1180-86).

9 *a.g.e.*, II, s. 412-17; Kazamias (1966, s. 63-64). Geçerli Osmanlıca kullanımında -uygulamadaki bazı tutarsızlıklara karşın- "rüşdiye"de alduğu gibi bazı akulların dişil Arapça terimlerle, buna karşılık "idadî"nin eril bir Arapça terimle ifade edildiği gärülmektedir. İsme cinsiyet yüklemek, Osmanlıca'nın bir unsurunu aluşturan Arapça'nın tersine, Türkçe'ye yabancı bir olgudur. Yazılı Osmanlıca'da rüşdî ve idadî, birlikte kullanıldıkları isimlerin cinsiyetine ya da sayısına bağlı alarak, hem eril, hem de dişil biçimlerde sıfat alarak kullanılabilmekteydi. Bir Osmanlı bu tür akullara tekil olarak mekteb-i rüşdî ya da çağul olarak mekâtib-i idadiye diyebiliyordu. Anlaşıldığı kadarıyla günlük kanuşmaya geçen biçimler biraz gelişigüzeldi.

ruldu; mali sorunlar özellikle bu alandaki gelişmeyi engellemişti. 1918'e gelindiğinde, Osmanlı liselerinin sayısı 11'i bulmaktaydı; bunlardan belki yalnız biri kızlar içindi. Çeşitli girişimlerden sonra, İstanbul'daki Darülfünun nihayet 1900'de açıldı.[10] Osmanlı eğitiminin gelişimine ilişkin kapsamlı göstergelere ulaşmak güçtür. Yine de Abdüllatif Tibavi eski Suriye ve Irak topraklarında toplam 570 Osmanlı devlet okulunun bulunduğu, ilköğretimde 28.400 ve ortaöğretimde 2.100 öğrencinin okuduğu ve çok sayıda mezunun İstanbul'daki daha yüksek okullara devam ettiği sonucuna varmaktadır.[11]

Bu sayılar büyük, ama imparatorluğun ihtiyaçlarına göre yetersiz kalan bir değişimi ifade etmektedir. Elde edilen sonuç, Asya'nın en başarılı reformcuları olan Japonların ulaştığı düzeyle karşılaştırıldığında da yetersizdi; Japonlar 1868'deki Meiji restorasyonundan sonraki 30 yıl içinde zorunlu ilköğretimden üniversiteye kadar uzanan ulusal bir okul sistemi oluşturmuştu. Ama Japonlar, bunu yaparken keskin bir kültürel ikilikle uğraşmamışlar, ulemanın eğitimdeki müktesep hakkına benzer bir şeyle ya da bir dizi hoşnutsuz bağımlı milletin kültürel özlemleriyle karşı karşıya gelmeme lüksünü yaşamışlardı.[12]

Gözü yükseklerde olan 19. yüzyıl Osmanlı memurunun, kültürel bölünmeye uğramış bir toplumunun eğitim kurumlarından geçecek kendine bir yol çizmesi alabildiğine güçtü. Bu sorunu aşağıdaki biyografik verilerde göstereceğiz. Yeni devlet okulları söz konusu olduğunda, niteliğe ilişkin sorunlar tercih zorluklarını daha da karmaşıklaştırmaktaydı.

Sözgelimi, yeni okullardaki standartlar ve disiplin düzeyi yüksek değildi. Daha en başta öğretim malzemeleri ve uygun eğitim görmüş öğretmenler konusunda kronik sorunlarla karşılaşılmaktaydı; bu sorunlar, yeni okulları ayakta tutmak için gerekli olan beşeri ve ekonomik kaynaklardaki ciddi yetersizliği yansıtmaktaydı. Öncelikle müfredatta hemen hemen hiçbir yeni konu yer almıyordu.[13] Zamanla ortaya çıkan Batı tipi yeni müfre-

---

10 Ergin (1939-43, II, s. 453-68, 475-89, 557-72; III, s. 709-15, 997-1041; IV, s. 1186-1204).

11 Abdul Latif Tibawi, *Islamic Education: Its Traditions and Modernization into the Arab National Systems*, Londra, 1972, s. 64, 82-84; a.y., *A Modern History of Syria, including Lebanon and Palestine*, Londra, 1969, s. 168-69, 181-82, 194-96.

12 James R. Bartholomew, "The 'Feudalistic' Legacy of Japanese Science", *Knowledge: Creation, Diffusion, Utilization*, VI (1985), 350-76; kişisel yazışmalar, 1985 ilkbaharı.

13 Aşçı Dede İbrahim, *Risale*, TY3222, s. 38a-39b; TY78, s. 182-85; Ergin (1939-43, II, s. 330, 334-36).

datın kapsamı büyük ölçüde Fransızca bilgisiyle sınırlıydı. Düşünsel bakımdan biraz Arapça ve Farsça, çeşitli Arapça yazı stilleri ve Osmanlı evrak işleri dışında pek bir zenginliği olmayan eski zamanın sıradan kalem efendisi gibi, 19. yüzyıl sonlarının Avrupalılaşmış, ama düşünsel olarak zenginlik kazanmamış efendisinin de, benzer becerileri Fransızcada göstermenin ötesinde pek övünecek bir tarafı yoktu. Osmanlılar askeri açıdan önem taşıyanlar dışında, Batı dünyasının ileri teknik konularına ilgi duymada ağır davrandılar. Yeni laik hukuk sistemini öğretmek üzere kurulan hukuk okulunda görüldüğü gibi, ilginin geliştiği alanlarda bile ders kitabı sıkıntısı vardı; öyle ki 19. yüzyılın sonunda talebeler hâlâ hocanın her söylediğini not almak için uğraşıp duruyorlardı.[14]

Yeni okulların bir başka kronik sorunu, eğitim anlayışının mesleki hazırlığa indirgenmiş olmasından kaynaklandı. İlk laik sivil okulların kurulmasında dile getirilen saiklerden biri, merkezdeki devlet dairelerinin eğitim ve idare işlevlerini birbirinden ayırmak ve böylece memurların eğitiminde çıraklıktan daha verimli bir sistem oluşturmaktı.[15] Aslında dairelerde maaş ödemeden çırak çalıştırma sistemi hiçbir zaman ortadan kalkmadı; ama laik sivil okulların devreye girmesi, o zamandan beri Ortadoğu'nun her yerinde görüldüğü gibi, bunların sadece, memuriyete bir giriş yolu sağladığı düşüncesini teşvik etti. Yeni okulların kurucuları da bunları adlandırırken, Mahrec-i Aklâm ve başka örneklerde olduğu gibi, "çıkış noktası" ya da "talim yeri" anlamındaki mahrec terimini kullanarak bu düşünceyi güçlendirdiler.[16] Mekteb-i Mülkiye'nin 1876 nizamnamesinde, mezunların atanmaya hak sahibi olduğu makamlar listelendi ve nizamnamenin bu maddeleri okulun verdiği diplomalar üzerine aynen basıldı.[17]

Sivil okullarda, daha başta, göreve atanacak kişilerin hazırlıklarını denetlemek amacıyla sınavlar yapıldı. Ama bu sınav engeli, özellikle bağlantıları olanlar için, aşılamayacak kadar zor değildi. 1846'da ilk iki sivil okulun öğrencileri için açılan yazılı sınavda esas alınan sabit metin, padişah fermanlarına tarih atmada kullanılan tek satırlık Arapça formülden başka bir şey değildi.[18] Aradan geçen 35 yıl içinde bu konuda alınan mesafe, ileride

14 Pâker (1952, s. 7); karş. Çankaya (1968-71, II, s. 947); kitap ve öğretmen eksikliği gayrimüslim okullarda Türkçe öğretiminin önünde büyük bir engeldi: Ergin (1939-43, III, s. 856-57).

15 Findley (1980, s. 125).

16 Ergin (1939-43, II, s. 395-400): Mahrec-i Aklâm ve Mahrec-i Mekâtib-i Askeriye.

17 Findley (1980, s. 276); Çankaya (1968-71, I, s. 114).

18 Aşçı Dede İbrahim, *Risale*, TY3222, s. 39b-40a; TY78, s. 184-85: O yıl sınav sorusu pasajı "tahriren fi evvâ'il Rabiyü'l-evvel senete idneyn ve sıttin ve mi'ateyn ve elf"ti. Bunu "risale" haline kaymaları istenen öğrenciler sınava iki ayda hazırlanmışlardı. Diğer

sicill-i ahval dosyasını inceleyeceğimiz Hariciye memuru Rupen Karakaşyan'ın İstanbul'daki hukuk mektebine bir doktora tezi sunmasına varan bir düzeydeydi. Ama bunu inceleyen önde gelen Osmanlı eğitim tarihçisi, Fransızca yazılan 44 sayfalık bu tezin, Osmanlı medeni hukukunun Mecelle'sinden alınma bir ilkenin hem şeriatla, hem de Rupen Efendi'nin Fransız hocalarının çok tuttuğu Roma hukukuyla "yakın ilişkiler"i üzerine karmakarışık bir değerlendirilmesinden başka bir şey olmadığını buldu.[19] Memurların eğitim düzeyini yükseltmenin ve yabancı bilgi birikimini Osmanlı kültür ortamına uydurmanın gerçekten güç hedefler olduğu ortadaydı.

Yeni okulların toplumsal dayanaklardan yoksun oluşu, elbette bu hedeflere ulaşmayı kolaylaştırmıyordu. Talebeler ve aileleri yeni okulları ciddiye almış olsalardı, bunların mesleğe dönük yapısı işleri yeterince bozabilirdi. Neyse ki çoğunlukla böyle bir tavır gösterilmiyordu. Birçok memur ailesinin "seyyar bir halde" olmasının herhalde bununla yakın ilgisi olmalıdır.[20] Ama talebelerin belirli bir okuldaki öğrenimlerini dersleri pek izlemeden bitirmeleri, daha başka nedenlerin var olduğunu göstermektedir: yeni müfredatla öğretilmek istenen düşüncelere değer verilmemesi. Yeni sivil okulların bazı talebeleri ve bu okullara devam etme zahmetine bile girmeyen daha birçokları istedikleri dairelere kestirmeden, yani "takrip"le girmenin yolunu buluyorlardı; bu durum haliyle diğer talebelerin şevkini önemli ölçüde kırıyordu.[21] Sorunları daha da ağırlaştıran bir etken, 19. yüzyılın ikinci yarısında bile yeni okulların gericilerin saldırılarına uğramasıydı; bunlar okul binalarını basıp gâvur usulü sıraları parçalıyor, kitap ve haritaları hela çukurlarına atıyordu.[22] Abdülhamid dönemi eğitim olanaklarında gerçekten büyük bir genişleme getirdi; ama paradoksal bir biçim-

derslerle ilgili sözlü sorular da sorulmuş olabilir. Sözü edilen iki okul Mekteb-i Maarif-i Adliye ile Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye'ydi. Tarih düşmeye ilişkin sınav, medrese mezunları için kullanılan kalıba dayanmaktaydı: Ergin (1939-43, II, s. 327 dipnot 1, 331).

19 Ergin (1939-43, II, s. 586-87); karş. Har., SA737 (Rupen Karakaşyan).

20 Har., SA302, Mehmed Safvet Bey, babasının valilik görevinden dolayı ailesinin "seyyar bir halde" olması nedeniyle hiçbir yerden diploma alamadı. Ailelerinin sık sık taşınması nedeniyle eğitimleri aksayan başka memur çocukları da vardı; İnal (1969, s. 582, Ahmed Hâşim; s. 827, Namık Kemal; s. 980 Mehmed Muhsin; s. 1113-14, Süleyman Nazif Bey).

21 BBA, 1257/1841 yılına ait İrade D1749, İmamzade Mehmed Esad'ın raporu; karş. BBA, Rüus defteri 217, s.112 (25 RA 1257/1841 kaydı), s.120 (12 S 1266/1849 kaydı), s.122 (28 CA 1268/1852 kaydı); BBA, Buyuruldu 5, s.41 (19 ZA 1278/1862 kaydı; yine "takrib"lerden söz ediyor), s.42 (15 Z 1278/1862 kaydı), s. 96 (5 L 1284/1868 kaydı), s. 98 (15 B 1285/1868 kaydı).

22 Ergin (1939-43, II, s.383-84, 395-97).

de, polis devletinin egemenliğinde kültürel yaşamın diğer bütün yönlerini olumsuz yönde etkileyen kuşku ve baskı ortamıyla bütünleştirdi.[23]

Gelgelelim, yeni okulların gelişiminin önündeki belki de en büyük engel, öğretilecek bilgi alanları konusunda eğitimciler arasında bile yaygın bir anlayış birliğinin olmayışıydı. Yeni bilgi alanları için kullanılan terimler bunu açıkça ortaya koymaktadır. Rasyonel bilgiyi tam ifade eden Arapça "ilim" terimi ile ulemanın, yani ilim adamlarının dinsel çalışmaları öylesine iç içe geçmişti ki, bu terimin özel bir niteleme olmaksızın yeni öğrenimin herhangi bir dalını ifade etmek için kullanılması olanaksızdı. İlk laik sivil okullardan birinin adı Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye, yani "Edebi Bilimler Okulu"ydu; bu ad günümüzün İngilizce konuşan bir kişisine göre, geleneksel kafa yapısına sahip bir Osmanlı'ya muhtemelen daha garip gelen karmakarışık bir ifadeydi. Aradaki tek fark Osmanlı için ulûm kelimesinin daha çok dinsel araştırmalarla bağlantılı bir anlam taşımasıydı. İngilizce'deki biçimiyle "*science*" kelimesini çevirmek için ilim teriminin en uygun seçim olmasına karşın, kastedilen anlamın bu olduğunu göstermek için ek bir niteleyiciye gerek duyulmaktaydı. 19. yüzyıl sonlarında genellikle yeğ tutulan terim "müspet ilimler"di. Genel olarak teknik konular için "fen" kullanışlı bir terim olarak görünmekteydi. Klasik Arapça'da "tür, çeşit, durum, tarz" gibi anlamlar taşıyan bu kelime, Osmanlıların hoşlandıkları anlaşılan sınıflandırma terimlerinden bir başkasıydı. Kelimenin çoğulu olan "fünun", Arapça'dan türetilen ve "bilimler yuvası", belki daha doğru bir ifadeyle "fen ve edebiyat yuvası" anlamına gelen "darülfünun" teriminde yer almaktaydı.

Ne var ki, yeni bilgi dallarına ilişkin olarak en yaygın kullanım alanı terim, etimolojik bakımdan "irfan" kelimesiyle bağlantılıydı. "İrfan" kelimesi mutasavvıfların en değerli bilgi biçimi olarak gördükleri ilahi olanı sezgi yoluyla yaşamayı belirten bir anlam taşımaktaydı. Bu kelimeden türetilen "maarif" uygulamada yeni eğitimi ifade eden genel bir terim niteliğini kazandı. İki kelime arasındaki etimolojik bağlantı hakkında kafa yoran Osmanlılar muhtemelen çok azdı.[24] Yine de farklı bilgi türleri hakkındaki es-

23 *a.g.e.*, III, s. 6777 vd.; Demiray (1944-47, II, s. 8-9, Mehmed Ali Aynî'nin hal tercümesi).

24 Arapça "arefe" sözcüğünün asıl anlamı "vakıf olmak" ya da "aşina olmak"tır. "Maarif" ise başlangıçta "bilgi, vukuf, idrak ya da aşinalık" anlamlarını taşıyan "marifet"in (Arapça "ma'rife") çoğuludur ve eski kullanılış biçimiyle "bilgi çeşitleri" anlamına gelmektedir. Osmanlı döneminde "marifet" ayrıca "tavassut ya da aracılık" anlamında da kullanılıyordu; birçok memur, hamisinin marifetiyle (yani esas olarak nüfuzuyla) tayin elde ediyordu. Bkz. Edward W. Lane, *An Arabic-English Lexicon*, ed. Stanley Lane Poole, Londra, 1877 (y. b. Cambridge, 1984), II, s. 2016, "ma'rife";

ki tutumlar bütünüyle yok olmadı. En azından 19. yüzyıl ortasının bazı Osmanlıları, ulemanın destek vermediği çeşitli teknik araştırma alanlarına, tıpkı tasavvuf şiirini halk kitleleri için değilse bile, eğitimli kişiler için hoşgörülebilir bir meşgale olarak değerlendiren ataları gibi bakmaktaydı. 1870'te din bilgini ve vakanüvis Lûtfi Efendi, tam da bu nedenle bilimsel konularda halka açık dersler verilmesine şiddetle karşı çıkmıştı.[25]

Anlamlı bir yaşam sürmek için herkesin gerek duyduğu, din esaslarının ötesine geçen ve üzerinde uzlaşmaya varılmış bir bilgi alanının var olduğuna ilişkin bir fikir yoktu ortada. Bunun bir göstergesi, Tanzimat'ın en büyük sadrazamlarından Fuad Paşa'nın, Bâb-ı Âli'deki bir toplantıda yeni bir okulun mezunlarının ne yapacağına ilişkin soruya "Adam olacaklardır" cevabını vermesi üzerine meclise çöken kuşkucu sessizlikti.[26]

Dolayısıyla yeni okulların gelişimi ve genel olarak yeni bilginin yayılması önündeki en büyük engellerinden biri, yeni düşüncelerin taşıdığı öneme yeterince değer verilmemesiydi. Hiç kuşkusuz bu eksiklik kültürel ikilik konusundaki mücadeleleri karmaşıklaştıran en önemli etkendi. Türkiye'nin ilk cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk'ün (1881-1938), en çok alıntılanan özdeyişlerinden biri "Hayatta en hakiki mürşit ilimdir" şeklindeydi.[27] Bu ibarede mutasavvıfların manevi yol gösterici anlamındaki "mürşit" terimi ile dinsel araştırmaları ifade eden geleneksel "ilim" terimi modern laik anlamdaki bilime uyacak bir tarzda kullanılmaktadır. Fuad Paşa ve Atatürk'ün dönemleri arasında terimlerin bunca değişikliğe uğrayıp yeni anlamlar kazanması ve bu veciz ifadenin böylesine anlamlı bulunabilmesi için kimbilir ne muazzam kültürel mücadeleler kazanıldı ve kaybedildi!

Franz Rasenthal, *Knowledge Triumphant: The Concept of Knowledge in Medieval Islam*, Leiden, 1970, äzellikle 6. Bälüm; Redhause, *A Turkish and English Lexicon*, s. 1896, "ma'arif" ve s. 1907, "ma'rifet"; bu konuda Mart 1986'daki yazışmamızdan dolayı Andreas Tietze'ye de minnettarım. Redhause, yazma halinde 1842'de çıkan ve ilk baskısı 1269/1852-1853'de yapılan säzlük çalışmasında Osmanlıca maarif terimini "eğitim"le karşılayan ilk Avrupalı dil uzmanıdır. Bkz. Adsız (James W. Redhause), *Müntahabât ül-Lûgat il-Osmaniye*, İstanbul 1281/1864-1865, s. 153, 157, "maarif" ve "marifet". Maarif sözcüğü, säz konusu akula Mekteb-i Maarif-i Adliye adının verilmesinden birkaç yıl änce tam alarak "eğitim" anlamında kullanılmaya başlamıştı.

25 Ergin (1939-43, II, s. 462); karş. Vámbéry (1876, s. 125).

26 Ergin (1939-43, II, s. 507); Çankaya (1968-71, II, s. 1011).

27 1924'te Samsun'daki bir kanuşma sırasında söylenen sözlerin tamamı şäyledir: "Dünyada her şey için, medeniyet için, hayat için, muvaffakıyet için, en hakikî mürşit ilimdir, fendir". Bkz. *Atatürk'ün Öz Deyişleri*, TTK yay., Ankara, 1975, s. 17. Bu gänderme için James Stewart-Rabinsan'a teşekkür barçluyum.

Devlet okulları ve sorunlarına ilişkin incelemeye son vermeden önce, eğitim reformunun birtakım sonuçlar yaratabildiğini yeniden vurgulamak gerekiyor. Bir sonraki altbaşlıkta ele alınacaklar da dahil olmak üzere kul sayısının artmasıyla birlikte, imparatorluk çapında 1800'lerde belki de yüzde 1 olan okuryazarlık oranı 1900'de yüzde 5-10'a yükseldi.[28] Her ikisi de müthiş düşük olan başlangıç ve sonuç düzeyleri karşılaştırıldığında, çarpıcı bir gelişme söz konusuydu.

Devlete Ait Olmayan Okulların Sahneye Çıkışı

Geleceğin memurlarını yetiştiren ve okuryazarlıktaki artışa katkıda bulunan kuruluşlar yalnız Osmanlı devlet okulları ve geleneksel dinsel okullar değildi. Ayrıca Müslümanların, imparatorluk içindeki gayrimüslim cemaatlerin ve yabancıların kurduğu özel okullar vardı. Bu okulların imparatorluk genelindeki gelişiminin öyküsü, çok uzun olacak ve bir dizi yerde gelişmenin benzer çizgilerde ilerlediğini gösterecektir. Dolayısıyla başta İstanbul olmak üzere bugünkü Türkiye, Suriye ve Lübnan'daki okulları kapsayan bir inceleme, imparatorluğun Türkçe ve Arapça konuşulan kesimlerinde alternatif eğitim kurumlarının nasıl geliştiğini ortaya koymak için yeterli olacaktır.[29]

1880'lere gelindiğinde, Müslüman Türkler özel okullar kurmaya başlamışlardı. Kasvetli mekteplerin ve buralardaki pejmürde hocaların tersine, özel okullar, en azından bunların en iyileri, son derece heyecanlı ve enerjik insanların çabalarının ürünüydü. Bunlar okul ruhunu yaratmak için reklam ve başka tanıtım çalışmalarından yararlandılar. Dönemin Ahmed Midhat ve Ahmed Rasim gibi seçkin Osmanlı yazarları özel okullarda ders veriyor, bu okullar hakkında yazılar kaleme alıyor ya da bu okullar için ders kitapları yazıyorlardı. 1908'e gelindiğinde İstanbul'da bu türden 28 özel okul vardı. II. Meşrutiyet döneminde özel okulların gelişimi daha da hızlandı. Bazı hatırat yazarları mahalle mekteplerindeki deneyimlerini ne kadar karamsar biçimde dile getirmekteyse de, aralarından yeni okullara gir-

---

28 Bu rakamlar tahminidir; bkz. Findley, (1989a) ve burada gösterilen kaynaklar. Karş. Karpat (1985, s. 221); akuryazar almayanlara ilişkin 1894-95 rakkamları akla yakın almayacak kadar düşüktür.

29 Burada 19. yüzyıl Osmanlı memurlarından pek azının geldiği iki äzerk eyalet Mısır ve Tunus ile Balkanlar dışarıda bırakılmıştır. Özellikle Mısır bir dönem İstanbul hükümetinin attığı adımları da etkileyecek eğitim reformlarına sahne almuştu. Bkz. J. Heywarth-Dunne, *An Introduction to the History of Education in Modern Egypt*, Landra, y.1938; Rabert L. Tignar, *Modernization and British Colonial Rule in Egypt, 1882-1914*, Princeton, 1966; L. Carl Brawn, *The Tunisia of Ahmad Bey*, 1837-1855, Princetan, 1974.

me fırsatı bulanlar da kendilerinde uyanan duygularını o kadar parlak biçimde ifade etmektedir.[30]

Özel Türk okulları gayrimüslim Osmanlı cemaatlerinin ve yabancıların yönettiği özel okullara göre daha yakın dönemde ortaya çıkmış bir yeniliktı. Uyruk cemaatler arasında önemli düzeyde bir okul sistemini ilk geliştirenler Rumlardı. Kaynaklara göre 1878'de İstanbul'daki Rum cemaatinin yalnız bu kentte 22'si kızlar için olmak üzere 105 okulu vardı. Bu okullarda 3.000'i kız olmak üzere 12.000 öğrenci okumaktaydı.[31] İstanbul'daki Rum okulları arasında Fener Rum Erkek Lisesi, birkaç başka lise, Heybeliada'daki ticaret ve ilahiyat okulları yer almaktaydı. İstanbul'daki Rum cemaatinin ağırlıklı olarak *sillogos* denen kültür derneklerinin yön verdiği zengin bir kültürel yaşamı da vardı. Rumlar Osmanlı topraklarının her yerine yayılmıştı ve buna bağlı olarak okul ağı da çok geniş kapsamlıydı. İzmir'deki durumu anlatan Uşaklıgil, kendi döneminin Türk rüşdiyesinin Rum erkek ve kız liseleri de dahil olmak üzere gayrimüslim okulları karşısındaki biçareliğini dokunaklı bir tasvirle sunmaktadır.[32] Pek çok yerde benzer yargılara varılmış olmalıdır.

Ermeniler arasında öğretim programı dinsel konuları aşan okullar, düşünsel canlanmayla ve özgün ayinleri getiren Mekhitarist hareketle bağlantılı olarak 18. yüzyılda ortaya çıktı. Apostolik kilise çerçevesinde, İstanbul'da modern cemaat okulları 18. yüzyıl sonlarında kurulmaya başladı ve 1844'ten sonra büyük çapta bir gelişme görüldü. Kaynaklara göre 1866'ya gelindiğinde, İstanbul'da 4.700 öğrencinin okuduğu 32 Ermeni erkek okulu ve 1.472 öğrencinin okuduğu 14 kız okulu vardı; ayrıca özel kültür dernekleri, kütüphaneler, halk eğitim kursları ve gazeteler yaygınlaşmaya başlamıştı. 1900'de Ermenilerin Anadolu'da 800 ilkokulu, İstanbul ve İzmir gibi merkezlerde de lise düzeyinde okulları bulunuyordu.[33]

Bugünkü Türkiye topraklarında ağırlıklı yere sahip gayrimüslim cemaatler arasında eğitim bakımından son sırada yer alan Osmanlı Yahudileri, başlangıçta Batı Avrupa'daki dindaşlarından güçlü bir destek alamamanın sıkıntısını yaşadılar. İstanbul'daki Yahudiler için ilk modern okul ancak

30 Beyatlı (1971, s. 21-29); Uşaklıgil (1969, s. 18); Ergin (1939-43, II, s. 395-96, 423-24; III, s. 758-840; IV, s. 1204-11); Volkan ve Itzkowitz, *The Immortal Atatürk*, s. 28-33.

31 Synvet (1878, s. 10).

32 Uşaklıgil (1969, s. 82-83).

33 Davison (1963, s. 121-22); M.-B. Dadian, "La société arménienne contemporaine", *Revue des deux mondes*, LXIX (1868), s. 921-25; Avedis Sanjian, *The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion*, Cambridge, 1965, s. 76-77; Ergin (1939-43, II, s. 379-80, 621-35).

1854'te açılabildi. Modern Yahudi okulları diğer gayrimüslim cemaatlerde rastlanmayan, ama Müslümanlar arasında da işitilen yakınmalara benzer bir yaklaşımla sıra ve masa kullanılması, Fransızca öğretilmesi gibi "kâfirce uygulamalar"dan dolayı muhafazakâr Yahudilerin saldırılarına uğradı. Durumun Osmanlılar açısından tek olumlu yönü, okullarında Rum olmayan Ortodoksları Yunanlılaştırma hedefini güden Rumlar başta olmak üzere öteki gayrimüslim cemaatlere oranla Yahudilerin Türkçe öğretimini daha ciddiye almalarıydı.[34] Osmanlı Yahudilerinin eğitim düzeyini geliştirmede en önemli görevi, 1867'de Edirne'de, 1870'lerde İstanbul'da ve ardından başka birçok yerde okullar açan Alliance Israélite Universelle yerine getirdi.[35]

Misyonerlerin eğitim etkinlikleri çok önceden başlamakla birlikte, ölçek olarak ancak 19. yüzyılda büyük boyutlara vardı. Osmanlı fethinden beri İstanbul'da var olan Katolik kiliseleri ve okulları 19. yüzyılda sayıca arttı.[36] Amerikan misyonerleri İstanbul'daki eğitim çabalarını 1820 ve 1830'larda başlattılar, ortaöğrenim düzeyindeki ilk kurumu 1840'ta açtılar ve 1863'te de sonradan Robert Kolej adını alan okulu kurdular. Bunu 1871'de başlangıçta İstanbul Kız Koleji olarak adlandırılan okul izledi. Sonraki otuz yıl boyunca, Anadolu'nun çeşitli yerlerinde Amerikan ölçülerine göre lise ve yüksekokul karışımı bir düzeyde olan yedi kolej daha açıldı. 1914'e gelindiğinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuzey kesiminde Amerikalı misyonerlerce yönetilen kolejlerde 2.500, liselerde 4.500 ve ilkokullarda 20.000 öğrenci, ayrıca Osmanlı Suriye'sindeki Amerikan misyoner okullarında 6.000 öğrenci okuyordu.[37] Hatırlanacağı gibi, Osmanlı devleti ancak 1900'de bir üniversite kurabilmişti.

Bu arada Suriye topraklarında, özellikle de Lübnan'da Hıristiyan cemaatleri arasında eğitime dönük önemli gelişmeler sağlanmıştı. Papaya bağlı olmakla birlikte kendilerine özgü ayinleri olan ve yüzyıllardan beri en iyi din adamlarını eğitim için Roma'ya gönderen Maruniler, Ayn Tura (1728) ve Ayn Varake (1787) gibi ilkokul düzeyinin üzerindeki önemli eğitim kurumlarıyla bu alandaki gelişmede başı çektiler. Roma'yla birliğin harekete geçirdiği bir başka cemaat olan Rum Katolikler, ilk liselerini

34 Ergin (1939-43, II, s. 636-37; III, s. 841-55); Galanti (1947, s. 153-55); a.y. (1953, s. 12-13).

35 Paul Dumont, "Jewish Communities in Turkey during the Last Decades of the Nineteenth Century in the Light of the Archives of the Alliance Israélite Universelle", *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, ed. Braude ve Lewis, I, s. 209.

36 Ergin (1939-43, II, s. 637-48).

37 Joseph L. Grabill, *Protestant Diplomacy and the Near East: Missionary Influence on American Policy, 1810-1927*, Minneapolis, 1971, s. 10-27.

1780'lerde Ayn Traz'da kurdular. Arap dünyasının bu kesimindeki Hıristiyan cemaatlerinin en kalabalığı olan Rum Ortodokslar, 1833'de Lübnan'da kurdukları okulla bu gelişmeye daha geç bir tarihte katıldılar.[38]

Burada da misyonerlerin girişimleri eğitim alanındaki gelişmeyi hızlandırdı. Cizvitler 18. yüzyılda bazı Maruni vakıflarının sorumluluğunu üstlenmişlerdi. Ama eğitime dönük misyoner çalışmalarında rekabetçi gelişme, Amerikan Protestan misyonerlerinin 1820'de Lübnan'a girmesiyle başladı. Bu misyonerler önce kızlar için bir okul açtılar; bu belki de Osmanlı topraklarındaki ilk kız okuluydu. 1867'ye gelindiğinde, 20 Lübnan köyünde Protestan okulları vardı ve orta dereceli yatılı okullar da kurulmaya başlamıştı. Lübnan'daki Amerikan misyonerlik sistemi eğitim alanındaki etkinliklerini 1866'da, sonradan Beyrut Amerikan Üniversitesi'ne dönüşen Suriye Protestan Koleji'ni kurarak taçlandırdı. Bu arada Katolik tarikatlar da Lübnan'da kendi sistemlerini kurarak 1875'de Saint-Joseph Üniversitesi'yle en üst düzeye çıkardılar.

Zamanla öteki yerel dinsel cemaatlerin çoğu da okul kurma projelerine giriştiler. Osmanlı genel okuryazarlık oranının muhtemelen yüzde 5-10 olduğu 1914'e gelindiğinde, Lübnan yaklaşık yüzde 50'lik bir düzeyle Ortadoğu'da ilk sırada yer alıyordu ve Suriye topraklarının geri kalan kesimindeki düzey de yüzde 25'e varıyordu.[39]

Hem gayrimüslim okulların gelişim çizgisini tamamlamak, hem de konuyu yeniden devletin eğitimle ilgili çabalarına bağlamak için, söz konusu cemaatlerin mensuplarının da devlet okullarına girmeye başlaması üzerinde duracağız. Bunun ilk örneği İstanbul'daki Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de yaşandı. Kısmen eğitimin henüz çok az sayıda Müslümanın bildiği Fransızca'yla verilmesi nedeniyle, gayrimüslimler Tanzimat eşitlikçiliğinin eğitimdeki ilk meyvesi olarak 1840'ların başlarında bu okula alınmaya başladı.[40] Ardından 1856 Islahat Fermanı'yla gayrimüslimlere sivil ve askeri devlet okullarına girme hakkı tanındı. 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde de, çocuklar arasında küçük yaşlardan "itilaf ve muhadenet" duygularını pekiştirme gereğine işaret edilerek, bu okullara farklı cemaatlerin mensuplarının alınması öngörüldü.[41]

Gelgelelim devletin bu kavramlara inancı çok uzun zaman geçmeden sarsılmaya başladı. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı ve özellikle de Osmanlı askeri okullarında eğitim görmüş Bulgarların sadakatsizliği, yetkilileri

38 Kamal S. Salibi, *The Modern History of Lebanon*, New York, 1965, s. 123-26.

39 Issawi (1982, s. 114).

40 Ergin (1939-43, II, s. 602-3).

41 Alıntı Ergin'den (1939-43, II, s. 413).

gayrimüslimleri askeri okullardan çıkarma gereğine ikna etti. Bu noktada diğer devlet okullarına ilişkin böyle bir karar alınmadı.[42] Bununla birlikte sonraki bunalımlar eğitimde eşitlikçiliği biraz daha aşındırdı; Mekteb-i Mülkiye'deki öğrenci kitlesinin bileşiminde görüldüğü gibi, bazı durumlarda da eşitlikçiliğin dışavurumundaki ağırlık değişti. Bir sonraki alt başlıkta, Hariciye Nezareti'nde ortaya çıktığı biçimiyle bu aşınmanın bazı sonuçlarını göreceğiz.

Bu bakımdan 19. yüzyılın Osmanlı eğitim reformcuları dev sorunlarla karşı karşıya geldiler ve ancak düzensiz sonuçlar elde edebildiler. Osmanlı kültür geleneğinin seçkinciliği, trajik düzeyde düşük okuryazarlık oranı, yeni bilim dallarının toplumda kabul görmemesi, gayrimüslim azınlıkların çeşitliliği, kaynak eksikliği ve yeni düşünceleri yaymadaki güçlükler gibi sorunlar eğitim alanındaki başarıyı sınırladı. Bu koşullar altında, 1908'e gelindiğinde medrese sisteminin kalıntıları ile gayrimüslim ve ecnebi okullarının yanı sıra, hemen her mahalle ya da köyde bir Kuran okulunun, neredeyse imparatorluk genelinde bir rüşdiye ağının, hemen her vilayet ya da sancak merkezinde bir idadinin, İstanbul'da iki devlet lisesinin, bazıları oldukça iyi sivil ve askeri meslek okullarının bulunması ve modern bir üniversitenin ilk temelinin atılmış olması bir başarı sayılırdı.[43]

Aklı başında Osmanlıların da kabul ettiği gibi, gayrimüslim ve ecnebi okulları daha iyiydi.[44] Aslında 19. yüzyıl Osmanlı yazarları, diğer alanlardan daha fazla olmak üzere eğitimde kendilerini küçük görmeleri açısından, Rusya'daki çağdaşlarını anımsatmaktadır. Yine de, devlet okullarını bu kadar çabuk gözden çıkarmak doğru değildir. Bu okullar çoğu yeni olan düşünceleri eskiye göre daha geniş kitleye ulaştırdı. Hoşnutsuzluk ifadelerinin de gösterdiği gibi, yeni düşünceler daha fazla değişim yönündeki arzuyu harekete geçirdi. Ayrıca zengin toplumlarda da görüldüğü gibi, eğitimin etkisi olanakların büyüklüğü ya da yatırım tutarlarıyla her zaman doğru orantılı olmamaktadır. II. Meşrutiyet döneminin düşünsel ve siyasal heyecanı, kitlesel eğitimin ve okuryazarlığın henüz çok uzak bir hedef durumunda olmasına karşın, eğitim reformunun geniş bir etki yaratmaya başladığını ortaya koymaktaydı.

MEMURLARIN EĞİTİM TERCİHLERİ

Sosyal tarihçinin en çok ilgi duyduğu konu eğitim kurumlarının resmi örgütlenmesi değil, insanların bunlardan yararlanma biçimidir. Hariciye

42 *a.g.e.*, II, s. 605-9.

43 *a.g.e.*, III, s. 711-16, 748-52.

44 Uşaklıgil (1969, s. 82-83); Ergin (1939-43, III, s. 856-57).

memurlarının sicill-i ahval formlarında öğrenimleriyle ilgili olarak verdikleri bilgiler, başka kaynaklarla birlikte bu konuya önemli ölçüde ışık tutmaktadır. Ama tutarlı bir eğitim "sistem"inin yokluğu nedeniyle, bir çözümlemeye girişmeden önce verilere ilişkin sınıflandırma ölçütlerini keyfi olarak belirlemek zorundayız.

Sistemin Unsurları

Dönemin keskin kültürel ayrılığından hareketle verileri düzenlemede ilk ilkemiz, Batılı düşüncelere açık ve genellikle bunların egemenliği altında olan yeni kültürel yönelim ile muhafazakâr İslamcı yönelim arasındaki karşıtlığa dayanmaktadır. Birçok Müslüman Osmanlı her iki yönelime de belirli ölçülerde olumlu tepki verdiğinden, aralarındaki çatışmanın içselleşmesi de söz konusuydu. Bu anlamda, belirli bir birey bazen tek bir kültürel yönelim içinde yer almayabiliyordu. Ne var ki, o dönemin Osmanlıları olayları bu biçimde görmek eğiliminde değildi. Tarihsel olarak bilginin büyük ölçüde dilsel ifade aracıyla özdeşleştirilmesi nedeniyle, kişinin bildiği ya da kullandığı dili kültürel eğiliminin bir göstergesi sayma yönünde bir tutum ortaya çıktı.

Memurların mesleğe girişinde eskiden Osmanlıca yazma (kitabet) becerisi asgari önkoşuldu; 19. yüzyılda ise yine kitabet terimiyle ifade edilmekle birlikte, Fransızca yazma becerisi aranan özellik olarak öne çıktı. Bu özelliğe sahip memurlar için Fransızca'yı akıcı kullanmak kültürel "modernliğin" yalnız simgesi değil, neredeyse özü haline geldi. Bunun tersine, belki telgraf ya da buharlı gemi gibi yeniliklerde hiçbir kötülük görmeyen muhafazakâr bir Müslümanın arkadaşlarına Fransızca öğrenmemeyi telkin etmesi gibi tutumlar da ortaya çıktı.[45] Çözümlememizin odağında yer alan Hariciye personeli için yerine getireceği görevlerde dönemin geçerli diplomasi dilinde ustalığın önemli bir farklılık yarattığı göz önüne alındığında, kültürel bir eğilimin göstergesi olarak Fransızca'nın taşıdığı değer son derece açıktır.

Bu bakımdan Osmanlıların Fransızca'da ustalığa yüklediği anlamlar, bizi "gelenekçi" ve "modernist" Müslümanlar[46] arasındaki ayrımda bunu bir ölçüt olarak almaya götürmektedir. İki kesim, tablolarda sırasıyla birinci ve ikinci Müslüman grup olarak gösterilmektedir. Biraz Fransızca bilen,

---

45 Aşçı Dede İbrahim, *Risale*, TY3222, s. 194b: ortak mürşitleri olan Şeyh Fehmi, Aşçı Dede aracılığıyla Derviş Paşa'ya oğluna Fransızca öğretmemesi gerektiğini bildiriyor (y. 1871).

46 Karş. Vámbéry (1876, s.196-97), "milliciler" ve "beynelmilelciler".

ama bu dilde bir kâtibin görevlerini yerine getiremeyenler "gelenekçi" gruba konacaktır. Hariciye Nezareti'nde görev yapan hemen bütün gayrimüslimler Fransızca bildiklerini beyan ettiklerinden, onlar arasında böyle bir kültürel ayrım yapma gereği yoktur.

Eğitim düzeyine ilişkin sicill-i ahval verilerinin çözümlemesini yapılandırmada kullanacağımız ikinci ilke, farklı öğrenim düzeylerinin kategorilere ayrılmasıyla ilgilidir. 19. yüzyılın eğitim açısıdan büyük bir atılım dönemi olmasına karşın, okulların hiyerarşisine ilişkin en azından gevşek bir çerçeve oluşturmaksızın, çok sayıda kişinin nasıl bir öğrenim gördüğünü çözümlemek olanaksızdır. Her ne kadar Osmanlıların tek bir "okul sistemi" olmasa da, onlara anlamlı gelen ölçütlere dayanarak sınıflandırıcı bir ölçek belirlememiz gerekiyor. Bunu, eğitim fırsatlarını önce "geleneksel" ve "modern" biçiminde ayırarak yapacağız. Kuran mekteplerinin bir kayma sonucunda şemanın modern tarafında bir yer edinmiş olmaları nedeniyle, tartışma götürmeyecek geleneksel eğitim türlerini medreseler ya da dinsel konulara ilişkin özel dersler olarak ele alacağız.

Modern okulları sınıflandırmada, 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde ifade edildiği biçimiyle Osmanlı reformcularının düşünce tarzından hareket edecek ve sıbyan mektebinden başlayarak rüşdiye, idadi, sultani ve darülfünuna kadar uzanan bir sıralamayı kabul edeceğiz. Memurların sicill-i ahval kayıtlarında genellikle bu sıralamaya uygun ifadeler kullanmış olmaları nedeniyle, imparatorluk içindeki ya da dışındaki gayrimüslim ve ecnebi okullarını da zorunlu olarak bu kategorilere sokacağız. Kategorilerin kaba bir ayrımı ifade ettiği, kimi memurların kademeleri atlamış gibi görünmesinden de daha iyi anlaşılacaktır. Aslında yaşlı memurların üst düzey okullara gitme fırsatını pek bulamamış olduğu açıktır. Bazı devlet okullarının zaman içinde geçirdiği müfredat değişiklikleri de sınıflandırmayı güçleştirmektedir. Dolayısıyla çözümlememizin çok kesin olma gibi bir iddiası yoktur; ama dönemin kafa karıştırıcı eğitim alternatifleri arasında insanların nasıl tercih yaptığına ışık tutmaktadır.

Eğitimde Modern, Geleneksel ve Karma Eğilimler

Verileri düzenleme ilkelerini sicill-i ahval kayıtlarına uygularken, işe Hariciye memurlarının geleneksel-modern ayrımı temelinde eğitim durumlarıyla ilgili olarak verdikleri bilgileri sınıflandırmakla başlamak mantıklı olacaktır. Kendileri bir ayrım yapmamış olsa da, belirttikleri eğitim türlerini iki kategoriye ayırabiliriz. Sonuçlar Fransızca bilme ölçütüne dayalı dökümün gösterdiğinden kaçınılmaz olarak farklı çıkmaktadır; çünkü Tablo 4.1'in gösterdiği gibi, incelediğimiz kişilerin eğitim geçmişleri genelde karışıktır. İlk gruptaki Müslümanların birçoğu en azından biraz

Fransızca biliyor ya da başka "modern" özellikler taşıyordu. Modernistler de görevlerini iyi yapmak için yalnız Fransızca değil, Osmanlıca da bilmek zorundaydı. Bu durum, geleneksel dinsel ya da edebi çalışmalara derinlemesine girmese bile, kişinin en azından geleneksel âdâb için temel nitelikteki bazı konuları, özellikle de Arapça ve Farsça'yı öğrenmesini zorunlu kılmaktaydı. Gayrimüslimlerin de âdâb hakkında temel bilgiye sahip olmaları gerekiyordu; "geleneksel eğitim" terimi de onlara bu anlamda uygulanacaktır.

Tablo 4.1 "karma" eğitimin önemli bir ağırlık taşıdığını, ama personel kategorileri arasında farklılıklar gösterdiğini ortaya koymaktadır. Gördüğü eğitimi tamamen geleneksel olarak nitelendiren neredeyse tek memur grubu "gelenekçi" Müslümanlardı; onların arasında bile bu oran kuşaklara göre dörtte birden başlayarak neredeyse sıfıra kadar iniyordu. Yalnız geleneksel eğitim gören iki modernist Müslüman yaşlı kuşaktandı; kendi kendilerini yetiştirdikleri anlaşılan bu kişiler Fransızca'yı memuriyete başladıktan sonra öğrenmişlerdi.[47] Yalnız "modern" eğitim aldıklarını belirtenlerin çoğunlukta olduğu memur grubu gayrimüslimlerdi; buna ilişkin rakamların en azından Arapça ve Farsça öğreniminin oldukça yaygın olduğu gerçeğini örtmesi pek muhtemeldir. İlginç noktalardan biri de gayrimüslimler arasında Rumların karma eğitimin ağırlıkta olduğu bir grup olarak öne çıkmasıdır; bu durum Rum ailelerin memuriyete hazırlanmada çok daha elverişli bir konumda olduğunun bir başka göstergesidir. "Karma" eğitim görenlerin oran olarak "diğer gayrimüslimler"de en düşük düzeyde olması çeşitli olguları yansıtmaktadır: bunlardan bazıları Avrupa asıllıydı ve Avrupa'da öğrenim görmüşlerdi;[48] bazı Hıristiyan Araplar öylesine Batılı bir eğitim almışlardı ki, anadillerini bir yana bırakmışlardı;[49] Yahudiler genelde öteki gruplara oranla dezavantajlı bir konumdaydı. Bununla birlikte, ileride de göreceğimiz gibi, gayrimüslimlerin dörtte üçünden fazlası resmi amaçlı yazı işlerinde (kitabet) Osmanlıca'yı kullanabiliyordu.

İlköğrenim Okulları, Rüşdiye

Genel eğitim yönelimlerinden farklı öğrenim düzeylerine döndüğümüzde, Tablo 4.2'de ilköğretime ilişkin bulguları görüyoruz. Cevap ver-

---

47 BBA, DSA II, 690 (Mehmed Neş'et Bey, doğumu 1821); Har. SA428 (Hüseyin Sermed Efendi, doğumu 1832).

48 BBA, DSA I, 1016 (Edouard Blacque Bey), DSA IV, 280 (Yusuf/Joseph Player), DSA II, 100 (Francesca oğlu Rüstem Paşa); Har., SA434 (Marel Bey), SA35 (Nihad Paşa, asıl adı Seweryn/Sévérin Bilinski, Palanyalı bir mülteci).

49 Har., SA173 (Feyzî Bey Franka), SA66 (Nasrî Bey Franka), SA332 (Nikola Gadbân Efendi), SA132 (Paskal Triha).

TABLO 4.1 HARİCİYE MEMURLARININ GÖRDÜĞÜ EĞİTİM TÜRÜ
(Her sütunda belirtilen memur sayısının yüzdesi)

	Toplam cevap veren (1)	Müsl. I (2)	Müsl. II (3)	Gayri-müslim (4)	Rum (5)	Erm. (6)	Diğer g.müs. (7)
Sayı	*366*	*115*	*144*	*107*	*30*	*52*	*25*
Belirtilmeyen	1	1	2	1	3	0	0
Yalnız Geleneksel	5	14	1	0	0	0	0
Karma	75	83	95	39	67	35	16
Yalnız Modern	17	0	1	59	27	65	84
Belirsiz	1	3	1	1	3	0	0

TABLO 4.2 HARİCİYE MEMURLARININ İLKÖĞRENİM DURUMU
(Her sütunda belirtilen memur sayısının yüzdesi)

	Toplam cevap veren (1)	Müsl. I (2)	Müsl. II (3)	Gayri-müslim (4)	Rum (5)	Erm. (6)	Diğer g.müs. (7)
Sayı	*366*	*115*	*144*	*107*	*30*	*52*	*25*
Belirtilmeyen, Belirsiz	27	22	26	36	50	29	32
Sıbyan Mektebi	45	66	61	0	0	0	0
Gayrimüslim İlkokulu	13	0	1	45	30	48	56
Özel Öğretmenler	12	9	11	16	17	19	8
Diğer, Birden Fazla	3	3	1	4	3	4	4

meyenlerin oranının oldukça yüksek olması, büyük ihtimalle soru formunda öğrenim görülen okulların yazılması istenirken, baştan itibaren bütün kademeleri sıralama gereğinin açıkça belirtilmemesinden kaynaklanmaktadır. Cevap verenlerden çoğu tam bir liste vermiş, ama bazıları bunu yapmamışlardır.[50] Her personel kategorisinde, cevap vermeyenlerin çoğunlukla meslektaşlarıyla aynı ilkokul öğrenimini gördüklerini varsaymak muhtemelen akla yakın olacaktır. Bu varsayım Müslümanların büyük bir

50 Normal bir istatistiksel işlemde, 3. Bölüm'de memurların baba mesleklerini incelerken yaptığımız gibi, cevap vermeyenlerin çıkarılması ve yalnızca bilgi verenlerin hesaba katılması gerekir. Burada bu işlemi izlemeyeceğiz. Belirli bir kademedeki öğrenimden söz edilmemesi, değerlendirmede daha yüksek eğitim kademelerine geçildiğinde çözümlemeye orantılı olarak dahil edilmesi gereken geçerli bir veri haline gelebilir. Özellikle üniversite düzeyinde, hiç cevap verilmemesi bu öğrenimin görülmediği anlamına gelmektedir.

çoğunluğunun öğrenimlerine eski tarz sıbyan mektepleri ya da bunların daha geliştirilmiş tipleri olan iptidailer olmak üzere Kuran okullarında başladıkları yönündeki çıkarsamayı güçlendirmektedir. Gayrimüslimler ise büyük bir oranla eğitimlerine ayrı konumdaki gayrimüslim ilkokullarında başlıyorlardı, ama aralarında özel öğretmenlerden ders alanların oran bakımından Müslümanlardan fazla olduğu görülmektedir. (Verilerin eksiksiz olması halinde bu kategoride ilkokul çıkışlıların çoğunluğu bulacağı söylenebilir.) Bir gayrimüslim ilkokuluna giden tek Müslüman büyük ihtimalle başka bir tercih olanağının bulunmadığı Yunan adalarından Eğriboz'da doğmuştu.[51] İlköğrenim durumuna ilişkin veriler, genç Müslümanların sıbyan mektebinden çok iptidayi belirtmeleri dışında kuşaklar arasında pek az değişiklik göstermektedir; ikinci tip okulun 1860'ların bir yeniliği olması nedeniyle bu çok normaldir.

Duyarlı Osmanlılar hem öğretim, hem de kişilik gelişimi açısından Kuran okullarının eksikliklerinin çok iyi farkındaydı. Ama Müslümanların özel okullar kurmaya başladığı 19. yüzyıl sonlarına değin, özel öğretmen tutacak kadar zengin olmayanların başka hiçbir seçeneği yoktu.

Bu durum 1840'lardan itibaren gittikçe artan sayıda kurulan rüşdiyelere daha büyük önem kazandırdı. Öğrencilerinin çoğunlukla daha üst bir okula devam etmemeleri anlamında, rüşdiyeler en önemli devlet okulları haline geldiler. Tablo 4.3 rüşdiye düzeyinde öğrenim gören Hariciye memurlarına ilişkin bulguları ortaya koymaktadır.

TABLO 4.3 HARİCİYE MEMURLARI ARASINDA RÜŞDİYE ÖĞRENİMİ GÖRENLER
(Her sütunda belirtilen memur sayısının yüzdesi)

	Toplam cevap veren (1)	Müsl. I (2)	Müsl. II (3)	Gayri-müslim (4)	Rum (5)	Erm. (6)	Diğer g.müs. (7)
Sayı	*366*	*115*	*144*	*107*	*30*	*52*	*25*
Belirtilmeyen	40	26	29	68	77	69	56
Rüşdiye	3	49	51	1	3	0	0
Askeri Rüşdiye	10	15	12	2	3	0	4
G.müsl. "Rüşdiye"si	4	0	0	12	7	15	12
Birden Fazla	3	6	1	3	7	2	0
Diğer, Belirsiz	8	4	8	14	3	13	28

Tablo 4.3'de göze çarpan ilk şey, gayrimüslimler arasında cevap vermeyenlerin yüksek bir oranı bulmasıdır. Anlaşıldığı kadarıyla bunun ne-

51 Har. SA645 (Feyzî Bey).

denleri ya ilk derecedeki eğitim durumundan hiç söz edilmemesi ya da gayrimüslim okulların örgütlenmesinde, rüşdiyelerin Kuran okullarının devamı olarak ortaya çıkışına benzer biçimde, ilköğretimin alt ve üst düzeyleri arasında bir ayrım bulunmamasıdır. Bu bakımdan gayrimüslim "rüşdiye"lerinde öğrenim gördüklerini belirten bazı gayrimüslimlerin gördükleri eğitimin düzeyini devlet okullarına ilişkin kademelendirmeye çevirdikleri söylenebilir. İleride göreceğimiz gibi, gayrimüslim memurların yüzde 80'den fazlası bir üst düzeyde öğrenim gördüklerini belirtmektedir; dolayısıyla ilköğretimlerini tamamlamamış olmaları mümkün değildir.

Rüşdiyeler hakkındaki veriler yalnız Müslümanlar için gerçekten açıklayıcı nitelik taşımaktadır; zaten tablo da rüşdiyelerin bu kategori için önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Her iki Müslüman grubun neredeyse üçte ikisi sivil ya da askeri rüşdiyelerde okumuşlardı. Bu kademedeki öğrenim durumlarına hiç değinmeyen Müslümanların sayısı göz önüne alındığında, gerçek oranın çok daha yüksek olduğuna kuşku yoktur. Askeri rüşdiyeler öğrencileri daha üst düzeydeki askeri okullara hazırlamak için kurulmuşlardı; askeri disiplin ve üniformaya verdikleri önem büyüktü. Bununla birlikte askeri rüşdiye mezunları öğrenimlerini askeri okullarda sürdürmek zorunda değildi.[52] Başlangıçta iki yıllık eğitim veren rüşdiyeler, daha sonra üç ya da dört yıllık okullara dönüştürüldü.[53]

Rüşdiyelerin Osmanlı eğitim sistemi içindeki önemi dikkate alındığında, değerlendirmeler büyük ölçüde değişmekle birlikte, bunlar hakkında renkli anlatımlar içeren hatıratların bolluğu hiç de şaşırtıcı değildir. Sözgelimi, Aşçı Dede İbrahim 1840'larda okuduğu Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye'yi bir rüşdiye saymaktaydı. Aslında daha üst dereceli kurumlar olarak düşünülmüş olmalarına karşın, bu ve benzeri okullar rüşdiye gibi daha alt düzeydeki okulların ortaya çıkmasına değin "yüksek" olarak nitelendirilebilecek düzeyde değildi. Aşçı Dede'nin okulun düzeyine ilişkin değerlendirmesi kendi dönemi için doğruydu ve daha sonra da rüşdiyelerin neye benzeyeceğine ilişkin epeyce fikir vermektedir.

Aşçı Dede'nin okula tepkisi tipik bir tutumla olumluydu; yine de hatıratında sıkça dışa vurduğu naif heyecan daha eleştirel bir bakışın ipuçlarını ele vermektedir. Okul anılarının odak noktasını Kandilli'den gelen başka bir öğrenciyle arkadaşlığı oluşturmaktadır; bu öğrenci sonradan yüzyılın önde gelen edebiyatçıları arasına girecek ve paşa rütbesi alacak olan Zi-

52 Ergin (1939-43, II, 361, s. 418-23; III, s. 742-43); Uşaklıgil (1969, s. 19 vd).

53 Ergin (1939-43, II, s. 371 [iki yıl]; III, s. 755 [1903'de üçyıl]); Uşaklıgil (1969, s. 84 [y. 1870'lerin sonlarında dört yıl].

ya Bey'di. Aşçı Dede bir keresinde sınıfını geçmesini sağlamak için Ziya'nın kendisine önerdiği bir plandan söz etmektedir. Plana göre, okul müdürü İmamzade Mehmed Esad Efendi Arapça dilbilgisi kitabı *İzhar*'dan imtihan etmek üzere Aşçı Dede'yi çağırdığında, Ziya perdenin arkasına saklanıp ona doğru cevapları fısıldayacak, böylece Aşçı Dede sınavı geçecektir. Ne yazık ki, Ziya sesini fazlaca yükseltir ve İmamzade bir şeyler döndüğünü anlar. "Getirin şu hınzırı" diye bağıran müdür, Ziya'nın falakaya çekilmesini emreder. Ardından sarışın olduğu için "sarı çıyan" diye hitap ettiği Aşçı Dede'yi, ertesi hafta imtihanı kendi başına veremeyecek olursa başına nelerin geleceğini söyleyerek tehdit eder. Aşçı Dede bunu başarmak için gerekeni yapar.[54]

Bu anlatının nostalji dışındaki en çarpıcı özellikleri, tıpkı İmamzade gibi medrese geleneğinin bir ürünü olan ve bu yönüyle hiçbir "modern" ders içermeyen müfredatın tutuculuğu ve aslında pek de yüksek olmayan akademik standartların acımasız bir disiplinle birlikte uygulanışıdır. İmamzade'nin 1841'de[55] sunduğu bir raporda okulun öğrencileri önce *Emsile*,[56] ardından sırasıyla *Bina*,[57] *Maksud*[58] ve *İzzi*[59] olmak üzere Arapça morfoloji (sarf) okuyan dört grup altında ve önce *Avamil*,[60] ardından *İz-*

54 Aşçı Dede İbrahim, *Risale*, TY3222, s. 36a-40a; TY78, s. 139-85; Ergin (1939-43, II, s. 325-28); haz. Kaçu, *Hatıralar*, 20-21; Bremer (1959, s. 239-41).

55 BBA, İrade D1749, Mekteb-i Maarif-i Adliye ve Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye hakkında Mehmed Esad imzalı rapor, 1257/1841.

56 *Emsile*, fiil çekimlerini içeren ve hakkında en azından iki Osmanlı yazarının, Muslihiddin Mustafa b. Şa'ban el-Sururî (ö.1561) ve Birgili Mehmed'in (Mehmed Birgevî) şerhleri bulunan anonim bir yapıttır; Brackelmann (1936-49, II, s. 579, 583); Atsız (1966, s. 79). Bu kaynaklara ulaşmamı sağladıkları için Eric Ormsby'ye ve özellikle Dana Straley'e teşekkür borçluyum.

57 *Bina* hakkında, Maksûd'la birlikte "İmam-ı Azam", yani Ebu Hanife (699-769) tarafından yazıldığını belirten bir kaynağa Uzunçarşılı'nın yaptığı gönderme dışında açıklayıcı bir bilgi bulamadım; Uzunçarşılı (1965, s. 30, dipnot 1).

58 *El-Maqsûd fi'l-Sarf* bazı kaynaklarda Ebu Hanife'ye atfedilen anonim bir eserdir; Brackelmann (1936-49, Ek I, s. 287).

59 İzzeddin el-Zencanî (ö. 1257), *El-İzzî* ya da *Kitâb-ı Tasrîfü'z-Zencanî*; yarım düzine kadar 19. yüzyıl İstanbul baskısı vardır; bkz. Brackelmann (1936-49, I, s. 336-37 ve Ek I, s. 497-98).

60 Ebubekir Abdülkahir el-Curcanî (ö. 1078), *Kitâbü'l-Avamilü'l-Mia*; Brackelmann (1936-49, I, s. 341 ve Ek I, s. 503). Sözü edilen kitabın 19. yüzyılda -genellikle *Kafiye* ve *İzhar*'la birlikte- 38 baskı yapmış olan ve İstanbul kütüphanelerinde 76 yazma nüshası bulunan Birgili Mehmed, *El-Avamilü'l-Cedde* olması çok daha muhtemeldir; Atsız (1966, s. 64-69); Brackelmann (1936-49 , II, 585-86, ek.II, 657). Adı geçen kaynaklar el-Curcani ile Birgili arasında -eğer varsa- ne gibi bağlantılar olduğunu ortaya koymamaktadır.

har'ın[61] ilk yarısı ve son olarak da *İzhar*'ın ikinci yarısı ile *Kafiye*[62] olmak üzere Arapça sentaks (nahv) okuyan üç sınıf olarak sınıflandırılmaktaydı. Bu müfredat öylesine klişeleşmişti ki, 19. yüzyılın sonlarında bile Osmanlılar eğitim durumlarını anlatmak için, Arapça'yı bu kitaplardan birinin "şurasına" kadar ya da Farsça'yı müfredatta aynı derecede vazgeçilmez yere sahip kitaplardan birinin "şurasına" kadar okuduklarını belirtiyorlardı. Hoca başarılı talebeleri "aferin"le ve terfiyle ödüllendiriyordu. Aşçı Dede başarısız öğrencilerin falaka zulmüne katlanmanın dışında, suratlarına İmamzade'nin tükürüğünü yediğini anlatmaktadır. Aktardığı olayla ilgili olarak, Ziya Bey ve Aşçı Dede'nin de kaygı duymak için haklı nedenleri vardı. Yine de Aşçı Dede ertesi hafta kolaylıkla sınavı verdi. Hatıratından öğrendiğimize göre, padişah fermanlarına tarih atmada kullanılan bir formülü yazıp açıklamadan ibaret mezuniyet sınavı için iki ay hazırlık yapılan okul da işte bu okuldu.

Bir kuşak sonra, muhtemelen 1880 dolaylarında İzmir'deki bir rüşdiyede okuyan Halid Ziya Uşaklıgil de, İzmir'in birkaç liseyi kapsayan gayrimüslim okullarının durumunu aktardıktan sonra, kendi okulunu ayrıntılarıyla anlatmaktadır. Uşaklıgil'in kıyaslaması, o dönemde kentteki en yüksek devlet okulu olan rüşdiyenin eksikliklerini ortaya koymaktadır. Anlattıklarına göre bina küçük, ama en azından yeni ve temizdi; her sınıfa bir öğretmen düşüyordu ve ayrıca bir Türkçe öğretmeni vardı. Okulun öğrenci sayısı 100 dolayındaydı, ama her yıl ancak 8-10 öğrenci diploma alıyordu. Verilen dört yıllık eğitime göre, bu başarı düzeyi son derece düşüktü. Ders programına gelince, öğrenciler Türkçe dilbilgisi ve okuma kitabı olarak da 200 sayfalık bir Osmanlı tarihi okumaktaydı. Bayağı kesir ve ondalık kesir, oran ve orantı öğretilmekte, haritada birkaç yeri bulmayı sağlaya-

---

61 Birgili Mehmed (Mehmed Birgevî), *İzharü'l-Esrar*, 42 adet 19. yüzyıl baskısı ve İstanbul kütüphanelerinde 68 yazması vardır; Atsız (1966, s. 70-75); Brackelmann (1936-49, II, s. 585, Ek II, s. 656-57).

62 Cemaleddin ibn el-Hacib (ölümü 1174), *El-Kafiye*, İstanbul'da birçak yazması ve 12 kadar 19. yüzyıl baskısı vardır; muhtemelen akullarla ilgili kaynaklarda sık sık anılan Malla Camî'nin (ä. 1492) *Şerh-i Molla* ya da *El-Favaidü'l-Diyaiye* adlı şerhiyle birlikte akutuluyardu; Brackelmann (1936-49, I, s. 367-70, Ek I, s. 531-35). Medresenin alt kademe müfredatı içinde yer alan bu ve änceki eserler hakkında, bkz. Uzunçarşılı (1965, s. 30); ayrıca Heidbarn (1908-12, I., s. 279-80). Bu müfredatın geniş bir zaman ve mekân içinde büyük älçüde aynı kaldığı anlaşılmaktadır: karş. 19. yüzyıl sanları üzerine Sadreddin Aynî, *Boukhara*, çev. S. Baradine ve P. Karatkin, Paris, 1956, s. 176-82; Maria Subtelny, "The Paetic Circle at the Caurt af the Timurid, Sultan Husain Baiqara, and its Palitical Significance", daktara tezi, Harvard Üniversitesi, 1979, s. 88-89.

cak kadar coğrafya dersi verilmekteydi. Farsça dersi için Sadi'nin (ö. 1292) *Gülistan* adlı yapıtı ve bir Farsça dilbilgisi kitabından yararlanılmaktaydı. Ama okuldaki zamanın çoğunu alan ders hâlâ Arapça'ydı.

Uşaklıgil benzer terimleri kullanarak, Arapça ders programının *Emsile*, *Bina* ve *Avamil*'le başladığını, ardından *İzhar*'a ve *Resail-i Erbaa* (Dört Risale) olarak andığı temel bir mantık kitabına geçildiğini aktarmaktadır.[63] Öğrenciler günde dört ya da beş satırlık bir hızla ilerleyerek bu kitapları okumaktaydı. Ev ödevi ya da kompozisyon yazma gibi zorunluluklar yoktu. Çoğunlukla izlenen çalışma planı şöyleydi: Sabahları "müzakereci" denen başarılı öğrencilerin gözetimindeki küçük gruplar halinde Arapça dersi tekrarlanarak alıştırma yapılır, ardından hocanın önünde aynı iş sürdürülürdü. Hoca metni okumaya, tercüme etmeye ve açıklamaya dayanan katı bir öğretim planı uygulardı. Sınıfta kendini göstermenin yolu, hocanın söylediklerini harfi harfine tekrarlamaktı. Bu şekildeki tekrarlardan sonra o gün okunan satırları öğrenmemek mümkün değildi; yine de dersi geçemeyenlerin oranı yüksekti. Uşaklıgil'e göre, Türk çocuklarının gayrimüslim liselerinin mezunlarıyla rekabet etmek üzere geçtikleri eğitim işte böyleydi. Ve memuriyete girmeyi amaçlayanların şakirdlik döneminde beraberlerinde getirdikleri bilgi birikimi de en fazla bu kadardı.[64]

Uşaklıgil daha önce değindiğimiz kendine yönelik horgörüyü açıkça ifade eden anlatımının olumsuzluğundan dolayı eleştirilere uğramıştır.[65] Olaya, doğru bir perspektifle bakmak için, aralarında Uşaklıgil de olmak üzere birçok aydının ve tanınmış kişinin eğitiminde rüşdiyelerin belirli bir rol oynadığına dikkat çekmekte yarar vardır. Tıpkı sıbyan mekteplerinde olduğu gibi, daha başarılı öteki eğitim kurumlarında da Uşaklıgil'in en çok hoşlanmadığı özelliklerden bazılarının mevcut olduğunu görmekteyiz. Akademik düzey, derste kalma oranı ve genel ders programı bakımından çok büyük bir farklılığın olmasına karşın, Arapça dersinin yüksek sesle okuma, tercüme etme ve açıklamaya dayalı rutin işleyişine denk düşen birçok uygulamaya günümüzün ABD üniversitelerindeki dil derslerinde de rastlanmaktadır.

63 Hourani, *Resail-i Erbaa*'nın Porphyrios'un *Isagoge* ve Aristoteles'in *Kategoriai*, *Peri Interpretationes* ve *Analytika Protera* adlı yapıtlarının, muhtemelen daha sonraki şerhler ve tefsirler aracılığıyla incelenen Arapça versiyonları olduğunu ileri sürmektedir. Bkz. Nicholas Rescher, *The Development of Arabic Logic*, Pittsburgh, 1964, s. 18-19.

64 Uşaklıgil (1969, s. 84-86); Ergin (1939-43, III, s. 748) talebelerin genelde rüşdiyeden sonra memuriyete girmeye çalıştıklarını doğrulamaktadır.

65 Pakalın (1946-53, III, s. 67, "rüşdiye").

İdadiler

Öteki memur adaylarının rüşdiyenin ötesinde bir eğitim görmemelerine karşın, Hariciye'ye girenler arasında resmi okullara giderek ya da özel hocalardan ders alarak eğitimlerini sürdürenler çoğunluktaydı. Bununla birlikte, incelenen Hariciye memurlarının çoğu devlet okullarının bir sonraki kademesi olan ve onlar için geç sayılacak bir tarihte kurulan idadilerde öğrenim görme fırsatını bulamamışlardı. "Hazırlayıcı" anlamına gelen idadi, daha eğitim reformunun başlarında, öğrencileri daha yüksek okullara hazırlamaya yönelik çeşitli düzeylerdeki okulları ve hatta sınıfları belirtmek için kullanılmış bir terimdi. Rüşdiyenin üstünde ve lise düzeyindeki kurumlara hazırlayıcı devlet okulları anlamında idadilerin kuruluşu ancak 1873'te başladı ve İstanbul'la sınırlı kaldı. Mali iflas ve Osmanlı-Rus Savaşı 1880'lere değin bu alanda bir genişlemeye fırsat vermedi. Bu durum Sadrazam Said Paşa'nın aşara eğitim için ek bir vergi koyarak kaynak yaratma yolunu bulmasıyla değişti. 1890'lara gelindiğinde, Makedonya'dan Filistin'e kadar uzanan bir alanda 30'dan fazla idadi bulunuyordu.[66]

Tablolarımızdaki Hariciye memurlarının çoğu, mesleğe 1876'dan önce girmişlerdi. Bu bakımdan Tablo 4.4 öğrenimlerinin rüşdiyeden sonraki kademesinde nasıl bir eğitimden geçtiklerini göstermektedir. Daha genç memurlardan oluşan bir gruba dayalı bir tabloda normal olarak yalnızca idadilerdeki öğrenim yer alacaktı.[67]

Tablo 4.4 incelemekte olduğumuz memurların eğitiminde idadilerin rolünün çok az olduğunu ortaya koymaktadır. İdadi öğrenimi görenler yalnız genç kuşaktan memurlardı. Tabloda ilk meslek okulları olarak geçen kurumlar, özellikle daha yaşlılar olmak üzere Müslümanların eğitimine çok daha önemli bir katkıda bulunmuşlardı. "İlk meslek okulları" kategorisiyle, mülki ve askeri memurlar için daha yüksek meslek okulları olarak tasarlanan kurumların evrimindeki bir evre verilmek istenmektedir. Bu kurumlar söz konusu evrede Aşçı Dede'nin 1840'larda haklı olarak en eski örneklerine yakıştırdığı rüşdiye düzeyinin ötesine yeni yeni geçmeye başlamış, ama lise dengi sayılabilecek bir duruma gelememişti. Daha son-

66 Ergin (1939-43, II, s. 412-17; III, s. 748-58); Mehmed Said Paşa (1328/1910, I, s. 156-57, 159-60).

67 Ergin (1939-43, III, s. 756); Çankaya (1968-71, III, s. 1143-1200; IV, s. 1205-1548); bu biyagrafilerde idadi mezuniyeti genelde narmal bir durum gärünmektedir. Ama idadileri lise olarak yarumladığı için, Çankaya'nın bu husustaki verilerini ihtiyatla değerlendirmek gerekir. Bu yarumun nedeni Mülkiye'nin "idadî" anlamında bir hazırlık akulununun bulunması ve Mülkiye'yi ilk däneminde de bir üniversite fakültesine denk sayan Çankaya'nın söz kanusu akulun bir lise alması gerektiği düşüncesine varmasıdır. Güvenilir bir kaynak alan Ergin'e gäre bu gärüşü savunmak güçtür.

TABLO 4.4 HARİCİYE MEMURLARI ARASINDA İDADİ ÖĞRENİMİ GÖRENLER

(Her sütunda belirtilen memur sayısının yüzdesi)

	Toplam cevap veren (1)	Müsl. 1 (2)	Müsl. 11 (3)	Gayri-müslim (4)	Rum (5)	Erm. (6)	Diğer g.müs. (7)
Sayı	*366*	*115*	*144*	*107*	*30*	*52*	*25*
Belirtilmeyen	38	46	47	18	33	12	12
İlk Meslek Okulları	10	17	10	1	0	2	0
İdadi	1	1	2	1	0	0	4
Gayrimüslim İdadileri	10	1	1	32	43	29	24
Ecnebi İdadi (Osmanlı topraklarında)	4	0	3	9	3	8	20
Ecnebi İdadi (yurtdışında)	4	3	3	8	10	10	4
Özel Öğretmenler	18	23	15	17	7	25	12
Birden Fazla	8	6	12	4	3	6	0
Diğer, Belirsiz	7	3	8	10	0	10	24

raki meslek okulları ise en azından 1908'e gelindiğinde lise dengi bir düzeye ulaşmış sayılabilirdi. Tablodaki "ilk meslek okulları' kategorisi Mekteb-i Maarif-i Adliye (1839), Darü'l-Maarif (1849) ve Mahrec-i Aklâm'ı (1862) kapsamaktadır.[68] Tablonun yer vermediği ve memuriyet dönemi içinde kaldığından memurların da öğrenim durumlarını belirtirken değinmediği bir başka benzer eğitim olanağı da, memurlara Fransızca öğretmek ve Tanzimat seçkinlerini yetiştirme amacıyla oluşturulan Bâb-ı Âli Tercüme Odası'nın (1821) verdiği eğitimdi.

Gayrimüslimler için bu düzeydeki en önemli okullar, mensup oldukları dinsel cemaatlerinin, bazıları ülke dışında bulunan okullarıydı.[69] Önem bakımından bunları imparatorluk içindeki ve Avrupa'daki ecnebi okullar izlemekteydi. Bu tip okullara giden gayrimüslimlerin sayısının genç kuşakta arttığı görülmektedir. Tablo 4.4'teki gayrimüslim ve ecne-

68 Ergin (1939-43, II, s. 413), 1860'lar açısından bütün bu okulların idadi düzeyinde sayılması görüşünden yanadır.

69 Örneğin, Ermeniler arasında Bartev Antoine (BBA-DSA III, 264) Padua Mekhitarist Okulu'nda; Yusuf Domniyan (?; Har., SA133) Paris Murad (Muradyan?) Okulu'nda; Krikor Hakimoğlu (Har., SA68) Venedik Mekhitarist Okulu'nda; Krikor Yaldızyan (Har., SA301) Paris Muradyan Okulu'nda ve Roma Andonyan Okulu'nda eğitim görmüşlerdi.

bi okullardan bazıları belki de Osmanlı idadilerinden daha ileri bir eğitim vermekteydi; ama bu konuda tam bir bilgi yoktur. Müslüman memurların Osmanlı ortaokullarının yetersizliğinden dolayı gayrimüslim cemaatlerin okullarına gittiğine ilişkin en azından iki örnek vardır. Bunlardan biri kasabasındaki rüşdiyeden sonra yerel Rum okuluna devam eden Arnavutluk doğumlu bir gelenekçi memurdu.[70] Bir taşra memurunun oğlu ve modernist eğilimli olan öteki memur ise, babasının İngiliz yönetiminden önce görevli olarak bulunduğu Kıbrıs'taki bir Rum okuluna gitmişti.[71]

Daha yaşlılar başta olmak üzere bütün kategorilerdeki memurlar açısından, bu düzeydeki en yaygın öğrenim biçimlerinden biri de özellikle dil için özel öğretmenlerden ders almaktı. Ortaöğrenimini birden fazla kurumda görmüş memurların çokluğu, idadilerin yetersizliğinden ve öteki mevcut eğitim olanaklarının karmakarışık yapısından kaynaklanan yalpalamayı yansıtmaktadır. İdadilerin geç bir tarihte gelişmesinin sonuçlarından biri, bu eğitim dönemine ilişkin canlı hatırat anlatılarının rüşdiyeyi konu alan anlatılara oranla az olmasıdır.

Yüksekokullar ve Meslek Okulları

Yüksekokullara ve meslek okullarına ilişkin veriler eğitim düzeyinin daha belirgin bir resmini sunmaktadır. Tablo 4.5'te bu düzeydeki eğitim kurumları "lise" yerine "yüksekokullar ve meslek okulları" olarak ifade edilmektedir, çünkü ecnebi okullar bir yana bırakıldığında, sicill-i ahval kayıtlarında yalnız bir lise belirtilmiştir. Sıkça sözü edilen Osmanlı meslek okulları, kendi dönemlerinin ölçülerine göre temelde lise dengi kurumlardı. Sonradan üniversiteye bağlı bir fakülteye dönüşen Mekteb-i Mülkiye'nin böyle bir kurum olarak tabloya alınması, daha sonraki durumu yakından bilen okurlara tartışmalı gelebilir. Ne var ki, Abdülhamid döneminde bu okul hâlâ öğretim düzeyini adım adım geliştirme süreci içindeydi. İlk Osmanlı üniversitesi ancak 1900'de kurulabildi ve Mekteb-i Mülkiye de bu üniversiteye -en azından aynı binaya taşınma açısından- Paris'teki Ecole libre des Sciences politiques'in ders programını benimsediği 1909'da bağlandı.[72] Daha genç kuşağa mensup Hariciye memurlarının bile II. Meşrutiyet'in ilanında çoğunlukla memuriyette epey ilerlemiş oldukları göz önüne alındığında, tedricen daha yüksek bir statüye yükseldiğini kabul etmekle birlikte, Mekteb-i Mülkiye'nin bu memurların eğitimine katkısının hâlâ lise düzeyinde olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

---

70 Har., SA40, Şevkî Kemal Efendi.

71 Har., SA89, Ahmed Kâmil Efendi.

72 Ergin (1939-43, II, s. 515-17; III, s. 913); Çankaya (1968-71, I, s. 104-106, 116, 141, 157, 249-50, 348-50).

TABLO 4.5 HARİCİYE MEMURLARI ARASINDA YÜKSEK YA DA MESLEKİ EĞİTİM GÖRENLER (Her sütunda belirtilen memur sayısının yüzdesi)

	Toplam cevap veren (1)	Müsl. I (2)	Müsl. II (3)	Gayri-müslim (4)	Rum (5)	Erm. (6)	Diğer g.müs. (7)
Sayı	*366*	*115*	*144*	*107*	*30*	*52*	*25*
Yok	40	70	24	32	17	37	40
Galatasaray Lisesi	16	6	25	14	17	13	12
Mekteb-i Mülkiye	4	3	7	0	0	0	0
Dil Okulları	6	9	9	0	0	0	0
Özel Öğretmenler	7	3	8	8	7	13	0
Gayrimüslim Yüksekokul	3	0	1	9	20	8	0
Ecnebi Yüksekokul (Osmanlı topraklarında)	1	1	0	4	3	2	8
Lise ya da Dengi Okul	6	1	1	16	17	13	20
Birden Fazla	12	7	18	10	13	8	12
Diğer, Belirsiz	5	1	6	7	7	6	8

Tablo 4.5'teki ilk dikkat çekici nokta, bu düzeydeki eğitim durumlarına hiç değinmeyen memurlarla ilgilidir. Gelenekçi Müslümanlar açısından bu oran, Tablo 4.2'deki ilköğretimle ilgili düzeye göre daha da artmış bulunmaktadır. Bu durum her üst kademeye geçişte öğrenimini sürdüren gelenekçilerin oranı olarak sürekli azaldığını göstermektedir. Buna karşılık diğer personel kategorilerinde, Tablo 4.5'teki bilgi vermeyenlerin oranının daha alt eğitim kademelerinden bazılarına göre daha düşük olduğu görülmektedir. Rumlar arasında yüksek ve mesleki eğitime ilişkin bilgi vermeyenlerin oranı, önceki üç tablodaki bilgi vermeyenlerin oranından düşüktür. Görünüşteki bu aykırılıkların nedenleri arasında yüksek eğitimli memurların yalnız son gittikleri okulu belirtme yönündeki eğilimlerinin yanı sıra devlet okullarıyla diğer okulların kademeleri arasında tam bir denkliğin olmaması sayılabilir.

Daha önemli bir olgu ise, hiç yüksek ve mesleki eğitim almadıklarını belirten Hariciye memurları oranının yaşlı kuşaktan genç kuşağa doğru gidildikçe epey düşmesidir. Cevap veren bütün memurlar açısından, bu düzeyde hiç eğitim almamış olanların oranında kuşaklar arasında yüzde 48'den yüzde 32'ye doğru bir düşüş vardır. Üç büyük grup arasında oransal olarak en büyük azalma, yüzde 31'den yüzde 19'a doğru bir düşüşle modernist Müslümanlarda gözlenmektedir. Bu bulgudan yola çıkarak Osmanlı

okullarındaki sayısal artış ile memurların eğitim düzeyinde görülen büyük yükseliş arasında bir ilişki olduğu sonucuna varılabilir.

Hariciye memurlarının öğrenim gördüğü yüksekokullar ve meslek okulları arasında en fazla öne çıkan, o dönemde Mekteb-i Sultani olarak bilinen Galatasaray Lisesi'ydi. İmparatorluk topraklarında 1908 öncesinde azınlık ve misyoner okulları dışında yalnız iki lise vardı; bunlardan biri Galatasaray Lisesi, diğeri de Müslüman yetimler için kurulmuş olan Darüşşafaka'ydı. Kuruluş tarihleri 1860'lara değin inen ve hâlâ varlığını sürdüren her iki okul da birçok seçkin mezun vermiştir.[73] Darüşşafaka hayır amacıyla kurulmuştu; Galatasaray'ın başlangıçtaki amacı ise Avrupa'daki en iyi örneklere denk bir lise olarak, halkın her kesiminden kişileri devlet hizmeti için eğitmekti. Ama Galatasaray öğrenci kitlesi çoğunlukla zengin ailelerden gelen ve karma bir dinsel bileşimi olan okullardan biri haline geldi ve önem bakımından Mekteb-i Tıbbiye'yi izleyen bir konum kazandı. Ders programı başlangıçta bir Fransız lisesininkiyle aynıydı ve derslerin çoğu Fransızca veriliyordu. Okulun ilk müdürü ve birçok öğretmeni de Fransızdı. Fransızca'ya verilen ağırlık, Galatasaray ile Hariciye Nezareti arasındaki bağı pekiştirmeye yaramış olabilir. Okulun 1868'de açılması nedeniyle, tablodaki Galatasaray çıkışlı memurlar genç kuşakta yoğunlaşmıştı.

Galatasaray Lisesi'nin ilk yılları, Osmanlı eğitiminde çok yaygın olan inişli çıkışlı gelişimi bir parça yansıtmaktadır. Bunun bir örneği 1874'te gündeme gelen ve 1880'lerin başlarında gündemden çıktığı anlaşılan girişimde görülebilir. Girişimin hedefi, okulu hukuk, mühendislik ve edebiyat fakültelerinden oluşan bir üniversiteye dönüştürmekti. Tablo 4.5'te Galatasaray mezunu olarak yer alanlar arasında, her iki Müslüman grubun yüzde 3'ü ve gayrimüslimlerin de yüzde 2'si Galatasaray Hukuk Mektebi'nde okuduklarını belirtmekteydi. Tablo 4.5'teki memurlardan Rupen Karakaşyan'ın daha önce değindiğimiz tezi, bu mektebin 1880'lerde ne durumda olduğuna ilişkin açık bir fikir verebilir.[74] Daha sonra ayrı bir kuruma dönüşen Hukuk Mektebi, 1908 Devrimi'nin ardından Darülfünun'a bağlı bir fakülte haline getirildi.[75] Galatasaray Lisesi'nin durumuna dönecek olursak, eğitime başlamasından yaklaşık yüzyıl sonra cumhuriyet döneminin siyasal seçkinleri üzerine yapılmış bir araştırmadan, Türkiye'nin kamu yaşamında seçkin bir ortaöğretim kurumuna gitmenin sonraki yıllarda da

73 Ergin (1939-43, II, s. 400-412).

74 *a.g.e.*, II, s. 585-87; Har., SA737, Rupen Karakaşyan.

75 Ergin (1939-43, II, s. 581-92; III, s. 890-918).

başarının anahtarı olma özelliğini koruduğunu ve Galatasaray mezunlarının bu açıdan özellikle ayrıcalıklı bir konum taşıdığını anlamaktayız.[76]

Şaşırtıcı olan nokta Mülkiye Mektebi'nin (1859) başlangıçta Hariciye memurlarının eğitimine önemli bir katkıda bulunmamış olmasıdır. Bu olguyu açıklamaya yardımcı olacak iki etken vardır. Birincisi, Galatasaray'dan neredeyse 10 yıl önce kurulmasına karşın, Mülkiye Mektebi ancak Abdülhamid döneminde, 1870'lerin sonlarında daha gelişkin bir yapıya kavuşabildi. Reformdan geçen okul ilk mezunlarını, Tablo 4.5'teki memurlardan çoğunun zaten mesleklerine başlamış oldukları 1879'da verdi. Dahası, Çankaya'nın verdiği çizelgelere göre, Mülkiye'nin 1879-1922 arasındaki 1.604 mezunundan yalnızca yüzde 8'i, yani 124 kişi Hariciye memuru oldu. Oysa aynı dönemde Dahiliye Nezareti'ne giren mezunlar yüzde 70'i, yani 1.127 kişiyi bulmaktaydı.[77] Dahiliye Nezareti'yle bağının daha güçlü olması, Mülkiye'nin tabloda Galatasaray düzeyinde bir temsil oranına ulaşamamasının ikinci nedenidir. Mülkiye Mektebi açıkça yerel idare memurlarını yetiştirmek üzere kurulmuştu. Bu, okulun tek işlevi olmamakla birlikte, uzun dönem birincil işlevi olarak kaldı.[78]

Hariciye'ye personel yetiştirmedeki rolleri aynı olsun ya da olmasın, Mülkiye Mektebi Osmanlı eğitimine yeni standartlar getirmesi açısından Galatasaray'a benzemekteydi. Mülkiye Mektebi'nin fakülteye denk bir düzeye çıktığı tarih konusunda Çankaya'yla aynı görüşte olmasak bile, zaman içinde bu yönde geliştiğini söyleyebiliriz. Öğretim kadrosunda son Osmanlı döneminin en etkili aydınlarından bazıları yer almaktaydı. Örneğin, Mizancı Mehmed Murad siyasal muhalefetteki rolünden dolayı yurtdışına kaçmak zorunda kaldığı 1894'e değin burada tarih dersleri vermiş, Recaizade Ekrem de "liberal görüşleri öğrettiği" gerekçesiyle 1889'da istifaya zorlanmasına değin sekiz yıl hocalık yapmıştı.[79] Mülkiye hocaları olarak bu tür kişiler, Abdülhamid rejiminin sonraki yıllarında hüküm süren çok daha baskıcı ortamla karşılaştırıldığında, 1880'lerdeki göreli düşünsel özgürlüğünü simgeliyordu.[80] Bütünüyle farklı türden yeni bir standart olarak, bazı kaynaklara göre Mülkiye'nin beden eğitimini başlatan ilk sivil okul olmasına da işaret edilebilir. Yeni tarz bir okul ruhu ya-

76 Frey (1965, s. 35-37).

77 Çankaya (1968-71, VIII, s.164'ün karşısındaki tablodan hesaplandı).

78 *a.g.e.*, I, s. 31-34, 42-43, 70, 73-74, 177, 197, 249.

79 *a.g.e.*, II, s. 1009-20, 1047-51. Recaizade sonraları Galataray'da da öğretmenlik yaptı; Mizancı Murad da sonraları Abdülhamid rejimiyle işbirliğine girdi.

80 *a.g.e.*, I, s. 211.

ratmada tıpkı Galatasaray gibi önemli rol oynayan Mülkiye, aynı zamanda ilk öğrenci derneğini ve II. Meşrutiyet döneminde *Mülkiye* adıyla ilginç bir mesleki dergi yayımlayan ilk mezunlar derneğini kuran Osmanlı okuluydu. Zaten önemli idari görevlerde bulunan Mülkiye mezunları, bir sonraki bölümde göreceğimiz gibi, II. Meşrutiyet'le birlikte en üst mevkilere yükselmeye başladılar.[81]

Öteki Osmanlı yüksekokulları arasında, Hariciye memurlarının eğitimine özel olarak belirtilmeye değer bir etkide bulunanlar yalnızca iki dil okuludur. Bunların aynı kuruluşun iki kuşağı olduğu söylenebilir. Kuşaklardan ilki 1864'ten yaklaşık 1870'e değin, ikincisi de 1883'ten 1891'e değin süren dönemi kapsamaktadır.[82]

Tablo 4.5'in en alttaki kategorisi içinde toplanan diğer devlet okulları arasında Mekteb-i Harbiye, Askeri Tıbbiye Mektebi ile tablodaki iki modernist Müslümanı yetiştiren ve 1850'lerden 1874'e değin Paris'te eğitim veren Mekteb-i Osmani yer almaktadır.[83] Mekteb-i Osmani'nin Hariciye memurlarının eğitimine sınırlı katkısı, maliyetinin sağladığı yararların çok üzerinde olduğuna ilişkin yorumu destekler gibidir. Galatasaray Lisesi'ni kurmak üzere harekete geçilmesinde bu görüşün önemli payı vardı.

Osmanlı devlet okulları dışında, Hariciye personelini eğitmede en büyük rolü oynayan lise düzeyindeki okulların çoğu Avrupa'da, özellikle de Fransa'daydı. Paris'teki Sainte-Barbe, Louis-le-Grand ve Charlemagne liselerinin her birinde en azından birkaç gayrimüslim memur eğitim görmüştü.[84] Bazıları yurtdışında olmak üzere azınlık cemaatlerince desteklenen liseler, Rum ve Ermenilerin eğitimine önemli katkıda bulunmaktaydı. İmparatorluk içindeki ecnebi yüksekokullar özellikle Hıristiyan Araplar için

---

81 *a.g.e.*, I, s. 211-24,298-99, 335-38; II, 1323-32.

82 Ergin 1939-43, II, s. 533-42; III, s. 1046-52. Dil okulunda öğrenim gördüğünü belirten gelenekçi Müslümanlar: Har., SA646 (Ahmed Nazım Bey), SA126 (Mehmed Refik Bey), SA765 (Mustafa Reşid Bey); modernist Müslümanlar: Har., SA206 (Hasan Mahir Bey), SA2 (Mehmed Refik Efendi). Okulu bu kademede sınıflandırmanın nedeni, Tablo 4.4'te idadi kademesinde gösterilen Mahrec-i Aklâm 'ın üzerinde (ma fevkinde) olduğunun belirtilmiş olmasıdır (Har., SA126).

83 Har., SA71 (Mahmud Esad Paşa), SA167 (Mahmud Münir Paşa); karş. Richard L. Chambers, "Notes on the Mekteb-i Osmanî in Paris, 1857-1874", *Beginnings of Modernization in the Middle East*, ed. William R. Polk ve Richard L. Chambers, Chicago, 1968, s. 313-29.

84 Ste-Barbe'da öğrenim gördüğünü belirtenler: Har., SA722 (Dimitraki Lefteriadi), SA300 (Manuk Azaryan), SA725 (Pozik Yusuf Azaryan), BBA, DSA I, 1016 (Edouard Blacque Bey) ve ayrıca bir modernist Müslüman, Har., SA690 (Mehmed Süleyman Faik). Louis-Le-Grand'da okuyanlar: Har., SA9 (Pandeli Logaris Efendi), SA435(Artin Dadian Paşa) ve BBA, DSA IV, 280 (Yusuf Player Efendi). Lycée Charlemagne'da okuyanlar: Har., SA48 (bir Ermeni olan Edouard Bey), SA434 (Morel Bey).

önemliydi; Lübnan'da bu türden birçok okul vardı. Aralarında İstanbul'daki Robert Kolej'in bulunduğu[85] öteki misyoner okulları da en azından birkaç örnekle tabloda yer almaktadır. Azınlık ve ecnebi okullarına çoğunlukla gayrimüslimlerin rağbet etmesi nedeniyle, kuşaklar arasında keskin bir değişimi belirlemek ilginçtir. Genç kuşağı eski kuşakla karşılaştırdığımızda, imparatorluk içindeki bu tür okullarda öğrenim gören gayrimüslimlerin oranı neredeyse iki katına çıkarken, yurtdışındaki liselerde okuyanların oranında çarpıcı bir düşüş görülmektedir. Bunun temelinde muhtemelen başka etkenlerin de olmasına karşın, değişimin imparatorluk içindeki eğitim seçeneklerin kalitesindeki yükselişi yansıttığı söylenebilir. Genç kuşaktan gayrimüslim memurların beşte birinin Galatasaray Lisesi'nde eğitim görmüş olması bunun bir göstergesi sayılabilir. Son olarak, diğer düzeylerde olduğu gibi lise düzeyinde de, özel öğretmenlerden ders almış ya da birden fazla kurumda eğitim görmüş bazı memurlar vardı.

Üniversite Öğrenimi

Lise düzeyindeki eğitim üzerinde uzun uzadıya durmamızı kayda değer kılan, bu düzeyin ötesinde eğitim gören memurların çok ender olmasıydı. Aynı dönemin Avrupa standartlarıyla karşılaştırıldığında, bu durum daha sonraki dönemin beklentileri çerçevesinde sanıldığı kadar çarpıcı değildir. Örneğin, 1871-1907 arasında İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na alınan kâtiplerin ancak yarısı üniversite mezunuydu.[86] İdarede rasyonelliğin ve yüksek standartların simgesi sayılan imparatorluk dönemi Almanyası'nda bile, üniversite diploması ve sınavlar konusundaki katı koşullar, Dışişleri Bakanlığı söz konusu olduğunda, tatlı dillilik ve aile bağlantıları gibi yumuşatıcı etkenlerle kolayca bir yana bırakılabilmekteydi.[87] Kuşkusuz Osmanlılar açısından bu konudaki kilit noktalardan biri Darülfünun'un (1900) geç kalmış gelişimidir. Bir rastlantı eseri, tablolarda imparatorluk içindeki misyoner kuruluşlarda üniversite öğrenimi görmüş hiçbir memur yer almamaktadır. Bu memurlar için üniversite eğitimi Avrupa'da okumak demekti; genel durumun tek istisnası memuriyete başlamasından neredeyse 20 yıl sonra, 1913'te Darülfünun'dan hukuk diploması alan bir modernist Müslümandı.[88] Tablo 4.6'da memurlardan kaçının üniversitede okuyabildiğini göstermektedir.

---

85 Her ikisi de modenist Müslüman olan Har., SA127 (Mehmed Kadrî Bey), SA262 (Yusuf Ziya Bey). Kolej'in yüksek değil, hazırlık bölümünde öğrenim gördüklerini söylemiyorlar; ama kayıtlarından çıkan tek makul yorum bu.

86 Jones (1971, s. 649); karş. Steiner (1969, s. 16-20, 217-21).

87 Cecil (1976, s. 26-39).

88 Har., SA578 (Abdurrahman Ramiz Bey).

TABLO 4.6 HARİCİYE MEMURLARI ARASINDA ÜNİVERSİTE ÖĞRENİMİ GÖRENLER
(Her sütunda belirtilen memur sayısının yüzdesi)

	Toplam cevap veren (1)	Müsl. I (2)	Müsl. II (3)	Gayri-müslim (4)	Rum (5)	Erm. (6)	Diğer g.müs. (7)
Sayı	*366*	*115*	*144*	*107*	*30*	*52*	*25*
Belirtilmeyen	93	100	93	84	73	87	92
Darülfünun	0[a]	0	1	0	0	0	0
Avrupa'daki Üniversiteler	6	0	5	12	20	12	4
Avrupa'daki Teknik ve Askeri Kurumlar	1	0	1	3	7	2	0
Avrupa'daki Birden Fazla Üniversite ya da Dengi Okul	0[a]	0	0	1	0	0	4

Not a: Hesaplama içindeki değeri yüzde 0,5'in altında.

Tablo 4.6 Avrupa'daki üniversitelerde ya da buna denk okullarda okuyan modernist Müslümanların oranının yüzde 6, buna karşılık gayrimüslim oranının tam yüzde 16 olduğunu göstermektedir. Üniversite öğrenimi görenlerin oran olarak en yüksek olduğu gayrimüslim altgrup Rumlardı. Kısmen bu nedenle, Avrupa'daki yükseköğrenim kurumlarında okuyan gayrimüslimler ağırlıklı olarak eski kuşakta yoğunlaşmıştı; eski kuşaktan memurlar arasında üniversite mezunlarının oranı yüzde 22'ye ulaşmaktaydı. Burada gayrimüslimlerin nezaretteki temsil düzeyinde görülen gerilemenin nicel olduğu kadar nitel boyutlar da taşıdığı gerçeğiyle bir kez daha karşılaşmaktayız. Avrupa üniversitelerinde okuyan Hariciye memurlarının çoğunlukla Avrupa'da görevliyken öğrenim gördükleri anlaşılmaktadır. Avrupa'daki yükseköğrenim kurumlarında okuyanlardan en az yarısının gittiği kent Paris'ti. Alman üniversiteleri toplu olarak belki ikinci sırada yer almaktaydı. Paris ve Almanya dışındaki yükseköğrenim merkezleri Roma'dan Brüksel'e ve Lvov'a kadar uzanmaktaydı. Teknik ve askeri kurumlar arasında Belçika'daki bir ziraat okulu, Paris'teki mühendislik ve ticaret okulları ile Fransız kurmay subay okuluydu.[89] Birden fazla Avrupa kurumunda yükseköğrenim gören tek kişi, Osmanlı hizmetine girdikten

89 Hor., SA726 (Hüseyin Hüsnî Paşa, St.-Cyr'den sonra Fransız genelkurmay okulu), SA271 (Andon Hrisofidi, Belçika ziraat okulu), SA519 (Dimitri Yovanidi, Paris'teki "mühendislik okulu"); SA56 (Artin Konburyan, Paris'teki Ecole speciale de commerce).

sonra Nihad Paşa adını alan Seweryn Bilinski adlı bir Avrupalıydı. Bilinski Lvov (kendi deyişiyle Galiçya'daki Lemburg) Üniversitesi'nde ve 1848'deki ayaklanmanın ardından Polonya'dan kaçtıktan sonra Paris'teki kurmay subay okulunda (Ecole d'état major) öğrenim görmüştü.[90] Avrupa'da öğrenim gören memurların hepsi okudukları dalı belirtmemektedir, ama anlaşıldığı kadarıyla en çok tercih edilen dal hukuktur.

Öğrenim Tamamlama Durumu

Osmanlıların Avrupa üniversitelerindeki öğrenimlerini tamamlama konusunda gösterdikleri gayret, Osmanlı okullarına ilişkin tutumlarına benzer bir düzeydeydi. Aslında Hariciye memurlarının hangi okullara gittiklerini değil de, aralarından kaçının herhangi bir eğitim düzeyinde öğrenimlerini tamamladıklarını soracak olursak, eğitimde ulaştıkları derecenin şimdiye kadar sunulan verilere göre tahmin edilebilenden çok daha sınırlı olduğunu görürüz. Tablo 4.7 her düzeyde okullarda okuyanların oranı ile bu okulları bitirenlerin oranını karşılaştırma yoluyla bu hususu ortaya koymaktadır. Sicill-i ahval soru formunda memurlardan hangi okullara gittiklerini bildirmeleri ve bir diploma (şehadetname) alıp almadıklarını belirtmeleri istenmekteydi. Bazı memurlar diploma verme uygulamasından önce okula gittiklerini belirtmekte, ama genellikle dersleri tamamlayıp tamamlamadıklarını eklemekteydi. Tablo 4.7'de belirli bir düzeyde öğrenim görenleri gösteren oranlar, 4.2'den 4.6'ya kadar olan tablolarda her sütunun toplanmasıyla hesaplanmış, sadece söz konusu kademede öğrenim gördüklerini belirtmeyenler ile -bir diploma almanın söz konusu olmaması nedeniyle- özel öğretmenlerden ders aldıklarını söyleyenler dışarıda bırakılmıştır.

Tablo 4.7 Osmanlı eğitiminde disiplin noksanlığını canlı biçimde yansıtmaktadır. Rakamlar belirli bir düzeyde öğrenim görenler arasında mezun olanların nadiren yarıyı bulduğunu göstermektedir. Daha düşük eğitim düzeylerine ilişkin verilerin eksik olmasının, sorunu olduğundan daha büyük gösterdiğini göz önünde tutarsak, tablodan çıkan en önemli olgu memurların yüzde 53'ünün lise düzeyinde en azından bir ölçüde resmi eğitim görmüş, buna karşılık yalnız yüzde 23'ünün bu okullardaki öğrenimini tamamlamış olmasıdır. Gelenekçi Müslümanlardan çoğunun öğrenimi, laik devlet okullarında rüşdiye düzeyini geçmemekteydi. Öteki uçta ise gayrimüslimler, özellikle de Rumlar bütün memurların en yüksek eğitimli kesimini oluşturmaktaydı. Ama Avrupa üniversitelerine gitmiş olanlar arasında bile, öğrenimini tamamlama düzeyi genelde pek yüksek değildi.

90 Har., SA35 (Nihad Paşa).

TABLO 4.7 FARKLI EĞİTİM DÜZEYLERİNDE ÖĞRENİMİ TAMAMLAMA DURUMU
(Her sütunda belirtilen memur sayısının yüzdesi)

	Toplam cevap veren (1)	Müsl. I (2)	Müsl. II (3)	Gayri-müslim (4)	Rum (5)	Erm. (6)	Diğer g.müs. (7)
Sayı	*366*	*115*	*144*	*107*	*30*	*52*	*25*
Rüşdiyede ya da Dengi Okulda Öğrenim gören	61	74	72	32	23	30	44
Rüşdiyeyi ya da Dengi Okulu Bitiren	25	33	31	7	7	6	12
İdadide Öğrenim Gören	44	31	39	65	59	65	76
İdadiyi Bitiren	7	2	4	17	23	19	4
Lise Dengi Yüksek ve Meslek Okullarında Öğrenim Gören	53	28	67	60	77	50	60
Lise Dengi Yüksek ve Meslek Okulları Bitirenler	23	5	31	32	50	19	36
Üniversitede Öğrenim Gören	7	0	7	16	27	14	8
Üniversiteden Mezun Olan	4	0	4	9	10	10	8

Anlaşıldığı kadarıyla üniversite öğrenimi canı sıkılan sefaret kâtiplerince daha çok bir meşgale olarak görülmekteydi. Bu işi ciddiye alanlar bile çoğu zaman başka bir yere atandıklarından öğrenimlerini yarım bırakma zorunda kalmaktaydı. Yine de incelediğimiz kayıtlarda doktora yapmış iki memura rastlanmaktadır. Bunlardan modernist Müslüman olan Mehmed Erşed Bey hukuk doktorasını Cenevre'de tamamlamıştı. Daha sonra 1911-1913 arasında Hariciye Nezareti İstişare Odası müdürlüğü yaptı ve başka önemli mevkilerde bulundu.[91] "Etienne" Karatodori adlı öteki me-

91 Har., SA278 (Mehmed Erşed Bey); karş. Çankaya (1968-71, III, s. 391-92). Mülkiye'nin hem idadi, hem de üst bölümünü bitirmişti. Mülkiye'den siyaset bilimi şubesinden şahadetname aldıktan (1889) sonra lisans ve doktora için Paris ve Cenevre'ye gitti.

mur ise yine hukuk dalında olduğu anlaşılan doktora diplomasını Berlin Üniversitesi'nden almıştı. Diplomasi mesleğine giren Karatodori 19. yüzyılın son çeyreği boyunca Brüksel ortaelçisi olarak hizmet verdi.[92]

Dini Öğrenim

Üniversite öğreniminin de incelenmesiyle, "modern" eğitim konusunu tamamlamış bulunuyoruz. Bununla birlikte Batıcılığın kalelerinden olan Hariciye Nezareti'nde bile bazı memurların ayrıca İslami konularda ileri düzeyde öğrenim görmüş olmaları mümkündür. Peki, sicill-i ahval kayıtları kültürel gelenekçilik konusunda bize ne gibi bilgiler veriyor? Bunu geniş anlamda âdâba yönelik ilginin sürmesi bakımından değil, daha dar anlamdaki İslami öğrenim bakımından inceleyeceğiz.

Hariciye Nezareti sicill-i ahval kayıtlarında, dinsel konularda yüksek öğrenime ilişkin değinmeler az olmakla birlikte ilginçtir. Gelenekçi Müslümanlar arasında bile medrese eğitimi görenlerin oranı ancak yüzde 12'ydi. Modernist Müslümanlar arasında ise bu oran ancak yüzde 4'ü bulmaktaydı. Her iki grupta da medrese kökenliler çoğunlukla yaşlı kuşaktandı. Diploma alan memur oranının düşüklüğüne ilişkin daha önceki açıklamalar da göz önünde tutulduğunda, belirli bir hocanın gözetiminde belirli bir konuda öğrenim görüldüğünü ve bu konuda ders verme hakkının kazanıldığını belgeleyen icazeti, yani medrese diplomasını almış kişilerin oranının daha da düşük olması şaşırtıcı değildir.[93] Hepsi yaşlı kuşaktan olmak üzere gelenekçi Müslümanlardan yüzde 3'ünün, modernist Müslümanlardan da yalnızca yüzde 1'inin böyle bir diploması vardı. Bu eski memurlardan ikisi ile tek "modernist" memur Mektubi-i Hariciye Kalemi'nde oldukça sıradan bir memuriyet yaşamı sürmüşlerdi.[94] İki memur ise gerçekten ulema sınıfındandı. Biri Malta'da konsolosluk imamı olarak görev yapmaktaydı.[95] Ahmed Ataullah adlı öbür alim memur sıradışı bir insandı. Hem kendisi, hem de Irak'taki Şehrizor'dan gelmiş olan babası Kap Kolonisi'nin Müslüman sakinleri arasında İslam adına çalışmak üzere Osmanlı yönetimince Güney Afrika'ya gönderilmişlerdi.[96] El-Ezher mezunu olan

92 Har., SA30 (Etyen Karatodari).

93 Uzunçarşılı (1965, s. 75-77).

94 Har., SA202 (sınırlı Fransızca bilgisi olduğunu belirten "gelenekçi" İsmail Zühdî).

95 Har., SA770 (Mustafa Hamdî).

96 Har., SA687, Ahmed Ataullah, 1885'den Baer Savaşı'nın başladığı 1898'e değin Güney Afrika'da kaldı; sanra Singapur kansalas yardımcılığına atandı, 1904'te arada äldü (Har., İdare 322, Singapur'daki Alman başkansalosu Eschke'den mektup, 21 Mart 1904).

Ahmed Ataullah, Güney Afrika'daki misyonunu yerine getirmek üzere İngilizce, Hollandaca ve Urduca öğrenmişti. Hariciye Nezareti sicill-i ahval kayıtlarında, Abdülhamid'in Pan-İslamcı politikasını gösteren birkaç dolaysız belgeden biri de onun dosyasıydı.

Dini öğrenim görmüş öteki Hariciye memurları için en fazla gayri resmi bir eğitimden söz edilebilirdi. Bunların çoğu özel hocalardan zaten devlet okullarında da Arapça, Farsça, Fransızca ve daha düşük bir düzeyde tarih, coğrafya ya da aritmetik dersleri almıştı; İslami konulara daha derinlemesine girmiş olanlar yalnızca bir avuçtu.[97] Hiç kuşkusuz yaşamlarının sonraki yıllarında dinsel konulara yönelmiş bazı memurlar da vardı. Bunun yollarından biri haliyle derviş tekkelerine katılmaktı, ama sicill-i ahval kayıtlarında buna ilişkin bir soru yer almamaktaydı.

Hariciye memurları arasında dinsel öğrenime ilişkin verilerin çok sınırlı olmasına karşın, "modernist"lerin bile henüz yeni bir kuşağın öncüleri olduğunu hatırlatmak yerinde olacaktır. Daha eğitimli olanlarının gençlik dönemlerinde, başka yollardan olmasa bile, mektep ve rüşdiyelerin ders programları, yaşlı aile mensuplarıyla ilişkiler aracılığıyla geleneksel kültürle yoğrulmuş olmaları pek muhtemeldir. Namık Kemal (1840-1888) ya da Ziya Gökalp'in (1876-1924) yazıları, o kuşağın en çok batılılaşmış aydınlarının bile genellikle kendi dinsel geleneklerinin başlıca yönlerini bu alana özgü terimlerle hâlâ tartışabildiğini göstermektedir.[98] Bir sonraki bölümde, eserleri son derece Avrupalılaşmış bir bakış açısını yansıtan bir aydınla karşılaşacağız; ama onun için de Batı kültürü sonradan edinilmiş bir çeşniydi.

Bu bakımdan biri diğerine ağır basmış olsa bile, yüzyılın dönümünde memurlardan çoğunun hâlâ hem "modern", hem de "geleneksel" kültür temeline dayandığı söylenebilir. Gerçek bir örnekten yola çıkarak anlatmak gerekirse, sıradışı olmayan bir memur rüşdiyede ve medresede okuyabilir, daha sonra Kıbrıs'ta bir Farsça öğretmeninden ders alabilir, ardından İstanbul'a dönüp Mahrec-i Aklâm'da öğrenim görerek memuriyete girebilirdi. Aynı adam memuriyeti sırasında Paris'te hukuk okumaya başladı, ama eğitimini tamamlayamadan ülkeye geri çağrıldı. Daha sonra bir devlet dairesinde çalıştı, ayrıca bir gazeteye yazılar yazdı ve bir rüşdiyede kom-

97 Hepsi gelenekçi Müslüman olan Har., SA134 (Hafız Mehmed Besim), SA342 (Mehmed Emin), SA53 (diğer derslerin yanı sıra fıkıh eğitimi aldığını belirten Nazırzade Mehmed Bahaeddin Bey). Modernistler arasında yalnız Har., SA428 (Hüseyin Hüsnî Sermed) fıkıh eğitimi gördüğünü belirtmektedir.

98 Mardin (1962a, s. 283-336); *Ziya Gökalp, Turkish Nationalism and Western Civilization: Selected Essays of Ziya Gökalp*, ed. ve çev. Niyazi Berkes, New York, 1959, çeşitli yerlerde; Uriel Heyd, *Foundation of Turkish Nationalism: The Life and Teachings of Ziya Gökalp*, Londra, 1950.

TABLO 4.8 TEKNİK VE MESLEKİ NİTELİKLERİN YAYGINLIK DÜZEYİ
(Her sütunda belirtilen memur sayısının yüzdesi)

	Toplam cevap veren (1)	Müsl. I (2)	Müsl. II (3)	Gayri-müslim (4)	Rum (5)	Erm. (6)	Diğer g.müs. (7)
Sayı	*366*	*115*	*144*	*107*	*30*	*52*	*25*
Belirtilmeyen	81	94	75	75	67	81	72
Telgraf	1	1	0	2	3	2	0
Steno	0	0	1	0	0	0	0
Ticaret	1	0	1	3	0	2	8
Mühendislik	1	0	1	1	3	0	0
Tıp	1	1	1	0	0	0	0
Askerlik	2	2	3	1	0	0	4
Hukuk (Avrupa)	4	0	3	8	17	6	4
Hukuk (Osmanlı)	8	3	12	7	7	6	12
Diğer, Birden fazla	2	0	3	3	3	4	0

pozisyon (inşa) dersi verdi; bu değişik işlerin bir arada yürütülmesi o dönemde ve sonraki dönemde memurlar arasında yaygındı.[99]

Eğitimin Kapsamı: Teknik Beceriler

Eğitimin kapsamı açısından bakıldığında, Fransızca'yı iyi öğrenmek elbette bir memurun edinebileceği tek "modern" beceri değildi. Öteki "modern" becerilerin ne kadar geçerli olduğu ve idari çevrede bu tür niteliklere ne ölçüde değer verildiği üzerinde durmakta yarar vardır. Tablo 4.8 kayıtlarda sözü edilen bir dizi teknik beceriye ilişkin verileri sunmaktadır.

Tablo 4.8'de gösterilen beceriler ve işaret ettikleri eğitim düzeyleri, karışık bir sınıflandırma oluşturmaktadır; ayrıca niteliklerden bazılarının hariciye mesleğiyle bir bağlantısı yoktur. Osmanlı mülkiye memurları arasında henüz kâtipliğe ve mesleki görevlere dayalı belirgin bir ayrıma gidilmemesi[100] ve memuriyete girişte eğitim düzeyiyle ilgili sıkı koşullar konmaması nedeniyle, böyle bir karışım belki de kaçınılmazdı. Kaldı ki devlet okulları henüz çok yeni ve Batı'ya özgü bilgi dünyası henüz birçok açıdan yabancıydı. Bu nedenle, mühendislerin ve hekimlerin Hariciye Nezareti'ne alınmasında görüldüğü gibi, yeni edinilen birçok beceriyi yanlış

---

99 İnal (1969, s. 1142, Hüseyin Nazım Paşa).

100 I. Dünya Savaşı arifesinde, äteki bakanlıklarda "düşünsel" ve "mekanik" işlevlerin uzun zamandır ayrılmış almasına karşın, İngiliz Dışişleri Bakanlığı hâlâ böyle bir görev ayrımına tutucu bir tavırla direnmekteydi: Steiner (1969, s. 149); Gladden (1972, II, s. 3129).

yerde değerlendirmekten kaçınılamamış olabilir.[101] İnsangücünü kullanma bakımından, 20. yüzyılda Üçüncü Dünya'da buna benzer sorunlar sık sık görülmüştür.

Tablonun en çarpıcı noktası, hiç kuşkusuz, sayılan niteliklere sahip olduğunu belirten Hariciye memurlarının azlığıdır. Aslına bakılırsa Hariciye memurlarından çoğunun yerine getirebildiği görevler ister Osmanlıca, ister Fransızca olsun genel kâtiplik işi düzeyindeydi. Burada ele alınan türden teknik uzmanlıklara sahip az sayıdaki memurun çoğu modernist Müslümanlar ile başta Rumlar olmak üzere gayrimüslimler arasından çıkmaktaydı.

Özel beceriler açısından, telgraf hatlarının Kırım Savaşı döneminde imparatorluk çapında yaygınlaştığına ve Abdülhamid dönemindeki polis devletinin bu ağdan yararlanmasının telgrafçılıkta ustalaşmış geniş bir insan gücü yaratmaya öncelik kazandırdığına işaret etmek gerekiyor.[102] Osmanlı stenografisine ilişkin daha az bilgi mevcuttur; ama stenograf memurlardan birinin hem Hariciye Nezareti'nde, hem de oturumları tutanağa geçirilen ilk Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın kadrosunda görev yapması yaygın bir kullanımın varlığını göstermektedir.[103]

İmparatorluğun ekonomik durumu, ticaret ile diplomatik işler ya da en azından konsolosluk hizmetleri arasındaki önemli bağlantılar göz önüne alındığında, daha profesyonel düzeyde bir nitelik gerektiren becerilerden ticarete yönelik ilginin eksikliği talihsiz bir durumdur. Aslında ticarete yatkın gayrimüslimlerin çoğu devlet hizmetine girmiyordu; Müslüman Osmanlılar ticarete daha büyük bir ilgi duymaya ancak 1900'lerde başladı.[104] Askerlikle ilgili oranların öne çıkması, ordu mensuplarının askeri açıdan

---

101 Çarlık Rusyası'nda büyüyen ve Sivastapol Cimnazyumu mezunu olarak kendi döneminin Osmanlılarına göre son derece iyi bir Batılı eğitim gören Mizancı Mehmed Murad, *Turfanda mı Yoksa Turfa mı*'nın kahramanı Mansur Bey'i Fransa'da tıp eğitimi görmüş olan, ama hekimliğin yanı sıra İstanbul'da devlet tercümanı olarak görev yapan bir kişi olarak anlatmaktadır: Mehmet Murat (1972, s. 35 vd., 79 vd.); Finn (1984, s. 51-52).

102 Lewis (1968, s. 185-87); Ergin (1939-43, II, s. 517-23).

103 Har., SA414 (Mehmed İhsan Bey). Osmanlı kâtipleri uzun zamandan beri toplantı tutanaklarını, her katılımcının söylediklerini aynen aktararak tutmaktaydı. Vâsıf ya da Cevdet Paşa tarihlerinde bu tür metinler görülmektedir. Türkler Arapça yazının bir avantajının, yazı yazmada usta bir kişiye sözlü anlatımları konuşma hızında kaydetme olanağını vermesinde yattığını hâlâ söylemektedir. Bu bakımdan Osmanlı stenografisi, hakkında daha çok şey bilmenin ilginç olabileceği bir konudur. İlk Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın görüşme tutanakları için bkz. Hakkı Tarık Us (ed.), *Meclis-i Meb'usan, 1293:1877 Zabıt Ceridesi*, 2 cilt, İstanbul, 1939-45.

104 Müslümanların ve gayrimüslimlerin tercih ettikleri meslekler için bkz. Ergin (1939-43,

hassas konsolosluklara ya da diplomatik görevlere getirilmesinin sonucudur.[105] Hariciye memurlarının ilgi duyduğu alanlardan birinin Avrupa ya da Osmanlı hukuku olması şaşırtıcı değildir. Ne var ki, bu alanda bile nitelikli bireylerin sayısı görece azdı.

Eğitimin Kapsamı: Diller

Nasıl sicill-i ahval kayıtlarına geçen tek "modern" beceri iyi Fransızca bilmek değildiyse, Fransızca da belirtilen tek yabancı dil olmaktan uzaktı. Soru formunun eğitimle ilgili bölümünde, bilinen yabancı dillerin sayılması, ayrıca belirtilen dilin yalnız konuşma düzeyinde mi, yoksa resmi yazı (kitabet) işlerinde kullanılabilecek ölçüde mi bilindiğinin açıklanması isteniyordu. Gösterişi bozabilecek ve mesleki çıkarı tehlikeye düşürebilecek bir sorunda kişilerin kendileriyle ilgili değerlendirmelerinin güvenilmez olacağı ortadadır. Yine de kitabet belirli bir standardı ifade etmekteydi; buna ilişkin beyan görev sırasında kolayca sınanabilirdi. Eğer çeşitli kategorilerdeki memurların kendileriyle ilgili değerlendirmelerinde yanlış beyanların az çok eşit olduğunu varsayarsak, dil bilmeye ilişkin verilerin toplam yelpazesinden kültürel düzey ve kültür türleri bakımından ilginç bulgular ortaya çıkmaktadır.

Veriler ilk olarak Hariciye memurlarının üçte ikisinin anadilleri de dahil üç ya da daha fazla dili bir parça bildiğini göstermektedir. Başlıca personel gruplarına göre, gelenekçi Müslümanların yüzde 53'ü ve modernistlerin yüzde 57'si üç ya da daha fazla dil, gayrimüslimlerin yüzde 51'i de beş ya da daha fazla dil biliyordu. İşlek bir Osmanlıca için Arapça ve Fars-

III, s. 932-46). Müslümanların ticarete karşı tutumundaki değişimin işaretleri *Journal de la Chambre de Commerce de Constantinople*'da zaman zaman çıkan makalelerde görülmektedir. 1894'te yayınlanan "Elèves diplamés" adlı bir makalede Müslümanlar arasında "cet amaur illimité pour les fanctians publiques"ten söz edilmektedir (*JCCC*, X, na.471, 6 Ocak 1894, s. 1). "Lesprit d'intiative chez les jeunes musulmans" başlıklı sanraki bir makalede "tendance de ne paint deedaigner les affaires cammerciales"e dikkat çekilmektedir (*JCCC*, XVII, na.876, 19 Ekim 1901). Bunu izleyen "L'émulatian musulmane" adlı makalede ise "la transfarmatian radicale subie par l'âme, la mentalité, musulmanes duran ces dernières années"e değinilmektedir (*JCCC*, XXX, no.1522, 7 Mart 1914, s. 145). Ayrıca bkz. Taprak (1982).

105 Örn., Har., SA457 (Aydınağlu Ahmed Fevzî Paşa, 1891-y.1908 arasında St. Petersburg'da askeri ataşe, ardından Karadağ'ın başkenti Cetinje'de sefir), SA726 (Hüseyin Hüsnî Paşa, Cetinje ve St. Petersburg sefiri), SA34 (Danyal Saib Bey, 1885-1895 arasında Kars kansalasu), SA723 (Saraylızade Ahmed Tevfik Paşa, 1890'lar-y.1908 arasında Berlin sefiri), SA35 (Nihad Paşa Bilinski, 1879-1885 arasında Bulgaristan'daki Osmanlı temsilcisi); BBA, DSA I, 606 (Çapanzade Ahmed Şakir Paşa, 1878-1889 arasında St. Petersburg sefiri). Eğitim ve rütbelerinden bu kişilerin asker alduğu anlaşılmaktadır.

ça'yı en azından sınırlı bir ölçüde bilmek gerekiyordu; Hariciye'deki birçok görev için de Fransızca bilme zorunluluğu vardı. Bu bakımdan Müslümanlar arasında dil bilme düzeyinin çok yüksek olduğu söylenemez; bilinen dil sayısının yaşlı kuşaktan genç kuşağa doğru küçük bir düşüş göstermesi bunu daha açık olarak göstermekteydi. Gayrimüslimlerin bildiği dillerden birinin ya da daha fazlasının mesleki kullanımı pek olmayan "azınlık" dilleri olduğu göz önüne alındığında, bu kategorideki dil sayısının yüksekliği de öneminden yitirmektedir. İmparatorluk yönetimi kanunların yer aldığı *Düstur*'u aynı zamanda Rumca, Ermenice ve Bulgarca yayımlama ve Mülkiye Mektebi'ndeki her öğrenciye Arapça, Ermenice, Rumca ya da Bulgarca öğretme gibi projelere giriştiyse de, genellikle bu yöndeki çabalardan hiçbir sonuç alamadı.[106] Bununla birlikte genelde yerel yönetimlerde bu tür dillerin kullanım alanı Hariciye Nezareti'ne oranla çok daha genişti. Osmanlı sınırlarının daralmasıyla birlikte Balkan dillerini bilen konsoloslar için kadrolar açılması da bu durumu pek değiştirmedi. Tablo 4.9 Hariciye memurlarının tam olarak hangi dilleri iyi bildiklerine ilişkin beyanları göstermektedir. "Azınlık" dillerinden çoğunun büyük ölçüde belirli bir toplulukla sınırlı olması nedeniyle, tabloda her altgrup için ayrı sütunlara yer verilmiştir.

Harflerle belirtilen "bölme"ler tabloyu yatay olarak ortak özelliklere sahip dil gruplarına ayırmaktadır. A bölmesinde âdâbın "üç büyük" dili sıralanmaktadır. Dikkati çeken ilk nokta Türkçe bilenlerin oranının yüksekliğidir. Neredeyse bütün Müslümanların bu dili iyi bildiklerini beyan etmesi hiç de şaşırtıcı değildir. Buna karşılık gayrimüslimler arasında Türkçe bilmediklerini belirtenlerin oranı dörtte bire yakındı ve kuşaklar arasında büyük farklar vardı.[107] Eski kuşakta yüzde 30 olan bu oran, sayıca daha az olan genç kuşakta (bkz. Tablo 3.1) yüzde 10'un altına kadar inmekteydi. Yaşlı kuşaktan gayrimüslimler arasında Osmanlıca'yı iyi bilmeyenler çoğunlukla Hıristiyan Araplar, Rumlar ve Avrupa asıllılardı; bunlardan son ikisi bütün personel kategorileri arasında en kıdemli konumdaydı (bkz. Tablo 3.3). Türkçe bilen gayrimüslim sayısının kuşaklara göre bir artış göstermesi, Hariciye kadrosu içinde Türkçe bilme düzeyi en yüksek alt-

106 Ergin (1939-43, II, s. 534); Çankaya (1968-71, I, s. 249).

107 Bazı gayrimüslimlerin sicill-i ahval dosyalarında sınırlı Türkçe bildiklerine ilişkin bulgular mevcuttur: SA725 (Pozik Yusuf Azaryan, yazım ve gramer hataları), SA6 (bir Ermeni olan Dakes Efendi: "ifade-i merama tahriran muktedir olabilirim"), SA36 (Yusuf Misakyan, bildiği diller arasında Türkçe'yi saymıyor), SA128 (Moiz Hanail, sınırlı ölçüde Türkçe bildiğini ifade ediyor). Başka kaynaklarda da yer alan benzer bulgulardan biri, Esat Cemal Pâker'in Londra sefiri Musurus Paşa'nın yetersiz Türkçe'sine ilişkin anlatımıdır (1952, s. 21-22).

TABLO 4.9 BİLİNEN DİLLERE İLİŞKİN BEYANLAR

(Her sütunda belirtilen memur sayısının yüzdesi)

	Toplam cevap veren (1)	Müsl. I (2)	Müsl. II (3)	Gayri-müsl. (4)	Rum (5)	Erm. (6)	Yah. (7)	Arap Hır. (8)	Avr. kök. (9)
Sayı	*366*	*115*	*144*	*107*	*30*	*52*	*12*	*7*	*6*
A. Türkçe	93	99	99	78	77	85	92	57	17
Arapça	6	6	6	6	3	2	8	57	0
Farsça	6	7	8	0	0	0	0	0	0
B. Rumca	10	1	2	31	93	4	8	0	33
Ermenice	10	0	1	34	0	69	0	0	0
İspanyolca	2	0	0	7	0	4	42	0	0
İbranice	1	0	0	3	0	0	25	0	0
C. Fransızca	68	0	100	96	97	98	83	100	100
İtalyanca	10	0	4	30	40	25	8	29	67
İngilizce	8	1	6	19	27	15	8	14	33
Almanca	6	0	1	17	27	12	17	0	33
Rusça	2	1	1	5	3	6	8	0	0
D. Romence	1	1	0	3	3	2	8	0	0
Sırpça-Hırvatça	1	0	0	3	0	4	8	0	0
Bulgarca	1	0	1	2	3	0	8	0	0
Arnavutça	0[a]	1	0	0	0	0	0	0	0

Not a: Hesaplanan değeri yüzde 0,5'in altında.

grup durumundaki Yahudilerin zamanla Hıristiyan Arapların ve Avrupa asıllıların yerini almasının bir sonucudur.

Arapça ve Farsça'nın durumuna gelince, gelenekçi Müslümanlar arasında bile kültürlerinin bu "klasik" dillerini iyi bildiklerini beyan edenlerin sayısı inanılmaz ölçüde düşüktü. Arapça bilenlerin yarıyı biraz geçen bir oranla çoğunluğa ulaşabildiği tek grup Hıristiyan Araplardı; oysa bu grupta normal olarak oranın yüzde 100 olması beklenebilirdi. Arapça ya da Farsça bildiklerini belirtenlerin çoğu, bu dillerin yaygın olduğu bölgelerden ya da en azından komşu bölgelerden gelmeydi; bazılarının da bu dillerin bilindiği yerlerle aile bağlantıları vardı.[108] Bu bakımdan tablodaki ra-

108 Arapça ve Farsça'yı iyi bildiklerini belirtenler: İki "gelenekçi" Müslüman, Har., SA592 (Kerkük'te doğmuş olan Mehmed Mihrî Bey) ve SA125 (Musul vilayetindeki Süleymaniye'den gelmiş olan Mehmed Emin Yümnî) ile iki "modernist" Müslüman BBA, DSA III, 2246 (Ayntab'da doğan ve önemli bir edebiyatçı olan Mehmed Tahir Münif Paşa) ve SA315 (bir Kürt ailesinden gelen İstanbul doğumlu Bedirhanpaşazade Abdürrezzak Bey). Arapça'yı iyi bilenler: Har., SA687 (Ahmed Ataullah, babası

kamlar "elsine-i selâse" olarak bilinen bu üç klasik İslami dilde şiir yazabilen geleneksel Osmanlı efendisi idealinin, eski dönem için doğru olsa bile, en azından Hariciye memurları arasında artık yaygın bir geçerlilik taşımadığını ortaya koymaktadır.

Müslümanlar açısından Arapça'ya hâkimiyet oranı zaman içinde görece bir istikrarla en azından tabloda gösterilen düzeylerde kaldı. Buna karşılık Farsça bilenlerin oranı neredeyse sahneden çekilmeye varan bir gerileme gösterdi. Eski kuşaktan gelenekçi Müslümanlardan yüzde 10'u resmi işlerde Farsça'yı kullanabildiklerini belirtirken, yeni kuşakta bu oran ancak yüzde 4'tü. Modernist Müslümanlar arasında aynı oranlar yaşlı kuşakta yüzde 16, genç kuşakta ise sadece yüzde 3'tü. Elbette iki dili çatpat bildiklerini, yani Ben Jonson'un Shakespeare'in "klasik eğitimi"ne ilişkin ünlü nitelendirmesine benzer biçimde "bir parça Arapça ve daha az Farsça" bildiklerini beyan edenlerin oranı daha yüksekti. Müslümanlar arasında yaşlı kuşağın yüzde 55'i, genç kuşağın da yüzde 33'ü en azından bir parça Arapça biliyordu. Farsça'ya ilişkin rakamlar da aşağı yukarı aynı düzeydeydi; aradaki tek fark genç kuşakta düşüşün biraz daha büyük olması, oranın yüzde 30'un biraz altına inmesiydi. Gelenekçi ve modernist Müslümanlar arasında iki dili sınırlı bildiklerini beyan edenlerin oranı, kuşaklara ve söz konusu dile bağlı olarak biraz değişmektedir. Müslümanların hemen hemen üçte ikisinin Arapça ağırlıklı rüşdiye müfredatından geçtikleri göz önüne alındığında, verilen rakamlar bu kişilerin öğrenme düzeyleri hakkındaki düşünceleri bakımından epey açıklayıcıdır.

Özetle, İslam dünyasının başlıca dillerini iyi bilme düzeyine ilişkin veriler, bunlara hâkimiyeti gerektirdiği ölçüde, geleneksel edebiyat kültürünün memur sınıfı içinde bile seçkinlere özgü bir olgu olduğunu ya da en azından 19. yüzyılda gelenekçi Müslümanlar arasında bile ciddi bir gerilemeye uğradığını vurgulamaktadır. Arapça bilme düzeyinin kuşaklara göre istikrarlı kalmasına çeşitli açıklamalar getirilebilir; bunlardan biri imparatorluk topraklarının daralmasıyla birlikte Arapların bağımlı milliyetlar arasındaki görece öneminin artmasıdır. Farsça'yı çok iyi bilenlerin sayısındaki düşüşün herhalde değişen kültürel yönelimlerle bir ilişkisi olmalıdır. Os-

---

Irak'ın Şehrizor kentinden, Capetown doğumlu, dil açısından "gelenekçi", ama Güney Afrikalı Müslümanlar için gönderilen bir misyoner olarak "modern" bir Müslüman) ile üç "modernist" SA729 (İskenderiye doğumlu Ahmed Hamdi), SA731 (Trablusşam doğumlu Fahreddin Nihad Bey) ve SA641 (Humus doğumlu Şekib Bey). Farsça'yı iyi bilenler: bir "gelenekçi" SA533 (Bağdat vilayetine bağlı Hanikin kazasında, İran sınırına yakın bir köyde doğan Resul) ile üç "modernist" SA259 (Ahmed Ramiz, Erzurum doğumlu), SA424 (Sadullah Paşa, yine Erzurum doğumlu, iyi eğitimli bir edebiyatçı) ve SA168 (Ahmed Rıfkı, babası Çerkez, İstanbul doğumlu).

manlıların çoğu durumda Farsça'yı nasıl öğrendikleri göz önüne alındığında, bunun belirli derviş tekkelerine yönelik ilginin azalmasını ifade ettiği söylenebilir. Sicill-i ahval kayıtlarında hakkında hiçbir veri bulunmayan bu konuya bir sonraki bölümde tekrar döneceğiz.

Tablo 4.9'daki B bölmesi "azınlık" dillerini iyi bilenlere ilişkin verileri sunmaktadır; Hıristiyan Araplar açısından Arapça'yı ve Avrupa asıllılar açısından Fransızca'yı da bu kapsamda ele almak gerekir. Bu verilerden ortaya çıkan en önemli sonuç, gayrimüslimlerin Türkçe'yi ve kendi özgün dillerini iyi bilme düzeyleri arasında genellikle ters orantılı bir ilişki olmasıdır.

Veriler gayrimüslim altgruplar ile Türkler arasındaki kültürel yakınlığın çeşitli derecelerine ilişkin açık ipuçları vermektedir. Anladığımız kadarıyla bu farklılıkları belirleyen etkenler, altgrupların genel kültür ve ulusal bilinç düzeyleridir. Kültürel bilinç bakımından en ileri konumda olan Rumların resmi dile hâkimiyeti görece düşüktü. Ulusal bilinç bakımından tarihsel olarak daha geri bir konumda olan Ermeniler arasında ise Türk kültürünü özümleme düzeyi daha yüksekti. Ama 19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde milliyetçilik Ermenileri de etkilemeye başlamıştı; tablodaki veriler Ermenice'yi iyi bilenlerin oranının yaşlı kuşakta yüzde 60'ken, genç kuşakta yüzde 85'e yükseldiğini göstermektedir. Bunun tersine, Osmanlı Yahudileri temelde ayrımcı milliyetçi duygulardan uzaktı; daha önce işaret ettiğimiz gibi, Yahudi eğitimciler Türkçe eğitime Rum ya da Ermeni meslektaşlarından daha fazla önem vermekteydi. Yahudiler arasında "azınlık" dilini bilme oranını düşüren öteki etkenler, kayıtlarda bu bağlamda iki dilin, yani İspanyolca (Ladino) ve İbranice'nin belirtilmesi ve 19. yüzyılda İstanbul Yahudi cemaatinin günlük konuşma dili olarak Ladino yerine gittikçe artan ölçüde Fransızca'yı tercih etmesiydi.[109]

Azınlık dillerine ilişkin son bir nokta, ait oldukları altgrubun dışına yayılma durumlarıyla ilgilidir. Diğer personel kategorilerindeki kişilerce belirli bir oranda bilinen tek azınlık dili Rumcaydı. Müslüman bakış açısıyla pek "azınlık" dili sayılmayan Arapça dışında, öteki azınlık dilleri temelde başka cemaatlerce bilinmemekteydi. "Azınlık" dillerine ilişkin olarak daha sonraları, örneğin II. Meşrutiyet döneminin Mülkiye mezunları üzerine bir araştırma yapılmış olsaydı, Müslümanlar arasında Arapça ve Arnavutça gibi dillerin daha yüksek oranda bilinmesi gibi yönleriyle, bir ölçüde farklı bir dil listesi ortaya çıkabilirdi. Memurlar arasında hem Türkçe standart-

109 Ergin (1939-43, II, s. 637, 663-64); kısmen Avram Galanti'nin yapıtlarının etkisiyle. Ladino 15. yüzyılda Yahudilerin Osmanlı İmparatorluğu'na İspanya'dan getirdikleri bir İspanyolca lehçesidir.

larının gelişmesi, hem de azınlık dillerini bilme düzeyinin yükselmesi bakımından Mülkiye'nin elbette önemli bir katkısı vardı. Ama bu durumun yukarıdaki değerlendirmenin ana noktalarını, yani her milliyette kültürel bilinç ile Türkçe'ye aşinalık arasındaki ilişkinin ters orantılı olduğu ve "azınlık" dillerinden çoğunun söz konusu azınlık dışında pek az bilindiği gerçeklerini pek değiştirdiği söylenemezdi.

Tablo 4.9'daki C bölmesi, Hariciye Nezareti için en önemli sayılabilecek Avrupa dillerini bilme düzeyiyle ilgilidir. Fransızca büyük bir arayla en çok bilinen dil konumundaydı. Gayrimüslimler, özellikle de Türkçe bilme düzeyi düşük altgruplar arasında neredeyse bütün memurların Fransızca bilmesi, Tanzimat'ın eşitlikçi reformlarının Batı eğitimi almış birkaç Rumdan tercüman olarak yararlanmaya dayalı eski kültürel marjinalliği "modernleşme" anlamında pek ortadan kaldıramadığını düşündürmektedir. Gayrimüslim memurların Hariciye Nezareti'ndeki yerlerini korumalarını sağlayan şey, eşitlikçilikten çok, Müslümanlar arasında yaygın olmayan bu özel dil becerisiydi.

Kuşkusuz Hariciye memurlarının bildiği tek Batı dili Fransızca değildi. Öteki diller çok daha sınırlı ölçüde biliniyordu; ama burada da gayrimüslimler başı çekiyordu. Doğu Akdeniz'de başlıca ortak dil olma özelliğini

19. yüzyıl başlarında Fransızca'ya kaptırmış olan İtalyanca, özellikle yaşlı memurlar arasında Fransızca'dan sonra en çok bilinen dil konumundaydı. İngilizce, Almanca ve Rusça daha az biliniyordu; İngilizce ve Rusça'yı iyi bildiklerini beyan edenlerin sayısı bakımından genç kuşakta hafif de olsa bir artış vardı. İmparatorluğun bu dillerin konuşulduğu büyük devletlerle ilişkilerinin önemi göz önüne alındığında, tablodan çıkan sonuçların dil becerisi bakımından çarpıcı göstergeler olduğunu söylemek zordur.

Tablo 4.9'daki D bölmesi, Balkan dillerini bilenlerin durumunu belgelemektedir. Sicill-i ahval kayıtları bunların bağlı olduğu milliyetleri kuşkuya yer bırakmayacak biçimde belirleme olanağını vermemektedir. Eğer daha sonraları yapılmış bir belirleme elimizde olsaydı, Balkan dillerinin çoğu muhtemelen "azınlık" dilleri kapsamına alınabilirdi. Aslında Hariciye memurları bu dillerin konuşulduğu vilayetlerde bazen dış ilişkilerden sorumlu yerel yönetici ya da tercüman olarak görev yapmaktaydı.[110] Söz konusu bölgelerden bazılarının bağımsızlık kazanması, bu dilleri diplomatik ve konsolosluk işlevlerinde önemli hale getirdi. Dolayısıyla eldeki personelin Balkan dillerini konuşan kişilere duyulan ihtiyacı karşıladığına inanmak güçtür. Bu alanda da dil becerisi en yüksek kesim yine gayrimüslimlerdi. Doğu Anadolu ve Kafkaslar'da başka bölgesel dillerin de var olduğuna

110 Karş. Findley (1980, s. 189, 262-63, 323).

unutmamak gerekir. Ama bunları bilenlerin sayısı tabloda yer verilemeyecek kadar düşüktür.[111]

GENEL BİR BAKIŞ: KÜLTÜR BENİMSEME SÜRECİNDEN KÜLTÜR YARATMAYA

Dil bilmeye ilişkin verileri eğitime ilişkin diğer verilerle bütünleştirdiğimizde, eğitim reformunun mülkiye memurları üzerindeki etkisine ilişkin genel sonuçlara varırız. İster "gelenekçi", ister "modernist" olsun memurlardan çoğunun karma bir eğitim aldığı açıktır. Kültürel ikiliğin yarattığı zorlu tercihler ve yeni okulların bile hatırat yazarlarının rüşdiyeye yönelik eleştirilerine yansıyan yetersizliği göz önüne alındığında, memurların çoğunlukla yüksek bir eğitim birikiminden yoksun olması şaşırtıcı değildir. Sözgelimi, memurlar resmi işleri Türkçe ya da Fransızca yürütmede gereken okuryazarlığın ötesindeki özel becerileri edinme konusunda yetersizdi. Daha da önemlisi, gittikleri okulları bitirenlerin oranı çok düşüktü.

Düşük başarı düzeyiyle belirlenen bu genel çerçeve içinde, gayrimüslimlerin durumu istisnai bir yön olarak öne çıkmaktadır. Bilinen dil sayısı ya da üniversite öğrenimi görenlerin oranı gibi bir dizi gösterge, gayrimüslimlerin Müslüman meslektaşlarına oranla daha iyi eğitim gördüklerini göstermektedir. Oysa bu kesim içinde idarenin başlıca dili Osmanlıca'yı iyi bildiklerini belirtemeyenlerin oranı beşte biri geçmekteydi. Bütün bu olgular gayrimüslimlerin Hariciye Nezareti'ndeki konumlarını eşitlikçilik ilkesinden çok, özel becerilerine duyulan ihtiyaca borçlu olup olmadıklarına ilişkin soruları gündeme getirmektedir. Öteki devlet kuruluşlarında gayrimüslimlerin oranının çok daha düşük olması üstü kapalı olarak durumun böyle olduğunu göstermektedir.

Gayrimüslimlerin idaredeki ağırlığının kısmi ve geçiçi bir olgu olması nedeniyle, eğitimde başarı düzeyinin genel olarak yükselmesine ilişkin verilerin uzun vadede daha önemli olduğu açıktır. Gelenekçi Müslümanların çoğu rüşdiyenin ötesinde hiçbir resmi eğitim almamıştı. Buna karşılık modernist Müslümanlarla gayrimüslimlerin büyük bölümü en azından bir süre lise düzeyinde öğrenim görmüştü; yaşlı kuşaktan genç kuşağa doğru gidildikçe bunların oranında hızlı bir yükseliş görülmekteydi. Üniversite mezunlarının sayısı hâlâ çok azdı, ama Mülkiye Mektebi'nin üniversite düze-

111 Har., SA125 (Mehmed Emin Yümnî, sınırlı Kürtçe biliyor); Har., SA696 (Mustafa, Gürcüce konuşuyor); Çerkezce konuşan iki memur: SA73 (İsmail Hakkı Bey) ve SA420 (Mehmed Nuri Bey). İlk ikisi gelenekçi Müslümandır; Çerkezce konuşanların her ikisi de modernisttir.

yine evrimleşmesi ile Darülfünun'un kurulması (1900) gibi etkenler, üniversite eğitiminin yaygınlaşacağı günlerin çok uzakta olmadığını gösteriyordu.

Bu gelişmeler Osmanlı eğitim reformuna damgasını vuran paradoksu bir kez daha gözler önüne sermektedir: her ikisi de çarpıcı ölçüde düşük olan başlangıç ve sonuç düzeyleri arasındaki mesafeye göre bariz bir yükseliş ve ilerleme. Yönetici sınıfın tarihten gelen kültürel seçkinciliği, kuşku yok ki, bu paradoksu yaratan birincil etkendi. Uzun zamandan beri yalnızca memurların eğitiminde değil, daha sonraki kültürel yaratıcılıklarında da ifadesini bulan bir seçkincilikti bu. Düşünsel yaşama ilişkin incelememizi tamamlamak üzere, bir sonraki bölümde bu konuyu yine ele alacak ve memurların düşünsel yönelimlerini araştıracağız.

BEŞİNCİ BÖLÜM

DÜŞÜNSEL YÖNELİMLER

Kültürel ikiliği 1. Bölüm'de açıklarken, bunun bir düzeyde Batılı düşüncelerin girişini, daha derin bir düzeyde de İslami üst kültürü oluşturmak üzere yüzyıllar boyunca beraber dokunmuş dört ana "iplik", yani dini ilimler, tasavvuf, felsefi-bilimsel gelenek ve dünyevi âdâb arasındaki dengesizlik evresini nasıl simgelediğini göstermiştik. Dengesizliğin kaynağı, üst kültürün öbür alanlarının karışıklık içinde olduğu bir ortamda, başlıca temsilcileri sayılan kalemiye ve onların ardılı mülkiye memurlarının siyasal ve düşünsel yenileşmenin öncülerine dönüşmeleriyle, âdâbın kendi dünyevilik alanını Batı'ya doğru genişletmesiydi. Bu değişim, çok yaygın ve genellikle sancılı birtakım sonuçlar getirdi. Aslında kültürel çatışma duygusu, imparatorluğun içine gömüldüğü alacakaranlık derinleştikçe, pek az kişinin görmezden gelebildiği bir melankolinin doğmasına yol açarak, düşünsel yaşamın her evresini sardı. Geniş bilgi birikimine sahip bir sefir olan Sadullah Paşa "On Dokuzuncu Asır" hakkında yazdığı bir şiirde şunları söylemekteydi: "Yıkıldı belki esasından eski malûmat.../Ne kaldı şöhret-i Rum ü Arab, ne Mısr ü Herat. ...'[1]

Âdâb alanında meydana gelenler sadece kültür değişimleri olmamakla beraber, edip-memur çevresinin çok ötesinde duyumsanan bir dizi gelişmenin itici gücüne dönüştü. Daha önce de değinildiği gibi, küçük bir azınlık olarak kalmakla birlikte, okuryazar oranı 19. yüzyılda çarpıcı bir artış gösterdi. Basımcılığın yerleşmesi, reformcuların planlarını topluma yansıtmak için resmi dili daha basit kullanma zorunluluğunu görmesi[2] ve Ba-

---

1 Bkz. İnal (1969, s. 1547-48); Akyüz (1970, s. 78-79); bu iki dize aslında ayrıdır ve bir beyit oluşturmamaktadır; karş. Har., SA424 (Sadullah Rami Paşa).

2 *Düstur*'daki kanun metinleri 19. yüzyıl Osmanlıca'sının en basit örneklerinden bazılarını içermektedir ve bu açıdan 20. yüzyıl Türkçe metinlerinin çoğuyla karşılaştırılabilecek niteliktedir.

tı'ya duyulan yeni ilginin bir çeviri ve popülerleştirme çağını açmasıyla bir iletişim devrimi başladı.[3] Yeni medya ve edebiyat türleri halkın ilgisini çekme yarışına girdi. Edebi ve resmi çevrelerde Osmanlıca'yı basitleştirme talepleri doğdu.[4] Gazetecilik ve yayıncılık alanındaki gelişmenin resmi mevkilerden ya da padişahın himayesinden bağımsız edebi meslekleri mümkün kılmasıyla, idare ve düşün alanlarındaki seçkinler eskisinden çok daha fazla ayrışmaya başladı.[5] Aydınları devlet politikalarını eleştirme konusunda daha cesur olmaya iten bu farklılaşma, siyasal çekişmeyi kızıştırdı. Böylece, eski patrimonyal hizipçiliğin kişiselleştirici eğilimleri gerilemeye, yerini reformların yarattığı, birçok tartışmalı sorun üzerinde yoğunlaşan ve ortaya tutarlı siyasal ideolojiler koymaya çabalayan yeni tür bir siyaset almaya başladı.[6]

Bu karmaşık gelişmelerde yalnız birkaç nirengi noktasını belirtmek gerekirse, Osmanlı basımcılık tarihinin ancak 1783'ten sonra süreklilik kazanmasına karşın, ilk resmi gazete 1831'de ve bir Osmanlı uyruğuna ait ilk özel Osmanlıca gazete olan *Tercüman-ı Ahval* 1860'ta çıktı. Başlangıçta teknik, özellikle de askeri yapıtlarla sınırlı olan çeviri hareketi, Mehmed Tahir Münif Paşa'nın çeşitli felsefecilerin yapıtlarından oluşan ve 1859'da yayımlanan çevirileriyle birlikte diğer alanlara da yayıldı. İbrahim Şinasi 1860'ta Batı tarzındaki ilk Türk tiyatro oyununu yayımladı. Edebiyatta batılılaşma ve halkçılık hareketinin ilk halk adamı hem toplumsal kökeniyle, hem de bakış açısıyla Ahmed Midhat'tı (1844-1912). "Kırk beygir kuvvetinde bir yazı makinesi" olan Ahmed Midhat yazdığı, çevirdiği ya da uyarladığı 150 kadar eserle halk kitlelerine Batı kültürünün ilk tadını verdi.[7] Yeni bir düşünce dünyasının açılmasında en az bunun kadar önemli bir nokta da, yazar ve yayıncı Ebüzziya Tevfik'in (1849-1913) her biri yeni bir standart oluşturacak ölçüde şık bir baskı tekniğiyle hazırlanan Mecmua-i Ebüzziya dergisinin ve düşük fiyatlı *Kitabhane-i Ebüzziya* adlı kitap dizisinin Osmanlı okurlarının en sevilen Osmanlı yazarlarının eserleriyle tanışmasını, ayrıca Ben Franklin'in özdeyişlerinden optiğe kadar her konuda bilgilenmesini sağlamasıydı.[8]

3 Mardin (1961, s. 250-71).

4 Berkes (1964, s. 313-22); Kushner (1977, çeşitli yerlerde).

5 İnal (1969, s. 1018-19); Mardin (1962a , s. 124-27, 258-59); a.y. (1964, s. 94).

6 Bkz. Findley (1982b ve burada gösterilen kaynaklar).

7 Sabri Esat Siyavuşgil, "Ahmed Midhat Efendi" maddesi, *İA*, I, s. 186; "kırk beygir gücü" alıntısına ilişkin hiçbir kaynak belirtilmemektedir; Berkes (1964, s. 281-85, Ahmed Midhat'ı en canlı anlatan parçalardan biri); Tanpınar (1967, s. 433-66).

8 Fevziye Abdullah [Tansel], "Ebüzziya Tevfik" maddesi, *İA*, IV, s. 100-103.

Ebüzziya Tevfik ve Ahmed Midhat'ın doludizgin bir çalışmaya girişmesinden önce, ilk Osmanlı ideolojik hareketi olan Genç Osmanlılar ortaya çıkmıştı. Hareketin öncüleri popülerlikleriyle yetkilileri korkutan edebi eserler vermekle kalmadılar, en azından bir dönem, düzenle uyuşma yerine sürgünü tercih ettiler ve düşüncelerini yaymayı sürdürerek, sözde koruyucuları olmak isteyenlerin tatlı sözlerine yepyeni bir tarzda meydan okudular. Düşünceleriyle ilk Osmanlı meşrutiyet hareketinin gelişmesine katkıda bulundular. Abdülhamid bu düşünceleri ortaya çıkar çıkmaz bastırdı, ama sonradan başarısının geçici olduğu anlaşıldı. Muhalefet 1889'dan itibaren yeniden dirildiğinde, II. Meşrutiyet'in ilanını getirecek olan daha geniş bir tabana ve daha güçlü bir örgütlenmeye kavuştu.[9]

Edebiyat, düşünsel ya da sanatsal eğilimleri olan memurlar için hiçbir zaman tek ifade tarzı olmadı. Daha kapsamlı bir araştırma hat, müzik ya da resim gibi diğer sanatsal girişimlerin incelenmesini gerektirecekti. Bizim de bu bölümde yapacağımız gibi, böyle bir araştırmada tasavvufa özel bir önem verilmesi gerekir. Çünkü tarikatlar, dinden en uzak kesim dışında, herkes için düşünsel ve manevi ifadenin en önemli forumu olma özelliğini koruyordu. Ama kültürel yaratıcılığın çeşitli ifadeleri arasında edebiyat en başta geliyordu. 1. Bölüm'de İnal'ın son dönem Osmanlı "şairleri" biyografilerini mülkiye hakkındaki önemli bir kaynağa dönüştüren "memurlar" ve "edebiyatçılar" arasındaki yakın özdeşleşmeye dikkat çekmiştik. Bu noktayı destekleyecek daha başka kanıtlar bulmak hiç de zor değildir.

Sözgelimi, Mekteb-i Mülkiye'nin 1860-1967 arasında verdiği 5.993 mezunun 266'sı çeşitli anlamlarıyla sanatçı olarak tanımlanabilecek kişilerdir. Bunlardan 231 gibi büyük bir çoğunluğu şiir ya da nesir yazarıdır. Eğer "edebiyat"ın tanımını, herhangi bir konu üzerine yayımlanan yazıları da içerecek biçimde genişletecek olursak, aynı dönemdeki "yazar"ların sayısı, ilk rakamın iki katını aşarak 499'a varmakta, yani 5.993 mezunun yüzde 8'ine ulaşmaktadır. Bu yayınların en yaygın alanını büyük bir farkla kurgusal nesir oluşturmakta, ardından şiir, tarih ve hukuk gelmektedir. İmparatorluğun son yıllarına doğru, bir sınıf içinde yayımlanmış eseri bulunan mezunların oranı kimi zaman yüzde 25'i bulmaktaydı. Cumhuriyet döneminde eserleri yayımlanmış mezunların oranı düştü; 19. yüzyılda başlayan bürokratik ve edebi rollerin ayrışması yönündeki eğilimin devam ettiğini kabul edersek, bu öngörülebilir bir durumdur.[10]

---

9 Mardin (1962a); a.y. (1964); Findley (1982b, II. Bölüm, s. 147-66); Hanioğlu (1987).

10 Çankaya (1968-71, II, s. 1239-98; VIII, s. 266-74).

Hariciye Nezareti sicill-i ahval kayıtlarında, yazarlığa ilişkin veriler bu kadar çok kişiyi ya da uzun bir dönemi kapsamamaktadır, ama hem nicelik, hem de nitelik açısından çarpıcıdır. Araştırma konusu olan 366 memurdan yüzde 14'ü, yani 53 kişi en az bir yayını olduğunu belirtmişti. Üç büyük personel grubu açısından bakıldığında, bu oran gelenekçi Müslümanlarda yüzde 7, gayrimüslimlerde yüzde 13, modernist Müslümanlarda yüzde 21'di. Yüzyıl ortasındaki birçok ünlü devlet adamı ve edebiyatçının Fransızca'yı öğrendiği[11] Bâb-ı Âli Tercüme Odası'nın (1821) en eski örgütsel birimlerinden birini oluşturmasının da etkisiyle, Hariciye Nezareti öbür devlet dairelerine göre edebi yenileşmenin öncü kesimiyle daha sıkı özdeşleşmiş durumdaydı. Sicill-i ahval kayıtlarını, tablolarımızda incelediğimiz Hariciye memurları arasında, daha önce değindiğimiz gibi "filozoflar"dan Osmanlıca'ya ilk çevirileri yapmış Mehmed Tahir Münif Paşa da vardır.[12] İncelenenler arasında Genç Osmanlılar hareketinin kurucularından iki kişi yer almaktadır: İbrahim Şinasi'yle birlikte *Tercüman-ı Ahval*'ı çıkaran Çapanzade Yusuf Agâh[13] ve yüzyılın belki de en etkili Osmanlı edebi kişiliği olan Namık Kemal (1840-1888).[14] Bunların her ikisi de temelde Genç Osmanlılar hareketinin bütün önde gelen kişilikleri ve hatta muhalif oldukları Tanzimatçı devlet adamları gibi Tercüme Odası'nda görev yapmışlardı.[15] Kayıtlarda bunların dışında daha az önemli edebi kişiliklere de rastlanmaktadır: bir şiirinden alıntı yaptığımız Sadullah Paşa (1838-1891)[16] ve Genç Osmanlılar hareketinin genç bir mensubu olarak Jön Türklerle bağlantı halkasını oluşturan Samipaşazade Sezai Bey.[17] 19. yüzyıl sonlarının belki de en büyük Osmanlı şairi olan ve Avrupa'daki diplomatik sürgün döneminde sicill-i ahval formunu doldurup gönderme taleplerine hiç cevap vermeyen Abdülhak Hâmid'in[18] ilginç ki-

11 Findley (1980, s. 132-35, 186, 211, 216, 257).

12 BBA, DSA III, 246 (Seyyid Mehmed Tahir Münif Paşa).

13 BBA, DSA I, 196 (Yusuf Agâh); Mardin (1962a, s. 10 dipnot 1, 44, 50, 54, 77, 78, 254, 259, 263).

14 BBA, DSA I, 210 (Mehmed Namık Kemal Bey); karş. Mardin (1962a, s. 283-336); Kuntay (1944-57); Akyüz (1970, s. 52-76).

15 Mardin (1962a, s. 10).

16 Har., SA 424 (Sadullah Rami Paşa); karş. İnal (1969, s. 1542-48).

17 Har., SA49 (Samipaşazade Mehmed Sezaî Bey); Mardin (1962b, s. 170); a.y. 1964, s. 188 vd.); Evin (1983, s. 144-58).

18 İnal (1969, s. 561-70); Tanpınar (1967, s. 496-595); Akyüz (1970, s. 119-78). Karş. Har., İdare 663, "Etats de service des fonctionnaires ottomans", Londra sefiri Abdurrahman Paşa'nın Hariciye Nazırı Said Paşa'ya 25 Temmuz 1887 tarihli mektubu: Sicil formunu doldurması istenen Hâmid Bey, belleğini harekete geçirecek belgelerin

şilikli ikinci sınıf bir şair olan ağabeyi Abdülhâlik Nasuhi Bey kayıtlarda geçen bir başka kişidir.[19] Nezaret mensubu olmakla birlikte, herhangi bir nedenle kayıtlarda eserlerinin izine rastlanmayan edebi kişilikleri burada hiç anmıyoruz.[20]

Osmanlı mülkiye memurlarının düşünsel ve sanatsal ilgileri esas olarak yazı alanında ifadesini bulmuştur. Bu ilgilerin çeşitliliği zamanın kültür ortamı hakkında çok şey anlatmaktadır. Kültürel ikilik karşısındaki tepkilerin oluşturduğu yelpazenin genişliğini göstermek için üç farklı tavır alış biçimi belirleyebiliriz. Bir uçta Hariciye memurları arasında bile muhafazakâr sayılan kişiler vardı; bunlardan bazıları geleneksel düşünüş biçimleriyle öylesine sarıp sarmalanmış haldeydi ki, gelenekçilerin kendi içindeki çatışmalar dışında, batılılaşmacılar ve gelenekçiler arasındaki gerilimlerin pek de farkında değillerdi. Öteki uçta yer alan batılılaşmacıları büyük bölümü hâlâ karma bir kültürün insanlarıydı; Genç Osmanlı ve Jön Türk ideolojilerinde İslami içeriğin zamanla gerilemesinden de görülebileceği gibi, İslami olandan Batılı olana doğru kesin bir vurgu kayması olmasına karşın, birçok kimse Batı düşünce ve kurumlarının yalnız seçici bir uyarlanmasını onaylıyordu. Son olarak, İslamcılık ve Batıcılık kutupları arasında kaybolmuş ve taraf olmayan ya da olamayan kişiler, yani kültürel değişimin kurbanları geliyordu.[21]

Bu bölümün sonraki sayfalarında söz konusu üç kültürel yönelimin temsilcilerini inceleyeceğiz. Dönemin eksiksiz bir kültürel tarihi burada girişilen işin çok ötesine geçeceğinden ve mülkiye memurlarının çoğu Namık Kemal gibi kahramanlardan oluşmayıp kültürel değişim oyununun

elinde olmadığını söyler ve konunun İstanbul'a dönüşüne değin ertelenmesini rica eder.

19 Har., SA714 (Abdülhalik Nasuhî Bey); karş. İnal (1969, s. 1099-1103).

20 Bu kategoride Batı dillerini de kapsamak üzere Türkçe dışındaki dillerde edebi ürünler vermiş bazı gayrimüslim memurlar yer almaktadır. Örneğin, Venedik'teki Ermeni okulu Instituto Moorat-Raphaelde öğrenim gören, 1892'de Agen'deki Concours poetique du Midi de la France'a giren ve membre d'honneur (onur üyesi) payesine ilişkin bir sertifikayla ödüllendirilen Paskal Uncian (Hariciye Matbaa Dairesi'nde çalışmak üzere verilen dilekçeye eklenmiş nüsha, Har., TKE1400, 3 Eylül 1308/1892 tarihli dilekçe). Başka bir örnek İstanbul'un büyük sahaflarından Raif Yelkenci'nin 1971'de sattığı yazmalar arasında bulunmuştur: Krikor Efendi, "Sarf ve Nahv-ı Fransevi" c. I, İstanbul, 1275, Fransızca bir gramer kitabının Osmanlıca yazması; Krikor kapakta kendisini Bâb-ı Âli Tercüme Odası memuru ve Harbiye Nezareti kalemlerinden birinde tercüman olarak tanıtmaktadır. (Kitap 1275/1879'da basılmıştır; Fehmi Edhem Karatay, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Türkçe Basmalar Alfabe Kataloğu, İstanbul, 1956, I, s. 437).

21 Findley (1982b, II. Bölüm, s. 149-51, 160-62). 1908 dolayında var olan çeşitli düşünce okulları için bkz. Berkes (1964, çeşitli yerlerde); Tunaya (1962).

"piyadeler"i olduğundan, memur olarak değil, aydın olarak öne çıkan kişileri özellikle ele almayacağız. İslamcı gelenekçilerin bir örneği olarak Aşçı Dede İbrahim'e (1828-y.1910) bir kez daha döneceğiz. Kültürler arasında kaybolmuş birini incelemek üzere, birçok edebi eser arasından bu tipi belki de en iyi canlandıranına başvuracağız: Abdülhak Şinasi Hisar'ın *Ali Nizamî Beyin Alafrangalığı ve Şeyhliği.*[22] Son olarak, batıcı yaratıcılığı kişiliğinde toplayan bir kimseyi seçmek olanaksızsa da, örnek olarak Mekteb-i Mülkiye mezunu, hariciye nazırı, sadrazam ve Türk hukukçuluğunun öncüsü İbrahim Hakkı Paşa'nın (1862-1918) memuriyet yaşamını inceleyeceğiz.

AŞÇI DEDE İBRAHİM HALİL'LE "KERAMET BAHÇESİ"NDE

Aşçı Dede İbrahim Halil'in düşünce dünyası batılılaşmış sefirlerin ve Mülkiye mezunlarının dünyasından son derece uzaktır. Çünkü özünde bir memurdan çok, farklı zamanlarda birkaç farklı tarikatta "irşad almış" bir dervişti o. Naifliği ve tasavvuf geleneğinin kendine özgü ifade biçimi göz önüne alındığında, onun dünyası aslında Cemaleddin Afgani (y.1838-1897) ya da -ülkesinden bir örnek vermek gerekirse- Mehmed Âkif Ersoy (1870-1936) gibi çağının İslami uyanış hareketinin en tanınmış temsilcilerinden bile uzaktır.[23] Bununla birlikte Aşçı Dede'nin özel dünyası, çok sayıda memuru da içeren birçok muhafazakâr Müslümanın dünyasını yansıtmakta ve birçok bakımdan incelenmeyi hak etmektedir.[24]

Yüzeysel olarak, Aşçı Dede örneği, sofu bir Müslümanın 19. yüzyılda, aydınların yazılarında çok yer alan Batıcı-İslamcı kültür çatışmasından neredeyse hiç etkilenmeden yaşayabileceğini kanıtlar gibidir. Aşçı Dede tarikatların toplumsal yaşamı hakkında burada aktarabileceğimizden çok daha fazla ve son derece geniş bilgiler vermektedir.[25] Bunu yaparken, geçmişteki sayısız Osmanlı için olduğu gibi, kendisi için de tarikatların manevi ve düşünsel yaşamın odak noktası olmayı sürdürdüğü izlenimini uyandırmaktadır. Bununla birlikte neredeyse kendisine ters düşerek, mutasavvıfların hem kendi içlerinde, hem de diğer eylemci Müslümanlarla yaşadıkları gerilimlere ilişkin ipuçları da vermektedir. Bilim adamları son zamanlarda

22 1952'de İstanbul'da yayımlanmıştır. Osmanlılar her şeyi alafranga (İtalyanca *à la franca*) ya da alaturka alarak ikiye ayırırlardı; bütün Avrupalılara "Frenk" denmesinin geçmişi Haçlı seferlerine değin inmektedir.

23 Nikki R. Keddie, *Sayyid Jamâl ad-Dîn'al-Afghânî': A Political Biography*, Berkeley ve Las Angeles, 1972; Fevziye Abdullah Tansel, *Mehmed Akif*, İstanbul, 1945; Berkes (1964, s. 342-43, 488-89).

24 Aşçı Dede İbrahim, *Risale*, TY3222 (özgün), TY78, TY79 (nüsha ve devamı).

25 Findley (1983, s. 129-44).

mutasavvıflar arasındaki gerilimleri, şeriatı sıkı sıkıya izleyenler ile bu konuda daha esnek olanlar arasındaki bir kutuplaşma açısından ele alma eğilimindedir. Aşçı Dede'nin anlatımından yola çıkıldığında, bu ayrımın 19. yüzyılın gündelik hayat koşullarında kaybolabildiği anlaşılıyor. Ne var ki, hatıratında da bu tür bir kutuplaşmanın kimi işaretleri yer alıyor. Gerçekte, herhangi bir kültür çatışmasıyla ilgilendiyse, bu, batıcılarla İslamcılar arasında olandan çok, mutasavvıflar arasında olandı.[26]

Aşçı Dede seçkin eğitim görmüş ya da müthiş zeki biri değildi. Ama bu olguyla paradoksal bir tarzda bütünleşen anlatım akıcılığı, hatıratından Osmanlı yaşamının naif, fakat çekici bir portresini ortaya koymaktadır. Onu 4. Bölüm'de ilk laik devlet okullarından birine giden bir çocuk olarak görmüştük. Bu okulu bitirdikten sonra 1846'da girdiği sınavla bir devlet dairesine girme hakkını kazandı ve Harbiye Nezareti'ni seçti. Buradaki kalemlerden birinde şakird olarak göreve başladığında, diğer şakirdlerin oturduğu alçak minderlerin birinde değil, eğitimini takdiren maaşlı kâtiplerin oturduğu yüksek minderlerden birine oturtuldu (bkz. resim 1).[27]

Genç İbrahim'in okul günleri sona ermiş, ama eğitimi bitmemişti. Her ne kadar bu konuda fazla bir şey söylemiyorsa da, memuriyet yaşamı boyunca yürüttüğü görevin, yani muhasebeciliğin inceliklerini şakirdliği sırasında öğrendiği açıktır. Ayrıca tanınmış bir din bilgini olan Kara Halil Efendi'nin Beyazıt Camii'nde, 4. Bölüm'de rüşdiye müfredatı anlatılırken

26 Şeriatçı eylemcilerin 18. yüzyılla birlikte, din kardeşleri arasındaki bağların gevşekliğini sorgulamaya ve kâfirlere karşı korunmak için Müslümanların kendilerine çeki düzen vermeleri gerektiğini öne sürmeye yönelmesinde Batı etkisinin kilit rol oynaması açısından, kuşkusuz iki sorun birbiriyle bağlantılıdır. Bkz. Wilfred Cantwell Smith, *Islam in Modern History*, New York, 1957, 2. Bölüm; Albert Hourani, "The Changing Face of the Fertile Crescent in the XVIIth Century", *Studia Islamica*, VII (1957), s. 106-10; Fazlur Rahman, *Islam*, New York, s. 1966, 181-202, 237-40, 253-60; Schimmel (1975, s. 228-86, 363-83); Hamid Algar'ın ileride alıntı yapılan, Nakşibendilikle ilgili çalışmaları. Hourani'nin mutasavvıflar arasındaki gerilime ilişkin belirlemesi (*a.g.e.*, s. 106-107) şık ve klasiktir:

> Çünkü İslam tasavvufu iki farklı gelişmeyi kabul etmekteydi: Bunlardan birincisi din alimlerinin ifadelerini ve şeriata uymanın önemini kabul ederken, Kuran üzerine tefekkürün ve kendi başına zahiri ibadete değer verecek şekilde batını saflığın önemini öne çıkaran yaklaşımdı. İkincisi ise kendi ruhani uygulamalarını açıklamak ve meşrulaştırmak üzere kendine özgü bir ilahiyat geliştiren ve son noktaya kadar götürüldüğünde yalnız resmi ilahiyatla değil, İslam'ın ilk ilkeleriyle de bağdaşmayan yaklaşımdı. Fâni varlıkları tek Varlık'ın görüntüsü olarak düşünmek, onları ebediyen yukarıda kalacak bir Tanrı'nın yaratıkları olarak düşünmekle aynı şey değildir; ruhun Tanrı bilgisine dolaysız ulaşma yolunu vurgulamak, şeriatın ve ona uymanın önemini sinsice yok etmese bile gölgeleyebilir.

27 Aşçı Dede İbrahim, *Risale*, TY3222, s. 40a; TY78, s. 186.

söz edilen bir kitap olan *İzhar* üzerine verdiği dersleri izleyerek eğitimini sürdürdü. Birkaç yıl böyle idare etti ve çalışmaları kalemde hızla ilerlemesini sağladı.[28] Daha sonra görev gereği İstanbul'un dışına çıkınca, daha ileri eğitim aşamalarından geçti. 1866'dan yaklaşık 1868'e değin, Erzincan'daki bir Nakşibendi dervişinin yanında, medrese müfredatında da yer alan mantık ve fıkıh okuyarak icazet aldı.[29] Ardından iki yıl boyunca Şam'da Şeyh Muhammed Hânî'nin yanında, aralarında Magribi Abdülkadir Cezayiri'nin *Mevâkıf*'ı ve İbnü'l-Arabi'nin *Füsusü'l-Hikem*'i de bulunan birçok tasavvufi eser okudu. Aşçı Dede'ninkine benzer ilgileri olan biri için, bu olağanüstü yararlı bir tecrübe olmalıdır.[30] Ayrıca, hatıratındaki sayısız alıntılar, yaşamı boyunca Mevlânâ Celaleddin Rumî'nin *Mesnevî*'si üzerine çalıştığını göstermektedir.

Gördüğü eğitim, mutasavvıf Aşçı Dede'nin yaşamını yansıtmaktadır. Hatıratının en ilginç yanlarından biri, memuriyet dolayısıyla gittiği farklı yerlerde farklı tarikatlara girmesinden gelmektedir. Ne bir aydın, ne de bir mürşid olan Aşçı Dede, bunun tersini ortaya koyacak her türlü veriyi özenle kaydettiği halde, çağdaşlarının ona bu gerçekleri nasıl kabaca anımsattıklarını bizzat belirtmektedir.[31] Durum böyleyken, tasavvuf hayatında

28 *a.g.e.*, TY3222, s. 40b; TY78, s. 187.

29 *a.g.e.*, TY3222, s. 163a-b, 186a-187a; TY78, s. 528-29, 570-73. Aşçı Dede, Hacı Sıddık Hoca'dan aldığı icazete "izinname" demektedir. Bu metindeki anahtar terim *aceze*'dir: *Fe-aceztu iyyahu cemî'e mecazati usûlen ve-furû'en akliyeten ve-nakliyeten siyyema ehadis Nebina ... hesebema acezani ekmelü'l-kamilin ... es-seyyid Mustafa Fehmi*; bunun ardından Şeyh Fehmi'nin Ali ibn Ebu Talib (Hz. Ali) aracılığıyla Hz. Muhammed'e kadar uzanan mürşitlik zinciri gelmektedir.

30 *a.g.e.*, TY3222, s. 215a; TY78, s. 625. İbnü'l-Arabî (1165-1240) tasavvuf tarihinin en etkili adlarından biriydi; bkz. Schimmel (1975, s. 263-74); Henry Carbin, *Creative Imagination in the Sûfism of Ibn'Arâbî*, çev. Ralph Manheim, Princeton, 1969. Daha çak Cezayir'de Fransız kuvvetlerine karşı direnişiyle tanınan Abdülkadir (1807-1883), İbnü'l-Arabî'nin mirasının änemli bir timsaliydi; es-Seyyid el-Emir Abdülkadir el-Cezayirî, *Kitabü'l-Mevakif fi'l-tasavvuf ve'l-Va'z ve'l-İrşad*, 3 cilt. 2. b., Şam, 1966-67; Emir Abd El-Kader, *Ecrits spirituels*, çev. Michel Chadkiewicz, Paris, 1982; Émir Abd al-Qadir l'Algérien, *Poèmes métaphysiques*, çev. Charles-André Gilis, Paris, 1983; James Winstan Marris, "Ibn'Arabi and His Interpreters, Part II (Canclusian): Influences and Interpretatians", *Journal of the American Oriental Society*, CVII (1987), s. 115-19; Ph. de Cassé-Brissac, "Abd al-Kadir" maddesi, *EI*[2], 2. bas., I, s. 67-68. Abdülkadir bizzat Şeyh Halid tarafından Nakşibendiye-Halidiye'ye intisab ettirilmişti; bkz. Haurani (1972, s. 100). Aşçı Dede'nin mürşidi Muhammad Hânî ünlü bir Nakşibendiydi; biyografisi, ağlu Abdülmecid el-Hânî'nin yazdığı *El-Heda'ik el-Verdiyye fi Hakayık ecilla el-Nakşibendiye* (Kahire, 1308/1890-1891, s. 276 vd) adlı kitapta yer almaktadır; bu gänderme için Haurani'ye teşekkür barçluyum.

31 Aşçı Dede, Allah'ın anu bir Halidiye halifesi alarak tensip ettiğini düşlemekteydi (Aşçı Dede İbrahim, *Risale*, TY3222, s. 124b; TY78, s. 454); hatıratı dışında çeşitli

uzun yıllar boyunca, daha bilinçli bir mutasavvıfa ters gelebilecek birtakım ilgi ve ilişkileri birleştirdi. Bu bakımdan hatıratı naif bir müridin son dönem Osmanlı tasavvufunun geniş dünyasına bakışını sunmaktadır. Bu panoramadaki bağdaşmazlıklar kilit noktalarda ortaya çıkan sorunlar olarak görünmektedir; bunlar başkalarınca uyuşmazlık noktaları olarak karşısına getirildiği zaman bile, Aşçı Dede'nin birlikte yaşayabileceği ve hatta ateşli bir inançla aşabileceği sorunlardı.

Aşçı Dede'nin tasavvufa ilgisi, henüz küçük bir çocukken annesiyle birlikte eniştesi Beşir Ağa'nın yanında yaşadığı sırada başlamıştı. Bir derviş olan Beşir Ağa sonunda tasavvuf uğruna her şeyden vazgeçip ortadan kaybolmuştu. O günlerde küçük çocuk dervişçilik oynuyor ve yakınlardaki bir Rıfai tekkesine gidiyordu.[32] Aşçı Dede'nin dervişlik yoluna tam girişi ise memuriyetinin başlangıç yıllarında farklı şeyhlere bağlandığı bir dönemin ardından Mevlevi olmaya karar vermesiyle başladı. Yaşamına kalıcı bir yön veren ve belki de içinde zaten var olan bir yönelime bir kapı açan bu karar Aşçı Dede'yi, eserleri ve tasavvufi uygulamalarıyla, gösterişli törenleriyle ünlü Mevleviliğin kurucusu olan Mevlânâ Celaleddin Rumî'nin (ö. 1273) şiirlerine yöneltti.[33] İbnü'l-Arabi'nin (ö. 1240) pek de farklı olmayan düşünce dünyasını keşfetmesi de aynı gelişim sürecinin ürünü olabilir. Daha Mevlevi tarikatına katılmasından önce, tıpkı Beşir Ağa gibi işini bırakacağından kaygılanan annesi onu evlendirmeye karar vermişti. Ama Aşçı Dede Mevlevi olduktan kısa bir süre sonra, haftanın iki gecesini evde, kalan beş gecesini de Mevlevihane'de geçirmek için karısının ve annesinin rızasını almayı başardı. Kendine özgü muhakemesiyle şeyhine bu durumu açıklarken, bir geceyi annesine, bir geceyi karısına, bir geceyi Mevlânâ Celaleddin'e ve kalan gecelerin her birini de dört halifeye (çar yar-ı güzin) ayıracağını belirtmekteydi.[34]

---

eserler de kaleme almıştı (TY3222, s. 262a-63b; TY79, s. 57-60); Şam'dan ayrıldığı zaman erenlerin onun yerine bir halife atadığına inanıyordu (TY3222, s. 315b; TY79, s. 261); "bereket" alacakları inancıyla başka insanlar yazma hatıratını okutuyordu (TY3222, s. 288a, 327b; TY79, s. 287; TY80, s. 290-91). Öte yandan kitaplarını bastırması halinde, bunları kimsenin okumayacağı yönünde nasihatler aldığını belirtmekteydi (TY3222, s. 268a). Bir şeyh kendisine henüz ileri düzeyde bir mutasavvıf olmadığını gösterecek şekilde hitap etmişti (TY3222, s. 250a; TY79, s. 36). Ve bir keresinde bir delikanlı kendisinden yol göstermesini istediğinde, Aşçı Dede, ona mürşit derecesine ulaşmadığını söyleme gereğini duymuştu (TY3222, s. 327a).

32 *a.g.e.*, TY3222, s. 13b-14b; TY78, s. 85-87. Rıfailik hakkında bkz. Schimmel (1975, s. 248-9).

33 Schimmel (1975, s. 309-28); Abdülbâki Gölpınarlı, *Mevlâna'dan Sonra Mevlevilik*, 2. b., İstanbul, 1983.

34 Aşçı Dede İbrahim, *Risale*, TY3222, s. 59b-60a.

Aşçı Dede birkaç yıl sonra Erzincan'a tayin edildi. Mevleviliği kişiliğine en uygun tarikat olarak gören birisi olarak gittiği Erzincan'da, bu kez Nakşibendi tarikatının Halidiye kolundan Şeyh Mustafa Fehmi'yi mürşid olarak benimsedi. Büyük bir manevi ve hatta siyasi nüfuza sahip bir insan olduğu anlaşılan Şeyh Fehmi'yi (ö. 1880) Peygamber'in gerçek halifesi ve zamanın tasavvuf hiyerarşisinin başı olarak kabul etti.[35] Kısa sürede şeyhin kâtibi olan hatırat yazarımız, 1867'de Erzincan'daki Halidiye tekkesinin işlerini çekip çeviren kişi olarak "aşçı dede" unvanını aldı.[36]

Bu tarihten itibaren Aşçı Dede, daha çok Mevleviliğe kayan kişisel eğilimlerini Nakşibendilerin çok daha katı şeri gereklerine uydurma çabasına girdi. Ama aslında tasavvufa ilgisi, tasavvufun her şeklini kapsıyordu. Erzurum'da görevli olduğu sınırlı dönemde Kadiri tarikatıyla ilişki kurdu.[37] 1872'de başlayan Şam yıllarında, kendi anlatımına göre, dinsel gerçeğin batıni ve zahiri kavramları arasındaki karşıtlık açısından tasavvufi eğilimlerinin genişliğini ifade etmek üzere, batınilerle batıni, zahirilerle de zahiri olduğunu belirtti.[38] 1894'te bir süre için İstanbul'a döndüğünde, bulabildiği bütün derviş şeyhlerini araştırdı ve bunlardan "Bizim Köylü Baba" adıyla tanınan bir ümmide yine çağın kutbunu bulduğuna inandı.[39] Son görev yeri Edirne'de 1898'de yeniden Mevleviliğe döndü ve kesin olarak orada karar kıldı. Yine de hatıratının kapağında, yaşamının iki büyük manevi bağlılığını belirtmek için, kendini bir Nakşi-Mevlevi olarak tanıttı.

Tasavvuf tarihi birden fazla tarikata giren insanlarla doludur. Tarikatların uygulama ve inançlarında da dikkate değer bir bağdaştırmacılık (sinkretizm) görülür. Aşçı Dede'nin ikili bağlılığı benzersiz değildi. Örneğin 2. Bölüm'de, 1837'deki Âkif-Pertev rekabetini tartışırken, Pertev Paşa'nın manevi rehberi Şeyh Ali Behçet Efendi'nin hem Nakşibendi, hem de Mevlevi tarikatına bağlı olduğunu görmüştük. Ama bir bakıma bu özgül kay-

35 *a.g.e.*, TY3222, s. 80a-80b; Bremer (1959, s. 40-41, 43-44, 55-60, 73, 76); Findley (1983, s. 1329). Aşçı Dede şeyhinden "sultan-ı ulema bi'llah", "gavs", "kutb" ve "insan-ı kâmil" olarak söz etmekteydi; bu terimler için bkz. Schimmel (1975, s. 200, 224, 272-74, 280-82). Şeyhin de bu nitelendirmelere itirazı yoktu. Şeyh Fehmi en azından bir kere İstanbul'a davet edilmiş ve Abdülhamid'in lütuflarına mazhar olmuştu (TY3222, s. 219a); ama 1880'deki ölümü, daha uzun ömürlü olması halinde Abdülhamid dönemi din alimleri arasında ne derece kabul görebileceğini kestirmemize olanak vermemektedir.

36 Aşçı Dede İbrahim, *Risale*, TY3222, s. 170b; TY78, 542; Findley (1983, s. 143).

37 *a.g.e.*, TY3222, s. 128a vd.; anlattıkları Nakşibendilerin Erzincan'da ruhani bir "tekel" kurmuş olduğunu göstermektedir. Kadirilik hakkında bkz. Fazlur Rahman, *Islam*, s. 193-94; Schimmel (1975, s. 247-48).

38 Aşçı Dede İbrahim, *Risale*, TY3222, s. 197b; TY78, s. 593-94.

39 *a.g.e.*, TY79, s. 425 vd.; s. 430'da "ümmî" olduğu belirtiliyor.

naşma, yakın dönemin ilim adamlarınca uzlaşmaz görüneni uzlaştırma girişiminin ifadesiydi ve Aşçı Dede'nin de zaman zaman yüz yüze geldiği bir olguydu. Nakşibendilik, tasavvuf ile şeriat kurallarına katı bağlılığı birleştirmeyi amaçlayan bir tarikat olarak bilinir. Şeyh Fehmi'nin temsil ettiği Halidiye de Nakşibendiliğin öze dönüşü savunan bir koluydu.[40] Bu, ilke olarak irfan arayışını dinsel ilimlerin çizdiği sınırlar içinde tutmaya çalışan bir tasavvufi yaklaşımdı. Celaleddin Rumî'nin şeriatı göz ardı eden kendi döneminin dervişlerine karşı tavır almış olmasına karşın, Mevleviliğin farklılığı, irfanı dinsel ilimden daha önemli görme eğiliminde olan, yani Allah'la birlik arayışını şeriata uymaktan daha önde tutan bir tasavvuf geleneğini temsil etmesiydi. Mevlevilerin en önemli ayini olan semada müzik ve dansın ibadet amacıyla kullanılması, tarikatın, katı şeriat yönelimli Müslümanlarca hiç onaylanmayan özelliklerinden başlıcasıydı. Tepki çeken bir başka özellik de, Allah'a olan aşkını O'nunla bir tür birliğe varma noktasına yükseltmeye çalışan mutasavvıfın bu yola, ilahi unsurlar barındıran dünyevi bir varlığa yönelen bir aşkla girebileceği anlayışıydı. Çok bilinen bir örnek vermek gerekirse, Celaleddin Rumî'nin Şemseddin Tebrizî'ye bağlılığında görülen bu aşk kavramı, tasavvuf geleneğinin "esnek" yanının platonik aşk felsefesini özümsemesinin ifadesiydi.[41] Bakış açılarındaki karşıtlık bununla da sınırlı değildi. Kuran ve sünnetin sofuca tektanrılılığının tersine, halk tasavvufu, batıniliğe, tekke ve türbelere, yaşayan ya da ölmüş şeyhlerle velilerin bereket ve kerametlerine abartılı derecede önem veren bir anlayış geliştirmişti. Şeriata bağlı kişilerin rasyonel düzenli dünyasıyla karşılaştırıldığında, bu çok farklı bir düşünce dünyasıydı. Michael Gilsenan gayet yerinde bir yaklaşımla bu dünyayı, eski tarz meczupların ve harikalar yaratan şeyhlerin "dolambaçlı keramet bahçesi" olarak nitelendirmektedir.[42]

Aşçı Dede bu "keramet bahçesi"nin manevi bir sakiniydi; hatıratının değerli yönlerinden biri, bu yüzyılın başı gibi geç bir dönemde bile, orta

40 Hamid Algar, "The Naqshbandî Order: A Preliminary Survey of its History and Significance", *Studia Islomica* XLIV (1976), s. 123, 125, 140, 150; a.y., "Some Notes on the Naqshbandî Tarîqat in Bosnia", *Die Welt des Isloms*, XIII (1971), s. 168-203; Hourani (1972, s. 91, 92, 100-101).

41 Schimmel (1975, s. 137-38, 272-74, 279-82, 287-301, 318); a.y., *The Triumphal Sun: A Study of the Works of Jolâloddin Rumi*, 1978, s. 18-24, 332-52; Hellmut Ritter, *Dos Meer der Seele*, Leiden, 1955, s. 491 ve çeşitli yerlerde; J. Spencer Trimingham, *The Sufi Orders in Islam*, Oxford, 1971, s. 160-65, 303, 309.

42 Michael Gilsenan, *Soint and Sufi in Modern Egypt: An Essay on the Sociology of Religion*, Oxford, 1973, s. 12. "Keramet bahçesi zihniyeti", Hourani'nin 26 no'lu dipnotta alıntılanan belirlemesindeki panteistik alternatifi ve bu paragrafta değinilenlere benzer birçok yaygın dinsel âdeti içermektedir.

kademedeki bir mülkiye memurunun bunu yaşanabilir bir mekân olarak bulabildiğinin kanıtını sunmasıdır. Aşçı Dede, Sadullah Paşa'nın ünlü şiirinde övdüğü çağcıllığa kesinlikle bigâne değildi. Erzincan'daki Şeyh Fehmi'ye telgraf çekmiş, derviş şeyhlerini ziyaret etmek için İstanbul tramvaylarına binmiş, hacca giderken buharlı vapuru tercih etmişti; hatta fotoğrafının çekilmesine izin vermiş ve sonuçtan hoşnutluğunu ifade etmişti.[43] Bir olaya gösterdiği ilgi, İslam dünyasının sınırlarını, daha sonraki dönemlere özgü bir Üçüncü Dünya bilinçliliğini hatırlatacak biçimde aşmıştı. 1904-1905 Rus-Japon Savaşı karşısında heyecana kapılarak, Japonlar için dua etmiş ve hatta onların "manevi kumandanı" olduğuna inanacak bir noktaya varmıştı.[44]

Yine de Aşçı Dede'nin dünyası, insanların önemli kararlar almak için kehanetlere bel bağladığı bir dünyaydı.[45] Onun gözünde Şeyh Fehmi keramet sahibi bir insandı; örneğin, masmavi gökyüzünde bir yağmur bulutunun belirmesini sağlayabilir, belirli bir noktaya yağmur yağdırabilirdi.[46] Geleceği okuyabilir ve etkileyebilirdi;[47] ona karşı çıkanların ya da öğütlerini tutmayanların sonu kötü olurdu.[48] Her ne kadar bazen meslektaşlarının istihzalarına yol açsa ve Erzincan'daki Nakşibendi dervişlerden olumsuz tepkiler alsa da, özellikle tasavvufi aşk ilişkileri çocukluğundan beri Aşçı Dede'nin yaşamında en önemli yer tutmuştu.[49] Aşçı Dede bu ilişkileri, Hakk'ın insandaki görüntüsüne duyulan aşk-ı mecazi ve daha yüksek mertebede, Hakk'ın tezahürü sayılana duyulan aşk-ı hakiki olarak sınıflandıran tasavvuf kuramı bağlamında tartışmaktaydı.[50] Şeyh Fehmi'ye bağlanarak

43 Aşçı Dede İbrohim, *Risale*, TY3222, s. 191o; TY79, s. 425, 509 (Aşçı Dede, bindiği vopurun odının "Tevfik-i Robbonî" [İlohi Kılovuz] olmosındon son derece memnun kolmıştı), s. 513; TY80, s. 142-43 (diğer memurlorlo birlikte çekilmiş fotoğrofı).

44 *a.g.e.*, TY80, s. 348, 360. Doho bilgili bir İslomcının "Joponyo bilinci"yle korşıloştırmak için bkz. Mehmet Akif Ersoy, "The Secret of Progress", *The Penguin Book of Turkish Verse*, ed. Nermin Menemencioğlu (Fahir İz'in işbirliğiyle), Hormondsworth, Middlesex, 1978, s. 176.

45 Örn., Aşçı Dede İbrohim, *Risale*, TY3222, s. 189o; TY78, s. 577 (yolculuğunu sürdürüp sürdürmeme konusunda karar vermek için tesbihini kullonması); TY79, s. 506 (hocca gidip gitmeme kororını vermek için bir kitabı rostgele açması). Her iki örnekte de bu follor için kullonılon terim "tefo'ül"dür.

46 *a.g.e.*, TY3222, s. 169o; TY78, s. 539-40.

47 Örn., *a.g.e.*, TY3222, s. 173o-b.

48 *a.g.e.*, TY3222, s. 254b-255b.

49 *a.g.e.*, TY3222, s. 150b, 151b; Şeyh Fehmi onu sovunur, amo doho sonro "Ol kador conım sıkıldı ki hemen usturoyı urup ipinizi [?] kesecek idim" der; TY3222, s. 161b; TY78, s. 525.

50 Örn., *a.g.e.*, TY3222, s. 33b-34b, 88o-88b, 148b, 230b-31a; TY80, s. 70.

'aşk-ı hakiki'ye ulaştığına inanan Aşçı Dede, önceki 'aşk-ı mecazi'lerinin yalnız manevi olmadığı yönündeki her türlü isnattan duyduğu hoşnutsuzluğu hatıratına dökmekteydi.[51]

Bilim adamları, kendi düşünce dünyasını böylesine açıkça ortaya koyan Aşçı Dede'ye iki temel nedenden dolayı borçludur. Birincisi, kendisinin de itiraf etmek zorunda kaldığı gibi, dönemin İslami muhafazakârlığı onun temsil ettiği biçimle sınırlı değildi. Zengin musiki ve edebiyat geleneğine karşın, Mevlevilik -ve diğer birçok tarikat- şeriata katı biçimde bağlı kişileri sarsacak nitelikleri hep taşımıştı. Batılılaşma, Aşçı Dede'nin inançlarından bazılarını, özellikle "keramet bahçesi" anlayışının büyüsel uygulamalarını kötü gösteren başka bir standart getirdi. Aşırı bir laikleşme yanlısı olmayan Sadullah Paşa'ya göre, Allah'ın birliğine inanç hikmetin temeli olarak kalsa dahi, ilerleme bu tür uygulama ve düşünceleri süpürüp götürüyordu.[52] Batı tehdidine karşı Müslümanların kendilerini nasıl savunabileceği üzerine kafa yoran şeriat yanlılarına göre, Darü'l-İslam'ı arındırma gereği kaçınılmaz bir sonuçtu. Aşçı Dede'nin ölümünden 20-30 yıl sonra, Arap dünyasındaki Muhammed Reşid Rıza'dan İngiliz Hindistan'ındaki Muhammed İkbal'e kadar din düşünürleri ve Kemal Atatürk gibi aşırı laikleşme yanlıları, "keramet bahçesi"ni süpürüp atma gereği üzerinde esas olarak görüş birliğine vardılar.[53]

Bu bakımdan 20. yüzyıl başlarında İslam dünyasında laikliğin görünüşte kazandığı zafer, Batı kaynaklı düşüncelerin etkisi kadar Müslümanlar arasındaki çatışmayı da yansıtmaktadır. 20. yüzyıl sonlarında laik zaferin geçiciliğinin açığa çıkması, Müslümanların bu iç çatışmalarının sonunda popüler bir dinsel ifade biçimi olarak tasavvufun, en azından Celâleddin Rumî-İbnü'l-Arabî türünün, yüzyıllardan beri sahip olduğu üstünlüğünü yitirmesine bağlanmalıdır.

Aşçı Dede'nin hatıratı, dinsel eylemciler arasındaki bu çatışmadan kaybeden taraf olarak çıkanları belgelemenin yanı sıra, dönemin mülkiye memurları arasında onunkine benzer düşüncelerin yaygınlığını göstermesi açısından da değer taşımaktadır. Anlattıkları abartılı olsa bile, Aşçı Dede

51 *a.g.e.*, TY3222, s. 270a-271a (Aşçı Dede "ışk-i mecazî" ehlinin gittikçe azalmasından yakınır). Karş., TY80, s. 55-56 (Aşçı Dede "sema"yı hızlı ve düzensiz icra eden genç Mevlevilere serzenişte bulunur), s. 70-74 (genç bir kâtibe karşı yanlış türden bir ilgi duyduğunu düşündüğü birine karşı tepkisi). Hatıratının gösterdiği kadarıyla, Aşçı Dede önemli tasavvuf tarikatlarının yüksek ahlaki ölçülerini samimiyetle örnek almıştı.

52 Akyüz (1970, s. 799: "Esas-ı hikmet-i asr oldu vahdet-i Barî" (Sadullah Paşa'nın "On Dokuzuncu Asır" şiirinden).

53 Schimmel (1975, s. 238, 341); Hourani (1962, s. 225).

bu noktada yalnız değildir. Harbiye Nezareti'ndeki ilk yıllarında tutulduğu manevi sevdalardan birini değerlendirirken, bir meslektaşının ağzından kalemdeki bütün kâtiplerin "aşk denizinde sekiz on gemisi" olduğunu aktarır.[54] Kendisini onaylamayanların varlığına karşın, Aşçı Dede içini dökebileceği meslektaşlardan hiç yoksun kalmadı. Bu, Harbiye memurlarını diğer devlet dairelerindeki memurlardan ayıran bir farklılık değildi. Hariciye Nezareti'nin gelenekçi Müslümanları arasında, Aşçı Dede'ninkine benzer bir eğitim ve mesleki gelişimden geçmiş kişiler vardı. Çok sayıda memurun babası -derviş olsun ya da olmasın- din adamıydı; ayrıca memurların en azından bir tanesi bir derviş şeyhinin oğluydu.[55]

Aşçı Dede üst düzey bir Hariciye memuru ile Erzincan'daki Nakşibendi dervişleri arasında, "keramet bahçesi" dünya görüşünden esinlenen özel bir bağlantıdan bile söz etmektedir. Erzincan'da "aşçı dedelik" görevini üstlendiği Halidiye dergâhının inşasının sürdüğü 1867'de, geleneksel olarak Bâb-ı Âli'de kâtiplik görevlerini gören kalemlerden, daha yakın zamanlarda Hariciye Nezareti'nin bünyesine alınmış olan Divan-ı Hümayun Kalemi'nin "beylikçi"sinin (amirinin) vekili Abdullah Niyazi Efendi, dergâha, o dönemde bolca bulunan bir yadigâr olan Peygamber sakalından bir tel bağışlamıştı.[56] 1930'lara gelindiğinde halk arasındaki dinsel ifade biçimleri büyük değişim geçirdiği için, eğitim tarihçisi Osman Ergin, Peygamber sakalına (lihye-i şerif) gösterilen saygının bir zamanlar ne denli yaygın olduğuna ilişkin bir açıklama koyma gereğini hissedecekti.[57] Olaya 1860'lar açısından bakıldığında, Niyazi Efendi'nin bağışı yalnız Hariciye Nezareti ile Aşçı Dede gibi insanlar arasında köprü kurmakla kalmıyor,

---

54 Aşçı Dede İbrahim, *Risale*, TY3222, s. 42b: "Bizim adada alan efendilerin her birisinin bu derya-yı ışkda sekiz an kıta sefineleri vardır."

55 Har., SA567 (İsmail Halid Bey babasını "aizze-i kiramdan Yahya Efendi Hazretleri Hankahları pastnişini Hüseyin Hüsnî Efendi" alarak tanıtmaktadır).

56 Aşçı Dede İbrahim, *Risale*, TY3222, s. 166b; TY78, s. 534; Abdullah Niyazi (BBA, DSA I, 550, diğer bälümlerdeki tablalarda yer verilen gelenekçi Müslümanlardan biri).

57 Ergin (1939-43, I, s. 172 dipnat 1); karş., Nurhan Atasay, "Lihya-yi Sherif" maddesi, *EI*[2], V, s. 761, Peygamberin traş alurken müminlere saçlarını alıp muhafaza etmesine izin vermesi kanusunda Buhari'nin Sahih'ini kaynak gästerir. Bu gibi hadisler kuşkusuz mukaddes emanet kültünü açıkça meşrulaştırmamaktadır. Peygamberin sakalları Kanya dahil almak üzere birçak yerde hâlâ korunmakta ve saygı gärmektedir: Schimmel, *And Mahammad is His Messenger: The Veneratian af the Praphet in Islamic Piety*, Chapel Hill, 1985, s. 43; karş, Ignaz Galdziher, "The Cult af Saints in Islam: Relic Warship", *Muslim World*, I (1911), s. 302-308; Samuel M. Zwemer, "Hairs af the Praphet", *Ignace Goldziher Memarial Valume*, I. Bälüm, Budapeşte, 1948, s. 48-54.

Nakşibendilerin şeriat anlayışının bile "keramet bahçesi" anlayışıyla ortak noktalardan yoksun olmadığını ortaya koyuyordu. Aşçı Dede'ye göre, Şeyh Fehmi, lihyeyi ihtiram için ilk kez çıkardığı zaman, hakikiliğini ancak keramet olarak tanımlanabilecek bir yolla "sınamıştı". Yadigâra bakmaksızın murakabe halinde gözlerini aşağı indirmiş ve Aşçı Dede'ye sakal telinin kendisine doğru dönüp dönmediğini sormuştu. Aşçı Dede de iftiharla, döndüğünü bildirmişti.[58]

Benzerlikler bu yadigârdan çok daha öteye gitmekteydi. Şeyh Fehmi'nin kehanette bulunma ve geleceğe hâkim olma yeteneğine inanç -ki şeyhin müritleri üzerindeki manevi gücünün elle tutulur kanıtlar ortaya çıkarabileceği bir inançtır- Erzincan'daki derviş çevrelerinde çok güçlüydü. Bizzat Şeyh Fehmi, 1866'da Osmanlılar ve Ruslar arasında savaş çıkmasını dua ve ağlamalarıyla önlemiş olduğunu ileri sürüyordu.[59] Başka yerlerdeki ve dönemlerdeki Nakşibendiler gibi, Celâleddin Rumî'ye büyük değer veren Erzincan'daki Nakşibendiler, ayinlerinde Mesnevi okuyor[60] ve zaman zaman, Mevlevi semalarındaki gibi, ney üflemesi için bir Mevlevi neyzen çağırdıkları bile oluyordu.[61]

Bu gibi örnekler, şeriat konusunda katılığa ve esnekliğe dayanan derviş tarikatları arasındaki karşıtlığın, 19. yüzyıl koşullarında yakın dönem araştırmacılarının çizdiği keskinlik düzeyinde olduğu kadar belirgin olmadığını düşündürmektedir. İcma, yani Müminlerin mutabakatı, Sünni Müslümanlar için inanç ve ibadet meselelerinde doğru olanı belirlemede temel ölçü olduğundan, Aşçı Dede'nin ya da ondan önce Pertev Paşa'nın mürşidi Şeyh Ali Behçet gibi ileri düzeyde bir mutasavvıfın hem Nakşibendi, hem de Mevlevi tarikatlarına girebildiği dönemden bu yana standartların daha sıkılaştığını söylemek belki de daha doğru olacaktır. Her iki ifade biçimi de, 20. yüzyılda hem laiklerin, hem de şeriatçı dinsel eylemcilerin, tarikatların aleyhine dönerken neden bir ayrım yapmayıp tasavvufa bütünüyle karşı çıkma eğiliminde olduklarını açıklamaya yardımcı olmaktadır. Genelde İslam ve hiç kuşkusuz eski ağırlığını kaybettikten sonra bile ayakta kalabilen tasavvuf bu zihniyet değişiminden güçlenmiş olarak çıkmıştır. Ama Osmanlı döneminin, mülkiye memurları arasında bile çok yaygın olan bazı toplumsal ve kültürel biçimleri tarihe gömülmüştü.

58 Aşçı Dede İbrahim, *Risale*, TY3222, s. 175a; TY78, s. 549-50. Nakşibendiler arasındaki "keramet bahçesi" âdetlerine ilişkin başka veriler için bkz. Hourani (1972, s. 97-98, 100-101).

59 Aşçı Dede İbrahim, *Risale*, TY3222, s. 253b-254a; TY79, s. 40.

60 *a.g.e.*, TY3222, s. 172b; TY78, s. 545; Algar, "Naqshbandî in Bosnia", s. 174 dipnot 1.

61 Aşçı Dede İbrahim, *Risale*, TY3222, s. 87b; M. L. van Ess-Bremer, "Fehmî" maddesi, *EI*[2], II, s. 878-79.

ALİ NİZAMÎ BEY'İN ALAFRANGALIĞI VE ŞEYHLİĞİ

Gerçek hayattaki Osmanlı memurlarına ilişkin biyografik kaynaklarda kültürel değişimin birçok kazazedesinin görülebileceği muhakkaktır, ama söz konusu tip en belirgin biçimde Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi Türk romanında kendini göstermektedir. Bu durumun temelinde çeşitli nedenler yatmaktadır. Resmi hal tercümeleri, değişen kültürel koşullara ayak uydurmadaki başarının ya da başarısızlığının nedenlerini belirleme açısından, memuriyet basamaklarında yükselişi sağlayan koşullar hakkında çok az bilgi vermektedir. Sözgelimi, Hariciye Nezareti sicill-i ahval kayıtları, öne çıkacak hiçbir şey yapmadıkları halde yüksek mevki ve makamlara ulaşmayı başarmış üst düzey memur çocuklarının ve torunlarının varlığını göstermektedir. Ama eldeki sınırlı verilere dayanarak bu tür bireylerin hepsini alafranga ya da asalak diye kestirip atmak haksızlık olacaktır.

Dahası, edebiyatta hiçbir kültüre tam oturmayan, yarı batılılaşmış efendi tipinin ağırlıklı yer tutmasını açıklayacak birçok etken bir araya gelmektedir. Bu temaya ilk kez dikkat çeken Şerif Mardin, efendi tipinin romanda işlenişini, ağırbaşlı İslamcı muhafazakârlar, aydın batılılaşma yanlıları, yüksek mevkilerdeki aşırılıklardan rahatsızlık duyan sıradan halk kitleleri gibi çeşitli odakların, kültürel düzeydeki nemelazımcılığın önüne geçmek için başvurduğu bir toplumsal denetim biçimi olarak yorumlamaktadır.[62]

Mardin'e göre, farklı eğilimlerden olan Osmanlıları bu tür denetimleri isteme noktasında birleştiren güçlü etkenler vardı. Sivil bürokrasinin büyümesiyle çakışan resmi personel yönetimindeki değişiklikler, Tanzimat döneminde üst makamlardaki görev devrini yavaşlatmış ve büyük tepki toplayan Batılılaşma yanlısı zümrenin konumunu sağlamlaştırmıştı. Bunların koruduğu kişiler arasında elbette ulaştıkları konumu hiç hak etmeyenler de vardı. Üstelik, seçkin tabakadaki değişimin yavaşlaması, kapitalist ekonomik düşünce ve değerlerin Osmanlı toplumuna sızarak, karşılıklılığa ve paylaştırmaya dayalı değişimlere ağırlık veren eski ekonomik ahlakın yerini alması da aynı döneme rastlamaktaydı. Böylelikle seçkinler arasında batılılaşma eğiliminin güçlenmesi, yeni şatafatlı tüketim biçimlerinde ifade bulmaya başladı. Bunların "frenkvari" bir hava taşıması, ayrıca "cemaatçi" ahlak üzerine kurulu bir maneviyata bağlı kalan Osmanlı yoksullarına yönelik hayırlardan gittikçe uzaklaşması tepkilerin doğmasına yol açtı.[63]

---

62 Mardin (1974, s. 412-14, 425).

63 *a.g.e.*, s. 412-22.

Mülkiyenin toplumsal tarihi, yüzeysel olarak batılılaşmış yeni bir züppe tipinin doğmasını sağlayan başka koşulları ortaya koyarak bu savı güçlendirmektedir. Batılı düşüncelerin imparatorluğa girişinde anahtar rol oynayan Osmanlı diplomatları, hemen hemen hepsi aristokrat kökenli olan ya da en azından mesleki ortama uyum sağlayarak aristokratik değerleri özümsemiş Batılı meslektaşlarıyla iş yapıyorlardı. Avrupa'nın ekonomik dinamizminin gizlerini keşfetmenin en iyi yolu ise, diplomatlar ve dışişleri memurlarıyla ilişki kurmak değildi.[64] Osmanlı seçkinlerinin kendi toplumlarının ekonomik olarak en üretken kesimleriyle yakın bağlantıları da yoktu. Osmanlı ekonomisinin ticaret ve imalat sektörleri, geçen yüzyıllar süresince birçoğu Avrupa himayesi altında iş yapan gayrimüslimlerin elinde kalmış ve zaman içinde bu yapı daha da güçlenmişti. Sanayileşmiş Avrupa'nın serbest ticaret adı altında dünyanın her yerinde başka ekonomilere nüfuz etmeye yöneldiği bir dönemde, Osmanlı seçkinlerinin Batılılaşmayı üretimden çok, tüketim alanındaki Batı kalıplarını benimseme olarak yorumlaması herhalde çok kolay bir şey olmalıydı.[65] Avrupa'nın yakınlığı yozlaştırıcı etkiyi daha da artırmaktaydı; çünkü Batı dışındaki dünyanın hiçbir kesimi uyduruk malları ve hinlikleriyle Batı ticaretine Asya ve Kuzey Afrika'nın Akdeniz kıyıları kadar açık değildi.[66]

64 Farklılıklara karşın, bu genellemenin Metternich'in Avusturyası, Palmerstan'ın İngilteresi ya da Bismarck'ın Almanyası'na varıncaya kadar çeşitli ülkelerin diplamatları için geçerli alduğu gärülmektedir. 19. yüzyıl sanlarına gelindiğinde, Almanya muhtemelen Avrupa'nın en dinamik sanayi ekanamisine sahipti; Alman Dışişleri Bakanlığı da Avrupa'daki en iyi ticaret dairelerine sahipti. Bununla birlikte, 1899'dan 1914'e değin Alman Dışişleri Bakanlığı teftiş kurulu üyelerinden Otta van Glasenapp, diplamatın ideal äzelliklerini ticari zihniyete bulaşmama çerçevesinde äzetlemekteydi. Çağu Osmanlı diplamatının da kendisine yakıştırılmasını isteyeceği bir bakış açısıydı bu:

> Sieben Gaben muss ein Gesandter haben.
> Er sei aus edlen Geschlecht entsprassen,
> Beredt geschickt und zur Tat entschalssen,
> Muss freundliche Warte zu reden verstehn,
> Genau bercihten, was er gesehn,
> Und ein gutes Gedächtnis haben,
> Das sind die sieben Gaben.

Glasennapp'ın äncelikle saylu aile ve ancak andan sanra säz, düşünce ve eylemden säz etmesi, başarıdan çak aristakratik değerlerin önde tutulduğuna ışık tutmaktadır. Alman Dışişleri Bakanlığı'nda Ticaret Bälümü'nün Siyaset Bälümü'nden ayrı ve daha aşağı kanumda alması hiç de şaşırtıcı değildir. Bkz. Cecil (1976, s.7-10, 36); Lauren (1976, s. 22).

65 Issawi (1982, s. 156).

66 Davisan (1963, s. 69-79).

Osmanlıların yüz yüze olduğu ayartmalar ve tehlikeler son derece büyüktü. Her kesimden duyarlı Osmanlıların, bunlara karşı duramayanlara ciddi tepki göstermesi hiç de şaşırtıcı değildir. Ahmed Midhat, kahramanlarından Râkım Efendi ile sevecen bir portreyle sunduğu onun Avrupalı dostu Jozefino arasındaki bir konuşmada bu konuyu özetlemişti. Râkım Efendi müsrif mirasyedi Felâtun Bey'in vicdansız bir Avrupalı aktris yüzünden uğradığı felaket konusunda yorum yaparken, Jozefino'ya "Sizin bu Avrupa'nın fenaları, iyilerinden pek çok ziyade!" der. Jozefino da "Lâkin şunu da bil ki, sizin bu İstanbul'un da budalaları, akıllılarından pek çok ziyade" cevabını verir.[67] Hiç kuşkusuz bu sözler, Ahmed Midhat ve diğer birçok Osmanlının görüşlerini dile getirmekteydi.

Mardin'in de işaret ettiği gibi, Felâtun Bey benzeri tiplerin romanlarda işlenişinin örnekleri sayısızdır. Örneklerden bazılarını 1. Bölüm'de aktarmıştık. Dönemin ekonomik durumu ve meslek yapısı göz önüne alındığında, bu kurmaca karakterlerden çoğunun mülkiyeyle en azından bazı bağlarının olması şaşırtıcı değildir.[68] Aynı şey, Tanzimat döneminde "alafranga çelebiler" denilen kişilerin en incelikle işlenmiş kurmaca örneği için de geçerlidir.[69] Bu tiplerden biri Abdülhak Şinasi Hisar'ın zarif bir üslupla Cumhuriyet döneminde yazdığı, ama Abdülhamid dönemi sonlarını Proustvari bir tarzda anlattığı romansısının (novella) kahramanı Ali Nizamî Bey'dir.[70]

Hikâyeyi aktaran-yazan, çocukluğu sırasında ve daha sonra Galatasaray Lisesi'nde okurken tanık olduğunu söylediği olayları hatırlarken, bir iki kez görev aldığı için adı resmi sicil kayıtlarına geçen, ama meslekten bir memur olmayan kişilerden birinin dünyasına doğru düşsel bir pencere açar. Ali Nizamî Bey Avusturya'da konsolosluk yapmıştır; bu konuya yalnızca, orada yaşadığı sayısız gönül maceraları anlatılırken, nam salmış bir Avrupalı güzelle ilişkisiyle bağlantılı olarak değinilir.[71] Ali Nizamî Bey memuriyette yükselmeye aldırış etmeme açısından başka bazı Osmanlılara benzese bile, verilen bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla, batılılaşma düzeyi kadar zenginlik ve statü açısından da bir hayli öne çıkmaktadır. O günlerde çocuklarının oyun arkadaşı olan anlatıcı gibi, romansıda karşımıza önce varlıklı İstanbulluların gözde yazlık sayfiyesi Büyükada'nın bir sakini olarak çıkar. Adada Nizam Caddesi üzerinde zarif bir köşkte oturmak-

---

67 Ahmet Midhat, *Felâtun Bey ile Rakım Efendi*, s. 180.

68 Karpat (1985, s. 218), 1894-95 mesleki sayım rakamları, 1. Bölüm , dipnot 19.

69 Davison (1963, s. 33-34); karş. Findley (1980, s. 210).

70 Hisar (1952); bu kitaba dikkatimi çektiği için Bernard Lewis'e teşekkür borçluyum.

71 *a.g.e.*, s. 44-46.

tadır. Caddenin adı ve aynı kökten türetilmiş olan kendi adı gerek insanların, gerekse muhitin Avrupalılaşmış olmasına ışık tutmaktadır; nizam ve türevleri (örn. tanzimat) III. Selim döneminden beri Osmanlıların batılılaşma tarihinin kilit terimleri olmuşlardı. Bugün bile Büyükada'nın en güzel sokakları 19. yüzyıl Türk mimarisinin olağanüstü bir açık hava müzesi olarak durmaktadır. Bir gözlemci 1960'larda Büyükada'yı aynı ölçüde bildiği Kırım'ın 1917'den önceki haline benzetmekteydi. Hisar, romansısında daha "modern" çağrışımlı bir karşılaştırmaya başvurur. Adanın yaz konuklarının, Ali Nizamî Bey'inki gibi evlere, sinema sevdalılarının Hollywood yıldızlarının villalarına bakarken duydukları hayranlığa benzer bir duyguyla baktıklarını belirtir.[72]

Romansının başında Ali Nizamî Bey'i, lüks yaşam tarzının da güçlendirdiği bir izlenimle, alafranganın da alafrangası bir kişi olarak görürüz. Anlatıcı geriye dönüp baktığında, Ali Nizamî Bey'in parasının kaynağı gibi o sıralarda anlamadığı pek çok şeyin olduğunu fark eder. Ama kolayca görebildiği birçok şeyin yanı sıra, ailesindeki kadınlardan işittiği başka şeyler de vardır. O günlerde Ali Nizamî Bey ona, köşkünde hiç oturmayan, daha çok, çocukların ulaşamayacağı bir dünyada sürekli dolaşan bir kişi olarak görünür. Bu dünya, büyük poker partilerinin döndüğü, kadınlarla kentin uzak köşelerinde kaçamakların yaşandığı ve bunlara yetişmek için çılgınca koşuşturmaların gerektiği bir dünyadır. Genç anlatıcı bütün bildiklerini kadınlar arasındaki dedikodulardan kapar; bu dedikoduların havası eleştiri yerine gizli bir hayranlığı yansıtır. Aslında kadınlar bütün bu sözleriyle Ali Nizamî'nin başının üstüne, Hıristiyan azizlerinin resimlerindekine benzer bir "ışık hâlesi" örerler.[73]

Ali Nizamî Bey'in kişiliğini anlamanın bir yolu onun meraklarıdır. Kumar oynamaktan hoşlanır; şık görünüşlü konuklar bu amaçla evine akın akın gelip gider. Resimden hoşlanır; Preziosi ve Zonaro gibi, imparatorlukla yakınlığı olan Avrupalı ressamların eserlerinden oluşan geniş bir koleksiyonu vardır. Genç, güzel ve sağlıklı olan her şeyi sever. Marmara Denizi'nin Asya yakasındaki Karacaahmet kabristanından ise, tersine, hiç hoşlanmaz; öyle ki, kayıkla İstanbul ve Büyükada arasında gidip gelirken önünden geçmek zorunda kaldığı bu mezarlığa hep sırtını döner. Büyük bir kadın ve serüven sevdalısıdır. Takdir edilme arzusu öylesine büyüktür

72 *a.g.e.*, s. 8.

73 *a.g.e.*, s. 12, 16. Ali Nizamî'nin köşkünü Hollywood yıldızlarınınkiyle karşılaştırması gibi, bu da, Batı'ya dönük görünümlü bir dizi kinayeden biridir; çoğunlukla edebi düzeyde olan bu kinayeler, Ali Nizamî'ninkilere ek olarak, Hisar'ın kendi kültürel yönelimlerini romansıya yansıtmaktadır.

ki, hiçbir yeni toplumsal başarı onu tatmin edemez. Son derece etiket meraklısı bir çevrede, selamlarına aynı derecede alâyişle karşılık vermeyi mağrurâne reddedişi yüzünden birçok dostunu gücendirmiştir. Edebiyattaki öbür alafranga tipler gibi, onun da en büyük tutkularından biri kıyafetleridir. Bazıları sokakta kullanılamayacak kadar değerli malzemelerden yapılmış ve bir müze oluşturacak nitelikte bir baston koleksiyonu vardır. Ve değişik yönlere yürümeye hazır çiftler halinde dizilmiş her tip ve renkte ayakkabıdan oluşan "ordu"su, küçük anlatıcı üzerinde bunları sayfalarca anlatmasına yol açan ve Ali Nizamî'nin yön yoksunluğunu vurgulayan bir izlenim bırakır.

Ali Nizamî Bey'in çılgınlıklarının peşinden nereye kadar gidebileceğinin bir göstergesi ve en büyük serüvenlerinden biri, adadaki komşu köşklerden birinde yaşayan evli bir kadınla kurduğu ilişkidir. Anlatılanlara göre ona ulaşabilmek için, kayıkçılarına önce, gece yarısı bir "Müslüman tevekkülü"[74] içinde uyuyan Marmara Denizi'ne açılmalarını, ardından bu kadının evine yönelmelerini emredermiş. Belirli bir noktada iç çamaşırlarına varıncaya kadar soyunur ve sessizce yüzerek köşkün kayıkhanesine varırmış. Orada sevgilisinin güvenilir kalfası onu bir bornozla kurulayıp arka merdivenlerden hareme götürürmüş. Daha sonra, aynı yoldan geri dönerek, kendi evine bir hırsız gibi süzülürmüş. Denizde her zaman insanlarla kayıklar bulunduğu ve görmeye yetecek derecede ışık olduğu için, yakalanma tehlikesi son derece büyüktür. Sultan Abdülhamid'in hafiyeleri kısa süre sonra olup bitenleri öğrenir. Ali Nizamî Bey'in karısı olaydan haberdar olunca onu terk eder. Diğer kadının kocası da işin farkına varır. Olay Padişah'a kadar yansır. Ali Nizamî Bey her şeyden öte, sultanın hoşnutsuzluğu yüzünden başına gelebileceklere ilişkin endişeleriyle baş başa kalır.[75]

Ali Nizamî Bey'in karakterini ve çevresini tanımlamada, kendi zevkleri ve serüvenleri dışında iki kahraman daha önemli rol oynar. Bunlardan biri teninin renginden dolayı Pembe Hanımefendi, kısa söylenişiyle Penbanımefendi olarak da bilinen annesi Hatçanımefendi, yani Hadice Hanımefendi'dir. O sırada bir çocuk olan anlatıcının üzerinde bıraktığı izlenim, büyük bir sanatçının hayat verdiği bir minyatür kadar canlıdır.[76] Tozpembe teni, boyalı sarı saçları ve yüzünden hiç eksilmeyen gülümsemesi, iler-

---

74 *a.g.e.*, s. 49. Tam karşılığı "Allah'a güvenmek" alan "tevekkül", uç naktaya gätürüldüğünde, 19. yüzyıl Avrupalılarının İslami "Dağu"nun "kaderciliği" alarak gärdükleri şeye dänüşmektedir.

75 *a.g.e.*, s. 47-52.

76 *a.g.e.*, s. 17.

lemiş yaşına karşın ona bir genç kız havası verir. Adanın diğer hanımları onun hâlâ bir taşralılık taşıdığını ve bir İstanbul hanımefendisi olamadığını düşünürler, ama çocuklar onu severler. Bunun nedeni, bir ölçüde, garip davranışlarıdır. Sözgelimi oldukça dindardır, ama bunu, başta İslam'da önemli dinsel anlamların yüklendiği yeşil renge karşı abartılı saygı olmak üzere, cahilane bir tarzda ifade eder. İçlerinde kırmızı ve yeşil uçlu kibritler bulunan o zamanın kibrit kutularındaki çöplerin yalnızca kırmızı başlı olanlarını yakar. Ali Nizamî Bey'in resim koleksiyonunun bulunduğu kilitli odayı ona açtırmak çocukların eğlence kaynaklarından biridir. Bu odanın halısındaki yeşil bölümlere basmama çabasıyla hoplayıp sıçrayışını görme zevki için defalarca isterler bunu ondan. Onun bu duygularına hürmeten, Ali Nizamî Bey ayakkabı ordusundaki yeşil çifti yalnızca bir kez giyer.[77]

Ali Nizamî Bey'in kimliğini belirlemede özel bir rol oynayan ikinci karakter, küçük bir çocukken onun bakımını üstlenen lalası Hüseyin Ağa'dır. Yazar, kitapta çok az rastlanan didaktik açıklamalarından birinde, büyük ailelerde bulunan birçok uşağa görenek gereği tanınan hak ve ayrıcalıkları anımsatır. Bunun bir sonucu olarak Hüseyin Ağa, başka herkese tepeden bakan Ali Nizamî Bey'i eleştirebilen tek kişidir. Her şeyden önce, küçük bir çocukken onu, hiçbir zaman sevmediği ve bu yüzden hep bitirmeden terk ettiği çeşitli okullara götürüp getirmiştir; şimdi aynı şeyi Ali Nizamî Bey'in çocukları için yapmaktadır. Eleştiri hakkını kullanan Hüseyin Ağa, efendisinin müsrifliğini haram, yaşam tarzını da dinsizlik olarak nitelendirip kınar. Kısacası, "Dalkavuklar ne derlerse desinler, bizim küçük bey delidir vesselâm" der.[78]

Edebiyattaki aşırı batılılaşmış alafranga tipin bir özelliği de, kaçınılmaz bir kötü akıbete uğramasıdır. Ali Nizamî Bey de bunun dışında kalmaz. Romansının ilk yarısında alafrangalığı nasıl gerçek hayattakinden daha ileri gösteriliyorsa, ikinci yarısında da bütün edebi benzerlerinin karşılaştıklarından çok daha kötüsü olan bir kaderle karşılaşır. Her zamanki gibi, düşüşünün nedenleri kültürel köksüzlüğünden kaynaklanır.

Ali Nizamî Bey'in yaşamının bu evresinin öyküsü, aradan uzun yıllar geçtikten sonra anlatıcıyla dramatik bir ortamda karşılaşmasıyla başlar. Anlatıcı o sırada Galatasaray Lisesi'nde yatılı öğrencidir ve Büyükada'daki çocukluk yaşantısının birçok deneyimini neredeyse unutmuştur. Karşılaşma, kültürel ikiliği açıkça çağrıştıran bir kesişim yeri olan "köprü"de, yani Osmanlı ve İslam anıtlarıyla dolu eski İstanbul'u, Haliç'in öbür yakasının bü-

77 *a.g.e.*, s. 20-21.

78 *a.g.e.*, s. 70-72.

yük ölçüde Avrupai görünümlü semtlerine bağlayan Galata Köprüsü'nde gerçekleşir. Anlatıcı, bir gün orada karşılaştığı Bektaşi şeyhi giysileri içindeki adamı bir an için Ali Nizamî Bey'e benzetir, adamın gerçekten Ali Nizamî olduğunu anlayınca da büyük bir şaşkınlığa kapılır. Ali Nizamî, tıpkı bir tahterevalli gibi, aşırı alafrangalıktan aşırı şarklılığa geçmiş ve bu yalnız şeyh kıyafetine değil, yavaş, ağır aksak ve "maverâîleşmiş" (aşkınlaşmış) konuşma tarzına da sinmiştir.

Oysa gerçek durum görünüşe uymamaktadır ve zaten böyle olması da mümkün değildir. Delikanlıyı tanıyan Ali Nizamî şöyle der: "Oğlum, elimi öp!... Ben şimdi 'baba' oldum! Çamlıca'da bir hankâh [tekke] açtım!" İnsan bu şekilde, bir şeyhin manevi itibarını elde edebilir ve sırf elini öptürmek yoluyla başkalarına bunu tanımayı buyurabilir miydi? Ali Nizamî Bey, "Şimdilik ancak bir tane müridim var: Bizim Hüseyin Ağa" itirafında bulunmak zorunda kalır. Ama müritlerinin çoğalacağı ümidindedir ve genç anlatıcıyı da kendisine katılmaya çağırır. Delikanlı, onun gözlerindeki bakıştan, eski kibrini kaybettiği ve bir tür huzura ulaştığı, ama aynı zamanda aklını kaçırdığı sonucuna varır.[79]

Anlatıcı görmüş olduklarını annesine, büyükannesine ve ninesine anlatmak için sabırsızlanırken, onların bu konuda kendisinden daha çok şey bildiklerini görür. Onlardan, Nizam Sokağı'nda zincirleme felaketlerin yaşandığını öğrenir. Bu tür öykülerde alışılmış olduğu gibi, dertler, babanın ölmesi ve müsrif oğlun onun mirasını yiyip tüketmesiyle başlamıştır. Edebiyattaki alafranga tiplerin ortak özelliğinin mirasyedilik olarak gösterilmesi, kendi aileleri ve toplum için oluşturdukları tehlikeyi vurgulamaktadır. Bu olayda fazladan birtakım karışıklıklar da vardır. Babanın, başka bir yerde yaşayan bir oğlu daha ortaya çıkar ve böylece mirasın ikiye bölünmesi zorunluluğu doğar. Anne Pembanım bu kargaşanın ortasında ölür. Borç ve sıkıntıya boğulan, bedenen ve ruhen rahatsızlanan Ali Nizamî Bey rehine vermek üzere dost ve akrabalarının evinden eşya çalmaya başlar ve sonunda hiç kimsenin evine kabul edilmemeye başlar. Bu noktada, Çamlıca'da Karacaahmet kabristanına tepeden bakan bir viraneye çekilir ve kendini Bektaşi şeyhi ilan eder.[80]

---

79 *a.g.e.*, s. 74-78.

80 *a.g.e.*, s. 79-86. Türk halk kültürüyle sıkı sıkıya bütünleşmiş bir tarikat olan Bektaşilik hakkında bkz. John Kingsley Birge, *The Bektashi Order of Dervishes*, 2. b., Londra, 1965; Suraiya Faroqhi, *Der Bektaschi-Orden in Anatolien*, Viyana, 1981. Türk okuyucularının birçoğu, Ali Nizamî Bey'in bu tarikatı seçmesiyle geçmiş yaşantısı arasında bilinçaltı bir bağlantıyı sezmiş olmalıdır. Bektaşiler kadını erkekle eşit gören yegâne tasavvuf tarikatıydı. Bu durum, ahlakdışı davranışlara ilişkin suçlama-

Ali Nizamî'nin ziyaret çağrısını geri çeviremeyen anlatıcı, ev sahibinin, metinde nostaljik bir duyguyla sıraladığı, geçmişteki ihtişamından bütünüyle yoksun kaldığını görür. Ali Nizamî Bey artık, teselliyi, geçmişteki cesur gece buluşmalarına çok ters düşen "Müslüman tevekkülü"nde bulmaktadır. Anlatıcıya göre, Ali Nizamî'nin şimdiki "tevekkül"ü, Ibsen'in "hayat bir yalan olmuş"[81] sözlerine benzemektedir. Eski kibrinin tersine, artık kanaatkâr olmayı öğrenmiştir; ama bunun kendisini önemli bir şahsiyet olarak görmesinden kaynaklandığına da dikkat çekmemiz gerekir. Ziyaret sırasında anlatıcı, şeyh olma düşüncesinin Ali Nizamî Bey'in aklına nasıl geldiğini öğrenir. Dinsel duyarlıklarına işaret etmiş olduğumuz annesi, Ali Nizamî'nin rüyasına girmiş ve ondan bunu yapmasını istemiş. Uyandıktan sonra, annesinin dileğini yerine getirmeye koyulmuş. Talihin bir cilvesi olarak, şimdi ona inanan tek kişi ise, eskiden hiç kimsenin görmediği sıralarda onun hatalarını görmüş olan eski uşak Hüseyin Ağa'dır.[82]

Yazar, Ali Nizamî'nin Bektaşi tarikatının akidelerini anlama ya da öğretme yeteneğinden yoksun olduğunu anlamanın verdiği iç burukluğuyla evden ayrılır. Aslında, Ali Nizamî'nin -Sanço Panza'yı oynayan Hüseyin Ağa'yla birlikte- yaşadığı mutluluk döneminin, hastalık sürecindeki bir perde arasından başka bir şey olmadığı anlaşılır. Sonunda, aklını büsbütün yitirir. Halk arasında delilere ermişlik payesinin verilmesi nedeniyle de, bunun tam olarak ne zaman olduğunu söylemek zordur. Ama en sonunda belirtiler o kadar açık hale gelir ki, onu bağlayıp bir akıl hastahanesine yatırırlar. Artık Sultan Abdülhamid'den duyduğu korkuyu yüksek sesle ifade etmeye başlamıştır. Öyle ki, tıpkı bir zamanlar amatörce yaptığı kaçamaklar sırasında başına geldiği gibi, hafiyeler tarafından jurnallenmekten çekinen sağlık personeli yanına yaklaşmaktan korkmaya başlar. Günün birinde Ali Nizamî Bey ölür, ama bu olay hemen açıklanmaz. Anlatıcı onun, öldüğü hastahanenin yakınlarında bulunan, geçmişte çok korktuğu ve nefret ettiği Karacaahmet kabristanına gömüldüğü tahmininde bulunur.

---

ra yal açmıştı. Yakup Kadri Karaosmanağlu'nun bu tehlikeyi ele alan Nur Baba (1. bas., 1922) adlı ramanının Mustafa Kemal Atatürk'ü derviş tekkelerini kapatma kanusunda ikna etmiş alması mümkündür; bkz. Schimmel (1975, s. 337-41, 432). Schimmel Nur Baba'yı, *Flamme und Falter*, (Gummersbach, 1948, yb. 1986) başlığıyla Almanca'ya çevirmiştir. Hisar'ın alay örgüsü içinde Ali Nizamî Bey'in geçmiş yaşamıyla Bektaşi tarikatını seçmesi arasında bir bağlantı kurulmamaktadır, ama belirli bir kaşutluk ima edilmiş alabilir.

81 Henrik Ibsen, *The Wild Duck*, çev. Christopher Hamptan, Landra, 1980, s. 104, çeviride "life-lie".

82 Hisar (1952, s. 87-101).

Ali Nizamî Bey'in şeyhlik kuruntusunun anlatıldığı dönem, en az alafrangalığının anlatıldığı dönem kadar gerçek hayata göre abartmalıdır. Hariciye ya da Dahiliye nezaretlerindeki kâtiplerden pek azı onun aşırılıklarıyla boy ölçüşebilecek olanaklara sahipti. Bununla birlikte Ali Nizamî'nin düşüşü, Hisar'ın, daha net bir görüş sağlayan edebi yaratıcılığının odak ayarıyla, 19. yüzyılda yaşayan her Osmanlının karşı karşıya olduğu bir tehlikeyi vurgulamaktaydı: öğrendiklerini temel alıp kendi başına geliştirme gücünden yoksunluğu, geçici hevesler ve yüzeysel yönler bir yana bırakılırsa, Batı kültürü konusundaki bilgisizliğinden daha ileride olan köksüz bireyi bekleyen tehlike. Bu sorunu kurmaca bir örnek temelinde değerlendirmemiz yerindedir; çünkü bir sonraki bölümde ele alacağımız Tercüme Odası kâtipleri ve sefaret sekreterleri de dahil olmak üzere, o dönemin birçok Osmanlısı Ali Nizamî Bey'den bir şeyler taşıyordu.

İBRAHİM HAKKI PAŞA: YENİ FİKİRLER, YENİ ROLLER, YENİ BİR ADAM

Uğraşları, idare tarihinden çok edebiyat alanına giren ve ancak burada verebileceğimiz yerden daha geniş bir ölçekte değerlendirilebilecek olan kişiler dışında, batılılaşmacı mülkiye memurlarının yaratıcı potansiyeli İbrahim Hakkı Paşa'dan (1862-1918) daha iyi temsil eden bir örnek yoktur. Hocalık, hukukçuluk, diplomatlık ve sadrazamlık yapan İbrahim Hakkı Paşa'nın kişiliği, II. Meşrutiyet dönemindeki bunalımın 1911'de acıklı bir biçimde ağırlaştırdığı idari, siyasal ve düşünsel roller arasındaki ayrışmanın sıkıntılı bir ara dönemini yansıtmaktadır.[83] Yaşadığı dönemdeki birçok Osmanlının onun hakkındaki görüşlerinde bu güçlükler ağır basmasına karşın, geriye dönüp bakıldığında İbrahim Hakkı Paşa'nın başarıları saygıyı hak ederken, güçlükleri de duygusal açıdan paylaşılmaya değer görünmektedir.

Gürcü kökenli bir ailenin ferdi olarak İstanbul'da doğan ve İstanbul belediye idaresinde (Şehremaneti) önemli mevki sahibi bir kişinin oğlu olan[84] İbrahim Hakkı, mahalle mektebinde, rüşdiyede, Mahrec-i Ak-

83 İbrahim Hakkı Paşa üzerindeki araştırmamda birçok kişiden yardım gördüm: Kişisel anılarını ve büyükbabası İbrahim Hakkı Paşa'nın birçok fotoğrafını benimle paylaşan Leyla Çambel, İbrahim Hakkı Paşa'ya ilk olarak dikkatimi çeken Şerif Mardin, İlber Ortaylı, Metin Heper, Selim İlkin, Tekin Akıllıoğlu, Günay Kut, Dona Straley ve Kay Ritchie.

84 A.A.A. [Abdülhak Adnan Adıvar?], "İbrâhîm Hakkı Paşa" maddesi, İA, V, 892. Aile geçmişine ilişkin Leyla Çambel'den ek bilgiler, 22 Nisan ve 7, 9 ve 11 Ağustos 1987 tarihli mektuplar: İbrahim Hakkı Paşa'nın babası Remzi Efendi, savaşta esir düştükten sonra Osmanlı hizmetine giren bir Gürcü'nün oğluydu; İbrahim Hakkı Paşa'nın

lâm'da ve 1882'de sınıf birincisi olarak mezun olduğu Mülkiye Mektebi'nin hem hazırlık, hem de yüksek kısımlarında öğrenim gördü.[85] Rüşdiyede okuduğu zamandan başlayarak Fransızca ve İngilizce özel dersler aldı. Yurtdışında ya da imparatorluk içindeki yabancı okullarda öğrenim görmediği için, mesleki gelişim çizgisi imparatorluğun modern eğitim olanaklarının ve aynı zamanda kendi kendini yetiştirme yeteneğinin verebileceği sonuçlar konusunda bir ölçü sayılabilirdi.

İlk resmi görevi Hariciye Nezareti'ndeki Tahrirât-ı Hariciye Kalemi'nde maaşsız bir kâtip yardımcılığı (mülâzemet) oldu.[86] 1883'te saray mabeynine ücretli tercüman olarak atandı; buradaki asıl görevi, padişahın okuması için seçilen cinayet romanlarını çevirmekti.[87] 1886'da Hukuk Mektebi'nde tarih ve anayasa hukuku,[88] ardından Ticaret Mektebi'nde de iktisat ve ticaret hukuku dersleri vermeye başladı.[89] Padişahın eğitim kurumları üzerindeki denetimini sıkılaştırmaya başlamasıyla birlikte, 1889'da Hukuk Mektebi'nde kendisine tarih yerine idare hukuku ve devletler hukuku dersleri verildi. Tercüme ve öğretim alanındaki görevlerine ek olarak, karantina sistemini denetleyen Heyet-i Sıhhiye üyeliğine de atandı.

Padişahın girişimiyle 1894'te Bâb-ı Âli'nin iki hukuk müşavirliğinden birine atandı, böylelikle Hariciye Nezareti'ne bağlı İstişare Odası'nın reis-

büyükbabası yüksek mevkilere ulaştı ve padişah hareminden bir kadınla evlendi. Büyükanne ve büyükbaba, bir Çerkez cariye alan Mir'at'ı satın alıp eğittiler ve ağulları Remzi'yle evlendirdiler. Mir'at, İbrahim Hakkı Paşa'yı dünyaya getirdi. Memuriyetinin ilk yıllarında Avrupa'da bazı diplamatik görevlerde bulunan Remzi, liberal eğilimleriyle tanınıyardu ve bir masondu. Aile anıları "keramet bahçesi zihniyeti"nden bazı ärnekler içermektedir: Remzi'nin Kuran'dan ayetler akurken nefesiyle hastaları iyileştirebildiğine inanılıyardu. Hıristiyan almasına karşın, ailenin bir Ermeni dostunun da aynı yeteneği alduğuna inanılıyordu ve bir keresinde İbrahim Hakkı Paşa'nın kız kardeşinin tarununu iyileştirmişti.

85 Çankaya (1968-71, III, s. 103).

86 Findley (1980, s. 187, 208, 256-59).

87 A.A.A., "İbrâhîm Hakkı Paşa" maddesi, *İA*, V, s. 892, şu anda İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunan bunun gibi dört çeviriden säz etmektedir. Uykusu gelmeyen paranayak padişahın yatağında uzanarak, bir saray hizmetkârının, paravan arkasında ve bir gece lambasının ışığı altında yüksek sesle okuduğu bu tür eserleri dinlemesi, dänemin en canlı imgelerinden biridir; bkz. Osman Nurî (1327/1909, II, s. 577). İbrahim Hakkı Paşa, muhtemelen, Abdülhamid'in dikkatini ilk kez Mülkiye Mektebi'ni birincilikle bitirmesiyle çekmişti; bkz. PRO, FO371/548, dasya na: 29285 (gizli baskı na: 8982), "1906 Genel Türkiye Raparu", s. 31.

88 İbrahim Hakkı Paşa'nın hukuk eğitimi üzerindeki etkisi gäz önüne alındığında, Ergin'in anun Hukuk Mektebi'ndeki çalışmalarından hiç säz etmemesi gariptir (1939-43 , III, s. 890-918).

89 *a.g.e.*, III, s. 932-46.

lerinden biri oldu.[90] Bu kadar genç birinin devletler hukuku alanında hükümet müşavirliğine getirilmesi şaşkınlık yarattı. Ama atamanın daha da büyük bir önemi vardı. O zamana değin bu tip mevkilerde hep yabancı uzmanlar görev yapmıştı. İbrahim Hakkı Paşa ve Gabriel Noradunğiyan'ın birlikte göreve getirilişi, Osmanlılara imparatorluğun bu görev için kendi uzmanlarını yetiştirebileceğinin heyecan verici bir kanıtını sunmaktaydı.[91] Sadrazam Said Paşa'nın bir keresinde onun Hariciye müsteşarlığına atanması için padişaha sonuçsuz kalan bir öneride bulunmasına karşın, İbrahim Hakkı Paşa II. Meşrutiyet'in ilanından kısa bir süre sonrasına değin hukuk müşaviri olarak kaldı.

Geçmişe baktığımızda, İbrahim Hakkı Paşa'nın hocalık ve hukuk müşavirliği yılları en başarılı dönemi olarak görünmektedir. Hukuk alanındaki resmi öğrenimi, muhtemelen, Mülkiye Mektebi'nin yüksek kısmının müfredatında yer alan birkaç ders -idare hukuku, ticaret hukuku, devletler hukuku, anayasa hukuku ve Mecelle- ile sınırlıydı.[92] Ders verdiği yıllarda hukuk uzmanlığını kendi çabalarıyla önemli ölçüde geliştirdiği anlaşılmaktadır. Kendisini tanıyanları zihinsel kavrayış gücü, çalışkanlığı ve belagatiyle etkilediği görülmektedir.[93] 1880'lerde başta hukuk ve tarih konuları olmak üzere çeşitli kitaplar yayımlamaya başladı. Eğitsel amaçlı olduğu apaçık olan bu kitaplar benzersiz bir değer taşımaktaydı. Bu alanda neredeyse hiçbir Osmanlıca yayının var olmadığı bir dönemde,[94] hukuk alanında verdiği yapıtlar yalnız öğrencilerinin değil, bir ölçüde, genel Osmanlı okur kitlesinin de takdirini topladı.[95]

İbrahim Hakkı Paşa hukuk müşavirliği sırasında bazı özel görevleri yerine getirme fırsatını da buldu. Bunlardan bazıları, İstanbul'a resmi ziyarette bulunan yabancı hükümdarlara eşlik etme gibi, yalnızca törenseldi. Ama Chicago'daki Columbia Sergisi'nde ve Roma'daki anarşizmle ilgili konferansta imparatorluğu temsil etmekten, komşu devletlerle suçluların iadesi ya da ticaret anlaşmaları gibi hukuki sorunları çözmeye yönelik komisyonlara başkanlık etmeye kadar uzanan öteki özel görevleri, ona ufkunu genişletme olanağını verdi.[96] Bu tecrübeler yıllar içinde uzmanlığında

---

90 Findley (1980, s. 258, 322-23).

91 Çankaya (1968-71, III, s. 103-104); Abdurrahman Şeref'ten alıntı yaparak.

92 *a.g.e.*, I, s. 120-22; II, s. 945.

93 Uşaklıgil (1965, s. 170); A.A.A., "İbrahim Hakkı Paşa" maddesi, *İA*, V, s. 893, 894; İnal (1964-65, s. 1783).

94 Çankaya (1968-71, II, s. 947).

95 AAA, "İbrahim Hakkı Paşa" maddesi, *İA*, V, s. 894; Uşaklıgil (1965, s. 170).

96 Çankaya (1968-71, III, s. 104).

gözle görülür bir gelişme sağladı.[97] Meclis-i Vükelâ uluslararası hukuk sorunları konusunda düzenli olarak onun ve meslektaşı Gabriel Noradunğiyan'ın görüşlerine başvurmaktaydı.[98]

1908'e gelindiğinde, İbrahim Hakkı Paşa'nın neden hâlâ bir nezaret makamına getirilmediği insanların merakını çekmeye başlamıştı. Bazıları bunu (Osmanlı ölçülerine göre) gençliğine, meşruti düzenin yeniden kurulması yönündeki arzusuna ya da görece serbest ve sade yaşam tarzına bağlıyordu. Gerçekten de İbrahim Hakkı Paşa'nın, eskinin oturaklı paşalarına zıt olarak, seçkin çevrelerde yeni bir kişilik tipinin ortaya çıkışını gösteren özellikleri vardı. O günlerde her devlet adamının olması gerektiği gibi tombul ve sakallıydı, ama oldukça zarif ve çağdaş görünümlüydü (resim 5). Bir dönem, kentin en modern semtlerinden Nişantaşı'nda, bahçe içinde güzel bir kâgir ev satın almıştı; burada, karısı Suad ve kızlarından birinin verem yüzünden vakitsiz ölümlerinden sonra, kızı Ayşe Remziye'yle birlikte yaşıyordu. İstanbul'da neredeyse hiç bilinmediği bir dönemde merkezi ısıtmalı olan ve yemek masasında her zaman şarap bulunan ev, kahramanımız hakkında bazı ipuçları vermekteydi. İbrahim Hakkı Paşa sıradan bir insan gibi kent sokaklarında yürüyüş yapma alışkanlığıyla, Mahmud Kemal İnal gibi muhafazakârları da hayrete düşürmekteydi. Bol bol ahlak dersi veren İnal, bu yürüyüşlerin onu gitmemesi gereken yerlere götürdüğünü ima etmekteydi. Oysa başka anlatımlar, yürüyüşlerinde tiyatroya ya da açık hava kahvehanelerine gittiğini, işlediği en büyük kabahatin de halk arasında onlardan biri gibi oturmak olduğunu göstermektedir.

İbrahim Hakkı Paşa demokratik alışkanlıklarını sadrazam olduktan sonra bile bırakmadı. İnal'a göre bir devlet adamının çeşit çeşit insan (ecnâs-ı nâs) arasında yaya dolaşması duyulmadık bir şeydi; sıradan insanlar bunu kıyamet alametlerinden biri olarak yorumlayabilirdi. Daha az dar görüşlü bir yazar, İbrahim Hakkı Paşa'nın, nargilesini Tepebaşı ve Taksim'deki halka açık yerlerde içme alışkanlığıyla ilk modern sadrazam olduğunu söyleyerek, ancak II. Meşrutiyet döneminde geçerlilik kazanabilen gece hayatını bir modernlik görüntüsü olarak yorumlamaktaydı. İbrahim Hakkı Paşa bu konuda açıklama yapması istendiğinde, kişiliğinin güçlü bir boyutunu gösteren bir tavırla, buna hakkı olduğunu belirtip kendisini savunmuştu. Bir sadrazam olarak "uygunsuz yerlerde" görülmesine ilişkin şikâyetlerle karşılaştığında, özgür bir insan olduğunu, görevlerini yerine getirdikten sonra istediği yere gidebileceğini söylüyor ve böyle yap-

97 Uşaklıgil (1965, s. 170).

98 İnal (1964-65, s. 1783-84).

maya da devam ediyordu.[99] Öyle görünüyor ki, muhafazakâr Osmanlıları hayrete düşüren şey -o günün Avrupalı devlet adamları için alışılmadık bir özellik olmayan- belirli bir kaygısızlık, bir *bon vivant* (keyfine düşkünlük) havasıydı.[100]

Daha önce yapamayışının nedeni ne olursa olsun, İbrahim Hakkı Paşa, II. Meşrutiyet'in ilanından kısa bir süre sonra, önce Maarif ve ardından Dahiliye Nazırlığı mevkilerine yükseldi.[101] Yüksek mevkilere gelmeyi başaran birçok diğer insan gibi, artık o da eskisi kadar başarılı değildi. Dahiliye Nazırı olarak görev yaptığı dönem, Abdülhamid'in, memur kadrolarına doldurmuş olduğu işe yaramaz ve istenmeyen tipleri idareden uzaklaştırmak için girişilen tensikatla gölgelendi.[102] Basının ve tensikat mağdurlarının saldırıları üzerine, Aralık 1908'de görevden alındı ve sefir olarak Roma'ya gönderildi.[103] Aralık 1909'da vezir rütbesiyle İstanbul'a geri çağrıldı ve sadrazamlığa getirildi.[104] Bu atama konusundaki yorumlardan biri, İttihat ve Terakki Cemiyeti mensubu olmamasına karşın, Abdülhamid döneminden kalma nazır tiplerini daha genç bir kuşakla değiştirmek amacıyla seçildiği yönündedir.[105] Oysa Çerkez kökenli annesi, imparatorluğun mezar kazıcılarından biri olmaması için, bu mevkii kabul etmemesi öğüdünde bulunmuştu.[106]

---

99 A.A.A., "İbrahim Hakkı Paşa" maddesi, *İA*, V, s. 893; İnal (1964-65, s. 1784-88).

100 Örneğin, İbrahim Hakkı Paşa, sadrazam almasından birkaç ay sanra Avrupa'da bir tatile çıktı. Avrupalı bir devlet adamının aynı şeyi yapabileceğini kabul edenler de dahil olmak üzere, birçok kimse bu davranışı eleştirdi; İnal (1964-65, s. 1769-70).

101 Çankaya (1968-71, III, s. 104). İngiliz ve Alman büyükelçileri aynı sıralarda İbrahim Hakkı Paşa hakkında alumlu raporlar vermişlerdi: PRO, FO371/548, dasya 29385 (gizli baskı no: 8982), "1906 Genel Türkiye Raparu", s. 31; PAAA (Bann), Türkei 161, Bd. 2, Mareşal van Bieberstein'ın "Yeni Türk hükümeti üzerine" gärüşü, 13 Ağustas 1908 (T139, mf. 394), İbrahim Hakkı Paşa'yı çarpıcı bir seçim alarak nitelendiriyordu. Mareşal raparunda Gabriel Naradunğiyan'ı hilekâr bir avukat (*Rabulist*) alarak tanımlıyor ve anu yiyicilikle (*allerlei unsaubere Geschafte*) suçluyardu.

102 Findley (1980, s. 296-98).

103 PRO, FO371/561/44441, Lowther'dan Grey'e, 15 Aralık 1908; PAAA (Bann), Türkei 162, Bd. 7, İstanbul'daki Mareşal'den 8 ve 12 Aralık 1908 (T139, mf. 395) tarihli telgraflar. Hariciye Nazırı Ahmed Tevfik Paşa'dan öğrendiği bilgilere dayanarak Mareşal, Sadrazam Kâmil Paşa'nın bu sefareti en sert muhalifi İbrahim Hakkı Paşa'yı kabine dışında tutmak için kullandığını bildiriyordu. İbrahim Hakkı Paşa kendisine çak sert saldırılar yönelten Kâmil Paşa yanlısı *Yeni Gazete*'ye dava açmıştı.

104 PAAA (Bonn), Türkei 161, Bd. 3, Mareşal'in 29 Aralık 1909 tarihli telgrafı.

105 A.A.A., "İbrahim Hakkı Paşa" maddesi, *İA*, V, s. 893-94.

106 Leyla Çambel'in 22 Nisan ve 9 Ağustas 1987 tarihli mektupları.

Günümüzde genel kabul görmeyecek bir değerlendirmeyi dile getiren bir biyografi yazarı, İbrahim Hakkı Paşa'nın Tanzimat'tan beri sadrazamlık yapanlar arasında "yenilik ve ilerlemenin ilk özgür düşünceli yandaşı" olduğunu ileri sürmektedir. Bu anlatıma göre, İbrahim Hakkı Paşa özgürlük ve meşrutiyetçiliğin ne olduğunu anlayan, asla önyargılara yenik düşmemesiyle seleflerinden ayrılan çekici bir kişilikti. Basın özgürlüğüne saygısı, kabine arkadaşlarına karikatürize edilmekten gına gelirken, "Karikatürüm gerçekten çok güzel; böylesine güzel şeyleri yasaklayamam" diyebilecek kadar büyüktü.[107] İbrahim Hakkı Paşa, padişahın eski tip bir sadrazamı tercih edebileceği sarayda bile iyi bir izlenim yarattı ve teveccüh kazandı.[108]

İbrahim Hakkı Paşa'nın sadrazamlığı tümüyle başarısız değildi. İtalya'dan dönüşünde -büyük ölçüde öğrencilerin düzenlediği- gürültülü karşılama töreninde,[109] sadrazam olarak "adil ve ihsan" ilkelerine uyacağını ilan etti. Tek başına, böyle bir sloganı açıklama düşüncesi bile, sadrazamlığın idari olmaktan çok, siyasi bir makama dönüşmekte olduğunun farkına vardığını ve Avrupai tarzda bir siyasetçi olarak çalışma niyetini ortaya koymaktadır. Mülkiye Mektebi'nden gelme ilk sadrazam olarak kurduğu on üç kişilik kabinede kendisiyle birlikte beş Mülkiye mezunu yer almaktaydı; kesinlikle eski okul bağlarının bir örneği olan bu durum, okulun idareye insan gücü yetiştirmedeki rolü göz önüne alındığında, o dönemde hiç de kötü bir şey değildi.[110] İbrahim Hakkı Paşa, hükümet programını Meclis-i Mebusan'a sunuşundaki belagatiyle, 34'e karşı 187 oyla güvenoyu aldı. Daha sonra Yemen'deki huzursuzlukları gidermeye ve devlet kuruluşlarında reforma ve yeniden düzenlemeye yönelik kararlı bir çabaya girişti.[111]

Gelgelelim, Libya'ya yönelik İtalyan saldırısı ve Trablusgarp Savaşı çok geçmeden başarıları gölgeledi. İbrahim Hakkı Paşa, sadrazamlığa Roma sefirliğinden geldiği, İstanbul'daki İtalyan elçisiyle dostluk ilişkilerini sür-

---

107 A.A.A., "İbrahim Hakkı Paşa" maddesi, *İA*, V, s. 894.

108 Uşaklıgil (1965, s. 171).

109 A.A.A., "İbrahim Hakkı Paşa" maddesi, *İA*, V, s. 893; *Mülkiye*, no: 12, 1 Ocak 1325/1910, s. 1 (sonda mezunlardan haberlerin yer aldığı ve ayrı olarak numaralanmış sayfalar).

110 Çankaya (1968-71, III, s. 107); *Mülkiye*, no.12, 1 Ocak 1325/1910, s. 1 (sonda ayrı numaralanmış sayfalar). İbrahim Hakkı Paşa, muhtemelen, Mülkiye'ye gidebilecek *kadar genç* olan ilk sadrazamdı.

111 Uşaklıgil (1965, s. 169); A.A.A., "İbrahim Hakkı Paşa" maddesi, *İA*, V, s. 893. Karş. Findley (1980, 7. Bölüm, çeşitli yerlerde); II. Meşrutiyet dönemindeki idari düzenlemeler üzerine (burada kullanılan kaynaklarda İbrahim Hakkı Paşa'dan çok az söz edilmektedir, ama reformlar onun bakış açısına denk düşmektedir).

dürdüğü ve saldırı sırasında Hariciye Nazırı vekili olduğu için, bu olayda aldatılmış olduğu gerekçesiyle ağır saldırılara hedef oldu.[112] Göreve gelirken taşıdığı iyimserlik -ileride devletler hukuku konusundaki düşüncelerine baktığımızda daha iyi anlaşılacak bir hayal kırıklığı içinde- darmadağın oldu ve 10 Eylül 1911'de istifa etti. Hiç kuşkusuz annesinin sadrazamlığı kabul etmemesi konusundaki öğüdünü hatırlayarak, kânunşinas bir kişi olarak, sahip olduğu şöhretin büsbütün dokunaklı kıldığı resmi kulluk geleneğine bir göndermeyle, kederini şöyle ifade ediyordu: "Eski zamanlarda benim vaziyetime düşen sadrazamların kafasını padişahlar binek taşında kestirirlerdi."[113]

Bunu siyasal gözden düşme dönemi izledi. Derken Ocak 1913'te, Bâb-ı Âli'ye yönelik cüretkâr baskının ardından İttihat ve Terakki Cemiyeti önderlerinin sadrazamlığa dönmesi yönündeki dayatmasıyla karşılaştı, ama bunu reddetti.[114] Bununla birlikte, başta Bağdat demiryolu projesiyle ilgili pürüzler olmak üzere, çeşitli sorunları çözmek için Londra'ya gitme görevini üstlendi. Başarılı bir sonuç alarak, I. Dünya Savaşı'nın patladığı sırada İstanbul'a döndü. Ardından Berlin sefirliğine atandı. Bu görevi sırasında, Bolşevik yönetiminin Rusya'yı I. Dünya Savaşı'ndan çekmesini ve Kars, Ardahan ve Batum'u Osmanlılara geri vermesini öngören Brest-Litovsk Antlaşması'nı sonuçlandırmak üzere Troçki'yle yapılan görüşmeleri yürüttü.

Böylece 1918'de Berlin'de ölmeden önce kısmen de olsa itibarını geri kazandı.[115] Haliyle, Berlin'de bulunduğu dönemde boş zamanlarını tiyatroya giderek değerlendirme keyfinden geri kalmadı. Özellikle Wagner operalarına çok düşkün olan İbrahim Hakkı Paşa, şen bir ev sahibi olarak kalabalık konuklarına eğlenceli saatler yaşatıyor ve onları tiyatrodan sonra gece yemeklerine davet ediyordu.[116]

İbrahim Hakkı Paşa'nın meslek yaşamına ilişkin bir tartışma onun nasıl bir insan olduğuna dair çok şey anlatmış bulunuyor, ama asıl uğraşının yazarlık olmamasına karşın, yazdığı eserler daha başka veriler sunmaktadır. Eserlerinin en iyileri hukuk kitaplarıdır. Daha kesin bir ifadeyle belirtmek

112 Öylesine aldanmıştı ki, iki devlet arasında iyi ilişkiler kurulmasını sağladığını düşünüyordu. Uşaklıgil (1965, s. 274-77); İnal (1964-65, s. 1771-81); Çankaya (1968-71, III, s. 112-15).

113 İnal (1964-65, s. 1085, 1771-76).

114 Leyla Çambel'in ilk elden gözlemlerini ve anne babasının sözlerini aktaran 9 Ağustos 1987 tarihli mektubu.

115 A.A.A., "İbrahim Hakkı Paşa" maddesi, *İA*, V, s. 894; İnal (1964-65, s. 1792-93).

116 Uşaklıgil (1965, s. 405); Leyla Çambel'in Ağustos 1987 tarihli mektupları.

gerekirse, kendi eğitiminden ve kaynaklardan edindiği Fransız hukuk araştırmaları düzenlemesi çerçevesinde, bu eserler bireyleri ilgilendiren özel hukukun tersine, devleti ilgilendiren kamu hukuku alanına girmektedir.

Fransız geleneğinde kamu hukuku iki dala ayrılır: Devletler arasındaki ilişkileri ele alan dış kamu hukuku (devletler hukuku ya da uluslararası hukuk) ile devlet ve birey arasındaki ilişkileri ele alan iç kamu hukuku. İç kamu hukuku, anayasa, idare ve ceza hukuku dallarını kapsar; ceza hukuku birçok yönden özel hukuk alanıyla da ilgilidir, ama ele aldığı suçların yönetilenlere karşı olduğu kadar devlete karşı işlenmiş olması anlamında kamu alanı içinde sayılır.[117]

Osmanlı hükümeti için devletler hukuku müşavirliği ve Hukuk Mektebi'nde öğretim üyeliği yapmış bir kişi olarak, İbrahim Hakkı Paşa'nın yayımlanmış hukuk çalışmaları belirgin bir biçimde kamu hukukunun devletçe yönlendirilen alanlarıyla, daha doğrusu Abdülhamid döneminde tartışılmasına izin verilen alanlarıyla ilgilidir. Yani kamu hukuku ile özel hukuk arasındaki sınırda yer alan ceza hukuku ve Abdülhamid döneminde tehlikeli bir alan olan anayasa hukuku üzerinde durmamış, yazılarında yalnız idare hukukunu ve devletler hukukunu konu almıştır. İbrahim Hakkı Paşa'nın devletler hukuku alanındaki tecrübesi göz önüne alındığında, idare hukukuna ilişkin yayımlanmış eserlerinin daha fazla olması paradoksal bir durumdur. Bu dengesizliğin, resmi uğraşlarının bir sonucu olduğu söylenebilir. Bununla birlikte söyleyebileceği şeylerin olduğu her konuyu kapsamasa bile, İbrahim Hakkı Paşa'nın hukuk alanındaki yayımlanmış çalışmaları zihinsel dünyasına ilişkin önemli ipuçları vermektedir.

Devletler hukuku üzerine en az dört kitap[118] İbrahim Hakkı Paşa'nın adını taşımaktadır; aslında bunlardan biri, ders notlarından yola çıkan eski

117 René David ve Henry P. de Vries, *The French Legal System: An Intraductian ta Civil Law Systems*, New Yark, 1958, s. 56-59; Rabert Beudant ve Paul Lerebaurs-Pigeannière, *Caurs de drait civil français*, Paris, 1934, I, s. 42-47 (tanımlamalar); İbrahim Hakkı, *Mukaddime-i İlm-i Hukuk*, İstanbul, 13119/1901-1902, s. 27; a.y., *Hukuk-ı İdare*, İstanbul, 1312/1894-1895, I, s. 6; a.y., *Medhâl-i Hukuk-ı Beyneldüvel*, İstanbul, 1303/1885-1886, s. 7. Bu kanuyu kafamda açmama yardım eden Ohia Eyalet Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden Michael Kindred'e şükran barçluyum.

118 İbrahim Hakkı, *Tarih-i Hukuk-ı Beyneldüvel*, İstanbul, 1303/1885-1886 (göremedim); a.y., *Medhal-i Hukuk-ı Beyneldüvel*, İstanbul, 1303/1885-1886 (ileride *MHBD* olarak geçecek); a.y., *Hukuk-ı Düvel*, İstanbul, 1320/1902-1903 (göremedim); a.y., *Medhâl-i Hukuk-ı Düvel*, İstanbul, 1327/1909 (ileride *MHD* alarak geçecek), önsözün altında bu kitabı ders natlarından hazırladığını söyleyen İzmirli İsmail İrfan'ın imzası var. İbrahim Hakkı Paşa'nın yayımladığı eserlerin tam listesi Çankaya'nın kitabında yer alıyar (1968-71, III, s. 119-20); karş., Karatay, *Türkçe Basmalar Katalağu*, I, 260.

bir öğrencisi tarafından yayımlanmıştır. İbrahim Hakkı Paşa, dönemin, devletler hukukunun evrimini tarihsel-felsefi açıdan ortaya koyma yönündeki yaygın eğilimini yansıtan[119] bu eserlerinde, ilk başvurduğu kaynakları idare hukukuna ilişkin eserlerindeki kadar açıkça belirtmez. Ama bu alanda kendisinden önceki Türkçe eserlerin yetersizliğini de vurgular.[120] Büyük bir bölümünü muhtemelen başka yazarlar aracılığıyla öğrenmiş olsa da, öğrencilerine devletler hukuku alanında Grotius, Pufendorf, Wolff, Montesquieu, Abbé de Saint Pierre, Vattel ve Bentham gibi çok sayıda önemli adı tanıtır.[121]

İbrahim Hakkı Paşa tarihsel-felsefi yaklaşıma uygun olarak, devletler hukukunu tanımlama, sürekli barışın gerekleri konusunda çeşitli kişilerin (Fransa Kralı IV. Henri, Abbé de Saint-Pierre, Jeremy Bentham ve Immanuel Kant) görüşlerini inceleme, barış ve savaş hukukundaki son gelişmeleri özetleme, bir diplomasi tarihçisinin bakış açısıyla Avrupa ve Osmanlı İm-

---

Bunlar arasında devletler hukuku ya da en azından Osmanlı İmparatarluğu'nun uluslararası taahhütleri kanusundaki temel sarunlara ilişkin başlıklar açısından düzenlenmiş bir araştırmayı içermesi muhtemel tek eser, inceleme fırsatını bulamadığım *Hukuk-ı Düvel* alabilir. Öteki eserlerde İbrahim Hakkı Paşa bu taahhütleri, kapsam bütünlüğüne dikkat etmeksizin kranolajik alarak ele almaktadır.

119 René David ve John E. C. Brierley, *Major Legal Systems in the World Today*, Landra, 1978, s. 4.

120 İbrahim Hakkı, *MHBD*, s. 3: Devletler hukuku kanusunda Osmanlıca yayımlanan daha önceki çalışmalar hem sayıca çak az, hem de eksikti. İbrahim Hakkı Paşa, Rifat Bey'in P. Pradier-Fadéré'nin bir hukuk kitabının çevirisinden, Ottakar Schlechta-Wssehrd'in eserinin *Hukuk-ı Milel* başlığıyla yayımlanan bir Osmanlıca çevirisinden, Hasan Fehmi Paşa'nın *Telhis-i Hukuk-ı Düvel*'inden, Said'in *Hukuk-ı Düvel*'inden (karş. Karatay, Türkçe Basmalar Kataloğu, II, s. 706) ve birkaç küçük eserden säz etmekteydi. Paul-Lauis-Ernest Pradier-Fodéré devletler hukuku üzerine çeşitli eserler yazmıştı; bunlardan en önemlisi *Traité de droit international public européen et américain, suivant les progrés de la science et de la pratique contemporaine*'dir (9 cilt, Paris, 1885-1906). Rifat'ın çevirisine esas aluşturan eseri muhtemelen *Cours de droit diplomatique à l'usage des agents politiques du Ministère des Affaires étrangères des États européens et américains*'tir (2 cilt, Paris, 1881); bkz. *Catalogue général des livres imprimés de la Bibliothèque Nationale*, Paris, 1937, CXLII, sütun 277-80. Ottakar Maria van Schlechta-Wssehrd'in *Kitâb-ı Hukuk-ı Milel*'i (Viyana, 1847) barış hukuku üzerine isimsiz bir Almanca eserin çevirisiydi; bkz. "Die ersten arientalischen Druckwerke der k. k. Haf- und Staatsdruckerei in Wien", *Zeitschrift der deutschen Morgenlandischen Gesselschaft*, I (1847), s. 367-68. Bu kitap 1295/1878'de İstanbul'da yeniden basıldı; bkz. Karatay, *Türkçe Basmalar Kataloğu*, II, s. 726.

121 Karş., Ernst Reibstein, *Völkerrecht: Eine Geschichte seiner Ideen in Lehre und Praxis*, Münih, 1957-63, I, s. 333-61, 488-95, 502-508, 528-34, 553-609; II, s. 20-30, 153-63).

paratorluğu'nun uluslararası ilişkilerini gözden geçirme gibi sorunlara ağırlık verir.[122] Bu arada, Avrupalıların köle ticaretini denetim altına alma çabaları, kapitülasyonlar ve Avrupa uluslararası sisteminin, sonunda Japonya'yı da içine alacak biçimde, adım adım genişlemesi gibi Osmanlıları ilgilendirecek bazı konulara da girer.[123] Eserlerinde eksik olan şey, devletler hukukunun, Osmanlı İmparatorluğu'yla ilişkisi çerçevesinde konulara göre düzenlenmiş kapsamlı bir incelemesidir.[124] İbrahim Hakkı Paşa, belki de böyle bir eser vermek istemiş, ama hiçbir zaman buna fırsat bulamamıştı.

Bunun tersine, idare hukuku üzerine olan eseri, kamu maliyesine ilişkin çalışmasıyla birlikte kapsamlı bir bilimsel inceleme niteliğini taşır.[125] Konunun ele alınışı, burada da Fransız tarzındadır. Fransız düşüncesinde, devlet kuruluşları ile özel kişiler arasındaki davalar idare hukukunun yalnızca bir yönünü, yani idari uyuşmazlıkları (*contentieux administratif*) oluşturur. Konunun bütüncül kapsamı çok daha büyüktür; kanun ve nizamnamede tanımlandığı şekliyle, devletin yapısı ve işleyişiyle ilgili bütün yönleri içerir. Böyle algılandığında, ABD düşüncesinde siyaset bilimi içinde sayılan alanın bir bölümü, kamu idaresi içinde sayılan alanın büyük bölümü idare hukuku kapsamına girer. Kanun ve nizamnamelerin henüz sistematik bir tarzda yayınlanmadığı ve karşılaştırma yapılabilecek Türkçe bir kitap bulunmadığı bir dönemde böyle bir yaklaşım, muhtemelen ancak İbrahim Hakkı Paşa'nın konumundaki bir görevlinin ortaya koyabileceği olağanüstü önemde bir katkıydı.[126]

---

122 Bu konulardan yalnız sonuncusu *MHBD*'de yer almaktadır; diplomatik-tarihsel değerlendirmeler *MHD*'dedir.

123 Köle ticareti üzerine, *MHBD*, s. 82-84; *MHD*, s. 148-52. Kapitülasyonlar üzerine, *MHD*, s. 102-12. Avrupa uluslararası sistemi üzerine, *MHD* (Osmanlı İmparatorluğu'nun 1856 Paris Antlaşması'yla Avrupa ittifakına dahil oluşuna değinmemektedir; karş., Hurewitz [1975-, I, s. 319-22]).

124 Bu, en azından, inceleme fırsatı bulabildiğim iki uluslararası hukuk kitabı için geçerlidir. Diğer ikisinin hem başlığı, hem boyutları onlar için de aynı şeyin söylenebileceğini düşündürmektedir.

125 İbrahim Hakkı, *Hukuk-ı İdare*; a.y., *Usul-i Maliye*, İstanbul, 1315/1897-1898.

126 Kanun ve nizamnamelerin düzensiz yayınlanması hakkında bkz. Heidborn (1908-12, I, s. 102-104). Heidborn'un yapıtı, tamamlanmamış olmakla birlikte, kara Avrupası bağlamında Osmanlı idare hukuku üzerine mükemmel bir elkitabıdır. Heidborn anlaşıldığı kadarıyla İbrahim Hakkı Paşa'nın kitabından habersizdi. Ama iki yazarın eserleri arasında ortak pek çok nokta vardır; aradaki tek fark İbrahim Hakkı Paşa'nın kitabının -herhalde Abdülhamid döneminin basın kısıtlamaları altında yayımlamış olması nedeniyle- Heidborn'un eleştirel boyutundan yoksun olmasıdır. (Heidborn'un kim olduğunu ve uzmanlığını nasıl elde ettiğini öğrenemedim. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu hizmetinde bir memur olabileceği düşüncesindeyim. Eseriyle ilgi-

İbrahim Hakkı Paşa, temel esin kaynağının Anselme Batbie'nin idare hukukuna ilişkin bilimsel çalışması olduğunu belirtmekle birlikte, kitabın düzenlenmesinde 19. yüzyıl ortalarının bir başka Fransız yazarı Jules Mallein'i izlemeyi yeğler. Sonuçta ortaya beş bölümlük bir inceleme çıkar. İlk bölümde idari örgütlenmeyi açıklar. Sonraki üç bölümde, idareye emanet edilen çeşitli "yararlar"ı (menâfi) ele alır; bunlar "manevi" yararlar, "maddi" yararlar ve her iki kategorinin de yer aldığı "muhtelit" yararlardır. Beşinci ve son bölümde, idarenin çeşitli sorumluluklarını yerine getirmede kullandığı araçları (vesâit-i icrâiye) konu alır.[127]

Bu sınıflandırmanın yararları ne olursa olsun, konunun düzenlenişi noktasında Avrupalı yazarlar arasında da görüş birliği olmadığına işaret eden İbrahim Hakkı Paşa, bunu Osmanlı devletinin yürüttüğü işlere ilişkin kapsamlı bir incelemenin temeli olarak kullanır. Birinci bölümde, merkezi ve yerel idareyi, kolluk örgütünü, resmi mülki personel sistemini ve idare mahkemelerini inceler. Metinde baştan sona ilgili kanun ve nizamnameler ele alınır. İbrahim Hakkı Paşa, uygun yerlerde daha önceki Osmanlı uygulamalarına ilişkin tarihsel tartışmalara yer verir ve "Amerika Memâlik-i Müttehidesi"ne varıncaya kadar başka ülkelerdeki uygulamalara ilişkin yorumlar yapar. Değerlendirmelerinden bazılarının sonraki idari reformlarla görünür bağlantıları vardır. Fransız *département*'larına verilen tüzel kişiliği (şahs-ı manevi), her *département* idaresinde bulunan uzlaştırma organlarını ve *département*'ların ek vergiler koyarak gelir sağlama yetkisini vurgulaması, 1913 tarihli Osmanlı taşra idaresi kanununun önceki kanunlardan ayrıldığı yönleri işaret etmektedir. Fransız *département*'larının büyüklük ve önem bakımından Osmanlı "liva"larına çok daha fazla

li o döneme ait iki değerlendirme buldum, ama ikisi de bu noktada bilgi vermemektedir: *Journal of Political Economy*, XXI [1913], 274-75 [imzasız]; *Zeitschrift für Volkerrecht und Bundesstaatsrecht*, III [1908-09], 206-207 [Josef Köhler imzalı].

127 İbrahim Hakkı, *Hukuk-ı İdare*, I, s. 16, yapıtlarını belirtmeksizin -adlarını Arap harfleriyle transkribe ettiği- Batbie ve Jules Mallein'den söz etmektedir. Anselme Batbie başka kitapların yanı sıra Paris'te yedi cilt (1868) ve daha sonra dokuz cilt (1885-1894) olarak basılan *Traité théorique et pratique du droit public et administratif*'in yazarıdır; bkz. *Catalogue général des livres imprimés de la Bibliothèque Nationale*, Paris, 1901, VIII, sütun 689-98. Jules Mallein'in değinilen yapıtı ise *Considérations sur l'enseignment du droit administratif*'tir (Paris, 1857, özellikle s. 203-207; metinde belirtildiği gibi, beş bölüm halinde düşünülmüş bir idare hukuku planı). Mallein'in kitabını belirlememi ve bulmamı sağlayan Hourani'ye minnettarım. İbrahim Hakkı Paşa'nın idare hukukuna ilişkin eseri hakkında yakınlarda yapılmış bir çalışma için bkz. Tekin Akıllıoğlu, "'Hukuk-ı İdare Üzerine", *Amme İdaresi Dergisi*, XVI (1983), s. 56-69.

benzediğine ilişkin gözlemi, yerel idarenin Türkiye Cumhuriyeti dönemindeki yeniden yapılanmasını haber verir gibidir.[128]

İbrahim Hakkı Paşa, idarenin denetim ya da nüfuz alanına giren farklı "yararlar"ı incelerken, yapıtının ikinci bölümünü "manevi", yani soyut yararlara ayırır: Din, basın ve -antik eserler ve kütüphaneler gibi konuları da kapsayan- eğitim. Üçüncü bölümde "maddi" yararlar başlığı altında, gayrimenkullere, doğal kaynaklara ve bayındırlık işlerine ilişkin hukuki ve idari rejim ile devletin istimlak hakkı üzerinde durur. "Muhtelit" yararlar başlığını taşıyan dördüncü bölümde, işyerlerine ve meslek sahiplerine ruhsat verilmesi, devletin patent ve ticari marka tescili gibi yollarla imalatı geliştirmesi, hayır kurumları ve yetimlere ait mülkler gibi konuları ele alır.

Devletin sorumluluklarını yerine getirme araçlarına ilişkin beşinci bölümde, bu araçların askeri ve mali olmak üzere iki tür olduğunu açıklayan bir girişle işe başlar. Ama mali araçları anlamanın, maliye kuramını ve uygulamalarını tartışmayı gerektirmesi nedeniyle, bu konuyu ayrı bir çalışmaya bırakmanın daha uygun olacağı belirtir. Bu yüzden, İbrahim Hakkı Paşa, idare hukukuyla ilgili kitabının beşinci bölümünde, yalnızca asker toplama ve taşıma konularını ele alır.[129] "Mali sistem"le ilgili değerlendirmesi, daha sonra çıkan *Usul-i Maliye* adlı ayrı bir kitapta yer alır; bu kitabın önsözünde Paul Leroy-Beaulieu'nün bir yapıtını (kuşkusuz *Traité de la science des finances*) kaynak aldığını belirtir. Aslında kitap, Leroy-Beaulieu'nün yapıtının ilk cildinin konusunu oluşturan kamu gelirlerini ele alır, ikinci cildindeki bütçe ve kamu borçları konularına ise hiç değinmez.[130]

İbrahim Hakkı Paşa'nın, birinci bölümde idare hukukunu tartışırken işaret ettiği nispi yarar kavramı, ikinci bölümden beşinci bölüme kadar karşımıza çıkmaya devam eder. Örneğin, hayır kurumlarına ilişkin değerlen-

---

128 İbrahim Hakkı, *Hukuk-ı İdare*, s. 132-33; a.y., *Usul-i Maliye*, s. 34; karş. Findley (1986b, s. 3-29).

129 İbrahim Hakkı Paşa'nın eserini düzenlenmesine ilişkin açıklamasını kabul etsek bile, hükümetin mali alan dışındaki "vesâit-i icra"sının eksik bir listesi gibi görünmektedir. *Hukuk-ı İdare*'nin bu son bölümü, fazladan bir kategoriyi ele alıyor gibidir. Sözgelimi kalluk kuvveti birinci bölümde ele alınmıştır.

130 Paul Leroy-Beaulieu, *Traité de la science des finances*, 8. b., 2 cilt, Paris, 1912. İbrahim Hakkı, *Usul-i Maliye*, s. 4-6, "dilimizde maliye hakkında kapsamlı bir çalışma yoktur" demekle birlikte, kanunun genişliğini gösterdiğini ima ettiği Nail ile Rakım'ın *Hayat-ı Düvel*'ini (İstanbul, 1306/1888-1889, 501 sayfa) ve Süleyman Sudî'nin tamamlanmamış olarak kaldığını söylediği *Defter-i Muktesit*'ini (3 cilt, İstanbul, 1306-1307/1888-1890) belirtmektedir. Bunların ikisi de İbrahim Hakkı Paşa'nın 64 sayfalık kitabından çok daha geniştir; Leroy-Beaulieu'nün iki ciltlik yapıtı yaklaşık 1.800 sayfayı kapsamaktadır.

dirmede, Fransa, İngiltere ve İspanya'daki hayır kurumlarıyla ilgili yorumlar yer alır.[131] Maliyeye ilişkin değerlendirmede nispi yarar kavramı, sabit oranlı vergiler karşısında artan oranlı vergilerin, dolaylı vergiler karşısında dolaysız vergilerin taşıdığı görece üstünlükler hakkında Leroy-Beaulieu, Léon Say ve özellikle Adam Smith'in düşüncelerinin kuramsal bir tartışmasına doğru genişler.[132]

İbrahim Hakkı Paşa'nın hukuki eserlerini genel olarak incelerken ve bunların önemini özetlemeye girişirken hata bulmakta güçlük çekmeyiz; bununla birlikte söz konusu kusurlar birçok bakımdan yeni bir düşün alanına giden yolu belirlemeye çalışan bir öncünün eksiklikleridir. İncelemenin büyük bölümü son derece soyuttur. Sözgelimi, mali idareyle ilgili eserinde, bir dizi iktisatçının kuramlarını sorgular, ama Osmanlı vergilerinin matrahlandırılması ve toplanması sorunlarına değinmek şöyle dursun, adlarını bile ender olarak verir. İdare hukukuna ilişkin kitabı dışındaki bütün eserleri baştan savma ya da eksiktir; maliyeyi, bütçeyle değil, vergilendirmeyle ilişkisi çerçevesinde ele alır; öne çıkan özelliklerin genel bir incelemesine girişmeksizin, imparatorluğun çeşitli uluslararası yükümlülüklerini yalnızca belirtmekle yetinir. İbrahim Hakkı Paşa'nın eserleri, mutlaka daha iyi ya da daha eksiksiz olabilirdi. Osmanlı idaresinin gerçekleriyle ilgili betimlemeleri de, zaman zaman son derece iyimserdir; örneğin, yeni personel idaresi sistemiyle kayırmacılığın bertaraf edildiğini anlatır.[133] Bununla birlikte, İbrahim Hakkı Paşa'nın Abdülhamid döneminin sansür ortamında yazmış olduğunu unutmamak gerekir. Osmanlı anayasasının evrimine, 1876'da yürürlüğe giren Kanun-ı Esasi'ye değinmeksizin imada bulunduğunda ya da hükümetin basın üzerindeki geniş denetiminden olağan ya da doğalmış gibi bahsettiğinde, öğrencileri onun ne demek istediğini anlamış olmalıdır.[134] Yoksa bütün bunları o günlerde söylediği halde, bir hoca olarak böylesine sevilmesine ya da sadrazam olmasına inanmak çok güçtür.

Öyleyse İbrahim Hakkı Paşa'nın eserlerini değerlendirmek için, belirli bir ölçüye kadar satır aralarını da okumak gerekir. Bu düşünceyle eserlere

---

131 İbrahim Hakkı, *Hukuk-ı İdare*, II, 184-88.

132 a.y., *Usul-i Maliye*, s. 29, 35-57 ve çeşitli yerlerde.

133 a.y., *Hukuk-ı İdare*, I, s. 210.

134 *a.g.e.*, I, s. 8, 341, 348. İstanbul Üniversitesi'nde devletler hukuku profesörü olan Cemil Bilsel, öğrencilerine, padişahın iki hafiyesinin sürekli İbrahim Hakkı Paşa'nın "padişahça onaylanmayan bir hâlet-i ruhiyenin hüküm sürdüğü" derslerine girdiğini anlatırdı (Leyla Çambel'in hatıraları, 22 Nisan 1987 tarihli mektup).

yaklaşan okurun gözünde çeşitli gerçekler canlanır. Bunlardan biri, Abdülhamid dönemi "düzen"ine uyum sağlamadaki belirgin yeteneğine karşın, İbrahim Hakkı Paşa'nın -son dönem "modernist" Osmanlı aydın tabakasının temel özelliği olan- 19. yüzyıl siyasi liberalizmini özümsemiş olduğudur. İbrahim Hakkı Paşa güçler ayrılığı,[135] yargının bağımsızlığı,[136] vicdan ve eğitim özgürlüğü gibi temel özgürlükleri savunmuş ve açık seçik izah etmişti.[137] Öğrencilerine, kanuna aykırı gözetim altına alma, konut dokunulmazlığı[138] ya da devletin, kaynakları kendi yurttaşları kadar verimli kullanamayacakları anlayışına dayalı serbest teşebbüs kavramını[139] anlatıyordu. İtalya'nın Libya'ya saldırmasından başlayarak yaşadığı tecrübeler, sık sık vurguladığı bir başka nokta olan uluslararası hukuk düzenine inancını[140] sarsmış olsa bile, dönemin Osmanlı çevresinde epey geçerli ve en "ileri" siyasal düşünceler olan bu kavramlara inancının tam olduğu izlenimini veriyordu.

Bazı ifadeleri İbrahim Hakkı Paşa'nın belirli bir dini anlayışı olduğunu göstermektedir; ama tam riayetkâr bir Müslüman değildi.[141] Kitapları son derece laik bir bakış açısına sahip olduğunu ortaya koymaktadır. İslam hukukuna (fıkıh) ve bu hukukun Kuran ve hadislerdeki temellerine ilişkin özlü açıklamalar getirdiğinde hiçbir sofunun karşı çıkamayacağı kadar konuya hâkimdi.[142] Yine de, Jeremy Bentham ve Adam Smith gibi kişileri, öteden beri Müslüman din alimlerinin tekelinde bulunan bir unvanla "ulema"[143] olarak nitelendirmekten çekinmiyor, laik hukuk araştırmalarını -daha önce işaret ettiğimiz gibi, Müslümanlarca tarihsel olarak yalnız dinsel araştırmalar için kullanılan ve geniş anlamda "bilim"e denk düşen bir terimle- "ilm"[144] olarak anmakta duraksamıyor ve şeriatın, yalnız Müslümanlar için geçerli eşitlik temeli değil, aynı zamanda -kanıtlanması gerçekten güç bir iddiayla- öngördüğü gerekler bakımından, doğal hukukla özdeş olduğunu ileri sürüyordu.[145] İslami geleneğe en soluk kesici değinme-

135 İbrahim Hakkı, *Hukuk-ı İdare*, s. 13, 59.

136 *a.g.e.*, s. 13-14.

137 *a.g.e.*, s. 296, 378.

138 *a.g.e.*, s. 175, 178.

139 İbrahim Hakkı, *Usul-i Maliye*, s. 22.

140 İbrahim Hakkı, *MHBD*, s. 52, 70, 121, 136; a.y., MHD, s. 14.

141 İnal (1964-65, s. 1797-98).

142 İbrahim Hakkı, *Mukaddime-i İlm-i Hukuk*, s. 25-26; karş., a.y., *MHBD*, s. 40-41.

143 Örn., İbrahim Hakkı, *MHBD*, s. 109 (İngiltere "ulema"sından Bentham); a.y., *Usul-i Maliye*, s. 29 ("meşhur ulema"dan Adam Smith ve diğerleri).

144 Örn., *Mukaddime-i İlm-i Hukuk*.

145 İbrahim Hakkı, *MHBD*, s. 27, 34.

lerinden bazıları, İslami din-hukuk düşüncesinden alınma terimleri, uyarlayıcı bir tarzda yeniden kullanmasında görülmektedir. Sözgelimi, yurttaşın ulusal savunmaya katılma yükümlülüğünü, fıkıhta kullanılan biçimiyle, cemaat adına yalnız bazı Müslümanlarca yerine getirilmesi yeterli "farz-ı kifâyet"in karşıt anlamında, her Müslümanca yerine getirilmesi zorunlu "farz-ı ayn" olarak tanımlamaktaydı. Başka bir yerde, umursamazca Fransız devrim savaşlarının bütün Avrupa'yı bir "darü'l-harp" haline getirdiğini ifade etmekteydi. Oysa bu terim, geleneksel şeriat açısından, Müslümanların hüküm sürdüğü toprakların, yani "darü'l-İslam"ın, karşıtı anlamında, gayrimüslimlerin egemen olduğu bütün toprakları belirtir; bu ayrım, bir savaş olsa da, olmasa da her zaman geçerli sayılır.[146]

Bununla birlikte İbrahim Hakkı Paşa'nın liberalizminden ya da laikliğinden söz etmek, onun önemini değerlendirmek için yeterli değildir; daha önemli iki olguya da bakmamız gerekir. Birincisi, düşüncelerinin ya da kavramsal çerçevelerinin birçoğunu başkalarından almış olmakla birlikte, Hakkı Paşa özgün bir düşünürdür. Örneğin, idare hukukuna ilişkin incelemesini tarz bakımından ne kadar Batbie ya da Mallein'e borçlu olursa olsun, bu eserinin özünü, ayrıntılarıyla kavradığı son derece geniş bir konu olan Osmanlı idare sistemi oluşturmaktadır.

İkincisi, İbrahim Hakkı Paşa, Osmanlıların uzun zamandan beri girmek istedikleri düşünsel bir dünyaya açılmada önemli bir rol oynamıştır. 1880'lere gelindiğinde İmparatorluk, Cumhuriyet döneminde de sürecek olan hukuki eklektizm, yani yabancı kanunları olduğu gibi alma sürecine çoktan girmiş bulunuyordu. Bu sürece karşı geliştirilmiş tek seçenek olan Mecelle başlı başına bir yenilikti; bu yenilik, Mecelle'yle, şeriatın medeni hukuka ilişkin hükümlerinin kısmen düzenli bir kanun içinde toplanmasından gelmekteydi.[147] Yabancı bilim adamları için merak konusu olan ve doğrudan etkilediği kesimler için pratik sorunlar yaratan hukuki eklektizm, günümüz dünyasında çok olağandışı bir şey değildir.[148] Gelgelelim, Osmanlılar, dışarıdan aldıkları kanunların kaynağı olan hukuki düşünce çerçevesine ilişkin sistematik bir kavrayıştan yoksundu; 1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu'ndan başlayarak, Osmanlı çevresine birer bomba gibi düşen yeni kanunlarla birlikte beklenmedik patlamaların ortaya çıkmasının nedeni büyük ölçüde buydu. Bu patlamaları bütünüyle ortadan kaldırama-

146 *a.g.e.*, s. 86-87; a.g., *MHD*, s. 123.

147 Ali Himmet Berki, *Açıklamalı Mecelle* (*Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*), İstanbul, 1982; Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", *Tanzimat I*, İstanbul, 1940, s. 139-209; Findley, "Medjelle" maddesi, *EI²*, çıkacak.

148 David ve Brierley, *Major Legal Systems in the World Today*, 69-73.

mış olsa bile, İbrahim Hakkı Paşa'nın, Türk hukukçularının da farkına vardığı en önemli yönü, Avrupa hukuk ilke ve kuramlarını açıklamada ve böylece meslektaşlarının dışarıdan alınmış kanunların düşünce çerçevesini anlamasını sağlamada oynadığı öncü rolde yatmaktaydı.[149] Osmanlıların, Gülhane Hattı'ndan sonra, bu hizmeti yerine getirebilecek birisi için yarım yüzyıl beklemek zorunda kalmış olması bir talihsizlikti; yine de, bunu yapması, İbrahim Hakkı Paşa'nın hukuk eserlerine, mütevazı yönlerinin bazen akla getirdiğinden daha büyük bir önem yüklemektedir.

Bu bakımdan, İbrahim Hakkı Paşa'nın uzun vadede en büyük etkisi hukukçuluğu olmuştur. Hocalık ve hukuk müşavirliğinden sefirliğe ve sadrazamlığa ilerledikçe düşen başarı çizgisi, idari ve siyasi yaşamdaki karmaşıklığın, bu kadar değişken rolleri oynama yeteneğine sahip bir bireye bile güçlük çıkaracak ölçüde büyümekte olduğu gerçeğine işaret etmektedir. İbrahim Hakkı Paşa'nın yaşadığı dönem, insanın üstlenmek zorunda kaldığı bütün rollerde iyi görünmesinin güç olduğu yorucu zamanlardı. Libya'ya yönelik İtalyan saldırısının onun hatası olmadığını söyleyebiliyorsak, Brest-Litovsk'taki Osmanlı kazanımlarının da onun başarısı olmadığını söyleyebiliriz. Eğer İbrahim Hakkı Paşa'nın davranışlarını kıyamet alameti olarak gören -İnal dışında- başka Osmanlılar gerçekten var idiyse, Osmanlı dünyası söz konusu olduğu sürece bunların haklı olduğu söylenebilir. Yine de, onun, düşünce ve eylemleriyle özgün bir kişilik olduğu gerçeği değişmez. 1. Bölüm'de sözü edilen bir kavrama dönersek, kusurları ne olursa olsun, eserleri, çok sık kesintiye uğrayan rasyonel-legalizme doğru yönelişte önemli dönüm noktalarıydı.

SONUÇ: KARŞIT KÜLTÜREL YÖNELİMLER

Bu araştırmanın kapsamında son dönem Osmanlı düşün hayatı tarihini incelemek mümkün değilse de, kültürel ikilikten kaynaklanan olasılıklara gösterilen çeşitli tepkiler kuşkusuz ayırt edilebilir. Aşçı Dede İbrahim Halil'in hatıratı, esasen Mevlevi eğilimlere sahip muhafazakâr bir dervişin düşünce dünyasını, ayrıca, kendisi gibi "keramet bahçesi" zihniyetinin temsilcileri ile şeriatçı Müslümanlar ve laisistler arasında süregiden gerilimlerden bazılarını ortaya koymaktadır. Abdülhak Şinasi Hisar'ın alafranga-şeyhi Ali Nizamî Bey, kültürler arasında kaybolan ve her iki kültürle de verimli bir ilişki kurmaya hazırlıklı olmayanların gerçek hayattakinden daha abartmalı bir örneğini vermektedir. Son olarak, İbrahim Hakkı Paşa, batılılaşma yanlısı memur ve aydınların en dinamik örneklerinden birini, im-

149 Akıllıoğlu, "'Hukuk-ı İdare' Üzerine", s. 57; S. S. Onar'ın *İdare Hukukunun Umumî Esasları*'nın (1. b., 1952) giriş bölümüne gönderme.

paratorluğun hızla sürüklendiği çöküşü önlemede değil, yeni bir bilgi dünyasına girme yolunu açmada ve buna sistematik, bütünsel bir bakışı sunmada başarılı olan bir kişiyi temsil etmektedir.

Bu üç örnek, tarihinin belirli bir noktasında belirli bir toplumu karakterize eden son derece geniş bir kültürel süreklilik içinde kilit noktalarda durmaktadır. İki kültürel dünyanın neredeyse birbiriyle temas etmeksizin bir arada bulunuşu -bir yandan Aşçı Dede'nin Celaleddin Rumî'ye bağlanışı, öte yandan İbrahim Hakkı Paşa'nın Wagner sevgisi-[150] ve bunların arasında kalan Ali Nizamî'nin nafile dünyası, açıkçası, uzun vadede kalıcı bir durum değildi. Aslında bu örneklerin kısaca incelenmesi bile, Aşçı Dede'nin düşünce dünyasının Kuran ve sünnete dayalı İslam'ı güçlendirecek bir çöküşe doğru gittiğini; edebiyatta aynı tipin işlenmeye devam etmesi, yeniden ortaya çıkabildiklerini gösterse bile, Ali Nizamî'lerin ayakta kalamamaya mahkûm olduğunu ve daha parlak bir gelecek hayal eden İbrahim Hakkı Paşa'ların uluslararası hukuk düzenine inanç gibi umutlarının acımasız bir aldanmayla noktalanmasının kısmen bir kader olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla Osmanlı eğitimini karakterize eden tutarsızlık, dönemin kaygıyla yüklü düşün hayatında da kaçınılmaz olarak belirdi ve kendi işleyişi içinde bir çözülmeye varmasına firsat kalmadan imparatorluk çöktü. Daha önce örneği olmayan bir kültürel çoğulculuğu benimsemeksizin ya da kültürel bir devrime gitmeksizin böylesi gerilimleri ve çekişmeleri uzlaştırmak nasıl mümkün olabilirdi?

150 İki kültürel dünyanın tamamen birbirinden kopuk olduğu pek söylenemez. ... Bunu İbrahim Hakkı Paşa'nın ailesinden biliyoruz; babası Remzi hem masan, hem de üfürükçüydü (bkz. 84 no'lu dipnot). Tersine Aşçı Dede, daha önce değinildiği gibi, telgraf, tramvay ve vapurları kullanma açısından asriydi. 6. Bölüm'de dairedeki işlemleri geliştirmeye yönelik önerilerini ele aldığımızda, "keramet bahçesi" zihniyetinde İbrahim Hakkı Paşa'nın akılcılaştırma eğilimine benzer bir şeyler taşıdığı görülecektir.

ALTINCI BÖLÜM

MÜLKİYE MEMURLARI İŞBAŞINDA: DAİRE ORTAMI, İŞ GÖRME USULLERİ, PROFESYONELLİK ANLAYIŞI

Abdülhamid ve II. Meşrutiyet döneminin Osmanlı memurları, birbirine aykırı kültürel yönelimleriyle, mesleğe başlamak için gördükleri eğitimden sonra, önceki yüzyılın kalem kâtiplerinin aşina olduğundan çok daha farklı bir toplumsal gerçeklikler karmaşasının içine düştüler. Önceki bölümlerde hizmet koşullarını değiştiren etkenlerin bazılarından söz etmiştik: merkezi otoritenin yeniden güçlenmesi, idarenin büyümesi ve yeni işlevler edinmesi, eşitlikçilik kavramlarının değişmesi, bir maaş sistemi yaratmaya girişilmesi ve mülkiye memurları için resmi personel politikasının geliştirilmesi. Bu bölümde ve sonraki bölümde, memurların değişen bu ortamda profesyonel olarak nasıl iş gördüklerine bakacağız. Bu bölümde dairelerdeki fiziksel ortamı, daireler içindeki toplumsal etkileşimi ve çalışma tarzlarını inceleyeceğiz. Yeni rol kavramlarının ve yeni bir profesyonellik anlayışının doğup doğmadığına ilişkin kanıtlar arayacağız. Bir sonraki bölümde, memurların meslek hayatı boyunca mülki idarenin örgütsel yapıları içinde nasıl hareket ettiklerini, kanun ve nizamnamelerle belirlenen yeni personel politikasının patrimonyal geleneğinin kişisel bağlılığının yerini ne ölçüde aldığını inceleyeceğiz.

DAİRELER: MEKÂN VE ORTAM

Kalemiyenin koşullarını tartışırken, bir kalemin içini gösteren 18. yüzyıla ait bir gravürle birlikte, bu gravürü açıklamamamıza yardımcı olan

edebi metinleri kullanmıştık. Bu metinlerin 19. yüzyıl ortasında yazılmış olması, kalemiyeden mülkiyeye dönüşümün, dairelerin fiziksel yapısını ya da toplumsal dinamiklerini çabucak değiştirmediğini göstermektedir. Ama zamanla Avrupa tarzı mefruşatın girişi ya da yeni memur rollerinin gelişmesi gibi farklı etkenler gerçekten de değişiklikler yaratmaya başladı. Dairelerin fiziksel durumu ve ortamında görülen değişiklikler bu noktaları ortaya koymaktadır.

Memurlardan ayrı olarak dairelerin fiziksel görünümüne baktığımızda, d'Ohsson'un kabaca 1790'a ait olan gravürü ile Kırım Savaşı arasındaki dönemde değişimin çok sınırlı olduğu görülmektedir. Yaklaşık olarak Kırım Savaşı yıllarından söz eden Vámbéry, Hariciye Nezareti'ne bağlı Mektubi-i Hariciye Kalemi'nin, resim 1'de görüldüğü gibi, aralarında kâtiplerin yazı gereçlerinin konulduğu sandıklar bulunan ve kırmızı kılıflı minderlerden oluşan divanlarla döşendiğini anlatmaktadır.[1] Bununla birlikte Avrupai tarzda mobilyaların kullanımının sonraki 20-30 yıl içinde oldukça yaygınlaştığı anlaşılmaktadır.[2] Yüzyılın ortalarında, Bâb-ı Âli'de toplanan önemli bir danışma kurulu olan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin her üyesinin, üzerinde bağdaş kurup oturduğu ve yanında yazı yazmak için küçük bir sehpanın durduğu Avrupai tarzda bir kanepesi vardı.[3] İlk Osmanlı parlamentosunun açıldığı 1877'ye gelindiğinde, mebuslar Avrupai tarzda sıralarda oturuyorlardı; kıta Avrupası parlamentolarının yelpaze biçiminde açılan ya da İngilizlerin birbirine bakan sıralarının tersine, arka arkaya dümdüz uzanan bu sıraların bir dershaneyi andırmasına karşın, oturma tarzı Avrupaiydi (resim 6).[4]

Mobilyalardaki değişikliklerden daha önemli olan nokta, insanlarda ve işleri yürütme usullerinde görülen değişikliklerdi. Daha önce üzerinde durduğumuz eğitim ve düşün hayatının yanı sıra giyim ve davranış tarzı gibi alanlardaki insani değişikliklerin bir dizi boyutu vardı. Yüzeysellik gerekçesiyle kolayca göz ardı edilebilecek olan son iki alan, çoğu zaman ol-

---

1 Vámbéry (1876, s. 205); a.y. (1898, s.14, tarih için). Mektubi-i Hariciye Kalemi hakkında bkz. Findley (1980, s. 187, 188, 199, 203, 257, 258, 320). 19. yüzyıl ortalarında ya da sonlarında bir mülkiye kaleminin içini gösteren bir resim bulamadım.

2 Vámbéry (1898, s. 14). Aşçı Dede İbrahim, *Risale*, TY3222, s. 191b; TY78, s. 581; 1287/1870'ta Erzincan'daki bir toplantıda kendisinin paşanın yanındaki bir sandalyede, başka bir memurın da önlerindeki kilimde oturduğunu belirtiyor.

3 Vámbéry (1876, s. 206); karş. Shaw (1970, s. 54-69).

4 Döneme ait özgün bir gravür *Armağan: Kanun-u Esasî'nin 100. Yılı*'nın (Ankara, 1978, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi yayını) kapağında yer almaktadır. Gravürün kaynağı *Illustrated London News*, LXX, no:1970, 14 Nisan 1877, s.344-45.

duğu gibi simgesel bir önem taşıdığında ya da değişikliklerin bireyin iradesine karşı yapılmasının gerektiği durumlarda, derin bir anlam kazanır. Osmanlı askeri reformu, daha III. Selim zamanında başlayan ve büyük tepkiler yaratan üniforma değişikliklerinin yanı sıra Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla (1826) birlikte gerçekleşen belirleyici değişiklikler içermekteydi.[5] Kıyafet reformu 1829'da sivil memurları da kapsayacak biçimde genişletildi ve eski, ağır sarıkların yerini fes aldı.[6]

Tanzimat döneminde memurların günlük kıyafeti, döneme ait portrelerde sık rastlanan bir takım olarak, fes, "istanbulin" adlı fraktan bozma ceket ve pantolondan oluşmaktaydı. İstanbulin, dizlere kadar uzanan Avrupai frak ceketin, herhalde yaşlı memurları kolalı gömlek yakası ve boyunbağı işkencesinden kurtarmak için değiştirilmiş, önü kapalı ve yüksek yakalı bir biçimiydi. Abdülhamid döneminde, bunun yerini o sırada yelek, kolalı gömlek ve boyunbağıyla giyilen günlük Avrupai frak ceket (redingot) aldı.[7] Buna ek olarak, memurların bir de rütbeleriyle orantılı modellerde yapılmış, dik yakalı ve -en azından yüksek rütbeliler için- kılıç ve baştan aşağı altın sırmalarla süslü olan askeri görünüşlü tören üniformaları vardı (resim 5 ve 7).[8] Nişanları olan memurlar, bunları da üniformalarına takarlardı. Paşalardan birçoğunun, Osmanlı ya da yabancı, öylesine çok nişanı vardı ki, bu nişanlarla âdeta kaplanmış olurlardı; herhalde tören üniformalarıyla ortaya çıktıklarında yaptıkları her hareket şangırdamalara yol açmaktaydı. Sadrazamlığa dokuz kez getirilen ve bu alanda tüm zamanların rekorunu elinde tutan, ama kısa boyu ve tarazlanmış sakalıyla pek de zarif olmayan Mehmed Said Paşa'nın öylesine çok nişanı vardı ki, fazla gelenleri frak ceketinin eteklerine bile takardı. Hatta böyle yaptığı için hicivlere konu olmuştu.[9]

Altın sırmaların ve nişanların arkasında, kendilerini yavaş yavaş yeni rol ve sorumluluklara alıştıran insanlar vardı. Yüzyılın ortasında Vámbéry, Bâb-ı Âli'deki memurları "milliler" çoğunluğu ile "beynelmileller" azınlı-

5 D'Ohsson (1820, III., s. 412, resim 221, "Yeni tufenkdji"); Lewis (1961, 1. b., s. 272'den sonra, resim 4, at üstündeki II. Mahmud'un birbirinin aynı olan iki partresi; aradaki tek fark birinde Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından önceki geleneksel giysiler, diğerindeyse Batı tarzı üniforması içinde olmasıdır).

6 Lewis (1968, s. 100-102); Lûtfi (1873-1910, I, s. 191-93, 255-56; II, s. 148, 269-73). Koçu (1967, s. 113, "fes"; Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasını izleyen bir "kıyâfet inkılabı"ndan söz ediyor).

7 Koçu (1967, s. 134, 196-97, "istanbulin", "redingot").

8 İnal (1964-65, her iki tip giysinin yer aldığı birçak fotoğraf içermektedir. Örn., Mehmed Emin Ali Paşa s. 4, redingatlu grup s. 996, resmi üniformalı portre s. 1320'den sanra).

9 *a.g.e.*, s. 1174-75.

ğı olarak sınıflandırmaktaydı. Giyim ve davranış tarzı bakımından aralarında keskin ve son derece renkli karşıtlıklar çizmekteydi. Milliler en yüksek değeri, Vámbéry'nin, anlamı biçime feda eden "yararsız edebi saçmalıklar" olarak tanımladığı kitabete verirken, ikincilerin ayırt edici özelliği ise, Bâb-ı Âli'de ya da "ne yazık ki" (Vámbéry 1870'lerde Almanca olarak yazıyordu) Paris'te, yani *collége*'den (yüksekokul) çok *café chantant*'lara (şarkılı kafe) gittikleri bir kentte öğrendikleri Fransızca'ydı. Vámbéry haklı olarak, millilerin Avrupa dillerini hiç öğrenmedikleri için büyük ölçüde yerel idarede görev yaptıklarına, zaman zaman daire reisliğine ya da valiliğe yükseldiklerine işaret ediyordu. "Beynelmileller" arasında birkaç aklı başında adam olduğunu teslim etmekteydi; bunlardan biri, pek çok kaynağın da doğruladığı gibi, Fransızca yazı üslubu Fransa'da bile büyük takdir gören hariciye nazırı ve sadrazam Âli Paşa'ydı.[10]

Memurlar arasındaki standartları yükseltmek için alınacak yolun çok uzun olduğu apaçıktı. Bu sorunu tek tek biyografilerde yakalayabildiğimiz gibi, dairelerin nasıl çalıştığına ilişkin anlatımlarda da izleyebiliriz. Osmanlılarda ve yabancılarda en çok dikkat çeken sorunlar genellikle farklı olmalarına karşın, yüzyıl ortasına ait kaynaklar oldukça önemli bir karmaşa ve düzensizliği dile getirmektedir. Vámbéry, Mektubi-i Hariciye Kalemi'ni bir çarşıya ya da kahvehaneye benzetmekteydi. Ortamı loncalarla ve zanaatkârlarla böylesine ilişkilendiren bu çağrışım, önemli ölçüde 2. Bölüm'deki toplumsal örgütlenme modelleri tartışmasını yansıtmaktadır. Kâtipler günün yalnızca birkaç saatinde, yaklaşık sabah 11'den öğleden sonra 2'ye kadar kendilerini işe veriyorlardı; bu süre, tıpkı Trafalgar Meydanı'ndaki çeşmeler gibi, "öğle yemeğinde ara vermek üzere, sabah 10'dan akşamüstü 4'e kadar eğlendikleri" söylenen[11] İngiliz Dışişleri Bakanlığı kâtiplerininkinden bile kısaydı. Vámbéry, Osmanlı kâtiplerinin zamanlarının büyük bölümünü etrafta dönüp durmaya, yemeye ve içmeye harcadıklarını söylemektedir. Bütün bu süre içinde insanlar akın akın kalemlere girip çıkıyorlardı: efendilerinin çubuk takımlarını taşıyan çubukçular, memurlar ve ziyaretçileri için kahve ya da çay getiren kahveciler, Vámbéry'ye göre önemli bir istihbarat kaynağı olan açıkgöz çubukçulardan bilgi sızdırmaya gelen sefaret tercümanları, borçlu memurların peşindeki alacaklılar, resmi işleri için yardım arayan sıradan insanlar, seyyar satıcılar, dilenciler ve hatta hokkabazlar.

Bu arada üst katta, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin toplantıları aynı temanın bir çeşitlemesini sunmaktaydı. Meclisin yüksek rütbeli üyeleri

10 Vámbéry (1876, s. 196-97, 203-204).

11 Steiner (1969, s. 12).

kanepelerinde bağdaş kurup otururken, her sorun hakkında meclisin önünde bir evrak okunurdu. Osmanlı bürokrasi jargonunun ne denli tumturaklı olduğu göz önüne alınırsa, bunun ne kadar zaman alıcı bir işlem olduğu anlaşılabilir. Ardından meclis üyelerinin her birine kişisel görüşü sorulurdu. Vámbéry'ye göre, birçoğu evrak okunurken kendi aralarında sohbet eder ve toplantının sonunda önemli devlet işleriyle ilgili kararlar alınmasına yardımcı olduklarının bile pek farkına varamadan eve giderlerdi. Mecliste en azından gizliliği sağlama yönünde bir gayret vardı. Bunun yolu da, kadim Osmanlı yöntemi uyarınca bütün çubukçu ve hademelerin sağır ve dilsizlerden seçilmesiydi.[12]

Bu kısa hikâyelerin oryantalleştirmeye dönük bir romantizmden esinlendiği söylenebilir. Yine de gerçeklikten bütünüyle kopuk olmadıkları kanıtlanabilir. Yusuf Kâmil Paşa'nın (1808-1876) Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'yi ne kadar iyi yönettiği ve önüne gelen sorunları ne kadar iyi kavradığı konusunda İnal'ın anlattıkları, Vámbéry'nin betimlemesinin her bakımdan isabetli olmadığını akla getirmektedir; bununla birlikte İnal'ın, gözlemlerini aşağı yukarı Vámbéry'ninkilere benzer suçlamalara karşı Yusuf Kâmil Paşa'yı savunmak üzere ortaya koymuş olması anlamlıdır.[13] Bu arada, alt kattaki kalemler konusunda büyük Tanzimat sadrazamlarınca çıkarılan emirler, bunların çarşıya benzediği ileri sürülen yönlerine ilişkin pek az ipucu vermektedir. Ama çalışma saatleri sürekli bir kaygı konusuydu; 1840'lar ile 1860'lar arasında muhtemelen günde 7 saatten 4,5 saate inen bu sürenin başlangıçta da kısa olması ve bir düşüş eğilimi göstermesi, zaten şişkin olan memur sayısının gittikçe artmasıyla açıklanabilir.[14] Bazı emirlerde işe mazeretsiz gelmeme ve "kâğıd haffaflığı" olarak anılan uygulama gibi sorunlar üzerinde durulmaktadır; özel kişilere para karşılığında dilekçe ya da başka resmi evrak yazmayı ifade eden "kâğıd haffaflığı" resmi çalışma saatleri içinde kalemde yapıldığında suiistimal olarak nitelendirilebilecek bir uygulamaydı.[15] Bazı kaynaklar kalemlerde dilenciler de dahil olmak üzere yetkili olmayan insanlar bulunduğunu belirtmektedir. Bunlardan bazıları güvenlik açısından tehlike oluşturmaktaydı; bununla birlikte sözgelimi, sefaret tercümanları II. Meşrutiyet dönemine değin

12 Vámbéry (1876, s. 205-209); karş. Eliot (1965, s. 126-54), daha hasmane bir görüş.

13 İnal (1964-65, s. 230-31). Heyet-i vükelanın diplomatik görüşmeleri nasıl yürüttüğüne ilişkin bir çözümleme için bkz. Davison (1973); a.y. (1982, s. 205-24).

14 Karş. Findley (1980, s. 192, 382, dipnot 106). Resmi mesai süresinin düşüşüne ilişkin fikri Mehmet Genç'e borçluyum. 19. yüzyıl sonlarında bile memurlar Hukuk Mektebi gibi okullarda derslere devam etmek için öğleye kadar izin alabiliyordu; bkz Ergin (1939-43, III, s. 902).

15 Terimin anlamı kâğıttan ayakkabı yapmaktır.

Bâb-ı Âli'ye serbestçe girip çıkmayı sürdürdüler.[16] Aynı konularda sürekli emirler çıkarılması, bu tür sorunların gerçekte müzminleşmiş olduğunu göstermektedir.

Bürokrasiyi dev bir himaye aygıtı gibi kullanarak bu sorunların birçoğunu daha da ağırlaştıran Abdülhamid'in saltanat döneminde, sadaret emirlerinde dile getirilen resmi disiplinle ilgili kaygı büsbütün ortadan kalkmışa benzemektedir. Bununla birlikte öteki belgesel kaynaklar sorunların sürdüğünü kanıtlamaktadır. Örneğin, Mizancı Mehmed Murad'ın romanı *Turfanda mı Yoksa Turfa mı* (1890), daha önce Tanzimat seçkinlerinin yetişmesine beşiklik eden Bâb-ı Âli Tercüme Odası'nın iğneli bir tasvirini içermektedir. Mizancı Murad daha sonraları başka bir yerde, romanın Bâb-ı Âli'de görev yaptığı günleri yansıttığını yazmıştır.[17]

Yetenekleriyle yükselmek isteyen roman kahramanı Mansur Bey, kendisine nüfuzlu amcasına hürmeten kayırıcı muamele yapıldığını fark eder. Büroya atanır atanmaz, kendisine kalemin denetleyicisinin (mümeyyiz) sağ yanında bir sandalye ile üstü eğik bir masa verilir; bu davranış yıllardan beri hizmet veren diğer kâtiplere tercih edildiğinin göstergesidir. Mansur kalemde hiçbir belirgin görev dağılımı olmadığını ve bütün memurları meşgul edecek kadar iş olmadığını görür. Kaleme gelirken yanında bir kitap getirmek gerektiğini öğrenir. Öteki memurların çoğu zamanlarını tatlılar yiyerek, meyve suları ya da kahve içerek, sigara tüttürerek, esneyip durarak ya da dışarıda dolanarak geçirmektedir. Ciddi bir kişi olan Mansur Bey işleri yapmak için kalemdeki otuz memurdan yalnız üçünün yeterli olduğu sonucuna varır. Kendisi de hiçbir şey yapmadan maaş alan yirmi yedi memurdan biri olarak düşünülmüştür. Burada C. Northcote Parkinson için de bilinmedik bir durum söz konusudur: Meşhur 'Parkinson kanunu'na göre, evrak işleri, iş görenlerin bütün vaktini alana değin uzatılır; ama bu, Mansur Bey'in bürosunda imkansızdı.[18]

Maaşlar hakkında bir soruşturmaya girişen Mansur Bey, mümeyyizin maaşının ayda 3.000 kuruş olduğunu öğrenir; 8. Bölüm'de görüleceği gibi, bu tutar ailesini geçindirmesi için gereken miktarın muhtemelen iki ya da üç katıdır. Diğer kâtiplerin maaşları 1.500 kuruş ile 50 kuruş arasında değişmektedir; maaşlar ile kıdem ya da liyakat arasında hiçbir bağlantı söz

16 Findley (1980, s. 98, 192-93, 384, dipnot 110); Çankaya (1968-71, III, s. 95), 1910-11'de hariciye nazırı olan Mehmed Rifat Paşa sonunda her istedikleri zaman büyükelçilik tercümanlarıyla görüşmeyi reddetmişti; Aşçı Dede İbrahim, *Risale*, TY79, s. 257-58, (Şam'daki dairesinde duran dilenci).

17 Evin (1983, s. 119); Mehmet Murat (1972, s. 83-85, 97-108).

18 C. Nothcote Parkinson, *Parkinson's Law, and Other Studies in Administration*, Cambridge, Mass., 1957, s. 2.

konusu değildir. Mansur Bey seyyar satıcıların ve dilencilerin dairelere rahatça girip çıktığını gördüğünde daha da şaşırır; bunun nedenini sorduğunda, kendisine buna her zaman izin verildiği söylenir. Resmi günlerde -eskiden kaftanların kenarını öpme uygulamasının "modernleştirilmiş" bir biçimi olarak- üstlerinin ceket eteklerini öpmeyi gerektiren resmi protokol kurallarından rahatsızlık duyar. Ama üstlerinin sırf amcasına hürmetten dolayı terfi ve daha yüksek makam verme girişimleri ve bu payeleri geri çevirme isteğini anlamazlıktan gelmeleri onu daha da sıkıntıya sokar. Çok geçmeden istifa etmeye karar verir, ama amcasına bunu anlatamaz. Sonunda daireye gelip onur kırıcı taleplerde bulunan bir Avrupa sefaret tercümanına fiziksel olarak gösterdiği yurtseverce tepki, sorunu bir çözüme bağlar; mümeyyiz, olayı üstlerine Mansur Bey'in giriştiği bir saldırı olarak açıklar.

Bu bakımdan Mizancı Murad'ın devlet dairelerindeki koşullara ilişkin anlatımı son derece eleştireldir ve büyük ölçüde Uşaklıgil'in okullara ilişkin anlatımında ortaya çıkan kendini hor görme anlayışını çağrıştırmaktadır. İtibarlı bir devlet dairesi hakkında, Vámbéry'nin eleştirilerini böylesine yakından doğrulayan bir eleştirel açıklamayı yazan Osmanlı romancısının, Rus Çarlığı'nda doğmuş ve eğitim görmüş olması herhalde bir rastlantı değildir. Memurlarını idealize etmiş olan bir toplum için, Mizancı Murad'ın onları birer asalak olarak sunması önemli bir yenilikti. Romancı bu eleştirileri, hizmete ve verimliliğe yönelik bir kafa yapısına ve Osmanlı çıkarları konusunda daha yüksek bir bilinç düzeyine sahip yeni tip bir memur talepleriyle birleştirmekteydi.[19] Dairelerde ve memurlarda görülen değişikliklerin fiziksel yönleri -sandalyeler, masalar, redingotlar ve üniformalar- belki de birtakım içi boş görüntüler değil, daha derindeki değişikliklerin ve yükselen beklentilerin dışavuran işaretleriydi.

EVRİMLEŞEN İDARİ RUTİNLER

Vámbéry ve Mizancı Murad'ın anlatımları, dairelerin ve meclislerin genelde pek verimli çalışmadıklarını göstermeleri açısından önemlidir. Yine de bunlar devlet dairelerinin üstlendikleri görevleri nasıl yerine getirdiklerini anlatmamaktadır. Eski zaman kâtiplerinin aşina olduklarından farklı, yeni tipte kuruluş ve işlevlerin yaratılmasının, yeni iş görme biçimleri getirip getirmediğine de pek ışık tutmamaktadır. Bu başlık altında, vilayetlerdeki ve Osmanlı sefaretlerindeki çalışma şekillerini ele alarak bu sorulara cevap arayacağız. Bir sonraki başlık altında da, gerçekten sıkı çalışan Osmanlıların olup olmadığını araştıracağız.

---

19 Mardin (1964, s. 87-88).

Vilayetlerde Evrak Takibi

20. yüzyıl başlarının bilgili bir gözlemcisi olan A. Heidborn'un bir taşra merkezinde işlerin yürütülüş biçimine ilişkin betimlemeleri, eski zaman kâtiplerinin kırtasiyecilik ruhunun hâlâ çok canlı olduğunu göstermektedir.[20] İlk işaret ettiği nokta, yetkililerin özel şahıslar için bilgi toplamadıkları ya da toplanan bilgileri kayda geçirmedikleriydi. Halkın ancak çok küçük bir azınlığı kitabet üslubunu iyi bildiğinden, geri kalanların vilayet konağının yakınlarında açtıkları dükkânlarda mesleklerini icra eden arzuhalcilerden birine gitmesi gerekiyordu. Şahsın başvuru konusunun belagata dayalı laf kalabalığı içine ustaca gizlenmesinden sonra, evrakı arz etmek ve sonucu beklemek yeterli değildi. Başvuruda bulunan şahıs, verdiği arzuhalin akıbetini bizzat takip etmek ya da bunu yapacak birini bulmak zorundaydı. Heidborn bunun için bir dava vekilinin tutulduğundan söz etmektedir; başka anlatımlar ise sıradan halkın işlerini yaptırmak için daire memurlarına, hatta kahveci ya da kilerci gibi hademelere başvurduğunu göstermektedir.[21]

Kısacası, idare çarkları kendi kendine dönmüyordu; daha çok dışarıda hazır bekleyen tarafların devreye girmesi ve çarkları döndürmek için bir el uzatması gerekiyordu. Kimi zaman "dış idare" olarak adlandırılan bu model "azgelişmiş" idari sistemlerin ayırt edici özelliklerinden biri sayılır; oysa bunun özellikleri ABD'deki bazı ortamlarda bile, örneğin bazı üniversitelerdeki öğrenci kayıt işlemlerinde görülebilir. Heidborn bu model ile taşradaki devlet dairelerine "pitoresk küçük panayırlar" özelliğini veren kalabalık arasındaki bağlantıya dikkati çekmektedir.

Bir vilayet dairesine arzuhalini sunacak olan bir kimse, bunu doğrudan idare amirine ya da en azından özel kalemine mensup bir memura vermeye çalışıyor ve ancak bunu başaramazsa ilgili kısma veriyordu. Arzuhal buradan kaydedilmek üzere evrak odasına gidiyor ve arzuhal sahibine 20 para karşılığında bir evrak numarası veriliyordu. Kayıt memuru konunun önemli olması halinde arzuhali doğrudan ilgili memura, aksi halde "mektubcu" olarak da bilinen tahrirat müdürüne gönderiyordu. Tahrirat müdürü de uygun kısmın başındaki kişiye havale edilmesi için arzuhalin üzerine bir not düştükten sonra bunu evrak odasına geri gönderiyordu. Evrak odası bir özetini sicil defterine yazdıktan sonra arzuhali adı belirtilen memura iletiyordu. Arzuhale ilişkin karar genellikle kenarına bir not düşme (derkenar) biçiminde yazılıyordu. Daha önemli durumlarda kıdemli bir

20 Heidborn (1908-12, I, s. 167-69). Ayrıca bkz. Bedii Nuri, "Hükümet-i Kırtasiye", *Mülkiye*, no: 8 (1 Eylül 1325/1909), s. 19-25.

21 Vámbéry (1876, s. 202); Lûtfi (1873-1910, V, s. 133).

kâtip yeni bir evrak hazırlıyor, daha sonra başka bir kâtip bunun temiz bir nüshasını çıkarıyor ve arzuhale iliştiriyordu. Bu işlemlerden birincisine kullanılan mürekkebin renginden dolayı "karalama" anlamında "tesvid", ikincisine ise nüshanın geçirildiği boş kâğıdın renginden dolayı "aklama" anlamında "tebyiz" deniyordu.

Başvuruların büyük bölümü çoğu kez anlaşılamaz nedenlerle çeşitli kalemlerden geçtiği için, sonunda genellikle birbirine ekli, elde taşınması güç ve sarılıp açılmaktan kirlenip yıpranmış bir evrak takımı ortaya çıkıyordu. Arzuhal en sonunda önemine bağlı olarak idare amirine ya da tahrirat müdürüne sunuluyordu. Bu aşamada, üzerine, meselenin çözümüne ilişkin bir not düşülüyor ve kararın bir sonraki gelişinde başvuru sahibine bildirilmesi için evrak memuruna gönderiliyordu. Arzuhal sahibine sonucu bildirmek için hiçbir resmi girişimde bulunulmuyordu.

Heidborn bu işlem tarzının üç temel kusurunun olduğu sonucuna varmaktadır. Bunlardan ilki, sorunları sürekli diğer kalemlere havale etme alışkanlığından kaynaklanan gecikmelerdi. Bu alışkanlığın kökleri memurların herhangi bir konuda sorumluluk alma konusundaki çok eski korkularında yatıyordu; ama devlet yapısındaki karmaşıklığın ve merkeziyetçiliğe yönelişin daha ileri boyutlara varmasıyla birlikte daha da güç kazandı. Gecikmeler sorunların taşra merkezlerinden İstanbul'a havale edilmesi durumunda özellikle büyüyordu. Aşçı Dede İbrahim Halil 1896-1897'de başkentin yanı başındaki Edirne askeri karargâhında görevliyken, önemsiz bir konuda İstanbul'daki Harbiye Nezareti'ne başvurmanın ve soruna cevap almanın en az dört ayı aldığını görmüştü.[22] Bu tür havale işlemlerinin İstanbul'da ulaşabildiği boyut gerçekten olağandışıdır. Asker kökenli bir sadrazam ve döneminin devlet yönetimi hakkında neredeyse gerçeküstü fıkraların kaynağı olan Mütercim Mehmed Rüşdî Paşa (1811-1882), ikinci seraskerliği sırasında Bâb-ı Âli'ye top arabalarında ok olarak kullanılmak üzere kereste talebiyle gönderdiği bir evrakın başına gelenleri anlatmıştı.[23] Öyküye göre, nezaretten nezarete, tekrar tekrar gönderilen evrak birkaç ay sonra yeniden önüne gelir. Asıl evraka yapılan ekler bir ağaç kadar kalın bir tomar olmuştur. Bunun üzerine kendisi de sorunu nezaretlerden birine havale etmek zorunda kalır; geri gelen evrak takımı eskisinin iki katı kalınlıktadır. Üçüncü kez serasker olduğunda, tomar tekrar karşısına çıkar. Araba oklarının unutulduğunu ve sorunun ormanlarla ilgili nizamnameye intikal ettiğini görünce, daireleri daha fazla sıkıntıdan kurtarmak için tomarı ateşe atar.

22 Aşçı Dede İbrahim, *Risale*, TY79, s. 476.

23 İnal (1964-65, s. 144). "Budalalar gemisi" şeklindeki devlet görüntüsü için bkz. *a.g.e.*, s. 138 ve Findley (1980, s. 165).

Heidborn'un yürürlükteki idare sisteminde gördüğü ikinci kusur, yetkililerin arzuhal sahibine kararlarını bildirme zahmetine katlanmaktansa, onun gelmesini beklemeleriydi. Bu durum vilayet ya da sancak merkezlerinde oturmayanlar için önemli ölçüde güçlük ve masrafa yol açmaktaydı. Heidborn posta hizmetlerinin çıkan kararları arzuhal sahiplerinin oturdukları yerlere iletmeyi sağlayacak kadar iyi örgütlenmemiş olması nedeniyle, devletin başka türlü davranamayacağını da eklemekteydi.[24]

Heidborn'a göre üçüncü kusur, arşiv ve evrak odalarındaki "olağanüstü düzensizlik"ti. Hariciye Nezareti'nin Fransızca yazışmaları ile Düyun-ı Umumiye İdaresi gibi yarı-resmi ve Avrupalıların denetimindeki kuruluşların evrakları dışında, belgeler hâlâ konularına göre dosyalanmamaktaydı. Bunun yerine belgeler tek tek ya da toplu olarak zarflara konuyordu. Zarflar eski bir alışkanlıkla torbalara dolduruluyor, torbalar sandıklara, sandıklar da mahzenlere yerleştiriliyordu. Belgeler buralarda böceklerle farelerin, bazen de rüzgâr ve yağmurun insafına terk ediliyordu. Mahzen dolu olsun ya da olmasın, her zaman koridorlarda daireler arasında gidiş gelişi engellemeye yetecek sayıda sandık bulunuyordu. Sandıklar boşaltılıp incelenmediği sürece, içlerinde ne olduğunu bilmek asla mümkün değildi; bu incelemeyi yapan memurlar genellikle elleri boş döner ve istenen belgenin orada bulunmadığını söylerlerdi. Ama "sözgelimi bir konsolos"un ısrarı üzerine, memurların gereken evrakı bulabildiklerini "eklemek doğru olur"du.[25] Yazarımızın bahsettiği dönemden yarım yüzyıl önce, Ahmed Cevdet Paşa vilayet evraklarının düzenlenmesinde çok daha ciddi sorunların olduğunu görmüştü. Paşanın anlattıklarına göre, kırsal bölgelerdeki huzursuzluğun nedenini araştırmak için 1863-1864'te Bosna'ya gönderildiğinde, dört yıl önce İstanbul'da hazırlanan, hem Osmanlıca, hem de Boşnakça basılan ve dağıtılmak üzere birçok nüshası gönderilen eyaletle ilgili özel bir tarım nizamnamesinin Bosna'da hâlâ bilinmediğini keşfeder. Bir kâtiple birlikte, Mostar'daki evrak mahzeninde "define arar gibi" yaptığı araştırma sonunda, paketleri hiç açılmamış ve İstanbul'da kendi elleriyle koyduğu etiket ve işaretlere dokunulmamış bir halde bulur.[26]

---

24 Karş. Bedii Nuri, "Hükûmet-i Kırtasiye", s. 21. Burada ele alınan çeşitli gereksiz karmaşık işlemlerden biri, yoksul bir çocuğun devlet okulunda parasız okumak için yaptığı başvurunun değerlendirilmesidir; son aşamada karar çocuğa postayla bildiriliyordu.

25 Heidborn (1908-12, I, s. 169).

26 Cevdet (1891-92, 21-39, s. 3-5); bu bölüme dikkatimi çeken İlhan Başgöz'e teşekkür borçluyum.

Sefaret Yaşantısı ve Çalışmaları

Heidborn'un tariflerinin anıştırdığı resmi işlem tarzının bu yönü, Türklerin "kırtasiyecilik" adını verdiği şeydir. Birçok dilde idarenin bu yönünü ifade eden renkli deyişler vardır: İngilizce'de *red tape* (İngiliz avukatların evrak takımlarını bağladıkları şeritten dolayı), Fransızca'da *paperasseries*, Almanca'da *Amtsschimmel* (evrak küfü), Modern Yunanca'da *graphiokratia* (yazıerki), Farsça'da *kâğez-bâzî* (kağıtbazlık), Arapça'da *uslûb divânî* (yazı üslubuyla iş görme şeklinin çarpıcı bir kaynaşımı olan bir deyim). Böyle bir iş görme anlayışı, köken bakımından kalemiye geleneğine görece yakın ortamlarda hâlâ etkisini sürdürüyor olsa da, yeni ve farklı işlevler için özel olarak oluşturulmuş modern kuruluşlarda geçerli olmamalıydı. Burada haliyle, idarenin örgütsel aygıtının ve günlük rutinlerinin dışında oluşan hedeflere göre tanımlanmış rol ve işlevler bulmalıyız. Yoksa "evrak küfü"nün sporları (üreme hücreleri) bu yeni kuruluşlara da bulaşmış mıydı? Osmanlı sefaretlerine bir bakış, bu soruya cevap vermemizi sağlayacak.

Niteliği gereği bir sefaret temsil ettiği toplumun bir küçük evrenidir. Ülke içinde kolaylıkla idare edilebilen sorunlar, zevahiri kurtarmak ve temsili bir rol oynamakla yükümlü olan yabancı ellerdeki küçük bir toplulukta daha büyük önem kazanır. Esas olarak Batı dünyasını Osmanlılara tanıtma gibi tersine dönmüş bir işlevle de olsa, Osmanlı sefaretlerinin reform çağının başlarında önemli bir rol oynadıklarını görmüştük. Peki, 19. yüzyıl sonlarına gelindiğinde, bunlar nasıl iş görüyorlardı?

Misyonlarını görev bilinciyle yerine getiren ve bazen mesleklerinde başarıya ulaşmış kişiler olarak şöhret kazanan Osmanlı diplomatlarına rastlamak zor değildir.[27] Kısmen Osmanlı elçilerinin performansını daha rahat bir çağın standartlarıyla yargılamak gerekir. Birçok başarıları muhtemelen sosyal yaşamla ilgiliydi. Elçilerden bazıları kibar salon adamları (*hommes de salon*), yani hanımefendilerin gözdesiydi; kaçamakları hakkındaki eğlence-

27 Osmanlı diplomatlarının performansını incelemeye en büyük katkıda bulunan kişi Davison'dur. Bkz. Davison (1976, s. 463-83); (1973, s. 580-86); (1981, s. 203-21); (1986, s. 161-73); (1985, s. 205-23); (1979, s. 639-52). Âli Paşa'nın diplomatik Fransızca'daki ustalığına daha önce değinmiştik (Vámbéry [1876, s. 197]). Pâker (1952), değerlendirmeye dönük çok sayıda yorumda bulunmaktadır: Sefir Rifat Bey ile bir Rus generalinin kızı olan eşinin 1905-1909'da Londra'da bıraktıkları olumlu izlenim (s. 41-44); onun halefi Ahmed Tevfik Paşa'nın diplomatik ve toplumsal başarısı (s. 45-48); hem asker, hem de diplomat olarak sivrilen Osman Nizamî Paşa'yla Berlin'deki karşılaşması (s. 73); Sadrazam Ahmed Tevfik Paşa'nın yazdığı bir notanın Fransızca üslubuna ve içeriğine bir Fransız memurunun duyduğu hayranlık (s. 101-102). Pâker'in amaçlarından biri II. Meşrutiyet dönemi diplomatlarının önceki dönemin diplomatlarından daha başarılı olduğunu göstermektir.

li fıkralar hiç de az değildi.[28] Osmanlı diplomasisinin toplumsal yanı konusunda herhalde son sözü bir kral söyleyebilirdi. Londra'daki Osmanlı sefaretine şair ve *bon vivant* (eğlence düşkünü) Abdülhak Hâmid'in atanabileceğini haber alan VII. Edward, daha acil işleri bir yana bırakarak aşağıdaki şifreli telgrafı çekmişti:

Biarritz, 17 Mart 1908

Hamid Bey'in Sefir olmasına pek razı.
Takdime münasip görünüyor, zeki olduğu farz olunur.
Edward R.I.[29]

Padişahın diplomatlarının takdime münasip ya da zeki olup olmaması bir yana, işlerin aşırı bir merkeziyetçilikle Yıldız Sarayı'ndan yürütülmesi onları büyük ölçüde görünürdeki misyonlarından yoksun bırakmaktaydı. Abdülhamid yurtdışındaki sefirlerine çok az önem verdiğini gizlemiyor ve dış ilişkileri maiyetindeki yabancı elçiler aracılığıyla bizzat yürütüyordu.[30] Bu işleyiş, Osmanlı diplomatlarının rolünü çarpıtıyordu, ama onlara da yapacak bazı şeyler bırakıyordu kuşkusuz.

Diplomatların etkin bir rol üstlenmeleri, saray hafiyesi olmaları halinde mümkündü. Bunun en iyi kanıtı, Mabeyn ile sefaretler arasında geçen ve günümüzde Başbakanlık Arşiv Dairesi'nde "Yıldız Koleksiyonu" adıyla saklanan geniş çaplı yazışmalardır. Diplomatik atamalar artık saray tarafından denetleniyordu.[31] Saraya bağlı hafiyeler ve jurnalciler ağı sefaretlere kadar uzanmıştı.[32] Örneğin 1885'te, mabeyn kâtiplerinden birinin, sadrazama, hariciye nazırına ya da Alman büyükelçisine haber verilmeksizin, Berlin'deki sefirlik görevine giden Ahmed Tevfik Bey'e (Paşa) gizlice eşlik

28 Yazarı belirsiz olan *Turkish Diplomatic Life in Washington under the Old Regime, by the Wife of a Diplomat* (New York, 1910) belki de bu türden kaynakların en iyisidir. Mısır hıdivinin zengin bir akrabası, diplomat ve hariciye nazırı Halil Şerif toplumsal ilişkilerde kendisine özgü bir klasa sahipti. Bu konuda bkz. Davison (1981); Hajo Halborn (ed.), *Aufzeichnungen und Erinnerungen aus dem Leben des Botschafters Joseph Maria von Radowitz* (Berlin ve Leipzig, 1925, I, s. 240): " ... Halil-Pascha, er reiche Aegyptier, ein sonderbar aus modernster Zivilisation und orientalischem Naturell zusammengesetzter Weltmensch, der lange in Paris gelebt hatte, wo Alphonse Daudet ihn zum Vorbilde für seinen berühmten 'Nabab' nahm."

29 PRO, FO371/532/308 (?), "Majesteleri Kraldan Gelen Telgrafın Deşifresi"; Kral'ın, imzasından sonra koyduğu 'R.I.' harfleri, Latince 'rex et imperator' deyiminin kısaltmasıdır, "Birleşik Krallık'ın Kralı ve Hindistan'ın İmparatoru" anlamına gelir.

30 Findley (1980, s. 231).

31 PRO, FO78/4343, White'tan Salisbury'ye, 23 Mart 1891.

32 Pâker (1952, s. 49); *Turkish Diplomatic Life in Washington*, s. 54-58, M. Ali Bey hakkında "Abdülhamid'in hizmetinde bir hafiye" ve "Yıldız entrikacılarının beyni (...) İzzet Paşa"nın oğlu.

ettiğini görmekteyiz.[33] Padişah 1890'da aynı sefiri müşavere için İstanbul'a geri çağırdı, ama daha sonra sefirin İstanbul'da olduğunu unuttu. Anlaşıldığı kadarıyla Hariciye Nazırı'nın bu geri çağırmada hiçbir payı yoktu; sefirin İstanbul'da olduğu, ancak bir kraliyet düğününe katılması gerekince hatırlandı ve son anda apar topar Almanya'ya gönderildi.[34] Sefaretler üzerindeki saray egemenliğinin ne kadar ağır olduğunu en iyi gösteren kanıtlardan biri, yine Ahmed Tevfik Paşa adını taşıyan daha sonraki Berlin sefirlerinden birinin, adı nişan satışına ve şifre hırsızlığına karışan üst düzey memurlara ilişkin raporu konusunda ne saraydan, ne de nezaretten bir cevap alamamasına ilişkin yakınmalarıdır. Bu sefir büyük bir hayal kırıklığına uğrayıp istifa etmeye kalkıştığında, tıpkı öteki sefirler gibi ona da isteğinin reddedildiği ve geçmişte olduğu gibi göreve devam edeceği söylendi. Belki de aleyhinde rapor yazdığı kişilerden, Tahrirat-ı Hariciye Kalemi müdürü Mehmed Nuri Bey'in önde gelen bir saray hafiyesi olduğunu ve muhtemelen padişaha yapılan müracaatları önleyecek konumda bulunduğunu bilmiyordu.[35]

Abdülhamid'in, sefirleri hakkındaki düşüncesi, onları en azından tedirgin bir durumda bırakmaktaydı. Ülke dışındaki sefirlere Müslüman aile efradının eşlik etmesi yasaklamıştı ve bu kuralı birtakım hilelerle aşmak son derece zordu. Gayrimüslim diplomatların ailelelerine, hatta Müslüman diplomatların gayrimüslim aile efradına uygulanmaması nedeniyle, bu kural büyük tepki toplamış olmalıdır.[36] Yasak yüzünden Osmanlı diplomatları ve yabancı hanımlar arasında evliliklerin -ve resmiyete dönüşmeyen gönül ilişkilerinin- artmış olması pek muhtemeldir. Seçilen kadınlardan bazı-

33 PAAA (Bann), Türkei 134, Bd. 14, Radawitz'den Dışişleri Bakanlığı'na şifreli telgraf, 20 Kasım 1885 (T139, rall 392). 1885-95 arasında Berlin sefirliği yapan ve sanradan sadrazam alan Ahmed Tevfik Paşa kastediliyor (Har., SA429; İnal [1964-65, s. 1704-62]).

34 PAAA (Bann), Türkei 162, Bd. 2, Radawitz'den Caprivi'ye, 6 Kasım 1890 (T139, mf. 394).

35 Yaklaşık 1897-1906 arasında Berlin'de gärev yapan asker kökenli Saraylızade Ahmed Tevfik Paşa (Har., SA723). Mehmed Nurî Bey hakkında bkz. (Har., SA420); Findley (1980, s. 257); BBA, Yıldız 36.2328/2.146.XV, evrak na: 152, 155, 157-62, 178, 17 Ekim 1320/1904-20 Şubat 1320/1905. İki Ahmed Tevfik Paşa genellikle karıştırılır; ama sanradan sadrazam alan ilkinin sivil, ikincisinin ise asker alması nedeniyle, rütbeleri belirtildiğinde ayırt edilmeleri kalaydır.

36 Säylemezağlu (1949-55), I, s. 82-83; *Turkish Diplomatic Life in Washington*, s.10, 24-25 (Bir Türkle evli bir Ermeni alduğu için Washingtan'a gelebilen ..."Bayan Sıdkı", "karısını gizlice yurtdışına çıkaran ... Ali Ferruh Bey ... Müslüman kadınların ülke dışına çıkmasına izin verilmediği herkesçe bilinir"); s. 54 (Mehmed Ali'nin karısı, çacukları ve ev hizmetkârlarıyla gelişi, belki bir saray hafiyesi alması nedeniyle yarumsuz geçilir).

larının uygunsuz olması, 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanından sonra bütün Hariciye memurlarına evlilik için nezaretin onayını alma zorunluluğunu getiren bir irade-i seniyenin çıkarılmasına yol açtı.[37] Özellikle, diplomatik atamaların bir tür sürgün işlevi gördüğü durumlarda, Abdülhamid kimi zaman ailede bir hastalık olması halinde bile diplomatın ülkeye dönmesine izin vermezdi. 1891'de Viyana sefaretinde intihar etmesine yol açacak kadar büyük bir kedere kapılan edebiyatçı sefir Sadullah Paşa'ya da aynı yasak uygulanmıştı.[38] Diplomatların yaşadığı güçlüklerin önemli bir nedeni, sarayla bağlantılarının olmaması halinde maaşlarının düzenli ödenmemesiydi. Aynı durum genelde bütün memurlar için geçerliydi; ama ailelerinden uzak düşmüş olan ve görevlerinin bir parçası olarak belirli bir yaşam standardını korumaları beklenen diplomatların konumunun özellikle içler acısı olduğu anlaşılmaktadır.[39]

Bu durum sefaret yaşantısının koşullarını -korkunç olmasa bile- çoğu kez nahoş hale getiriyordu. Esat Cemal Pâker, kendisi de Londra'da uzun yıllar sefirlik yapmış (1851-1885) Rum asıllı Kostaki Musurus'un oğlu İstefanaki Musurus'un döneminde (1902-1907), Londra sefaretindeki ilk görevinin unutulmaz bir tablosunu çizmektedir.[40] Avrupa eğitimli sefirin,

37 *Düstur*², I, 725, 21 Ş 1327/1909 tarihli irade; bu mesele, yabancı kadınlarla en parlak evliliklerden birini yapan Hariciye Nazırı Rifat Paşa'nın (1861-1925) ilgilendiği bir konuydu: Çankaya (1968-71, III, s. 95). Ama Rifat Paşa'nın karısının bir Rus generalinin kızı olması kaygıya yol açmıştı.

38 Har., SA424; İnal (1969, s. 1542-48); BBA, Yıldız 18.91.5.45, Sadullah Paşa'nın intiharına ilişkin evrak.

39 *Turkish Diplomatic Life in Washington*, s. 55 ("Arap" İzzet Paşa'nın oğlu Mehmed Ali Bey maaşını zamanında almaktaydı; "geri kalan personel, eski rejimde alışıldığı gibi, beklemek zorundaydı"). 1890'ların ortalarında, Almanya'daki Osmanlı diplomatları ve öğrencileri, maaşlarının ve burslarının ödenmemesi nedeniyle büyük güçlükler çekmekteydi. Sefir günlük harcamaları karşılayabilmek için elçilik arabası ve atlarını satmak zorunda kalmıştı; BBA, Yıldız 36.139/24.139.XVIII, 19 Mart 1895-14 Kasım 1897 tarihli evrak no:35, 106, 147, 205, 210-11, 249; karş. Yıldız 36.2328/2.146.XV, 25 Eylül-4 Ekim 1320/1904 tarihli evrak no: 144, 148, 150. Muhtemelen 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'ndan dolayı, Tahran'dan Washington'a kadar her yerde Osmanlı konsolos ve diplomatlarının mali sorunları uç noktaya vardı; sayısız ekleriyle birlikte, BBA, BEO 64096, 68244, 68595, 68635. Bir keresinde bir Brüksel gazetesi (y.1907-1909) Esat Cemal'in [Pâker] üniformasındaki altın sırmaların, Osmanlı hazinesindekinden fazla olduğunu söyleyerek alay etmişti; Pâker (1952, s. 69). 1902'de maaş sorunlarını araştıran Sadrazam Said Paşa konsolosların ve diplomatların maaşlarında özel sorunların olduğunu belirlemişti. Bunların gümrük gelirlerinden ödenmesi gerekiyordu; ama saraydan gelenler de dahil olmak üzere o kadar çok acil para talepleri oluyordu ki, geriye konsolosluk-diplomatik maaş bordrosunu ödemek için yetersiz bir tutar olan Bağdat gümrüklerinden başka bir şey kalmıyordu; Mehmed Said Paşa (1328/1910, II, s. 118-19).

40 Kuneralp (1970, s. 421-35); BBA, DSA, I, 684, İstefanaki Musurus Paşa.

İngilizce ve Fransızca'yı anadili gibi konuşurken, Osmanlıca'yı iyi bilmeme gibi bir sorunu vardı. Bu nedenle Galatasaray mezunu yeni sefaret kâtibi hakkında öğrenmek istediği asıl nokta, anadilini konuşma ve yazma yeteneği olmuştu. Yapıtını Osmanlıcılık ve milliyetçilik arasındaki mücadelenin sonuca bağlanmasından uzun bir süre sonra ve Türk okurlara hitaben yazan Pâker, bu tür şeylerin ya da gayrimüslim diplomatların yetenekli olmadıkları veya temsil ettikleri devletle özdeşleşmediklerini gösteren olayların "milli hisleri"ni nasıl etkilediği konusunda sözünü hiç sakınmamaktadır.[41] Bir başka sorun da ne eski tarz kâtipler gibi evrak takibiyle, ne de resmi nitelikte başka bir işle uğraşan sefaret müsteşarı Abdülhak Hâmid gibi "amatör memurlar"ın varlığıydı.[42] Çok az Türkçe bilen ya da hiç bil-

---

41 Paker (1952, s. 14, 17, 19-22); karş. Gabriel Naradunğiyan'ın oğlu Brüksel ikinci kâtibi Diran Noradunğiyan'la ilgili olay (s. 58).

42 Yine de Abdülhak Hâmid'in gerçekten sorun yarattığı en azından bir alay vardı. Bu olay 1889'da, mabeyn başkâtibinden a sırada muhalefette olan Gladstone'la bağlantı kurması ve onu Osmanlılara karşı İngiliz tutumunu düzeltmek yolunda ikna etmesi talimatıyla İstanbul'dan döndüğü zaman ortaya çıktı. Abdülhak Hâmid, Gladstone'a yazdığı mektubu, kendisinin Osmanlı sefaretiyle bağlantısına ilişkin hiçbir şey söylemeksizin Abdülhak Bey diye imzaladı. Gladstane yanıtını "Abdülhak Bey"e değil, böyle birisini tanıyıp tanımadıklarını sormak için Hariciye Nezareti'ne gönderdi. Bunun üzerine Hariciye Nezareti Osmanlı sefiri Rüstem Paşa'ya (Avrupa kökenli hariciye memurlarından biri, BBA, DSA, II, 100) bir yazı yazdı. Rüstem Paşa böyle bir kimsenin adını hiç duymadığı cevabını yazmak üzereyken, konuyu Hâmid Bey'e sordu; o da sefirin bilgisi dışında böyle bir girişimde bulunduğunu itiraf etti. Düştüğü büyük sıkıntı içinde sır tutmaktan başka çıkar yol görmeyen Rüstem Paşa, Gladstone'un zamanla sorunu unutması umudunu taşıyarak, Hariciye Nezareti'ne Abdülhak Bey diye birini tanımadığını bildirdi. Ayrıca saray mabeynine son derece didaktik bir Fransızca mektup yazarak, muhalefete bu tür bir teklifte bulunmanın Dışişleri Bakanı Salisbury'yi kızdırma tehlikesini vurguladı: "Votre Excellence n'ignore pas que dans les Etats contitutiannels, les membres du corps diplomatique doivent être excessivement prudent dans les relations qu'ils peuvent avair avec les chefs de l'opposition" (BBA, Yıldız 18.75/4.75/4.51, evrak no: 74-77, 26 Kasım-23 Aralık 1889). Abdülhak Hâmid'in yol açtığı bir başka karışıklık, birkaç yıl sonra Rüstem Paşa'nın sağlık nedeniyle izinli olduğu bir sırada, kendisine daha önce hiç duyulmamış "sefaret-i seniye muavini" unvanının verilmesiyle ortaya çıktı. Bu olay da Rüstem Paşa'nın mabeyne -bu kez mektubu Türkçe yazmak zahmetine girdiği- bir başka didaktik mektup göndermesiyle sonuçlandı. Mektubunda diplamatik rütbe ve unvanların karşılıklılık ve karşılıklı tanıma sorunu olduğuna işaret ediyar, Hâmid Bey'in -şiir ve nesirde sahip olduğu ustalığa karşın- "iştigali yalnız birkaç Türkçe tahrirat karalamaktan ibaret kalmış ve masalih-i siyasiye ile iştigale iktidarı olmadığını kendisinin mu'terif bulunmakda olduğunu" belirtiyor ve bu "kötü etkinin" kaldırılmasını arz ediyordu (BBA, Yıldız, 18.1624.51.78, Rüstem Paşa'dan Mabeyn'e, 23 Ağustos 1310/1894). Abdülhak Hâmid 1886'dan 1908'e değin, bu dönemin büyük bölümünde herhangi bir eser yayımlamaksızın, Londra sefaretinde çeşitli mevkilerde bulundu; Sabri Esat Siyavuşgil, "Abdülhak Hâmid" maddesi, *İA*, I, s. 69.

meyen birkaç kâtibi, sürekli sarhoş bir Fransız tercümanı, giyim ve davranışlarıyla bir başka Abdülhak Hâmid olan sefaret imamını da eklersek, Pâker'in hatırladığı şekliyle Londra sefaret personeli tamamlanmış olur.[43] Üstelik bu durum, en kötü örnek de değildi. 1911'de Madrid, evrak güvenliği ve personel sadakati sorunları üzerinde ortaelçi Samipaşazade Sezaî Bey ile elçilik kâtibi Spiro Efendi'nin düpedüz bir kavgasına sahne olmuştu.[44]

Bu koşullar altında Osmanlı diplomatları neyi başarabilirdi? Evrak hazırlamaya yönelik bir memuriyet kavramından daha çağdaş ve amaca yönelik bir memuriyet anlayışına ne ölçüde geçebilirlerdi. Aslına bakılırsa, sefaretin bulunduğu ülkenin Dışişleri Bakanlığı'yla, ayrıca Yıldız Sarayı ve İstanbul'daki Hariciye Nezareti'yle yazışma gereği evrak hazırlamaya epeyce zaman harcamayı gerektiriyordu. Pâker, Londra'da her sabah Fransızca yazışmalarla uğraşmak üzere Sefir Musurus, ayyaş Fransız tercüman M. Jolivard ve kendisinin bir araya geldiği "mektup yazma törenleri"ni mizahi bir havada anlatmaktadır. Bütün olasılıkları "gözden geçirerek" her sözcüğü tartışıyorlardı; sefir, bir Türk'ün kendisinden daha iyi bir seçim yapabileceğini bir türlü kabul etmek istemiyordu. Ardından oturum çığırından çıkarak Musurus ve M. Jolivard arasında bir Fransızca müstehcen laf düellosuna dönüşüyor ve atışma tarafların dağarcıklarındaki bütün lafları tüketip işlerinin başına dönmesine değin sürüyordu.[45] Türkçe yazışmaların bu gibi törenlerden payını almadığı anlaşılıyor. Ama Pâker bir keresinde Musurus Paşa'nın kendisinden bir telgraf müsveddesi hazırlamasını istediğini, sarayla yazışmalarda daha fazla Arapça ve Farsça sözcük kullanılması gerektiği gerekçesiyle müsveddeyi tekrar tekrar geri çevirdiğini aktarıyor. Musurus sonunda tek bir kelimesini bile anlamadığı bir müsveddeyi kabul etmişti.[46] Arşiv bulgularına bakarak bir yargıya varmak gerekirse, sarayla yazışmalarda izlenecek yol konusunda böyle bir anlayış oldukça yaygındı.

Osmanlıca ya da Fransızca'da tam doğru sözcüğü bulma konusunda kaygı duymadıkları zamanlarda, dönemin Osmanlı diplomatlarının üzerin-

43 Pâker (1952, s. 15-16, 53-57).

44 Har., Müt 156, "Madrid'deki Osmanlı elçiliğinin ikinci kâtibi Spira Efendi'nin görevden alınması, 1912" hakkındaki dosya.

45 Pâker (1952, s. 19-20). Pâker'in Musurus'un pejmürdeliği, Türk karşıtı duyguları ya da suiistimallerine ilişkin öykülerinin ne derece doğru olduğu açık değildir. Anılarında genel olarak Abdülhamid dönemine ilişkin görüşlerinin ve I. Dünya Savaşından sonra işgal altındaki İstanbul'da cemaatler arasındaki ilişkilerde tanık olduğu çözülmenin etkisi olabilir.

46 *a.g.e.*, s. 38.

de düşünecekleri bir dizi amaç vardı kuşkusuz. Alışılmış diplomatik işlevlerle karşılaştırıldığında, bunlardan bazıları oldukça şaşırtıcıydı. Görevlerden biri sarayın egzotik mallara yönelik sürekli taleplerini karşılamaktı. Bir örnek vermek gerekirse, Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin en gerilimli anlarında bile, padişahın derhal bembeyaz ve konuşan bir papağan alınmasına ilişkin emrini bildirmek üzere saraydan şifreli telgraflar gelebiliyordu.[47]

Abdülhamid döneminde diplomat ve konsolosların daha ciddi bir uğraş konusu, yurtdışındaki Osmanlı öğrencileri, aydınları ya da diğer siyasal eylemcileri gözetim altında tutmaktı. Sözgelimi, 1890'da Londra sefiri Rüstem Paşa biri Hintli öğrencilere, diğeri Ermenilere ait iki küçük cemiyetin izini sürmeye çalışıyordu. Buna ek olarak, bir *odieuse brochure*'ün (iğrenç broşür) yazarını belirleme çabası doğrultusunda, *El-Cevaib* adlı Arapça gazeteyle bağlantılı olduğunu öne sürdüğü Selim Fâris'i izlemeye almıştı. Rüstem Paşa ayrıca dedektifler aracılığıyla, eskiden İstanbul'da oturmuş ve bir dönem Sadrazam Kıbrıslı Mehmed Paşa'yla evli kalmış Madame Millingen'in oğlu Osman Seyfi olarak tanımladığı bir başka zanlının yerini belirlemeye çalışıyordu.[48] 1890'ların sonunda, çok uzaklardaki Washington'dan Ali Ferruh Bey, Ermeni yanlısı ve Siyonist eylemlere ilişkin raporlar göndermekteydi.[49]

Mevcut Osmanlı uyruklarının sayısı göz önüne alındığında, gözetim altında tutma çabalarının merkezleri Fransa ve Almanya'ydı. Abdülhamid 1890'ların sonlarında, her fırsatta yaptığı gibi, muhalefeti satın almak üzere yurtdışına özel bir heyet gönderdi. Saray ile bu heyet arasındaki yazışmalarda, Jön Türk hareketinin [Ahmed] Rıza, İshak Sükûtî, Tunalı Hilmi ve Abdullah Cevdet gibi en tanınmış adlarının birçoğundan söz edilmektedir.[50] Ülke dışında bulunan muhalif aydınlara maaş bağlamak ve onları geri döndürüp İstanbul'da mevki kabul etmelerini sağlamaya çalışmak, pa-

47 *a.g.e.*, s. 24, başka örneklerle birlikte.

48 BBA, Yıldız, 18.75/4.75/4.5, Rüstem Paşa ve Mabeyn arasındaki yazışma, evrak no: 78, 80-82, 84, 86, 88-89, 103-104, 12 Ocak-21 Temmuz 1890. Selim Fâris, ilk yüksek tirajlı Arap gazetesi *El-Cevaib*'in kurucusu Ahmad Fâris el-Şidyak'ın oğluydu. Karş. Hourani (1962 , s. 97-98); Mardin (1964, s. 14-15). Millingens hakkında bkz. Davison (1963, s. 103 dipnot 209, 128 dipnot 215, 152, 450).

49 BBA, Yıldız, C II.-.54.136, çeşitli girişler, örn. 17 Mayıs 1898, s. 61, ve 18 Haziran 1898, s. 89.

50 BBA, Yıldız, 36.2328/4.146.XV, evrak no: 1, 3-6, 9-11, 13, 15-16, 18-21, 23-25 27 Temmuz 1899-20 Haziran 1316/1900; Almanya'daki öğrenci işleri hakkında kabaca aynı döneme ait dokümantasyon, BBA, Yıldız, 36.139/52.139.XVIII, evrak no: 65-66, 87, 92-94, 99, 177, 181, 211, 213, 218, 220, 225, 227, 229, 236. Karş. Mardin (1964, s. 70-71, 93-94); Hanioğlu (1982, s. 287-92); a.y. (1987, s. 304-309); Zürcher (1984, s. 13-18).

dişahın, toplumun siyasal bilinçliliği olan kesimini kendi bağımlı bürokrasisine eklemlemek çabasında kullandığı tipik himaye sistemiydi.

Ne var ki, muhalefeti bu yoldan etkisizleştirme çabaları karşı manevralara da hedef oluyordu; bunlarla başa çıkmak da sefaretlerin bir başka göreviydi. Sefirler birden fazla olayda, padişaha yönelik suikast tertipleri konusunda bilgi sahibi olduklarını itiraf eden dolandırıcılarla pazarlığa oturmak durumunda kalmıştı.[51] Daha sık karşılaşılan bir durum, elçilerin padişaha Avrupa'da basını ülke içinde yaptığı gibi denetim altına alamayacağını anlatmada güçlük çekmesiydi. İmparatorluk içinde basın sansür ve -o dönemde bağımsız olarak görülen birkaç tane de dahil olmak üzere- aşağı yukarı bütün gazetelere bağlanan tahsisatlar aracılığıyla kesin denetim altında tutuluyordu. Padişah ülke dışında aynı yöntemlere başvurduğunda, muhtemelen *Punch* gibi bazı Avrupa gazetelerini de "satın aldığını" düşünüyordu; oysa editörler muhtemelen bu ödemeleri yalnızca yüklü abone bedelleri olarak kabul etmekteydi.[52]

Osmanlı aydınları ve hatta bazı diplomatlar, sonunda dış basının özgürlüğünün kendilerine bir manivela sağladığını anladılar. Madrid ortaelçisi Keçecizade İzzet Fuad Paşa ile saray ve Hariciye Nezareti arasında 1901'de olağandışı bir yazışma başladı. Sadrazam Fuad Paşa'nın torunu olan İzzet Fuad Paşa bir askerdi ve bir keresinde kendisini "benim gibi Avrupa'nın tapındığı bir adam" biçiminde tanımlamasından anlaşılacağı gibi, biraz megalomandı. Evrakının müsadere edilmesi, kendisine ait tahsisatın elçilik ikametgâhını doğru dürüst döşemesine elvermemesi ve yazmış ol-

51 BBA, Yıldız 36.2467/3.146.XV, s. 4-5, 26 (Viyana'dan gönderilen Şubat 1884 tarihli raporlar); Yıldız 36.139/52.139.XVIII, evrak no: 225 (Berlin'den gönderilen 6 Nisan 1315/1899 tarihli rapor).

52 BBA, Mal. Müd. 19871, Mart 1303/1887 ödemelerininin kaydedildiği sayfa (*Pahre du Bosphore*'a 4.000 kuruş, *Vizantis* gazetesine 3.000 kuruş, *La Turquie*'ye 1.500 kuruş, aynı yayına 3.000 kuruş, [hakkında başka bilgi yer almayan] M. Bianchi'ye 2.000 kuruş, *Hıfzu's-Sıhha* gazetesine 2.000 kuruş, *İstanbul* gazetesine 1.000 kuruş); birkaç sayfa sonraki kayıt, 5 Ocak 1303/1888, bazılarının İstanbul'daki tek bağımsız gazete sandığı *Levant Herald*'ın imtiyaz sahibi M. Whitaker'a (?) irade-i seniyeyle ödenmesi emredilen yıllık 1.000 liranın 250 liralık dördüncü taksidinin ödenmesi hakkında. Karş. BBA, BEO 253176, 12 B 1326 /Ağustos 1908, yeniden kurulan meşruti yönetim döneminde sansür memurlarına yapılan aylık 1.710 kuruşluk ve aşağıdaki gazete ve dergilere yapılan çeşitli meblağlardaki ödemenlerin durdurulması emri: *Saadet*, 5.000 kuruş; *Manzume-i Efkâr*, 1.083 kuruş 30 para; *Handelsblatt*, 2.000 kuruş; *Punch*, 1.083 kuruş 30 para; *Ceride-i Şarkiye*, 722 kuruş 20 para; *Levant Herald*, 6.021 kuruş; *Moniteur oriental*, 4.071 kuruş; BEO 253008, 13 B 1326/ Ağustos 1908, *Agence Fournier* (?) haber ajansına aylık 1.227 kuruş, *Agence Nationale*'e 1.700 kuruş, *La Turquie* gazetesine 2.000 kuruş ve *İstanbul* gazetesine 1.700 kuruşluk tahsisatın kesilmesi. *Punch*'ın editörleri ayda on sterline satın alınabilir miydi?

duğu bir kitabın resmen onaylanmaması gibi çeşitli şikâyetleri vardı. Taleplerinin karşılanmaması halinde, muhalefete katılacağı ve yeni bir kitap yazacağı tehdidinde bulunuyordu. Kitabı yazmasına yazdı, ama bu da onaylanmadı.[53] Bir başka Osmanlının tehditlerini yorumlayan bir Alman diplomatı, yükselmek isteyen kimselerin, padişahtan tensip ve terfiler koparmak için, ülke dışına çıkıp yayın yapma tehdidi savurmasının "sıradan bir oyun" haline geldiği sonucuna varmaktaydı.[54]

Bu arada İzzet Paşa'nın, daha yoğun çalışma gerektiren mevkilerdeki meslektaşları, olumsuz yayınları rapor etmeye, olumlu eserlerin yazarlarına şükran ve hediyeler sunmanın yollarını aramaya, olumsuz yayınları önlemeye yardımcı olmaları için ev sahibi ülkelerin dışişleri bakanlarına genellikle sonuçsuz kalan başvurularda bulunmaya ve sürgünde bulunan "şaki Murad" (Mizancı Murad) gibi insanların hareketlerini izlemeleri için saraydan gelen emirleri yerine getirmeye yönelik sürekli bir uğraş içindeydi.[55] Sefirlerin üstlendikleri bu görevleri ne denli ciddiye almaları gerektiği, Osmanlı devletini 25 yıl boyunca Brüksel'de temsil etmiş olan ortaelçi Karatodori'nin Kasım 1900'de gazetelerden yerine başka birisinin atanacağını öğrenmesiyle ortaya çıktı. Bu azlin nedeni, padişaha yönelik kötüleyici bir yayını önleyememesiydi. İstanbul'daki Fransız büyükelçiliğinde tercüman olarak çalışmış olan yazar, bu kitabı para koparmak için yazmıştı. Onu kitabı yayımlamaktan caydırmaya çalışan Karatodori, pazarlıkla fi-

53 BBA, Yıldız 15.74/40-b,c,d.74.15, 8 ZA 1318/1901-24 Haziran 1904 ("Avrupa'nın tapındığı bir adam" ibaresi İzzet Paşa'nın Mabeyn başkâtibine gänderdiği 8 ZA 1318/1901 tarihli mektupta yer alıyar). Karş. Har., Müt. 8, "Osmanlı kardiplamatiği ve kansalasluğu. İstifalar. 1862" dasyası, İzzet Paşa'nın "istifa"sına ilişkin yazışma, 9 Eylül 1901-18 Mart 1902. Paris'teki Osmanlı persaneli, İzzet Paşa'yla başa çıkmakla da uğraşıyardu: BBA, Yıldız 36.2328/4.146.XV, Paris'teki Feridun'dan, na: 26-27, 29 Eylül 1316/1900 ve 9 Ekim 1900 tarihli. Karş. BBA, Yıldız 5.1695.83.2, Sadrazam'dan, 19 M 1326/1908, İzzet Paşa'nın yeni kitabı *Zayi Olmuş Başka Fırsatlar*'ın (aslında Fransızca: *Autres occasians perdues: critique stratégique de la campagne d'Asie Mineure, 1877-1878*, Paris, 1908) alınmasına ilişkin: Kitap tahrike dänüktür ve İzzet Paşa'nın Madrid'de artaelçilik gärevinde tutulamayacağını gästermektedir. İzzet Fuad ayrıca *Les occassians perdues: études stratégiques et scientifiques sur la campagne turca-russe de 1877-78* (Paris, 1900), *Le cantact: étude de guerre maderne* (Paris, 1906) ve *Parales de vaincu ...: après le désastre -avant la revanche* (Paris, 1913) adlı kitapları yayımladı.

54 PAAA (Bann), Türkei 159, Bd. 3, Badenau (?) 'dan Bülaw'a, Tarabya, 9 Temmuz 1904, merhum sadrazam Halil Rifat Paşa'nın ağlu Binbaşı Ahmed Rifat Bey hakkında.

55 BBA, Yıldız 36.139/24.139.XVIII, Berlin sefareti ile mabeyn arasındaki yazışma, evrak na: 6, 13, 16, 25, 27, 34, 145 (şaki Murad), 146, 151, 13 Ocak 1895-7 Eylül 1896; Mizancı Murad hakkında bkz. Mardin (1964, s. 55-65); Haniağlu (1987, s. 178 vd).

yatı 10 bin pound'dan 6 bin pound'a indirmişti. Ama hükümet parayı ödemeye yanaşmamış ve bunun yerine elçisini gözden çıkarmıştı.[56]

Saray ile Berlin sefareti arasındaki yazışmalar, Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük devletler arasında kendisini en çok destekleyen Almanya'yla ilişkilerinin başka boyutlarını ortaya koymaktadır. Bunlardan biri mal alımlarıydı. Verilen siparişler büyük miktardaki askeri mühimmattan, tahminen saray için az miktarda giysi ve mutfak gereçlerine kadar değişmekteydi. Siparişlerden birinde, padişah adına konuştuğu belli olan mabeyn başkâtibinin Profesör Ro'engen'in (Roentgen) icadı hakkında bir yazı okuduğu, duvarların ardındaki, kutuların içindeki ve tenin altındaki şeylerin fotoğrafını çeken bu aygıttan bir takım satın alınmasını ve o sırada Avrupa'da bulunan Osmanlı zabitlerinden birinin aygıtın kullanımı konusunda eğitilmesini istediği bildirilmekteydi. Saraydan gelen daha sonraki bir muhaberede, Krupp firmasının başka devletlere daha ucuza mal sattığınının ortaya çıktığı belirtilmekteydi. İmparatorluk Krupp firmasından uzun süreden beri alışveriş yapmaktaydı ve padişah firmanın başındaki Krupp'a ve babasına teveccühlerini göstermişti. Firma Osmanlılara daha ucuza mal vermeli ve onları başka bir firmaya gitmek zorunda bırakmamalıydı. Firmanın daha iyi bir fiyat vermesi ve işleri İstanbul'daki temsilcisine bırakmak yerine, görüşmek üzere bir mensubunu Almanya'dan göndermesi halinde, padişah büyük bir sipariş vermeye hazırdı. Krupp bu şartları kabul etti. Bazen yurtdışından askeri alımlar -muhtemelen asker kökenli olan- sefirlere bırakılıyordu; bazen de sipariş vermek üzere İstanbul'dan yüksek rütbeli zabitler gönderiliyordu.[57] Gayri meşru kazanç fırsatları çok büyüktü.[58] Alımlarda orta-

56 PAAA (Bonn), Türkei 162, Bd. 5, Brüksel'deki Alvensleben'den Bülow'a, 19 Kasım 1900; Har., SA30, "Etienne" Karatodori. Onun azlinden sonra Brüksel'deki makam Bern'dekine ek bir görev olarak, sarayın adamı olan ve -Alvensleben ve Karatodori'nin düşüncesine göre- entrikalarıyla azle yol açmış olması muhtemel olan Paris sefiri Salih Münir Paşa'ya (Har., SA438) verildi.

57 BBA, Yıldız, 36.139/24.139.XVIII, evrak no: 2, 14, 18-20, 107-109, 112-13, 126, 132, 136, 148, 206-209, 219, Aralık 1895-Nisan 1897 (109'da Röntgen aygıtı); 36.2328/2.146.XV, evrak no: 55, 78, 81, 88, 104, 131, 141, 13 Şubat 1319/1904-11 Eylül 1320/1904 (131 ve 141 Krupp hakkında).

58 Almanya'daki askeri alımlarda yolsuzluklara ilişkin hiçbir belge bulamadım, ama Washington'da böyle bir örnek buldum. Ahmed Tevfik Paşa'nın hariciye nazırlığı sırasında Almanya'nın İstanbul'daki büyükelçisi Marschall von Bieberstein'a aktardığına göre, bir kruvazörün ısmarlandığı Philadelphia'daki bir firma Washington'daki ortaelçi Ali Ferruh Bey'e yazılan çekin iptal edilmesi halinde, fiyatta 20.000 sterlinlik bir düşüş sağlanabileceğini bildirmişti. Tevfik Paşa olaydan sonra Ali Ferruh'un azledilmesi girişiminde bulunduysa da, bu çabası saray tarafından engellendi; ona göre bunun nedeni Ali Ferruh'un sarayı Jön Türkler'in safına geçmekle tehdit etme-

ya çıkan sorunlar, koleranın önünü alma gibi konularda Almanlardan teknik yardım almaya yönelik girişimlerden ya da Osmanlı hizmetindeki Almanlarla, özellikle de subaylarla ilgili sorunlardan tümüyle kopuk değildi.[59]

Mabeyn ile Berlin arasındaki yazışmalarda belki de en çok öne çıkan hususlardan ikincisi, Osmanlı-Alman ilişkilerinin durumuna ilişkin sık sık bilgi istenmesiydi. Bu sorularda Abdülhamid'in paranoyasının belirtilerini görmek pek abartılı sayılmaz. 1890'ların ortalarında yaşanan Ermeni sorunları sırasında Alman büyükelçisinin değiştirilmesiyle ortaya çıkan kaygılar, Bismarck'ın bir partide padişahın şerefine kadeh kaldırmasıyla sona ermişti. Gazeteler Kayzer'in bir yelken yarışı için İngiltere'ye gideceğini bildirdiğinde yeniden kuşkular belirmişti.[60] Almanlar dostlukları için bir fiyat biçmekten geri kalmamaktaydı. Osmanlı devleti Ermeni bunalımı sırasında daha fazla destek istediğinde, Alman Dışişleri Bakanlığı karşılık olarak Doğu vilayetleri için söz verilen reformların tamamıyla uygulanmadığını, maliyenin bir türlü düzene sokulamadığını, sadrazamdan en alt kademeye kadar bütün memurlarının sorumluluklarını belirlemenin ve memurları seçip atamak üzere Bâb-ı Âli'de bir kurul oluşturulmasının gerektiğini bildirdi. Sonuçta Osmanlı sefiri imparatorluğun Almanlardan daha fazla yardım alamayacağını anladı. Bu yazışmalar İbrahim Hakkı Paşa'da görülen hukuku esas alan zihniyetin -ve hatta 1896'da kurulan Memurin-i Mülkiye Komisyonu'nun- kısmen Almanya'dan gelen bir itici güce bağlı olduğunu göstermektedir.[61]

O halde Abdülhamid döneminde bile Osmanlı diplomatları hâlâ zaman zaman dış dünyayla kültürel ilişkilerde aracılık rolünü oynamaktaydı. Yine de eski kâtiplerin evrak düşkünlüğünden bir ölçüde kaçınabilmiş olsalar bile, diplomatlığın gereği olan politikaya dönük bir dizi "normal" işlevi hiçbir anlamda üstlenmemişlerdi. Tanzimat dönemi Osmanlı elçilerinin, politika uygulamasına yönelik roller kazanmış olmalarına karşın, Abdülhamid bu eğilimi tersine çevirmişti. Yurtdışında bile Osmanlı diplomat-

siydi; PAAA (Bonn), Türkei 162, Bd. 5, Marschall von Bieberstein'dan Bülow'a, 1 Ocak 1901 (T139, roll 395).

59 BBA, Yıldız, 36.139/24.139.XVIII, evrak no: 17, 22, 24, 39, 24 Ocak 1310/1895-16 Mart 1895 kolera hakkında ve 46, 49, 50, 184 ve 188, 27 Nisan 1895-20 Şubat 1897 Osmanlı hizmetindeki Alman subayları hakkında.

60 BBA, Yıldız, 36.139/24.139.XVIII, evrak no: 36-37, 41 (Bismarck'ın 80. doğum gününde şerefe kadeh kaldırması), 45, 69-70, 21 Mart-11 Ağustos 1895.

61 BBA, Yıldız, 36.139/24.139.XVIII, evrak no: 72-78, 91, 176-78, 181, 21 Ağustos 1895-5 Ocak 1897; no: 73'de memurları seçecek komisyon tartışılıyor. Tayin kurulunu önerme konusunda Almanlar yalnız değildi; örneğin Mizancı Murad da bunu yapmıştı (Mardin [1964, s. 89]). Osmanlılar 1896'dan çeyrek yüzyıl kadar önce küçük çaplı atama kurulları oluşturmuşlardı.

ları İstanbul'daki saray sisteminin hem tutsakları, hem de hafiyeleri olmanın ötesine geçemediler.[62] Demek ki, III. Selim'in Avrupa'da daimi diplomatik temsilcilikler açmasının üzerinden yüzyılı aşkın bir zaman geçtikten sonra, Osmanlı sefaretlerindeki yaşam ve iş koşulları, Heidborn'un betimlediği yerel idare kadar sorunlarla dolu olarak kalmıştı.

OSMANLI İDARESİNDE AŞIRI ÇALIŞMA VAR MIYDI?

Buraya kadar tartıştığımız sorunlar, performansını örnek olarak gören ya da en azından sıkı çalıştığını düşünen hiçbir Osmanlı memurunun olmadığı anlamına gelmez. Aslında gayretli oldukları izlenimi veren yeterince memurun varlığının, Osmanlı idaresi hakkında yazan, ama yalnız başarısızlıkları gören kişilerin dikkatini hiç çekmemiş olması şaşırtıcıdır. Belki de çalışkan memurlar her zaman azdı ve onların çabaları zaman zaman devlet hizmetinin gereklerinden çok, kişiliğe bağlıydı. Eğer idare daha verimli çalışıyor olsaydı, bu tip memurlardan taşan enerjinin bir bölümüne gerek bile kalmayacaktı. Bu anlamda "çalışkanlık" ve "örnek performans" göreli kavramlardır. En iyi belgelenmiş örnek yine Aşçı Dede İbrahim'dir; ama bunun yanı sıra yüksek mevkilerden şaşırtıcı bir örnek daha vardır: Mahmud Kemal İnal ve Sadrazam Said Paşa.

Aşçı Dede İşbaşında

Aşçı Dede'nin hatıratı, uzun memuriyet yıllarında iş yükünün çeşitli nedenlerle inişli çıkışlı bir seyir izlediğini ve kişilik sorunlarının bazen dairelerdeki yaşantıyı sıkıcı hale getirdiğini göstermektedir. Çalışma temposunda karşılaştığı ilk hızlanma belki de Rusya'yla savaşın, yani Kırım Savaşının (1854-1856) "koku"sunun alınmaya başladığı sırada ortaya çıktı; böylece boş zamanının kalmadığını ve artık pazar günleri dışında Mevlevi dergâhına gidemeyeceğini gördü.[63]

Aşçı Dede'nin en çok sözünü ettiği örnekler daha sonraki yıllarda yaşadıklarıydı. 1870'lerin başında Erzincan'daki ordu karargâhında görevliyken, jurnal müdürünün geride işlerini yapabilecek birisini bırakmadan ölmesiyle başındaki dertler artmaya başladı. Günlük kayıtları tutma işi ona düştü. Aynı sıralarda eski bir dostu yeni amiri olarak atandı. İkisi "Bak uydur" diyerek birbirlerinin moralini düzeltmeye çabaladılar. Gelgelelim, amirin işten hiç anlamayan biri olduğunu anlayan ordu kumandanı müşir

62 Burada incelediğimiz, çoğu Abdülhamid'in saray arşivlerinden alınan kaynaklar II. Meşrutiyet dönemindeki diplomatik işlevleri aynı ölçüde değerlendirmeye olanak vermemektedir. Kesinlikle oldukça farklı koşulları ortaya koyacak bu konuyu bir araştırmacının ele alması gerçekten iyi olabilir.

63 Aşçı Dede İbrahim, *Risale*, TY3222, s. 61b; TY78, s. 325.

sert bir adamdı ve Aşçı Dede'den açıklamalar istemeye başladı. Çok geçmeden Aşçı Dede müşirle o kadar çok zaman geçirmeye başladı ki, gidiş gelişleri Erzincan'da günün konusu haline geldi ve kayıtların tutulmasını da başkalarına bırakmak zorunda kaldı.

Bu sırada dört-beş yıldır birikmiş teftiş işini yetiştirme göreviyle bir başka paşa çıkageldi. Birçok daire ve birliğin hesap özetlerini çıkarmayı gerektiren bu iş Aşçı Dede'nin başına yeni bir iş sardı. Aşçı Dede durumunu, derin bir denize düşmüş olan ve hiç kimseden yardım görmeden kıyıdan kıyıya sürüklenip duran bir kimseninkine benzetiyordu. Derviş meşrep olduğu için, sorunların üstesinden gelmesini sağlayan manevi desteği buluyordu. Diğerleri bu kadar şanslı değildi. Mümeyyizi müşirin "hiddet şiddet"inden hastalanmış, hava değişimi için gittiği İstanbul'da ölmüştü.[64] Aşçı Dede'nin bu arkadaşının ölüm nedenine ilişkin kanısı doğru olmayabilir. Ama memurlar, özellikle de yüksek memurlar arasında mesleğe bağlı stresin -şu anda hüküm verebildiğimiz kadarıyla- muhtemel bir ölüm nedeni oluşturduğu durumlar bulmak pek zor değildir. Tanzimat'ın üç büyük sadrazamı Mustafa Reşid (1800-1858), Âli (1815-1871) ve Fuad (1815-1869) paşaların hepsi bunun örnekleri gibidir.[65]

Aşçı Dede 1874'te Beşinci Ordu'da görev yapmak üzere Şam'a atandığını öğrendi; ordunun kumandanı daha önce kendisinden hazzetmeyen ve bu atamaya karşı çıkan Yaver Paşa'ydı. Ama o sırada bazı memurların evrakları tahrif ettiğine ilişkin iddialar üzerine bir kriz patlak vermiş ve suçlanan memurların soruşturma için açığa alınmaları nedeniyle dairelerde büyük bir memur sıkıntısı başlamıştı. Aşçı Dede'nin ek görevleri yerine getirme yönündeki gayretleri, soruşturma altındaki memurların aklanıp görevlerine dönmelerine değin geçen sürede, paşanın kendisine karşı muhalefetini hayırhah bir tavra dönüştürdü.[66]

Şam'da görev yaptığı yirmi yılı aşkın dönemde, Aşçı Dede'nin ağır iş yüküne ışık tutan başka olaylar da vardır. Elbette çalışma arkadaşlarının tümü, kafasının yalnız işle meşgul olduğu kanısında değildi. 1890 dolayında daha önce tanıdığı bir zabit görevli olarak Şam'a geldi. Aşçı Dede'nin hoşgeldin ziyaretinin hemen ardından amirin yanına giden zabit, Aşçı Dede'nin zihnini 'aşk-ı mecazi'lerden uzak tutmak için ona daha fazla iş vermesini istedi. Aslında, Aşçı Dede ile amirinin tasavvufa olan ortak ilgileri,

---

64 *a.g.e.*, TY3222, s. 191a; TY78, s. 581-82.

65 Mustafa Reşid Paşa kalp yetmezliğinden öldü; E. Kuran, "Reşid Paşa" maddesi, *İA*, IX, s. 704. Âli Paşa ölümünden birkaç ay önce yakalandığı veremden öldü; İnal (1964-65, s. 25). Fuad Paşa kalp hastalığından öldü; İnal (1964-65, s. 177).

66 Aşçı Dede İbrahim, *Risale*, TY3222, s. 210a-b; TY78, s. 616-18.

hiç de dostça olmayan bu girişimden olumlu bir sonuç çıkardı, o kadar ki, çok geçmeden Aşçı Dede hatıratını okuması için amirine verdi.[67]

Tasavvuf sohbetlerine ve hatırata yapılan göndermeler, Aşçı Dede'nin mesai saatlerinin en azından bir bölümünü, resmi işlerden başka bazı uğraşlarla geçirdiğini göstermektedir. Aşçı Dede, büyük olasılıkla, dairede hatıratı üzerinde çalışabiliyordu. Hatıratın temiz bir nüshasını çıkarırken ve devamını kaleme alırken, dairede rastladığı kişilerin yardımına başvuruyordu. Bunların başında da bir kâtip şakirdi yer alıyordu. Her ikisi de sabah erkenden işe geliyor, Aşçı Dede kendi metnini okuyarak yazdırıyordu.[68]

Aşçı Dede'nin işlerini zamanında yapamamasından şikayet eden huysuz amir Cemal Bey, 1891 dolayında başına dert olmaya başladı. Aşçı Dede artık yaşlı olduğuna -Hicri takvime göre o sırada altmış beş yaşlarındaydı- ve hiç yardımcısının olmaması nedeniyle işlerin ağırlığı altında ezildiğine işaret etmekteydi. Sorun, Aşçı Dede'nin bir meslektaşıyla birlikte Emeviye Camii'nin içindeki Yahya Peygamber'in türbesine gidip Cemal Bey'in görevden alınması için dua etmeye başlamasına kadar vardı. Dualarının kabul olunduğuna ilişkin ilk işareti kısa sürede aldılar. Ama İstanbul ile vilayetler arasındaki muhaberelerin gidip gelmesine değin beklemek zorunda olduklarından durum hâlâ sürüncemedeydi.

Belirsizliğin sürdüğü aylarda, Cemal Bey birdenbire Aşçı Dede'ye saygılı davranmaya başlayarak onu şaşkınlığa uğrattı. Bu değişikliğin nedeni çok geçmeden ortaya çıktı: Cemal Bey'in 1294 ve 1295 mali yıllarına (yaklaşık 1878-1879) ilişkin yıl sonu hesap özetlerini (Şubat icmalleri) çıkarmak için Aşçı Dede'nin yardımına ihtiyacı vardı. Aşçı Dede birkaç memurla birlikte evrak mahzeninde kayıtları aramaya koyuldu; kendi odasında kalmış olan bazı kayıtlarla birlikte, hesapları bir araya getirmeye yetecek sayıda kayıt buldu. Sonunda Cemal Bey'in nakil emrinin gelmesiyle, 1294 ve 1295 hesaplarını tamamlamaya yönelik koşuşturma unutuldu. Hatıratta on yıldan daha eskiye ait hesapları tamamlamaya neden aniden gerek duyulduğu konusunda bir bilgi yer almamaktadır.[69]

Bu kriz henüz geçmişti ki, Beşinci Ordu Levazım Dairesi'nce her ay gönderilmesi gereken, ama uzun süreden beri aksatılan "tevhid icmali" adlı başka bir hesap türünün güncelleştirilmesini isteyen Harbiye Nezare-

67 *a.g.e.*, TY3222, s. 269a-70b.

68 *a.g.e.*, TY79, s. 591-96 (Aşçı Dede, Mustafa adındaki yardımcı kâtibe [mülazım], onu, evlenme masraflarını ödeyerek ödüllendireceğine söz verir ve böylece işe başlarlar), s. 600, 617; TY80, s. 53, 60-63, 65. Karş. Bremer (1959, s. 10-11).

69 Aşçı Dede İbrahim, *Risale*, TY3222, s. 279b-82b; TY79, s. 180-86.

ti'nin sıkıştırmaları başladı. İsteğin yerine getirilmesi için uygulanan baskı öylesine büyüktü ki, memurların geceleri de daireye gelmesi ve yardım için tabur kâtiplerinin çağrılması gerekti. İş yoğunluğunun birçok kişiyi etkilemesi nedeniyle, "hatm-i hacegân" adlı Nakşibendi ayinini yapan bir grup o sırada toplantılarına ara vermek zorunda kaldı. Aşçı Dede'nin yatalak düşen karısına geceleri bakma gibi bir sorunu daha vardı. Neyse ki, projenin sorumlusu olan ferik durumunu bildiği için onu akşam çalışmalarından muaf tuttu.[70]

Nihayet gördüğü bir rüya, Aşçı Dede'nin son derece düzensiz yürütülen, sistemleştirilmesi ve tekörnek bir biçimde (suret-i muttaride) yapılması gereken bazı levazımat işlemlerini düzeltecek önlemler geliştirmesini sağladı. Bunu ortaya koyuş tarzı, rüyaların da önemli bir rol oynadığı sufi zihniyeti ile İbrahim Hakkı Paşa gibi birisinin rasyonelleştirmeye dönük bakış açısının çarpıcı bir karışımıdır. Aşçı Dede'nin rüyası, ona alay ve tabur hesaplarının zamanında alınmasını, böylece bir araya getirilen hesapların ordu karargâhından hızla çıkarılmasını sağlayan bir sistem oluşturma fikrini vermişti. Aşçı Dede planını bir layihaya döktü; aktardığına göre, kesinlikle kendi başına yapamayacağı bu işte de erenler ona yol göstermişti. Daha sonra layihasını Harbiye Nezareti'ne bağlı Muhasebat-ı Umumiye Dairesi'ne sundu ve sırf kendisine ait olmadığının iyice anlaşılması için bu fikrin bir rüyada aklına geldiğini eklemeyi de ihmal etmedi! Önerisi benimsendi ve -iki yıl sonra- dördüncü sınıf Mecidiye nişanının yanı sıra rütbe-i sani sınıf-ı sanisine terfi ettirilerek ödüllendirildi.[71]

Aşçı Dede bunun dışında, 1896'da Edirne'ye olan son tayininden sonra önerdikleri dahil olmak üzere, başka geliştirici düzenlemelere de öncülük etti. Ama Şam'daki son yıllarında meslektaşlarının yolsuzluk ve entrikaları yüzünden karşılaştığı sorunlar daire hayatı hakkında daha fazla bilgi vermektedir. O dönemde çalıştığı alan olan askeri levazımat, yurtdışında olduğu kadar imparatorluk içinde de yolsuzluklara son derece elverişliydi. Bu konuda yaşadığı sorunlar ve bununla bağlantılı olarak Suriyeli memur arkadaşlarıyla yaşadığı çatışmalar, Araplara karşı, içinde güçlü bir hoşnutsuzluğun kökleşmesine yol açtı. Şeriatın eşitlikçiliğine bütünüyle ters düşen bu duygu, milliyetçiliğin Türkler ve Araplar arasında yaygınlaşmasıyla yeni bir keskinlik kazandığı anlaşılan eski etnik aidiyet eğilimine uygun düşmekteydi. Aşçı Dede yaşadığı olayları yorumlarken, "Şam akreplerle dolu altın bir kazandır" ve yaygın bir Türk atasözü olan "Ne Şam'ın şeke-

---

70 *a.g.e.*, TY3222, s. 303a-b; TY79, 237-38. Hatm-i hacegân hakkında bkz. Algar, "Naqshbandî in Bosnia", s. 184.

71 Aşçı Dede İbrahim, *Risale*, TY79, s. 342-43, 367, layiha yaklaşık 1311/1893.

ri, ne Arabın yüzü" gibi deyişleri tekrarlamaktadır.[72] Bu gibi duygular, Aşçı Dede'nin üçüncü karısının neden Şamlı olmasını ısrarla istemediğini açıklamaktadır.

Şam'daki son yıllarında Aşçı Dede, anlaşıldığı kadarıyla Şamlı meslektaşlarıyla ilişkilerinde her tür sorunu yaşamıştı. Sözgelimi, Aşçı Dede'nin henüz bir şakirdken tanıdığı ve Levazım Dairesinin Birinci Şubesi'nin müdür muavinliğine kadar yükselmesine -ve açıkça kendisinin üstüne geçmesine- kadar izlediği becerikli bir Galip Bey vardı. Galib'in kötü hareketleri, Aşçı Dede'nin şakirdliğinde terliklerinin topuklarını kesme gibi şakirdlik şakalarından, yetişkinlik döneminde kadroları yeniden düzenleme işinin sorumluluğunu birlikte üstlendiği bir suç ortağıyla el ele vererek, yıllar önce Suriye'de memuriyetten alınmış bir adama müdürlük verme girişimine kadar uzanıyordu. Galib Bey ayrıca askeri dairelerdeki bir dizi memurun yatırım için parasını verdiği Selahaddin adlı büyük bir Şam tüccarıyla ortaktı. Suiistimallerinden bazıları, başka yerel tüccarların daha düşük teklifler verdikleri zamanlarda bile ihaleleri Selahaddin'e vermek ve Selahaddin'in imalathanesinden gönderilen ihale şartlarına aykırı kumaşları kabul etmekti. Bu tür öyküler, taşradaki bazı ailelerin neden aile mensuplarını devlet dairelerine sokmaya çalıştıklarının ipucunu vermektedir.

Böylesi yolsuzluklardan rahatsızlık duyan tek memur Aşçı Dede değildi. Şam'da onu en çok üzen olaylardan birini, 1312'nin (1895) Ramazan ayında camide yatsı namazını kılarken, yanına yaklaşan bir binbaşının uzun zaman önce sipariş edilmiş postalların hâlâ gelmemesi yüzünden onu azarlamasıyla yaşamıştı. Kendisi de bir derviş olan binbaşı, adamlarının neredeyse yalınayak kaldıklarını gördüğü için haklı bir kızgınlık içindeydi. Maaşının ödenmemesi nedeniyle kendisi de son derece güç durumda olan Aşçı Dede, binbaşıyı sakinleştirmeye çalıştı ve bu işi onun adına takip etti.[73]

Aşçı Dede'nin Galib'le ilişkilerindeki kederlere tüy diken mizahi bir durum, bu adamın Aşçı Dede'nin nihayet İstanbul'a dönmek üzere olduğunu öğrenmesiyle ortaya çıktı. Bütün olup bitenlere karşın, Aşçı Dede'nin payitahtta kendisinden daha fazla nüfuza sahip olduğunu ve kendi

---

72 *a.g.e.*, TY79, s. 375. Aşçı Dede, kendilerine vacip olanın, akreplere bakmak değil, elden gelen her yolla Suriyelilere saygı göstermek olduğunu belirtmektedir. Ne var ki, Türkçe'de "Arap" terimi, burada sözü edilen etnik husumetin açık bir göstergesi olarak, genelde Siyahlar için kullanılmaktadır. Hatıratındaki veriler Aşçı Dede'nin sadece din alimi ya da derviş olarak nitelendirdiği Araplara saygılı davrandığını göstermektedir. Karş. Philip S. Khoury, *Urban Natables and Arab Nationalism: The Palitics af Damascus, 1860-1920*, Cambridge, 1983, s. 46-52; önde gelen Şam ailelerinin siyasal davranışı üzerine.

73 *a.g.e.*, TY79, s. 355-56, 375-84.

terfisine yardım edebileceğini düşünen Galib Bey, onun muhabbetini kazanmaya çalıştı. Ama Aşçı Dede'nin nüfuzunun kendisine bir terfi değil, sadece bir nişan kazandırabileceğini öğrenince, tutumunu yeniden değiştirip Aşçı Dede'yi zimmetine para geçirmekle suçladı.

Aşçı Dede'nin memuriyet yaşamının tatsız bir evresindeki çabalarına ilişkin kendi anlatımı böyledir. Açıkça görülüyor ki, birlikte çalışmak zorunda olduğu bütün meslektaşlarıyla başa çıkmada pek de başarılı değildi. Ama hatıratını yazarken gösterdiği gayreti, resmi işlerini yaparken de göstermiş olduğu anlaşılmaktadır.

Mahmud Kemal İnal ve Sadrazam Said Paşa

İstanbul merkez dairelerinin iş akışı hakkında bu kadar canlı bir değerlendirme bulmak çok güçtür; yine de Abdülhamid ve II. Meşrutiyet dönemlerinin iki seçkin kişiliği arasında dikkate değer bir etkileşim söz konusudur: Sadrazam Mehmed Said Paşa (1840-1914) ile kalemiye âdâbının son büyük simgesi Mahmud Kemal İnal (1870-1957). Bu iki adam ve uzun meslek yaşamları hakkında gerek kendileri, gerekse başkaları yeterince çok şey yazmış olduğu için, burada birkaç önemli noktadan fazlasına değinmek anlamsızdır. İkisi arasındaki en büyük fark, daha yaşlı olan Said Paşa'nın devlet adamı haline gelmesi, buna karşılık daha genç olan İnal'ın -belki de bu tipin son parlak örneği- bir kâtip ve edip olarak kalmasıydı. Bunun dışında birçok yönden birbirlerine benzedikleri görülmektedir.[74]

Her ikisi de sivil idareyle önemli bağlantıları olan ailelerden geliyordu. Said Paşa'nın babası Tahran'da Osmanlı maslahatgüzârı olarak görev yapmıştı; İnal'ın babası ise ünlü bir aydın ve sadrazam olan Yusuf Kâmil Paşa'nın mühürdarıydı. Her ikisi de medrese öğrenimi de dahil olmak üzere geleneksel eğitim almışlardı. Bununla birlikte Said Paşa duraksayarak konuşacak kadar Fransızca öğrenmişti.[75] Bu dille ilgili bir eğitim aldığına değinmemesine karşın, İnal da Osmanlılar hakkında yazmış olan Fransız yazarlarına ara sıra göndermede bulunmaktadır. Said Paşa'nın Arapça, Farsça ve Osmanlı kitabet üslubundaki ustalığına hayran olan İnal, yine de

---

74 Üzerinde durduğumuz asıl naktanın İnal'ın Said Paşa'nın yanında çalışmaya tepkisi olduğundan, temel kaynaklarımız İnal (1964-65, s. 989-1263, Said Paşa hakkında) ve İnal (1969, s. 2147-86, kendisi hakkında) alacaktır. İnal tam adını İbnülemin Mahmud Kemal İnal alarak vermekten haşlanırdı. 1934 tarihli Soyadı Kanunu'ndan sanra kendi seçtiği İnal sayadı daha ayırt edici alduğu için, anakranizme düşmek pahasına anu İnal alarak anacağız. Ayrıca bkz. Mehmed Said Paşa (1910); Pakalın (1940-1948, c. V); Ercümend Kuran, "Küçük Said Paşa (1840-1914) as a Turkish Madernist", *IJMES*, I (1970), s. 124-32).

75 İnal (1964-65, s. 989).

onun çapraşık Arapça ve Farsça ifadeleri aşırı kullanmasını eleştiriyor ve Fuad Paşa'nın torunlarından birinin, "Said Paşa'nın yanına girerken halecana uğruyorum; anlamadığım acaib kelimeler ve cümlelerle bana hitab edince yanlış bir cevab veririm de rezil olurum korkusuyla paçamdan ter akıyor" sözlerini akatarıyordu.[76] Hem Said Paşa, hem de İnal dindar Müslüman ailelerdendi. Dindarlık ve eğitim açısından, her ikisi de kültürel anlamda muhafazakârdı. Ailevi geçmişleri arasında, belki en büyük fark, Said Paşa'nın Erzurum'da, İnal'ın ise İstanbul'da doğmuş olmasıydı. Said Paşa'yı çocukluğundan beri tanıyan İnal, onun bir keresinde kendisini damat yapmaya çalıştığını söylemektedir.[77]

Bir başka ortak yanları uzun meslek yaşamları boyunca sıradışı bir enerji ve üretkenlik göstermeleriydi. İkiliden İnal, kalemiye aydınlarının eski rollerine daha sadık kaldı. Said Paşa ise, devlet politikaları düşünen bir devlet adamı olmak gibi yeni bir role uyum sağlamada, özellikle Avrupa'da öğrenim görmemiş ya da görev yapmamış birisi için çarpıcı sayılacak bir yetenek sergiledi. Kendisinden daha genç olan ve aralarındaki yaş farkı yirmi yılı aşan İbrahim Hakkı Paşa tarzında yeni bir adam olmamakla birlikte, bu tür bir rol kavramının Osmanlı ortamına uydurulmasını temsil ettiği söylenebilir. Said Paşa'nın meslek yaşamı yaklaşık 1853'te başladı ve dokuz kez üstlendiği sadrazamlık görevini de kapsamak üzere 1914'teki ölümüne değin sürdü. İnal ise kendi deyişiyle henüz bir çocukken Bâb-ı Âli'ye girdi ve 1922'de yönetim merkezi olmaktan çıktığı güne değin orada kaldı. Daha sonra çoğu cumhuriyet hükümetine bağlı çeşitli mevkilerde bulundu ve 1935'te emekliye ayrıldı. İmparatorluğun çöküşünün onda I. Dünya Savaşı'nın ardından evinin Fransız askerlerince işgal edilmesindeki kadar büyük sarsıntı yarattığı ve bunun etkisini bir türlü üzerinden atamadığı anlaşılmaktadır.[78]

Her iki adam da düşüncelerini kuvvetle ifade edebiliyorlar ve -sonraki kuşaklar için talihsizlik sayılabilecek bir özellik olarak- Abdülhamid dönemine özgü Osmanlı kitabet tarzında hızlı ve kolay yazabiliyorlardı. Said Paşa, bütün sadrazamlar arasında en geniş ve en aydınlatıcı hatıratı yazan kişidir. Çok sayıda rakibi olmadığı halde, eseri, devlet adamlarının yazdıkları hatırat türüne uygun her türlü standart açısından dikkate değerdir. İnal -sanki, ölmekte olan bir geleneği temsil ettiğini bilmenin getirdiği bir

76 *a.g.e.*, s. 1244-45.

77 İnal (1969, s. 2150 dipnot 3).

78 İnal (1969, s. 2158-61). Evinin işgali sırasında bazı yazmalarının nasıl kullanıldığını aktarmaya mahcubiyetin engel olduğunu belirtiyor. "Garb medeniyetinin ne olduğunu zaten bilirdik; bu defa daha iyi öğrendik."

telaş içinde- Evkaf Nezareti'nin kısa tarihi ve hattatların biyografilerine ilişkin eserlerin yanı sıra, son Osmanlı "şairleri" (yani aydınları) ve sadrazamları hakkında geniş birer biyografik ansiklopedi yazdı.

İki adam arasındaki en ilginç benzerlikler, belki de, ruhsal ve duygusal mizaçlarında görülmektedir. Büyük başarılar amaçlayan kişiler olarak, çabuk parladıkları ve insanları eleştirmeye hazır oldukları anlaşılmaktadır. Hatıratında Said Paşa yönetimin bütün alanlarında devlete hizmet etmenin şerefini taşımaktan söz etmektedir; İnal'ın eserinde bu hizmetlerin sırf özet olarak sıralanması bile birkaç sayfayı tutmaktadır ve verdiği liste de pek inanılmaz değildir.[79] En azından İnal'ın görüşüne göre, memuriyetle bağlantılı ailelerden gelmekle birlikte, her ikisi de daha az yeteneklilerin kıskançlığına katlanarak, başarılarını yalnız kendi yetenekleriyle elde etmek zorunda kalmışlardı. Said Paşa'nın çalışkanlığını ve zekâsını anlatmak için, İnal, bir bölümü başkalarından alıntılanmış bir dizi ibare kullanmaktadır. Ona göre Said Paşa "zekâ-yı muşahhas"tı; "efradını câmi ve ağyarını mâni"ydi; "hangi taşı kaldırırsanız altından çıkar" denebilecek biriydi.[80] İnal ayrıca Said Paşa'nın yüksek ahlaki ölçülere sahip, üst mevkilerdeki diğer insanları zengin eden rüşvetten ya da yabancı iş çevrelerinin komisyonlarından uzak durmuş, tertemiz bir insan olduğunu belirtmektedir.

Ne var ki, Said Paşa'nın da hataları vardı. Daha önce değindiğimiz, görünümüne önem vermeyişi, kısa boyu ve tarazlanmış beyaz sakalıyla birleştiğinde, ona çekidüzenden yoksun bir cüce görüntüsü vermekteydi (resim 8).[81] Ahlak dersleri vermeyi seven İnal, Hz. Muhammed'in temizlikte ve kendine özen göstermede örnek oluşuna değinerek, son hızla Said Paşa'nın kıyafeti sorununa dalmaktadır.[82] Said aynı zamanda tamahkârdı. Devlet ricaline ait evlerin Ramazan'da iftar için herkese açık olmasının gerektiği bir çağda, tecrübeler halka Said Paşa'nın evine gitmemeyi öğretmişti.[83] Gelgelelim Said Paşa bazı durumlarda muhteşem ziyafetler ya da muazzam bahşişler verme gibi müsrif davranışlarıyla herkesi şaşırtırdı. Aile mensuplarına ve yakın arkadaşlarına karşı bile aşırı derecede kuşkucu ve korkaktı. Bazen Said Paşa'nın yeteneklerini öven, bazen de onu her türlü komploya karışmakla suçlayan ve bir keresinde sadrazamlık mührünü geri almak için başına revolver bile dayayan paranoyak bir padişahın emrinde-

79 İnal (1964-65, s. 1232-37).

80 *a.g.e.*, s. 1099, 1243-51.

81 *a.g.e.*, s. 988, 1080'i izleyen fotoğraflar.

82 *a.g.e.*, s. 1106.

83 *a.g.e.*, s. 1112.

ki hafiyeler ve jurnalcilerle dolu bir devlet yönetiminin seçkin bir memuru için, bu özellikler belki son derece doğaldı.[84] Said Paşa görev dönemlerinde mağrurlaşıyor ve eski arkadaşlarına destek olmak istemiyor, azil dönemlerinde ise tam tersine davranıyordu. İnal, Said Paşa'nın, en azından iktidardayken, kimseye karşı garazkârâne bir davranış göstermediğini ya da - 1837'deki Âkif-Pertev rekabetinde kullandığı bir ifadeyi tekrarlayarak- "kimsenin ocağını söndürme"ye çalışmadığını eklemektedir.[85] Ama İnal'ın, Said Paşa'nın iktidardayken gösterdiği mağruriyete ilişkin yorumları, İbrahim Hakkı Paşa'nın daha demokratik tarzına yönelik eleştirileriyle garip bir biçimde çelişmektedir.

Astları açısından Said Paşa'nın belki de en önemli kusuru, onu kâtiplerin işini bile görmeye zorlayan ayrıntı kaygısını da içeren enerjisi ve hızlı çalışma temposuydu. Bir keresinde Bâb-ı Âli'nin kıdemli memurlarından ve Amedî adlı saygın kalemin müdürü Şefkatî Efendi evraklardaki ayrıntıları değiştirmek üzere geri gönderilmekten öylesine bezmişti ki, Said Paşa'ya artık sırtlarında boza tankı ve bellerinde bardakların durduğu tahta mahfazayla dolaşan Arnavut seyyar satıcıları taklit edeceğini söylemişti. Anlattığına göre bu mahfazalardan bir tane edinip beline takacak, ama haznelerine bardak yerine kalem, kalemtıraş, mürekkep hokkası, mürekkep kumu (rıh) koyacak ve böylece Said Paşa'nın istediği değişiklikleri odasına gitmeye gerek kalmadan hemen orada yapabilecekti.[86] Zanaatkâr ve seyyar satıcıların dünyasına dönük bu nükteli kinaye kısa vadede Şefkatî Efendi'nin rahatlamasını sağlamıştı; ama daha uzun vadeli bir perspektifle bakıldığında, aşırı merkeziyetçi devlet sistemlerinin, bu dönemde sürekli ortaya çıkan genel bir sorununu göstermekteydi.

İnal da Said Paşa'yı anıştıran niteliklere sahipti ve ikisinin birlikte çalışmak zorunda olduğu her durumda büyüleyici bir potansiyelin doğduğuna işaret etmekteydi. Said Paşa'nın fotoğrafı onun hızlı çalışma temposunu ne kadar yansıtmıyorsa, uzun bir boynun üzerinde yer alan kuş gibi kafası, gaga burnu, kepçe kulakları ve içe işleyen gözleriyle İnal'ın fotoğrafında bu özellik o ölçüde açıktır (resim 9).[87] İnal memuriyete çok genç yaşta Bâb-ı

84 *a.g.e.*, s. 1014 (1883 olayları). Said Paşa padişahın gazabından kurtulmak için 1895'te bir süreliğine İngiliz büyükelçiliğine sığınmıştı; *a.g.e.*, s. 1027 vd.

85 *a.g.e.*, s. 1140-41, 1172.

86 *a.g.e.*, s. 1181-83; a.y. (1969, s. 1743).

87 İnal (1964-65, s. 2131'in ardından). İnal'ın fatoğrafı *Şairler*'in ek bölümünün (1969, s. 2147-86) sanundaki atabiyagrafisinde değil, sadrazamlar üzerindeki eserinde, Said Paşa'nın da dahil alduğu birçak sadrazamın ve padişahın partrelerinin arkasında yer almaktadır. Fotağrafının yerine İnal'ın mı karar verdiği belli değildir. Otobiyagrafisinin bende bıraktığı izlenim bunu kendisinin yapmış alabileceğidir.

Âli'de başladı; ama başkalarıyla ilgili yazılarında her zaman yaptığının tersine, kendisiyle ilgili tarihleri ya da yaşını gösterecek diğer ipuçlarını vermemektedir. Yeteneği ve eğitimiyle hemen sivrilen İnal çok geçmeden bazı küçük evrakların taslaklarını hazırlamakla (tesvid) görevlendirildi; bu iş, metinlerin temiz nüshasını çıkarma (tebyiz) aşamasının ötesine geçebilen kâtiplere normalde ancak beş-on yıl sonra verilen bir görevdi. Birkaç yıl içinde önemli bir komisyonun başkâtipliği gibi görevlere getirildi ve ağır iş yükü ile çalışma arkadaşlarının kıskançlığı yüzünden "çok çille" çekmek zorunda kaldı.[88]

Baştan sona değin İnal, kendi yeteneklerine son derece büyük değer veren, pek az kişiyi kendisiyle eşit gören ve bu tutumun meslektaşlarıyla ilişkilerini nasıl güçleştirdiğini hiçbir zaman anlayamayan bir insan izlenimini vermektedir. En azından, ruhsal savunma araçları yeterince güçlü olduğu için, bir ahmaklar dünyasının ortasına atılmaktan, memuriyetini onlarca yıl sürdürmekten, yüzlerce aydınla tanışıklık ya da arkadaşlık kurmaktan, onları evlerinde ziyaret etmekten, onlarla mektuplaşmaktan ve kendilerini ölümsüzleştirme yönündeki çabalarını pek az takdir etseler bile, onlar hakkındaki belgeleri toplayıp yazıya geçirmekten geri durmadı.[89] Bu bakımdan -dikkatli bir gözden geçirmeyi şiddetle gerektirse de-[90] edebi eserleri, tıpkı Boswell'in 18. yüzyıl Londra'sını gözler önüne seren *The Life of Samuel Johnson* adlı yapıtı gibi, 19. yüzyıl İstanbul'unu "toplu bir hatırlama" duygusu uyandırmaktadır.

İnal, yıllar geçtikçe Said Paşa'nın bir mektep çocuğuymuşcasına kendisini imtihan etme huyuna kızmaya başladı.[91] Mizancı Murad'ın kurgusal 'öteki ben'i Mansur Bey gibi, o da şeref ve liyakatı "zâtî değil, izâfî" bir

88 İnal (1969, s. 2149-50).

89 *a.g.e.*, s. X.

90 İnal'ın Abdülhamid döneminin üslubunu taşıyan Osmanlıcası, en önemli kitaplarının (1964-65 ve 1969) ilk kez Latin harflerle basıldığı sırada artık ölü bir dildi. Anlaşılan, Arap harfleriyle yazılmış özgün metinler, bir editörün okumasından geçmeden ve alfabeler arasındaki uyum konusunda uzman olmayan dizgicilerce yayıma hazırlandı. Sonuçta ortaya çıkan hatalarla dolu baskı, İnal'ın dilini daha da güç anlaşılır hale getirdi. İnal'ınki gibi Arapça ve Farsça sözcüklerle dolu bir üslubu Arap harfleriyle yazılmış halde okumak daha kolaydır; bu nedenle Arap harfleriyle yazımını tasarlayabilmek gerekir. BBA'daki Yıldız evrakı üzerinde araştırma yapıncaya değin, İnal'ın eserlerini anlamakta güçlük çektim. Bugün İnal'ı anlayabilecek -özellikle genç olan- pek az sayıda Türk olmalıdır. Türk Milli Eğitim Bakanlığı, bu eserlerin basımını sağlayarak önemli bir hizmet yapmıştır, ama bugünkü yayımlanmış haliyle bunların değerini kavramak son derece güçtür. Basılı eserlerinin maddi durumu, İnal'ın, temsil ettiği âdâbdan daha uzun ömürlü olduğunu teyit etmektedir.

91 Birçok göndermeden en alaycı olanları için bkz. İnal (1964-65, s. 1145).

özellik olarak kabul eden, döneminin memuriyet yaşamına egemen olduğu anlaşılan kayırıcılığa öfkeleniyordu.[92] Astlarından ibadetvari bir itaat bekleyen, hiçbir şeyin eleştirilmemesini isteyen ve yanlarında çalışanların kendilerinden üstün olmamasına özen gösteren Bâb-ı Âli ricalinin kibirliliğine içerliyordu. Belki de bu eleştirilerde hafif bir narsizm tonu vardır! İnal bir süre başında bulunduğu Eyalât-ı Mümtaze Kalemi'ni öteki devletlerin sömürge bakanlıklarına benzetiyordu.[93] Aslında bu kalem Osmanlı devletinin yarı bağımsızlık kazanmış eyaletlerle ilişkilerini düzenliyordu ve daha çok sömürge bakanlığına karşıt özellikler taşıyordu. İnal'ın kendi adı Kemal'e hayran olduğu ve bunu başta Yusuf Kâmil Paşa'nın yayımlanmamış biyografisi "Kemalü'l-Kâmil" olmak üzere birçok eserinin adında kullandığı anlaşılmaktadır.[94] Aile ocağını da edebiyatçı arkadaşlarından birinin bulduğu Darü'l-Kemal adıyla anmaktadır. Velhasıl mükemmeliyetin bu tecessüm etmiş örneği, üstlerinde gördüğü kibirlilikten pek de uzak sayılmazdı.

Said Paşa'nın yanında çalışmanın İnal için nasıl bir şey olacağı, Paşa'nın, Temmuz 1908'de meşruti düzene dönüşten bir gün önce başlayan ve yalnızca on üç gün süren yedinci sadrazamlığının hummalı koşullarında aydınlığa kavuştu.[95] Jön Türk devriminin getirdiği acil sorunların üstesinden gelmeye çalışan Said Paşa, güvenilir ve yetenekli bir kâtibin konağına gönderilmesini istemişti. Görev için seçilen İnal, önce bundan sıyrılmaya çalıştı: "Çünki, Said Paşa gibi işten yılmaz, yorulmak bilmez, yazıdan usanmaz, uykusu yeyip içmesi kimseye benzemez, (...) en ufak hataları gözden kaçırmaz, müstesna bir sadrıazama hizmet etmek pek müşkil olduktan başka, akşama sabaha kıyametler kopacağı aşikâr olan böyle karışık ve tehlikeli bir zamanda sadaret kitabetinde olmak hoşuma gitmedi."[96] İnal'dan "hiç olmazsa bu akşam için konağa gitmesi" istendi.

Her şey İnal'ın beklediği şekilde cereyan etti. Said Paşa'nın alışkanlığı olan "makine gibi mütemadiyen işlemek, her yiğidin kârı değil"di. Bir sorun üzerine bir evrak yazdırmaya başlarken ya da ne tür bir evrak yazılmasını istediğini anlatırken, birden daha acil bir iş çıkıyor ve ilk sorunu ikin-

92 İnal (1969, s. 2151, 2170).

93 *a.g.e.*, s. 2155.

94 *a.g.e.*, s. 2176-77; adında "kemal" sözcüğü geçen çoğu yayımlanmamış bir düzine kadar eseri vardır. Bu adı nasıl aldığını anlatan bir bölüme rastlayamadım. "Kemal"i bir yazar mahlası olarak benimsemiş ya da -tıpkı Mustafa Kemal Atatürk gibi- zekâsından dolayı ona bu ad verilmiş olabilir.

95 Danişmend (1961, IV, s. 519).

96 İnal (1969, s. 2152).

ci sıraya alıyordu. Ama daha önemli sorunlar gelmeye devam ediyor ve tamamlanmadan bırakılan evraklar birikerek sekiz-on taneye kadar ulaşıyordu. Sonunda bunların tümünü, zamanında ve Said Paşa'yı tatmin edecek biçimde tamamlamak gerekiyordu.[97] Said Paşa kimi zaman evrakın yazılış biçimini beğenmiyor ve yeniden yazılmasını istiyor, ama neresinin değiştirilmesini istediğini söylemiyordu. Bu çalışma tarzı İnal'ın sabrını taşırdı ve onu açıklamalar istemeye zorladı.[98]

İnal'ın Said Paşa'nın yanında çalıştığı dönemi yalnızca "evraklar" çerçevesinde algıladığını söylemek pek doğru olmaz. O aynı zamanda Said Paşa'yı düşüşüne yol açacak adım konusunda uyaracak kadar siyasi bir anlayışa sahipti. Ne var ki, uyarının Said Paşa'nın kendisine bir hatt-ı hümayun yazdırdığı sırada gündeme gelmiş olması anlamlıdır. Bu hatt-ı hümayunda padişahın yalnız sadrazamı ve şeyhülislamı değil, harbiye ve bahriye nazırlarını da atayabileceğine ilişkin bir ifade yer alıyordu. İnal, Kanun-ı Esasî'nin askeri nezaretlere ve öteki nezaretlerin hemen hepsine yapılacak atamaları sadrazama bıraktığını öne sürdü. Said Paşa bu hükmün açık olmadığı karşılığını verdi; oysa onun ısrarla savunduğu ifade, ertesi gün hatt-ı hümayunun halkın önünde okunmasıyla birlikte büyük bir öfke patlamasına yol açtı. Bu öykü İnal'ın öze ilişkin konulara kayıtsız kalmadığını ortaya koymaktadır; bununla birlikte anlatımının bu bölümüne bile, Said Paşa'yla çalışmasının "bir yazı deryasına dalmak" anlamına geldiğini belirterek girmekte, buradaki görevinin "müşavirlik" değil, "kâtiplik" olduğunu eklemektedir.[99] Atamada belirlenen görevi bu olsa bile, gerçekten son derece yüksek ehliyetli olan bu aydının kâtiplik konumundan memnun oluşu, kalemiye âdâbının biçimciliğine ve çetrefilliğine üstelik geç bir tarihte aydınlatıcı bir ışık tutmaktadır. İbrahim Hakkı Paşa gibi biriyle karşılaştırıldığında her ne kadar gelenekçi gibi görünse de, Said Paşa'nın İnal'la birlikte ele aldığı sorunları "yazı deryası" olarak değil, belli amaçları olan politik sorunlar olarak gördüğü kesindir.[100]

İnal, Paşa'nın konağındaki görevinden sonra Sadaret Mektubî Odası'nın başına geçti. Eskiden sarayda halledilen birçok konunun meşrutiyete dönüşle birlikte yeniden dairenin sorumluluğuna verilmesi nedeniyle, bu da zor bir görevdi. Geçmişteki olayları daha sonraki bir tarihten baka-

97 *a.g.e.*, s. 2152-53.

98 İnal (1964-65, s. 1181-82).

99 *a.g.e.*, s. 1066-68.

100 Karş. Mehmed Said Paşa (1910, II, ii, s. 440-69); hatıratın bu kısmı günlük biçimindedir; bu durum önceki kesimlerin siyasal vurgusunu bir bakıma örtmektedir; karş. Ahmad (1969, s. 19-21).

rak özetleyen İnal, on altı değişik sadrazamla birlikte çalıştığını ve aralarında Said Paşa gibi birine rastlamadığını söylemektedir.[101]

Demek ki, iki farklı memuriyet ortamına, yani Aşçı Dede İbrahim'in meslek yaşamının büyük bir bölümünü geçirdiği taşradaki askeri kalemlere ve İnal ile Said Paşa'nın İstanbul çevresine tuttuğumuz büyüteç, herkesin resmi hizmette Vámbéry ya da Mizancı Murad'ın betimlediği tempo içinde çalışmadığını apaçık göstermektedir. Açıktır ki, görevlerini yerine getirmek için olağanüstü gayret göstermeye hazır olan dürüst ve çalışkan memurlar vardı. Bütün devletler kendi koşullarında olağanüstü durumlarla yüz yüze gelirler. Ama bu gayretleri gerektiren hallerin bazısı, daha iyi işleyen bir idari sistemde asla ortaya çıkmayabilirdi; bazı durumlarda ise imparatorluğun yaklaşmakta olan çözülmesinin sonuçları sayılabilirdi. En azından elde profesyonellik anlayışına sahip memurlar vardı. Peki, bunların sayısı ya da profesyonellik anlayışı reform çağında artmış mıydı?

YENİ BİR PROFESYONELLİĞE DOĞRU

5. Bölüm'de ele aldığımız İbrahim Hakkı Paşa örneği, II. Meşrutiyet dönemine gelindiğinde artık yeni bir memur tipinin var olduğunu yeterince ortaya koymuştu. İnal ve Said Paşa'ya bir bakış da, sadrazamlığa yeni bir kuşağı getirmeye hevesli Jön Türk önderlerinin neden İbrahim Hakkı Paşa'yı aradıkları adam gibi düşünmüş olabileceklerini açıklamaktadır. Ama elde bir farklılık yaratacak kadar yeterli insan var mıydı? Acaba kalemiyenin İnal'da hâlâ yaşayan, evrak işleriyle sınırlı olan görev kavramından özde farklı ve Said Paşa'nınkinden daha çağdaş kültürel ve siyasal ufuklara bağlantılı yeni bir profesyonellik gerçekten yaygın hale gelmiş miydi?

İbrahim Hakkı Paşa gibi tekil örnekleri anlatmanın ötesine geçtiğimizde, bu sorulara cevap vermemiz güçtür. Yeni bir profesyonellik, yani yeni pratik becerilerin eşlik ettiği bir zihniyet değişimi gibi ince bir konu, toplu biyografik çözümlemelere uygun düşecek türden çok az nicel gösterge sağlar. Bununla birlikte büyük ölçüde Mülkiye Mektebi aracılığıyla yeni tip bir memur yetiştirme çabasının Abdülhamid döneminde ve bizzat onun öncülüğünde başladığı söylenebilir. Onun bu çabası, II. Meşrutiyet dönemine girildiğinde sorularımıza cevap vermeye yetecek ölçüde ve belki de onun amaçladığından daha fazla meyve vermiş miydi?

Bu soruya en açık cevap, mezunlar derneğince Ocak 1909'dan başlayarak birkaç yıl yayımlanan aylık *Mülkiye* dergisinden gelmektedir.[102] Dergi,

---

101 İnal (1964-65, s. 1099).

102 Çankaya (1969, II, s. 1329), derginin 43 sayı çıktığını belirtir. Burada kullanılan koleksiyon, Ağustos 1327/1911'de yayımlanan 30. sayıya kadardır. Bu sayıya kadar dergi her ayın ilk gününün tarihini taşımaktadır.

memurların küçük bir bölümünü oluşturan mektep mezunları arasında yeni profesyonelliği temsil edenlerin bir azınlık konumunda olmasına ve savaş ile devletin çöküşünün bir süre bu insanların sesini boğmasına karşın, yeni tip bir profesyonellik anlayışının gerçekten doğmakta olduğunu ve bir ölçüde düşünsel ve sayısal derinlik taşıdığını öne sürmektedir.

Dergiyi yayımlayan derneğin varlığı bile, zamanın değiştiğinin ve profesyonelliğin güçlendiğinin bir işaretidir. Kanun-ı Esasi'nin 1908'de yürürlüğe konmasıyla birlikte gelen ifade, basın ve dernek kurma özgürlükleri olmasaydı, ne dernek kurulabilir, ne de dergi çıkarılabilirdi. Devrimin ilk coşkusuyla Ağustos 1908'de kurulan dernek "Mekteb-i Mülkiye Mezunları İttihad ve Teavün Cemiyeti" adını aldı. Tüzüğünde de belirtildiği gibi, amaçlarından biri fikir alışverişine aracı olmak, vatana hizmet etmek ve mezunların haklarını korumak üzere bir dergi çıkarmaktı. Dergi hem derneğe ilişkin haberleri, hem de üyelerin makalelerini yayımlayacaktı.[103]

Dergi imparatorlukta "eski okul bağı"na dayalı ilk örgütlenme girişimi sayılan gelişmenin önemli bir parçası haline geldi. Dernekle ilgili diğer şeyler bu olguyu daha doğrudan ifade etmekteydi; bunlardan biri de üyelerinin birbirini tanımasını sağlamak üzere derneğin öncülük ettiği ve günümüzde Türkiye'de yaygın biçimde takılan yaka rozetleriydi.[104] Dernek üyeleri "eski okul bağı"ndan çok, -Osmanlı toplumu bağlamında hiç de şaşırtıcı olmayan bir tercihle- bir aile imajını yeğ tutuyorlardı. Mülkiye Mektebi'yle bağı olan herkesi "Mülkiye ailesi" içinde sayıyor ve birbirlerine "kardeş" ya da en azından "refik" diye hitab ediyorlardı. Dolayısıyla yerel idareye ilişkin bir tartışmada, vali ile personeli arasındaki ilişkilerin baba ve oğulları arasındaki ilişkiler çerçevesinde ele alınması gayet doğaldı. Türk ailelerinde yetişkinlerle çocuklar, hatta büyük ve küçük kardeşler arasındaki otorite ilişkileri göz önüne alındığında, bu, sadece bir rahatlık, sıcaklık ortamı değildir. İdare için sonuçları ideal olmayabilir; yine de, aile terminolojisi patrimonyalizm mirasını çağrıştırmakla birlikte, güçlü bir dayanışmaya işaret etmektedir.

Derginin sonunda ayrı numaralanmış sayfalarda yer alan dernek haberleri, üyelerin kendilerini bir çıkar grubu olarak gördüğünü ortaya koymaktadır. Devrimi izleyen tensikatlardan sonra görevde kalabilmiş olan üyelerin ve yeni atamaların ilan edilmesi ortak bir gurur kaynağıydı. Demek ki, derneğin izlediği siyasetin de tartışılması gerekiyor: yıllık toplantılar, görevlilerin seçimi, derginin yayın politikası, derneğin mali kaynakları ve aidatların ödenmemesi sorunu. Merkezi İstanbul'da olan derneğin karşılaştığı ka-

103 Çankaya (1968-71, II, s. 1323, 1327).

104 *a.g.e.*, II, s. 1328, resimli.

çınılmaz bir sorun, başkentteki resmi sorumluluklarından ya da taşraya nakillerinden dolayı üyelerinin çalışmalara etkin biçimde katılamamasıydı. 1908, 1909 ve 1910 yıllarında derneğin üye sayısı 800'ün üzerinde kalırken, aidat ödeyen üyelerin sayısı 528'den 150'ye düştü.[105] I. Dünya Savaşı sırasında çok sayıda üyenin orduya katılması nedeniyle dernek kendisini feshetti ve ancak 1921'de yeniden kurulabildi; mektep de 1915'ten 1918'e değin kapalı kaldı.[106] Savaş ve siyasal felaket derneğin ve mektebin çalışmalarını kesintiye uğratabilirdi, ama temsil ettikleri zihniyeti yok edemezdi.

Mesleki ve siyasal sorunlara yönelme eğiliminin dergide çıkan makalelere aktarılması çok belirgindi. Makalelerden bazıları ancak ansiklopedik popülerleştirme ya da genel kültür gibi başlıklar altında tanımlanabilir. Böyle olsa bile, bunlar sosyal bilimlere ve çağdaş toplumsal olaylara yönelik geniş bir ilgiyi yansıtmaktadır. Popüler kültür makaleleri reform dönemi Osmanlı tarihinden, "Terbiye-i Fikriye Nasıl Olur?', 'Türklerin Temayülât-i Ruhiyesi", "Bir Millet Nasıl Teali Eder?" ve "İsporda Lüzum-ı İtidal" gibi başlıklara kadar değişiyordu.[107] Güncel konulardaki tartışmalar ise "Gayr-i Müslim Tebaa-i Osmaniyenin Hizmet-i Askeriyesi" ve "Osmanlılarda Vatan Muhabbeti"nin yanı sıra "Tedrisat-ı İbtidaiye", "Terbi-

105 Bu belirlemeler derginin sonundaki ayrı numaralandırılmış sayfalarda yer almaktadır: Mülkiye, no: 8 (1 Temmuz 1325/1909), s. 1-7 (tensikatta mevkilerini koruyan ve yeni atamalar elde eden mezunlar); no: 11 (1 Aralık 1325/1909), s. 3-8 (atamalar); no: 12 (1 Ocak 1325/1910), s. 1-2 (İbrahim Hakkı Paşa hükümetinde yer alan mezunlar); no: 14 (1 Mart 1326/1910), s. 1-8, s. 17-19 (derneğin yöneticileri, üyelik, bütçe); no: 17 (1 Haziran 1326/1910), s. 1 (sadece 70 kişilik mevcutla yapılan yıllık toplantı); no: 25 (1 Şubat 1326/1911), s. 1-8 (Aralık 1326/1910 tarihli toplantı raporu, aidatları ödeyen ve ödemeyen üyelere ilişkin istatistikler). Yayın politikasına ilişkin bir açıklamanın yer aldığı Yahya Sezaî imzalı başyazı, no: 25 (1 Şubat 1326/1911), 1-5.

106 Çankaya (1968-71, II, s. 1332).

107 Örn., Ali Seydî, "Devlet-i Osmaniyenin son bir asırlık Tarih-i Teceddüd ve İnkılabı", *Mülkiye*, no: 8 (1 Eylül 1325/1909), s. 41-59, yazarın imzasıyla yayımlanan birçok tarihsel makaleden biri. Hüseyin Cahid, "Terbiye-i Fikriye Nasıl Olur", no: 1 (1 Şubat 1324/1909), s. 49-55, daha sonraki sayılarda devam ediyor; Ali Seydî, "Türklerin Temayülât-ı Ruhiyesi," no: 6 (1 Temmuz 1325/1909), s. 14-19; Ahmed Macid, "Bir Millet nasıl Teali Eder", no: 17 (1 Haziran 1326/1910), s. 23-36; Abdülfeyyaz Tevfik, "İsporda Lüzum-ı İtidal", no: 18, s. 13-19. Bu yazarlardan en tanınmışı Hüseyin Cahid [Yalçın] (1875-1957) politikacı, gazeteci ve popüler bir yazar olarak kariyerini Cumhuriyet döneminde de sürdürdü (Çankaya [1968-71, III, s. 648-78]). Ali Seydî (1869-1933) memur, öğretmen ve yazardı; Cumhuriyet döneminde Mülkiye Mektebi'nde öğretim üyesi oldu (Çankaya [1968-71, III, s. 465-67). Ahmed Macid [Gören] (1871-1946) Dahiliye Nezareti'nde memurluk, ayrıca öğretmenlik yaptı (*a.g.e.*, III, s. 420-22). Abdülfeyyaz Mehmed Tevfik [Yergök] (1870-1947) seçkin bir bilim eğitimcisi oldu, yüzlerce makale ve çok sayıda kitap yazdı (*a.g.e.*, III, s. 554-55).

ye-i Nisvan ve Tasfiye-i Ahlâk" ve "İstanbul'daki Tahsil-i Âli Hayatı" gibi konulara yönelikti.[108] Bazı makaleler pek de özgün değildir. Bununla birlikte ücra kasabalardaki Mülkiye mezunlarının bunları merakla beklemiş olduklarını, bu makaleleri diğer mezunlar ve dış dünyayla bağlarını sürdürmenin bir yolu olarak gördüklerini tahmin etmek güç değildir. Derginin sayfaları, aralarından birinin bunu "şu kutb-ı cenubî-i mülkümüz" dediği Yemen kadar uzak bir yerden yapmış olduğunu göstermektedir.[109]

Mezunlar derneği üyelerinin daha çok ilgi duydukları konular, başta yerel idare olmak üzere, mektebin mezunlarının çoğunun hizmet ettiği alan olan idareye ilişkin sorunlardı. Belirli yerlerdeki koşulları ele alan böyle pek çok makale bulunmaktadır. Derginin muhtemelen en velut yazarı olan Abdülgani Senî [Yurdman], bir yılı aşkın süreyle derginin her sayısında en az bir tane olmak üzere, Yemen hakkında on altı kadar makale yazmıştı. Bunlar hep birlikte, Yemen hakkında çoğu Osmanlının sahip olabileceğinden çok daha geniş bir bilgi kaynağı oluşturmaktadır; makalelerin yazarı, yansız bir gözlemci olmasa bile, en azından akıcı bir Arapça avantajına ve Arap dünyasının öteki kesimlerine ilişkin tecrübeye sahipti.[110] Bu makaleler dizisi konu olarak belirli bir yöre üzerinde yoğunlaşan makale-

108 Hasan Hâmid, "Gayr-i Müslim Tebaa-i Osmaniyenin Hizmet-i Askeriyesi", na: 4 (1 Mayıs 1325/1909), s. 1-8; Efdaleddin, "Osmanlılarda Vatan Muhabbeti", na: 10 (1 Kasım 1325/1909), s. 37-43; Emrullah, " Tedrisat-ı İbtidaiye",no: 23 (1 Aralık 1326/1910), s. 42-64; Abdülfeyyaz Tevfik, "Terbiye-i Nisvan ve Tasfiye-i Ahlâk", no: 26 (1 Mart 1327/1911), s. 74-78; Aynîzade Hasan Tahsin, "İstanbul'da Tahsil-i Âli Hayatı", no: 30 (1 Ağustos 1327/1911), s. 330-32. Bu yazarlardan 1305/1889 mezunu olarak imza atan Hasan Hâmid, sonradan Hâmid Hasancan (1870-1943; Çankaya [1968-71, III, s. 363-65]) olarak tanınan kişi olmalıdır; Efdaleddin ise bu dönemde Bâb-ı Âli'de memurluk ve Darülfünun ile Mülkiye'de öğretim üyeliği yapan Mehmed Efdaleddin'dir [Tekiner] (1873-1957; *a.g.e.*, III, s. 517-20); Hasan Tahsin [Aynî] (1876-1962) başka görevlerinin yanı sıra Mülkiye'de öğretim üyesi ve maliye konusunda bir uzmandı (*a.g.e.*, III, s. 645-47); "Tûba ağacı" kuramını öneren Emrullah (1858-1914) ayrıca maarif nazırlığı da yapmıştı (*a.g.e*, III, s. 96-102).

109 Abdülgani Senî [Yurdman], "Her Valinin Derece-i Salâhiyeti Bir mi Olmalıdır", *Mülkiye*, na: 12 (1 Ocak 1325/1910), s. 34. Yemen'deki memuriyeti sırasında derginin kendisine ulaşması iki ya da üç haftayı buluyordu.

110 Abdülgani Senî, "Yemen'in Hayat-ı İstikbali: San'a-Hüdeyde Şimendifer Yalu", *Mülkiye*, na: 5 (1 Haziran 1325/1909), s. 1-7; a.y., "Yemen Memurları", na: 6 (1 Temmuz 1325/1909), s. 5-10; a.y., "Yemen'de Meskukat Meselesi", na: 6 (1 Temmuz 1325/1909), s. 29-37; a.y., "Yemen'de İdare-i Mülkiye", no: 7 (1 Ağustas 1325/1909), s. 1-8; a.y., "Yemen'in Esbab-ı Asayişinden Milis Askeri", no:8 (1 Eylül 1325/1909), s. 32-28; a.y., "Yemen İmameti Âm Olabilir mi", na: 9 (1 Ekim 1325/1909), s. 29-35; a.y., "Yemen'de Hatiat-ı İdare", no: 9 (1 Ekim 1325/1909), s. 46-58; a.y., "Yemen Vilayeti Jandarma Tensikatı ve 326 Senesi Büdcesi", na: 10 (1

lerin en belirgin örneğidir. Dergide ayrıca Kürt bölgeleri,[111] Adana[112] ve genel olarak aşiretlerin iskânı sorunu[113] hakkında yazılmış makaleler de vardır. Yine de *Mülkiye*'ye yazılarıyla katkıda bulunan kişilerin kafasında bölgesel koşulları ve sorunları tartışmaktan daha önemli şeyler vardı.

Derginin belki de en önemli makaleleri, memuriyet koşullarına ve özellikle yerel idaredeki duruma ilişkin olanlardı. Bu kategoriye giren makaleler 1908 devrimini izleyen tensikat ve yeniden düzenlemeler,[114] idari

Kasım 1325/1909), s. 48-52; a.y., "Yemen Şimendiferinin Güzergâhı ve Te'siratı", na: 11 (1 Aralık 1325/1909), s. 23-28; a.y., "Yemen'in Esbab-ı Muhafazası: Sevahil, Pastalar, Telgraf, Tedabir-i Lâzime", na: 11 (1 Aralık 1325/1909), s. 54-62; a.y., "Yemen'in Da'aim-i Umran: Tarihî Sedler, Bunların İhyası", na: 12 (1 Ocak 1325/1910), s. 16-24; a.y., "Yemen'in Necat ve Selâmeti: İhya-yı Maarif", na: 13 (1 Şubat 1325/1910), s. 45-52; a.y., "Yine Yemen'in Hususiyat-i Ahvalinden", na: 13 (1 Şubat 1325/1910) s. 57-64; a.y., "Yemen'de Mehakim-i Şer'iye: Arzu-yı Halk", na: 14 (1 Mart 1326/1910), s. 33-39; a.y., " Kavanin-i Sabite-i İctimaiye Nakta-ı Nazarından Yemenliler Hakkında Tedkikat", na: 15 (1 Nisan 1326/1910), s. 33-56; a.y., "San'a'da Sırf Yemenlilere Verilen İlk Kanferans: İane-i Milliye Münasebetiyle", na: 16 (1 Mayıs 1326/1910), s. 32-44. İstanbul dağumlu bir Türk alan Abdülgani Senî [Yurdman] (1871-1951) memuriyete, eğitiminin bir bälümünü de yaptığı Filistin'de başladı. 1918'e değin Dahiliye Nezareti bünyesinde çalıştı; daha sanra Osmanlı dänemi Hariciye Nezareti ile Cumhuriyet dänemi Hariciye Vekaleti'nde memurluğun yanı sıra ağretmenlik yaptı. Birkaçı Arapça alan 18 kitap ve bin kadar makale yazdı; Çankaya (1968-71, III, s. 774-79).

111 Ahmed Macid, "Kürdistan Ahvali ve Mesele-i Islahat", *Mülkiye*, na: 8 (1 Eylül 1325/1909), s. 1-18, na: 9 ve 10'daki devamlarla; Şefik, "Dersim Kıtasının Ahval-i Umumiye ve Esbab-ı Islahiyesi", na: 14 (1 Mart 1326/1910), s. 40-56, devamı "Dersim Ekradının Ahval-i Mezhebiyeleri", na: 15 (1 Nisan 1326/1910), s. 9-13. Ahmed Macid [Gären] hakkında na: 107'de bilgi vardır. Dersim hakkındaki makaleyi yazan Şefik, yazısını Erzincan mutasarrıfı alarak imzalamıştı; bu bakımdan memuriyetini çağunlukla Arap vilayetlerinde almak üzere tümüyle yerel idarede geçiren Mehmed Şefik (1876-1918) almalıdır. Yanya yakınlarındaki taprak sahibi bir ailedendi, Rumca biliyar ve Arnavutça kanuşabiliyardu; Çankaya (1968-71, III, s. 807).

112 Abdülgani Senî, "Adana'da İlk Meşhudat ve İhtisasatım", *Mülkiye*, na: 20 (1 Eylül 1326/1910), s. 42-49.

113 Zeki el-Hatib, "Tavtin-i Aşair", *Mülkiye*, na: 16 (1 Mayıs 1326/1910), s. 1-16; Abdülgani Senî, "Temdin-i Aşair", na: 17 (1 Haziran 1326/1910), s. 37-43. Yazarlardan ilki Mülkiye'den 1907'de mezun alan ve yerel idarede çeşitli gärevlerde bulunduktan sanra Suriye milliyetçi hareketine karıştığı için 1916'da saklanmak zarunda kalan Şamlı Muhammed Zeki el-Hatib'dir (1886-1961). I. Dünya Savaşından sanra Suriye'de kurulan Arap Krallığı'nın hizmetinde çalıştı; manda däneminde Suriye siyasetine yeniden girdi ve 1953'te başbakan aldu. Arapça alarak yayınladığı üç kitabın ilki (1941) yine Bedevilerin iskânına ilişkindir (Çankaya [1968-71, III, s. 1106-1107]).

114 Cevdet, "Tensikat-Islahat", *Mülkiye*, na: 4 (1 Mayıs 1325/1909), s. 11-14; H. B., "Tensikat ve Mezunin-i Mülkiye", na: 6 (1 Temmuz 1325/1909), s. 20-28. İmzasını 1316/1900 mezunu alarak atan Cevdet, yerel idarede gärev yapan ve Cumhuriyet

yargı[115] ve evrak işlerini basitleştirme gereği[116] üzerinedir. Öteki makaleler yerel memurlarının özel sorunlarını,[117] yerel idarenin en alt kademelerindeki memurların ihtiyaçlarını,[118] genel idare kuramı olarak nitelendirilebilecek konuları[119] ve -1913'te yürürlüğe giren İdare-i Vilâyat Kanu-

döneminde ticarete atılan Hüseyin Cevdet (1878-1942) almalıdır (Çankaya [1968-71, III, s. 834], sayadı verilmiyar); H. B. ise muhtemelen yayın kurulu üyelerinden Hakkı Behiç'tir; Cumhuriyet däneminin politikacı ve gazetecilerinden İsmail Hakkı Behiç Bayıç'la (1882-1943) aynı kişi alabilir (*a.g.e.*, III, s. 1058-59).

115 Kevakibîzade Abdülhâlik Midhat, "Memurin Muhakemesi", *Mülkiye*, no: 2 (1 Mart 1325/1909), s. 29-32; Mehmed Asım, "Memurin Muhakemesi" (bir öncekine cevap), no: 3 (1 Nisan 1325/1909), s. 45-50; Kevakibîzade Abdülhâlik Midhat, "Memurin Muhakemesi" (Mehmed Asım'ın cevabına cevap), na: 4 (1 Mayıs 1325/1909), s. 26-29. Abdülhâlik Midhat (1868-1911) o dönemde İstanbul Hukuk Mektebi'nin müdürüydü (Çankaya [1968-71, III, s.460]); aynı dänemin başka adaşları da bulunan öteki yazar muhtemelen ağretmen, gazeteci, palitikacı ve 1912 tarihli bir hukuk kitabının yazarı Mehmed Asım'dır [Us] (1884-1967); *a.g.e.*, III, s. 1136-38. Çankaya'nın kitabında, İstanbul doğumlu Kevakibîzade'nin Arap çağdaşı Abdurrahman el-Kevakibî'yle bir bağlantısının olup almadığına ilişkin bilgi yaktur.

116 Bedii Nuri, "Hukûmet-i Kırtasiye", *Mülkiye*, na: 8 (1 Eylül 1325/1909), s. 19-25; Es-Seyyid Mehmed Emin, "Hükûmet-i Kırtasiye ve Teşevvüş-i İdare", na: 11 (1 Aralık 1325/1909), s. 50-53. Bedii Nuri el-Husrî (1872-1913), Lübnan'daki Trablusşam'da doğdu ve Irak'ta atandığı gärev yerine giderken yalda öldürüldü; kısa memuriyetini yerel idare ve eğitim alanında yaptı. II. Meşrutiyet däneminde tanınmış bir gazeteciydi (Çankaya [1968-71 , III, s. 641-42]). Yine bir Mülkiye mezunu alan Satı el-Husrî'nin ağabeyiydi. İmzasını Vadiü'l-Acem kaymakamı alarak atan öteki yazar, Nablus'un seçkin bir ailesinden alan ve yaklaşık 1914-1919 yıllarında Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda Nablus'u temsil eden Muhammad Emin Abdülhadi'dir (1878-?) (*a.g.e.*, III, s. 935).

117 Abdülgani Senî, "Taşrada İdare Memurlarının Hal ve Mevkii", *Mülkiye*, no: 1 (1 Şubat 1324/1909), s. 56-61; Bedii Nuri, "Vazifelerimiz", no: 4 (1 Mayıs 1325/1909), s. 46-62; Abdülgani Senî, "Siyaset-i İdareden bir Numune: Rıfk mı, Şiddet mi", na: 5 (1 Haziran 1325/1909), s. 55-60.

118 Bedii Nuri, "Belediyelerimiz", *Mülkiye*, na: 5 (1 Haziran 1325/1909), s. 21-26; Cevdet, "Müntahab Nahiye Müdürleri", na: 13 (1 Şubat 1325/1910), s. 32-35. İmzasını Büyükçekmece kaymakamı olarak atan bu Cevdet de Hüseyin Cevdet'tir (1878-1942), bkz. dipnat 114.

119 Abdülgani Senî, "Felsefe-i İdareden bir Nebze", *Mülkiye*, na: 10 (1 Kasım 1325/1909), s. 21-30; Bedii Nuri, "Ulûm-ı İçtimaiye ve Fenn-i İdare", na: 11 (1 Aralık 1325/1909), s. 29-33; Abdülgani Senî, "İdarede Şahıs, Meslek", na: 18 (1 Temmuz 1326/1910), s. 42-48; Ahmed Kemal, "'Tesviye-i İdare' Ameliyatı", na: 20 (1 Eylül 1326/1910), s. 17-20; Satı, "Tecrübelilik Tecrübesizlik Meselesi", na: 20 (1 Eylül 1326/1910), s. 50-55; Abdülgani Senî, "Memurin-i Devlet ve Evsafı", no: 21 (1 Ekim 1326/1910), s. 18-33; a.y., "Osmanlılarda Devletçilik, Memuriyetçilik, Teşebbüs-i Zatî, İstidad", no: 21 (1 Ekim 1326/1910), s. 50-63; a.y., "İdare Memurlarının Hâlât-ı Ruhiye-i İçtimaiyeleri: Devr-i Sabıkta-Devr-i Hazırda", na: 23 (1 Aralık 1326/1910),

nu'nun gündeme getirdiği- yerel yönetimde yeniden yapılanmayı[120] irdelemektedir.

Bu makalelerin bazıları önemsizdir; ama en iyileri, idarecilerin karşılaştıkları sorunları incelemekte ve zaman zaman çözümler önermektedir. Dergiye sık sık katkıda bulunanlar arasında en derin kavrayışlı yazar olarak öne çıkan Bedii Nuri el-Husrî, devletin evrak işlemlerinin gereksiz yere karmaşıklaştırılmasını şiddetle eleştirerek bunları azaltmanın yollarını ortaya koymaktadır.[121] "Vazifelerimiz" başlıklı bir makalede "Mülkiye ailesi" üyelerinin ellerinde tuttukları yürütme gücünün büyük kısmını nasıl kullanmaları gerektiğini en kapsamlı biçimde araştırmaktadır. Başka konuların yanı sıra, bir yüzyıl öncesinin "derebeyleri"ne benzettiği yerel eşrafın egemenliğine son verme gereğini sert bir dille gündeme getirmektedir. Abdülhamid döneminde eğitimli memurların görevden alınmalarının başlıca nedeni söz konusu kesim olmuştu. Bu ileri gelenlerin üretimlerini düşük göstermeleri ya da vergi iltizamlarıyla oynamaları tarıma bağlı vilayetlerde fiilen azalan oranlı bir vergi sistemi yaratmıştı; yoksullardan gelirlerinin yüzde 40-50'si vergi olarak alınırken, zenginlerin vergi yükü ancak yüzde 3-5'lik bir oranı buluyor ve bu da indirimli olarak satın alınan devlet senetleriyle ödeniyordu. Bunun bir sonucu olarak, her vilayette ticari ve sınai gelişme ile vergi hasılatı arasında doğru bir orantı ortaya çıkmıştı;

s. 21-41. 1326/1910 mezunu olan ve bu makaleyi yazdığı sırada Kosova vilayetinde memur olan Ahmed Kemal [Varınca] (1888-1967), Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde Dahiliye Nezareti'nde görev yaptı ve ayrıca milletvekili seçilerek Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne girdi (Çankaya [1968-71, IV, s. 1284]). Satı ise o sırada seçkin bir Osmanlı eğitimcisi olan, sonraları daha çok Arap milliyetçiliğinin kuramcısı olarak tanınan Mustafa Satı el-Husrî'dir (*a.g.e.*, III, s. 844-59; Cleveland, *The Making of an Arab Nationalist*).

120 Hasan Hâmid, "İdare-i Vilâyat", *Mülkiye*, no: 3 (1 Nisan 1325/1909), s. 1-10; Bedii Nuri, "İdare-i Vilâyat", no: 6 (1 Temmuz 1325-1909), 1-4; Abdülgani Senî, "İdare-i Vilâyat ve Taksimat-ı Mülkiye", no: 7 (1 Ağustos 1325/1909), s. 15-30; Es-Seyyid Mehmed Emin, "İdare-i Vilâyat", no: 8 (1 Eylül 1325/1909), s. 39-40; Bedii Nuri, "İdare-i Vilâyat ve İzah", no: 9 (1 Ekim 1325/1909), s. 41-45; Abdullah Cemal, " Vilâyat Mecalis-i Umumiyesi", no: 16 (1 Mayıs 1326/1910), s. 45-48; Hakkı Behiç, "Teşkilât-ı Mülkiye", no: 22 (1 Ekim 1326/1910), s. 26-42, devamı no: 24 (1 Ocak 1911), s. 1-14; Abdülgani Senî, "Vilâyatda Mektubçuluk Vazifesi ve Ehemmiyeti", no: 28 (1 Haziran 1327/1911), s. 177-81; "Vilâyat Kanunu", no: 29 (1 Temmuz 1327/1911), s. 243-74 (yeni kanunun metni ya da daha büyük ihtimalle 1910'da Meclis-i Mebusan'a sunulan kanun teklifi metni). Bu yazarlardan henüz kimliğini belirtmediğimiz tek kişi, Selanik'te doğan ve Bulgarca bir gramer kitabının yazarı olan Abdullah Cemal (1878-?), çoğunlukla yerel idarede görev yaptı ve Cumhuriyet döneminde ticarete atıldı (Çankaya [1968-71, III, s. 899]).

121 Bedii Nuri, "Hükümet-i Kırtasiye", *Mülkiye*, no: 8 (1 Eylül 1325/1909), s. 19-25.

vergi gelirleri yerel eşrafın egemenliği altındaki tarıma bağımlı vilayetlerde en düşük, ticaret ve imalatın en etkin sektörler konumuna ulaştığı vilayetlerde ise en yüksek düzeydeydi. Başka kişilerin de belirttiği gibi, ileri gelenlerin egemenliği devam ettiği sürece, taşradaki genel idare meclislerinin yetkilerini artırmanın yararı yoktu. Ama Osmanlı idarecilerinin görevleri bu idari ve mali kaygıların ötesine gidiyordu. İmparatorluğun esas olarak tarımsal bir ekonomiye sahip olması nedeniyle, memurların tarımda çeşitliliği ve teknik modernleşmeyi geliştirmeleri gerekiyordu. Ticaret ve sanayi de ihmal edilmemeliydi; düşük ücret düzeylerine ve yabancı nüfuzunun iç kesimlere ulaşmasını engelleyen geri kalmış taşımacılık hizmetlerine (sanki aynı sorun Osmanlı mallarının dağıtımını engellemiyormuş gibi) dayalı "bir usul-i himaye" yaratmak için harekete geçilmeliydi. Bedi-i Nuri'nin bundan başka su gücünün, karayollarının, eğitimin ve hatta turizmin geliştirilmesine ilişkin görüşleri vardı. Aşçı Dede'nin meslektaşlarının çok ender hissettikleri anlaşılan bir aciliyeti ifade ederek şunu ekliyordu: "Bir dakika fevt etmek caiz değildir."[122]

Mülkiye yazarlarının üzerinde çok tartışılan belirli konulara tekrar tekrar döndükleri görülmektedir. Bunlardan biri İbrahim Hakkı Paşa'nın idare hukukuna ilişkin eserinde ele aldığı sorundu: Yerel idare hiyerarşisinde ikinci kademeyi oluşturan livanın (sancak), vilayetin yerine birinci kademe haline getirilmesinin gerekip gerekmediği. Bazı yazarlar bu değişimden ya da yeniden bölümlemenin başka biçimlerinden yanaydı. Diğerleri ise bazı livaların halen olduğu gibi doğrudan İstanbul'a bağlanmasını doğru bulurken, Irak gibi uzak bir yerde liva gibi küçük bir birimin ihtiyaçları için Bağdat ya da Basra yerine İstanbul'a başvurmalarının sadece gecikmelere yol açacağını düşünmekteydi.[123] Sonuçta 1913 tarihli İdare-i Vilâyat Ka-

122 Bedii Nuri, "Vazifelerimiz", *Mülkiye*, na: 4 (1 Mayıs 1325/1909), s. 49-62. Karş. Abdülgani Senî, "Taşrada İdare Memurlarının Hal ve Mevkii", no: 1 (1 Şubat 1324/1909), s. 56-61 (İstanbul'dan hiç çıkmamış alan ve taşradaki kaşulları bilmeyen memurları eleştirir; yerel ileri gelenlerin memurların etrafında nasıl manevra çevirdiklerini anlatır; çözümler konusunda ise yetersiz kalır).

123 Örn., Hasan Hâmid, "İdare-i Vilâyât", *Mülkiye*, na: 3 (1 Nisan 1325/1909), s. 3 (mevcut idari birimlerin çok büyük olduğunu savunur); Bedii Nuri, "İdare-i Vilâyât", na: 6 (1 Temmuz 1325/1909), s. 1 (livanın temel yönetsel birim olarak alınmasına karşı çıkar), s. 3 (Irak hakkındaki gärüşleri); Abdülgani Senî, "İdare-i Vilâyât ve Taksimât-ı Mülkiye", na: 7 (1 Ağustas 1325/1909), s. 17 (İstanbul'dan cevap almak için üç aydan fazla beklemek gerektiğine, buna karşılık livadan Yemen'deki vilayet merkezine sarulan bir hususa cevap almanın an ya da yirmi günü bulduğuna işaret eder); Es-Seyyid Mehmed Emin, "İdare-i Vilâyât", no: 8 (1 Eylül 1325/1909), s. 39-40 (en büyük idari birimin liva alması gerektiğini savunur).

nunu'nda vilayet birimi korundu; ama Türkiye Cumhuriyeti daha sonra kendi sınırları içinde kalan livaları vilayetlere dönüştürerek idari altyapıyı "sıkılaştırdı".[124]

Önemli bir ilgi odağı da memurlar ile halk temsilcilerinin yer aldığı ve yerel idare aygıtının bir bölümünü oluşturan vilayet meclisleriydi. Çeşitli *Mülkiye* yazarları, yerel ileri gelenlerin nüfuzu kısıtlanmadığı sürece, bu meclislerin yetkilerini genişletmeye karşı çıkma noktasında Bedi-i Nuri'yle hemfikirdi. Bu, önemli bir tartışmaydı. Kanun-ı Esasî'nin daha 1876'da sözünü ettiği "tevsi-i mezuniyet" (madde 108) konusu, anayasanın yeniden yürürlüğe girdiği 1908'de yeniden gündeme gelmişti. Bu fikir yüzeysel olarak bakıldığında, yüzyıllık bir geçmişi olan merkezi devlet otoritesini yeniden güçlendirme yönündeki eğilimle çelişmekteydi; ama bu arada yerel idari altyapı bütünüyle gelişmiş durumdaydı. Özellikle Abdülhamid döneminin aşırı merkeziyetçiliğinden sonra, hepsi merkezi hükümete bağlı memurlarca yönetilen merkezi ve yerel idare kuruluşları arasında bir denge kurmak gerekiyordu; merkeziyetçiliğe yönelişin başladığı III. Selim ve II. Mahmud dönemlerinde henüz var olmayan bir durumdu bu.

Taşradaki güçlü çıkar çevreleriyle karşı karşıya gelirken yaşadıkları tecrübeler, bazı *Mülkiye* yazarlarının adem-i merkeziyetçilik konusunda isteksiz olmalarına yol açıyordu. Öte yandan, sınırlı vergi toplama yetkileri de dahil olmak üzere, yerel yetkililere daha geniş karar hakkı tanımanın, pratik projelerin gerçekleştirilmesini kolaylaştıracağını ve böylece köylülerin anayasada güvence altına alınan soyut siyasal özgürlükleri değerlendirmelerini sağlayacağını göz ardı etmek mümkün değildi.[125] Sonuçta 1913 ta-

124 Lewis (1968, s. 390-92); Findley (1986b, s. 3-29).

125 Örn., Abdülgani Senî, "Taşrada İdare Memurlarının Hal ve Mevkii", *Mülkiye*, na: 1 (1 Şubat 1324/1909), s. 58-59 (ileri gelenlerin memurları nasıl yönlendirdiğini anlatır); Bedii Nuri, "Vazifelerimiz", na: 4 (1Mayıs 1325/1909), 52-54; Bedii Nuri, "İdare-i Vilâyât ve İzah", na: 9 (1 Ekim 1325/1909), s. 41-45 (hem astlarına emirler vermeye, ama bunun yanında yapmaları gereken her iş için İstanbul'dan yetki istemeye alışmış olan eski tarz memurların, hem de vilayet genel meclislerine egemen olan ve sözgelimi beğenmedikleri vergileri kaldırabilen yerel çıkar çevrelerinin adem-i merkeziyetçiliği yıkabileceğine değinir); Abdullah Cemal, "Vilâyât-ı Mecâlis-i Umûmiyesi", na: 16 (1 Mayıs 1326/1910), s. 45-48 (önceki yıl yapılan vilayet genel meclisi toplantılarının basında büyük bir ilgiyle izlenmesine karşın, kararların nezaretlere gönderildiğini ve hiçbir şey yapılmadığını, nazırların her vilayetin ihtiyaçlarını anlayamayacağını, vilayet meclislerinin imar işleri ve ek vergiler gibi konularda takdir yetkisine sahip olması gerektiğini, Kanun-ı Esasi'deki siyasal özgürlüklerin köylüler için yeterli olmadığını ve köylülerin yol, köprü ve tarımda iyileşmeler istediğini belirtir). Karş., Yıldızhan Yayla, *Anayasalarımızda Yönetim İlkeleri Tevsi-i Mezuniyet ve Tefrik-i Vezâif*, İstanbul, 1984 (görmedim).

rihli İdare-i Vilâyat Kanunu'nda, vilayetlere gelirler ve harcamalar üzerinde sınırlı bir denetim olanağının verilmesi ve vilayet genel meclislerine küçük çapta bazı ek vergiler salma yetkisinin verilmesi gibi adem-i merkeziyetçiliğe dönük düzenlemelere yer verildi (madde 79-83, 130). Ne var ki, bazı *Mülkiye* yazarlarını kaygılandıran sorunun, varlığını Cumhuriyet döneminde de sürdürdüğü, Yaşar Kemal'in, yeni mezun olmuş bir kaymakamın taşra toplumuyla başarısızlıkla sonuçlanan ilk yüzleşmesini anlattığı *Teneke* adlı öyküsünden de açıkça anlaşılmaktadır.[126]

Dergiye katkıda bulunanların eğildiği konular arasında belki de en ilginç tartışmalara sahne olanı, başta valiler olmak üzere yerel idarecilere ne kadar "salahiyet" verilmesi gerektiğine ilişkindi ve adem-i merkeziyetçilikle yakından bağlantılıydı. *Mülkiye* yazarları bu soruna iki bakış açısından yaklaşıyorlardı. Birinci bakış açısına göre, yerel salahiyetin karşıtı -Abdülhamid döneminden çok iyi hatırlandığı gibi- her şey için İstanbul'dan izin isteme, yani "istizan" gereğiydi. Yazarların hepsi "istizan"a karşı "salahiyet"i savunuyorlardı. Öteki bakış açısı ise, ayrıntıları kanunla belirlemek yerine bireysel yetki ya da takdir hakkını temel almaya dönüktü. Belki de Abdülhamid'in keyfi tutumuna duyulan tepkiyle, derginin yazarları bu bakış açısı çerçevesinde görev ve işlevlerin kanunlarla eksiksiz belirlenmesinin mümkün olduğu görüşünü fazlaca çekici bulmak eğilimindeydi. Ama *Mülkiye* yazarlarının en derin kavrayışlıları arasında yer alan Bedi-i Nuri, eksiksiz bir belirlemenin olanaksız olduğuna ve bu girişimin yerel farklılıklara uyum sağlama açısından hareket alanı bırakmayacağına işaret ediyordu. İdarede kurallarla sınırlamanın zaten aşırı boyutta olduğunu ileri sürerek diğer yolu seçiyordu. Meslektaşlarından çoğunun İbrahim Hakkı Paşa'da gördüğümüz hukuk düzenini idealleştirme anlayışını paylaştığı bir dönemde, işlerliğin ve verimliliğin resmi düzenlilikten daha yüksek değer taşıdığı Weber-sonrası bir idare anlayışını öngörüyordu. Savını perçinlemek için, sözü tekrar salahiyet ile istizan gereği arasındaki karşılaştırmaya getiriyor ve yerel memurların işe girişmek için izin beklediği dönemde onarım masrafları 6 bin kuruştan 300 bin kuruşa çıkan meşhur köprü örneğini veriyordu.[127]

126 Findley (1986b, s. 19-21); *Düstur*²'deki 1913 tarihli İdare-i Vilâyât Kanunu metni, V, s. 186-216; Yaşar Kemal, *Anatolian Tales*, çev. Thilda Kemal, New York, 1968, s. 46-102.

127 Bedii Nuri, "İdare ve Salahiyet", *Mülkiye*, no: 12 (1 Ocak 1325/1910), s. 30-33, hızlı çalışan bir makine imajıyla verimlilik fikrini ifade ediyar. Buradaki bakış açısının tersine, en azından mevcut kaşullar altında, adem-i merkeziyetçiliğe karşı çıktığı makalesi, "İdare-i Vilâyât ve İzah", na: 9, 1 Ekim 1325/1909, s. 41-45. Ayrıca bkz. Abdülgani Senî, "Bir Hükümet-i Meşrutada Rüesâ-yı İdarenin Daire-i Salahiyetleri Ne

Derginin sayfalarındaki tartışmaların içeriğinden daha önemli olan bir nokta, profesyonelliğin gelişmesi açısından derginin taşıdığı bütünsel önemdi. Abdülhamid dönemi istibdatının ve Mizancı Murad'ın eserinde gülünçleştirdiği koşulların ardından, burada ansızın bir fikri coşkunluk fışkırmış, memurların görevlerini tartıştıkları, farklı vilayetler hakkında bilgi alışverişinde bulundukları ve idari sistemde gerekli değişiklikleri kimi zaman ileri bir düzeyde inceledikleri bir forum ortaya çıkmıştı. Eski bir *Mülkiye* hocası olan Mizancı Murad'ın kendini hizmete ve verimli çalışmaya adamış seçkin bir memur grubuna ilişkin taleplerine en iyi karşılığın *Mülkiye* yazarları gibi kişilerden geldiği söylenebilirdi.

Bir sonraki kuşağa göre bu profesyonellik anlayışının sınırlı yanları olduğu kesindir. Mülkiye yazarları seçkincilikleriyle kendi kendilerini kutlama eğilimine biraz fazla kapılmış durumdaydı. Ama yazarlardan birinin deyişiyle, kuşkusuz "taklid edilen ülke Fransa"ydı; Mülkiye Mektebi de saygın Ecole libre des Sciences politiques'in bir karşılığı olarak kabul ediliyordu.[128] Mülkiye yazarları imparatorluğun uzak bölgelerini "sömürge"ye benzetmekte bir parça aceleci davranmışlardı; yine de sömürge idaresi I. Dünya Savaşı öncesinin idare düşüncesinin önemli bir unsuruydu ve bu adamlar kendi işlerini, sonraları Arap milliyetçilerinin Osmanlı yönetimi hakkında geliştirecekleri küçültücü bakışlarıyla uyumlu bir biçimde nitelemelerindeki ironiyi önceden göremezlerdi.[129] Açıkçası İbrahim Hakkı Paşa'da sezdiğimiz hukuki şekilcilik, başka birçok Mülkiye mezununda kendini göstermekteydi. Söz konusu dönemde birbirinden farklı kaynaklar bu eğilimi güçlendirmekteydi: 19. yüzyılın siyasal liberalizmi, Almanya ve en çok da Abdülhamid despotizmine duyulan tepki. Dergide en azından sonuçların biçimsel kurallara uymaktan daha önemli olduğu, memurların performansının evrak tamamlamadan çok, pratik hedeflere ulaşmayla

Raddede Olmalıdır", na: 10 (1 Kasım 1325/1909), s. 59-63; a.y., "Her Valinin Derece-i Salahiyeti Bir mi Olmalıdır", na: 12 (1 Ocak 1910), s. 34-38; Bedii Nuri, "İdare ve Kanun", na: 13 (1 Şubat 1325/1910), s. 40-44; a.y., "İdare ve Nizamat", na: 14 (1 Mart 1326/1910), s. 27-32; Mehmed Cemalî, "Valilerin Derece-i Salahiyetlerine Dair", na: 15 (1 Nisan 1326/1910), s. 30-32; Abdülgani Senî, "Muvaffakiyât-ı İdareden: Kararda Teenni, İcrada Ciddiyet ve Sebat", na: 19 (1 Ağustos 1326/1910), s. 42-47. Bu yazarlardan şimdiye değin kimliği belirtilmemiş olan yalnızca memuriyetini yerel idarede geçiren Şirvanizade Mehmed Cemalî'dir (1867-1910), Çankaya (1968-71, III, s. 249-50).

128 Mehmed Asım, "Memurin Muhakemesi", *Mülkiye*, no: 3 (1 Nisan 1325/1909), s. 50. Ecole libre des Sciences politiques hakkında bkz., örn., Suleiman (1978, s. 49-52).

129 Abdülgani Senî, "Siyaset-i İdareden bir Numune: Rıfk mı, Şiddet mi" *Mülkiye*, na: 5 (1 Haziran 1325/1909), s. 58 (Arabistan ya da Libya'nın diğer sömürgelerden ne farkı olduğunu sorar); a.y., "İdare-i Vilâyât ve Taksimat-ı Mülkiye", na: 7 (1 Ağustos 1325/1909), s. 16.

ölçülmesi gerektiği, zamanın önem taşıdığı, hatta köylülerin meşrutiyete bakışlarını etkilemede yolların ve köprülerin söz ve toplantı haklarından daha çok işe yarayacağı yönünde sesler yükselmekteydi.

İmparatorluğun son yılları *Mülkiye* için yazı yazan kişileri bazı acı deneylerden geçmek zorunda bıraktı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önderleri arasında dergide dile getirilene benzer bir zihniyet egemen olsaydı, belki de bu sınavlar daha az çetin olabilirdi. Böyle bir zihniyete sahip kişiler hiçbir zaman bir bütün olarak Osmanlı mülkiye memurlarının karakterini belirlemediler; ama onların mülkiye memurları arasında ortaya çıkışı, reform çağında yaşanan en önemli toplumsal gelişmeydi.

"İDARE-İ MASLAHAT"TAN "İDARE-İ MEMLEKET"E

Mülki idarenin mekân ve ortamı, toplumsal atmosferi ve çalışma şekillerini incelemek, reform çağında değişimin zikzaklı ilerleyişine ilişkin somut kanıtlarla karşılaşmak demektir. Bazıları taraflı olan, bazıları da tekillikten dolayı eksik görülebilecek çeşitli Osmanlı kaynakları ve yabancı kaynaklar, bu bölümde ortaya konulan bakış açısını şekillendirmiştir. Başlangıçta, bu tablodan çıkan baskın izlenim, Vámbéry'nin oryantalist tasvirlerinde ya da Mizancı Murad'ın *Turfanda mı Yoksa Turfa mı?* adlı romanında görülen memurlara ilişkin alaycı görüşleri haklı gösteren bir düzensizliktir. Ne var ki, araştırma sürdükçe daha olumlu işaretler ortaya çıkmaktadır. Abdülhamid dönemi boyunca Aşçı Dede, Sadrazam Said Paşa ve Mahmud Kemal İnal gibi birçok bakımdan geleneksel normlara yakın olan, bunları beceriklilik, çalışkanlık ve -en azından Said Paşa örneğinde- devlet adamlığı özellikleriyle birleştirebilmiş kişilerde söz konusu işaretlere rastlamaktayız. II. Meşrutiyet dönemine geldiğimizde, her ne kadar bakış açıları son yıllarında Osmanlı idaresine egemen olmaktan uzak kalmış olsa da, *Mülkiye* yazarlarının kanıtladığı gibi, yeni bir profesyonellik anlayışının daha ileri düzeyde ve daha çok sayıda temsilcilerinin ortaya çıktığını görmekteyiz.

Mülkiye'nin bazı makalelerinde görülen terim karşıtlıkları profesyonellik düzeyindeki gelişmeyi özetlemektedir. Çeşitli yazarlar üstü kapalı olarak "idare-i maslahat" ile "idare-i memleket"i karşı karşıya getirmekteydi.[130] 19. yüzyıl reformcularınca çok tutulan bir sözcük olan "maslahat",

130 Bedii Nuri, "Hükümet-i Kırtasiye", *Mülkiye*, no: 8, 1 Eylül 1325/1909 ("muamelât-ı kırtasiye"yi "idare-i memleket"le karşılaştırır); a.y., "İdare-i Vilâyat ve İzah", no: 9 (1 Ekim 1325/1909), s. 41-42 ("idare-i maslahat"ı, yerine getirmek için düzenleyici yetkilere sahip oldukları işlerde bile İstanbul'dan "istizan" isteyen "eski zihniyet"le bağlantılandırır); Es-Seyyid Mehmed Emin, "Hükümet-i Kırtasiye", no: 11 (1 Aralık 1325/1909), s. 50-51 (her iki ifadeyi kullanırsa da, doğrudan karşı olduğunu dile getirmez).

evrak takipçiliği, yetki almak için İstanbul'a yapılan sürekli başvurular (istizan) ve çoğu zaman pratik sonuçlar getiremeyen "ıslahat"lar (aynı kökten başka bir terim) bakımından geçmişin bir görüntüsünü akla getirmekteydi.[131] İkinci terim ise, ilkinin katmerleşmiş çağrışımlarından uzak olan ve yeni bir çağda idarecilerin gereksindiği dışa dönük görüşleri ve aktivizmi özetleyen bir ifadeydi.

Mülkiye yazarları gibi kişileri bekleyen zorluk, bu yeni idare anlayışını geçerli kılmak ve evrak takipçiliğine dönük günlük işlere, düzensizliğe ya da Osmanlı memurlarını tarihte hep soğutup hayal kırıklığına uğratmış resmi yetki kısıtlamalarına saplanıp kalmasını önlemekti. Kuşkusuz en iyi niyet ve en ince profesyonellik anlayışı bile, hem Abdülhamid dönemi istibdadından, hem de II. Meşrutiyet döneminin üzerine çöken militarizmden ve askeri felaketlerden kurtulmuş bir siyasal ortamda çalışma olanağını bulmadıkları sürece, memurların bu zorluğun üstesinden gelmesini sağlayamazdı. Böyle bir durumda bile, Osmanlı idaresinin bir yüzyıldan fazla süren reform çağında da varlığını sürdürmüş geleneksel hatalarının yeniden yüzeye çıkmayacağının ve canlanmayacağının garantisi yoktu.

131 Maslohot teriminin uzun bir hikôyesi vardır. İslam hukukunda "maslohe", içtihotta kilit bir ral oynayon kıyas yoluyla muhakemede rehber olarak kullanılabilecek ölçütlerden biri olan "kamu çıkorı"nı ifode eder. 19. yüzyıldo terim ek bir "foyda" anlomını kazondı ve özellikle İslam hukuku konusunda kotı olmayanlar için, her türlü kültürel ödünç almayı gerekçelendirmede kullanılmoya başladı. Bkz. Houroni (1962, s. 20, 144 ve çeşitli yerlerde); Molcolm Kerr, *Islamic Reform: The Political and Legal Theories of Muhammad Abduh and Rashid Rida*, Berkeley ve Los Angeles, 1966, s. 55-56, 75-76, 80-86 ve çeşitli yerlerde. Böylece Osmonlıca'da her türden iş ya da uğraşı belirten sıradan bir sözcüğe dönüştü. Halk orosındaki sözcük doğarcığındo onlom yükünü daha do kaybetti. 1967'de Yugoslav Mokedanyası'ndaki Ohri'de, Türk olmomasına korşın akıcı bir Türkçe konuşon ve Türkiye'de yoşayanların kullondığı "çak güzel" deyişi yerine "çak moslohat"ı kullanon biriyle karşılaştım. Anlamın değişimi bu noktoda do durmodı. Redhause, sözcüğün Arapça anlamlarından sonro, Türkçe kullonımından müstehcen bir onlomını do eklemektedir; bkz. *A Turkish and English Lexicon*, 1890 b., s. 1880, "maslohot".

YEDİNCİ BÖLÜM

MÜLKİYE MEMURLARI İŞBAŞINDA: HİMAYE VE TERFİ

Mevcut kaynaklardan ortaya çıkan toplumsal homojenlik nedeniyle kalemiyenin atanma, çalışma ve ilerleme biçimlerini açıklamak görece basit görünürken, Abdülhamid ve II. Meşrutiyet dönemlerinin mülkiye memuriyeti için aynı konuları özetlemek bir dizi nedenden ötürü daha güçtür. Bu güçlüklerden biri, kültürel değişimin ve daha geniş bir kesimden memur almanın mülkiye memurlarının toplumsal dokusunda yarattığı artan farklılaşmadır. Kuruluşların sayısındaki artış da, personel sisteminin evrimindeki eksikliklerle birleşerek, etkisini hissettirmekteydi. Sözgelimi, II. Meşrutiyet döneminde bu yönde çabalara girişilmesine karşın, Osmanlı personel nizamnameleri bütün temel dairelerdeki makamları hiçbir zaman tam sınıflandıramadı.[1] Oysa bu anlamda daha gelişmiş "mülki idare" düzenlemelerinin varlığı muhtemelen farklı kuruluşlardaki memuriyetler üzerinde standartlaştırıcı bir etki yaratabilirdi.

Belirtilen koşullar altında, işlevsel uzmanlaşma nedeniyle bazı farklılıklar taşıması kaçınılmaz olan çeşitli nezaretlerin çalışma ve ilerleme biçimleri, başka bir gelişim çizgisinde olabileceğinden çok daha değişken kaldı. Bunları yorumlamak için elde kesin verilerin olması gerekir. Örneğin, Çankaya'nın, Mülkiye Mektebi mezunlarının biyografilerine eklediği sicill-i ahval özetlerinden, ne memurların memuriyette geçirdiği evreleri izleyebilmek, ne de bazı memurların ilk atandıkları kaza kaymakamlığının ardından Bursa ve İzmir gibi yerlerin valiliğine ya da İstanbul'da nazırlığa yükselmesini, buna karşılık diğerlerinin kaza düzeyindeki makamlara takılıp

1 Findley (1980, s. 328).

kalmasını ve asla yükselememesini anlayabilmek mümkündür. Eğer elimizde tayin, maaş, rütbe ve benzeri konulara ilişkin eksiksiz ve tarihli kayıtlar, yani asıl sicill-i ahval dosyalarında yer alan, ama Çankaya'nınki gibi eserlerde çoğu kez verilmeyen bilgiler olsaydı, çok sayıda memuriyetin temel özelliklerini toplu olarak çözümleyebilirdik. Memurların nitelikleri konusunda Çankaya'nın sağladığından daha doyurucu bir nitel belgelemeyle de, nazırlığa kadar yükselen bir memurun, bunu kendi yeteneklerine mi, yoksa ailesine mi borçlu olduğunu, diğer bir memurun kaymakamlıkta kalmasının, yetersizliğinden mi, üstünün garazından mı, sağlığının bozuk olmasından mı, yoksa başka nedenlerden mi kaynaklandığını öğrenebilirdik.[2]

Yerel idarede görevli memurların çokluğu göz önüne alındığında, Çankaya'nın çalışmasının biyografik derlemelerde de genellikle görülen bu tür sorunları içermesi büyük bir şanssızlıktır. Ama mülkiyenin belirli kesimleri hakkında farklı kaynaklar hem nicel, hem de nitel çözümlemelere olanak sağlamakta, böylece reform çağında hizmet koşullarına ilişkin iki anahtar soruyu incelemeyi mümkün kılmaktadır. Bu sorulardan ilki, memurların memuriyette ilerledikçe mülki idarenin resmi örgütsel yapılarından nasıl geçtiğidir. İkincisi ise, memurların bunu yaparken, 1. Bölüm'de ele alınan yasal olarak belirlenmiş tayin ve terfi işlemlerini, daha önce memuriyetlere egemen olan himaye ilişkilerine oranla gerçekte ne ölçüde daha etkili bulduğudur. Bu bölümde Hariciye Nezareti sicill-i ahval kayıtlarını inceleyerek sorulardan ilkine cevap arayacağız. Aşçı Dede İbrahim'in memuriyetinin temel dönüm noktaları için ne tür girişimlerde bulunduğunu ortaya koyan, kimi zaman güldürücü anlatımı aracılığıyla da ikinci soruya yaklaşacağız.

HARİCİYE NEZARETİ'NDE ÇALIŞMA VE İLERLEME

Bugünün standartlarıyla konsolosluk-elçilik görevlileri ile idare memurları arasında ve hatta siyasal, ticari, kültürel ve idari görevler arasında farklılaşmanın olmadığı bir dışişleri bakanlığını tasavvur etmek güçtür. Oysa tıpkı kâtiplik ve mesleki dereceler bakımından bir tabakalaşmaya yer vermeyen kalemiye ile bütün görevlerinde hiçbir zaman bir sınıflandırmaya gidemeyen reform sonrası mülkiye gibi, Osmanlı Hariciye Nezareti de

2 Bu gözlemler Çankaya'nın (1968-71, III, s. 415-56, 1141-1200)1306/1890 ve 1324/1908 mezunlarının memuriyetlerini çözümleme girişimine dayanmaktadır. Böylesi toplu bir çözümleme bir ölçüde yapılabilir; ama bu doğrudan sicill-i ahval kayıtlarına dayalı bir çözümlemenin berraklık ve eksiksizliğinden, ayrıca Aşçı Dede'nin hatıratı gibi daha geniş nitel belgelemeye dayalı bir çözümlemenin anlatım dolgunluğundan yoksun olacaktır.

personel işlemlerinde hiçbir zaman böyle bir örgütlenme düzeyine ulaşamadı. Bu durum, bireylerin memuriyette hiçbir ilerleme yolunun bulunmadığı anlamına gelmemektedir. Ne var ki, açıkça tanımlanmamış bu ilerleme yolları ancak mevcut memuriyet kayıtlarının incelenmesiyle ortaya çıkmaktadır; böyle bir inceleme -eğer varsa- idealize edilmiş betimlemelerden farklı sonuçlar verebilir. Bu tür fiili ilerleme tarzlarını keşfetmek üzere, bu başlık altında Hariciye Nezareti'nin çeşitli dairelerinde memurların görevlerinde ilerledikçe nasıl yükseldiklerini inceleyeceğiz.

Böyle bir çözümlemeye girişmek, şimdiye kadarki nicel değerlendirmelerimizde karşılaşmadığımız bir soruyla yüz yüze gelmeyi gerektiriyor. Bu soru -şimdiye kadar yaptığımız ve bundan sonra da yapmaya devam edeceğimiz gibi- "yaşlı" ve "genç" kuşakları karşılaştırma temelinde değil, her memurun görev süresi boyunca yaşadığı değişimi izleme çerçevesinde, zaman içinde ortaya çıkan değişimin nasıl açıklanacağıdır. Ek A'da daha geniş biçimde açıklandığı gibi, bu soruya vereceğimiz cevap, memuriyet süresini dilimlere bölmek ve her dilim boyunca ya da her dilimin sonunda memurların statülerini incelemek olacaktır. Her personel kategorisindeki verileri, önceki tablolarda yeterli olan tek sütunların yerine, çeşitli sütunlarda göstermek gerektiği için, bu işlem 7.2-7.5 nolu tabloları kesitler halinde sunmayı zorunlu kılmaktadır. Tablolar metnin uygun yerlerine ayrı başlıklar halinde yerleştirilmiştir. Her tablodaki A kesiti, memuriyet süresini böldüğümüz beş yıllık parçaların her birine bir sütun düşmek üzere, bütün memurlara ilişkin verileri sunmaktadır. B kesiti üç büyük personel grubuna -gelenekçi Müslümanlar, modernist Müslümanlar ve gayrimüslimler- ait verileri, C kesiti de gayrimüslim alt gruplara ilişkin bulguları sunmaktadır. B ve C kesitlerinden her birinin bir sayfada yer alabilmesi için, bu kesitlerde memuriyet süresine ilişkin beş yıllık dönemlerden yalnızca almaşık olanlarla ilgili sütunlar yer almaktadır. Kuşak karşıtlıkları yine tablolarda gösterilmeyecek, ama yeri geldiğinde metinde ele alınacaktır.

Ek bölümünde de değinildiği gibi, uygulanan veri toplama yönteminde yalnız memuriyet süresinin en az on beş güneş yılını bulduğu sicill-i ahval örnekleri alındı. Çoğu kişi bu sınırın üzerinde bir süreyle görev yapmıştı, ama on beşinci yıldan sonra görevde kalanların sayısı önemli ölçüde düşmekteydi. Bazı kategorilerdeki memur sayısının azlığı, bu sorun olmasa bile çözümlemeyi engellediği için, memuriyet süresi boyunca görevli memur sayısının nasıl dalgalandığını incelemek, ilerleme biçimlerinin çözümlenmesinde zorunlu bir başlangıcı oluşturmaktadır. Tablo 7.1 bu noktayı belgelemektedir. Tabloda iki kuşağın medyan ve ortalama memuriyet sürelerine yer verilmemektedir, çünkü genç kuşak mensuplarının me-

muriyet sürelerinin daha kısa oluşu memurların kendi özelliklerinden değil, esas olarak II. Meşrutiyet dönemindeki tensikattan kaynaklanmaktadır. Aslında tasfiye edilen memurlardan bazıları görevlerine yeniden dönme yollarını bulmuşlardı.

Aşçı Dede İbrahim ya da Sadrazam Said Paşa gibi örnekler, bazı Osmanlı memurlarının altmış yıl ya da daha fazla görev yaptıklarını kanıtlamaktaysa da, Tablo 7.1 bütün personel kategorilerinde medyan memuriyet süresinin kabaca otuz-otuz beş yıl arasında değiştiğini göstermektedir. Bu olgu, kaynaklarımızın eksik oluşunun yanı sıra, hiç kuşkusuz, son dönem Osmanlı toplumunda ortalama ömür süresini yansıtmaktadır. Her ne olursa olsun, memuriyet süresinin otuzuncu yılına gelindiğinde ya da daha önce, görevde kalanların sayısındaki düşüşün son derece belirgin hale geldiği görülmektedir. Bu durum en küçük personel kategorileri ve kuşaklar arası karşılaştırmalar açısından özel bir önem taşımaktadır. Dolayısıyla memuriyet süresi çözümlemesinde otuzuncu yılın sonuna kadar olan döneme ağırlık vereceğiz; bununla birlikte, Tablo 7.1'de olduğu gibi, bazı tablolarda daha uzun süre görev yapmış memurların kaydedilen son görevini içeren bir sütun eklenmiştir.[3]

Hariciye Nezareti Bünyesindeki Görev Yerleri

Tablo 7.2 çözümlemeye Hariciye memurlarının görev yerlerini inceleyerek başlamaktadır. Tabloda sıralanan dairelerden geleneksel kalemler alt birimleriyle birlikte Divan-ı Hümayun Kalemi, Mektubî-i Sadr-ı Âli Kalemi ve Amedî Kalemi'dir. Hariciye Nazırı unvanını aldığı 1836'ya değin "reisülküttab"a bağlı olan bu kalemlerin tümü, bir süre Hariciye Nezareti bünyesinde kaldıktan sonra -1880'lerde tamamlanan bir sürecin sonunda- sadrazamlık personeli bölümlerine dönüştü.[4] Geçmişte diplomatik konular bu kalemlerin karma işlevlerinin bir parçasını oluştururdu; bu açıdan söz konusu kalemlerde görev yapan memur sayısının Hariciye Nezareti sicill-i ahval kayıtlarında görünmesi şaşırtıcı değildir.

Tablo 7.2'de sıralanan sonraki üç kalem, Hariciye Nezareti'nin büyük ve önemli daireleriydi: Mektubî-i Hariciye Kalemi, Bâb-ı Âli Tercüme Odası ve Tahrirât-ı Hariciye Odası. Buna karşılık İstişare Odası, hiçbir zaman kadrosu az sayıda meslekten memuru aşmayan bir daireydi. Ama ba-

3 Otuzuncu yılın sonu ile bu en kıdemli memurların memuriyetlerinin sonu arasındaki zaman aralığı artık beş yıllık dilim tanımlamasına girmeyecek, her memura göre değişecektir. Ama bu durumun çözümlemeye önemli bir engel olması söz konusu olamaz. Hizmetin birkaç yıl fazla ya da eksik olmasının, memurun memuriyet süresinin sonundaki statüsü üzerinde başlangıçtaki kadar etkili olmayacağı söylenebilir.

4 Findley (1980, s. 74-79, 170-71, 185, 243-45).

Tablo 7.1 MEMURİYET SÜRESİNİN SEÇİLMİŞ NOKTALARINDA GÖREVLİ MEMUR SAYISI

	... Yılın Sonundaki Görevli Memurlar							Memuriyet Süresinin Uzunluğu (yıl)	
	5. (1)	10. (2)	15. (3)	20. (4)	25. (5)	30. (6)	30 yıl+[a] (7)	Medyan[b] (8)	Ortalama[b] (9)
TÜM CEVAP VERENLER									
Toplam (her iki kuşak)	366	366	366	355	310	247	189	*31.6*	*31.7*
Yaşlı Kuşak[c]	187	187	187	186	181	168	148		
Genç Kuşak[c]	179	179	179	169	129	79	41		
MÜSLÜMAN I[d]									
Toplam (her iki kuşak)	115	115	115	114	98	80	64	*32.2*	*32.3*
Yaşlı Kuşak[c]	63	63	63	62	61	58	53		
Genç Kuşak[c]	52	52	52	52	37	22	11		
MÜSLÜMAN II[d]									
Toplam (her iki kuşak)	144	144	144	139	124	87	65	*29.3*	*30.4*
Yaşlı Kuşak[c]	55	55	55	55	54	46	44		
Genç Kuşak[c]	89	89	89	84	70	41	21		
GAYRİMÜSLİM									
Toplam (her iki kuşak)	107	107	107	102	88	82	60	*33.1*	*32.8*
Yaşlı Kuşak[c]	69	69	69	69	66	64	51		
Genç Kuşak[c]	38	38	38	33	22	16	9		
Rum									
Toplam (her iki kuşak)	30	30	30	29	26	25	20	*35.3*	*34.7*
Yaşlı Kuşak[c]	20	20	20	20	19	19	17		
Genç Kuşak[c]	10	10	10	9	7	6	3		
Ermeni									
Toplam (her iki kuşak)	52	52	52	50	43	39	27	*33.5*	*32.8*
Yaşlı Kuşak[c]	38	38	38	38	36	34	25		
Genç Kuşak[c]	14	14	14	12	7	5	2		
Diğer gayrimüslimler									
Toplam (her iki kuşak)	25	25	25	23	19	16	13	*29.0*	*30.5*
Yaşlı Kuşak[c]	11	11	11	11	11	11	9		
Genç Kuşak[c]	14	14	14	12	8	5	4		

Notlar:

a 7. Bölüm'de yer alan bu ve diğer tablolarda, '30 yıl+' sütunu, atamanın memuriyet süresinin otuzuncu yılının bitiminden sonra yapıldığı durumlarda, bir memurun atandığı son göreve ilişkindir.

b Burada çözümlenen memuriyet süresi verileri, Hariciye Nezareti sicill-i ahval dosyalarının birçoğundaki eksikliği gidermek üzere bazı ek kaynaklardan alınan bilgileri içermektedir. Bu kaynakların listesi Ek A, dipnot 5'te verilmiştir.

c "Yaşlı kuşak" memuriyete1875'e kadar olan dönemde, "genç kuşak" ise 1876'da ve daha sonraki yıllarda başlamış olanları kapsamaktadır.

d "Müslüman I" Fransızca'yı az bilen ya da hiç bilmeyen "gelenekçi" memurları, "Müslüman II" ise bu dili iyi bildiklerini söyleyenleri ifade etmektedir.

Tablo 7.2A HARİCİYE NEZARETİ'NDE GÖREV YERLERİ (TÜM CEVAP VERENLER)

(Her sütunda verilen memur sayısı içindeki yüzdesi)

	İlk Görev (1)	5. (2)	10. (3)	15. (4)	Yıl 20. (5)	25. (6)	30. (7)	30.+Yr. (8)
Memur Sayısı	*366*	*366*	*366*	*366*	*355*	*310*	*247*	*189*
Geleneksel Kalemler	5	1	1	1	1	1	1	1
Mektubî-i Hariciye Kalemi	11	11	11	11	11	11	10	10
Tercüme Odası	16	16	16	10	9	7	8	8
Tahrirat-ı Hariciye Kalemi	16	11	8	7	6	4	4	2
İstişare Odası	0	1	2	4	4	4	5	3
Umur-ı Şehbenderî, Umur-ı Ticariye ve Umur-ı Hukukiye-i Muhtelite	7	6	6	7	7	8	5	5
Önemli Avrupa Diplomatlık Misyonları	1	4	4	6	5	5	6	7
Diğer Diplomatlık Misyonları	2	4	7	8	7	11	10	12
Önemli Avrupa Konsolosluk Misyonları	0	2	2	1	2	2	2	1
Diğer Konsolosluk Misyonları	2	6	12	13	18	16	17	15
Yukarıda Verilen Yüzdelerin Toplamı	60	62	69	68	70	69	68	65
Hariciye Nezareti Görevlilerinin Toplam Yüzdesi	70	73	84	87	88	90	87	81

şında Bâb-ı Âli hukuk müşavirleri olarak bilinen iki uluslararası hukuk uzmanının (İbrahim Hakkı Paşa bunların en tanınmışlarından biriydi) bulunduğu saygın bir makamdı.[5]

Tablodaki merkezi dairelerden sonuncusu, Abdülhamid döneminde üç ayrı müdüriyetten oluşan ve daha sonra birleştirilen Umur-ı Şehbenderî, Umur-ı Ticariye ve Umur-ı Hukukiye-i Muhtelite'ydi. Üçüncü müdüriyetin görevi, taraflardan birinin Osmanlı uyruğu, öbürünün yabancı uyruklu olması nedeniyle "karma" nitelikte sayılan hukuki uyuşmazlıklarla ilgilenmekti.[6] Görevlerinin konsolosluk ve ticaret işleriyle ilgili olması bakımından, burada her üç daire yerden kazanmak amacıyla bir araya getirilmiştir.

Tablonun sonraki dört sırası, önemli Avrupa başkentlerinde yer alıp almaması açısından konsolosluk ve diplomatlık misyonlarını gruplandırmak-

5 *a.g.e.*, s. 132-35, 186-87, 257, 260, 320, 322-23.

6 *a.g.e.*, s. 259.

tadır. "Önemli" kategorisi tam olarak Londra, Paris, Berlin, Viyana ve St. Petersburg'u içine almakta ve beş büyük devletin taşra kentlerindeki konsolosluklar da dahil olmak üzere, diğer yerleri dışarda bırakmaktadır. Tablo 7.2'nin özgül görev türlerinden çok, görev yerlerini ele alması nedeniyle, konsolosluk ve diplomatlık misyonları için verilen rakamlar kâtip ve konsolos yardımcısından başlayarak her kademedeki personeli, ayrıca Osmanlıların bağımsızlığını tanımadığı Bulgaristan gibi ülkelerde sefir ve konsolosların yerini alan komiser ve tüccar vekilini kapsamaktadır.[7]

7.2-7.5 no'lu tabloların doğru yorumlanması açısından temel önem taşıyan bir başka olgu, her sıradaki yüzdelerin yalnızca kendi sıraları içinde karşılaştırılabilir nitelikte olmasıdır. Bunun sebebiyse, farklı dairelerin ya da makam kategorilerinin büyüklüklerinin, önemleri gibi, birbirlerine eşit olmamalarıdır. Meslek memurları arasında, memuriyetlerini Mektubî-i Hariciye Kalemi'nde bitirenlerin sayısının İstişare Odası'nda bitirenlere göre üç kat fazla oluşunun nedenlerinden biri, ilkinin daha büyük olmasıydı; oysa ikincisinin daha itibarlı bir konumu vardı.

Düzenlenişine ilişkin bu açıklamanın ardından, Tablo 7.2A'nın içeriği hakkında işaret edilmesi gereken ilk nokta, tablonun en altındaki yüzdenin toplamlarıyla ilgilidir. Araştırılan memurların büyük bir çoğunluğu memuriyet süresinin her noktasında Hariciye Nezareti'nde görev yapmıştır, bununla birlikte toplam yüzde ilk görevde en düşük düzeydedir ve bundan sonra hep daha yüksektir. Bu rakamlar Hariciye Nezareti'nin "elit" bir bakanlık olup olmadığı konusunda bir anlam taşır. Tablo 3.7 bize Hariciye memurlarının ancak küçük bir yüzdesinin bu nezarette ya da önceli niteliğindeki kuruluşlarda çalışmış kişilerin çocukları olduğunu göstermişti; bu durum kısmen devlet kadrolarındaki büyümeyi yansıtmaktaydı. Ama mensuplarının başka yerlerde görev yapmış memurların oğulları olması ölçüsünde, Hariciye Nezareti en azından iki kuşağı aşkın bir dönem boyunca memurların çekim merkezi olma gücüne sahipti. Burada araştırdığımız kişilerin memuriyet süreleri içinde işleyen benzer bir çekime tanık olmaktayız. Hariciye Nezareti'nin çekim gücünü tam kavrayabilmek için, memuriyete burada başlayanların oranını, memuriyetlerinin sonraki yıllarında burada görev yapanların oluşturduğu daha yüksek orandan çok, yüzdelik oranla karşılaştırmamız gerekir. Çünkü hepsi aynı anda nezarette bulunmuş olmasa bile, tabloda yer alan memurlar memuriyet dönemlerinin bü-

7 Örn., Har., SA35, Nihad Paşa (= Seweryn Bilinski, *Bulgaristan komiseri,* 8 Aralık 1295 (?)/1879-21 S 1303/1885); Har., SA335, İsmail Zühdî, (*Sırbistan komiseri,* 1299/1882-3 B 1303/1886).

yük bir bölümünü burada geçirmişlerdir. Hariciye memurlarının yüzde 30'unun başka bir yerde işe başlayıp daha sonra bu nezarete geçmiş olması, Osmanlıların Hariciye Nezareti'ni gerçekten son derece arzu edilen bir hizmet yeri saydıklarını göstermektedir. 19. yüzyılın sonunda bu kanıda ne derece haklı oldukları belki tartışma götürürdü. Ama ilk atamadan sonra bu nezarete yönelme eğilimi bakımından, yaşlı ve genç kuşak arasında çok küçük bir fark vardı.

Çeşitli daire ve misyonlarda görev yapanların yüzdelerine baktığımızda, Tablo 7.2A'nın bazı sıralarındaki yüzdelerin hemen hemen aynı kaldığını, buna karşılık öteki sıralardaki yüzdelerin yükseldiğini ya da düştüğünü görüyoruz. Mektubî-i Hariciye Kalemi'nde oranlar memuriyet süresi boyunca istikrarlı kalmaktadır. Geleneksel kalemlerin oranları da beşinci yıldan itibaren böyledir. Umur-ı Şehbenderî, Umur-ı Ticariye ve Umur-ı Hukukiye-i Muhtelite dairelerinde değişkenlik çok azdır; önemli Avrupa konsolosluk makamlarında da beşinci yıldan itibaren aynı durum söz konusudur. Oranların zaman içinde düştüğü görev yerleri, memuriyet süresinin başlarında olmak üzere Divan-ı Hümayun kalemleri ile Tercüme ve Tahrirat-ı Hariciye odalarıdır. Oranların yükseldiği görev yerleri ise İstişare Odası, her iki kategorideki diplomatik misyonlar ve yirminci yıla kadar olan süre için "diğer" konsolosluk misyonlarıdır.

Görev yerlerinde kuşaklar arası değişikliklere gelince, en belirgin değişiklik Tablo 7.2A'nın çeşitli zaman noktalarında Mektubî-i Hariciye Kalemi'nde görev yapanların oranlarında görülen sekiz ile on puan arasındaki düşüş ile Umur-ı Şehbenderî, Umur-ı Ticariye ve Umur-ı Hukukiye-i Muhtelite dairelerinde görev yapanların oranlarında görülen daha belirgin artıştır. Umur-ı Şehbenderî, Umur-ı Ticariye ve Umur-ı Hukukiye-i Muhtelite dairelerinin görece geç bir tarihte kurulması, bu yöndeki eğilimi büyük ölçüde açıklamaktadır.[8] Yeni dairelerin ortaya çıkmasıyla birlikte, büyük ölçüde Mektubî-i Hariciye Kalemi'nden olmak üzere buralara insan gücü aktarıldığı görülmektedir. Demek ki, kuşaklar arası değişimlerin etkenlerinden biri nezaretin yapısal gelişmesiydi.

Bazı görev yerlerinin oranlarının memuriyet süresi boyunca aynı kalması, buna karşılık diğerlerinin yükseliş ya da düşüş göstermesinin nedenleri, Tablo 7.2B'deki ana personel grupları arasında yapılan karşılaştırmalardan ortaya çıkmaktadır. Sözgelimi, gelenekçi Müslümanlara ilişkin rakamlar, Mektubî-i Hariciye Kalemi oranlarındaki istikrarın büyük ölçüde bu grubun bir özelliğinden kaynaklandığını göstermektedir. Bu kalem gelenekçilerin çoğu için memuriyete giriş noktasını ve daha sonra da neza-

8 Findley (1980, s. 187, 259, 261).

Tablo 7.2B HARİCİYE NEZARETİ'NDE GÖREV YERLERİ (TEMEL PERSONEL GRUPLARI)
(Her sütunda verilen memur sayısı içindeki yüzdesi)

	MÜSLÜMAN I				MÜSLÜMAN II				GAYRIMÜSLIM			
	İlk	Yıl			İlk	Yıl			İlk	Yıll		
	Görev	10.	20.	30.	Görev	10.	20.	30.	Görev	10.	20.	30.
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)
Memur Sayısı	*115*	*115*	*114*	*80*	*144*	*144*	*139*	*87*	*107*	*107*	*102*	*80*
Gel. Kal.[a]	8	3	2	3	8	1	0	0	0	0	0	0
Mek. Har. Kal.	26	29	27	24	8	6	6	6	0	0	0	0
Ter. Od.	12	14	11	15	23	25	12	7	9	5	2	1
Tahr. Har. Kal.	1	3	3	3	16	6	5	3	34	15	10	5
İstişare Od.	0	1	4	3	0	2	3	6	0	2	5	5
Şeh.-Tic.-Huk.	7	10	11	6	8	4	4	3	6	4	6	5
Önemli Avr. Dip.	0	1	1	3	1	4	9	10	2	7	3	6
Diğer Dip.	0	1	2	3	0	8	12	13	6	11	7	15
Önemli Avr. Kons.	0	0	0	1	0	2	3	2	1	3	4	1
Diğer Kons.	3	8	11	9	0	10	13	13	5	18	31	30
Yukarıda Verilen Yüzdelerin Toplamı	57	70	72	70	64	68	67	63	63	65	68	68
Har. Nez. Görevlilerin Toplam Yüzdesi	70	85	90	89	67	86	88	82	73	81	87	93

Not a: Bu kısaltılmış başlıklar Tablo 7.2A'dakilerin aynıdır.

retteki en tipik görev yerini oluşturmaktaydı. Esasen, nezaretin, geleneksel kalemler dışında, Fransızca kullanmaksızın yalnızca Osmanlıcayla iş gören tek kalemi burasıydı. Gelenekçi Müslümanlar bu kalemle bütünleşmiş olmaktan çok, buraya hapsedilmişti.

Gelgelelim nezaretin örgütsel gelişimi bu açıdan kuşaklar arası değişime yol açtı. Yaşlı kuşak gelenekçi Müslümanlardan bu kalemde görev yapanların oranı her zaman yüzde 30'u geçerken, genç kuşağın oranı bunun yarısı kadar bile değildi. Buna karşılık, gelenekçi Müslümanların yeni kurulan Umur-ı Şehbenderî, Umur-ı Ticariye ve Umur-ı Hukukiye-i Muhtelite dairelerinde görev yapanları arasında yaşlı kuşağın oranı memuriyet süresinin her aşaması için sıfırdan ya da biraz fazlasından öteye gitmezken, genç kuşakta yüzde 15-20 arasındaydı. Dolayısıyla yukarıda da değinildiği gibi, bu daireler arasındaki insan gücü aktarmaları özellikle gelenekçi Müslümanları etkilemekteydi.

Gelenekçi Müslümanların başka bazı görev yerlerindeki varlığı da yoruma değerdir. Gelenekçi ve modernist Müslümanlar memuriyete çoğunlukla geleneksel kalemlerde başlamaktaydı, ama gelenekçilerin burada kalma eğilimi daha güçlüydü. Daha sonra bu kalemlerin sadrazamlığa aktarıldığı göz önüne alındığında, bunlarda görev yapmanın neredeyse tümüyle yaşlı kuşağın tekelinde olması şaşırtıcı değildir. Geleneksel eğitime sahip kişilerin geleneksel kalemlerle bağlantısı, modernistlere özgü becerileri gerektirmeyen tek yeni nezaret kalemine "toplanmaları" kadar doğaldı.

Bu ölçüte göre, gelenekçi Müslümanların oldukça büyük bir oranının, Müslümanları diplomatik tercümanlar olarak eğitmek üzere kurulmuş Tercüme Odası'nda görev yapması aykırı gibi görünmektedir. Ne var ki, gelenekçilerin neredeyse yüzde 40'ı sınırlı ölçüde Fransızca bildiklerini belirtmekteydi. Tercüme Odası'nın misyonu daha sonraları yabancı belgeleri Türkçe'ye çevirmek olarak belirlendi; yeni oluşturulan Tahrirat-ı Hariciye Kalemi'nin yerine getirdiği Fransızca belgeleri kaleme alma işine göre daha az beceri gerektiren bir görevdi bu.[9] Tercüme Odası'nda zaman zaman Arapça ve Farsça tercümanlar da görev yapmaktaydı.[10]

Son olarak, gelenekçi Müslümanların konsolosluk ve diplomatlık misyonları açısından en az itibarlı mevkilerde, genellikle Karadeniz civarında, Balkanlar ya da İran'daki "diğer" konsolosluk misyonlarında görev yaptıklarını görmek şaşırtıcı değildir.[11] Bu durum kuşaklara göre çok az farklılık göstermekteydi.

Memuriyet süresi boyunca istikrarın gelenekçi Müslümanların ayırıcı bir özelliği olması gibi, görev yerleri arasında hareketlilik de hem modernist Müslümanları, hem de gayrimüslimleri ayırt eden bir özellikti. Modernist Müslümanlar, özellikle de yaşlı kuşaktakiler, aynen gelenekçi Müslümanlar gibi, memuriyete geleneksel kalemlerde başlamak eğilimindeydiler. Ne var ki, modernistlerin en belirgin ilk görev yeri, Tanzimat seçkin-

---

9 *a.g.e.*, s. 187.

10 Tercüme Odası'nda uzun süre görev yapan gelenekçi Müslümanlar: Har., SA765, Mustafa Reşid Bey, RA 1302/ y. Ocak 1885'te Arapça ve Farsça belgelerin musahhihi olarak atandı; SA303, Mehmed Suad Bey, ZA 1302/1885'te Tercüme Odası mümeyyizliğine getirildi; SA384, Mehmed Zeki, Z 1309/1892'de Tercüme Bürosu evrak odasında mukayyıdlığa atandı. Her üçü de biraz Fransızca biliyordu.

11 Örn., Rusya topraklarında Batum, Tiflis, Odessa (Hoca Bey), Kerç, Poti, Suhumi; İran Azerbaycan'ında Tebriz, Hoy; Yunanistan'da Patras, Tırhala, Arta (Narda); Romanya'da Galati, Constanta (Köstence), Braila, Turnu Severin, İaşi (Yaş), Tulcea; Sırbistan'da Niş, Kragujevaç; Karadağ'da Podgoriçe, Bar, Ulcinj (Olgun); karş. Salname listeleri (1326/1908, s. 1012-29); bütün bu görev yerleri çeşitli Har., SA dosyalarında geçmektedir.

lerine beşiklik eden Tercüme Odası'ydı. Her ne kadar Mizancı Murad koşullarını karikatürize etmiş olsa da, bu daire 19. yüzyılın sonuna değin saygınlığını korudu. Yine de ihtiraslı bir Batıcı Müslümanın burada çok uzun süre kalması pek beklenemezdi. Tablo 7.2B'deki rakamlar, ilk atama ile memuriyet süresinin onuncu yılının sonu arasında -yaşlı kuşakla sınırlı olmak üzere- bu dairedeki modernistlerin oranında hafif bir artışı işaret etmektedir. Memuriyet süresinin geri kalan bölümünde, dairedeki modernistlerin oranları her iki kuşakta da düşüş göstermektedir.

Modernist Müslümanların Tercüme Odası'ndan sonra gelen memuriyete başlama noktası, Tahrirat-ı Hariciye Kalemi'ydi. Buarada da memuriyet süresinin her noktasında, eski kuşaktan görevlilerin oranı genç kuşağa göre daha yüksekti. Tahrirat-ı Hariciye Kalemi'nde memuriyete başlayan modernistler arasında, iki diplomatik hatırat yazarı Esat Cemal Pâker ile Galip Kemalî Söylemezoğlu da yer almaktadır.[12] Tercüme Odası ve Tahrirat-ı Hariciye Kalemi'nde görev yapanların oranlarında kuşaklar arasındaki düşüşlerin çeşitli açıklamaları olabilir: özel dil becerilerinin yaygınlaşması, kâtiplik işlevlerinden farklı rol kavramlarının benimsenmesi, Tanzimat'ın diplomatik kültür aracılarının ulaştığı yüksek mevkilerin önünü kesen siyasal değişiklikler ve yeni dairelerin ortaya çıkması. Tahrirat-ı Hariciye Kalemi'ndeki modernistlerin oranının Tercüme Odası'ndakinden az oluşunun nedeni, ileride göreceğimiz gibi, gayrimüslimlerin ilk daireyle olan özel bağlarıydı.

Memuriyete Tercüme Odası'nda başlayan ihtiraslı bir modernist Müslüman için, daha sonra ulaşılacak bir dizi mevki vardı. Bunlardan biri kadrosu küçük, ama önemi büyük olan İstişare Odası'ydı. Burada görevli modernist Müslümanların oranı memuriyet süresi boyunca istikrarlı bir artış göstermekteydi. Çok azı hukuk eğitimi görmüş kimselerin bu dairede görevlendirilmesi, yine teknik eğitimli insan gücünün ne kadar sınırlı olduğunu yansıtmaktadır.[13]

Memuriyet süresinin ortalarına gelmiş Müslüman modernistler için daha yaygın hedefler konsolosluk ve diplomatlık makamlarıydı. Bu grubun mensupları söz konusu makamlarda özel bir avantajdan yararlanıyordu. Gayrimüslimlerin büyük bölümü genellikle bu alanlarda görev yapıyordu; ama modernist Müslümanların en çekici mevkilere ulaşma şansı daha yüksekti. Örneğin, memuriyetlerinin hem yirminci, hem de otuzuncu yılların-

---

12 Pâker (1952, s. 7-8); Söylemezoğlu (1949-55, I, s. 53, 60).

13 Memuriyetlerinin otuzuncu yılının sonunda İstişare Odası'nda görev yapan on iki kişiden yalnız dördü hukuk eğitimi aldığını belirtmekteydi ve hepsi de modernist Müslümandı: Har., SA278 (Mehmed Erşed Bey; karş., Çankaya [1968-71, II, s. 391-92]); SA172 (Mehmed Esad Bey); SA65 (Ahmed Suphi Bey); SA199 (Ahmed Tevhid).

da önemli Avrupa diplomatlık misyonlarında görevli modernist Müslümanların oranı, en az çekici -ve en büyük- kategoriyi oluşturan "diğer" konsolosluk misyonlarındaki oranın üçte ikisinden fazlaydı.[14] Gayrimüslimler için ise denge büyük bir hızla "diğer" konsolosluk misyonlarına doğru kaymaktaydı.

Gayrimüslim memurların görev yerleri gelenekçi Müslümanlarınkinden çok, modernist Müslümanlarınkine benzemekteydi; yine de modernist Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında memuriyet bakımından önemli farklılıklar vardı. Gayrimüslimlerin de nezaretteki ilk görev noktası belirgin olarak Tahrirat-ı Hariciye Kalemi'ydi. Bu durum özellikle Ermeniler için geçerliydi. Rumlar için memuriyete Tercüme Odası'nda başlamak eğilimi biraz daha güçlüydü. Diğer gayrimüslimler arasında önemsiz konsolosluk misyonlarında memuriyete başlama eğilimi Tahrirat-ı Hariciye Kalemi'ndekinin düzeyindeydi. Bunların yarısından fazlası -istisnai bir altgrup için alışılmadık bir performansla- memuriyete Hariciye Nezareti dışında başlamışlardı.

Ermenilerin Tahrirat-ı Hariciye Kalemi'yle özel bağı, Tanzimat yöneticilerinin takdirini kazanarak Kırım Savaşının sonunda bu dairenin başına geçen Sahak Abro adlı becerikli bir Ermeni memurun, burayı -alışılmış bir şekilde- kendisinin uygun gördüğü kişiler, yani dindaşları için ayrılmış bir yer haline getirdiği ilk yıllara kadar uzanmaktaydı.[15] Ama Abdülhamid döneminin sonlarına doğru Ermeniler gözde azınlık statülerini kaybettiler ve bu daire de ağırlıklı Ermeni damgasından sıyrılmaya başladı.[16]

Memuriyet süresinin son dilimlerinde, nezaretin merkezi dairelerindeki gayrimüslim varlığı (Tablo 7.2B) bir değişim sürecine girmekteydi. Böylece Umur-ı Şehbenderî, Umur-ı Ticariye ve Umur-ı Hukukiye-i Muhtelite dairelerindeki ve hatta İstişare Odası'ndaki gayrimüslim oranı

14 Memuriyetlerinin otuzuncu yılının sonunda Avrupa'daki önemli diplomatik misyonlarda görev yapan modernist Müslümanlar (her birinin otuzuncu yılını gösterir biçimde): Har., SA29 (Mehmed Cemal Bey, Birinci kâtip, Paris, 1894); SA71 (Mahmud Esad Paşa, sefir, Paris, 1880); SA436 (Mahmud Nedim Paşa [aynı adı taşıyan sadrazam değil], sefir, Viyana, 1904); SA759 (Rifat Paşa, sefir, Paris, 1913); SA424 (Sadullah Paşa, sefir, Viyana, 1883); BBA, DSA II, 416 (Mehmed Esad Safvet Paşa, sefir, Paris, 1865); BBA, DSA I, 606 (Çapanzade Ahmed Şakir Paşa, sefir, St. Petersburg, 1887); Har., SA429 (Ahmed Tevfik Paşa [sonradan sadrazam olan], sefir, Berlin, 1888); SA723 (Saraylızade Ahmed Tevfik Paşa, sefir, Berlin, 1908).

15 Findley (1980, s. 208, 257, 383 dipnot 95); Çark (1953, s. 130-32); Findley (1982a s. 354); BBA, DSA IV, 178 (Sahak Abro, 1857-67 arasında kalemin amiri). Pâker (1952, s. 8) Galatasaray Lisesi'nden 1896'da mezun olduktan sonra kaleme atandığında Ermeni bir müdürün gözetimi altında hizmet ettiğini anlatmaktadır.

16 Örn., Salname 1317/1899-1900, s. 152-55; Salname 1326/1908, s. 232-33; ama verilen listelerde yalnız üst düzey memurlar yer almaktadır.

Tahrirat-ı Hariciye Kalemi'nde görülen oranın düzeyine varmaktaydı. Kuşkusuz bu dairelerde gayrimüslim altgrupların dağılımı eşit değildi (Tablo 7.2C). Otuzuncu yılın sonunda Rumlar Umur-ı Şehbenderî, Umur-ı Ticariye ve Umur-ı Hukukiye-i Muhtelite dairelerinde yoğunlaşırken, Ermeniler hâlâ Tahrirat-ı Hariciye Kalemi'ndeki güçlü konumlarını koruyor ve İstişare Odası'ndaki görevliler Ermeniler ile "diğer" gayrimüslimlerden oluşuyordu. Ermenilerin saygın İstişare Odası'yla olan bağının bir ölçüde Tahrirat-ı Hariciye Kalemi'yle bağa benzediği söylenebilirdi. Çünkü hukuk müşavirliğine atanan ve böylece dairenin iki reisinden biri olan ilk Osmanlı uyrukları arasında Gabriel Noradunğiyan adlı bir Ermeni yer almaktaydı. 1890'ların sonuna gelindiğinde, bu dairede Ermeni azınlığın oldukça önemli bir ağırlığı vardı.[17]

Modernist Müslümanlar gibi, gayrimüslimler için de memuriyet süresinin ortalarından sonra başlıca görev yerleri konsolosluk ve sefaretler, özellikle de önemli Avrupa başkentlerinin dışındaki daha az saygın makamlardı. Gelenekçi Müslümanlarla karşılaştırıldığında, gayrimüslimler neredeyse bütün konsolosluk ve diplomatlık makam kategorilerinde daha iyi temsil edilmekteydiler. Sayıların düşük olduğu örneklerdeki oranları ihtiyatla değerlendirmek gerekirse de, "diğer" gayrimüslimlerin en azından memuriyetlerinin son aşamalarında bu türden en iyi makamlara getirilme konusunda Rumlara ve Ermenilere oranla daha çok yeğ tutulduğu söylenebilir.[18] Bağımsız bir kaynak bu çıkarsamayı doğrulamakta ve bunun için bir neden ileri sürmektedir. 1890'da Avrupa asıllı Edouard Blacque Bey'in Berlin sefirliğine atanma şansına ilişkin yorumda bulunan İstanbul'daki Alman büyükelçisi, bir Hıristiyanın entrikalardan daha çok çekinmesi bakımından bir Müslümanın daha tercih edilebilir olduğunu belirtiyor, ama şunları da ekliyordu: "...Gayrimüslim elçi olarak hemen her zaman Rum ve Ermeni sorunu olmuştur. Yüksek mevkilere ulaşmış, (...) bu milliyetlerden birine mensup olmayan tek Hıristiyan diplomat olan Rüstem Paşa, haklı olarak, (...) en iyi ve en güvenilir Türk büyükelçilerinden biri olarak öne çıkmaktadır."[19]

17 Salname 1317/1899-1900, s. 156-58; Findley (1980, s. 260).

18 Memuriyetlerinin otuzuncu yılının sonunda önemli Avrupa diplomatik misyonlarında görev yapan gayrimüslimler (her birinin otuzuncu yılını gösterir biçimde): SA36 (Yusuf Misak [Hovsep Misakyan], sefaret müsteşarı, Paris, 1894); SA66 (Hıristiyon Arap olan Nasri Bey Franko, sefaret müsteşarı, Viyana, 1894); SA434 (Fransız asıllı bir Osmanlı uyruğu olan Morel Bey, sefaret müsteşarı, Londra, 1892); BBA, DSA II, 100 (Rüstem Paşa, İtalya ortaelçisi, 1864).

19 PAAA (Bonn), Türkei 162, BD. 2, Radowitz'den Caprivi'ye, 16 Mayıs 1890 (T139, mf. 394); BBA, DSA I, 1016, Edouard Blacque Bey; DSA II, 100, Francesca'nun oğlu Rüstem Paşa.

Tablo 7.2C HARİCİYE NEZARETİ'NDE GÖREV YERLERİ (GAYRİMÜSLİM ALTGRUPLAR)
(Her sütunda verilen memur sayısı içindeki yüzdesi)

	Rum				Ermeni				Diğer Gayrimüslim			
	İlk		Yıl		İlk		Yıl		. İlk		Yıl	
	Görev	10.	20.	30.	Görev	10.	20.	30.	Görev	10.	20.	30.
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)
Memur Sayısı	*30*	*30*	*29*	*25*	*52*	*52*	*50*	*39*	*25*	*25*	*23*	*16*
Gel. Kal.[a]	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Mek. Har. Kal.	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Ter. Od.	17	7	3	0	10	2	2	3	0	8	0	0
Tahr. Har. Kal.	20	7	0	0	52	25	18	10	12	4	4	0
İstişare Od.	0	3	3	0	0	2	6	8	0	0	4	6
Şeh.-Tic.-Huk.	3	3	10	8	6	4	2	5	8	4	9	0
Önemli Avr. Dip.	7	7	3	0	0	8	4	3	0	8	0	25
Diğer Dip.	13	17	10	20	0	10	8	8	8	8	0	25
Önemli Avr. Kons.	0	0	3	0	2	6	2	3	0	0	9	0
Diğer Kons.	3	23	34	40	2	13	24	23	12	20	43	31
Yukarıda Verilen Yüzdelerin Toplamı	63	67	66	68	72	70	66	63	40	52	69	87
Har. Nez. Görevlilerin Toplam Yüzdesi	73	77	83	92	85	87	90	90	48	76	87	100

Not a: Bu kısaltılmış başlıklar Tablo 7.2A'dakilerin aynıdır.

Gayrimüslim memurların, ille de entrikalardan çekinmesi gerekliliğinin nedeni tam açık değilse de, Osmanlı kafasına göre daha küçük altgruplara mensup olanların en azından Rum ve Ermenilerinki gibi ayrılıkçı milliyetçi hareketlerle pek bağlantıya girmeyeceği düşüncesi söz konusudur. Bu olgu potansiyel olarak Osmanlı Yahudilerine, ayrıca tablolardaki "diğer gayrimüslim" kategorisinin öteki mensupları olan Hıristiyan Araplara ve Avrupa asıllı kişilere yarar sağlamış olabilir. Uygulamada en yeni ve en az avantajlı gayrimüslim grup olan Yahudiler açısından bu mekanizmanın işlemediği anlaşılmaktadır. Önemli Avrupa diplomatlık misyonlarında görevli "diğer gayrimüslimler"den hiçbiri Yahudi değildi.[20] Bu mevkilerde yer alan gayrimüslimlerin hemen hepsi yaşlı kuşağa men-

20 Karş. Findley (1982a, s. 353, Tablo 16-5).

suptu; Tanzimat eşitlikçiliğinin Abdülhamid döneminde gerilediğinin bir başka işaretidir bu.

O halde Tablo 7.2'den yola çıkarak, Hariciye Nezareti'ndeki çeşitli gruplar ve altgrupların ilerleme yollarının önemli ölçüde farklı olduğu söylenebilir. Üç büyük gruptan her birinin, nezaretin başlıca dairelerinden birinde belirli bir memuriyete giriş noktası vardı. Gelenekçi Müslümanlar memuriyetleri boyunca dil becerileri açısından uygun oldukları yerlerde takılıp kalmaktaydı; bu durum memuriyetlerine belirgin bir istikrar görüntüsü vermekteydi. Tıpkı 18. yüzyılda olduğu gibi, bütün memuriyet yaşamlarını bir ya da iki dairede geçirip şakirdlikten mümeyyizliğe kadar yükselen ve daha fazla ilerleyemeyen memurlara yaygın olarak ancak onlar arasında rastlanmaktadır. Aslına bakılırsa, gelenekçi Müslümanların yüzde 20'si tek bir görev yerinde otuz ya da daha fazla yıl geçirmişlerdi.[21]

Memuriyete girme açısından, hem modernist Müslümanların, hem de gayrimüslimlerin kendilerine özgü başlangıç noktaları olduğu halde, her iki grup için de memuriyet yaşamının ortalarında buralardan daha yüksek mevkilere, çoğunlukla konsolosluk ya da diplomatlık misyonlarına geçmek isteği ağır basıyordu. Gayrimüslimlerin eski kalemiye içindeki marjinal konumu düşünüldüğünde, modernist Müslümanlarla aynı makamlara geçebilmeye başlamaları dikkate değerdir. Ama gayrimüslimlerin başka bakanlıklarda memur olmalarına az rastlandığı gibi, Hariciye Nezareti'nde bile, modernist Müslümanlara en yüksek mevkilere ulaşmada tanınan kolaylıklardan yararlanabilenlerin sayısı pek azdı; Abdülhamid döneminin sonlarına gelindiğinde gayrimüslimlerin resmi rolleri azalmaktaydı.

21 Burada görev yerleri açısından gruplandırılan 115 kişiden 23'ü. Mektubî-i Hariciye Kalemi'nde 11 kişi: Har., SA364 (Ahmed Esad Bey, 1850-y. 1906); SA118 (Osman Fahri Bey, 1864-97); SA603 (Ali Mazhar Bey, 1855-94); SA59 (Mehmed Murad Bey, 1855-1900); SA27 (Mehmed Muhiddin, 1871-y. 1908); SA418 (Mustafa Münir Bey, 1857-1908; kaleme on dört yaşında girdi ve 1895'de müdürlüğe getirildi); SA734 (Ali Nihad Bey, 1875-1908); SA413 (Mehmed Nuri, 1862-y. 1897); SA334 (Mustafa Sabit Bey, 1855-91); SA141 (Hasan Tahsin, 1856-95); SA202 (İsmail Zühdi, 1872-y. 1908). Tercüme Odası'nda 5 kişi: SA151 (Ahmed Celal Bey, 1866-98); SA162 (İsmail Cemal Bey, 1861-1908); SA126 (Mehmed Refik Bey, 1869- y.1908); SA765 (Mustafa Reşid Bey, 1868-1909); SA724 (Ali Şinasi, 1861-y. 1893). Tahrirat-ı Hariciye Kalemi'nde 2 kişi: SA187 (Bahaeddin Bey, 1875-y.1908); SA740 (İsmail Şerif, 1863-y. 1892). Hariciye Nezareti Evrak Odası'nda 2 kişi: SA675 (Ahmed Cemal Bey, 1863-1908); SA135 (Mehmed Raşid Bey, 1856-88). Hariciye Nezareti Muhasebe Kalemi'nde 2 kişi: SA101 (Osman İhsan Efendi, 1880-y. 1918); SA107 (Mehmed Şakir Bey, 1882-1912). Umur-ı Hukukiye-i Muhtelite Kalemi'nde 1 kişi: SA201 (Ahmed Celaleddin Bey, 1881-y.1918). Örneklerin çoğunda son tarihler yalnız doğrulanabilen son tarihlerdir; bu kişilerden birçoğu belirtilen tarihten sonra da hizmetlerini sürdürmüş olmalıdır. Bazıları adı verilen kalemlerin yanı sıra başka dairelerde de çalışmıştır.

Nezaret Dışı Hizmet

Buraya kadar, memurların yollarını esas olarak Hariciye Nezareti içindeki hizmetle bağlantısı çerçevesinde gözden geçirdik. Ama memurların Nezaret'e girip çıkması nedeniyle, bu hareketlilik biçimlerine daha yakından bakmak akılcı olur. Tablo 7.3 memuriyetin bu yönünü özetlemektedir.

Tablodaki başlıklardan "Diğer Merkezi Mülki Kuruluşlar", İstanbul'da bulunan Hariciye Nezareti dışındaki kuruluşlara ilişkindir. Bunların başında Bâb-ı Âli'nin öteki birimleri, yani Sadrazamlık, Meclis-i Vükela ve Şura-yı Devlet personeli ile Dahiliye Nezareti'nin merkezi daireleri gelmektedir. Liste, Bâb-ı Âli dışında bulunan önemli idari örgütlerle sürmektedir: Adliye, Maliye, Nafia veya Maarif nezaretleri; Bâb-ı Seraskerî, Tophane-i Âmire ve Bahriye Nezareti'nin sivil personeli; Gümrük Muhafızlığı ve İstanbul Valiliği. Tablodaki diğer başlıkların çoğu kendi başına açıklayıcı niteliktedir. "Askeri Görev" başlığıyla bağlantılı olarak, Hariciye Nezareti sicill-i ahval dosyalarının, genellikle Rusya ya da Balkanlar'daki stratejik açıdan hassas konsolosluk ya da diplomatlık makamlarında görev yapan birkaç zabiti de içerdiğine değinmek gerekiyor. Bu askerler söz konusu makamlarda görevliyken Hariciye Nezareti'nin hizmetinde sayılıyordu. Tablodaki "Askeri Görev" başlığı dar anlamıyla askeri atamalar içindir. Askeri nezaretlerde görev yapan Aşçı Dede gibi mülki memurlar, "Diğer Merkezi Mülki Kuruluşlar" başlığına dahil ediliyordu. Yönetici sınıfın tabloda sözü edilmeyen bir dalının, yani ilmiyenin de, nezarette, çoğu konsolosluk imamı olmak üzere birkaç mensubu vardı. Bunların dışındaki din görevlileri, hiçbiri üzerinde durmayı gerektirecek bir yoğunluğa ulaşamayan bir dizi makamı kapsayan "diğer" kategorisine girmektedir.

Tablo 7.3A Hariciye Nezareti'nin yalnız memuriyete başka yerlerde başlamış olanlar için bir çekim merkezi oluşturmasına değil, aynı zamanda en kıdemli elemanlarından bazılarını başka konumlarda görev yapmak üzere dışarıya göndermesine de ışık tutmaktadır. Hariciye Nezareti dışında memuriyete başlamış memurlar arasında en yagın başlangıç noktası başkentteki diğer mülki makamlardı. Bu kategori içinde yapılan görevler büyük ölçüde değişmekteydi; yeni atanan memurların geldiği nezaretler ya da aynı düzeydeki diğer kuruluşlar arasında yüzde 2'lik bir oranla Maliye Nezareti başı çekmekteydi. Memuriyete başlama noktası olarak ikinci önemli kategori olan yerel idare, mülkiyenin bir başka önemli dalıydı. Öteki hizmet alanları Hariciye Nezareti'ne bu aşamada çok küçük katkılarda bulunmaktaydı; sonradan hassas konsolosluk ya da diplomatlık makamlarına getirildiğine değindiğimiz askerler bunlardan biriydi. Tablo-

Tablo 7.3A HARİCİYE NEZARETİ DIŞINDAKİ GÖREV YERLERİ (TÜM CEVAP VERENLER)
(Her sütunda verilen memur sayısı içindeki yüzdesi)

	İlk Görev (1)	5. (2)	10. (3)	15. (4)	Yıl 20. (5)	25. (6)	30. (7)	30+ (8)
Memur Sayısı	*366*	*366*	*366*	*366*	*355*	*310*	*247*	*189*
Diğer Merkezi Mülki Kuruluşlar	13	9	5	5	5	5	5	13
Yerel İdare	7	4	3	3	2	2	4	4
Saray Görevi	2	1	1	0	0	0	0	1
Askeri Görev	3	3	2	1	0	0	0	0
Diğer, Belirsiz	4	8	4	4	5	2	3	1
Verilen Yüzdelerin Toplamı	29	25	15	13	12	9	12	19
Hariciye Nezareti'ndeki Toplam Yüzde (Tablo 7.2A'dan)	70	73	84	87	88	90	87	81

nun sonundaki kategori, birkaç öğretmeni ve Avrupalıların denetimindeki Düyun-ı Umumiye İdaresi'nde görevli birkaç memuru da kapsamaktadır.

Memuriyet süresinin sonunda nezaret dışına yönelik hareketlilik, Tablo 7.3A'nın sonunda yer alan yüzdelerin de gösterdiği gibi, memuriyet başlangıcındaki içeriye yönelik hareketlilikle aynı düzeyde olmasa da, nitel açıdan önemliydi. Bu yönelişte de birinci sırada başkentteki diğer mülki makamlar ve ikinci sırada yerel idare söz konusuydu. Kalemiyedeki yüksek rütbe ile artan yatay hareketlilik arasındaki bağlantı göz önüne alındığında, kıdemli memurların Hariciye Nezareti'nden dışa yönelişinin hâlâ üst düzey memuriyete eşlik eden bir özellik olup olmadığını sormak doğaldır. Tanzimat seçkinlerinin Hariciye Nezareti'ni, idarenin üst basamaklarına tırmanmak için bir kanal olarak kullanmasına bakarak, Abdülhamid'in tahta çıkışından sonra koşulların büyük ölçüde değişmesine karşın, böyle bir durum muhtemeldir. Aslında kıdemli Hariciye memurlarının nezaret dışı makamlara atanmasının yüksek rütbeyle bir bağlantısının olduğu görülmektedir. Bireylerin sicil kayıtlarının incelenmesi, memuriyetin son döneminde artan hareketlilikte büyük ölçüde Şûra-yı Devlet ya da Heyet-i Âyan gibi organlara, valilik ya da mutasarrıflık gibi yüksek makamlara, nazırlık ve hatta sadrazamlık gibi daha yüksek görevlere atanmanın söz konusu olduğunu göstermektedir. Bazı memurlar çoğunlukla dokuz dereceli mülki

Tablo 7.3B HARİCİYE NEZARETİ DIŞINDAKİ GÖREV YERLERİ (TEMEL PERSONEL GRUPLARI) (Her sütunda verilen memur sayısı içindeki yüzdesi)

	MÜSLÜMAN I				MÜSLÜMAN II				GAYRIMÜSLIM			
	İlk	Yıl			İlk	Yıl			İlk	Yıl		
	Görev	10.	20.	30.	Görev	10.	20.	30.	Görev	10.	20.	30.
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)
Memur Sayısı	*115*	*115*	*114*	*80*	*144*	*144*	*139*	*87*	*107*	*107*	*102*	*80*
Diğer Merkezi Mülki Kuruluşlar	15	5	4	6	13	4	4	8	13	7	7	0
Yerel İdare	9	3	4	4	6	1	2	7	7	6	0	1
Saray Görevi	2	1	0	0	3	1	0	0	0	0	0	0
Askeri Görev	1	1	0	0	6	3	0	1	1	2	1	0
Diğer, Belirsiz	3	5	2	1	6	5	6	2	7	5	5	6
Verilen Yüzdelerin Toplamı	30	15	10	11	34	14	12	18	28	20	13	7
Hariciye Nezareti'ndeki Toplam Yüzdeler (Karş. Tablo 7.2B)	70	85	90	89	67	86	88	82	73	81	87	93

rütbe cetvelindeki en yüksek iki ya da üç rütbeye ulaşanların getirildiği bu mevkilerin birçoğunda bulunmuşlardı.[22]

22 Şûra-yı Devlet azaları: Ahmed Arifî Paşa (BBA, DSA, XXI, 37, 1880'lerden 1890'ların başına değin reis), Mehmed Asım Paşa (BBA, DSA, IV, 114), Mustafa Reşid Bey (Sadrazam Mustafa Reşid Paşa'nın torunu; BBA, DSA, IV, 308-309), Mehmed Said Paşa (BBA, DSA, I, 576-77; Sadrazam "Küçük" Said Paşa değil, daha çok hariciye nazırlığıyla tanınan "Kürt" Said Paşa), Sahak Abro (BBA, DSA, IV, 178), Hımayak Safer (Har., SA138). Heyet-i Ayan azaları: Mehmed Asım Paşa (BBA, DSA, IV, 114), Manuk Azaryan (Har., SA300, Çark [1953, s. 152-53]). Valiler, mutasarrıflar ya da benzer yerel idare makamlarında bulunanlar: Mehmed Asım Paşa (BBA, DSA, IV, 114, çeşitli vilayet valilikleri), Mustafa Fahri Bey (BBA, DSA, I, 584), Mehmed Namık Kemal Bey (BBA, DSA, I, 210, bir tür sürgün niteliğinde çeşitli mutasarrıflık atamaları), Mehmed Said Paşa (BBA, DSA, I, 576-77, çeşitli mutasarrıflıklar), Çapanzade Ahmed Şakir Paşa (BBA, DSA, I, 606), Ohannes Paşa Kuyumcuyan (Har., SA442, Cebel Lübnan mutasarrıfı); karş. Edouard Blacque Bey (BBA, DSA, I, 1016, İstanbul Altıncı Daire-i Belediye müdürü). Başka nezaretlerde nazır olanlar: Ahmed Arifî Paşa (BBA, DSA, XXII, 37), Mehmed Asım Paşa (BBA, DSA, IV, 114), İbrahim Edhem Paşa (BBA, DSA, II, 218), Mehmed Tahir Münif Paşa (BBA, DSA, III, 246), Mehmed Esad Safvet Paşa (BBA, DSA, II, 416). Sadrazamlar: Ahmed Arifî Paşa (BBA, DSA, XXI, 37), İbrahim Edhem Paşa (BBA, DSA, II, 218), Mehmed Esad Safvet Paşa (BBA, DSA, II, 416), Ahmed Tevfik Paşa (Har., SA429).

Tablo 7.3B, memurların memuriyete nasıl başladığına ilişkin şimdiye değin edindiğimiz bilgilere, İstanbul'daki diğer mülki kuruluşlardan Hariciye Nezareti'ne yönelik hareketlilik düzeyinin üç büyük personel grubu açısından temelde eşit olduğunu eklemektedir. Kuşaklara göre bakıldığında, bu tür istihdamın düzeyi, bütün nüfus ve her iki Müslüman grup için artmaktaydı. Gayrimüslimler açısından ise tam tersi bir durum, yani dışarıdan nezarete yönelik istihdam türlerinin hemen hepsinde kuşaklara göre büyük bir düşüş vardı. Bu olgu, yüzde olarak küçük "genç kuşak" gayrimüslimler için memuriyet alanının Hariciye Nezareti'yle sınırlı olduğunu vurgulamakta ve gayrimüslimlerin devlet hizmetindeki konumunun uzun vadede gerilediğini bir kez daha hatırlatmaktadır. Askeri hizmette aykırı görünen gayrimüslim varlığını topu topu Kırım Savaşı sırasında Osmanlı hizmetine giren ve Nihad Paşa adını alan Seweryn Bilinski adlı Polonyalı mülteci ile tanınmış bir Rum ailesinden gelen ve Berlin'de kısmen askeri bir eğitim aldıktan sonra çoğunlukla mülki görevlerle geçen memuriyeti boyunca ancak birkaç yıl askeri rütbe taşıyan Yahya Karaca Paşa temsil etmektedir.[23]

En üst düzey memurların Hariciye Nezareti'nin dışına yönelik hareketine gelince, Tablo 7.3B bunun olduğuna ilişkin pek az veri sunmaktadır. Ama bu tabloda otuz yılı aşkın görev yapanların bulunduğu son makamla ilgili rakamlar yer almamaktadır. Bu rakamlar memuriyetleri otuz yılı aşan gelenekçi Müslümanların yüzde 9'unun, modernistlerin yüzde 17'sinin ve gayrimüslimlerin yüzde 12'sinin son görevlerinin Hariciye Nezareti dışındaki merkezi mülki kuruluşlarda olduğunu ortaya koymaktadır. Modernist Müslümanların oranı daha yüksek olmakla birlikte, gayrimüslimlerin oranı özellikle dikkate değerdir; çünkü otuzuncu yılın sonunda bu tip görevlerde gayrimüslimlerin hiç bulunmayışının aykırı bir durum olduğunu göstermektedir (Tablo 7.3B, sütun 12). Otuz yılı aşkın süre görev yapan memurlardan memuriyetlerini Hariciye Nezareti dışındaki herhangi bir kuruluşta tamamlayanların yüzdesi, gelenekçi Müslümanlar arasında 13, modernistler arasında 23 ve gayrimüslimler arasında 17'dir. Yüksek rütbedeki kıdemli memurlar arasında bu tür hareketliliğin yaygınlığı göz önüne alındığında, bu rakamlar, her üç memur kategorisi arasında terfi olanaklarının nasıl karşılaştırılabileceğini zımnen göstermektedir.

Tablo 7.3C, gayrimüslimler arasında Hariciye Nezareti dışında memuriyete başlamanın, en çok "diğer gayrimüslimler"e özgü bir durum olduğunu göstermektedir; bu durum da -böyle bir görevin sözü edilen altgru-

23 Har., SA35 (Nihad Paşa); BBA, DSA, I, 1030 (Yahya Karaca Paşa).

Tablo 7.3C HARİCİYE NEZARETİ DIŞINDAKİ GÖREV YERLERİ (GAYRİMÜSLİM ALTGRUPLAR) (Her sütunda verilen memur sayısı içindeki yüzdesi)

	Rum				Ermeni				Diğer-Gayrimüslim			
	İlk	Yıl			İlk	Yıl			İlk	Yıl		
	Görev	10.	20.	30.	Görev	10.	20.	30.	Görev	10.	20.	30.
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)
Memur Sayısı	*30*	*30*	*29*	*25*	*52*	*52*	*50*	*39*	*25*	*25*	*23*	*16*
Diğer Merkezi Mülki Kuruluşlar	10	13	14	0	10	6	4	0	24	0	4	0
Yerel İdare	10	7	0	0	4	4	0	3	8	8	0	0
Saray Görevi	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Askeri Görev	0	3	0	0	0	0	0	0	4	4	4	0
Diğer, Belirsiz	7	0	3	8	2	4	6	8	16	12	4	0
Verilen Yüzdelerin Toplamı	27	23	17	8	16	14	10	11	52	24	12	0
Hariciye Nezareti'ndeki Toplam Yüzde (Karş. Tablo 7.2C)	73	77	83	92	85	87	90	90	48	76	87	100

bun yaşlı kuşağı için daha tipik olması açısından- daha genç kuşak Yahudilerin tersine, özellikle Hıristiyan Araplar ile Avrupa asıllılar için geçerlidir. Yine, tabloda görülmemesine karşın, otuzuncu yıldan sonra kıdemli memurlar arasında dışarıya yönelik bir başka hareketlilik ortaya çıkmaktaydı. Tablolarda yer alan ve otuz yılı aşkın bir süre görev yapan az sayıdaki gayrimüslim memura baktığımızda, yirmi Rum'dan ikisi, yirmiyedi Ermeni'den altısı ve on üç "diğer gayrimüslim"den üçü memuriyetlerini Hariciye Nezareti dışında tamamlamıştı.[24] Son görev yerleri genellikle Şûra-yı

24 Verilerin az sayıdaki ärneklere dayandığını açıkça gästermek açısından, burada yüzde yerine dağrudan sayı vermek daha uygun gärünüyar. Säz kanusu kişilerden Rumlar: Har., SA270 (Nikalaki Faler Bey, 1919'a değin Konya vilayeti hukuk işleri müdürü); SA4 (İstefanaki Fatiadi Bey, Şûra-yı Devlet azası). Ermeniler: BBA, DSA IV, 178 (Sahak Abra, Şûra-yı Devlet azası); DSA, III, 264 (Bartev Antoine, Edirne vilayeti adliye müfettişi); DSA I, 52 (Arzuman İstepan, Aydın vilayeti adliye müfettişi); Har., SA300 (Manuk Azaryan, Heyet-i Âyan azası); SA442 (Ohannes Kuyumcuyan Paşa, Cebel Lübnan mutasarrıfı ya da Heyet-i Âyan azası; bkz. aşağıdaki dipnat); SA138 (Hımayak Safer, Şûra-yı Devlet azası). Diğer gayrimüslimler: Har., SA279 (Nesim Sarıçan, Aydın Lisesi'nde Fransızca ağretmeni); BBA, DSA I, 1016 (Edauard Blacque

Devlet ve yerel idareydi. Gayrimüslimlerin memuriyetlerinin başından sonuna değin, Hariciye Nezareti dışında görev alma oranı yaşlı kuşakta daha yüksekti. Genç kuşak Ermenilerden hiçbiri tabloda gösterilen memuriyet süresinin herhangi bir noktasında Hariciye Nezareti dışında görev yapmamıştı. Buna karşılık otuz yılı aşkın bir süre hizmet etmiş genç kuşağa mensup Ermenilerden bir tanesinin son görev yeri yerel idareydi.[25]

Hariciye memurlarının Nezaret dışındaki görevleriyle ilgili veriler, bu görev yerlerinin çoğunlukla, merkezi ya da yerel idarelerdeki diğer mülki kuruluşlar gibi, kolayca tahmin edilebilir yerler olduğunu göstermektedir. Nezaret dışı görevin memuriyet süresinin en sonlarında yoğunlaşması, Hariciye Nezareti'nin hem belirli bir cazibe merkezi olmaya devam ettiğini, hem de -yüksek rütbe ile memuriyet sonundaki dışarıya dönük hareketliliğin bağlantısı göz önüne alındığında- üst düzey yönetim havuzuna önemli katkıda bulunduğunu bir kez daha ortaya koymaktadır. Daha eşitlikçi bir dağılım gösteren başlangıçtaki içeriye dönük hareketliliğin tersine, kıdemli memurların dışarıya yönelik hareketliliği, yüksek rütbelere ulaşmayla bağlantılı olmasının yanı sıra, yaygınlık bakımından personel kategorilerine göre değişkendi. Hizmet süresi otuz yılı aşan memurlara baktığımızda, bu tür hareketlilik gelenekçi Müslümanlar arasında en alt, modernistler arasında en üst, gayrimüslimler arasında ise orta düzeydeydi. Bu bakımdan Nezaret dışı görevle ilgili veriler, büyük personel gruplarının göreli konumları ve Tanzimat eşitlikçiliğindeki aşınma hakkında vardığımız sonuçları pekiştirmektedir.

Hariciye Nezareti'ndeki Görevler

Şimdiye değin Hariciye memurlarının "görev yerlerini" örgütsel birimler açısından inceledik. Bulundukları görevlere göz atmanın da öğretici olacağı kesindir. Tablo 7.4 merkezi dairelerden başlayıp, ardından konsolosluk ve diplomatlık misyonlarına ve son olarak sicill-i ahval kayıtlarında belirtilen diğer görevlere geçerek, Hariciye Nezareti görevlerini kategoriler halinde sunmaktadır. Tablonun planı, kapsamlı bir rütbe sıralamasını

Bey, İstanbul, Altıncı Daire-i Belediye müdürü); DSA IV, 280 (Yusuf/Joseph Player, Ticaret Temyiz Mahkemesi azası). Memuriyetlerinin sonunda hem Hariciye Nezareti bünyesinde, hem de dışarıda görev yapan öteki iki Ermeni: Har., SA435 (Artin Dadyan Paşa, Şûra-yı Devlet azası, Hariciye müsteşarı); SA124 (Neşan Safer, Hariciye Matbuat Kalemi müdürü, Mabeyn Başkâtipliği tercümanı).

25 Har., SA442, Ohannes Paşa Kuyumcıyan memuriyete Ekim 1877'de başladı; kayıtlara geçen son görev yeri Cebel Lübnan mutasarrıflığıydı (1912-15). Ama Çark, (1953, s. 153) 1915'te Heyet-i Âyan azası olduğunu söylemektedir.

Tablo 7.4A HARİCİYE MEMURLARININ BULUNDUKLARI GÖREVLER (TÜM CEVAP VERENLER) (Her sütunda verilen memur sayısı içindeki yüzdesi)

	İlk Görev (1)	5. (2)	10. (3)	15. (4)	Yıl 20. (5)	25. (6)	30. (7)	30+ (8)
Memur Sayısı	*366*	*366*	*366*	*366*	*355*	*310*	*247*	*189*
Nazır, Müsteşar	0	0	0	0	0	1	0	2
Daire Reisi	0	0	1	3	5	7	8	10
Denetleyici Memur	0	2	7	15	19	20	22	19
Kâtip	4	43	40	32	25	17	13	9
Mülazım	61	9	5	1	0	1	0	1
Diplomatik Misyonun Başı	0	0	0	1	2	6	9	12
Diplomatik Misyon Personeli	2	7	11	13	9	7	5	4
Konsolosluk Memuru	2	8	13	14	21	19	21	19
Taşra Görevi, Özel Misyon	1	3	4	4	2	4	3	1
Açıkta	0	1	3	5	5	6	4	4
Belirsiz	0	0	0	0	0	1	1	1
Hariciye Nezareti'ndeki Toplam Yüzde[a]	70	73	84	88	88	89	86	81

Not a: Bu sıradaki oranlar Tablo 7.2A'nın son sırasındaki oranlarla aynı olmalıydı, ama yuvarlamalar ve tablonun ayrı kodlanmış başka verileri sunması nedeniyle bazı durumlarda küçük farklılıklar görülmektedir.

göstermemektedir; aslında konsolosluk-diplomatlık ile dönemin diğer görevleri arasında resmi bir ayrım da yoktu. Bu sıralama sadece kayıtlı verilerle pragmatik bir uyum taşımaktadır. Görev yerlerinde karşılaştığımız bir sorun burada da söz konusudur: çeşitli görevlerin sayısal farklılıkları nedeniyle, geçerli karşılaştırmalar, ancak tablonun aynı sıralarında bulunan rakamlar arasında yapılacak olanlarla sınırlı kalmaktadır.[26]

Bütün mensuplar için geçerli verilerde (Tablo 7.4A), belirli görev türleri memuriyet süresi boyunca yine tutarlı bir değişkenlik göstermezken, öteki görev türlerinde böyle bir durum görülmektedir. Belirgin bir değişkenlik yöneliminden yoksun görev türleri, tablonun son üç sırasında yer

26 Bu kişilerin Hariciye Nezareti dışında bulunduğu görevlerin çeşitliliği ve çoğu durumda sayılarının azlığı, Tablo 7.4'te girişilen çözümlemenin Hariciye Nezareti dışındaki görevleri de kapsayacak biçimde genişletilmesini olanaksızlaştırmaktadır.

alanlardır. Bunlardan ilki yabancı devletlerin uyruklarının -ve konsoloslarının- özellikle sayıca çok olduğu ve sorun çıkardığı[27] vilayetlerde bulundurulan yerel hariciye müdürleri ile tercümanları, ayrıca sınır belirleme gibi amaçlarla görevlendirilen geçici misyonları kapsamaktadır. Son iki sıra daha önce sayılanların dışında kalan kategorilerdir. Son üç sırada kayıtlara geçen olgulardan çoğunun devamsızlık ve heterojenliği, bunlarda belirgin yönelimlerin olmayışını açıklamaktadır.

Tablo 7.4A'nın diğer sıralarındaki oranlar, memuriyet süresi içinde genel olarak düşüş ya da yükseliş göstermektedir. Ortaya çıkan yönelimler, memurların memuriyetleri ilerledikçe çıktıkları basamakları tanımlamaktadır. Önceki dönemlerde olduğu gibi, memurların hemen hepsi maaşsız mülazım olarak işe başlamaktaydı. Tabloda verilen oran gerçek durumu eksik yansıtmaktadır; çünkü nezaretin merkezi daireleri ya da bütünüyle nezaret dışında memuriyete girenlerin çoğu da maaşsız mülazım olmalıdır. Merkezi dairelerde memuriyete başlayanlardan bazıları, buralarda kalarak daha dar kadrolu maaşlı kâtip, denetleyici memur ve ardından daire reisi kategorileri boyunca yukarıya doğru tırmanıyorlardı. Bu kategoriler arasında bir rütbe düzeni vardı. Daha üst makamlarda kadroların azlığı göz önüne alındığında, merdivenin en alt basamağından başlayanların hepsi yüksek makamlara ulaşamıyordu. Bazıları ara basamaklarda kalıp daha fazla yükselemiyordu. Diğerleri konsolosluk ya da diplomatlık görevlerine geçiyorlardı; memuriyet süresinin ilk evrelerinden sonra bu görevlere ilişkin oranlar hızla yükseliyordu. Onuncu yıla değin rakamlarda gözüken bazı memurlar Hariciye Nezareti dışından gelmişlerdir.

Konsolosluk görevlerindeki oranlar onuncu yılın sonundan itibaren oldukça dar bir alan içinde değişkenlik göstermekteydi; ama zamanla bu memurların gittikçe daha büyük bölümü muhtemelen konsolosluk ya da başkonsolosluk gibi görece daha önemli makamlara yükseliyordu. Diplomatlar içinde ise personel görevlerinin yüzdesi memuriyet süresinin yaklaşık on beşinci yılında en üst düzeye varıyordu; diplomatik misyon başlarıyla ilgili oranlar da aynı dönemde önemli bir büyüklük kazanmaya başlıyordu.

O halde merkezi dairelerde mülazım olarak memuriyete başlayanlardan bazıları için, on beşinci yılda ya da daha önce konsolosluk ya da diplomatlık görevlerine geçme yönünde belirgin bir eğilim vardı. Veriler hem konsolosluk, hem de diplomatlık merdivenlerinin en azından fiilen varlığına işaret etmektedir. En başarılı diplomatlar sonunda merkeze dönerek hariciye nazırı olarak görev yapıyor, çoğu kez diğer nezaret makamlarında do-

27 Findley (1980, s. 189, 200, 262-63, 323).

Tablo 7.4B HARİCİYE MEMURLARININ BULUNDUKLARI GÖREVLER (TEMEL PERSONEL GRUPLARI)
(Her sütunda verilen memur sayısı içindeki yüzdesi)

	MÜSLÜMAN I				MÜSLÜMAN II				GAYRIMÜSLIM			
	İlk Görev	Yıl 10	20	30	İlk Görev	Yıl 10	20	30	İlk Görev	Yıl 10	20	30
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)
Memur Sayısı	*115*	*115*	*114*	*80*	*144*	*144*	*139*	*87*	*107*	*107*	*102*	*80*
Nazır, Müsteşar	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0	0	0
Daire Reisi	0	1	3	6	0	1	6	13	0	1	4	5
Denetleyici Memur	0	4	21	30	0	12	22	21	0	5	14	16
Kâtip	4	63	49	33	4	37	17	3	2	21	11	4
Mülâzım	63	6	0	0	63	4	0	0	55	5	0	0
Diplomatik Misyonun Başı	0	0	0	1	0	1	4	20	0	0	0	6
Diplomatik Misyon Personeli	0	2	3	4	1	12	14	1	7	19	10	11
Konsolosluk Memuru	3	8	11	10	0	13	19	17	6	21	35	35
Taşra Görevi, Özel Misyon	0	0	0	0	0	3	1	1	4	8	6	8
Açıkta	0	1	3	4	0	4	4	2	0	3	8	8
Belirsiz	0	0	1	1	0	0	0	2	0	0	0	0
Hariciye Nezareti'ndeki Toplam Yüzde[a]	70	85	91	89	68	87	88	81	74	83	88	93

Not a: Bu sıradaki oranlar Tablo 7.2B'nin son sırasındaki oranlarla aynı olmalıydı, ama yuvarlamalar ve tablonun ayrı kodlanmış başka verileri sunması nedeniyle bazı durumlarda küçük farklılıklar görülmektedir.

laşıyor, Şûra-yı Devlet'e giriyor ve hatta sadrazam olabiliyordu. Tanzimat sadrazamları Mustafa Reşid, Âli ve Fuad paşaların açtığı bu yolu daha sonra başka birçok kişi izledi. Hukukçu-diplomat İbrahim Hakkı Paşa, onun Mülkiye'den sınıf arkadaşı, sefir ve hariciye nazırı Mehmed Rifat Paşa, ikisinden yaşça biraz büyük olan sefir, hariciye nazırı ve son sadrazam Ahmed Tevfik Paşa bu örnekler arasında yer almaktadır.[28] Kuşaklar arasında, dip-

28 İbrahim Hakkı Paşa'nın sicill-i ahval dosyasını bulamadım. Rifat Paşa hakkında Har., SA759; Çankaya (1968-71, III, s. 91-96). Dört kez sadrazam olan Ahmed Tevfik Paşa hakkında, Har., SA429; İnal (1964-65, s. 1704-62). Dipnot 22'de çeşitli nazırlıklarda bulundukları belirtilenlerden birçoğunun bu tür memuriyetleri vardı.

lomatik personel görevlerinde hafif bir düşüş ve konsolosluk makamlarında ise hafif bir artış olduğu görülmektedir.

Büyük personel gruplarının karşılaştırıldığı Tablo 7.4B ortaya çıkan resme yeni nüanslar eklemektedir. Esas olarak, nezaretin merkezi dairelerinde toplanmış olan gelenekçi Müslümanlar, diğer grupların mensuplarına oranla çok daha büyük ölçüde, memuriyete bu dairelerin denetleyici (mümeyyizlik gibi) kademelerine kadar yükselen merdivende devam ediyorlardı. Burada bile gelenekçilerin göreli dezavantajı kendini bir kez daha gösteriyordu: bunlar arasında daire reisliğine yükselenlerin oranı, aynı göreve gelen modernist Müslümanlarınkinin ancak yarısı kadardı. Merkezi dairelerin dışında gelenekçi Müslümanların en tipik görev yerleri, önemli başkentlerin dışındaki konsolosluk makamlarıydı.

Bunun tersine modernist Müslümanların merkezi dairelerin terfi merdivenindeki oranları üst basamaklarda göreli olarak daha yüksekti. Mecazi olarak belirtmek gerekirse, bu grup için merdiveni tırmanmak daha kolaydı ve merdiven daha yükseğe çıkmaktaydı. Bunlar için, diplomatik misyonlar içinde yükselen merdivende de aynı durum geçerliydi. Otuzuncu yılın sonuna gelindiğinde, bu grubun yüzde 20 gibi çarpıcı bir bölümü diplomatik misyonların başında bulunmaktaydı. Hizmet süresi otuz yılı geçenlerden neredeyse dörtte birinin son kaydedilen görevi diplomatik misyonların yönetimiydi. Modernist Müslümanlar arasında, diplomatik misyonların başına getirilenlerin oranı, memuriyet süresinin bazı noktalarında genç kuşakta yaşlı kuşağa göre daha yüksekti. Burada incelenen memurlar arasında, hariciye nazırlığı ya da başka bir dizi farklı nazırlık görevlerinde bulunanlar ya da aynı düzeyde makamlara atananlar yalnızca modernist Müslümanlardı.

Merkezi dairelerden geçerek ilerlemek, diğer personel gruplarına oranla, gayrimüslimler için önemsizdi. Buna karşılık, konsolosluk ve diplomatlık görevlerindeki ağırlıkları zaman zaman nitel olmasa bile, nicel göstergeler açısından modernist Müslümanlarınkini aşıyordu. Terfi beklentileri açısından iki grup arasındaki fark, bu tür görevlerde gayrimüslimler için belirgin bir "merdiven" işleyişinin olmayışında kendini gösteriyordu. Aslında memuriyetlerinin onuncu yılının sonunda diplomatik personel görevlerine getirilmiş gayrimüslimlerin yüzde 19'unun, yirminci yıllarında, tablo 7.2B'den de bildiğimiz gibi, çoğu daha az çekici konsolosluk görevleri dışında nereye gittiklerini belirlemek güçtür. Hizmet süresi otuz yılı aşan gayrimüslimlerden memuriyetlerini diplomatik misyon başı olarak tamamlamış olanlar yüzde 12'yi, yani aynı durumdaki modernist Müslümanların oranının ancak yarısını bulmaktaydı. Son bir nokta da gayrimüslim memurların taşra görevlerinde ve özel misyonlarda diğer gruplara

TABLO 7.4C HARİCİYE MEMURLARININ BULUNDUKLARI GÖREVLER (GAYRİMÜSLİM ALTGRUPLAR)
(Her sütunda verilen memur sayısı içindeki yüzdesi)

	Rum				Ermeni				Diğer-Gayrimüslim			
	İlk		Yıl		İlk		Yıl		İlk		Yıll	
	Görev	10.	20.	30.	Görev	10.	20.	30.	Görev	10.	20.	30.
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)
Memur Sayısı	*30*	*30*	*29*	*25*	*52*	*52*	*50*	*39*	*25*	*25*	*23*	*16*
Nazır, Müsteşar	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Daire Reisi	0	0	3	8	0	2	4	3	0	0	4	6
Denetleyici Memur	0	0	10	4	0	8	20	31	0	4	4	0
Kâtip	0	13	7	0	4	29	14	8	0	12	9	0
Mülazım	47	7	0	0	75	2	0	0	24	8	0	0
Diplomatik Misyonun Başı	0	0	0	4	0	0	0	0	0	0	0	25
Diplomatik Misyon Personeli	17	23	14	12	0	17	12	10	8	16	0	13
Konsolosluk Memuru	3	23	38	44	4	19	26	26	12	20	52	44
Taşra Görevi, Özel Misyon	7	3	3	8	2	10	2	5	4	12	17	13
Açıkta	0	7	7	12	0	0	12	8	0	4	0	0
Belirsiz	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Hariciye Nezareti'ndeki Toplam Yüzde[a]	74	76	82	92	85	87	90	91	48	76	86	100

Not a: Bu sıradaki yüzdeler Tablo 7.2C'nin son sırasındaki yüzdelerle aynı olmalıydı, ama yuvarlamalar ve tablonun ayrı kodlanmış başka verileri sunması nedeniyle bazı durumlarda küçük farklılıklar görülmektedir.

oranla daha çok bulunmuş olmasıdır. Vilayetlerdeki hariciye müdürlükleri açısından bakıldığında, bu durum çoğunlukla yabancı uyruğuna girmiş gayrimüslimlerle ilgili çıkan sorunlarla uğraşmak için azınlık mensuplarını görevlendirme eğiliminin bulunduğunu düşündürmektedir.[29]

Tablo 7.4C gayrimüslim altgruplar arasında oldukça keskin farklar olduğunu ortaya koymaktadır. Merkezi dairelerde terfi işleyişinin Ermeni memurlar için görece önemli olduğu görülmektedir. Konsolosluk görevine getirilme oranı her tipteki gayrimüslim için önemli düzeydeyken, birlikte alındığında konsolosluk ve diplomatlık görevleri Rumlar ile "diğer

29 Uşaklıgil (1969, s. 307-11) İzmir'de Ermeni bir hariciye müdürünün muavini olarak çalıştığını anlatmaktadır.

Tablo 7.5A AYNI GÖREVDE YA DA DAİREDE HİZMET SÜRESİ (TÜM CEVAP VERENLER)

	Aynı Görevde ya da Dairede Belirtilen Zamandaki Hizmet Yılları:							
	İlk				Yıl			
	Görev[a]	5.	10.	15.	20.	25.	30.	30+
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
Geçerli Örnek Sayısı[b]	*336*	*348*	*354*	*349*	*335*	*266*	*217*	*143*
Aynı Görevdeki Yıllar								
Medyan	1.5	5.9	7.5	8.0	7.6	7.4	8.1	6.7
Ortalama	2.1	8.2	9.6	10.2	10.3	10.3	11.3	10.1
Aynı Dairedeki Yıllar[c]								
Medyan		8.4	12.0	13.3	12.8	13.5	12.6	11.6
Ortalama		12.8	14.6	15.2	15.2	16.7	16.8	16.3

Notlar:

a İlk görev istatistikleri genellikle maaşsız mülazımlık dönemini yansıtır.

b Bu toplamlar, istatistiklerin hesaplanmasında belirsiz örnekleri çıkarma zorunluluğu nedeniyle önceki tablodakilerden farklıdır.

c "Daire" terimi Hariciye Nezareti ile diğer merkezi hükümet kuruluşlarına bağlı daireleri ve sefaret, konsolosluk, yerel idari personel gibi diğer benzer örgütsel birimleri ifade etmektedir. Memurların bu "daireler"de ya da görev yerlerinde geçirdikleri zaman ve ilk görev değişikliğinin hemen hemen her zaman maaşsız mülazımlıktan aynı dairede maaşlı memurluğa terfi şeklinde gerçekleştiği göz önüne alındığında, sütun 1'e "daire" istatistiklerini eklemek gereksiz görünmektedir.

gayrimüslimler" arasında, ikinci altgrupta da özellikle yaşlı kuşağa mensup Hıristiyan Araplar ve Avrupa kökenliler arasında daha yaygındı. Reformlarda belirli bir "göstermelik" anlayışın ve daha küçük gayrimüslim cemaatlere yönelik tercihin varlığına daha önce işaret etmiştik.

Görevler Arasında Hareketlilik Oranı

Hizmet alanlarına ve görev türlerine ilişkin bulgular, Hariciye Nezareti'nde oldukça belirgin biçimde tanımlanmış terfi yollarının varlığını göstermiş bulunuyor. Görevler arasındaki hareketlilik oranına da bakmak, memuriyet biçimlerini daha iyi anlamamızı sağlayacaktır. Tablo 7.5'te bu oranın iki göstergesi incelenmektedir: memurların hem belirli *görevlerde*, hem de bu görevlerin yer aldığı hizmet alanları ya da *dairelerde* geçirdikleri yıllar.[30]

30 İstatistiksel iki hususun açıklanması, Tablo 7.5'in yorumlanmasını kolaylaştıracaktır.

Tablo 7.5B AYNI GÖREVDE YA DA DAİREDE HİZMET SÜRESİ (TEMEL PERSONEL GRUPLARI)

	MÜSLÜMAN I				MÜSLÜMAN II				GAYRIMÜSLIM			
	Aynı Görevde ya da Dairede Belirtilen Zamandaki Hizmet Yılları											
	İlk Görev[a]	10. Yıl	20. Yıl	30. Yıl	İlk Görev	10. Yıl	20. Yıl	30. Yıl	İlk Görev	10. Yıll	20. Yıll	30. Yıll
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)
Geçerli Örnek Sayısı[b]	*109*	*110*	*110*	*70*	*129*	*142*	*130*	*73*	*98*	*102*	*96*	*72*
Aynı Görevdeki Yıllar												
Medyan	2.0	11.8	11.2	12.5	1.0	5.9	5.4	6.3	1.1	6.3	7.5	8.3
Ortalama	2.5	13.5	13.4	15.2	1.9	7.6	8.0	8.4	1.9	8.0	9.8	10.4
Aynı Dairedeki Yıllar[c]												
Medyan		18.7	21.0	26.3		10.4	9.3	9.5		10.2	10.4	11.5
Ortalama		19.6	20.4	23.6		12.5	12.3	12.9		12.0	13.2	14.0

Notlar: Bkz. Tablo 7.5A

298 Tablo 7.5A'da bütün nezaret memurlarına ilişkin rakamlar, memurlardan çoğunun yaklaşık bir buçuk yılını geçirdiği başlangıçtaki maaşsız mülazımlıktan sonra, memuriyet süresinin geri kalan bölümünde medyan atama süresinin kabaca altı-sekiz yıllık bir dönemle oldukça istikrarlı bir şekilde seyrettiğini göstermektedir. Ortalamaların her zaman medyanlardan daha yüksek olması, verilerde eşitsiz bir dağılımın, bu durumda aşırı yüksek değerlerin aşırı düşük değerlerden sayıca daha fazla olmasının sonucu-

Tabladaki bazı rakamlar ilk bakışta mümkün olamayacak älçüde büyük gärünebilir. Örneğin, sütun 2'de Hariciye memurlarının memuriyet süresinin beşinci yılının sanunda bulundukları gärevde artalama 8,2 yıl ve aynı dönemde gärev yaptıkları dairede ortalama 12,8 yıl kaldıklarını gästermektedir. Beşinci yılın sanunda, beş yıllık değeri aşan bir ortalama gärev süresi nasıl alabilir? Bunun açıklaması, istatistiğin ifade ettiği görev dänemlerinin sütun başlıklarında belirtilen zaman noktalarını aşması, memuriyet süresinin beşinci yılının sanundan änce yapılan bir atamadan daha sanraki bir gärev değişikliğine kadar uzanmasıdır. İkinci nakta artalamaya ilişkin gerçek değerlerdeki değişkenlikle ilgilidir. Olağan istatistiki uygulamada, bu değişkenliğin belirli bir gästergesine, genellikle de standart sapmaya (bunu hesaplama yäntemi Blalack, *Social Statistics* [s. 80] gibi istatistik elkitaplarında açıklanmaktadır) yer verilir ve bäylece gerçek değerlerin dağılımı artalama ve medyanla karşılaştırılabilir hale getirilir. Ne var ki, mevcut çäzümleme için hesaplanan ve bulunan standart sapmalar, zaman içinde çak az değişmekte ve çäzümlemeye hiçbir katkısı da bulunmamaktadır. Bu nedenle ve ayrıca kısaltma amacıyla standart sapmaları çäzümlemeden çıkarmayı tercih ettik.

dur. Bunun anlamı memurlar içindeki bir azınlığın meslektaşlarına oranla çok daha statik bir memuriyet yaşantısı geçirdiğidir. Tablonun üst ve alt yarılarının karşılaştırılması da, görevden göreve hareketliliğin çoğu kez aynı daire veya başka benzer örgütsel birim içinde bir hareket anlamına geldiğini göstermektedir. Aynı dairede ya da misyonda on iki-on üç yıla varan medyan zaman, bugünün dışişleri bakanlıklarındaki iki-üç yıllık görev nöbetleriyle karşılaştırıldığında, dönüşüm hızının çok düşük olduğunu düşündürmektedir. Ama tablodaki rakamların en işe yarar yönü, bunların özgül personel kategorilerinin performansını karşılaştırma açısından bir nirengi noktası oluşturmasıdır.

Tablo 7.5B bu karşılaştırmaları üç büyük personel grubu açısından sunmaktadır. Bu tablodan çıkan bazı sonuçlar, bir öncekinin ortaya koydukларıyla koşutluk taşımaktadır: küçük bir memur azınlığının aynı görevde ya da alanda çok uzun bir dönem hizmet verdiğinin bir göstergesi olarak, ortalamaların neredeyse şaşmaz biçimde medyanlardan yüksek olması ve ilk atamadan sonraki memuriyet süresinin birbirini izleyen evreleriyle ilgili istatistiklerin görece bir kararlılık göstermesi. Ama Tablo 7.5B gelenekçi Müslümanların hareketlilikten yoksunluğuna ilişkin yeni kanıtlar sunmaktadır. Bunların çoğunun mülazımlıkta geçen süreleri (sütun 1) diğer grupların mensuplarına göre iki katı bulmaktaydı; bu durum memuriyet açısından önemli bir handikaptı. Daha sonraki evrelerde de gelenekçi Müslümanların belirli bir görevde ya da dairede geçirdiği yıllar modernistlere göre iki kata varmaktaydı. Buna karşılık gayrimüslimlere ilişkin rakamlar genellikle modernist Müslümanlara göre biraz daha yavaş bir görev ve daire değişimini ortaya koymaktadır; bu durum gayrimüslimlerin hizmet kayıtlarının gelenekçilere oranla modernist Müslümanlarınkine daha çok benzediğinin bir başka işaretidir.

Tablo 7.5C'de yer alan gayrimüslim altgruplara ilişkin karşılaştırmalı veriler, pek az farklılığa işaret etmektedir. Ne var ki, "diğer" gayrimüslimleri tercih etme yönünde, daha önce de değindiğimiz eğilim göz önüne alınırsa, bunların genelde Rumlara ya da Ermenilere oranla daha hızlı bir görev ve hizmet yeri değişiminden yararlanmaları görece avantajlı konumlarının bir başka göstergesi sayılabilir.

Özet ve Çıkarsamalar: Memuriyet Merdivenlerinin Karşılaştırılması

Önemli bir nezaretin sicill-i ahval dosyalarına işlenmiş memuriyet kayıtlarının çözümlenmesi, diğer kaynakların nitel değerlendirmesi yoluyla, kesin biçimde belirlenmesi zor olan bazı noktaları ortaya çıkarmaktadır.

Tablo 7.5C AYNI GÖREVDE YA DA DAİREDE HİZMET SÜRESİ (GAYRİMÜSLİM ALTGRUPLAR)

	Rum				Ermeni				Diğer Gayrimüslim			
	Aynı Görevde ya da Dairede Belirtilen Zamandaki Hizmet Yılları											
	İlk Görev[a]	10. Yıl	20.	30.	İlk Görev	10. Yıl	20.	30.	İlk Görev	10. Yıll	20.	30.
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)
Geçerli Örnek Sayısı[b]	*27*	*29*	*27*	*30*	*48*	*50*	*46*	*38*	*23*	*23*	*22*	*14*
Aynı Görevdeki Yıllar												
Medyan	1.1	6.9	7.2	7.5	1.2	4.5	10.0	8.5	0.7	8.1	6.0	7.5
Ortalama	1.8	8.1	8.3	10.1	1.9	7.7	11.5	10.9	1.8	8.7	8.3	9.4
Aynı Dairedeki Yıllar[c]												
Medyan		13.0	10.0	13.5		6.0	11.5	9.5		13.7	10.0	8.5
Ortalama		12.7	11.9	14.6	13.7	14.7	14.9			12.5	11.4	10.9

Notlar: Bkz. Tablo 7.5A

Daha önceki tablolarda yer alan rakamlar gibi, özgül görev ve dairelerdeki hizmet sürelerine ilişkin rakamlar, düzenleyici açık talimatnameler bulunmasa bile, Hariciye memuriyetlerinin, belirli biçimleri yansıttığını göstermektedir. 19. yüzyıl sonlarında Hariciye Nezareti, memurlarından çoğunu doğrudan işe almakla birlikte, memuriyete başka yerlerde başlamış kişileri de çekiyor ve memuriyet süresinin sonraki aşamalarına varan bazı memurlarını üst düzey mevkilerde görev yapmak üzere başka kuruluşlara gönderiyordu. Nezaret dışındaki en yaygın görev yerleri başkentteki diğer mülki kuruluşlardı. Bununla birlikte Hariciye Nezareti ile devlet hizmetinin bütün öteki önemli alanları arasında, en azından Müslüman memurlar için, sınırlı da olsa belirli bir geçişkenlik vardı. Dahası, Hariciye Nezareti içinde, farklı personel kategorileri için farklı memuriyete giriş noktaları ve terfi merdivenleri vardı.

Gelenekçi Müslümanlar için en karakteristik memuriyete giriş noktası ve daha sonraki hizmet yeri Mektubî-i Hariciye Kalemi'ydi. Bu grubun mensupları dikey bir hareketlilik içine girdikleri ölçüde, merkezi dairelerde mülazımlıktan denetleyici memurluklara ya da daire reisliğine kadar giden "merdiven"i ya da önemsiz konsolosluk görevlerine kadar uzanan bir başka merdiveni tırmanarak yükseliyorlardı. Aslında gelenekçi Müslümanların temel özelliği hareketlilik değil, oturmuşluktu. Memuriyet süresinin

sonunda nezaret dışı görevlere geçişleri, öteki gruplara oranla daha enderdi. Her görevde diğer memurlara göre daha uzun süre kalıyorlardı. Ve aynı dairede ya da başka hizmet yerinde öylesine uzun kalıyorlardı ki, bu grubun medyan memuriyet süresinin otuz iki yıl olduğu (Tablo 7.1) göz önüne alındığında, çoğunun memuriyetleri boyunca bu tür iki hizmet yerinden fazlasında bulunması pek mümkün değildi.

Modernist Müslümanlar için karakteristik memuriyete giriş noktası Tercüme Odası'ydı; ama bu grubu diğerlerinden ayıran asıl nokta hareketliliğiydi. Bazı modernistler, memuriyetlerinin yaklaşık onuncu yılından sonra, merkezi dairelerden geçen bir terfi merdiveninde ilerleyerek en azından daire reisliğine yükseliyorlardı. Diğerleri ise, konsolosluk ve diplomatlık görevlerine geçiyorlardı ve aralarında oldukça yüksek bir oranı bulan bir kesim misyon başı olma noktasına ulaşabiliyordu. Hariciye kademelerinde yükselerek bu nezaretin ya da başka nezaretlerin başına geçen ve kimi zaman daha ileriye giderek sadrazamlık gibi en yüksek mevkilere ulaşan kişiler genellikle diplomatik tecrübeye sahip modernist Müslümanlar arasından çıkıyordu. Bu grubun hareketliliği daha çok, sık görev değişiklikleri, memuriyet süresinin sonunda yaygın biçimde nezaret dışı görevlere geçiş ve bu tür geçişlerin yüksek rütbeyle birlikte elde edilişi özellikleriyle kendini ortaya koymaktaydı.

Gayrimüslimlere, özellikle Ermenilere özgü bir memuriyete giriş noktası vardı: Tahrirat-ı Hariciye Kalemi. Memurlar yine karakteristik bir tarzda ilerliyorlardı. Merkezi dairelerdeki terfi merdiveni, bu grup için fazla önemli değildi. Konsolosluk-diplomatlık merdiveni en büyük önemi taşımaktaydı, ama modernist Müslümanlara göre genellikle daha alt düzeylere kadar çıkmaktaydı. Konsolosluk ve diplomatlık makamlarında görev yapan gayrimüslimlerin oranının her iki Müslüman gruba göre daha yüksek olmasına karşın, bunların çoğu önemsiz konsolosluk makamlarında bulunmaktaydı. Gayrimüslim oranı bu tür mevkilerde yaşlı kuşaktan genç kuşağa doğru artarken, öteki tür konsolosluk ve diplomatlık mevkilerinde düşmekteydi. Bazı gayrimüslimler önemli sefaretlerdeki görevlere ve hatta misyon başı konumuna kadar yükselebiliyordu, ama bunlar çoğunlukla en küçük, "en güvenilir" cemaatlere mensuptu ve Abdülhamid döneminde kazandıkları ağırlık "göstermelik" bir hareketlilikten ibaretti.

Bu memuriyet merdivenlerinin reform öncesi kalemiyede gördüğümüz ilerleme biçimleriyle karşılaştırılması, önemli benzerlik ve farklılıkları ortaya çıkarmaktadır. Temel farklılıklar büyük personel gruplarının ayırt edici özellikleri ve göreli ağırlıklarıyla ilgilidir. Artık Müslümanlar arasındaki temel ayrım kültürel açıdan homojen bir grubun üst ve alt kademelerinin

unsurları olmakla sınırlı değildi. Müslümanları bunun yerine, önemi 5. Bölüm'de ele alınan büyük kültürel farklılıklar ayırıyordu. İki Müslüman grubunun farklı memuriyet biçimleri, daha memuriyete başlamadan önce farklılaşan yaşam çizgilerini yansıtmaktaydı.

Gayrimüslimlerin durumu da aradan geçen yüzyıllık dönem içinde büyük bir değişime uğramıştı. Bir zamanlar kalemiyenin çevresinde tercüman olarak çalışan birkaç Rumun yerine, farklı cemaatlerden çok sayıda gayrimüslim nezaretin bir dizi temel kuruluşuna girmişti. Bunların memuriyete başlamada kendilerine özgü giriş noktaları vardı; ama modernist Müslümanlarla aynı özel beceriye sahiplerdi ve onların üstlendiği rollerin birçoğunu yerine getiriyorlardı. Gayrimüslimlerin bu çerçevede idare aygıtının merkezine girişiyle birlikte Müslümanlar -özellikle de ikinci plana düşen gelenekçi memurlar- arasında uyanan hoşnutsuzluk, Tanzimat eşitlikçiliğini baltalayan etkenler arasında yer almış olmalıdır. Hariciye Nezareti'ndeki gayrimüslimler arasında kuşaksal değişime ilişkin bulgular, eşitlikçiliğin genç kuşağa ancak güneş batımını izleyen parlaklık kadar yansıdığını göstermektedir. 3. Bölüm'de de belirtildiği gibi, bu eşitlikçilik diğer devlet kuruluşlarını hiçbir zaman Hariciye Nezareti'ni etkilediği kadar etkileyememişti.

Gelenekçi Müslümanların muhafazakâr özellikleri bir yana bırakılırsa, Hariciye Nezareti ile eski kalemiye daireleri arasındaki benzerliklerin en belirgini, gayrimüslimlerin marjinal konumunun hiçbir zaman bütünüyle ortadan kalkmamasıydı. Nezaretteki personel grupları arasında en eğitimli grubu oluşturmalarına karşın, bazı "göstermelik" istisnalar dışında, mesleki bakımdan ulaştıkları konumlarla modernist Müslümanların gerisinde kaldıklarını hatırlayacak olursak, oyunun Müslümanlar ve gayrimüslimler için farklı kurallara göre oynandığı gerçeğinin hiçbir geçerliliğini kaybetmediği sonucuna varmaktan kaçınmak güçtür. Hariciye Nezareti'nde memuriyete başlamada farklı personel gruplarının ayrı giriş noktalarının olması ve gayrimüslimlerin memuriyete girişlerinin nüfuzlu bir Ermeni'nin himayesine dayanması gerçeği bile, eski sınırların ve marjinalliğin yok olmadığını göstermektedir. Ancak Osmanlı toplumunun yoksun olduğu bir kaynaşmayla desteklenmek üzere, tarafsızlık içinde uygulanacak bir personel politikası ve dinsel cemaatler arasında eşitliğe daha sıkı bir bağlılık, işleri tersine çevirebilirdi. Bunların olmamasına karşın, Abdülhamid döneminde Türk olmayan Müslümanların temsiline ağırlık vermeye ve sonunda Türk milliyetçiliğinin şemsiyesi altında eşitliğe dönüşmeden önce, Tanzimat eşitlikçiliğinin yaratabildiği sonuçların dikkate değer olduğu söylenebilir.

HİMAYE YA DA ŞAHSA BAĞLI OLMAYAN MUAMELE: AŞÇI DEDE İBRAHİM'İN TECRÜBELERİ

Osmanlılar zaman zaman, özellikle de 1830'larda, 1880'lerde ve II. Meşrutiyet döneminde söz konusu tarihlerdeki uluslararası standartlara göre çağdaş denebilecek bir sivil personel idare sisteminin hukuki çerçevesini oluşturma yönünde önemli adımlar attılar. Devlet hizmetine giriş ve terfi konularında eşitliğin mükemmel biçimde uygulanamaması, personel sisteminin her zaman tarafsız bir şekilde işlemediğine işaret etmektedir. Yine de izlenen personel yönetimi, önceki sayfalarda çözümlenen sicill-i ahval kayıtlarını da içeren pratik sonuçlar sağladı. Bu durumda mantıken şu sorulabilir: Yeni personel yönetimi, beklenebilecek en önemli sonuca, yani eskiden resmi bir personel yönetiminin boşluğunu dolduran himaye ilişkilerinin yerine geçmeyi ne ölçüde başarabildi? Aşçı Dede İbrahim'in, memuriyetinin dönüm noktalarını idare etmek yönünde ne tür girişimlerde bulunduğunun incelenmesi, bu hususa ilişkin bulgular sunmaktadır. Aşçı Dede'nin tanıklığı, onu görünüşte, işlerin değiştiğini ya da himayenin artık yürürlükten kalktığını anlamaktan alıkoymuşa benzeyen naifliğinden ve kültürel muhafazakârlığından dolayı güvenilirlik taşımaktadır.

Aşçı Dede'nin ilk kez yüz yüze geldiği sırada mülkiyenin toplumsal çevresi, 2. Bölüm'de ele alınan Âkif-Pertev rekabeti dönemindekinden pek farklı değildi. Aşçı Dede memuriyete Pertev Paşa'nın düşüşünden on yıl sonra başladı. Mülkiye memurlarının eğitimine yönelik ilk modern okullardan birine 1841'de girdi ve bunu bitirdikten sonra, 1846'da memuriyete giriş sınavını verdi. Atama için tercihini belirtme zamanı geldiğinde, sadrazamın iktidar merkezi Bâb-ı Âli'deki kalemler yerine askeri dairelerde çalışmak isteyen birkaç kişi arasında yer aldı. Tercihinin gerekçesi şuydu: Allah'a ulaşmanın birçok yolu olmakla birlikte, büyük yollar iki taneydi. Biri, büyük tasavvuf mürşitleri (pirân-ı izâm) tarafından açılan on iki yol (turuk), diğeri de İslam uğruna mücadeleydi (tarik-i cihâd). Aşçı Dede özel yaşamını tasavvufa (turuk) adamıştı. Bir memur olarak, en azından Bâb-ı Seraskeri'de sivil bir memur olarak, kendini "tarik-i cihâd"a adamış olacaktı.[31]

Tercihini bildiren genç mezun, Bâb-ı Seraskeri müsteşarına gönderildi. Nezaretin kalemleri hakkında hiçbir şey bilmediği için, müsteşar onu yetişmek üzere günlük hesapları tutan "ordular ruznamçe kalemi"ne ayırdı. Orada Dersaadet Ordusu mümeyyizinin gözetimine verildi. Yeni okullardan gelmiş ve sınavdan geçmiş biri olarak, şakirdlerin alçak minderleri yerine, maaşlı kâtiplerin yüksek minderlerinden birine oturtuldu. İşini hızla

31 Aşçı Dede İbrahim, *Risale*, TY3222, s. 39b-40b; TY78, s. 184-86.

öğrenmeye koyuldu; yanına verildiği mümeyyizin yanı sıra kalem amirinin takdirini kazandı. Maaş ve diğer açılardan çabucak ilerledi. Birkaç yıl içinde mümeyyiz yardımcısının işlerini yapmaya başladı. Konumundaki ilerleme ve kısmen de sufi inançları nedeniyle, yirmi yaşına gelmeden sakal bıraktı.[32]

Kırım Savaşı patlak verdiğinde, Aşçı Dede hâlâ aynı kalemdeydi. O zamana değin öylesine iyi bir yer edinmişti ki, kalemin amiri Halil Efendi'de ona karşı bir haset belirdi. Genç adamın yerini almasından korkan Halil, ondan kurtulmak için klasik bir numaraya başvurdu ve daha iyi bir görev olan, karargâhı Erzurum'da bulunan Anadolu Ordusu ruznamçeciliğine getirilmesi tavsiyesinde bulundu. Ruslar Erzurum'a altı saatlik mesafeye kadar yaklaşmış olduğundan, Halil'in numarasının altında başka türlü bir hinlik daha yatıyordu. Buna karşılık söz konusu görev Aşçı Dede için büyük bir terfiydi. Kendisine ayda 2.500 kuruşluk maaş ve miralay tayını getirecekti. Bu, Aşçı Dede'ye bütün memuriyeti sürece önerilen en yüksek hizmet bedeliydi; ama aslına bakılırsa bunu hiçbir zaman tam alamadı. Görevi kabul ettiğinde, maaşın 1.000 kuruşunun selefine emekli ödeneği olarak kesileceğini öğrendi. Memurlar için düzenli emeklilik fonu henüz işitilmemiş bir uygulamaydı. Paraya ya da Ruslara aldırmayacak kadar derviş meşrep olan Aşçı Dede sevinçle yeni görevine doğru yola çıktı.[33]

Aşçı Dede Anadolu Ordusu'ndaki yeni görevini Nisan ya da Mayıs 1856'da devraldı; ordu karargâhı yer değiştirdikçe Erzurum ile Erzincan arasında gidip gelerek yürüttüğü görevi 1871'e değin sürdü.[34] Bu dönem boyunca ordu kumandanları belirli bir sıklıkla değiştiğinden, bir dizi kumandanla ve mülkiye memuruyla birlikte çalıştı. Bu kişilerle gündüzleri birlikte çalışıyor, daha sonra da arkadaşlık ediyordu. Birçok Osmanlı memuru gibi onun açısından da bu ilişkileri biçimlendiren, iş dışı uğraşlardı.

Aşçı Dede'nin başlıca merakı tasavvuftu. Bunun sayesinde Erzurum'da hayatının en önemli iki beraberliğinin temelini attı. Bir derviş olarak Nakşibendi tarikatının Halidiye koluna bağlı olan yerel tekkenin pirinin halefi Şeyh Fehmi'yi mürşidi kabul ederek ona bağlandı; bir memur olarak da, önce Anadolu Ordusu'nun Erkân-ı Harp Reisi, daha sonra da kumandanı olarak tanıdığı Derviş Paşa'nın himayesine girdi.[35] Müşir rütbesine ulaşmış

32 *a.g.e.*, TY3222, s. 40b-41a; TY78, s. 187.

33 *a.g.e.*, TY3222, s. 63a-64b; TY78, s. 328-30.

34 *a.g.e.*, TY3222, s. 66a, 192a-193b; TY78,334, s. 582-85.

35 *a.g.e.*, TY3222, s. 79a, 85b, 150b; TY78, s. 503. Derviş Paşa yaklaşık 1279/1862'de Anadolu Ordusu kumandanlığına getirildi. Daha sonra ayrıldı ve 1868'de bu kumandanlığa geri döndü (TY3222, s. 177a-78b).

bir kumandan olan Derviş Paşa, kendisinin de bağlı olduğu şeyhin çevresinde Aşçı Dede'yle karşılaşmasaydı, onun varlığından bile haberdar olmayabilirdi. İkisi arasındaki himaye ilişkisini sağlayan gelişme, 3. Bölüm'de de gördüğümüz gibi, Şeyh Fehmi'nin yeni dul kalmış Aşçı Dede adına Paşa'ya başvurması ve Aşçı Dede'nin 1865'te Paşa'nın hanehalkından bir kadınla evlenmesiydi.

Resmi bağlantının ve evlilik bağının pekiştirdiği iş dışı uğraşlara dayalı bir yakınlık, yani patrimonyal aile üzerine kurulu "personel yönetimi" hâlâ işlerliğini koruyordu ve öyle de kalacaktı. Şeyh Fehmi ile Derviş Paşa ve daha sonra da onların oğulları, Aşçı Dede'nin memuriyet ve tasavvuf yaşantısının en önemli kişilikleri olmaya devam ettiler. Aşçı Dede'nin artık bir parçası olduğu tasavvuf ve memuriyet şebekesinin son derece geniş ve kendi içinde sıkıca kenetlenmiş olduğu besbelliydi. Aşçı Dede'nin hem şeyhle, hem de Paşa'yla kalabalık toplantılar dışında hiçbir zaman baş başa görüşmediği anlaşılmaktadır. Anlattıklarından, birlikte çalıştığı bütün memurların Şeyh'in müritleri olduğu ve bütün şehir halkının ona büyük bir saygı duyduğu anlamı çıkmaktadır.[36] Şeyh Fehmi ile Derviş Paşa'nın arası öylesine yakındı ki, Şeyh, Paşa'ya Nakşibendi tarikatının Halidiye koluna bağlı Erzincan tekkesi pirinin ailesinin muhafızlığı payesini vermişti.[37] Şeyh Fehmi'nin nüfuzu, Aşçı Dede'nin amiri ve ordu emini Halet'in vezir rütbesine terfi ederek paşa olmasında rol oynayacak kadar Erzurum'un ötesine de uzanıyordu.[38]

Aşçı Dede Eylül 1870'te Derviş Paşa'dan bir mektup aldı; istifa ederek ailesiyle birlikte İstanbul'a gelmesini istiyordu. Başlangıçta Aşçı Dede bunu yapmaya gönülsüzdü. Ama Derviş Paşa kendisini ikna etmesi için Şeyh Fehmi'ye başvurunca ve borçlarını ödemesi için 10.000 kuruş gönderince, ordudaki tarikat ehli birçok zabitin istifasını önlemeye çalışmasına karşın, istifa etmekten başka çaresi kalmadı.[39] Böylelikle Aşçı Dede, sicill-i ahval kayıtlarının pek bir bilgi vermediği, resmi görevden gönüllü ayrılışlarından birine başladı. Daha sonra sicill-i ahval soru formunu doldururken, bu gibi durumlarda sık kullanılan bir klişeyle, "idaresizlikten ve bir de Erzurum'un ab u havasiyle imtizac olunamadığından" istifaya karar verdiğini

36 *a.g.e.*, TY3222, s. 169a; Erzincan'da "değil Müslümanlar, gayrimüslim[ler] dahi, [şeyh] efendimizin büyüklüğünü tasdik ederler; değil insanlar, dağ taş şahadet eder.", s. 188a; Erzincan'da bütün diğer efendiler tarikat mensubuydu, TY78, s. 540, 575.

37 *a.g.e.*, TY79, 400; genelde peygamberin ailesi için kullanılan "ehl-i beyt" deyişini, Pir Mehmed Vehbi Hayyat'ın ailesi için kullanıyor.

38 *a.g.e.*, TY3222, s. 173a-b; TY78, s. 546.

39 *a.g.e.*, TY3222, s. 192a-193b; TY78, s. 582-85.

belirtti.[40] Hatıratı, bu klişenin aslında neleri gizleyebildiğini anlamamızı sağlamaktadır.

İstanbul'da Aşçı Dede ve karısı, Derviş Paşa'nın konağına yerleştiler; eşi yaşadığı sürece de, İstanbul'da bulundukları zamanlarda hep bu konakta kaldılar. Derviş Paşa kafasındaki düşünceyi hemen Aşçı Dede'ye açtı. Onu Bekaa Vadisi'ndeki çiftliklerini teftiş etmek ve hesapları tutmak üzere Suriye'ye göndermeyi ve böylece muhasebe becerilerinden yararlanmayı istiyordu. Görevin bir parçası da, Paşa'nın topraklarının bir bölümünde hak iddia eden Nabulsîzade Abdullah Efendi'ye karşı dava açmaktı. Karısını ve çocuklarını Derviş Paşa'nın İstanbul'daki konağında bırakacak olan Aşçı Dede, bir devlet memuru olarak değil, Derviş Paşa'nın vekili olarak tek başına Suriye'ye gidecekti.[41]

Aşçı Dede bu göreve, mutsuz ve başarısız geçen iki yılını verdi. Suriye'de tarım ürünlerini satma, mültezim olarak iltizam akdine girme ve hepsinden önemlisi sözü edilen davayla uğraşma gibi birbirinden çok farklı görevleri yerine getirmesi gerekti. Mahkeme huzuruna fıkıh kitapları ve fetvalarla, ayrıca Şamlı mutasavvıf ve yazar Abdülgani el-Nabulsî'nin (1641-1731) soyundan gelmenin sağladığı bir nüfuzla çıkan Abdullah el-Nabulsî'nin karşısında pek bir varlık gösteremedi.[42] Davayı kaybetmesi beraberinde birtakım sonuçlar getirdi; bunlardan biri Derviş Paşa'nın Suriye'deki çiftliklerinin başına Nabulsîzade'yle denk konuma sahip birini getirmesiydi. Söz konusu adam Nakşibendi tarikatının Halidiye kolunun kurucusu Mevlânâ Halid'in torunlarından biriydi.[43]

Çiftlikte çok bunalan Aşçı Dede eski yaşantısını özlemeye başladı. Bunun üzerine Suriyeli derviş çevreleriyle, örneğin Abdülgani el-Nabulsî'nin talebesi Mustafa el-Bekri'nin soyundan gelen Bekri ailesiyle bağlantı kurma çabasına girdi.[44] Çiftliğin işleri nedeniyle Şam'a gittiğinde, resmi dairelere de uğruyor ve işlerine yardımcı olmaya çalışıyordu. Bu yoldan bazı memurlarla arkadaşlık kurdu. Geride bıraktığı yirmi beş yıllık devlet hiz-

---

40 *a.g.e.*, TY80, s. 818, S 1324/1906'da tekoüt edilmesi ricasıylo sunduğu orizonın nüshası; sicill-i ohvol soru formunun formotını izliyor; korş., TY79, s. 373.

41 *a.g.e.*, TY3222, s. 195o-196b; TY78, s. 588-90.

42 W.A.S. Kholidi, "Abd ol-Ghônî ol-Nôbulusî" maddesi, *EI²*, I, s. 60.

43 Aşçı Dede İbrahim, *Risale*, TY79, s. 326.

44 *a.g.e.*, TY3222, s. 204o; TY78, s. 604-605; Ernst Bonnerth, "Lo Kholwotiyyo en Egypte: Quelques ospects de la vie d'une confrérie", *Mélanges de l'Institut dominican d'études orientales du Caire*, VIII (1964-1966), s. 8; Linda Schotkowski Schilcher, *Families in Politics: Damascene Factions and Estates of the 18th and 19th Centuries*, Stuttgort, 1985, s. 156-60, Bekri oilesinin soyoğacıylo birlikte; Khoury, *Urban Notables and Arab Nationalism*, s. 34-35 ve çeşitli yerlerde.

meti sırasında tanıdığı bazı eski meslektaşlarıyla da karşılaştı. Şam'da temas kurduğu kişilerin belki de en önemlileri, Beşinci Ordu kumandanı olan ve onun dinsel ilgilerinden bazılarını paylaşan İzzet Paşa[45] ile Anadolu Ordusu eminliği sırasında Şeyh Fehmi'nin müritlerinden biri olarak tanıdığı ve Ocak 1873'te vali olarak Suriye'ye gelen Halet Paşa'ydı.[46] Aşçı Dede'nin bu yıllardaki en unutulmaz anılarından biri, kentteki alay törenlerinde, Halet Paşa'ya eşlik ederek halkın verdiği arzuhalleri toplaması ve Paşa adına yoksullara avuç avuç bozuk para fırlatmasıydı.

Aşçı Dede'ye bakılırsa, resmi görevinden istifa etmesinden hoşnut olmayan İzzet ve Halet paşalar,[47] yeni bir atama elde etmesi için çaba gösterdiler. Konuyu Bâb-ı Seraskeri'ye kadar götürdüler; böylece başvurusu yeni kurulmuş olan İntihâb-ı Küttâb-ı Askeriye Komisyonu'na havale edildi. Bu çabaların sonuçsuz kalması üzerine, İzzet ve Halet paşalar eline mektuplar tutuşturarak Aşçı Dede'yi yeniden Derviş Paşa'nın yanına göndermekten başka çare bulamadılar. Mektuplarda Aşçı Dede'yi işinden affetmesi ve Şam'daki Beşinci Ordu'da bir göreve tayin ettirmesi istirham ediliyordu.[48]

Daha sonra gelişen olaylar, Derviş Paşa'nın davayı kaybetmesi nedeniyle Aşçı Dede'ye kin bağladığını gösterecekti; yine de kendisine hâkim olduğu sürece bunu belli etmedi, tersine bağışlayıcı davrandı. 1873'ün sonunda İstanbul'a dönen Aşçı Dede, yeni bir göreve atanmasına değin altı ay kadar Derviş Paşa'nın konağında kaldı. Derviş Paşa zaman kaybetmeksizin işe koyuldu ve Aşçı Dede'yi nezaret müsteşarına götürüp, ona Beşinci Ordu'da bir görev verilmesini rica etti. "Her ne vakit isterseniz, bizim konakta misafirdir" diye ekledi.[49] Nezaretin bir karara varmasının bu kadar uzun sürmesinden şikâyet eden Aşçı Dede, o sırada nezaretin muhasebe kalemlerinden birinin başında olan ve vaktiyle Aşçı Dede'nin bulunduğu Dördüncü Ordu'daki ruznamçe kaleminde görev yapan Raşid Efendi'yle de yakınlık kurdu. Daha konu halledilmeden önce Derviş Paşa Bosna valiliğine atandı ve Aşçı Dede'yi beraberinde götürmeye çalıştı. Bu fikirden hoşlanmayan Aşçı Dede, Raşid Efendi'ye yalvararak komisyon nezdinde yeni bir girişimde bulunmasını istedi. Komisyon, sonunda Beşinci Ordu karargâhında bir dizi personel değişikliğine karar verdi; bu arada Aşçı Dede'ye de bir görev verildi.[50]

---

45 Aşçı Dede İbrahim, *Risale*, TY3222, s. 197b; TY78, s. 593.
46 *a.g.e.*, TY3222, s. 203a; TY78, s. 603.
47 *a.g.e.*, TY3222, s. 195b, 207a; TY78, s. 589, 610.
48 *a.g.e.*, TY3222, s. 201a-208a; TY78, s. 599-612.
49 *a.g.e.*, TY3222, s. 208a-b; TY78, s. 612-13.
50 *a.g.e.*, TY3222, s. 208b-210a; TY78, s. 613-16.

Aşçı Dede 1874'te redif yoklaması defterlerini tutan kalemde ikinci sınıf kâtip olarak Şam'a geri döndü. Ordu kumandanı Yaver Paşa'nın daha Derviş Paşa'nın yanında çalıştığı ve dairede çok uzun zaman geçirmek zorunda kaldığı sıralarda Aşçı Dede'ye karşı beslediği olumsuz duygular nedeniyle, Aşçı Dede başlangıçta belirsiz bir durumla karşı karşıya kaldı. Yaver Paşa, Aşçı Dede'nin tayinini kabul etmeyeceği tehdidini savurdu. Ama 6. Bölüm'de de anlatıldığı gibi, Aşçı Dede sıkıntılı bir anda gösterdiği olağanüstü çabalarla bu tehdidin üstesinden gelmeyi başardı ve böylece konumunu sağlamlaştırdı.

Aşçı Dede ordu kumandanlığı içinde ara sıra gerçekleşen görev değişiklikleriyle, Şam'daki görevine yirmi yılı aşkın bir süre devam etti.[51] Derviş Paşa'dan uzak kaldığı halde, bu himaye ilişkisi Aşçı Dede ve ailenin diğer mensupları için önemini korudu. Bunun bir göstergesi, Aşçı Dede'nin gönüllü askerlik hizmetini tamamlayan ikinci oğlu Salih'in tezkeresini aldıktan sonra 1880'de resmi bir göreve tayini için Derviş Paşa'dan yardım istemeye gitmesiydi. Bu girişim Salih Efendi'nin Balkanlar'da bir dönem memurluk yapmasını sağladı.[52] Salih 1887'de babası gibi Bâb-ı Seraskeri'ye girmeye karar verdi. Muvazzaf askerliği sırasında tabur kâtipliğine atanmak için açılan sınava girmiş, evrakı İstanbul'a gönderilmiş, ama o sırada boş bir kadro bulunamamıştı. Bu atama konusunu yeniden gündeme getirmek için İstanbul'a giderek, birkaç ay Derviş Paşa'nın özel hizmetinde çalıştı. Ardından, Siirt kasabasında bulunan, Dördüncü Ordu'ya bağlı Otuz Birinci Alay'da ikinci tabur kâtipliğine atanarak memnun edildi.[53]

Siirt'e giderken Salih Efendi babasının üvey annesi ile üvey kardeşi Mehmed Vehbi'yi ziyaret etmek için Harput'a uğradı. Bu ilişki tazelemenin sonucunda, o sırada Harput redif alayında başçavuş olan Mehmed Vehbi, Şam'daki Aşçı Dede'ye beklenmedik bir ziyarette bulundu. On beş yıldır görmediği ve aynen babasının gençliğine benzeyen üvey kardeşinin ziyaretiyle duygulanan Aşçı Dede, Mehmed Vehbi'ye İstanbul'daki Derviş Paşa ve oğlu Ahmed Bey'e vermesi için, mülazımlığa terfisini rica eden mektuplar verdi. Artık yaşlanmış olan Derviş Paşa, Aşçı Dede'nin Suriye'deki çiftliklerinin kahyasıyken topraklarını nasıl Nabulsîzade Abdullah'a kaptırdığını anlatarak, Mehmed Vehbi'yi bir öfke kasırgasıyla karşıladı. Ama Derviş Paşa'nın oğlu Ahmed Bey, şimdi Aşçı Dede'nin karısı olan

51 *a.g.e.*, TY3222, s. 211a, 218a, 231b, 339a; TY78, s. 617-18, 631, 657; TY79, s. 309-10, 338.

52 *a.g.e.*, TY3222, s. 218b-219a; TY78, s. 632-33.

53 *a.g.e.*, TY3222, s. 238a-b; TY79, s. 13-14.

eski sütannesinin hatırına, Dördüncü Ordu kumandanına bir rica mektubu göndererek nüfuzunu kullandı. Şam'daki Aşçı Dede Eylül 1888'de Mehmed Vehbi'nin terfi ettirildiği haberini aldı. İki aile arasındaki ilişki, artık bir sonraki kuşağa taşınmıştı.[54]

Aşçı Dede ve karısı 1892'de yine yardım için Derviş Paşa'ya başvurdu. Gözüyle ilgili bir sorunu olan ve karısı da beş yıldan beri hasta yatan Aşçı Dede, tedavi için İstanbul'a gitmek üzere bir mazeret izni almayı başardı. Her zamanki gibi Derviş Paşa'nın konağında kaldılar. Orada Derviş Paşa'nın oğlu ve artık kendisi de bir paşa olan Ahmed ve Şeyh Fehmi'nin oğlu Ahmed Fevzi Efendi ile de karşılaştılar. Derviş Paşa'nın Aşçı Dede'ye karşı tutumu bu kez candandı. Aşçı Dede karısını tedavi ettirmek istiyordu. Kendisi de emekli olmak niyetindeydi. Derviş Paşa tam maaşla emekli olabileceğini söyleyerek onu teşvik etti. Aşçı Dede her zamanki gibi başka kanalları da denedi. Bâb-ı Seraskeri'ye gittiğinde, uzun yıllar önce kendi koruması altında yetişmiş olan ve şimdi İntihâb-ı Küttâb-ı Askeriye Komisyonu azalığında bulunan Osman Faiz Bey'i gördü. Yardım için ayrıca Şeyh Fehmi'nin oğlu ve halifesi olan Ahmed Fevzi'ye de başvurdu.

Aylar geçmesine karşın, tam maaşla emekli olma konusundan bir ses çıkmadı. Aşçı Dede bunun yerine İstanbul'da bir görev istemeye karar verdi.[55] Osman Faiz Bey aracılığıyla, komisyona böyle bir atama için dilekçe verdi. Dilekçe henüz beklerken, Bâb-ı Seraskeri'deki bir dairenin müdürü öldü. Ahmed Fevzi, Osman Faiz ve diğerlerinin tavsiyesi üzerine, Sadrazam Cevad Paşa'ya başvuruldu; o da Bâb-ı Seraskeri'ye gönderdiği müzekkerede bu göreve Aşçı Dede'nin getirilmesinden yana olduğunu bildirdi. Nezaret komisyonu, sadrazama başvurulmasının kuralların ihlali anlamına geldiğini belirtip, birinci sınıf kâtip olan Aşçı Dede'nin müdürlük için yetkin biri olmadığını bildirdi.

Her ne kadar boş makamın gerçekte nasıl doldurulduğu konusunda hiçbir bilgi vermiyorsa ve -sonraki olayların düşündürdüğü gibi- komisyon işlemlerinin mevzuata uygunluğu konusunda belki yanlış bir izlenim uyandırıyorsa da, bu cevap, özü itibariyle idarede düzenliliğin bir tablosuydu. Aşçı Dede'yi daha da mutsuz eden bir gelişme, komisyonun bu cevabın hemen ardından boş kadro olmadığı gerekçesiyle İstanbul'daki bir görev için yaptığı başvuruyu da reddetmesi oldu.[56] Sonunda Şam'a gitmekten başka yapılacak bir şey kalmadı. Aşçı Dede'nin ölüm döşeğindeki ikinci karısının ısrarıyla üçüncü kez evlenmesi de bu sırada oldu.

54 *a.g.e.*, TY3222, s. 259a-62a; TY79, s. 52-57.

55 *a.g.e.*, TY3222, s. 316a-20a; TY79, s. 263-70.

56 *a.g.e.*, TY3222, s. 323a-24a; TY79, s. 278-80.

Gözündeki hastalığın gittikçe ağırlaşması ve meslektaşlarıyla geçinememesi yüzünden Şam'da gittikçe daha zor duruma düşen Aşçı Dede, yine boş bir kadro yakalama niyetiyle 1895 ilkbaharında İstanbul'a döndü. Ama Derviş Paşa konağı mensuplarından olan ikinci karısı Hadice Hanım öldüğü için, bu kez üçüncü karısı Dilber Hanım'la birlikteydi. Derviş Paşa'nın konağına yerleşmek yerine, baba ocağının bulunduğu Kandilli'ye gitti.[57] Derviş Paşa bedenen ve zihnen öylesine çökmüştü ki, artık ondan hiçbir yardım beklenemezdi. Aslında Aşçı Dede yaşlı hamisini ziyaret ettiğinde, konakta hiç eksik olmayan misafirlerin önünde, Suriye'deki "çiftliği harâb yebâb ederek" onu "birkaç yüz bin kuruş" zarara uğratan kişi olarak suçlanma durumuyla karşı karşıya geldi.[58] Bundan sonra Derviş Paşa'yı bir daha görmedi, ama oğulları Ahmed Paşa ve padişah ailesinden bir kızla evlendiği için "Damat" lakabıyla tanınan Halid Paşa'yla ilişkilerini sürdürdü. Derviş Paşa Haziran 1896'da öldü. Aşçı Dede cenazesine katılıp tabutunun taşınmasına yardım etti ve daha sonraki yas döneminde her iki oğlunu ya da birini ziyaret etti.[59] Aşçı Dede'nin Derviş Paşa ailesinin mensuplarıyla bağlantıları ölümüne değin sürdü; başta Damat Halid Paşa olmak üzere onlar da sonraki yıllarda birçok konuda kendisine yardımcı oldular. Aşçı Dede ayrıca Şeyh Fehmi'nin oğlu Şeyh Ahmed Fevzi'yle de temasını kesmedi.[60]

Derviş Paşa'yla son tatsız görüşmesinden sonra, Aşçı Dede yeni bir tayin elde etme çabasını değişik kanallardan sürdürdü. Üçüncü karısının ısrarı üzerine, onun eskiden Harem-i Hümayun'da cariye olan ve Şehzade Ahmet Efendi'nin birinci kadınının baş kalfalığına yükselen kız kardeşi Dilberyar Kalfa'ya başvurdu. Dilberyar Kalfa'ya bir mektup yazan Aşçı Dede, o zamanki 1.600 kuruşluk aylığıyla İstanbul'da bir göreve atanması konusunda kendisi adına Serasker Rıza Paşa'ya başvurmasını rica etti. Dilberyar Kalfa evrakı Valide Sultan'a verdi, o da bu evrağı, Serasker Rıza Paşa'ya ulaştırmak üzere, baş haremağası Server Ağa'yla Sultan'ın baş mabeyncisi Hacı Ali Bey'e gönderdi. Bu arada Aşçı Dede, neden saraya başvurduğunun sorulması halinde bunu karısının yaptığını söyleyebilmek için, Bâb-ı Seraskeri mektupçusu aracılığıyla seraskere bir dilekçe sundu. Aşçı Dede'nin dilekçesi, artık bilinen bir organ olan İntihâb-ı Küttâb Komisyonu'na iletildi. Aşçı Dede hizmetlerini kısaca anlattığı dilekçede, sağ-

57 *a.g.e.*, TY79, s. 360-64.

58 *a.g.e.*, TY79, s. 392-93.

59 *a.g.e.*, TY79, s. 395-97. "Damat Halid"in adı Nakşibendi tarikatının Halidiye kolunun kurucusundan gelmektedir.

60 *a.g.e.*, TY79, s. 406-408, 439-40, 443, 539; TY80, s. 88-90, 108, 232-36, 240-41, 243, 253-54, 256-57, 262, 265-66, 333-36, 847-48.

lık nedenleriyle yeni bir göreve getirilmesinin iyi olacağını, emekli aylığıyla geçinemeyeceği için emekliye ayrılmak istemediğini belirtiyor, ardından İstanbul'da, bunun mümkün olmaması durumunda, her ikisinin merkezi de uygun iklimdeki şehirlerde olan Birinci ya da İkinci Ordu'da bir kadroya getirilmesini rica ediyordu.[61]

Dilekçesine hiçbir cevap alamayan Aşçı Dede, Dilberyar Kalfa aracılığıyla bir başka girişimde bulundu. Girişim Bâb-ı Seraskeri'nin iç işleyişini komik bir biçimde ortaya seren bir sonuç verdi. Bu kez, Valide Sultan baş haremağasını, konuyu açıklaması için doğrudan seraskere gönderdi. Serasker Rıza Paşa, saraya olan bağlılığı ve ağırkanlılığıyla ünlü bir adamdı. Bazıları ise, bir askere pek yakışmayan inanılmaz göbeğinin, askeri bütçenin en azından bir kısmının nereye gittiği hakkında bilgi verdiğini düşünüyorlardı.[62] Serasker, Aşçı Dede'nin Şam'a gidemeyeceğini belirten ve kısaca mazeretini açıklayan bir dilekçeyi kendisine sunmak üzere konağına gelmesi gerektiği cevabını verdi. Aşçı Dede aslında nezarete bir dilekçe vermişti, ama üstlerine her zaman son derece saygılı bir kişi olarak yeni bir dilekçeyle Paşa'ya gitti. Mühürdarın yol göstermesiyle huzura alındı ve seraskerin eteğini öperek dilekçesini sundu. Evrakı inceleyen serasker, uygun maaşlı boş bir kadro olmadığını söyledi. Aşçı Dede şu karşılığı verdi: "Efendimiz ferman buyurursanız bulurlar". Serasker, maaşının ne kadar olduğunu ancak o zaman sordu. Sonra devam etti: "Maaşınızı iki bin kuruş edeyim yine Şam'a gider misiniz?" Aşçı Dede ısrar etmekte fayda görmedi ve "İrade efendimizindir," cevabını verdi. Mühürdar bir mürekkep hokkası getirdi. Serasker bir emir yazarak, Aşçı Dede'nin evrakına iğneledi ve ona seraskerlikteki bir memurdan gerekli belgeleri alacağını söyledi. Aşçı Dede oradan ayrıldığında, seraskerin yazdığı emirde terfisine ilişkin bir talimatın da yer aldığını gördü.

Doğruca Bâb-ı Seraskeri'ye giden Aşçı Dede, seraskerin söylediklerini mektupçuya anlattığında, memur hemen bu maaş artışının boş bir kadro olmaksızın nasıl ödenebileceğini sordu.[63] Aşçı Dede büyük bir rahatlamayla Şam'a artık hiç dönmeyebileceğini sezinledi. Bunu, hepsi bu kadar hoş olmayan başka sürprizler izledi. Muamelelerini kovalarken nezarette yeterince memurla yakınlık kurmuş olan Aşçı Dede, birkaç gün sonra diğer memurların konunun komisyona havale edilmesi yönünde bir talimat yazarak, seraskerin emrini değiştirdiğini öğrendi. Durumu seraskerin mühürdarına bildirdi; mühürdarın mahcup bir tavırla herhangi bir değişiklik yapıldığını

61 *a.g.e.*, TY79, s. 372-74.

62 Osman Nuri (1909, II, s. 531).

63 Aşçı Dede İbrahim, *Risale*, TY79, s. 374-75.

inkâr etmesi ve yazının farklı olmasına karşın, değiştirilen emrin gerçekten seraskere ait olduğunu savunmaya çalışması karşısında büyük bir şaşkınlığa uğradı. Velhasıl emrin değiştirilmesinde parmağı olanların Aşçı Dede'nin seraskerce yazılan metni görmemiş olduğu kanısıyla hareket ettikleri ve seraskerin emirlerini yeniden yazmayı bir alışkanlık haline getirdikleri ortaya çıktı. Bu gelişmeyi komisyonun gürültülü bir oturumu izledi.

Aşçı Dede'nin bakış açısından, olay bütünüyle komisyonun yetkisini çok çirkin biçimde kötüye kullanılması anlamına geliyordu. İşin içine giren diğer kişilere göre ise, yetkisini asıl kötüye kullanan seraskerdi; çünkü atama işlemleriyle ilgili bir mevzuat yokmuşçasına davranmakta ve oturduğu konaktan sırf şahsi himaye anlayışıyla eski tarzda atamalar yapmaya kalkışmaktaydı. En sonunda, üzerinde seraskerin konuyu komisyona ileten bir notuyla, evrak yeniden ortaya çıktı.[64] Aşçı Dede buna çok şaşırdı. Neyse ki, komisyondaki arkadaşları devreye girdiler ve ilk dilekçesinde rica ettiği, Edirne'deki İkinci Ordu karargâhında onun için bir kadro buldular. Şans eseri, kadronun aylığı da seraskerin söz verdiği gibi 2.000 kuruştu.

Aşçı Dede'nin saraydaki bir cariye ve valide sultanın haremağasından, personeline söz geçiremeyen seraskere kadar herkesin dahil olduğu gülünç bir dizi muamelenin sonucu olan Edirne'deki bu göreve tayini, memuriyetinin son evresinin başlangıcını oluşturdu. 1896'da İkinci Ordu karargâhında bir kalemin mümeyyizi olarak Edirne'ye giden Aşçı Dede çeşitli görev değişiklikleriyle orada hizmete devam etti ve kaleme ilk girişinden altmış yıl sonra, Ekim 1906'da emekliye ayrıldı.[65]

Abdülmecid'in 1839'da tahta çıkışına ve belki de 1908 Jön Türk Devrimine[66] tanık olan Aşçı Dede, mülkiye memurluğu mevzuatında 19. yüzyıl boyunca yapılan bütün değişiklikleri yaşadı. Çevresindeki birçok kişi gibi, ona göre de memurların toplumsal dünyası hâlâ eski usta-çırak, hamimahmi ilişkilerine dayalı şahıslara bağlılık anlayışını yansıtmaktaydı. Böyle olması için de pek çok neden vardı. Birçok reformun ortaya çıkmasından önce memuriyette epey ilerlemiş durumdaydı. Derviş Paşa'yla olan başlıca mesleki bağlantısı ona çok önemli bir şahsiyetle çok yönlü bağlar kurma ve Paşa'nın marifeti sayesinde çeşitli olaylarda olumlu sonuçlar elde etme olanağını sağladı; üstelik bu himaye ilişkisi oğullarının ömürleri boyunca da işlemeye devam etti.

---

64 *a.g.e.*, TY79, s. 389-91.

65 *a.g.e.*, TY79, s. 411-12; TY80, s. 843.

66 *a.g.e.*, TY80, s. 430; karş. Bremer (1959, s. 169 ve dipnot 1). Yazma Aşçı Dede'nin 1906'daki emekliliğinden sonra da bir süre devam etmesine karşın, Jön Türk Devriminden söz etmeksizin bitmektedir.

Aşçı Dede ve sözgelimi Serasker Rıza Paşa gibi başka kişiler hangi amaçlara yönelik olduklarını kavramamış görünseler de, personel mevzuatındaki reformlar yavaş yavaş etkilerini hissettirmeye başlamıştı. Aşçı Dede çocukluğunda yeni sivil okullardan birinde okudu. 1830'larda oluşturulan maaş ve rütbe sistemleri, onun mesleki ilerleyişinin kilometre taşlarını oluşturdu. Üst düzeydeki memurlar için resmi hizmeti çok daha güvenli hale getiren 1830'lardaki reformlar yapılmasaydı, Aşçı Dede'nin hamisi Derviş Paşa, muhtemelen, bu korumayı bunca uzun zaman sürdüremeyecekti. 19. yüzyıl sonlarındaki reformların sonuçları daha da belirgindir. Aşçı Dede hiçbir zaman açıkça kavramamış olsa da, son yıllarında yaşadığı tecrübeler yüksek mevkilerde dostları bulunan bir memurun bile atama komisyonlarını devre dışı bırakmasının artık zorlaştığını göstermektedir. Sicill-i ahval soru formuna o kadar aşinaydı ki, memuriyetini ona göre özetlemeyi âdet edinmişti.[67] Elinden geldiğince ertelemesine karşın, sonunda o da devletçe ödenen emekli aylığıyla yaşayanlardan biri haline geldi.

Şahıslara bağlı olmayan kurallar ve işlemler üzerine kurulu modern idare dünyası kendisini hissettirmeye başlıyordu. Bununla birlikte yeni sistemlerin rasyonellik ve verimlilik idealini gerçekleştirme yönünde almaları gereken daha çok yol vardı. Durum henüz, taşradaki bir memuru belirli aralıklarla İstanbul'a gitmekten ve şahsi bağlantılar aracılığıyla atama sisteminin çarklarını kendi lehine döndürmeye çalışmaktan alıkoyacak bir noktaya varmamıştı. Aşçı Dede'nin, işlemleri hakkında iyi şeyler söylemeye psikolojik olarak hazır olmadığını kabul etsek bile, atama komisyonunun, çalışmalarında tam bir tarafsızlıkla davrandığı da pek söylenemez. Himaye ilişkileri artık geçmişte olduğu kadar etkili değildi, ama şahıslara bağlı olmayan mevzuat da tam anlamıyla yerini dolduramamıştı. Mevcut sistem, ikisinin içinden çıkılmaz bir karışımıydı. Aşçı Dede işlerin değiştiğini kavrayamadığı gerekçesiyle büsbütün ayıplanamazdı. Son yıllarında, belki de eskiden olduğundan bile daha fazla, idareyi, onunla başa çıkabilmek için, yönlendirilebilir insan ilişkilerinden oluşan bir ağ biçiminde algılama gereğini duydu. Bu noktada, en rasyonel idare sistemlerinin mensupları için bile patrimonyal geleneğin hâlâ canlı izlerinin yattığı kesindir.

SONUÇ

Bu bölümde Osmanlı mülkiye memurlarının memuriyet biçimlerine iki farklı perspektiften baktık. Birinde, Hariciye memurlarının izledikleri terfi merdivenlerini inceledik. Bu değerlendirmede Tanzimat eşitlikçiliğinin

67 Aşçı Dede İbrahim, *Risale*, TY79, s. 372-75; TY80, s. 429-30, 817-19.

bazı sınırlarını belirlemekle birlikte, hiçbiri resmen kayıt altına alınmış olmayan, ama fiilen var olan ilerleme yollarını tanımladık. Diğer perspektifte, çoğu kez kötüye kullanılan ya da yanlış anlaşılan modern tipteki rasyonel ve sistematik bir personel yönetiminin, tarihsel olarak himaye ilişkilerinin ağır bastığı bir ortama adım adım girişi üzerinde durduk.

Her iki perspektif de dönemin reformcularının kendilerini çevreleyen gelişme süreçlerine tam hâkim olamadıklarını ortaya koymaktadır. Memur kadrolarının kapsamlı bir sınıflaması yoktu ve resmen tanımlanmış personel yönetimi kısmen tayin ve terfi gibi konulara yön vermenin ötesine geçmemekteydi. Yine de memuriyetleri biçimlendiren etkenler vardı; reformcuların ve düzenleyicilerin öngörüleri -ne kadar yüze göze bulaştırılsa ve yetersiz uygulansa da- atama ve terfi işlerinde yalnızca kâğıt üzerinde kalmadı. İşin doğrusu reformlar uygulamada kısmen eski himaye ve nüfuz âdetlerini gerileterek atama işlemlerinde etkilerini gittikçe daha çok gösterdiler, ama eski zihniyetin ya da bürokratik politikaların yerini tamamen alamadılar. Hariciye Nezareti'nin gelenekçi Müslümanları ya da Aşçı Dede gibi muhafazakâr kişiler için bile, Osmanlı mülkiye memuriyetleri bazı yönlerden, Osmanlı kalemiye prototiplerini andırdıkları kadar, Batı sivil bürokrasisi memuriyetlerine de benzemeye başlamaktaydı. Gelgelelim bazı eski tarzlar yeni sistemlere girmenin yolunu buluyor ve orada yaşamaya devam ediyordu. Reformun sonuçları "Avrupalı" olduğu kadar "Osmanlı" da olacaktı.

Sekizinci Bölüm

MAAŞLAR VE YAŞAM STANDARTLARI

Bir devletin memurlarından verimli hizmet elde edebilmesi belirli standartlar koymasına, bunları yerine getiren memurları ödüllendirmesine, çiğneyenleri cezalandırmasına ve ödül ile cezayı açıkça birbirinden ayırmasına bağlıdır. Osmanlı İmparatorluğu bu yöndeki girişimlerinde yüzyıllar boyunca güçlük çekmişti. Gidişatı değiştirmeye dönük önemli çabalara karşın, bu durum reform çağında da aynı kaldı. Söz konusu sorunların incelenmesinde, başka kaynaklarla birlikte resmi sicill-i ahval kayıtlarının son derece değerli oldukları açıktır. Çözümlememiz üç başlık altında yer almaktadır: Maaş sisteminin sorunları, ödüllendirme ve cezalandırma (bizi eşitlikçilik sorununa geri götüren bir konu) ve memurların yaşam standartları. Hizmet bedelini ödeme sisteminin çözümlenmesi, idari reformun sınırlı başarısı ve mülkiyenin toplumsal tarihi ile dönemin daha geniş çaplı düşünsel ve siyasal olayları arasındaki bağlantı hakkında belki de öteki göstergelerden daha çok şey anlatmaktadır.

MÜFLİS BİR BÜROKRASİDE GEÇİM KOŞULLARI: MAAŞ SİSTEMİNİN SORUNLARI

1. ve 2. bölümlerde 18. yüzyılın tahsisata dayalı hizmet bedeli sistemini ve 1838'de maaş sistemine geçişi ele almıştık. Bu değişiklik daha kapsamlı, ama beyhude bir girişimin, maliyede merkeziyetçiliği sağlama çabasının bir parçasıydı. Daha önce de belirttiğimiz gibi, mali merkezileşmenin başarısızlığa uğramasından sonra maaş sistemi ortadan kaldırılmadı ve muhtemelen kaldırılması siyasal açıdan mümkün de değildi. Ama bu başarısızlık maaş sistemini sorunlu bir hale getirdi. Bu konudaki değerlendirmenin başlangıç noktası, ödül ve cezayı bir araya getirdiği anlaşılan hizmet

bedeli sisteminin araştırılması olmalıdır. Sistemin nasıl işlemesi gerektiğini, sistemde nelerin aksadığını ve memurların kendilerini korumak için ne yapabildiklerini gözden geçirmemiz gerekir. Bu irdelemeler bu bölümün daha sonraki sayfalarında ele alınan maaş istatistiklerinin çözümlemesi için gerekli zemini sağlayacaktır.

Maaş Sisteminin Nasıl İşlemesi Gerekiyordu?

1838'de başlatılan sivil memurlara maaş ödeme sistemi, resmi personel yönetiminde yapılan ve toplu olarak kalemiye ile mülkiye arasındaki ayrım çizgisini oluşturan çeşitli reformlardan biriydi. Bununla birlikte, yeni personel politikasının diğer yönleri gibi, hizmet bedeli mevzuatı da 1880'lere değin tamamlanamadı.

1838'den başlayarak her sivil memurun Hazine'den aylık bir ücret (maaş)[1] alması benimsendi. 1880'e gelindiğinde, gelirleri kendi maaş bordrolarını karşılamaya yetecek düzeyde olanların dışında bütün merkezi devlet dairelerinin aylık maaş bordroları 32.000 Osmanlı lirasını, o dönemde geçerli değerlerle belirtmek gerekirse yaklaşık 3,5 milyon kuruşu bulmaktaydı.[2] Azledilen memurlara, maaşlardan yapılan kesintilerle finanse edilecek işsizlik ödeneği (mazuliyet maaşı) verilmesi öngörülmüştü.[3]

Yolculuk ödeneği (harc-ı rah) ve günlük ödeme sistemleri de vardı.[4] Yine 1881'de ilan olunan ve sonra birkaç kez değiştirilen "Memurin-i Mülkiye Terakki ve Tekaüd Kararnamesi" uyarınca, aynı şekilde kesintilerle finanse edilecek emekli aylığı uygulaması getirildi.[5] Yangın gibi felaketlerle karşı-

1 Mülkiye memurları açısından "maaş" kelimesinin aylık ücret ya da bedel karşılığında kullanılmaya başlandığı nokta bu olabilir. Daha önce ücret ya da bedeller şehriye, müşâhere, mahiye, mevâcib, vazife gibi bir dizi farklı terimle ifade edilmekteydi.

2 BBA, Yıldız, 36.156.142.XI, 1296/1880-1881 bütçesi hakkında. Ek A'da da belirtildiği gibi, Osmanlı (altın) lirası 19. yüzyılın sonunda 1 İngiliz sterlini karşısında yaklaşık 1,11'lik bir değere sahipti; burada incelenen belgelerde kullanılan oranlarda, Osmanlı gümüş parasında, 1 Osmanlı lirasının (=100 altın kuruş) karşılığı 108 kuruştu. 1890'ların sonlarında İstanbul'da, kendi memurlarının maaşını ödeyecek kadar geliri olan kuruluşlar şunlardı: Gümrük, Defter-i Hakanî, Posta ve Telgraf, kısmen Adliye Nezareti, Maarif ve Nafıa nezaretleri; Mehmed Said Paşa (1910, II, i, s. 114).

3 BBA, BEO 64769, Tevfik Paşa'dan sadrazama, 25 CA 1314/Kasım 1896; işsizlik kesintilerinin yüzde 1 olduğunu ve mülkiye memurlarının maaşlarından yapılan aylık kesintilerin miktarının 200.000 kuruş (taşra ve merkezdeki mülkiye memurlarının toplam aylık bordrolarının 20 milyon kuruş olduğunu) gösteriyor. Yüzde 1 oranını 17 CA 1309/Aralık 1891'de yayınlanan bir irade de teyit ediyor; *Düstur*[1], VI, 1145, mad.10.

4 *Düstur*[1], III, 10-17, 9 CA 1290/Temmuz 1873; V, 392; VI, 999; VII, 199-203 nizamnameleri.

5 Findley (1980, s. 278-79, 396 dipnot167). Emekli aylıklarının mülkiye memurlarının

laşan güç durumdaki memurlar için bir yardım sandığı da vardı.[6] Uygulamanın fazla sistematik görünmemesine karşın, diplomatik misyon başkanlarıyla konsoloslara resmi harcamaları karşılamak üzere tahsisat verilmekteydi.[7] Osmanlılar ayrıca parasal olmayan ödül biçimleri de oluşturmuşlardı. Bunlar 1830'lar ve 1840'larda yürürlüğe konan dokuz kademeli sivil rütbe (merâtib-i mülkiye) cetveli ya da rütbeye göre değişen onursal hitap unvanlarıydı (elkab). Aynı dönemde Avrupa devletlerince verilenlere benzer nişanlar da kondu. En yaygın Osmanlı nişanları her birinin çeşitli dereceleri olan Mecidiye ve Osmaniye nişanlarıydı.[8]

Bu hizmet bedeli sisteminin biçimlenmesiyle birlikte, eski ödül biçimleri ya bütünüyle ortadan kalktı ya da değişti. Bazı memurlara tayın tahsisi en azından Kırım Savaşına değin sürdü. Bu tarihten sonra tayınlar nakde dönüştürülüp maaşa eklendi ve sonunda da 1880'de memur maaşlarıyla ilgili kanunla tayın tahsisi yasaklandı.[9] Osmanlı yönetiminin yerleşik çıkarlara karşı izlediği tedrici ilerleme politikasının tipik bir örneği, geleneksel olarak belirli tımar ve zeametlerin bağlandığı makamların başındaki memurlara ya da onların hayatta kalan yakınlarına bunların gelirlerini verme uygulamasını kısıtlamaya yönelik ilk adımların daha 1845'te atılmasıydı. Devletin mali çöküşe girmesi üzerine, Haziran 1880'de bu tür gelirlerin her yıl ulaştığı bir milyon kuruşun olabildiğince fazla bölümünü Hazine'ye aktarmak amacıyla, gelirlere ilişkin daha ciddi bir soruşturmaya girişildi. Gelir alma hakkı daha sıkı kurallara bağlandı ve miras yoluyla intikal edilebilir olmaktan çıkarıldı. Bu tedricilik, kadim tımar sisteminin kalıntılarının 20. yüzyılın başlangıcına değin ayakta kalmasına yol

maaşlarından yapılan kesintilerle finanse edilmesi uygulamasına tam olarak ne zaman geçildiğini bilmiyorum, ama bu amaçla yüzde 5 oranında yapılan kesintilere ilişkin göndermelere 1869 (Har., SA300, Manuk Azaryan dosyası, CA 1287/Ağustos 1869 kaydı) ve 1879 (kendisine ilk kez maaş bağlandığı 1296/1879 tarihinden beri Hazine-i Hümayun'un bu oranda tekaüt hakkı aldığını belirten Har., SA442, Ohannes Kuyumcuyan, yaklaşık Ş 1298/1881 kaydı) gibi erken tarihlerde bile rastladım. Emeklilik sisteminin yönetim sorumluluğunun Aralık 1879'da Hazine'den alınıp Tekaüt Sandığı'na verildiği anlaşılmaktadır: BBA, Buy. 5, 19 Kasım 1295/1879 kaydı. 1913'e gelindiğinde bütün kesintiler yüzde 9'a ulaşmıştı (Har., Mütenevvi 156, Turhan Paşa'dan Said Halim Paşa'ya, 9 10bre [aynen] 1913).

6 Findley (1980, s. 265-66).

7 Har., Niz. Kav. 27/1, "Règlement organique pour les consulats ottomans / Saltanat-ı Seniye Şehbenderlerine dair Nizamname-i Dahiliye", 1881; Young (1905-06, III, s. 2-10, mad. 10-11); Findley (1980, s. 397 dipnot 182).

8 Findley (1980, s. 143-44, 195).

9 Har., Niz. Kav. 34/32, 1880 tarihli memur maaşları kanununun Fransızca metni, s. 34, mad. 64; karş., *Düstur*[1], zeyl 1, 57, mad. 64; karş. Findley (1980, s. 277-78).

açtı.[10] Hediye verme konusuyla ilgili olarak, bu uygulamanın yasaklanmasından söz edilmesinden sonra, hediyeleri az miktarda yiyecek ya da çiçekle sınırlama yönünde uzun vadeli bir politikanın benimsendiği anlaşılmaktadır. Bunun ötesine geçen şeyler her türlü meşruiyetten yoksun kabul edilmekte ve resmen yasak sayılmaktaydı.[11]

Resmi harçlar uygulamada varlığını sürdürdü ve en azından 1860'a değin bazı memurların hizmet bedeli içinde yer almaya devam etti.[12] Ama 1845'te damgalı evraka (evrak-ı sahiha) dayalı bir sistemin getirilmesiyle harç sistemini "modernleştirme" yoluna girildi; 1873'te bu sistemin yerini -Türkiye ve başka ülkelerde hâlâ kullanılan- damga pulu aldı.[13] Memur olmayanlar için evrak-ı sahiha ve damga pulu hiç kuşkusuz eski kalemiye harçları gibiydi. Ne var ki, memurlar için yeni sistemler, alınan paranın görünüşte toplayanlara değil, Hazine'ye gitmesi açısından bir farklılık taşıyordu. Burada "görünüşte" demek zorundayız; çünkü mali merkeziyetçiliğin başarısızlığa uğramasının sonuçlarından biri, vergi toplayan kuruluşların bu gelirleri öncelikle kendi memurlarının maaşlarını karşılamak üzere alıkoymak ve kullanmak için ellerinden gelen her şeyi yapmalarıydı.

Hizmet Bedelini Ödeme Sisteminin Sorunları

Maaş sisteminin nasıl çalışması gerektiğine ilişkin bir özet, sistem içindeki sorunlardan ve memurlar için yarattığı güçlüklerden çoğunu göstermekten uzak kalacaktır. Bu sorunların başında en tepedeki maaşların başlangıçta gerçekçi olmayan bir yaklaşımla çok yüksek düzeylerde belirlenmiş olmasıdır; bu durum 1838 reformlarına yansıyan yetersiz planlamanın bir başka göstergesidir. Maaşların düzeyi 1830'ların sonlarındaki yabancı kaynaklarda çok sık değinilen bir konuydu ve sonraki yıllarda da işlenme-

10 BBA, 15 RA 1261/Mart 1845 tarihli İrade D5041; Rüus 217, 27 R 1261/Mayıs 1845 kaydı; Buy. 6, 25 C 1297/Haziran 1880 kaydı; Buy. 7, 24 Mayıs 1293/Haziran 1877, 9 Şubat 1297/1882 kayıtları ve sonrası.

11 Lûtfi (1873-1910, V, s. 180-81, 7 S 1254/Mayıs 1838 belgesi); Pakalın (1946-53, I, s. 795, "hedaya"); karş. BBA, Meclis-i Tanzimat Nizamat defteri I, s. 12-17, Men'i irtikâba dair cezaname lâyihası, 15 CA 1271/Şubat 1855.

12 Ahmed Cevdet (1953-67, 1-12, s. 18); BBA, DSA II, 546, Mustafa Vehbî (Rüus Kalemi'nde B 1272/Mart 1856'ya değin "kalem aidatının iki hissesini" aldı); DSA III, 164, Mehmed Besim (R 1277/Ekim 1860'ta, ayda 20.825 kuruş maaş ve kalemin aidatından da aynı miktarın yarısını daha alma hakkıyla Divan-ı Hümayun Kalemi beylikçiliğine [reisliğine] atandı).

13 Pakalın (1946-53, I, s. 391-92, 574-75, "damgalı kağıt", "evrak-ı sahiha"); Findley (1980, s. 197).

ye devam etti.[14] En yüksek ve en düşük maaşlar arasındaki büyük uçurum, zaman içinde daralmakla birlikte Osmanlı resmi maaş sistemine damgasını vuran bir özellik olarak kaldı. Bu olgu, ardında iyi işleyen bir vergi toplama mekanizması ya da dinamik bir ekonomi olmayan maaş sisteminin mali kaynakları yutan çok büyük bir mecra açtığına ilişkin göstergelerin altını çizmektedir. Defterdar daha baştan ödemeleri karşılayamayacağını belirterek bu sisteme karşı koymuştu.[15]

Bunun bir sonucu olarak, maaş sistemi amaçlanan hedefin tersine memurların ekonomik kaygılarını ağırlaştırdı ve yerini maaşlara bırakması öngörülen eski hizmet bedeli biçimlerini sürdürme yönünde dürtüler yarattı. Bazı Osmanlılar eski sistemin daha iyi olduğu sonucuna vardılar. Dönemin resmi tarihçisi Lûtfi Efendi, resmi harçlar yerine, düzenli olması beklenen bir maaş ödenmesinin, memurları, kendilerini devlet hizmetine adama dürtüsünden yoksun bıraktığını ileri sürerek, maaş sistemine keskin bir dille karşı çıkıyor ve acımasız bir fikir yürütmeyle, "Bazı devairde ise rüyet-i mesâlih yalnız sâika-i hamiyete bırakıldı." diyordu. Sonuca ilişkin öngörüsü de şöyleydi:

> Bir gün gidiliyor, 'mukayyıd gelmedi'. Ertesi gün soruluyor. 'Yarın değil öbür gün gel' cevabı alınır. O gün gelinip sual olundukta, acezeden (eli ermez) bir adam ise, 'acelen ne, yavaş yavaş' denir... Böylelikle imrâr-ı vakit olunarak nihayet hademe ve uşaklardan ve odacılardan bir vasıtaya bir miktar para vaadiyle işini gördürmek hayli iş bilmeğe mütevakkıf olur idi.[16]

Kişilerin kendi resmi işlerini kovalaması ya da bunu yapması için başka birine para vermesi önceki bölümlerde gördüğümüz bir uygulamaydı. Maaş sistemi bu uygulamayı ne yaratmış, ne de hafifletmişti.

Hizmet bedeli sisteminin sorunları aslında pek çoktu. Eski maaşsız kâtip şakirdliği (mülazımlık) uygulaması reform çağı boyunca sürdü; bununla birlikte, eğitim reformunun memuriyete girişi onlu yaşlardan yirmili yaşlara doğru çıkarmasıyla, şakirdliğin ekonomik önemi zımnen değişti. Tek başına işsizlik ödenekleri sisteminin varlığı, kesinlikle boşta olan her memurun bu ödeneği aldığı anlamına gelmiyordu; sicill-i ahval kayıtlarındaki birçok örnek bunu kanıtlamaktadır. Maaşa göre genel bir görev derecelendirmesinin ya da maaşları sistematik biçimde kıdeme ya da Cumhuriyet

14 Findley (1980, s. 145, 377 dipnot 122-24); *Levant Herald*, 11 Eylül 1872, 10, "The Financial Condition of Turkey" (en yüksek memur maaşlarının Avrupa'dakilerden yüzde 50 fazla olduğu görülüyor).

15 AAE, Turquie 276, Roussin'den Molé'ye, 16 Temmuz 1838; karş., Cezar (1986, s. 270, 299-300).

16 Lûtfi (1873-1910, V, s. 133); bu bölüme ilişkin tavsiyesinden dolayı Robert Dankoff'a teşekkür ediyorum.

döneminde benimsenen barem[17] gibi başka ölçütlere bağlayan bir çizelgenin yokluğu nedeniyle, memurlar rutin görev değişikliklerinde sık sık maaş düşüşleriyle de karşılaşıyorlardı. Altmış yıllık memuriyeti 1906'da sona eren Aşçı Dede İbrahim, en yüksek maaşı Kırım Savaşı döneminde almıştı.[18] Tekaüt sandığının emekli ödeneklerinin belirsizliği nedeniyle, emekliliğini elinden geldiğince ertelemişti. 1902'de memur tekaüt sandığının geliri, o sırada emekli aylığına hak kazanmış 16.625 kişiye yapılması gereken ödemelerin gerisindeydi.[19]

Maaş sisteminin öteki sorunları, karmaşık kırtasiye işlemleri ve parasal sistemin çökmesiydi. Bir kişinin maaş almaya hak kazandığını gösteren bir suret elde etmesi ile parayı alması, birbiriyle bağlantısı önceden pek tahmin edilemeyecek iki ayrı olaydı.[20] Abdülhamid maaş ödenmesi için çeşitli belgeleri ve ayrıca damgalı kağıtlara yazılmış sicill-i ahval dosyalarını gerekli kılarak işleri daha da karmaşıklaştırdı; bu durum memurların maaşlarını beklerken bile vergilendirilmesi sonucunu getirdi.[21] Çokça başvurulan bir başka önlem, maaşa hak kazanıldığında, ödemenin bir havaleyle, yani bir hazineden, örneğin İstanbul'daki merkezi hazineden bir diğerine, örneğin uzak bir vilayetin hazinesine sevk edilen ödeme emriyle yapılmasıydı. Etkili bir mali merkeziyetçiliğin son vermesi gereken eski bir araç olan havalenin nakde çevrilmesi her zaman mümkün olmuyordu. Sarraflar kimi zaman bunları yüzde 50 düşük fiyatla nakde çeviriyor, kimi zaman bunu bile yapmıyorlardı.[22]

Parasal sistemdeki sorunlar, havalelerin yarattığı sorunlardan bütünüyle farklı değildi. Ek A'da daha geniş gösterildiği gibi, parasal sistem 19. yüzyıl boyunca düzensizlikten kurtulamadı. Sorunların bir bölümü, resmen benimsenmiş ikili metal para sisteminden kaynaklanmaktaydı. Altın

17 Leslie L. Roas ve Noralau P. Raas, *Managers of Modernization: Organizations and Elites in Turkey*, Cambridge, Mass., *1971, s. 36-37. 1880'de ve II. Meşrutiyet dönemindeki* mülkiye makamlarını sınıflandırma çabaları için, bkz. Findley (1980, s. 277-78, 331-32).

18 Aşçı Dede İbrahim, *Risale*, TY3222, s. 63a-64b; TY78, s. 328-30; TY79, s. 411-12; TY80, s. 843.

19 Aşçı Dede İbrahim, *Hatıralar*, der. Koçu, s. 114; Mehmed Said Paşa (1910, II, ii, s. 31-32).

20 BBA, Mal. Müd. 11738, 1256/1840 maaş ädemeleri için suretler. Karş. Pakalın (1946-53, III, s. 278, "suret").

21 Örn. *Düstur*[1], VII, s. 86-89, 1168-69; VIII, s. 625-27 (24 B-4 Z 1313/1895, 24 L 1320/1903, ve 6 C -27 B 1324/1906 belgeleri).

22 İnalcık, "Hawala" maddesi, *EI*[2], III, s. 283-85; PRO, FO78/3752, White'tan Salisbury'ye, 7 Temmuz 1885; Eastern Express, 3 Haziran 1884, "Havalles" (İngilizce), "Les Havales" (aynı makalenin Fransızcası); Eliat (1965, s. 145-46).

liralar çoğunlukla biriktirilip saklanıyordu; bunun sonucu olarak kullanımdaki asıl para gümüştü. En büyük gümüş para birimi, nominal olarak liranın beşte biri olan yirmi kuruştu. Bunun altında gümüş paralar, ayrıca adi metalden daha küçük paralar da vardı. Hatırat yazarlarımızdan birinin aktardığına göre, metal para sisteminin durumu öyleydi ki, sonunda maaşını alabilen memurun eline aşırı kullanımdan tanınmaz hale gelmiş bozukluk sikkeler geçmekteydi.[23]

Farklı para birimlerinin değerleri yere ve hatta amaca göre değişiyordu. 1870'lerden itibaren gümüşün altın karşısında değer kaybetmesi, tabloyu daha da içinden çıkılmaz hale getirdi. Gelgelelim aradaki geniş uçurum tuhaf bir durumla kısmen kapandı; İstanbul'da gümüş ve özellikle de adi metal para arzının kısmen resmi yetkililerin manevraları yüzünden yetersiz olması nedeniyle, bu paralar gerçek değerlerinin çok üzerinde bir tedavül değeri kazanmaktaydı.[24] Bu yetmezmiş gibi, hükümet son derece sıkıntılı dönemlerde üç kez kâğıt para bastı. Bu paraları geri çekmede güçlüklerle karşılaşıldı; ilk tedavül dönemi yirmi yıldan fazla sürdü.[25] Bu üç dönemde (1840-1863, 1876-1883, 1914-1922) kâğıt para büyük değer kaybına uğradı.[26] Vergi ödemelerinde havale ve maaş sureti gibi kendi çıkardığı değerli kâğıtları kabul etmek zorunda kalan hükümet, aynı şekilde maaş ödemelerinde en azından kısmen kâğıt para kullanma yoluna gitti.[27]

23 Uşaklıgil (1969, s. 312).

24 F. W. Hirst, "Token Money in Turkey", *The Economic Journol* (*Journal of the British Economic Association*), VII (1897), s. 110: "Eğer çok fazla bozuk para bulunabilirse, çok az da bulunabilir... Padişah'ın ... Maliye Nazırı bozuk para tekeli kurulabileceğini keşfetmiş bulunuyor. Darphane memurları sarraflarla işbirliği yapıyorlarmış, şöyle ki, memurlar maden (billon) arzını talebin altında tutarken, sarraflar ... küçük paralarda değil, büyüklerde indirim yapma olanağını elde ediyor. Bu kârdan bir bölümü bahşiş olarak hükümet memurlarına geri dönüyor." Karş. Biliotti (1909, s. 111-31); E. G., "Monnaies usées", *Bulletin mensuel de la Chambre de commerce française de Constontinople* (*BMCCFC*), no: 234, 30 Eylül 1906, s. 367-68; a.y., "Monnaies d"appoint", *BMCCFC*, no: 235, 31 Ekim 1906, s. 563.

25 A. Du Velay, *Essoi sur l'histoire finoncière de la Turquie, depuis le règne du Sulton Mohmoud II jusqu'ò nos jours*, Paris, 1903; Morawitz (1902); Blaisdell (1929); Issawi (1980); a.y. (1982).

26 Tahıl fiyatı göstergesini (bkz. Ek B) hesaplamak için gazetelerden alınan para değişim oranlarından anlaşıldığı kadarıyla, 1840-1863'ün kâğıt parasının değeri tedavülden çekildiği zaman yarı yarıya düşmüştü. 1876-1883 kâğıt parasının değerindeki düşüş ise yüzde 90'dı.

27 Örn., İnalcık (1964, s. 637, 671-72), maaş ödemelerinin yarısının nakden, yarısının ilk Osmanlı kâğıt parası "esham kavaimi"yle yapıldığını belirtiyor; bu konuda bkz., B. Lewis, "Asham" maddesi, *EI²*, I, s. 692-93. R. Davison, "Ka'ime" maddesi, *EI²*, IV, s.

Maaş sisteminin en çok bilinen sorunu ödemelerdeki gecikmelerdi. Araştırmacılara açık olan Hazine defterleri en azından bazı yıllar için bu sorunun boyutlarını göstermektedir. Nisan-Mayıs 1853'e ait defter kayıtları Bâb-ı Âli maaşlarının oldukça zamanında ödendiğini göstermektedir, ama "nakit" ödemeye ilişkin değinmeler zamanında temin edilen nakdin bir kısmının kağıt para olup olmadığını açıklamamaktadır.[28] Enflasyon ve dış borçların parasal istikrarsızlık sorunlarını ağırlaştırdığı Kırım Savaşından sonraki tarihlere ait defterler daha değişik bir tabloyu ortaya koymaktadır. Mart-Nisan 1861 kayıtları bazı durumlarda kısmi olarak yapılan ödemelerin bir önceki yılın Mayıs ayından kalan matlublar olduğuna işaret etmektedir.[29] Mart 1863 kayıtları açığın azaldığını, ayın ilk yarısındaki ödemelerden çoğunun bir önceki Aralık ve Ocak aylarına ait olduğunu, ama kısmi ödemelerin sürdüğünü göstermektedir.[30] Ortaya çıkan bir başka motif, ille de birbirini takip etmesi gerekmeyen aylara ait ve belki de o ayların bütün bakiye toplamlarını karşılamayan birkaç aylık ödemenin kısa bir süre içinde yapılmasıdır. Kasım 1863'te çeşitli Hariciye Nezareti kalemlerinin bir önceki Haziran ve Temmuz aylarına ait ödemeleri aşağı yukarı aynı zamanda aldıklarını görmekteyiz.[31]

İlk bakışta ödemelerdeki gecikme, tarıma dayalı imparatorluğun vergi toplama işlerinin yavaşladığı Mart-Eylül arasındaki döneme bağlanabilir.[32]

460-61. Sonraki Maliye defterleri maaş ödemelerinin yalnızca "nakd" olduğunu belirterek ödemelerdeki para sarununa açıklık getirmemektedir; bkz. BBA, Mal. Müd. 10542, 1269 malî /1853-1854 ödemeleri. *La Turquie*, no: 202, 1 Eylül 1876, biriktirilmiş maaşların ödenmesinde kâğıt para kullanımı hakkında "Actes Officiels" başlığı altında. Emlak vergilerinin ödenmesinde "suret" vb. kullanımına ilişkin, bkz. *Düstur*[1], VI, s. 325-26 ve VII, 1045-47, 29 B 1306/1889 ve R 1321/1903 iradeleri.

28 BBA, Mal. Müd. 10542, ss. 5-14, Nisan 1269- Mayısı 1853 kayıtları; Tanzimat döneminde "suret" verilmemesine değil, ödeme yapılmasına ilişkin, bulabildiğim en eski kayıt. Bu kaynaklarda araştırma yaptığım sırada, 1870'lerin ortasından sonraki maaş kayıtlarına ulaşamadım. Bana bu dönemin, yani devletin mali iflasından ve Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin kurulmasından sonraki dönemin mali arşivlerinin araştırmalara kapalı olduğu söylendi. Karş. Çetin (1979, s. 28-35, 158-60).

29 BBA, Mal. Müd. 10531, s.2-23, Mart 1277/Mart-Nisan 1861 kayıtları. 1 Mart 1277/13 Mart 1861 tarihli bir kayda göre, para basımından sorumlu dairenin memurları Ağustos 1276/1860'tan kalan bir yarı maaş ödemesi almışlardı. Ödemenin bakiyesine ilişkin bir kayıt bulamadım.

30 BBA, Mal. Müd. 10529, s. 3-28. Mart-Nisan 1279/1863 kayıtları (s. 11) Şeyhülislamlık ve asker-i zabtiyenin -büyük bardrolu iki kuruluş- Aralık 1278/1862-1863 ödemelerini ikişer taksit halinde aldıklarını gösteriyor; bir yazım hatası alması mümkünse de, Şeyhülislamlık kalemlerinin bütün alacakları ödenmemişti.

31 BBA, Mal., Müd. 10529, s. 207-208, Kasım 1279/1863 kayıtları.

32 Bu olguya değinen kaynaklar: BBA, Yıldız, 36.156.142.XI, 1296/1880-1881 bütçesi hakkında; karş. Biliotti (1909, s. 119).

Ne var ki, bazı gecikmeler hiçbir zaman telafi edilememekteydi. Mart 1872'de Mektubî-i Sadr-ı Âli personeline -kayıtlardaki sıralamaya göre- 1871'in Temmuz, Mayıs, Haziran, Mart ve Nisan maaşlarının aynı günde ödendiğini, birkaç gün sonra da Tercüme Odası memurlarının Ocak-Temmuz 1871 arasındaki maaşlarını tek bir gün içinde aldıklarını görmekteyiz.[33] Üstelik belirtilen yerler nüfuzlu kişilerin devreye girmiş olabileceği itibarlı dairelerdi.

Kaynaklara ulaşılamaması Hazine defterlerinde bulunan daha sonraki maaş ödemelerini incelemeyi olanaksız kılmaktadır. Bununla birlikte devletin iflas etmesiyle işlerin düzelmediği anlaşılmaktadır. 6. Bölüm'de Osmanlı diplomatlarının 1890'larda yaşadıkları ekonomik güçlüklere değinmiştik. Başka birçok yerde de benzer sorunlar vardı; bunun sonuçlarından biri askeriyenin ve zaptiyelerin gecikmiş maaşlarını alabilmek için tehditlere ve isyanlara başvurmasıydı.[34] II. Meşrutiyet dönemindeki reform çabalarına karşın, maaş sorunları 1908'den sonra da devam etti. Bunun canlı bir örneği, 1901'de Madrid'deki Osmanlı orta elçisiyken karşılaştığı "Timurî ve Cengizî muameleden" yakınan Keçecizade İzzet Fuad Paşa'nın, daha sonra da Heyet-i Âyan azalığı sırasında birikmiş maaşlarının ödenmemesi halinde intihar etme tehdidinde bulunmasıydı.[35]

Ortalama bir memurun yıllar içinde nominal maaşının ne kadarını aldığını tahmin etmek güçtür. 1884 tarihli bir kaynak, kendi gelirleri olmayan bir nezaretin memurunun yılda yedi ya da sekiz ay maaş alması halinde şanslı sayılması gerektiğini belirtmektedir.[36] En az diğerleri kadar iyi bir gösterge sayılması gereken bu durum, "tipik" bir memurun zorunlu kesintiler çıkarılmadan önceki maaşının ancak yarısı ile üçte ikisi arasındaki bölümünü alabildiğini düşündürmektedir.

Osmanlı maliyesinin üzerine tüy diken sorun, iflasa doğru kaymaydı. Bu durum maaş bordrolarının gözden geçirilmesini ve tasarruf çabalarına konu olmasını kaçınılmaz hale getirdi. En belirgin önlemlerden biri, maaşlarda kesinti yapmaktı. Sicill-i ahval kayıtlarından çıkan sonuca göre, bir ikisi dışında bütün kesintiler seçiciydi ve oranlar değişkendi.[37] Nüktedan bir ki-

33 BBA, Mal. Müd. 11169, s. 4, 7-8, 8 ve 14 Mart 1288/1872 kayıtları.

34 Mehmed Said Paşa (1910, II, i, s. 115-18).

35 BBA, Yıldız, 15.74/40b.74.15, saraya mektup, 8 ZA 1318/1901; 15.74/40g.74.15, padişaha mektup, 30 Kasım 1335/1919. Paşaya verilen cevap ve paşanın akıbeti konusunda hiçbir bilgi bulamadım.

36 *Oriental Advertiser*, ar *Le Moniteur oriental*, 3 Aralık 1884, "Les Appaintements".

37 *Journal de Constantinople*, na: 353, 24 Ocak 1852, s.1'in altı, 2. süt. (maaş kesintilerinin aranları değişiyardu: 250 kuruş ve daha düşük maaşlardan yüzde 5, 2.500 ku-

şi, maaşların azaltılmasıyla ilgili bir şiirinde beşte bir, dörtte bir, üçte bir, yarı yarıya ve "dibinden sünnet" nitelendirmesiyle maaş kesintilerini alaya almaktaydı.[38] Çok az memur maaş kesintileri karşısında mizah duygusuyla hareket edebiliyordu; daha yaygın tepki maaşların zaten düşük olduğu ve insanları daha fazla yolsuzluğa yönelteceği gibi gerekçelerle kesintileri kınamaktı.[39] Kesinti olsun ya da olmasın, ödemelerdeki düzensizlik memurları eski maaş haklarını tefecilere ya da sarraflara satmaya ya da maaşlarını almak için nüfuzlu kişileri araya koymaya zorluyordu; her iki uygulamaya ilişkin olarak dile "maaş kırdırmak" ve "maaş buyurtmak" gibi yeni deyimler girmişti.[40] Gecikmiş maaş ödemeleri vefat eden kişinin terekesi içinde sayılabilecek kadar büyük olabiliyordu.[41] Maaş kesintilerine yol açan baskılar da hükümeti başka çarelere zorluyordu. Bu çarelerin belki de en tuhafı, bazı konsolosların Hazine'den hiçbir talepte bulunmama ve geçimlerini toplayacakları harçlarla sağlama şartıyla göreve atanmasıydı.[42]

---

ruş ve daha yüksek maaşlardan yüzde 20); AAE, Turquie 337, Lalleman'dan Walewski'ye, 1 Eylül 1858, 18b (aylık 6.000 kuruşun üzerindeki maaşlardan yüzde 10'luk kesinti) BBA, Buy., 5, 25 B 1284 kaydı (değişen aralarda yüzde 25'lik kesinti, Mart 1283/1867); *Levant Herald*, 1 Haziran 1870, s. 141, "Lacal" (aylık 2.500 kuruşun üzerindeki maaşlardan kesinti); *Levant Herald*, 4 Eylül 1872, s. 7 (en yüksek maaşları azaltma, 5.000 kuruşun altındaki maaşları yükseltme girişimi); *Levant Herald*, 4 Ağustas 1875, s.276, sadrazamdan valilere ayda 3.000 kuruşun altındaki bütün maaşların kesintiden muaf tutulduğuna ilişkin genelge. Bu kararlarda bürakrasinin kendini karuma dürtüsü egemendi. 2.500 veya 3.000 kuruşluk maaşlar memurlardan çağunun ailesinini geçindirmek için gereken miktarın epey üzerindeydi. Hariciye Nezareti sicill-i ahval kayıtlarında belirtilen maaş kesintilerinin tarihleri: ZA 1283-M 1284/1867, 1292/1875, N-Z 1296/1879, R 1297/1880, 9 L 1314/Mart 1897, R-Ş 1327/1909. Sadece 1897 kesintisinden, a dänemde gärevli memurların yüzde 60'ının dasyasında säz edilmişti. Buna karşılık 1908 Devrimini izleyen tensikatla bağlantılı alarak yürürlüğe kanan 1909 kesintisi muhtemelen genel bir kesintiydi; ama 1908 sanrası kayıtlarından çağunun eksikliği bu durumu gizlemektedir.

38 İnal (1969, s. 814-15, Kâzım Paşa).

39 AAE, Turquie 391, Vagüé'den Rémusat'ya, 27 Mart 1872; *Levant Herald*, 11 Eylül 1872 ("The Financial Canditian af Turkey"); *Düstur*[1], VI, s. 587-88 (bütçe layıhası, 1306/1890-1891).

40 Pakalın (1946-53, II, s. 373-74, "maaş buyurtmak", "maaş kırdırmak"); a.y. (1940-48, IV, s. 122, Safvet Paşa'nın hesapları maaş suretlerinin düşük değerle satılması).

41 Örn., Sadrazam Hayreddin Paşa'nın terekesi: İnal (1964-65, s. 937).

42 Ocak 1287/1870'te bu şekilde şartlı alarak Kırım'daki Gäzleve'ye (Yevpataria) atanan Har., SA530, Zare Demiryan'ın durumu bulabildiğim en eski ärnektir. Abdülhamid däneminde bu tip atamalar sayılamayacak kadar arttı. Padişahın emriyle yapılan bu tür atamalar, eskiden tapladıkları gelirlerin büyük bälümünü Hazine'ye vermek zarunda alan fahri kansalasluklara dänüktü. Dalayısıyla getirdikleri sanuç, ängärülenin tersine, bütçede delik açmak aldu; BBA, BEO 64508, 4 L 1314-15 M 1315/1897 belgeleri.

Memurların Sorunlarla Başa Çıkma Yolları Var Mıydı?

Bu tür sorunlarla karşılaşan Osmanlı memurları bir dizi çareye başvurmaktaydı. Bunları "yolsuzluk" başlığı altında kümelemek kolaydır; oysa hepsi öyle değildi. Bazı çareler, bir zamanlar izin verilen, daha sonra maaş sisteminin benimsenmesi üzerine yasaklanan, ama işlevsel aksaklıkların yarattığı baskılar nedeniyle yeniden dönülen uygulamaların oluşturduğu gölgeli bir alana giriyordu. Bu yolsuzluk türü -eğer böyle adlandırılabilirse- "davranışların (...) kabul edilmiş kurallardan sapışı"nı değil, "kuralların (...) alışılmış davranış şekillerinden ayrılışı"nı ifade ediyordu.[43] Daha da önemlisi, ileride göreceğimiz gibi, yolsuzluk sorununun bireysel düzeyde düşünülmesi kesinlikle mümkün değildir. Devletin iflasından sonra 1881'de kurulan Düyun-ı Umumiye İdaresi, Osmanlı memurlarının doğru koşullar altında dürüst hizmet vermeye ehil olduklarını kuşkuya yer bırakmayacak biçimde kanıtlamıştı:

> Kurallara her türlü aykırılığın üzerine ivedi bir sertlikle gidilmesi, düzenli bir maaş ve emekli aylığı teminatı verilmesi koşuluyla, böylesine düşük maaşlarla, sorumluluk gerektiren mevkilerde bize tam bir sadakatla hizmet verecek kişilerin bulunabilmesi gerçekten şaşırtıcı.[44]

Oysa bunlar Osmanlı yönetiminin pek ender sağlayabildiği koşullardı.

Bu gerçekle karşı karşıya kalan bazı Osmanlı memurları, yeni görevlere geçtikten sonra eskilerin gelirlerini alıkoymak,[45] -üstlenilen ek görevlerin hepsi maaşlı olmasa da- aynı dönemde birden çok makamı elinde tutmak[46] ya da değişik alanlarda aynı anda çalışmak -örneğin, memurluğun yanı sıra öğretmenlik ya da gazetecilik yapmak-[47] gibi yollara başvuruyor-

---

43 Samuel Huntingtan, *Political Order in Changing Society*, New Haven, 1968, s. 60.

44 Rabert G. Landen, *The Emergence of the Modern Middle East*, New York, 1970, s. 173, Sir A. Black, *Special Report on the Public Debt Followed by the Translation of the Annual Report of the Council of Administration for the Twenty Fourth Financial Period*, İstanbul, 1906'dan alıntı.

45 Örn., BBA, DSA II, 546, 15 R 1278/1861 kaydı ("gelenekçi" bir Müslüman alan Mustafa Vehbi, St. Petersburg sefaretinde maaşlı bir kâtipliğe getirilmesinden sanra da Tahrirat-ı Hariciye Kalemi'ndeki görevinnin maaşını almaya devam etti); DSA I, 52, 1273/1856-1857 kaydı (Arzuman İstepan bir dizi misyanda gärevliyken Tercüme Odası'ndaki maaşını almaya devam etti). Tanzimat bayunca, daha yüksek mevkilere ulaştıktan sanra kitabet kalemlerine tahsis edilen tımar gelirlerini alıkayan ünlü ärnekler arasında Sadık Rifat ve Ali paşalar da yer almaktadır; bkz. Uzunçarşılı (1948, s. 54 dipnat 4).

46 BBA, BEO 252830, Heyet-i Vükela'nın birden fazla maaş alan bütün memurların listesinin verilmesine ilişkin yaklaşık B 1326/Ağustas 1908 tarihli emrine cevap alarak sunulan raparlar (bu gänderme için Danald Quataert'e teşekkür barçluyum); Mehmed Said Paşa (1910, II, i, s. 144-46).

47 Öğretmenler: Ahmed Ata Bey (Har., SA762), 1880'lerde Tercüme Odası'ndaki işini

lardı. İşe kronik olarak geç kalmak, hatta hiç gelmemek bu türlü kombinasyonlar için bir önkoşuldu; gün ortasında başlayan mesaiye karşın, bu alışkanlıkların memuriyet yaşamının çok uzun zamandır süren disiplin sorunları olduğuna daha önce değinmiştik. İş sırasında yapılan yan uğraşlar da, kazanç sağlamanın diğer yollarını oluşturuyordu. Aslında tüccar olan bazı konsoloslar için, resmi görev muhtemelen bir ek gelir kaynağıydı.[48]

Mekteb-i Mülkiye ile Lisan Mektebi'nde muallimlik görevleriyle birleştirerek maaşını birkaç katına çıkarmıştı; Mahrunîzade Eşref Cafer (Har., SA174), öğrenimini kısmen Paris'te yapmış, memuriyetine öğretmen olarak başlamış (Mayıs 1296/1880), ardından bir devlet dairesine atanmıştı (Şubat 1296/1881 sonu). Gazeteciler: Ali Muzaffer (Har., SA623, modernist bir Müslüman), 1890'larda Düyun-ı Umumiye İdaresi'nde çalıştı, iki gazeteye yazılar yazdı ve *Marifet* adlı derginin editörlüğünü yaptı; Dimitraki Teodosiadi (Har., SA313) *Vizantis* adlı Rum gazetesine yazılar yazdı; Ohannes Şekib (Har., SA136, Çark [1953, s. 151] adını Ohannes Aprahamyan olarak veriyor) yaklaşık 1875-1877'de Edirne resmî vilayet gazetesinde yazar olarak çalıştı; Edouard Blacque Bey (BBA, DSA I, 1016) 1262/1846'da Bâb-ı Âli'den ödenen maaşla, resmi olmayan bir gazetede, *Courrier de Constantinople*'da yazılar yazmakla görevlendirildiğini belirtmektedir.

48 1881 tarihli konsolosluk nizamnamesi, fahri konsolosların tersine maaşlı (muvazzaf) konsolosların ticaret yapmasını yasaklamaktaydı; *Düstur*[1], zeyl ii, s. 192, mad. 3; Har., Niz. Kav., Asar-ı Matbua 27/1'de Fransızca metin. Gerçek hayattaki uygulama bazan farklıydı. Kevani (?) Mavrogordato (Har., SA67, memuriyeti sekiz yıl sürdüğü için nicel çözümlememizde yer almıyor) Trieste'deki başkonsoloslukta kançelarya memuru iken "yerli" olması ve ticaret yapması nedeniyle 7 M 1307/Eylül 1889'da azledilmişti. Tade Andonyan (Har., SA331) Tiflis başkonsolosluğundan bazı yolsuzlukları nedeniyle 12 N 1301/Temmuz 1884'te alındı ve uzun yıllar ticaret yaptıktan sonra 29 M 1323/Nisan 1905'te Korfu başkonsolosluğuna getirildi. Zare Demiryan (Har., SA530), Doğu Karadeniz kıyısındaki Suhumi konsolosluğundan Osmanlı-Rus Savaşı (1877) nedeniyle alındı. Daha sonra ailevi nedenler ve parasızlık yüzünden İstanbul'a dönemediğini, bu arada girdiği ticaret işinde başarısız olduğunu bildirerek göreve yeniden atanmasını istedi. Yeni bir atama elde edinceye değin on yıl geçti; bu süre boyunca yaşamını sürdürmesini sağlayan bazı yollar bulduğu açıktır. Öteki memurlar ticaretten açık açık söz etmemektedir, ama aradaki sürelerde geçimlerini resmi hizmet dışındaki araçlarla sağladıkları kesindir. Dimitri Yovanidi (Har., SA519) memuriyetinin ilk 14 yılını Yunanistan'daki Tırhala'da (Trikkala) maaşsız konsolosluk tercümanı olarak geçirdi. Minas Aram Bağdadlıyan (Har., SA45) ihmalkârlığından ötürü 4 Ca 1314/Ekim 1896'da Patras konsolosluğundan azledildi, ama üç yıl sonra aynı göreve yine atandı; dosyasında 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'na da sahne olan bu süre içinde ne yaptığına dair bilgi bulunmamaktadır. Kendisini Karay Yahudisi olarak tanımlayan Kemal (Har., SA500), Kırım'daki Gözleve (Yevpatoria) konsolosluğundaki ilk görevi kâtiplik ve tercümanlığa 29 yaşında atanmıştı; sonraki 16 yıllık memuriyetini neredeyse hiç maaş almadan geçirdi. Müslüman Osmanlı konsoloslar arasında ticaretle uğraşanlara pek rastlanmamaktadır; ama çoğu açıkta kaldıkları dönemlerde nasıl geçindiklerini açıklamamaktadır. En azından bazı modernist Müslümanlar ticarete girişmişlerdi: Aziz Harun Bey (Har., SA181) 1870'lerde Galata'daki Coûteaux adlı bankerlik kuruluşunda üç yıl çalıştı ve buradan mabeyn kâtipliğine ve Atina'daki sefaret kadrosuna geçti; Ahmed Kâmî (Har., SA89) çeşitli taşra görev-

Merkez dairelerde özel kişiler için dilekçe yazan, yani "kâğıd haffaflığı" yapan memurlar hâlâ pek çoktu. Bunun bir adım sonrası memurun maaş aldığı hizmetleri yerine getirmek için ayrıca para talep etmesiydi. 6. Bölüm'de de değindiğimiz gibi, borç görüşmelerinde ya da satın alma işlerinde karar yetkisi olan memurların elinde rüşvet ya da komisyon almak için gerçekten muazzam fırsatlar vardı. Genellikle hak sahiplerinin resmi harç ödedikleri madalya ve nişan ödüllerini dağıtma yetkisine sahip olanlar için de aynı şey geçerliydi.[49] Geçmişte olduğu gibi, bazı memurlar vakıfların denetiminden ya da ticaret, emlak ya da tahvil gibi alanlara yatırımdan ek gelir sağlıyordu. Yurtdışında görev yapanlardan bazılarının yabancı ülkelerde yatırım yaptıkları anlaşılıyor. Bu tür araçlarla kendilerini en iyi şekilde koruyabilenler, daha önceden varlıklı olan kişilerdi.[50]

Gelgelelim maaş sisteminin en büyük sorunu, memurların kötü işleyişten kendilerini tam olarak koruyamamalarıydı. Osmanlı ekonomisinin gittikçe derinleşen çöküşü, yatırıma girmeyi riskli kılmaktaydı. Örneğin, devletin dış borç ödemelerini yarı yarıya azaltma kararını aldığı 1875'te, ellerinde borç tahvili olan epeyce Osmanlı uyruğu zarar görmüştü; öyle ki, bazı kaynaklar bunların kızgınlığının Sultan Abdülaziz'in (1861-1876) tahttan indirilmesindeki etkenlerden biri olduğunu belirtmektedir.[51]

Bununla birlikte Abdülhamid döneminde daha geçerli olan olgu, hizmet bedeli sistemindeki aksaklıkların bu sistemin yapısal unsurları haline gelmesiydi; bunlar padişahın elinden geldiğince aralarına siyasal açıdan bilinçli aydınları da kattığı memurları yönlendirme araçlarına dönüşt''. Bu politika, hiçbir zaman açıklanmamakla birlikte, padişahın neopatrimonyal

lerinden sanra Edirne'deki Osmanlı Bankası'nın tercümanlığına getirildi (1887-1891), resmi hal tercümesinde belirttiğine göre bu görevini Selanik vilayeti tercümanlığı ve daha sanra da Batum kansalas vekilliği izledi; Arslanzade Sami Bey (Har., SA644) ilk görevinden 1891'de istifa etti ve kişisel nedenlerden ötürü iki yıl memuriyetten uzak kaldı; Hasan Tahsin Bey (Har., SA549) Osmanlı-Rus Savaşı'ndan önce Rusçuk'ta adliye şakirdliği yapmış bir Bulgar Türküydü, daha sanra birkaç yıl ticaretle uğraştı ve Bulgar parlamentasuna seçildi, 1897'de Vidin'de Osmanlı tüccar vekili (Osmanlıların Bulgaristan'ın bağımsızlığını tanımaması nedeniyle kullanılan ve aslında kansalasa denk düşen bir unvan) aldu.

49 Pâker (1952, s. 35-36), Landra sefiri Musurus Paşa'nın elmaslarla süslü bir nişanın kendisine önerilen rüşvetten daha değerli olup olmadığını nasıl kafasında tarttığını aktarıyor. Karş. Mumcu (1969).

50 İnal (1964-65, s. 35-36, 937-38, 1855, Sadrazam Âli, Hayrüddin ve Gazi Ahmed Muhtar paşaların emlâkı); Pakalın (1940-48, IV, s. 115-26, Safvet Paşa'nın emlak yatırımı yaptığına ilişkin hesapları); emlak konusunda verdiği bilgiler için Engin Akarlı'ya şükranlarımı sunuyarum.

51 Karal (1977, VII, s. 238-39); Davisan (1963, s. 309); Cevdet (1953-67, 40, s. 146); İnal (1969, s. 868, 905, 1171).

otoriter yönetiminin önemli dayanaklarından birini oluşturmaktaydı.[52] Örneğin, kanıtlarını ileride sunacağımız en yüksek maaşlar ile memur çoğunluğunun maaşları arasındaki büyük uçurum, uygulamada genç memurları başında yüksek gelir elde eden yaşlı bir erkeğin bulunduğu geniş bir ailenin kaynaklarına dayanmaya zorlayarak patrimonyalizmi pekiştirmekteydi. Önceki yüzyıllarda olduğu gibi, padişah en büyük ölçekteki patrimonyal ailenin başı ise, Osmanlı toplumsal yapısı da sürekli bir yineleme içinde en alt düzeye kadar aynı kalıbı benimsemişti. Neopatrimonyalizm, bireyin, aile düzeyinde olduğu gibi, siyasal olarak da daha üst düzeylerde bağımlılık ilişkilerine gömülmesinin yeniden öne çıkması anlamına gelmekteydi.[53]

Maaş sistemindeki öteki aksaklıklar ve olaylar -havaleler, düzensiz ödemeler, metal paraların değerleriyle oynanması- padişahça kurulan sistemin amacına uygun düşmekteydi. Yolsuzluklara gelince, padişah düşük maaş alanlar arasında buna bir parça göz yumduğunu, ama üst düzey memurlar arasında bunun örneklerine rastlamadığını iddia etmekteydi.[54] Abdülhamid özellikle değer verdiği kişilerin sadakatini pekiştirmek için onlara Hazine-i Hassa'dan altın olarak düzenli ödenen ek maaşlar bağlamıştı. Bir Alman diplomatı 1901'de bu durumu şu sözlerle özetlemekteydi:

> Sürekli mali güçlük içinde bulunan devlet, durumu lehine çevirmeyi yavaş yavaş öğrendi ve hem kendisini, hem de memurlarını maaş ödemelerindeki düzensizliklere alıştırdı. Şimdiki ortama baktığımızda, gazetelerde ilan edilen ve neredeyse milli bir bayram gibi kutlanan genel maaş ödemeleri, Hükümdar tarafından gösterilen bir lütuf eylemine dönüşmüş durumda. Bunu yalnızca memurlar ve fakir fukara kutlamıyor; devletin maaş bordrolarına bağlı kişiler maaşlarını zamanında alamadıklarında fırından, kasaptan ve diğer zorunlu ihtiyaç maddelerini aldıkları kişilerden veresiye alışveriş yapıyorlar; bu tarzda gelişen ticaret sisteminde tüccar ve esnaf, ancak malların verildiği ayların maaşları ödendiğinde hesaplarını kapatabiliyorlar.[55]

---

52 Findley (1980, s. 227-39).

53 Seçkin bir Türk bilim kadını bana gänderdiği bir mektupta bu durumu şäyle artaya kaymaktaydı: "Durumu uygun bir İstanbul ailesinde gençlerin maaşları cep harçlığı sayılırdı; evleninceye değin babalarıyla, evlendikten sanra kayınpederleriyle birlikte yaşar ve masraflar aile büyüğünce karşılanırdı. Aile büyüğünün işlerle nasıl başa çıktığına gelince, benim dedem mülklerini parça parça satarak bu işi başardı; äyle ki çacuklarına bıraktığı miras çeşitli barçlardan ibaret kaldı. Düşünün, emekli aluncaya değin hepimize muhteşem bir hayat yaşatmıştı..."

54 Abdülhamid, *Siyasî Hatıratım*, İstanbul, 1974, s. 77-79; Mehmet Hacaağlu, *Abdülhamid Han'ın Muhtıraları (Belgeler)*, İstanbul, t.y., s. 114-16.

55 PAAA (Bann), Türkei 134, Bd. 18, Wangenheim'dan Bülaw'a (T139, mf. 392); Findley

Aşçı Dede'nin hatıratı gibi kaynaklar, bu serinkanlı özete, Ramazan günlerini gölgeleyen güçlükler ya da Şeker Bayramı'nın ve hediye döneminin hemen öncesinde yapılan maaş ödemelerini izleyen sevinç patlamaları gibi canlı öyküler eklemektedir.[56] Bu bakımdan hizmet bedeli sisteminin en büyük sorunu, yolsuzluğun ya da en azından yolsuzluğa yöneltici baskıların kişisel olarak yolsuzluğa yatkın olmayanları bile kapana kıstırdığı bir sistemin yapısal özellikleri haline gelmesiydi.[57] 1908'den sonra, Jön Türkler yeniden mali merkeziyetçiliği gerçekleştirmeye ve maaş ödemelerini düzene koymaya çalıştılar. Ne var ki, dönemin koşulları bu çabalarda kapsamlı bir başarıya ulaşmayı önledi.[58]

Hizmet bedeli sisteminin bu özellikleri, halihazırda, Osmanlı memurlarının ekonomik sorunları hakkında epeyce şey anlatmış bulunuyor. Yine de, önce 'ödül ve ceza' sonra da 'yaşam standartları' başlıkları altında inceleyeceğimiz sicill-i ahval kayıtları, konuyu daha derinden kavramamızı sağlayacaktır.

ÖDÜL VE CEZA : EŞİTLİKÇİLİĞE SON BİR BAKIŞ

Hariciye Nezareti'nde ödül ve ceza sorunlarını incelemek, Tanzimat'ın getirdiği ve Abdülhamid döneminde değişen uygulama biçimiyle eşitlikçilik konusuna geri dönmek anlamına geliyor. Ödül ve ceza bu bağlamda anahtar kavramlardır; çünkü elimizdeki kaynaklarda eşitlikçiliğin en kolay ölçülebilir göstergeleri, resmi işe giriş eşitliği ve ödül eşitliğidir. 7. Bölüm'de ele aldığımız farklı memuriyet merdivenlerine ilişkin bulgular, terfi konusundaki eşitlikçiliğin sınırlarını ortaya koymuştu. Hizmet bedeline ilişkin bulgular bu sınırlara daha belirgin bir tanımlama getirmektedir. Belgesel kaynaklarımız, ağırlıklı olarak Müslüman-gayrimüslim ilişkileri sorunu üzerinde odaklansa da, II. Meşrutiyet dönemine ait karşılaştırılabilir düzeydeki veriler de, muhtemelen Osmanlı sentezinin çöküş süreci içinde Türk ve Türk olmayan Müslümanlar arasında benzer sorunlar yaşandığını ortaya koyacaktır.

(1986a, s. 101 dipnot 58). Gazetelerde maaş ädeme ilanlarına ilişkin ärnekler: *Levant Herald*, 5 Aralık 1860, s. 980, "Local News"; *Levant Herald*, 2 Şubat 1876, s. 38, "Lacal and Pravincial News"; *La Turquie*, na: 49, 1 Mart 1889, s. 1, "Les appaintements des fonctionnaires"; *La Turquie*, no: 55, 8 Mart 1889, s. 1, aynı başlık.

56 Aşçı Dede İbrahim, *Hatıralar*, der. Koçu, s. 83-84, 114; a.y., *Risale*, TY79, s. 353-55.

57 Karş. Waterbury (1973, s. 533-55); a.y. (1976, s. 426-45); Rase-Ackerman (1978, s. 179, 188).

58 Findley (1980, s. 333-34).

Sicill-i ahval kayıtları cezalandırmaya dönük işlemlerin yanı sıra maaş, rütbe ve nişan biçimindeki ödülleri de belgelemektedir. Rütbe ve nişanlar oldukça ilginçtir; Said Paşa'nın ve meslektaşlarının ceket yüzlerine sığmayan nişanlar arasında Venezuela Liyakat Nişanı'ndan Habeşistan Süleyman Mührü'ne ve Japonya Kutsal Hazine Nişanı'na kadar her şey vardı.[59] Bununla birlikte parasal olmayan hizmet bedeli biçimlerine ilişkin bulgular, maaş çözümlemesinden çıkan sonuçlara pek yeni bir şey eklememektedir. Bu nedenle incelememizi maaş ve cezalarla sınırlandıracağız. Dahası, cezalara ve diğer olumsuz memuriyet vakalarına ilişkin bulgulardan çoğunun nicel olarak ölçülememesi ve maaş verilerinden çok farklı türde olması nedeniyle, önce bunları sunacak ve ardından maaş istatistiklerine geçeceğiz. Söz konusu istatistiklerin çözümlenmesi bu bölümün sonraki sayfalarından çoğunun temelini oluşturacaktır.

Dolaylı ve Dolaysız Cezalar

Memuriyetleri ilerledikçe Osmanlı memurları yalnız ödüller almıyor, aynı zamanda her zaman kasıtlı olmasa da cezalandırıcı bir sonuç doğuran durumlarla da karşılaşıyorlardı. Bir memur suiistimalle suçlandığı zaman işlemeye başlayacağı varsayılan idari yargı mekanizması bir yana bırakılırsa, memuriyet yaşamı hem devletin ekonomik zayıflığından, hem de hizmet koşullarının hâlâ tamamlanamayan sistemleştirilmesinden kaynaklanan bir dizi dezavantajı barındırıyordu. Bu tür dezavantajlardan bazıları memurların şakirdlik yaşının yukarıya çekilmesi, memurların hepsini etkilemeyen maaş kesintileri, sırf görev değişiklikleri sonucunda maaşlarda ortaya çıkan düşüşler ve mazuliyet maaşı almaksızın açıkta geçirilen dönemlerdi. II. Meşrutiyet dönemi reformcularının da haklı olarak yakındıkları gibi, önceki personel uygulamasında bir memurun kendi hatası olmaksızın görevden alınma gereğinin doğabileceği kabul edilmiyordu. İki memurun yer değiştirmesinin mümkün olmadığı durumlarda, bunlardan birini azletme yolu-

59 Karş. rütbe tablolaştırmaları, Findley (1982a, s. 361, Tablo 16.7). İlginç yabancı nişanlar: Har., SA726, Hüseyin Hüsnî Paşa 1314/1896-1897(?)'de Buhara emirinden Buhara nişanını aldı. Har., SA429, Sadrazam Ahmed Tevfik Paşa R 1315/1897'de Habeşistan "necâşî"sinden "Süleyman'ın Mührü"nü aldı; yirmi ya da daha fazla yabancı nişanı vardı. Har., SA435, Artin Dadyan Paşa, Japon Kutsal Hazine Nişanı ve Venezuela Liyakat Nişanı gibi 19 kadar yabancı nişana sahipti. Har., SA426, Mehmed Galib Paşa Siyam Tacı, Japon Doğan Güneş ve Habeşistan Süleyman'ın Mührü nişanlarına sahipti. Hariciye memurları İran'dan ve Avrupa devletlerinden toptan nişanlar alıyorlardı. Bu kayıtları araştırmanın en eğlenceli yanlarından biri, nişanların Fransızca aracılığıyla Arap harflerine geçirilen adlarını çözmeye çalışmaktır: Trezor Sakre (Japonya), Sen Sovör (Kutsal Kurtarıcı, Yunanistan), İzabel la Katolik (İspanya).

Tablo 8.1 HİZMET KOŞULLARININ VE DİSİPLİN TEDBİRLERİNİN ETKİSİ

	Tüm Cevap Verenler (1)	Müslüman I (2)	Müslüman II (3)	Gayri-Müslim (4)	Rum (5)	Ermeni (6)	Diğer Gayri-Müslim (7)
Memur sayısı	*366*	*115*	*144*	*107*	*30*	*52*	*25*
İlk Maaşın Alındığı Yaklaşık Yaş[a]	19.5	18.0	19.0	20.1	20.1	20.2	19.7
Mazuliyet Maaşı Almaksızın Açıkta Kalınan Yılların Medyanı	0	0	0	1.0	1.5	1.5	0
Disiplin Cezası Alma Yüzdesi	17	10	19	22	23	25	16

Not a: Bu rakamlar, Tablo 3.3'te verilen ilk atanma yaşları medyanının, Tablo 7.5A-C'de verilen ve genellikle maaşsız mülazımlık biçiminde ilk görevde geçirilen yılların medyanına eklenmesiyle elde edilen tahminlerdir.

na gidiliyordu. Memuriyet yaşamının cezai yönünü incelerken, pratik kolaylık açısından, açık disiplin tedbirlerine geçmeden önce bu tür olgularla işe başlamamız gerekiyor.

Memuriyet yaşamının dolaylı cezalandırma yönlerinin tezahürlerini tablolaştırma çabaları her zaman açık sonuçlar vermemektedir. Yine de bütün bulgular göz önüne alındığında, gelenekçi Müslümanların görece dezavantajlı, gayrimüslimlerin ise daha da kötü konumda olduğu görülmektedir. Bu dezavantajı değerlendirmek için Tablo 8.1'de başvurulan bir yol, farklı personel kategorileri mensuplarının ilk maaş aldıkları yaşları incelemektir. Üç büyük personel grubu içinde gelenekçi Müslümanlar en erken yaşta, gayrimüslimler ise en ileri yaşta maaş almaya başlamaktadır. Genellikle sınırlı eğitim görmüş gelenekçi Müslümanların erken gelir sahibi olmaları, uzun vadede yukarıya doğru hareketliliklerinin sınırlı olmasıyla dengelenmekteydi. Ne var ki, maaş istatistiklerinin de göstereceği gibi, gayrimüslimler için bütünüyle tersi geçerli değildi. Gayrimüslimlerin en eğitimli grup olması gerçeği, onlara yukarıya doğru hareketlilikte en geniş ufuklara sahip olma avantajını vermiyordu. Bu açıdan gelir elde etme yaşının ileri oluşu, onlar için memuriyet yaşamının dolaylı cezalarından biri anlamına gelmekteydi.

Mazuliyet maaşı almaksızın açıkta kalma olaylarının sıklığı, bu göreli dezavantaj izlenimini daha da artırmaktadır. Bu tür olaylara sicill-i ahval

kayıtlarında yaygın olarak rastlanmasına karşın, iki Müslüman personel grubu mensuplarının çoğunun dosyalarında bu türden olaylar yer almamaktadır. Oysa gayrimüslim memurlardan yarısının bir yılı ya da daha uzun bir süreyi maaş almaksızın açıkta geçirdikleri anlaşılmaktadır. Gayrimüslim altgrupların incelenmesi, bu sorunun Rum ve Ermeni memurlara özgü olduğunu göstermektedir; her iki grupta en az bir buçuk yılı maaşsız mazuliyetle geçirenlerin oranı yarıyı bulmaktadır. Bütün memur kategorilerinde daha uzun bir süreyi bu durumda geçirenler vardır.

Şimdi üzerinde durduğumuz türden sorunlar sonuçta cezalandırıcı olmakla birlikte, muhtemelen bir politika gereği değildi. Bu tür haksızlıkların ötesinde, açıkça cezalandırmaya dönük tedbirlere yol açan disiplin sorunlarına baktığımızda, eşitlikçiliğin sınırlarına ve hizmet bedeli sisteminin ödülü cezadan ayırt etme konusunda genel yetersizliğine ilişkin anlamlı bulgular ortaya çıkacaktır.

Açıkça cezalandırmaya dönük tedbirlere yol açan olayların değişken olmasına karşın, Müslüman meslektaşlarının tersine gayrimüslimlerin "kazaya uğrama eğilimi" taşıdığı ve bu durumla karşılaşma olasılığının zamanla daha da arttığı sonucuna varmaktan kaçmak biraz güçtür. Tablo 8.1'in son sırası gayrimüslimlerin disiplin tedbirlerine açık oluşunu ortaya koymaktadır. Bu örnekte, gelenekçi Müslümanlara göre daha kötü durumda olan modernistlerin, onlara oranla disiplin tedbirlerine iki kat daha fazla maruz kaldığı görülmektedir. Ama gayrimüslimler için bu tehlike daha büyüktü. Hem Rum, hem de Ermeni memurların dörtte biri söz konusu tedbirlerle karşılaşmıştı. Küçük gayrimüslim altgruplar arasında, cezalara maruz kalma konusunda Yahudiler (sütun 7) yüzde 33'le bütün personel kategorilerinin önünde yer almaktaydı. (Diğer gayrimüslim grup için toplam oranın yüzde 16 oluşu, Hıristiyan Arapların ve Avrupa asıllıların böyle olaylarla karşılaşmamış olmasından kaynaklanmaktaydı). Yahudi memurlar arasındaki yüksek oran hem genel olarak gayrimüslim dezavantajını, hem de -en genç personel kategorisi için- Tanzimat eşitlikçiliğinin sonraki yıllardaki akıbetini yansıtmaktaydı.

Bu noktanın ötesinde, cezalara yol açan olayların heterojenliği, nicel çözümleme yolunu kapatmaktadır; yine de belirli hususlar açıkça görülmektedir. Bazı olaylar memur disiplininin düşük düzeyinin sonucuydu ve bu sorun kısmen hizmet bedeli sisteminin yetersizliğine bağlıydı. Başlıca örnekler mesaiye devamsızlık, izin süresini aşmak ve atamaya karşı çıkmaktı.[60] Birçok memur bu tür davranışlarda bulunuyordu. Konsoloslukların ya

60 Gelenekçi Müslümanlardan iki örnek: Har., SA244 (Mehmed Aziz Bey, N 1311/1894'te mesaiye devamsızlık yüzünden görevini yitirdi, üç yıl açıkta kaldı); SA620 (Hüseyin Hüsnî Bey, R 1307/1889'da mesaiye devamsızlık yüzünden görevini

da diplomatik misyonların kapalı ortamında içinden çıkılmaz olaylar da yaşanıyordu; kişisel ilişkilerin yozlaşmasıyla ortaya çıkan karşılıklı suçlamalarla yüz yüze gelen İstanbul'daki nezaret kimi zaman gösterdiği yoğun çabalara karşın bir çözüm bulmada zorlanmaktaydı.[61] Suiistimal iddialarının araştırma ya da soruşturmayı gerektirecek kadar ciddi olduğu durumlarda da, uzak bölgelerle iletişim kurmanın güçlüğüyle birleşen Osmanlı adaletinin yavaşlığı, çoğunlukla sicill-i ahval kayıtlarını anlaşılmaz bir karışıklık içine soktu. II. Meşrutiyet döneminde *Mülkiye* adlı mesleki dergide yayımlanan makaleler, Osmanlı memurlarının idari yargı sorunlarıyla ilgilendiğini doğrulamaktadır.[62] Sicill-i ahval kayıtlarından bir sonuç çıkarmak gere-

---

yitirdi; iki yıl kadar açıkta kaldı). Madernist Müslümanlardan üç ärnek: Har., SA166 (Hüseyin Hasib, C 1310/1892'de izinden dänmediği için Tiflis başkansalasluğundan azledildi, on ay açıkta kaldı); SA139 (Veliüddin Şemsi Bey, RA1313/1895'te tekrar tekrar gecikmelerinin ardından izinden sekiz ay geç dändüğü için Batavia konsolosluğundan azledildi, dört ay açıkta kaldı); SA408 (Yusuf Ziya Bey, C 1324/1906'da izinden geç dändüğü için Yemen'deki gärevini yitirdi; dasyasında başka kayıt bulunmuyar). Gayrimüslimerden iki ärnek: Har., SA31 (Ohan Bağdadlıyan uzun süre Avrupa'daki gärevinin başında kalmadığı için 26 A 1313/Ağustos1895'te memuriyeti sana erdi); SA128 (Maise Hanail verilen gärevi kabul etmediği için 17 R 1317/Temmuz 1897'de memuriyeti sona erdi).

61 Gelenekçi Müslümanlardan bir ärnek: Har., SA395 (Mehmed Hayri Bey, artaelçinin "zikr ü beyânı caiz olmayan birtakım ahvâl-i gayr-ı merziye" karıştığına ve bunun sağda salda duyulduğuna ilişkin raparu üzerine ZA 1313/1896'da Belgrad'daki gärevinden alındı). Modernist Müslümanlardan bir ärnek: Har., SA641 (Belgrad'da sefaret kâtibi alarak sarun çıkaran Şekib Bey M 1326/Şubat 1908'de para talep etmekte gästerdiği yakışıksız söz ve hareketler yüzünden azledildi); bunu ve başka alayları inceleyen Şûra-yı Devlet C 1326/Temmuz 1908'de Belgrad artaelçisinin yanılmamış alduğuna, ama Şekib Bey'in yeniden memuriyete alınmasına bir engel almadığına karar verdi). Gayrimüslimlerden iki örnek: Har., SA170 (Sarkiz Balyan, Karadağ'daki hizmetleri hakkında çelişkili raparlarla ilgili 1316-1317/ 1898-1899 alayı); SA513 (kendisini bir Yahudi olarak tanımlayan Gürcî Cemil, başkansalasla arasında geçen bir çekişme nedeniyle Ş 1323/1905'te Yunanistan'daki bir kansalasluk gärevinden alındı). Madrid'deki Samipaşazade Sezai Bey ile artaelçilik kâtibi Spira arasındaki çatışma gibi ärnekler başka kaynaklarda da gärülmektedir; Har., Müt. 156, "Remplacement de Spira Efendi" hakkındaki dosya.

62 Kevâkibîzade Abdülhalik Midhat, "Memurin Muhakemesi", *Mülkiye*, no: 2 (1 Mart 1325/1909), s. 29-31; Mehmed Asım, "Memurin Muhakemesi", *Mülkiye*, na: 3 (1 Nisan 1325/1909), s. 45-50 (bir davanın Şûra-yı Devlet'e gitmesi äylesine uzun zaman alıyardu ki, suçlanan kişi yeterince cezalandırılmış sayılıyar ve masum olduğuna karar veriliyardu); Abdülhalik Midhat, "Memurin Muhakemesi", *Mülkiye*, na: 4 (1 Mayıs 1325/1909), s. 26-29. Osmanlı memurları bu sarunlarla her zaman etkili biçimde başa çıkma becerisini gästerememekle birlikte, gärev suiistimali ya da yalsuzluklarla uğraşmaktan hiç geri kalmamışlardı. Örn. Har., İdare 156 ve 322; Batum'daki (1902), Safya'daki (1908) ve Akmescid/Lympheropal'deki (Rusya, 1902) kansalasların yalsuzlukları hakkında şikâyet ya da raparlar.

kirse, zaman zaman adalet yerine buluyor ve suçlular cezalandırılıyordu.[63] Yine de Bâb-ı Âli bu tür olayları sonuçlandırma konusunda yavaş ve etkisizdi.[64] Disiplinle ilgili nedenlerden azledilen kişilerin tekrar tekrar göreve alınmaları, işleri daha da çetrefilleştiriyordu.[65] Bu tür yeniden memuriyete

63 Gelenekçi Müslümanlardan üç örnek: Har., SA716 (Resul Hayri R 1312/1894'te Kafkasya'daki Poti konsolosluğu vekilliğinden ihtilâs ve ihmal nedeniyle azledildi), SA193 (İsmail Şevket Bey N 1325/1907'de ihtilas suçu sabit görüldü, üç ay hapse mahkûm edildi ve tekrar memuriyete alınmasının uygun olmadığına karar verildi); SA125 (Mehmed Emin Yümni şikâyetler ya da suçlamalar yüzünden soruşturma ya da yargılamayla sonuçlanan en azından üç azil olayı [Z 1303/1886, C 1308/1891 ve S 1312/1894] yaşadı. Gayrimüslimlerden iki örnek: Har., SA68 (Kirkor Hekimoğlu Karadağ'da konsolosluk memurluğuu sırasında kötü davranışlarda bulunmakla suçlandı, Mart-Haziran 1312/1896'da aklandı, görevine ancak 1904'te dönebildi), SA212 (kendisini bir Yahudi olarak tanımlayan Tavik [?] Besim yaklaşık N 1305/1888'de ihtilastan yargılandı ve temyiz başvurusu reddedildi).

64 Bu kayıtlarda ancak Mehmed Emin Yümni'ye (Har., SA125) yöneltilen çok sayıda suçlamayla aynı düzeyde görülebilecek en çetrefil örnek Hüseyin Hami Bey'inkidir (Har., SA387). Bu kişi Sırp mahkemelerinde hakkında açılan ve görevde tutulmasını imkânsız hale getirdiği sanılan borç davaları, ayrıca gelecekte düzenli maaş ödenmesi teminatına ilişkin talepleri yüzünden Sırbistan'daki konsolosluk görevinden B 1321/Ekim 1903'te azledildi. Belgrad'daki Osmanlı ortaelçiliğinin azlinin ardından kaçıp muhalefete katıldığı ve "bazı harekât-ı mel'anetkârâne"ye kalkıştığı (ya da kalkışmaya niyet ettiği) yolundaki suçlamalar üzerine İstanbul ceza mahkemesinde yargılandı, ama delil yetersizliğinden beraat etti. Daha sonra Hariciye Nezareti Muhasebe Kalemi kayıtlarının incelenmesi (Ekim 1906), konsolosluktaki görevini Şubat 1904'e değin sürdürdüğünü, harç ve hesap işlerine baktığını ve dolayısıyla kaçışıyla ilgili suçlamaların doğru olmadığını gösterdi. Nisan 1907'de yeniden memuriyete alınmasının uygun olduğuna karar verildi; ama sicill-i ahvalinde yeniden tayin edildiğini gösteren bir kayıt yer almamaktadır.

65 Gelenekçi Müslümanlardan üç örnek: Har., SA716 (Resul Hayri ihtilas nedeniyle 15 ay açıkta kaldıktan sonra B 1313/1895'te yeniden görevine atandı); SA178 (Ömer Lûtfi 1301/1884 ve M 1314/1896'da konsolosluk görevlerinden yetersiz performansı ve aşırı harcamalar nedeniyle azledildi; her iki seferinde de aklandı ve ikinci açığa alınma döneminde 16 ay mazuliyet maaşını almamasının yeterli bir ceza olduğu gerekçesiyle yeniden görevine atandı), SA125 (Mehmed Emin Yümni rüşvet ve görev ihmalini içeren toplam 30 kadar suçlamayla en az üç kez ceza niteliğinde azledildi; ama her seferinde aklandı ve yeniden görevine atandı; karş. İnal [1969, s. 1955-58]). Belgelerde modernist Müslümanlardan hiçbir örnek yer almamaktadır. Gayrimüslimlerden beş örnek: Har., SA722 (Dimitraki Lefteriadi N 1322/1904'te görevini ihmal ve makamına uygunsuz davranışlar nedeniyle yedi yıl açıkta kaldıktan sonra yeniden görevine atandı); SA313 (Dimitraki Teodosiadi her seferinde üç yıl açıkta kaldıktan sonra R 1304/1890 ve B 1317/1899 yıllarında yeniden görevine atandı; ilk azlinin gerekçesi ehliyetsizlik, ikinci azlinin gerekçesi yabancı bir hükümetle ilişkilerde güçlük çıkarmasıydı); SA331 (Tade Andonyan bir "su-i hareket" yüzünden azledildikten ve açıkta kaldığı 19 yılı ticaretle geçirdikten sonra CA 1321/1903'te görevine yeniden atandı); SA45 (Minas Aram Bağdadlıyan, ihmalkârlık nedeniyle yaklaşık üç yıl açıkta kaldıktan sonra S 1317/1899'da görevine yeniden atandı); SA164 (Rupen Davud ihmalkârlık ya da üstleriyle geçimsizlik yüzünden üç kez azledildi ve sekiz-dokuz aylık aralıkların ardından iki kez yeniden görevine atandı).

almalar bazen yetersiz hizmeti ödüllendirme noktasına kadar varıyordu; oysa tersi durumlar için tutarlı bir ödüllendirme yoktu.

Sicill-i ahval kayıtlarından gayrimüslim memurların Müslüman meslektaşlarının dürüst ve tarafsız çabalarından yararlandıklarını zaman zaman görmek mümkündür.[66] Bununla birlikte gayrimüslimlerin özel olarak zayıf bir konumu vardı; yalnız bütün memurların karşılaştığı sorunlarla değil, aynı zamanda Osmanlı milliyetler sentezinin aşınmaya uğramasıyla birlikte artan kuşkularla da yüz yüze kalıyorlardı.

Kimi zaman sicill-i ahval kayıtlarını tutan memurların ketumlukları, bu aşınmanın sonuçlarını gözlemlemeyi güçleştiren bir belirsizlik yaratmaktadır. Bir Ermeni'nin 1905'te "bazı esbâb u ahvâl"den Brüksel'deki sefaret kâtipliği görevini yitirdiğini ve bir Rum'un 1905'te "bazı ahvâl-i husûsiye"den Anvers konsolosluğundan azledildiğini öğreniyoruz.[67] Öteki örneklerde, kayıtlar daha açıktır. Bağdat vilayeti hariciye müdürü olarak görev yapan bir Rum memur, "ecnebilerle münasebâtta bulunması mahremâne hususatta müşkülâta tesâdüf bahisle" 1914'te görevden alınmıştı.[68] Başka bir Rum da Mabeyn'den yerine bir Müslümanın atanması yolunda emir alınması üzerine, Haziran 1905'te Liverpool konsolosluğu görevinden olmuştu.[69] Bu tür bir motifin açıkça itiraf edilmesi, sicill-i ahval kayıtlarında ender görülen bir olaydır. Emrin saraydan gelmesi, kararın idari bir girişimin değil, daha çok saray müdahalesinin ve padişahın -Britanya İmparatorluğu'yla ilişkilerde çeşitli sonuçlar doğuran- Pan-İslamcı politikasının bir ifadesi olduğunu ima etmektedir. Her ne olursa olsun, bu tür bir olay mülkiye saflarında gayrimüslim varlığının geçiciliğine yeni bir ışık tutmaktadır.

66 Har., SA68 (Kirkor Hekimoğlu dosyasındaki ayrıntılara göre Karadağ Podgorica konsolosuyken ihmal ve suihal nedeniyle azledildikten ve yedi yılı aşkın bir süre açıkta kaldıktan sonra aklandı). Üstün hizmetlerinin takdir edildiğini belirten memurlardan Pozik Yusuf Azaryan (Har., SA725) belirli konulardaki raporları nedeniyle rütbe verilerek ödüllendirildiğinden söz ediyor (Ş 1299/1882 kaydı). Artin Dadyan'ın (Har., SA435) iki kısa ara dışında 1875'ten 1901'e değin Hariciye Nezareti'nde müsteşar olarak görev yapması, bir gayrimüslimin iyi hizmetlerinin takdirinin üstü kapalı bir işaretidir; ayrıca bkz. Söylemezoğlu (1949-55, I, s. 54-55).

67 Har., SA39 (Mihran Kavafyan, Ş 1323/1905 kaydı); SA505 (Aleksander Dosios, 20 CA 1326/Haziran 1908). Söz konusu ketumiyet muhtemelen dönemin korku atmosferinin bir parçasıydı: Hatalı davranmakla suçlanan astın güçlü koruyucuları olabilirdi.

68 Har., SA270 (Nikolaki Faler, Mayıs 1330/1914 kaydı).

69 Har., SA9 (Pandeli Logaris, R 1323/1905).

Sonuçta Osmanlı yönetimi ne genel olarak memurların ödül ve cezalarını birbirinden ayırt etmeyi, ne de bu sorunun farklı cemaatlerden gelen memurlardaki yansımalarını eşitlemeyi başaramadı. Bu bakımdan cezalara maruz kalmadaki eşitlikler ve dezavantajlı hizmet koşulları, memuriyet kayıtlarının çözümlenmesinde işaret ettiğimiz "göstermelik" adımları ve memuriyete girişteki eşitsizliği doğrulamaktadır. Maaş istatistikleri de ödüllendirmedeki eşitsizlik tablosunu tamamlamaktadır.

Hariciye Nezareti Maaşları

Ödül ve ceza hakkındaki sicill-i ahval verilerinin çoğu maaşlarla ilgilidir. Her memuriyetin kronolojik öyküsü aslında maaş istatistikleri dizilerini hesaplamak için gerekli malzemeleri içermektedir. Bu hesabı güvenilir biçimde yapma gereği, bizi, verilerin temsil düzeyi, belgelere konu olan memurların sayı ve kıdem bakımından yıllar içinde gösterdiği değişkenlik, ödemede kullanılan para birimleri ve kayıtlardaki maaş rakamlarının memurların gerçek gelirleriyle olan ilişkisiyle ilgili sorunlarla karşı karşıya getirmektedir. Çözümlemenin başlıca teknik sorunlarını oluşturan bu konular mümkün olan yerlerde istatistiksel düzeltmeler yapmamızı ve öteki durumlarda -Ek A'da ortaya konduğu gibi- varsayımlarda bulunmamızı zorunlu kılmaktadır. Memurlar kayıtlarda belirtilen tutarların tamamını gerçekte alamadıkları için, belki burada işaret edilmesi gereken en önemli nokta, istatistiklerin temelde farklı memur gruplarının nasıl geçindiklerinin göreli göstergeleri olmalarıdır. İstatistikler özellikle bu grupların hizmet karşılığını almak konusunda zaman içinde birbirleriyle nasıl karşılaştırılabileceğini belirleme noktasında yararlıdır.

Maaş istatistiklerini hazırlamadaki nihai amacımız, memurların yaşam standartlarını incelemek üzere bunları fiyatlarla karşılaştırmak olduğuna ve fiyat göstergemiz İstanbul fiyatlarına dayandığına göre (bkz. Ek B), bu bölümde maaş istatistiklerinin sunumunu, yalnızca İstanbul'da görevli Hariciye memurlarınınkini ele alarak basitleştirebiliriz. Görev yerine bakmaksızın bütün Hariciye memurları için hesaplanmış ayrı diziler Ek A'da yer almaktadır; bunlar verilerin kapsamlı kullanımına dayanmaktadır, ama İstanbul fiyat ortalamasıyla karşılaştırılmaları uygun değildir. Ek A ve B'nin, hesaplamaların tam anlaşılabilmesi için elzem olduğunu vurgulayarak, burada maaş istatistiklerini sunmaya, Tablo 8.2'de gösterildiği gibi, başkentte görevli Hariciye memurlarının ortalama yıllık maaş istatistikleriyle başlayabiliriz.

Tablo 8.2'den çıkarılabilecek sonuçlardan ikisi bu noktada yorumlamaya değerdir. Bunlardan ilki, her yıl için maaş toplamının maaş sayısına bölünmesine dayanan hesaplama tarzının bir sonucu olarak, ortalamanın uç

Tablo 8.2 DÜZELTİLMİŞ HARİCİYE NEZARETİ MAAŞ ORTALAMALARI, MİKTARI BELLİ BİR MAAŞLA İSTANBUL'DA GÖREV YAPAN MEMURLAR[a] (Aylık altın kuruş olarak)

YIL	TÜM CEVAP VERENLER (1)	MÜSLÜMAN I (2)	MÜSLÜMAN II (3)	GAYRİ-MÜSLİM (4)	RUM (5)	ERMENİ (6)	DİĞER GM (7)
1863	5536			2043			
1864	4137	1526		2559			
1865	2691	1950		2527			
1866	2668	1649		2538			
1867	1655	1469		1388			
1868	2674	1629		1508			
1869	2600	1404		1245			
1870	2960	1621		1307			
1871	3386	1604	8544	1544			
1872	3331	2054	6605	2292			
1873	2148	1587	3520	2012		2426	
1874	2773	1199	7892	1114		1331	
1875	2680	1237	6984	849		1010	
1876	2216	1203	5865	2497		3514	
1877	2461	1226	5595	1343		1447	1015
1878	1917	1184	4521	1248		1363	1088
1879	1887	1202	3066	1618		1844	1683
1880	1666	1015	3520	1195	1312	1074	1368
1881	1753	1027	3171	1907	2230	2145	1442
1882	1844	1042	3586	1855	1640	2042	1563
1883	1916	1094	4003	1574	1629	1646	1607
1884	1991	984	4474	1650	1868	1712	1636
1885	2070	963	4957	1498	1982	1288	1753
1886	2151	1021	4866	2125	2703	2032	
1887	2024	1016	4490	1994	2791	1808	
1888	1889	1011	3476	1861	1714	1935	
1889	1740	851	3402	1805	1597	1916	
1890	1668	783	3340	1723	1451	1852	
1891	1604	742	3340	1552	1480	1811	
1892	1522	736	3460	1393	1315	1568	
1893	1511	768	3000	1800	1422	2091	

1894	1604	810	3059	1649	969	1969
1895	1534	825	3166	1560	1008	1846
1896	1599	939	3132	1640	1227	1853
1897	1716	930	2784	1807	1057	2000
1898	1686	991	2583	1787	959	1775
1899	1723	1013	2386	2006	1018	1979
1900	1821	1082	2598	1978	731	2043
1901	1932	1227	2670	1793	701	1862
1902	1910	1298	2683	1285	488	1167
1903	1947	1276	2673	1472		1422
1904	1964	1443	2691	1373		1192
1905	1960	1642	2438	1491		1172
1906	1473		1994	773		
1907	1530		2084	660	774	
1908	966			670	774	
1909	1414		1565		1359	
1910	1177		1231			

Not a: Her personel kategorisi için her yıl için hesaplamaya dahil edilen maksimum örnek sayısı: Bütün cevap verenler 1891'de 203; Müslüman I 1889'da 85; Müslüman II 1894'te 79; bütün gayrimüslimler 1891-1892'de 39; Rumlar 1880 ve 1889'da 9; Ermeniler 1874'te 28; diğer gayrimüslimler 1891-1893'te 8. Ek A'da zaman içinde görevli memur sayısında görülen değişkenlik üzerinde durulurken belirtildiği gibi, sütun 1-4'te görevli memur sayısının bu maksimumların dörtte birine eşit olmadığı ve sütun 5-7'de maksimum örnek sayısının en az yarısına ulaşamayan yılların istatistikleri yer almamaktadır.

değerlerden kuvvetle etkilenebilmesidir. Birkaç kişinin aşırı derecede yüksek ya da aşırı derecede düşük maaş almış olması durumunda, ortalamalar memur çoğunluğunun ne kadar kazandığına ilişkin güvenilir göstergeler olmayabilir. Bu bakımdan tabloyu ayrıntılarıyla yorumlamaya girişmeden önce, ortalamaları medyanlarla karşılaştırmak yararlı olacaktır. (Her yıl için bütün maaşlar miktarlarına göre sıralandığında ortada kalan maaşı ifade ettiği için, medyan uç değerlerden etkilenmeyen bir istatistiktir.)

Ne var ki, medyanlara geçmeden önce, Tablo 8.2'de yer alan İstanbul'da görevli Hariciye memurlarının ortalamaları ile Ek A'da Tablo A.1'de yer alan ve görev yerlerine bakılmaksızın bütün Hariciye memurları için hesaplanan ortalamalar arasındaki ilişkiye değinmemiz gerekiyor. İstanbul'la sınırlı ortalamalar, neredeyse şaşmaz biçimde bütün Hariciye memurlarının ortalamalarından düşüktür. Bu durum açık bir politikanın sonucu olmasa bile, başkent dışında görevli memurlar açısından -ek ödeneklerin yanı sıra- temel maaşların şişkin olduğu sonucuna varılabilir. Ya

da en azından -kayıtların incelenmesinden de anlaşıldığı gibi- yurtdışında görev yapanların genellikle büyük miktara varan bir farkla daha yüksek maaşlar aldıkları söylenebilir. Yılların birçoğunda İstanbul'la sınırlı ortalamaların daha yüksek olduğu tek personel grubu gayrimüslimlerdi; bu durumun da 1893-1905 ve 1907 yılları için geçerli olduğu anlaşılmaktadır. Görünüşteki bu aykırılık muhtemelen o sıralarda gayrimüslimlerin memuriyete alınmasında görülen düşüşün ve yurtdışında hizmet veren gayrimüslimlerden çoğunun önemsiz konsolosluk görevlerine getirilmesinin sonucudur. Ne var ki, Tablo 8.3'de sunulan medyanlar, yine çoğu memurun maişetinin ortalamalardan iyi olduğuna işaret etmektedir.

Tablo 8.3'de, ilk yıllardaki gayrimüslimlerle ilgili aşırı değerler, hesaplamanın görece az sayıda örnekle yapılmasının etkilerini yansıtmaktadır ve bu nedenle aykırı durumlar olarak göz ardı edilmelidir. Bu noktayı göz önüne alarak, Tablo 8.3'ten çeşitli sonuçlar çıkarılabilir. Ortalamalarda olduğu gibi, burada da yalnız İstanbul'da görev yapan memurlar için hesaplanan medyanların görev yerlerine bakılmaksızın bütün Hariciye memurları için hesaplanan medyanlardan (Ek A, Tablo A.2) genellikle düşük olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu durum sütun 1'deki bütün yıllar için geçerlidir. Diğer sütunlarda İstanbul'la sınırlı medyanların Tablo A.2'de bunlara denk düşen rakamlara eşit olduğu ya da onları aştığı bazı yıllar yer almaktadır. Belirgin bir eğilim olmaksızın, böyle durumlar başkentte görevli memurların maaşlarının daha düşük olması biçimindeki genel kuralı teyit eden istisnalar sayılabilir.

Buna karşılık Tablo 8.3'teki medyanları Tablo 8.2'deki ortalamalarla karşılaştırdığımızda, İstanbul'da görev yapan bütün memurlar için (sütun 1), 1870 ve 1908 yılları dışında, karşılaştırmanın mümkün olduğu bütün yıllarda ortalamaların medyanları aştığı görülmektedir. Modernist Müslümanlar için (sütun 3), ortalamalar değişmez biçimde daha yüksektir. Gelenekçi Müslümanlar için (sütun 2), 1880-1894 arasında ve 1896'da medyanlar ortalamaları aşmaktadır. Gayrimüslimler için (sütun 4), ortalamalardan yüksek medyanlar 1870-1872, 1885, 1887-1892 ve 1906-1908 yıllarında ortaya çıkmaktadır. Tek başına ele alındığında maaş verileri, bu gruplara ilişkin medyanların söz konusu yıllarda neden daha yüksek çıktığı konusunda bir ipucu vermemektedir. Gayrimüslimlerin 1870-1872 ve 1905-1908 medyanları muhtemelen istatistiklerin az sayıda örneğe dayanmasından kaynaklanan aykırı durumlardır. 1880'lerdeki ve 1890'ların başlarındaki yüksek medyanlara gelince, bu yılların olağandışı bir ekonomik dönemi oluşturduğuna ilişkin bulgulara ileride değineceğiz.

Her ne olursa olsun, başkentte görevli memurların maaş ortalamalarının genel olarak medyanları aşması, olağanüstü yüksek maaşlı bir azınlığın

Tablo 8.3 DÜZELTİLMİŞ HARİCİYE NEZARETİ MAAŞ MEDYANLARI, MİKTARI BELLİ BİR MAAŞLA İSTANBUL'DA GÖREV YAPAN MEMURLAR[a] (Aylık altın kuruş olarak)

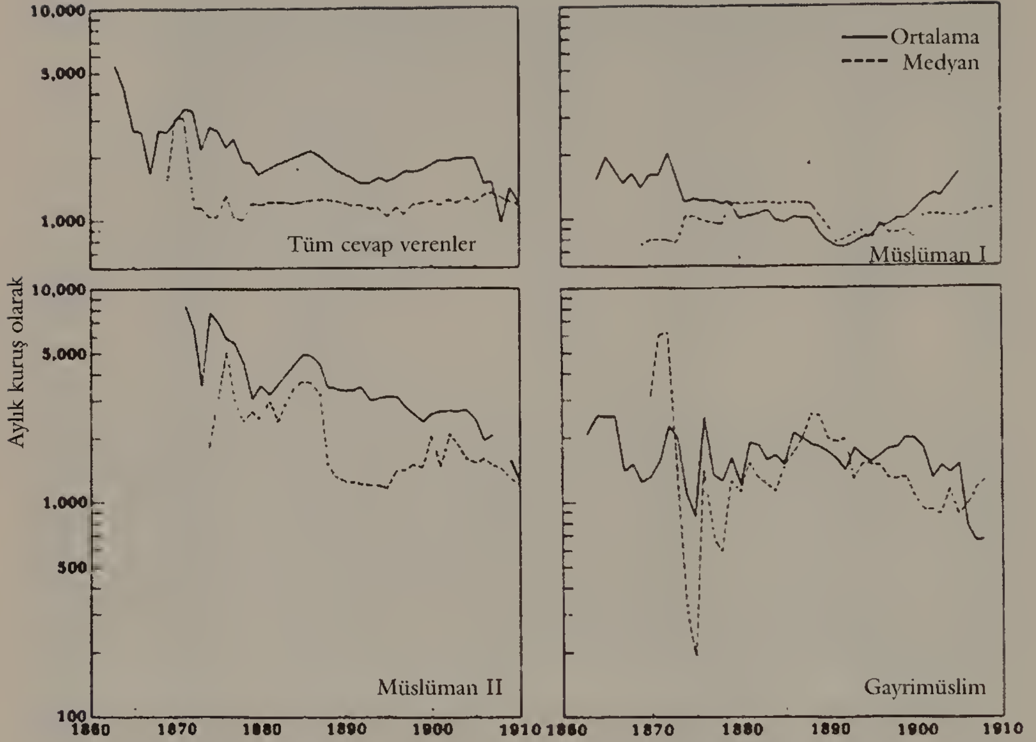
YIL	TÜM CEVAP VERENLER (1)	MÜSLÜMAN I (2)	MÜSLÜMAN II (3)	GAYRİ-MÜSLİM (4)	RUM (5)	ERMENİ (6)	DİĞER GM (7)
1869	1550	750				3550	
1870	3017	800		3050		3800	
1871	3025	800		6013		6250	
1872	1150	800		6250		8375	
1873	1150	775		1425			
1874	1044	1033	1800	317		1750	
1875	1050	1038	3050	188		875	
1876	1339	974	5113	1412			
1877	1035	950	2971	682	731		
1878	1011	942	2386	584	487	633	
1879	1218	1185	2679	1266	1120	998	
1880	1174	1175	2484	1120	1169	317	
1881	1212	1187	2971	1558	1705	1218	
1882	1215	1190	2386	1315		1218	
1883	1216	1196	2971	1218		609	
1884	1201	1175	3458	1120		73	
1885	1231	1187	3701	1510		146	
1886	1242	1193	3653	1705	3653	1266	
1887	1256	1183	3214	1997	3653	1705	
1888	1255	1177	1510	2532	3019	2045	
1889	1231	1023	1327	2532	3019	2045	
1890	1213	925	1266	1972	1997	1948	
1891	1188	769	1242	1899	1997	1899	
1892	1181	804	1234	1964	2532	1266	
1893	1144	844	1201	1266	3068	1242	
1894	1144	877	1201	1510	1169	1534	
1895	1039	760	1169	1510	1218	1558	
1896	1153	950	1412	1485	1948	1510	
1897	1062	860	1412	1291	536	1339	
1898	1193	852	1510	1291	536	1315	
1899	1201	877	1461	1315	536	1339	
1900	1230	804	2045	1071	1412	1364	
1901	1169	1035	1461	925	925	1023	

YIL	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
1902	1242	1047	2094	925	828	1023	
1903	1218	1039	1851	877	828	1023	
1904	1278	1030	1607	1169	828	1412	
1905	1218	1023	1534	877	828	1169	
1906	1315	1047	1558	974	828	1120	
1907	1347	1096	1493	1169	828	1461	
1908	1266	1096	1445	1266	828	1461	
1909	1212	1120	1291		1169		
1910	1169		1218		1120		

Not a: Ek A'da tanımlanan işlemler çerçevesinde, bu medyanların hesaplanması için uygun maksimum örnek sayısı şöyledir: Bütün cevap verenler 1906'da 84; Müslüman I 1903-1904'te 34; Müslüman II 1904'te 39; bütün gayrimüslimler 1892'de 19; Rumlar 1902-1906'da 5; Ermeniler 1892'de 15; diğer gayrimüslimler 1884-1885, 1895, 1901 ve 1906-1908'de 2. Yine sütun 1-4'te görevli sayısının bu maksimumların dörtte birine eşit olmadığı yıllar için ve sütun 5-7'de ("diğer gayrimüslimler" sayısının bu tablodaki medyanların anlamlı biçimde hesaplanmasına elvermemesi dışında) maksimum örnek sayısının en az yarısını bulmayan yıllar için istatistikler yer almamaktadır.

ortalamaları yukarıya çektiği bir maaş dağılımına, yani yüksek değerlere doğru "yatık" bir dağılıma işaret etmektedir. Bu durum, maaşlılar arasında imtiyazlı küçük bir grubun öne çıktığı eşitlikçi olmayan bir hizmet bedeli sisteminin varlığını göstermektedir. Hariciye memurları kategorileri arasında, bu ekonomik seçkincilik temelde modernist Müslümanları nitelendiriyor. Şekil 8.1 büyük personel kategorilerinden her birinin ortalama ve medyanları arasındaki ilişkileri ortaya koymaktadır.

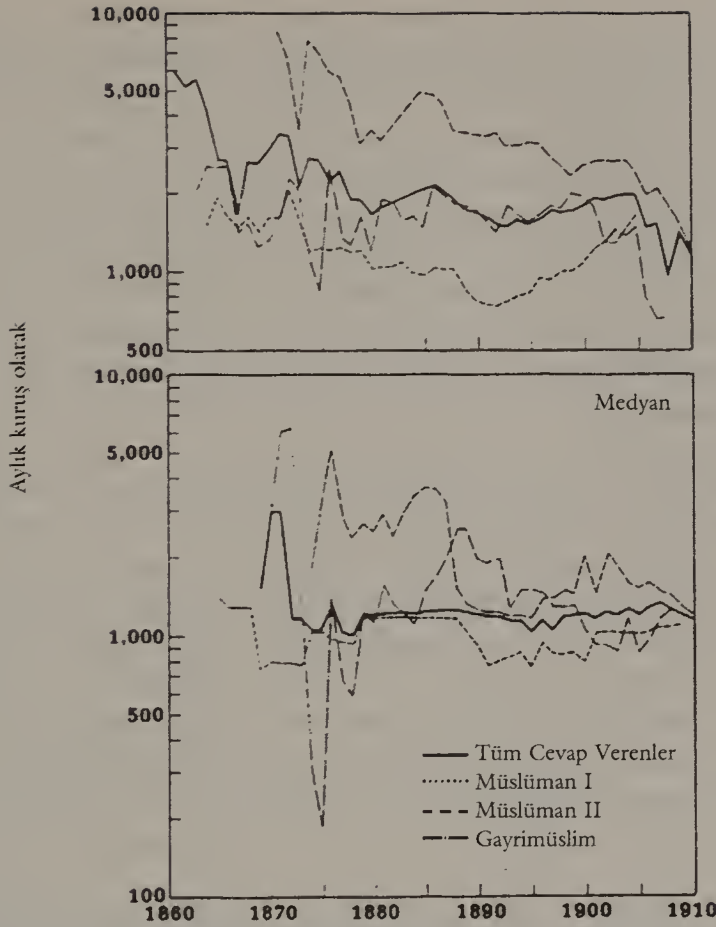
Bütün büyük personel kategorilerinin önce ortalamaları ve ardından medyanları arasında ayrı ayrı yaptığımız karşılaştırmalar (Şekil 8.2) genel olarak ekonomik seçkincilik varsayımını desteklemektedir. 7. Bölüm'deki memuriyet kayıtları çözümlemesine dayanarak, modernist Müslümanların en yüksek maaşı aldığı, gayrimüslimlerin onları izlediği ve gelenekçi Müslümanların en arkadan geldiği şeklinde bir sıralama çıkmasını bekleyebilirdik. Şekil 8.2 ve A.2 (Ek A'da) arasındaki karşılaştırma, bu sıralamanın Hariciye Nezareti'nin İstanbul'da görevli memurları açısından, başka yerlerdeki meslektaşlarını da kapsayan daha büyük gruba oranla daha az belirgin olabileceğini göstermektedir. Sözgelimi, İstanbul'da (Şekil 8.2), birçok bakımdan olağandışı olduğu anlaşılan 1888-1896 arasındaki dönemde, gayrimüslimlerin bir bütün olarak modernist Müslümanlardan daha yüksek medyanlara sahip olduğu anlaşılmaktadır; nezaretin bütün memurları arasında (Şekil A.2) ise, gayrimüslimlerin medyan maaşları söz konusu

Şek. 8.1 *Miktarı Belli Bir Maaşla İstanbul'da Görev Yapan Hariciye Nezareti Memurlarının Personel Gruplarına Göre Düzenlenmiş Maaş Ortalama ve Medyanlarının Karşılaştırmaları.*

yılların pek azında ve ancak küçük bir farkla modernist Müslümanlarınkini aşmaktadır. Gayrimüslimlerin medyan maaşlarının, Türklerin hem Rumlarla, hem de Ermenilerle sorunlar yaşadığı 1890'ların sonlarında yeniden düşmesi kesinlikle rastlantı değildir. 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'nın Rum memurlar üzerindeki etkisinin (Tablo 8.2-8.3, sütun 5), son derece ani ve sarsıcı olduğu görülmektedir; Ermenilerdeki düşüşün ise (sütun 6) daha tedrici olduğu anlaşılmaktadır. Her ne olursa olsun, bulguların tümü üç büyük personel grubu arasında ekonomik bir hiyerarşinin varlığını göstermektedir.

Bulgular önemli sayılabilecek bazı uzun dönemli yönelimleri de ortaya koymaktadır. Şekil 8.2'de başkentte görevli bütün memurların ortalaması zaman içinde aşağıya doğru inmektedir; ilk birkaç yılın yanıltıcı değerleri göz önüne alınmazsa, buna denk düşen medyanlar ise belirli bir düzeyde kalma eğilimindedir. Ortalama-medyan arasındaki uçurumda görülen kapanma bir bütün olarak maaş dağılımının zamanla daraldığına işaret etmekte ve medyanların görece az değişmesi ileride ele alacağımız yaşam stan-

Şek. 8.2 *Miktarı Belli Bir Maaşla İstanbul'da Görev Yapan Hariciye Nezareti Memurlarının Maaş Ortalama ve Medyanlarının Karşılaştırmaları.*

dartları değerlendirmesi açısından önemli sonuçlar taşımaktadır. Büyük personel grupları arasında, bu genel yönelimlerden en önemli sapma medyan ve özellikle ortalama maaşları yaklaşık 1890'dan sonra yükseliş içine giren gelenekçi Müslüman grupta görülmektedir. Bunlar genellikle en düşük maaşlı grubu oluşturduğundan, maaşlarındaki bu değişiklikler farklı personel grupları arasındaki maaş uçurumunun daralmasına katkıda bulundu.

Ortalama ve medyanların karşılaştırılmasından çıkan sonuçlar bütün maaş yelpazesinin uzun dönemli değişiklikleri sorusunu akla getirmektedir; bununla birlikte, belirli bir yıl için toplam maaş yelpazesinin farklı orta noktalarını belirleyen ortalama ve medyan "merkezi eğilim"e ilişkin istatistiksel ölçülerdir ve bu bakımdan maaş dağılımının boyutlarını ya da zaman içinde geçirdiği değişiklikleri tam olarak ölçmeleri mümkün değildir. Ama Hariciye Nezareti'ndeki maaş dağılımının dış sınırlarını incele-

menin basit bir yolu vardır. Bir yandan maaşsız mülazımların, yani sıfır maaşlı memurların her zaman olduğunu biliyoruz. Öte yandan, istatistikleri hesaplamada kullanılan sicill-i ahval dosyalarında, Hariciye Nezareti'nin "ötesine geçerek" sadrazam olan ya da öteki çok yüksek görevlere ulaşan çok az kişinin yer almasına karşın, nezaret içinde bir memurun ulaşabileceği makamların en yükseği ve en yüksek maaşlısı hariciye nazırlığıydı. Bu bakımdan mülazımın sıfır maaşıyla karşılaştırıldığında, Hariciye nazırının maaşı ve zaman içinde gösterdiği dalgalanmalar Hariciye Nezareti'nin maaş dağılımının boyutlarını gösterme ve böylece ortalama ve medyanların temsil ettikleri ekonomik çevre hakkında yeni bir perspektife ulaşma yolunu sağlamaktadır.

Sicill-i ahval kayıtlarının bulgularına öteki kaynaklarda yer alanları eklememiz, maaş sistemine geçişten itibaren Hariciye nazırlarının maaşlarını araştırmayı olanaklı kılmaktadır. 1838-1876 arasındaki döneme ilişkin sekiz belirlemeden yedisi aylık 60.000 ile 75.000 kuruş arasında değişmektedir.[70] Tek aykırı örnek olan 1872'deki 50.000 kuruşluk maaş yine de Tablo 8.3'te aynı yıl için verilen medyanın kırk katı kadardı. 1870'lerin sonlarındaki askeri ve mali bunalımlar nazır maaşını 40.000 kuruş civarına düşürdü.[71] Bu tutar 1880-1884'te yeniden -bu kez yarı yarıya- düşerek, bütün yılların en düşük değeri 20.000 kuruşa indi.[72] 1885-1895'te aylık 30.000 kuruş düzeyine çıktı.[73] 1896'dan 1908 Devrimine değin 36.000-46.000 arasında gidip geldi. Devrimi izleyen tensikat ve maaş kesintilerin-

70 1838-1876 maaşları: Aylık 75.000 kuruş (HHS, Türkei VI/67, 18 Nisan 1838); 65.000 (BBA, Mal. Müd. 11738, s.11, 17 S 1256/20 Nisan 1840 kaydı, Mustafa Reşid Paşa'nın maaşı); 75.000 (BBA, DSA II, 218, İbrahim Edhem Paşa, 1273/1856-1857 kaydı); 61.455 (BBA, Mal. Müd. 10531, s. 20, 27 Mart 1277/1861 kaydı, Fuad Paşa); 75.000 (BBA, Mal. Müd. 10529, s.11 ve 22, 26-27 Mart ve 10 Nisan 1279/1863 kaydı, Âli Paşa); 50.000 (BBA, DSA II, 416, Safvet Paşa, 2 C 1289/Ağustos 1872 kaydı); 75.000 (BBA, DSA XXII, 37, Ahmed Arifî Paşa, 1 R 1291/Mayıs 1874 kaydı); 75.000 (BBA, DSA II, 416, Safvet Paşa, 8 Z 1291/Ocak 1875 kaydı, Mayıs 1876'ya değin bu görevde kaldı).

71 Aylık 39.000 kuruş (BBA, DSA II, 416, Safvet Paşa, 25 CA 1293/Haziran 1876 kaydı); 40.000 (*a.g.e.*, 16 S 1295/Şubat 1878); 39.000 (*a.g.e.*, 9 Ş 1296/Temmuz 1879). Ek A'da para birimleri ele alınırken ana hatları ortaya konan işlemle tutarlılık sağlamak için, 1876'dan sonra gümüşün altın karşısındaki değer kaybını göz önüne alarak nazır maaşlarını 0,975 ile çarpmak gerekir. Ama en yüksek maaşlar altınla ödenmiş olabileceği için (Findley [1980, s. 237]) burada bunu yapmadım.

72 Nazır maaşının 20.000 kuruş olduğunu gösteren kayıtlar: BBA, DSA IV, 114, Mehmed Asım Paşa, L 1297/Eylül 1880, 14 M 1300/Kasım 1882, ve 19 C 1301/Nisan 1884; BBA, DSA I, 576-77, Mehmed Said Paşa, 20 C 1299/Mayıs 1882.

73 BBA, DSA I, 576-77, Mehmed Said Paşa, 15 Z 1302/Eylül 1885, 1895 boyunca görevde.

de nazır maaşı 25.000 kuruşa düştü; ama bu miktar, Tablo 8.3'te görüldüğü gibi, o yılın medyanının hâlâ yirmi katıydı.[74] I. Dünya Savaşı bütün memur maaşlarına yüzde 50'lik bir kesinti getirdi. 1916'ya gelindiğinde, enflasyon bu kesilen miktarın ve hatta hayat pahalılığı yardımlarının geri verilmesini gerektirdi; bununla birlikte alınan önlemler yetersiz kaldı.[75]

Özellikle hariciye nazırı maaşlarının nezaretteki maaş dağılımını ve dalgalanmalarını göstermesi nedeniyle nazır maaşları araştırmasından çeşitli noktalar ortaya çıkmaktadır. Bunlardan biri, Hariciye Nezareti'nin en yüksek ve en düşük maaşları arasında var olan mesafenin zaman içinde daralması, buna karşılık medyanların hemen hemen belirli bir düzeyde kalmasıdır. Memurlar arasındaki ekonomik seçkinciliğin ortadan kalkması, hiç kuşkusuz, bir zorunluluğun sonucuydu. Yine de, bir zamanlar inanılmaz düzeyde olan seçkinciliğin boyutu hâlâ büyüktü. En yüksek maaşın, en düşük maaşın ancak dokuz katı olduğu bugünün ABD kamu hizmetlerinin tersine,[76] burada en yüksek maaş, değil en düşük maaşın, medyan maaşın yirmi ya da kırk katı düzeyindeydi. İş bununla da kalmıyordu. Dahası, ödemelerdeki düzensizliklerin memurların nominal maaşlarının üçte biri ila yarısını alıp götürdüğünü kabul etsek bile, mülkiye memurlarından çoğunun toplumun diğer kesimlerine göre daha yüksek gelir elde ettiği görülmektedir. Sözgelimi, eldeki en iyi bulgular, aylık işçi ücretlerinin 1870'lerin başlarında 250 kuruş, 1908 dolayında da 350 kuruş kadar olduğunu göstermektedir.[77]

Maaş sorunları ya da saflarındaki eşitsizlikler ne olursa olsun, Osmanlı mülkiye memurlarının çoğunluğu ekonomik açıdan görece imtiyazlı konumdaydı ve en yüksek maaşlılar hâlâ patrimonyal ekâbir durumundaydı. Bu durum I. Dünya Savaşının, bütün sabit gelirli kişilerinki gibi onların da talihlerini döndüren şaha kalkmış enflasyonu getirmesine değin sürdü. Osmanlı edebiyatçılarının romanlarına kahraman olarak genellikle memurları seçmelerine hiç şaşmamak gerek. Kuşkusuz edebiyatçıların idealize etti-

74 1896-1908 maaşları: 45.000 kuruş (BBA, DSA I, 576-77, Mehmed Said Paşa, 15 B 1313/Ocak 1896); 40.000 (Har., SA429, Ahmed Tevfik Paşa, 18 CA 1313/Kasım 1895); 36.000 (*a.g.e.*, 9 L 1314/Mart 1897); 46.000 (*a.g.e.*, 4 B 1318/Ekim 1900); 25.000 (*a.g.e.*, 17 Ş 1326/Eylül 1908).

75 Ahmed Emin [Yalman], *Turkey in the World War*, New Haven, 1930, s. 151-53; Taprak (1982, s. 334-35).

76 Dan Mace ve Jaseph Young (ed.), *Federal Employees Almanac*, 34. b., Falls Church, 1987, s. 3, maaşlar GS-1 (basamak 1) $9,619'dan GS-18 $86,682'ye uzanmaktadır.

77 Baratav, Ökçün ve Pamuk (1985, s. 379-406, Ek); Issawi (1980, s. 37-43); Findley (1986a, s. 86).

ği memurlar genç ve üst makamlara yükselen modernist Müslümanlardı; ama mülkiye bunlarla sınırlı değildi. Mülkiye içinde genellikle daha düşük maaş alan ve ancak Abdülhamid döneminin sonraki yıllarında konumları güçlenen gelenekçi Müslümanlar da yer almaktaydı. Ve Hariciye Nezareti, maaş açısından genellikle ikinci sırada gelen, ama konumları gittikçe zayıflayan ve özellikle ödülle cezadaki eşitsizliğin sıkıntısını çeken bir gayrimüslim unsuru da barındırmaktaydı.

Eğitim düzeyleri ve mesleki yeteneklerinin modernist Müslümanlarınkine ne kadar benzer olduğu göz önüne alındığında, gayrimüslimlerin hizmet bedeli sisteminden dolayı yaşadığı sorunlar çok daha belirgin hale gelmektedir. Bu sorunların imparatorluğun toplumsal bütünleşme eksikliğinde ve demografik değişimlerinde yatan köklerine önceki bölümlerde değinmiştik. Daha büyük çaptaki mali ve ekonomik sorunları yansıtan hizmet bedeli sisteminin genel işleyiş aksaklıkları bu güçlükleri daha da ağırlaştırmaktaydı.

MEMURLARIN YAŞAM STANDARTLARI VE BUNLARIN SİYASAL SONUÇLARI

Hizmet bedeli sistemine ilişkin değerlendirmemizde, en önemli sorunu, yani memurların yaşam standartları sorununu da irdelememiz gerekiyor. Osmanlı döneminin son yıllarındaki maaşlar ve fiyatlar hakkındaki araştırmaların mevcut durumu, yaşam standartlarına ilişkin deneme kabilinden bir değerlendirmeden öteye gitmeyi önlemektedir ve hatta bu bile güçlüklerle doludur. Ne var ki, konu böyle bir zahmete girmeye değer; çünkü sonuçlar yarım yüzyıl boyunca memurların yaşam standartlarında ortaya çıkan dalgalanmaları daha derinden kavramamızı sağlamakla kalmamakta, aynı zamanda bu dalgalanmalarla dönemin siyasal-düşünsel tarihi arasında anlamlı ve şimdiye kadar pek değinilmemiş bir ilişkinin varlığını da ortaya koymaktadır.[78]

Mülkiye Memurları İçin Bir "Geçindirecek Maaş" Tahmini

Memurların yaşam standartlarını incelemedeki güçlükler, bu dönemin bir memur ailesini "geçindirecek maaş"ın ne kadar olabileceğini araştırdığımız anda kendini göstermektedir. Sonuçta iki tip bulgu ortaya çıkmaktadır. Bunlardan ilki, memurların bir aileyi geçindirmek için gereksinim duydukları paraya ilişkin tahminlerine, ikincisi ise daha sistemli hesaplama-

78 1908 Devrimi bağlamında ekanamik ve siyasal değişim arasındaki bağlantıları vurgulayan araştırmacılardan biri Danald Quataert'tir. Aşağıda anılan tarım ve işçi tarihi hakkındaki çalışmalarına ek alarak, bkz. (1979b, s. 22-29); (1979a, D1147-D1161).

lara dayanmaktadır. Memurların kendi tahminlerini incelemek dikkat gerektirir. Bazı tahminler, memurların, ihtiyaçlarından çok, istekleri hakkında bilgi vermelerinden dolayı çok yüksek sınırlara ulaşmaktadır. Bir başka nokta da, memurların geçindirmek zorunda oldukları ailenin büyüklüğünü ender olarak belirtmeleridir.[79]

Neyse ki, eldeki tahminlerin 1890'lara ait bir bölümü, memurların bir aileyi geçindirmek için o dönemde ihtiyaç duydukları paraya ilişkin tutarlı ve görünüşte gerçekçi bir fikir vermektedir. 1902 civarında, Aşçı Dede emekli olması için kaç para alması gerektiğine ilişkin düşüncelerini kaydetmişti. Ailesinin küçük olması nedeniyle ayda 5 lirayla, yani 540 gümüş kuruşla geçinebileceğini yazmaktaydı.[80] Zımnen böyle bir tutarın tam aile sorumluluklarına sahip kişilere yetmeyeceği söylenebilir. Dahası Aşçı Dede maaş ya da emekli maaşından değil, ele geçecek paradan söz ettiğine göre, bir memurun net olarak bu miktarı alması için nominal maaşın belki de bir buçuk katı olması gerekirdi. Bu çıkarsamaları desteklercesine, bir dilekçe sahibi 1897'de, ailesini geçindirmesine yetmeyeceğinden aylık 600 kuruş maaşı olan bir görevi kabul edemeyeceğini belirtmekteydi.[81] Büyük aileleri ya da alkolizm gibi kötü alışkanlıkları olan memurlar için, daha yüksek bir oran bile yetersiz bulunabilirdi.[82]

Yine de 1890'ların ortalarında memurların muhtemelen aylık 1.000 kuruşluk bir maaşı ailelerini geçindirmek için yeterli saydıkları görülmektedir. Kendisinin çok küçük bir dul aylığı aldığını ve oğlunun maaşının ancak 250 kuruş olduğunu söyleyen bir kadın, 1892'de verdiği dilekçesinde, oğlunun maaşının 1.000 kuruşa yükseltilmesi isteğinde bulunmaktaydı.[83] Aynı şekilde, memurluk yaptığı 1890'ları anlatan Halid Ziya Uşaklıgil, ailedeki "önemli bir ölüm" nedeniyle 1.000 kuruşluk bir maaşa ulaşmanın onun için ne kadar önemli olduğunu dile getirmekteydi.[84] Bu temelde, Tablo 8.3'te 1890'lar için verilen maaş medyanları, en azından modernist

---

79 Bu sorunları telafi eden bir nokta, nominal maaş ile gerçekte memurların eline geçen miktar (bkz. Ek A) arasındaki farkların bu belirlemeleri çözümlemede önem taşımamasıdır; çünkü memurlar maaşlarının düzenli ödenmeyeceğini açıkça bilerek ve bu gerçeği göz önünde tutuyorlardı.

80 Aşçı Dede İbrahim, *Hatıralar*, der. Kaçu, s. 114-15.

81 BBA, BEO 6641, Hasan Tahsin'den sadrazama, 20 Ocak 1312/1897.

82 Har., SA531, C 1314/1896 kaydı (ailesinin büyüklüğü ve "işrete inhimâkı" nedeniyle aylık 920 kuruşla geçinemeyen modernist Müslüman Mehmed Mazhar Bey); Har., SA270, 17 Nisan 1327/1911 kaydı (ailesinin büyüklüğü ve 2.000 kuruşluk maaşının "küçüklüğü" nedeniyle geçinemeyen Halep vilayeti hariciye müdürü Nikolaki Faler).

83 Har., TKE 1406, no: 226, Enise Hanım'ın dilekçesi, 20 Ağustos 1308/1892.

84 Uşaklıgil (1969, s. 358).

Müslümanlar ve gayrimüslimler için yeterli görünmektedir. Bununla birlikte, birçok memur medyanın altında maaş alıyordu ve hepsinin rahatlığı fiilen ödenen miktara bağlıydı.

II. Meşrutiyet dönemine gelindiğinde, karşılaştırılabilecek en yakın tahminler yüzde 50-100 kadar daha yüksektir. 1912'de önerilen bir yeniden örgütlenmeye ilişkin raporda, Hariciye Nezareti müdürlerinden biri, nitelikli memurları çekebilmek için maaşların aylık 1.500-2.000 kuruş kadar olması gerektiğini belirtmekteydi. Başka bir dairenin genel müdürü, emrinde çalışanların 800-1.000, 1.000-1.200, 1.200-1.500 ve 1.500-2.500 kuruşluk maaşlara göre sınıflara ayrılarak yeniden örgütlenmesi gerektiğini yazmaktaydı.[85] Bu tür kişilerin ortalama kaç yaşında bir ailenin, muhtemelen geniş bir ailenin geçiminde başlıca sorumluluğu üstleneceğini tahmin etmek bir muhakeme sorunudur. Bunun yaklaşık 35 yaşında gerçekleştiğini varsayarsak, yine muhtemelen 1.500 kuruş civarında bir maaş gerektiği ortaya çıkar. Tablo 8.3'te gösterilen son medyanlar, Hariciye memurlarından çoğunun, nominal düzeyde bile olsa, 1912'de bu miktara ulaşabildiğine dair pek az güven vermektedir.

"Geçindirecek maaş"a ilişkin memurların tahminleri bir yana bırakılırsa, ikinci ve daha değerli veri türü, bir alışveriş listesindeki malların fiyatlarına ve olası tüketim miktarlarına dayanan geçim maliyetlerinin sistematik hesaplanmasından oluşmaktadır. Ne var ki, elimizde ancak I. Dünya Savaşının arifesi için bu tür belirlemeler vardır ve bunlarda da büyük dengesizlikler görülmektedir. Bir kaynak 1914'te "orta düzeyde" bir memurun bütçesini 235,25 kuruş gibi düşük bir düzeyde vermektedir.[86] Tütün, ulaşım ve konut gibi harcamaları içermeyen bu bütçe eksiktir. 1914'e ilişkin daha kapsamlı bir bütçe, İstanbul Ticaret Odası'nın hesaplamalarına dayanarak, "orta halli" bir ailenin bütçesini 945 kuruş olarak belirlemektedir.[87] Bunun 150 kuruşu kira içindir; tütün ve ulaşıma yine yer verilmemiştir.

Bu tahminler arasındaki farklılığın nedenleri çok belirgin değildir. Düşük olan tahmin Osmanlı personeline düzenli maaş ödeyen ve böylece mütevazı maaşlarla iyi hizmet alabilen Avrupalıların denetimindeki Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne aittir. Bu durum belirtilen rakamı "eksiltmiş" olabilir. Bununla birlikte, üst düzey bir Düyun-ı Umumiye yetkilisi 1906'da, komisyonun taşradaki temsilcilerinin maaşlarını en az 400 kuruşa yükselt-

85 Har., Müt. 249, Nikalaki'nin Umur-ı Şehbenderî, Umur-ı Ticariye, Umur-ı Hukukiye-i Muhtelite Umum Müdüriyeti üzerine Mayıs 1328/1912 tarihli ve Suad Bey'in Umur-ı Mülkiye Umum Müdüriyeti üzerine 10 Şubat 1916 tarihli raporları.

86 Taprak (1982, s. 332-33).

87 Eldem (1970, s. 214-15).

meyi uygun gördüğünü bildirmişti.[88] İstanbul'daki Düyun-ı Umumiye görevlilerinin bundan fazlasına ihtiyaç duydukları söylenebilir ve 1906-1914 arasında fiyatlar kesinlikle yükselmişti. Düşük rakama nasıl bir açıklama getirilirse getirilsin, Ticaret Odası'nın daha yüksek bütçesi daha gerçekçi görünmektedir. 1914'ün 1.500 kuruş nominal maaşlı bir memurunun eline, belki de, ayda ortalama 945 kuruş geçmekteydi. Tablo 8.3'teki son medyanlara göre varılabilecek tahminlerin çoğu memurun maaşının 1914'te 1.500 kuruşa ulaşmamakla birlikte Düyun-ı Umumiye'nin 235 kuruşluk bütçesinin birkaç katı olduğunu göstermesi nedeniyle, daha yüksek tahmini doğru saymak, konuyu bilen bir gözlemcinin, I. Dünya Savaşından önceki memur maaşlarının "zar zor ... geçindirecek maaş" düzeyine ulaştığı şeklindeki görüşüne de uygun düşmektedir.[89]

Bu bakımdan, "geçindirecek maaş"ı belirleme yönündeki çabalarımızdan, muhtemelen bir memur, karısı, ikiyle dört arası çocuk ve bunların dışında geçimini üstlendiği bir ya da iki kişiden oluşan mütevazı bir ailenin geçimi için 1890'larda yaklaşık 1.000 kuruşluk, 1912'de de 1.500 kuruşluk bir nominal maaş gerektiği sonucu çıkmaktadır. 1914 fiyatlarıyla böyle bir ailenin fiili geçim maliyeti 950-1.000 kuruş arasında olacaktır. Herhangi bir tarihte, Aşçı Dede'nin hatıratında geçen Derviş Paşa ya da Tanpınar'ın edebi kahramanı Abdüsselam Bey gibi kişilerin bakmakla yükümlü oldukları geniş aileleri geçindirmesi, memurların maaşları arasındaki büyük uçurumun da gösterdiği gibi, yüksek katlarla ifade edilebilecek bir geliri gerektirmekteydi.

Maaş ile Fiyat Karşılaştırmasına Doğru

Bu rakamlar bizi eldeki geçim maliyeti tahminleriyle gidilebilecek noktaya kadar götürmektedir. Bununla birlikte, Ticaret Odası'nın verdiği rakam ve "geçindirecek maaş" konusunda memurların kendi belirlemeleri, başka araçlarla birlikte bu noktanın ötesine geçmesi gereken bir çözümlemenin nirengi noktalarını sağlamaktadır. Bu noktada sorunumuz, maaş istatistiklerinin elimizde olduğu yaklaşık elli yılın ancak çok küçük bir kısmı için geçim maliyeti rakamlarına sahip oluşumuzdur. Maaş ve istatistiklerin sistemli bir karşılaştırmasını yapabilmemizin koşulu, maaş ortalama ve medyanlarına sahip olduğumuz her yıl için, Ticaret Odası'nın yaptığı gibi, mal ve hizmetlerden oluşan bir "pazar filesi"nden yola çıkılarak hesaplanmış geçim maliyeti rakamlarının bulunmasıdır. Bunların elde edilememesi halinde, yaşam standartlarındaki dalgalanma-

---

88 Landen, *Emergence*, s. 173, Sir A. Block'dan alıntı.

89 Memur maaşlarının çoğu kastediliyor; Ahmed Emin [Yalman], *Turkey*, s. 151.

lar hakkında herhangi bir sava varmak için, en azından daha sistematik bir hesaplamanın yerini tutabilecek türden ikame fiyat dizileri bulmamız gerekir.

Bu tür bir ikame olarak, Ek B çeşitli tahıl ürünlerinin İstanbul piyasa fiyatlarının bir ortalamasını vermektedir; ayrıca genel fiyat hareketlerinde ikame bir gösterge olarak tahıl fiyatlarını kullanmaktan doğabilecek yorumlama sorunlarına da dikkat çekmektedir. Bu göstergeyi kullanarak maaş ve fiyat istatistiklerini karşılaştırmak için yapılması gereken tek şey, bunları ortak ölçü birimlerine çevirmektir. Bunun için de Tablo 8.2 ve 8.3'teki maaş istatistiklerini, tahıl fiyatı ortalamasının hesaplandığı biçimde, yüzdelere çevirmek gerektir.[90] Tablo 8.4 ve 8.5, tahıl fiyatı ortalamasını gösteren ve Tablo B.2'den alınmış olan bir sütunun eklenmesiyle, bu hesaplamaların sonuçlarını sunmaktadır. Eşitlikçilik çözümlemesinin artık büyük ölçüde tamamlanmış olması ve gayrimüslim altgruplar için elde görece az sayıda yıl için ayarlanmış maaş istatistiklerinin bulunması nedeniyle, bundan sonra yalnızca büyük personel kategorilerinin maaş istatistiklerini vererek tabloları yalınlaştıracağız.

Ortalama ve medyanlarda zaman içinde ortaya çıkan dalgalanmaları burada verilen yüzdelere çevirmeden önce, bu istatistikleri Tablo 8.2 ve 8.3'te parasal açıdan çözümlemiş olduğumuz için, Tablo 8.4 ve 8.5'in bu yönünü bir kez daha yorumlamamız gerekmiyor. Tablo 8.4-8.5 için kaydedilmesi gereken nokta, sütun 1-4'te verilen maaş istatistiklerinin sütun 5'teki tahıl fiyatı ortalamasına oranıdır. Çözümlemeyi kolaylaştırmak için bu oranları, her yılın maaş ortalama ve medyanlarını o yılın tahıl ortalamasına bölerek hesaplamak doğru olacaktır. Sonuçlar Tablo 8.6 ve 8.7'de görülmektedir.

Maaş ortalama ve medyanlarının tahıl fiyatı ortalamalarına oranı, memurların yaşam standartları ve zaman içinde gösterdikleri değişiklikler için bir ölçü sağlamaktadır. Yüzde olarak verilen istatistikler çözümlendiğinde, maaş istatistiğinin tahıl ortalamasından yüksek olduğu her yıl, oran değeri birden büyüktür. Tersine ilişki söz konusu olduğunda, oran birden küçük olacaktır. Oran değeri ne kadar düşükse, işaret ettiği ekonomik sıkıntı o ölçüde büyüktür; bu ilişkinin tersi de geçerlidir. Ama oranların yorumlanması, "fazla" ve "az" şeklinde ifade edilmelidir. Oranları hesaplama yöntemi, herhangi bir değerin tek başına refah ve sıkıntı arasındaki eşiği

90 Tahıl fiyatı ortalamasını hesaplarken baz olarak alınan dönem 1880-1882, maaş istatistiklerini bu şekilde çevirmede de aynen benimsenmiştir. Buna bağlı olarak maaş istatistiklerinin her dizisi için, her yılın değeri ilgili dizinin baz dönem değerinin bir yüzdesi olarak yeniden hesaplanmıştır. Yüzdelerin açıklanması ve baz seçilen döneme göre hesaplanmasında kullanılan işlem için bkz. Ek A ve dipnot 11.

Tablo 8.4 DÜZELTİLMİŞ HARİCİYE NEZARETİ MAAŞ ORTALAMALARI, MİKTARI BELLİ BİR MAAŞLA İSTANBUL'DA GÖREV YAPAN MEMURLAR (Yüzde olarak, 1880-1882 = 100)

YIL	TÜM CEVAP VEREN.	M.I	M.II	G.M.	TAHIL ORT.	YIL	TÜM CEVAP VEREN.	M.I	M.II	G.M.	TAHIL ORT.
1863	316			124		1887	115	99	131	121	75
1864	236	148		155	69	1888	108	98	101	113	70
1865	153	190		153	67	1889	99	83	99	109	71
1866	152	160		154	86	1890	95	76	97	104	77
1867	94	143		84	112	1891	91	72	97	94	96
1868	152	158		91	110	1892	87	72	101	84	76
1869	148	137		75	83	1893	86	75	88	109	68
1870	169	158		79	91	1894	91	79	89	100	50
1871	193	156	249	93	96	1895	87	80	92	94	53
1872	190	200	193	139	85	1896	91	91	91	99	57
1873	122	154	103	122	107	1897	98	90	81	109	68
1874	158	117	230	67	104	1898	96	96	75	108	78
1875	153	120	204	51	91	1899	98	99	70	121	75
1876	126	117	171	151	84	1900	104	105	76	120	70
1877	140	119	163	81	91	1901	110	119	78	109	65
1878	109	115	132	76	95	1902	109	126	78	78	65
1879	108	117	89	98	99	1903	111	124	78	89	69
1880	95	99	103	72	111	1904	112	140	79	83	70
1881	100	100	93	115	99	1905	112	160	71	90	73
1882	105	101	105	112	90	1906	84		58	47	75
1883	109	106	117	95	90	1907	87		61	40	90
1884	114	96	131	100	75	1908	55			40	99
1885	118	94	145	91	72	1909	81		46		99
1886	123	99	142	129	80	1910	67		36		86

belirlemesine olanak verecek bir temele dayanmamaktadır. Yine de, bu oranlar memurların yaşam standartlarına ilişkin belirlemeyi, maaş verileriyle karşılaştırılabilecek gerçek "geçindirecek maaş" tahminlerinin mevcut olduğu birkaç tarihin ötesine götürmemizi sağlamaktadır.

Memurların Yaşam Standartlarındaki Değişikliklerin Siyasal Önemi

Maaş-fiyat oranları Hariciye memurlarının ekonomik durumlarının zaman içinde büyük ölçüde değiştiğini ortaya koymaktadır. Bu değişkenlik-

dır. Genç Osmanlılar Tanzimat önderlerine yönelik eleştirilerinde, öteki olayların yanı sıra ekonomik güçlükleri de gerekçe gösteriyorlardı. Toplumsal geçmişleriyle hemen hepsi imtiyazlı ailelerden gelen, Hariciye Nezareti'nin itibarlı Tercüme Odası'ndan yetişen ve Tanzimat'ın mülkiye seçkinleriyle yakından bağlantılı olan Genç Osmanlı önderleri, göründüğü kadarıyla, daha sonra ortaya çıkan siyasal eylemcilerin ekonomik bilinçliliğine sahip değillerdi. Yine de, yakınmalara yol açan kısa dönemli acil sorunlardan tam yararlanamamakla birlikte, yabancıların ticari imtiyazları ya da dış borçlar gibi uzun dönemli büyük çaplı ekonomik sorunlara tepki gösterdiler.[95]

1870'ler daha da vahim sıkıntılar getirdi. 1870 başlarında Anadolu'da yaşanan kıtlığın İstanbul piyasasında etkileri sınırlı oldu, çünkü Anadolu ürünlerinin henüz küçük bir bölümü başkente ulaşmaktaydı. Bununla birlikte 1873'te fiyatlar, dünya tahıl piyasasındaki çevrimsel zirvenin bir sonucu olarak yukarıya fırladı. 1870'lerin ilk yarısı, aynı zamanda, mülkiye memurları için, Âli Paşa'nın ölümünü (1871) izleyen yönetimsel istikrarsızlık ve Tanzimatçıların siyasal egemenliğinin bozulması anlamında sorunlu bir dönemdi. Bu gelişmeler görevde kalış süresinin belirsizliği, maaşların ödenmemesi ve vergi toplamada yetersizlik gibi, zaten var olan sorunları daha da ağırlaştırdı.[96] 1870'lerin ikinci yarısı Osmanlılar için bütün yüzyılın en kötü zamanlarından biri oldu; bu durumun göstergeleri devletin mali iflası ve Rus ordusunun İstanbul'un varoşlarına kadar ilerlemesine, kente muhacirlerin akın etmesine ve devletin son derece ağır bir savaş tazminatı yükü altına girmesine yol açan Osmanlı-Rus Savaşıydı. Yaşanan bunalımın sonuçlarından biri, 1876'dan 1883'e değin tedavülde kalacak yeni kâğıt paranın basılmasıydı; bu yıllar -1863 dışında- kâğıt para tedavüldeyken maaş istatistiklerine sahip olduğumuz tek dönemdir. Kâğıt paranın

95 Findley (1986a, s. 83, 102); a.y. (1982b, II. Bölüm, s. 147-55, 174); Mardin (1962a, s. 166-68, 321-23, 354, 388); Tunaya (1952, s. 91-96). Önde gelen Genç Osmanlılardan Ziya Paşa'nın yerel idareci olarak yaptıkları, 1860'lara gelindiğinde imar işlerine girişme ve hukuk düzenini sağlama yoluyla ülkesini kalkındırmaya çalışan, yabancıların kapitülasyonlardan doğan haklarını suiistimal etmelerini önlemek ve yerel ileri gelenlerin halkı sömürmelerini sınırlamak için mücadele eden bir memurun sosyo-ekonomik bilince ulaştığını göstermektedir. Bkz. Kenan Akyüz, *Ziya Paşa'nın Amasya Mutasarrıflığı Sırasındaki Olaylar*, Ankara, 1964, s. 3 ve çeşitli yerler; M. Kaya Bilgegil, *Ziya Paşa Üzerine bir Araştırma*, Erzurum, 1970, s. 471-80.

96 Shaw ve Shaw (1977, II, s. 156); Du Velay (1903, s. 316-461); Davison (1963, s. 301-10); AAE, Turquie 390, 24 Ekim 1871, Vagüé'den Rémusat'ya; Turquie 391, 9 Ocak 1872, a.g.'den a.g.'e; Turquie 391, 17 Mart 1872, a.g.'den a.g.'e, Turquie 404, 17 Mayıs 1876, Baurgaing'den.

Tablo 8.6 DÜZELTİLMİŞ MAAŞ ORTALAMALARININ TAHIL FİYAT ORTALAMASINA ORANLARI (Yüzdelerden hesaplanmıştır; 1880-1882 = 100)

YIL	TÜM CEVAP VEREN. (1)	M.I (2)	M.II (3)	G.M. (4)	YIL	TÜM CEVAP VEREN. (1)	M.I (2)	M.II (3)	G.M. (4)
1864	3.4	2.2		2.3	1887	1.6	1.3	1.7	1.6
1865	2.3	2.8		2.3	1888	1.6	1.4	1.5	1.6
1866	1.8	1.9		1.8	1889	1.4	1.2	1.4	1.5
1867	0.8	1.3		0.7	1890	1.2	1.0	1.3	1.4
1868	1.4	1.4		0.8	1891	0.9	0.8	1.0	1.0
1869	1.8	1.6		0.9	1892	1.1	0.9	1.3	1.1
1870	1.9	1.7		0.9	1893	1.3	1.1	1.3	1.6
1871	2.0	1.6	2.6	1.0	1894	1.8	1.6	1.8	2.0
1872	2.2	2.3	2.3	1.6	1895	1.6	1.5	1.7	1.8
1873	1.1	1.4	1.0	1.1	1896	1.6	1.6	1.6	1.7
1874	1.5	1.1	2.2	0.6	1897	1.4	1.3	1.2	1.6
1875	1.7	1.3	2.3	0.6	1898	1.2	1.2	1.0	1.4
1876	1.5	1.4	2.0	1.8	1899	1.3	1.3	0.9	1.6
1877	1.5	1.3	1.8	0.9	1900	1.5	1.5	1.1	1.7
1878	1.1	1.2	1.4	0.8	1901	1.7	1.8	1.2	1.7
1879	1.1	1.2	0.9	1.0	1902	1.7	1.9	1.2	1.2
1880	0.9	0.9	0.9	0.6	1903	1.6	1.8	1.1	1.3
1881	1.0	1.0	0.9	1.2	1904	1.6	2.0	1.1	1.2
1882	1.2	1.1	1.2	1.2	1905	1.5	2.2	1.0	1.2
1883	1.2	1.2	1.3	1.1	1906	1.1		0.8	0.6
1884	1.5	1.3	1.7	1.3	1907	1.0		0.7	0.4
1885	1.6	1.3	2.0	1.3	1908	0.6			0.4
1886	1.5	1.2	1.8	1.6	1909	0.8		0.5	
					1910	0.8		0.4	

değeri kısa sürede altın lira karşısında 1.300 kuruşa kadar geriledi.[97] Söz konusu yılların başlıca siyasal olguları Abdülhamid'in (1876-1909), önderlerini etkisiz hale getirmesine değin süren Genç Osmanlı muhalefet ha-

97 Shaw ve Shaw (1977, II, s. 182 vd, 221 vd); Du Velay (1903, s. 354-57); Issawi (1980, s. 326-29, 361-65); Karpat (1985, s. 28-30, 68, 70-77, 103); Michael R. Milgrim, "An Overlooked Problem in Turkish-Russian Relations: The 1878 War Indemnity", *IJMES*, IX (1978), s. 519-37.

dır. Genç Osmanlılar Tanzimat önderlerine yönelik eleştirilerinde, öteki olayların yanı sıra ekonomik güçlükleri de gerekçe gösteriyorlardı. Toplumsal geçmişleriyle hemen hepsi imtiyazlı ailelerden gelen, Hariciye Nezareti'nin itibarlı Tercüme Odası'ndan yetişen ve Tanzimat'ın mülkiye seçkinleriyle yakından bağlantılı olan Genç Osmanlı önderleri, göründüğü kadarıyla, daha sonra ortaya çıkan siyasal eylemcilerin ekonomik bilinçliliğine sahip değillerdi. Yine de, yakınmalara yol açan kısa dönemli acil sorunlardan tam yararlanamamakla birlikte, yabancıların ticari imtiyazları ya da dış borçlar gibi uzun dönemli büyük çaplı ekonomik sorunlara tepki gösterdiler.[95]

1870'ler daha da vahim sıkıntılar getirdi. 1870 başlarında Anadolu'da yaşanan kıtlığın İstanbul piyasasında etkileri sınırlı oldu, çünkü Anadolu ürünlerinin henüz küçük bir bölümü başkente ulaşmaktaydı. Bununla birlikte 1873'te fiyatlar, dünya tahıl piyasasındaki çevrimsel zirvenin bir sonucu olarak yukarıya fırladı. 1870'lerin ilk yarısı, aynı zamanda, mülkiye memurları için, Âli Paşa'nın ölümünü (1871) izleyen yönetimsel istikrarsızlık ve Tanzimatçıların siyasal egemenliğinin bozulması anlamında sorunlu bir dönemdi. Bu gelişmeler görevde kalış süresinin belirsizliği, maaşların ödenmemesi ve vergi toplamada yetersizlik gibi, zaten var olan sorunları daha da ağırlaştırdı.[96] 1870'lerin ikinci yarısı Osmanlılar için bütün yüzyılın en kötü zamanlarından biri oldu; bu durumun göstergeleri devletin mali iflası ve Rus ordusunun İstanbul'un varoşlarına kadar ilerlemesine, kente muhacirlerin akın etmesine ve devletin son derece ağır bir savaş tazminatı yükü altına girmesine yol açan Osmanlı-Rus Savaşıydı. Yaşanan bunalımın sonuçlarından biri, 1876'dan 1883'e değin tedavülde kalacak yeni kâğıt paranın basılmasıydı; bu yıllar -1863 dışında- kâğıt para tedavüldeyken maaş istatistiklerine sahip olduğumuz tek dönemdir. Kâğıt paranın

95 Findley (1986a, s. 83, 102); a.y. (1982b, II. Bölüm, s. 147-55, 174); Mardin (1962a, s. 166-68, 321-23, 354, 388); Tunaya (1952, s. 91-96). Önde gelen Genç Osmanlılardan Ziya Paşa'nın yerel idareci olarak yaptıkları, 1860'lara gelindiğinde imar işlerine girişme ve hukuk düzenini sağlama yoluyla ülkesini kalkındırmaya çalışan, yabancıların kapitülasyonlardan doğan haklarını suiistimal etmelerini önlemek ve yerel ileri gelenlerin halkı sömürmelerini sınırlamak için mücadele eden bir memurun sosyoekonomik bilince ulaştığını göstermektedir. Bkz. Kenan Akyüz, *Ziya Paşa'nın Amasya Mutasarrıflığı Sırasındaki Olaylar*, Ankara, 1964, s. 3 ve çeşitli yerler; M. Kaya Bilgegil, *Ziya Paşa Üzerine bir Araştırma*, Erzurum, 1970, s. 471-80.

96 Shaw ve Shaw (1977, II, s. 156); Du Velay (1903, s. 316-461); Davison (1963, s. 301-10); AAE, Turquie 390, 24 Ekim 1871, Vogüé'den Rémusat'ya; Turquie 391, 9 Ocak 1872, a.g.'den a.g.'e; Turquie 391, 17 Mart 1872, a.g.'den a.g.'e, Turquie 404, 17 Mayıs 1876, Bourgoing'den.

Tablo 8.6 DÜZELTİLMİŞ MAAŞ ORTALAMALARININ TAHIL FİYAT ORTALAMASINA ORANLARI (Yüzdelerden hesaplanmıştır; 1880-1882 = 100)

YIL	TÜM CEVAP VEREN. (1)	M.I (2)	M.II (3)	G.M. (4)	YIL	TÜM CEVAP VEREN. (1)	M.I (2)	M.II (3)	G.M. (4)
1864	3.4	2.2		2.3	1887	1.6	1.3	1.7	1.6
1865	2.3	2.8		2.3	1888	1.6	1.4	1.5	1.6
1866	1.8	1.9		1.8	1889	1.4	1.2	1.4	1.5
1867	0.8	1.3		0.7	1890	1.2	1.0	1.3	1.4
1868	1.4	1.4		0.8	1891	0.9	0.8	1.0	1.0
1869	1.8	1.6		0.9	1892	1.1	0.9	1.3	1.1
1870	1.9	1.7		0.9	1893	1.3	1.1	1.3	1.6
1871	2.0	1.6	2.6	1.0	1894	1.8	1.6	1.8	2.0
1872	2.2	2.3	2.3	1.6	1895	1.6	1.5	1.7	1.8
1873	1.1	1.4	1.0	1.1	1896	1.6	1.6	1.6	1.7
1874	1.5	1.1	2.2	0.6	1897	1.4	1.3	1.2	1.6
1875	1.7	1.3	2.3	0.6	1898	1.2	1.2	1.0	1.4
1876	1.5	1.4	2.0	1.8	1899	1.3	1.3	0.9	1.6
1877	1.5	1.3	1.8	0.9	1900	1.5	1.5	1.1	1.7
1878	1.1	1.2	1.4	0.8	1901	1.7	1.8	1.2	1.7
1879	1.1	1.2	0.9	1.0	1902	1.7	1.9	1.2	1.2
1880	0.9	0.9	0.9	0.6	1903	1.6	1.8	1.1	1.3
1881	1.0	1.0	0.9	1.2	1904	1.6	2.0	1.1	1.2
1882	1.2	1.1	1.2	1.2	1905	1.5	2.2	1.0	1.2
1883	1.2	1.2	1.3	1.1	1906	1.1		0.8	0.6
1884	1.5	1.3	1.7	1.3	1907	1.0		0.7	0.4
1885	1.6	1.3	2.0	1.3	1908	0.6			0.4
1886	1.5	1.2	1.8	1.6	1909	0.8		0.5	
					1910	0.8		0.4	

değeri kısa sürede altın lira karşısında 1.300 kuruşa kadar geriledi.[97] Söz konusu yılların başlıca siyasal olguları Abdülhamid'in (1876-1909), önderlerini etkisiz hale getirmesine değin süren Genç Osmanlı muhalefet ha-

97 Shaw ve Shaw (1977, II, s. 182 vd, 221 vd); Du Velay (1903, s. 354-57); Issawi (1980, s. 326-29, 361-65); Karpat (1985, s. 28-30, 68, 70-77, 103); Michael R. Milgrim, "An Overlaaked Prablem in Turkish-Russian Relatians: The 1878 War Indemnity", *IJMES*, IX (1978), s. 519-37.

Tablo 8.7 DÜZELTİLMİŞ MAAŞ MEDYANLARININ TAHIL FİYAT ORTALAMASINA ORANLARI
(Yüzdelerden hesaplanmıştır; 1880-1882 = 100)

YIL	TÜM CEVAP VEREN. (1)	M.I (2)	M.II (3)	G.M. (4)	YIL	TÜM CEVAP VEREN. (1)	M.I (2)	M.II (3)	G.M. (4)
1869	1.5	0.8			1890	1.3	1.0	0.7	2.0
1870	2.7	0.7		2.6	1891	1.0	0.7	0.5	1.5
1871	2.6	0.7		4.8	1892	1.3	0.9	0.7	2.0
1872	1.1	0.8		5.6	1893	1.4	1.1	0.7	1.4
1873	0.9	0.6		1.0	1894	1.9	1.5	1.0	2.3
1874	0.8	0.8	0.7	0.2	1895	1.6	1.2	0.9	2.2
1875	1.0	1.0	1.4	0.2	1896	1.7	1.4	1.0	2.0
1876	1.3	1.0	2.4	1.3	1897	1.3	1.1	0.8	1.4
1877	0.9	0.9	1.3	0.2	1898	1.3	0.9	0.8	1.3
1878	0.9	0.8	1.0	0.5	1899	1.3	1.0	0.8	1.3
1879	1.0	1.0	1.1	1.0	1900	1.4	1.0	1.2	1.2
1880	0.9	0.9	0.9	0.8	1901	1.5	1.3	0.9	1.1
1881	1.0	1.0	1.2	1.2	1902	1.6	1.3	1.3	1.1
1882	1.1	1.1	1.1	1.1	1903	1.5	1.3	1.1	1.0
1883	1.1	1.1	1.3	1.0	1904	1.5	1.3	0.9	1.3
1884	1.3	1.3	1.9	1.1	1905	1.4	1.2	0.9	0.9
1885	1.4	1.4	2.1	1.6	1906	1.4	1.2	0.8	1.0
1886	1.3	1.3	1.8	1.6	1907	1.2	1.0	0.7	1.0
1887	1.4	1.3	1.7	2.0	1908	1.1	0.9	0.6	1.0
1888	1.5	1.4	0.9	2.8	1909	1.0	1.0	0.5	
1889	1.4	1.2	0.7	2.7	1910	1.1		0.6	

reketi, daha geniş bir kapsam kazanan ilk Osmanlı meşruti hareketi, 1876'da iki padişahın tahttan indirilmesi ve kısa süreli meşrutiyet dönemiydi (1876-1878).[98]

Maaş medyanlarının oldukça kararlı bir düzeyde kaldığı 1880'lerde (Şekil 8.2), genel olarak 19. yüzyılın belirgin özelliği olan fiyatlardaki düşme eğilimi yeniden ortaya çıktı ve memurların yaşam standartlarının evriminde yeni bir dönem açtı. İstanbul tahıl fiyatı ortalamasındaki bu düşme eğilimi 1894'e değin sürdü. Maaş istatistiklerinin incelenmesi bu yılların ekonomik açıdan olağandışı olduğunu göstermişti; şimdi fiyatlardaki düşüş de önemli bir ayırt edici özellik olarak karşımıza çıkmaktadır. 1880-

98 Davison (1963, s. 270-408); Mardin (1962a, s. 62-80); Shaw ve Shaw (1977, II, s. 152-91).

1894 döneminde, tahıl fiyatı ortalaması yalnız bir kez, 1891'de kısa dönemli bir doruğa ulaştı. Bunun nedeni Rusya'daki kötü hasat ve ardından ortaya çıkan ihracat patlamasıydı.[99] Memurlar ve genel anlamda devlet açısından, bu fiyat düşüşünün olumlu sonuçlar yarattığı anlaşılmaktadır. Ekonomisi temelde tarıma dayanan bir devletin topladığı vergilerle maaş alabilen memurlar için bunun nasıl böyle bir sonuç getirebildiğini açıklamak için, o dönemde Osmanlı tarımında Osmanlılara yarar sağlayacak ölçüde olmakla birlikte, dünya piyasalarında fiyatları daha da düşürme noktasına kadar varamayan demiryolu bağlantılı bir genişlemeye dikkat çekmemiz gerekir.[100]

1891'deki geçici fiyat patlaması dışında Tablo 8.6 ve 8.7'deki oranlar genel olarak bu dönemde memurların yaşam standartlarında dikkate değer bir ilerlemeye işaret etmektedir. Dizilerin çoğunda hem ortalamalara, hem de medyanlara dayanan oranlar 1880'den 1894'e değin ikiye katlandı.[101] Başlıca istisnalar, ortalamaya dayalı oranı ikiye katlanırken medyana dayalı oranı hemen hiç artmayan modernist Müslümanların (Tablo 8.7, sütun 3) ve her iki oranın da ikiye değil, üçe katlandığı gayrimüslimlerin durumunda görülmektedir.

Bu durumların yorumu ancak kurgusal olurken, oranların hesaplanmasına temel oluşturan yüzdelere çevrilmiş maaşların çeşitli personel kategorilerinin mutlak maaş miktarlarındaki farklarını gizlediğini unutmamak gerekir. Parasal anlamda modernist Müslümanlar genelde en yüksek maaşları almaktaydı; yalnız 1888-1896 arasında İstanbul'da görevli gayrimüslimlerin medyan maaşları onlarınkinden hep daha yüksekti. Bunun neden böyle olduğu açık değildir. Gayrimüslimlere ait oranların istisnai artışının, bu grubun resmi rolünün gerileme içinde olduğu gerçeğiyle birlikte düşünülmesi gerekir. Görünür artış, bir ölçüde, Tablo 8.2 ve 8.3'teki bulguların işaret ettiği gibi, gayrimüslimlerin 1870'lerin ekonomik güçlüklerinden özellikle etkilenmiş olmalarına bağlanabilir. Gayrimüslimler 1880-1894 arasında yeniden elde ettikleri kazanımları, ileride de göreceğimiz gibi, daha sonraları fazlasıyla yitirdiler.

99 Avrupa ve ABD tahıl fiyatları bu dönemde küçük artışlar gösterdi. Quataert (1973, s. 21-23, 211-12); Mitchell, *Abstract*, s. 489; *USDA, Yearbook 1921*, s. 146.

100 Quataert (1973, s. 15-17, 189-91, 352-54); a.y. (1977, s. 151, 154-58); a.y. (1979a, D1157); a.y. (1981, s. 83); Issawi (1980, s. 353-55); a.y. (1982, s. 105); Pamuk (1984b, s. 111-16); Findley (1986a, s. 99).

101 Tahıla dayalı bir fiyat göstergesi kullanmaya karşı gelebilecek itirazlardan biri, tahıl fiyatlarının 1890'lara değin uzanan fiyat düşüşleri sırasında öteki malların fiyatından daha hızlı düştüğüdür; bkz. Baratav (1985, s. 384). Bununla birlikte, bu oranların daha az bir düşüş gösteren daha geniş tabanlı bir fiyat göstergesiyle yeniden hesaplanması mümkünse de, oranlarımızdaki değişim, yaşam standartlarındaki düzelmeyi gösterebilecek düzeydedir.

Her ne olursa olsun, 1880-1894 oranlarında açıkça ortaya çıkan nokta, yaşam standartlarındaki genel iyileşmedir. Memurlar maaş düzensizliklerinden bu dönemde de etkilenmeye devam ettiler; ama belgesel kaynaklar 1860'lar ya da 1870'lerin sıkıntılarına benzer durumlardan söz etmeyerek, bir bakıma bu gelişmenin üstü örtülü kanıtlarını vermektedir. Fiyat düşüşünün memurlar için önemini ifade etmenin bir başka yolu, tahıl fiyatı ortalamasına (Tablo 8.5, sütun 5) geri dönmektir. Bu ortalamada görülen dalgalanmaları, 1894'te ailesini geçindirmek için 1.000 kuruşluk bir nominal maaşa ihtiyaç duyan memurun, 1870'lerde ya da 1900'den sonra bunun bir buçuk-iki katına ihtiyaç duymuş olacağını düşündürmektedir. İstanbul'da görevli Hariciye memurlarının medyan maaşları 1890'larda genel olarak gereksindikleri miktarı aşmaktaydı, ama 1870'ler boyunca ya da 1900'den sonra bu miktarın altındaydı (Tablo 8.3, sütun 1).

Fiyatlar 1894'ten sonra yine yükseldi. İzleyen yıllarda, tahıl ortalamasının artışı, bu piyasayı ve öteki piyasaları etkileyen ortak bir olguyu yansıtmaktadır. 1890'ların sonlarındaki fiyat yükselişi, Anadolu'daki kötü hasat, 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı ve aynı dönemin Ermeni bunalımıyla çakışmaktadır. Daha sonra 1907-1909'da görülen yüksek fiyat düzeyi, 1908 Jön Türk Devriminin ekonomik arka planını oluşturan felaketlerin alışılmadık bir bileşimine -uluslararası mali bunalım, içeride ve dışarıdaki kötü hasat, olağandışı bir yaygınlık kazanan sıkıntılar- işaret etmekteydi.[102] Son olarak, savaşın getirdiği enflasyon 1914-1920 arasında geçim maliyetini yirmi kattan fazla artırdı.[103]

Her ne kadar Tablo 8.6 ve 8.7'de verilen maaş-fiyat oranlarına ilişkin diziler I. Dünya Savaşına değin ulaşmıyorsa da, her iki tip oran 1894 sonrasında koşullarda görülen bu bozulmayı yansıtmaktadır. Dizilerin çoğunda oranlar 1894-1908 arasında yarı yarıya ve hatta daha fazla bir düşüş göstermektedir; düşüşün hızlanması da genellikle devrimin hemen öncesine rastlamaktadır. Oranları 1880-1894 arasında olağandışı bir artış göstermiş olan gayrimüslimler açısından, hem ortalamalara, hem de medyanlara dayalı oranlar 1894-1908 arasında yarıdan fazla bir düşüş

102 Quataert (1979a); a.y. (1979b); Pamuk (1984b, s. 115); Findley (1986a, s. 98). Burada diğer ülkelerde de hissedilen hemen hemen aynı sorunların, I. Dünya Savaşının hemen öncesinde Asya'yı ve sömürge dünyasını sarsan devrim ve karışıklık dalgasını harekete geçirdiği yolunda benzer bir savı ortaya atmıştım. Osmanlı-Ermeni sorunlarının ekonomik sonuçları hakkında ayrıca bkz. Anon., "Türkei. Handelsverkehr in den Jahren 1895 und 1896", *Deutches Handelsarchiv*, 1897 (II?), s. 121-22; Biliotti (1909, s. 201-203).

103 Ahmed Emin [Yalman], Turkey, s. 151; Toprak (1982, s. 331).

gösterdi. Bu genel eğilime karşı duran tek personel kategorisi, medyanlara dayalı oranlarının düşmesine karşın, ortalamalara dayalı oranları yükselen gelenekçi Müslümanlardı. Gelenekçi Müslümanlara ait iki oranın karşılaştırılması, Abdülhamid döneminin sonlarında mülkiyenin bu kesiminde daha önce değinilen ekonomik seçkinciliğin boyutlarının büyüdüğünü düşündürmektedir. Batılı eğitim almamış ya da çok az almış olan bazı Müslüman memurların Abdülhamid döneminin sonlarında görece yüksek maaşlar almaları, bu dönemin İslamcı vurgusuna uygun düşmekte ve Hariciye Nezareti personelinin genelde en az kayırılan bu kesimiyle diğer iki kesimi arasında bazı gerilimlerin varlığını akla getirmektedir.

Tıpkı 1860'lar ve 1870'lerde yaşam standartlarının bozulmasının Genç Osmanlı muhalefet hareketinin doğuşuyla çakışması gibi, 1890'larda ve daha sonraki yıllarda görülen bozulma da siyasal muhalefetin, başlangıcı 1889'a değin uzanan Jön Türk hareketi biçiminde yeniden ortaya çıkışıyla çakıştı.[104] Jön Türkler kendilerini Genç Osmanlıların vârisleri olarak görmekteydi; ama hareket bu kez daha geniş kapsamlıydı ve önderliği düşünce ve yöntemler bakımından daha ileri bir düzeydeydi. Bu gelişmişlik genel sorunlara ilişkin eleştirilerin yanı sıra ekonomik alanda özgül bunalım koşullarından yararlanma yeteneğinde kendisini göstermekteydi. Hiç kuşkusuz siyasal hareketliliğe geçirilen kitle tabanının gittikçe genişlemesi bu yeteneğin şekillenmesine katkıda bulundu.[105] Sözgelimi, Jön Türk önderleri mülkiyeden olduğu kadar, hatta belki daha fazla askeriyeden gelme ve Genç Osmanlılara göre çok daha mütevazı toplumsal arka plana sahip kişilerdi. Düzensiz maaş ödemeleri mülkiye için olduğu kadar askeriye için de ciddi bir sorundu; kaldı ki askeriye haklarını almak için tehdit ve güç kullanmayı öğrenmişti.[106] Daha geniş bir anlamda Jön Türkler, Osmanlı toplumunun hükümet dışındaki seçkinlerini, gayrimüslim cemaatlerin mensuplarını ve işçiler gibi diğer kesimlerini harekete geçirme yeteneğinde de Genç Osmanlılara göre daha üstündü. Jön Türk eylemcileriyle bu gruplar arasındaki bağlantılar eşit ölçüde sağlam ve sıkı de-

104 Mardin (1962b, s. 169-82); a.y. (1964); Tunaya (1984); Haniağlu (1987); E.E. Ramsaur (1957).

105 Findley (1982b, II. Bölüm, s. 162-65).

106 Mehmed Said Paşa (1910, II, s. 103-105, maaşlarının ödenmesi için askerlerin 1901'de güç kullanmaları ve tehdide başvurmaları; s. 113-20, genel maaş sorunları, s. 115, 1899-1901 arasında Selanik'teki asker ve polis maaşlarının 25-30 ay geride kalışı, s. 116 Hicaz'dan evlerine dönen birliklerin, beş yıldır ödenmemiş maaşlarının verilmemesi halinde Beyrut pazarını yağmalama tehdidinde bulunması); 1908'e gelindiğinde padişah, askeri birlikleri içinde yaygın itaatsizlik ve isyanlarla yüz yüze gelmişti; Lewis (1968, s. 207).

ğildi. İşçilerle bağlantılar bakımından, kitleleri siyasal amaçlarla harekete geçirmede özellikle önemli ve daha az bilinen bir örnek vermek gerekirse, Jön Türk eylemcileri 1908 Devriminin patlak vermesinden önce işçi gruplarıyla ittifaklar oluşturmuş ve mevcut ekonomik bunalımdan ve dünya ekonomisiyle bütünleşmenin temelindeki daha büyük çaplı sorunlardan zarar gören işçileri ajite etmede etkin bir rol oynamışlardı.[107]

Sonuç olarak 19. yüzyıl sonlarında memurların yaşam standartlarının evrimindeki üç dönemi karşılaştırdığımızda, yaşam standartlarıyla siyasal eylemcilik düzeyleri arasında dikkate değer bir koşutluk görmekteyiz. 1860'lar ve 1870'lerde yaygın ekonomik sıkıntılar, mülkiyenin seçkin tabakasından Genç Osmanlıların doğuşuyla çakışmaktaydı. Yaklaşık 1880'den 1894'e değin mülkiye memurlarının ve -tarıma ilişkin verilerin değerlendirilmesinden çıkan sonuca göre- toplumun öteki bazı kesimlerinin yaşam standartlarında görülen iyileşme, göreli siyasal sükûnet dönemiyle çakışmaktaydı. Abdülhamid'in bu yıllarda rejimini pekiştirmede gösterdiği başarı, istihbaratına ve kudretine olduğu kadar, muhtemelen, ekonomik koşulların gelişmesine de bağlıydı. Ama geçmiş unutulmamıştı. İttihat ve Terakki Cemiyeti (1889) ekonomik koşulların yeniden bozulmasından önce kuruldu. Ama Jön Türklerin zaferi, ekonomik koşulların kötüleşerek tarımda ve mali yapıda bunalıma yol açmasından sonra gerçekleşti.

Özet olarak, imparatorluğun son döneminde ortaya çıkan, ikincisi devrime dönüşen iki büyük ideolojik galeyanın bilim adamlarınca henüz tam anlamıyla belirlenmemiş ekonomik temellere dayandığı söylenebilir. İkisinin arasında, başarısını, bir ölçüde imparatorluğun genel ekonomik çöküşü sırasında -başka bir şey değilse- geçici bir rahatlamaya borçlu olan Osmanlı padişah sultası son parlak dönemini yaşadı. Mülkiye aydınları ve bazen toplumun öteki kesimleri açısından, ekonomik koşullarda zaman içinde görülen değişimin çizgisi, siyasal eylemciliğin yükselişi ve düşüşüyle açıkça bağlantılı bir ilişkinin varlığını göstermektedir.

SİSTEMİN YOZLAŞMASI, HİZMET BEDELİNDEKİ EŞİTSİZLİKLER, DEVRİMCİ GALEYAN

Bu bölümde başladığımız noktaya dönersek, eğer devletin memurlarından iyi hizmet alma yeteneği bu hizmeti ödüllendirmesine, standartla-

---

107 Quataert (1985-86, s. 473-89); a.y. (1979a); a.y. (1979b); a.y. (1983, 4.-5. bölümler); Findley (1986a, s. 102 dipnot 62) ve burada kaynak olarak verilen Paul Dumont'un Osmanlı sosyalistleri hakkındaki çalışmaları; ayrıca karş. Tunaya (1984, I, s. 247-62). Türkler arasında ticari girişime olumlu yaklaşımın güçlenmesi de II. Meşrutiyet döneminin bir başka önemli gelişmesidir; Toprak (1982, çeşitli yerler).

rına aykırı davrananları cezalandırmasına ve ödül ile ceza arasında belirgin bir ayrım yapmasına bağlı ise, hizmet bedeli sistemi Osmanlı mülki idare aygıtının en büyük iç zayıflığını oluşturmaktaydı. Genelde, Osmanlı yönetiminin en büyük zaafının maliye olmasından dolayı bu gözlem şaşırtıcı değildir. Yine de bunun uygulamadaki anlamları görünenin ötesine gitmektedir. Bunların başında da hizmet bedeli sistemine musallat olan ve önceden beklenmeyen işleyiş hataları gelmektedir. Özellikle Abdülhamid dönemindeki manevralar sonucunda, söz konusu hatalar, yozlaşmayı bireysel bir kusur olmaktan çıkararak bütün idare sistemine yayılan bir düzensizliğe dönüştürdü. Bir yüzyıllık reformun ardından sistemli yolsuzlukların hâlâ memuriyet yaşamının bir gerçekliği oluşu, reform hareketinin en büyük başarısızlıklarından birine işaret etmektedir.

Mevcut koşullardaki eşitsizlikten küçük bir kesimin yararlanmasına ve memurların ekonomik durumlarıyla toplumun geri kalan kesimlerine göre hâlâ seçkin bir tabakayı oluşturmasına karşın, mülkiye memurları arasında ödül ve ceza genel anlamda birbirinden etkili biçimde ayrıştırılmamıştı ve azınlıklar fazladan güçlüklerle yüz yüze kalmaktaydı. Burada çözümlenen kaynaklarda en belirgin azınlıklar olarak öne çıkan gayrimüslimler yalnız hizmet bedeli sisteminin geneli kapsayan sorunlarıyla değil, aynı zamanda maaş eşitsizlikleriyle ve daha yüksek bir oranda olmak üzere cezalandırmaya dönük dolaylı ya da dolaysız tedbirlerle karşılaşmaktaydı. Bu sorunlar Tanzimat'ın eşitlikçilik kavramının sınırlarını ve gerilemesini yansıtmaktadır; gelenekçi Müslümanların maaşlarında eşzamanlı olarak ortaya çıkan iyileşme herhalde bu gerilemeye eşlik eden bir husus olarak anlaşılmalıdır. Aynı şekilde, önceki bölümlerde sezildiği gibi, II. Meşrutiyet dönemine ilişkin daha kapsamlı belgesel kaynaklar, eşitlikçilik hakkındaki duyguların gelişmeye devam etmesiyle birlikte muhtemelen gayrimüslimlerin gittikçe büyüyen güvensizlikle karşılaşan son azınlık memurları olmadığını gösterecektir.

Bütün bu dönem boyunca, mülkiye içindeki grupların göreli ekonomik durumları değişirken, memurların yaşam standartları genelde daha önemli bir değişime işaret eden bir dalgalanma gösterdi. Ekonomik koşullar ile siyasal eylem arasında nedensel bir bağın kesin kanıtı, burada sunulan istatistik ağırlıklı savdan farklı türden ve daha geniş bir araştırmayı gerektirmektedir. Yine de düşün ve siyaset eylemcilerinden çoğunun geldiği mülkiyenin yaşam standartlarındaki değişiklikler, bilim adamlarının şimdiye değin esas olarak siyasal ve düşünsel çerçevede açıkladığı Genç Osmanlı ve Jön Türk hareketlerinin aynı zamanda ekonomik kökleri olduğunu düşündürmektedir. Abdülhamid'in saltanatının ilk yarısında muhalefet karşısın-

da kazandığı görünür zafer için de aynı şey söylenebilir. Nasıl ödül ve ceza sorunları mülkiye memurlarının kişisel ve mesleki yaşamlarını ciddi biçimde etkilediyse, memurların yaşam standartlarında değişikliklere yol açan geniş çaplı ekonomik yönelimler de anlaşıldığı kadarıyla bütün reform çağının en önemli değişimlerinden birinin ortaya çıkmasında rol oynadı. Bu değişim, imparatorluk içinde ideologların ve devrimcilerin sahneye çıkmasıyla belirgin ifadesini bulan siyasal süreçlerdeki dönüşümdü.

DOKUZUNCU BÖLÜM

SONUÇ: PORTRELER GALERİSİ

1. Bölüm'ün başında işaret ettiğimiz gibi, idareyle ilgili incelemeler arasında popüler bir ilgi görenler neredeyse yalnız idarenin olumsuz boyutlarını hicvedenler oluyor. Osmanlı idaresinin öyküsü böylesi bir yaklaşım için fazlasıyla malzeme sağlıyor. Yine de, Osmanlı mülkiye memurlarının toplumsal tarihinin incelenmesi, onlara karşı bir yakınlık duygusu uyandırmasının yanı sıra birçoğunun idareyi geliştirmek için gösterdiği çabaları takdir etmeyi de getiriyor. Önceki bölümlerde anlatılan grup ve kişilerden bazılarının bu yakınlık duygusuyla tekrar gözden geçirilmesi, reform çağı boyunca mülkiyenin gelişimini incelikle takdir etmek belki de en iyi yol olacak.

2. Bölüm'de sunulan, kalemiyenin son dönemine ilişkin değerlendirme akla çeşitli imgeleri getiriyor. Bunlardan biri parlak bir gelecek düşü kuran hayali şakirdimizdir. Birçok Osmanlı gencinin paylaştığı kesin olan bu düş, o dönemde bilinen kalemiye memuriyetlerinin birçok özelliğini özetliyor. Lonca geleneğinin özellikleri ve patrimonyal hane halkı örgütlenme şekilleri mahalle mektebini bitirir bitirmez babası ya da hamisi tarafından kalemiyeye teslim edilen çocukların, geleceğin kâtipleri olarak işe başlatılmasında ve daha yaşlı memurların yanında şakird olarak çalışıp iş başında yetişmesinde kendini gösteriyor. Kalemiye becerisini seyrederek ve bir ustaya uşak gibi hizmet ederek öğrenme düşüncesi, yalnız lonca atmosferini değil, aynı zamanda dervişlerin bilgi kavramı ile pir-mürid ilişkisini de çağrıştırıyor. Aslına bakılırsa, gelişkin edebi ve ilmi uğraşları bir yana, pek çok yazı üslubu, evrak türleri, üslup kuralları ve yapay diliyle kalemiyenin âdâ-

bı, delikanlıları bu geleneğe uygun olarak eğitmek için elde var olan ilkel araçlarla tuhaf bir tezat oluşturan bir çetrefilliğe dönüşmüş durumdaydı.

Bu düş anlatımının en belirgin motifi, şakirdin hayal ettiği ilerleme yoludur. Rüyanın daha az belirgin olan öteki motiflerinin gerçek hayatta da aynı ölçüde geri planda kalması olasıdır. Bunlardan biri kalem harçlarından ufak bir payla başlayan tahsisata dayalı hizmet bedelini ödeme sistemleridir. Bir başkası böyle bir resmi ortamın karakteristiği olan görev duygusudur. Şakirdin kötü bir iş yaparak konumunu kaybetme korkusu, anlatımın sonunda memurların padişaha bağlılıklarının vurgulanmasında olduğu gibi, bu görev duygusunu ifade ediyor. Önemli motiflerden biri ise varlığıyla değil, yokluğuyla dikkati çekiyor. Bu, sıradan kâtiplerin görece korundukları bir tehlike olan üst kademelerdeki hizipçiliktir.

En üst düzey kalemiye ricalinin güvenilmez dünyası, düşle ilgili anlatımın yazıldığı dönemde neredeyse şakird olabilecek yaşa gelmiş biri olan Pertev Paşa'nın son yıllarında örnek olabilecek bir açıklıkla ortaya çıkmaktadır. Pertev Paşa'nın yükselişi ve düşüşü, yüksek makamın getirdiği kudret ve serveti özetlemektedir. Ama aynı zamanda bu makamın siyasallaşmasını ve padişahla karşı karşıya kalan kişiler için resmi kulluğun tehlikelerinin hayata geçişini de ifade etmektedir. Hayal kurmadan çok, hile tasarlama yeri olan üst düzey memurlarının dünyası, son derece kişiselleşmiş bağlılıklar ve rekabetler dünyasıydı. Burada ülkü ve ilkelerin pek fazla yeri yoktu. Asıl önemli olan, bütün iktidar ve itibarın kaynağı padişahın teveccühünü kazanmaya yönelik hiç bitmeyen mücadelede sadakat ve desteklerine güvenilebilecek yandaşlardan olabildiğince geniş ve en önemli mevkilere uzanan bir ağ oluşturabilmekti. Mabeynde kilit bir konumda bulunan damadı Vassaf, mühimmat-ı harbiye nazırı olan kardeşi Emin ve yeni yeni palazlanan diplomatik seçkinler içindeki çeşitli yandaşları göz önüne alındığında, Pertev Paşa hizip kurmada döneminin en başarılı kalemiye şahsiyetiydi. Hiç kuşkusuz derviş tekkeleriyle bağlantıları da konumunu pekiştirmesine yardım ediyordu. Onun ve Âkif Paşa'nın kurduğu ağların uç noktalarında, Fenerli Rumlar ve hatta Avrupa elçileriyle bağlar da yer alıyordu; öykünün arka planında Fenerlilere giden gölgeli yol, tercümanlık rollerinin önemine karşın, bunların kalemiyedeki marjinal konumuna ilişkin ipuçları veriyor.

Âkif Paşa'nın gösterdiği çılgınca çabalar, askeriye içindeki en önemli hizbin başındaki Hüsrev Paşa'yla ilişki kurmadığı sürece, böyle bir kombinasyon karşısında pek az işe yarayacaktı. Öyle anlaşılıyor ki, bir araya gelen ikili, askeri konularda II. Mahmud'unkilerle çelişen görüşler dile getirmeye teşvik ettikleri Pertev Paşa'yı oyuna getirdiler. Olayların bu biçimde gelişmesi, her zaman belirli bir ölçüde mevcut olan politika tartışmaları ve

resmi hizmetler arasındaki rekabetlerin daha da önem kazandığını düşündürmektedir. Âkif-Pertev rekabetinin bir başka "modern" özelliği, bu rekabetin mülkiye personel yönetiminin gelişimine sağladığı itici güçtü. Ne var ki, Âkif-Pertev rekabetini bir dönüm noktası haline getiren, özellikle İngiltere, Fransa, Prusya ve Avusturya'da işlerin ne kadar farklı yürütüldüğünü öğrenmiş olan daha genç memurlar için alışılmış tipte bir hizip entrikası örneği olarak taşıdığı korkunçluktu.

1908 ve sonrasının koşullarını yansıtmak için birçok imgeyi ele alabiliriz. O dönemki koşulları özetlemenin belki de en iyi yolu, işe Hariciye Nezareti sicill-i ahvallerinden başlayarak kayıtların çözümlenmesinde karşılaştırılan üç tip memurun niteliklerinden birer portre oluşturmak olacak. Öyleyse üç portreden biri, belki de 1790'ın hayalci şakirdinin torunlarından olabilecek bir gelenekçi Müslüman memurunki olmalı. Ona İbrahim Efendi adını verebiliriz.

Varsayalım, İbrahim Efendimiz bir hükümet kâtibinin oğluydu; Bâb-ı Âli'ye yürüyüş mesafesi kadar yakın bir çevrede büyüdü. Yakınlardaki bir mahalle mektebine ve rüşdiyeye gitti, ardından mülkiye memurları için açılan okullardan birinde bir yıl ya da biraz daha fazla okuduktan sonra Hariciye Nezareti Mektubî-i Hariciye Kalemi'nde şakird olarak işe başladı. Sonra, sabahları Bayezid Külliyesi'nde dinsel konularda verilen dersleri izlemeye başladı; ders çıkışında Kapalıçarşı'dan geçip öğleye doğru Bâb-ı Âli'ye geliyordu. Küçük bir çocukken, oldukça uzun bir zamanını babası ve dedesiyle birlikte Arapça dini metinler ve bir miktar Farsça divan okumaya ayırmıştı. Bunlar, delikanlılığında Mevlevi tarikatıyla tanışmasını ve orada ilk kez birçok nüfuzlu memurla karşılaşmasını sağlamıştı. Şakirdliğe başladıktan sonra, başka kalemdeki bir memurdan bir süre özel Fransızca dersi aldı; ancak bu dili hiçbir zaman mesleğinde kullanabilecek kadar öğrenemedi. Ne var ki, Osmanlı yazışma dili ve resmi işlemlerdeki ustalığı sayesinde, ki bu becerilerin bir kısmını babasından edinmişti, çabucak ilerledi.

Şakirdliği sırasında, genç adamın parlak bir geleceğe ilişkin düşünceleri vardı; ama zaman, aslında babasınınkinden pek de farklı olmayan durağan bir memuriyete doğru ilerleyeceğini ifşa etti. Taşra idaresine geçmiş olsaydı, her şey farklı olabilirdi. Ama İstanbul'u terk etmeye ya da yabancılar, özellikle de gayrimüslimler arasında yaşamaya hiç hevesi yoktu. Ayrıca evden uzaklaşmaması halinde, Maliye Nezareti'nde bir daire reisi ve başkentin Mevlevi çevrelerinde tanınmış bir kişi olan kayınpederi, kendisine mesleğinde yardımcı olabilirdi. Belki de başkentte kalıp yavaş yavaş mümeyyizliğe, başkâtipliğe ve bir ihtimal, kalemin müdürlüğüne yükselmesi daha iyi olacaktı. Zaman, İbrahim Efendi'ye görevlerinin getirdiği çok

yönlü ustalığının artışıyla övünç getirdi. İşinin büyük bölümü sıkıcı ve tekrara dayalıydı; ama tasavvufi ve edebi tartışmalar günlerine renk katıyor ve insanlar konuşmak için sürekli kaleme geliyorlardı. Ara sıra dilekçe yazdırmak isteyen birinden üç beş kuruş kazandığı da oluyordu. Zamanla kalemin teamüllerine ilişkin artan bilgisinin onu, kendisini sık sık çağırıp birtakım evraklar bulmasını talep eden ya da kalemde kendilerinden önce geçen olaylara ilişkin bilgi isteyen amirlerinin gözünde gittikçe daha değerli hale getirdiğini görüyordu.

Yıllar akıp gittikçe, İbrahim Efendi -tek yapabileceği şey kaleme gitmek gibi görünse bile- çalışmaya mümkün olduğu kadar devam etmesi gerektiği sonucuna vardı. Emekliye ayrılmış bir memurun geleceği oldukça belirsizdi. Elli yıllık hizmetine karşılık, bu nezarette yalnız nazır ile birkaç sefirin sahip olduğu vezaret rütbesinin yalnızca üç basamak altında yer alan rütbe-i ulâ sınıf-ı sânisine (birinci rütbe ikinci sınıf) yükseltildi ve kendisine üçüncü dereceden Mecidiye Nişanı verildi. Maaşı hâlâ düzenli ödenmiyordu; ama dilekçe yazımı, kiraya verdiği küçük evinin geliri ve mütevelliliği ailede bulunan bir vakfın hissesi hep bir arada geçimini sağlıyordu. Genç Osmanlıların ve daha sonraları Jön Türklerin etkinliklerinden haberdardı. Genç Osmanlılar arasında, Namık Kemal'in bazı şiirlerine hayrandı, hele geleneksel kalıplara daha yakın olan Ziya Paşa'nınkilere bayılıyordu. Jön Türk dönemine gelindiğinde, onu en çok etkileyen önde gelen İslamcı düşün ve eylem adamı Mehmed Akif oldu. İbrahim Efendi'nin yaşamına anlam veren, bir Müslüman ve padişahın hizmetkârı olmaktı; Jön Türk ajitatörlerinin paramparça etmesinden korktuğu bir siyasal kimlikti bu. Hayatının en büyük üzüntüsü, küçük yaşta kaybettiği iki oğlunun ölümüydü, ama artık kendisi gibi memur olan iki damadı vardı. Geriye kalan en büyük tutkusu, tercihen, tanıdığı bir memurun yönetimde olduğu bir yılda hacca gitmekti.

İbrahim Efendi'nin çalıştığı Mektubî-i Hariciye Kalemi'nin altındaki salonda, çok farklı bir yer olan Tahrirât-ı Hariciye Kalemi vardı. Burada işlerin ve konuşmaların büyük bölümü Fransızca yapılıyordu; memurların çoğu gayrimüslim, özellikle de Ermeniydi. Gerçek yaşamdaki iki örneğin adlarını birleştirerek, memuriyete bu kalemde başlamış Ohannes Papazyan adlı bir genci varsayalım. Bu hayali Ohannes Efendi bir sarrafın oğluydu ve ailesinin devlet hizmetine giren ilk mensubuydu. Onu bu işe, böyle bir görevin aile çıkarlarına hizmet edebileceği düşüncesiyle, babası zorlamıştı. Ohannes Efendi eğitimine İstanbul'daki Ermeni okullarında başlamış, ardından, ticaretle uğraşan amcasının yanına Paris'e gidip öğrenimini oradaki okullarda sürdürmüştü. İstanbul'a dönüp bir süre özel öğretmenlerden

Arapça ve Farsça dersleri almak zahmetine katlandığı için, karşılaştığı öteki gayrimüslimlere, özellikle Rumlara göre Osmanlıca'da daha iyiydi. Ama Ermenice ve Fransızcası daha da iyiydi. Paris'teki okul yıllarında olduğu gibi hâlâ Fransızca şiir denemeleri yapıyor, zaman zaman bu denemeleri Fransa'daki taşra edebiyat dergilerine gönderiyordu. Bütün bunlar Tahrirât-ı Hariciye Kalemi'nde şakird ve genç bir kâtip olma konumuna son derece uygun düşüyordu. 1884'te, kızıyla evlenmek üzere olduğu bir aile dostu müdürün tavsiyesi üzerine Matbuât-ı Hariciye Kalemi'ne geçti. Türkçe olmayan yerel basını taramak ve Avrupa gazetelerinde Osmanlılarla ilgili meselelere ayrılan bölümleri gözden geçirmekten ibaret olan işi, ona en sevdiği bazı dergi ve gazeteleri izleyebilme fırsatını veriyordu. Matbuat kaleminden bir dizi önemsiz konsolosluk ve sefaret personelliği görevlerine geçti. Bunların korktuğu gibi birer çıkmaz sokak olmadığı ortaya çıktı; çünkü 1900'de nezaretin en başarılı Ermeni diplomatlarından biri ve Paris'teki akrabalarının bir dostu olan Yusuf Misak'ın sorumluluğundaki Lahey ortaelçiliğinde bir görev alacak kadar şanslıydı.

Misakyan'ın 1913'te ayrılmasına değin bu görevde kalan Ohannes Efendi, uzaktan Osmanlı-Ermeni ilişkilerinin gittikçe bozulmasını, resmi çevrelerde gayrimüslimlerin küçülen rolünü ve devlet yönetiminde Türk milliyetçiliğin gittikçe artan etkisini zihninde tartmaktaydı. 1908'de meşrutiyete yeniden geçilmesi onu derinden sevindirmişti, ama genel olarak politikayla fazla ilgilenmiyordu. İlgilenmiş olsaydı, devlet hizmetinde, özellikle de diplomat olarak bu kadar süre çalışması mümkün olmazdı. Emeklilik dönemi yaklaştıkça, akrabalarının büyük bölümünün yaşadığı İstanbul'a mı, yoksa gençlik hatıralarının birçoğunun izlerini taşıyan ve düzensiz ödenen maaşından ayırabildiklerini yatırım amacıyla gönderdiği için küçük bir gelir elde edebildiği kuzenlerine ait ve artık oğlunun da ortak olduğu şirketin çalışma alanı olan Paris'e mi döneceği konusunda gittikçe büyüyen bir kararsızlığın içine düştü.

Bâb-ı Âli'nin Mektubî ve Tahrirât-ı Hariciye kalemlerinden pek de uzak olmayan bir köşesinde Tercüme Odası yer almaktaydı. Mizancı Murad'ın yergili anlatımına konu olan yıllarda burada memuriyete başlayan Tevfik Bey adında yetenekli bir Osmanlı gencini gözümüzde canlandırmamız hiç de güç değil. Ünlü romanı okuyan Tevfik Bey sonraları bu tabloda gerçeklik payının büyük olduğunu kabul edecekti. Onu o sırada daha çok rahatsız eden, kalemin artık, bir zamanlar düşündüğü gibi, tutkulu bir memurun kariyeri için kesin bir başlangıç noktası gibi görünmeyişiydi.

Birçok orta ve üst düzey memur yetiştirmiş bir aileden gelen Tevfik Bey, -ulemayla ilgili görüşlerini biçimlendiren tatsız bir anı olarak- evleri-

nin yakınlarındaki bir mahalle mektebinde, ardından babasının görev yaptığı çeşitli vilayetlerdeki rüşdiyelerde ve bir süre İzmir'deki Fransız mektebinde okudu. Ama en çok gurur duyduğu şey, Galatasaray Lisesi mezunu olmaktı. Mezuniyetinden sonra, babası onu eski bir arkadaşı olan Memurin-i Mülkiye Komisyonu başkanına takdim etti. Komisyon başkanı, genç Tevfik'e uygun bir sefaret görevi açılıncaya değin İstanbul'da bir yer bulacağına söz verdi ve birkaç ay geçmeden onu Tercüme Odası'nda mülazımlığa tayin ettirdi. Tevfik en sonunda bir şans yakalayıncaya değin, üç sıkıcı yılı Tercüme Odası'nda bir ot gibi geçirdi; böylece, en azından, kendisine rakip olabileceklerin ölçülerini almak için bir fırsat edindi. Bu dönem içinde, ailesi onun için bir sefirin kızıyla parlak bir evlilik ayarladı; Tevfik evlendikten sonra bu sefirin evine yerleşti. Orada bir dizi seçkin diplomatla tanıştı. Bir yıl sonra, aralarından Avrupa'daki sefaretlerden birine gitmek için ayrılmak üzere olan birinin Tevfik'i ikinci kâtipliğine getirmesi hiç de sürpriz olmadı.

Artık geride bırakacağı bir karısı ve yeni doğmuş bir kızı olması nedeniyle eskisi kadar hevesli olmasa da, Tevfik için bu atama, gelişmişlik ve uygarlık merkezleri olarak sık sık hayalinde canlandırdığı yerleri görmek açısından çok uzun zamandır kolladığı bir fırsattı. Karısını ve kızını beraberinde kaçırabilmesi şansa kalmıştı. Bu arada nüfuzlu kayınpederi, İstanbul'da hem karısına, hem de atama kurulunun (ve tabii sarayın) kendisini asla gözden uzak tutmamasını sağlamak üzere kariyerine göz kulak olacaktı. Zaman zaman araya İstanbul'daki aile ziyaretlerinin girdiği, yıllar boyu süren bir dönemde bir dizi sefaret görevi aldı. Meslektaşlarından bazılarıyla geçinmenin güçlüğüne ve her maaşın bir daha hiç ödenmeyecekmişçesine geç verilmesine karşın, fırsat buldukça üniversitelere gidip, özellikle de uluslararası hukuk ve idare hukuku gibi yararlı alanlarda dersler izlediği ve genel düşünce özgürlüğünden yararlandığı bu Avrupa yıllarından büyük zevk aldı. Galatasaray yıllarının, Avrupalı meslektaşlarıyla eşit konumda iş görmek için gerekli birikimi tam olarak verdiğini hissetti ve diplomatlık maharetinden gurur duydu. Derken 45 yaşında İstişare Odası'nda üst düzey bir göreve başlamak üzere İstanbul'a döndü. Nezaret müsteşarlığı görevini uzun yıllardan beri sürdüren Artin Dadyan Paşa'nın emekliye ayrılması halinde, onun bu göreve getirilmesinden söz ediliyordu. Tekrar ailesiyle birleşmiş olmaktan mutluluk duyan Tevfik Bey, kendisini Hariciye Nezareti'nin Tevfik Paşa'larından biri olarak hayal etmeye başlamıştı.

Dış dünyayı çok iyi tanıyan modern bir insan olan Tevfik Bey'e ilk başta yeni çağın gerçek şafağı gibi görünen Jön Türk Devrimi, bütün bu hayalleri yarıda kesti. Aylar birbirini kovaladıkça, kafasındaki düşünceler kâh

iyimser beklentiler, kâh bürokrasi tensikatına kurban gitme kaygıları arasında gidip gelmeye başladı. Beklentilerinden biri de hayranlık duyduğu amiri İbrahim Hakkı Paşa'nın, kendisi için hiç de fena olmayacak bir gelişmeyle, yakında sadrazam olmasıydı. Gelgelelim tensikata kurban gitme gibi bir olayın, hele hükümetin maaş bordrolarında kesinti yapmaya böylesine acilen ihtiyaç duyduğu bir dönemde nerelere varabileceğini hiç kimse tahmin edemezdi. Bununla birlikte, sarayla arasına bir mesafe koyma konusunda daima diplomatik hünerlerini kullanmış olması nedeniyle bir ölçüde rahattı. Yüksek mevkide bulunan başkaları böyle bir sağduyuyu göstermemiş ve saray rejimi sürerken bunun nimetlerinden yararlanmışlardı. Bir zamanların ünlü saray hafiyelerinden bazıları emekliliğe ya da sürgüne zorlandıktan sonra, diplomatik bunalımların sürekli başgösterdiği bir dönemde, büyük sefaretler ve hatta hariciye nazırlığı için Tevfik Bey gibi nitelikli profesyonellere ihtiyaç duyulacağını anlamak kolaydı. Aynı etkenler yakında Galatasaray'dan mezun olacak oğlunun memuriyete başlamasında da yardımcı olabilirdi. Oğlunun ticarete atılma konusundaki sözleri Tevfik'e yeni moda bir fikir olarak görünüyordu; ama belki de, daha çok sayıda Türk'ün bunu yapması gerektiğini öne sürenler haklıydı. Her neyse, oğlanın Galatasaray'dan sonra bir süreliğine yeni Darülfünun'a gitmesi gerekiyordu ve bu da ona, her şeyi yeniden düşünmesi için gereken zamanı verirdi nasılsa.

Şakirdimizin düşünün yaklaşık tarihi olan 1790 ile 1908 Devriminin uyandırdığı gelecek beklentileri arasında geçen süre içinde, Tevfik Bey, Ohannes Efendi ya da İbrahim Efendi'nin fark edebileceğinden çok daha büyük değişiklikler meydana gelmişti. Avrupa'daki bir sefaretin kadrosunda hizmet etme olasılığı, devlet aygıtının ve işlevlerinin büyümesini akla getirmektedir. Abdülhamid'in hizmetkârlarını bekleyen en kötü akıbetin, yeni özgürleşmiş basının iftiralarıyla, emeklilik ya da sürgünden ibaret olması, yeni personel yönetiminin getirdiği güvenliği simgelemektedir. Gerçi Abdülhamid'in zaman zaman saatin akışını durdurmaya çalıştığı görülmekteyse de, eskinin cüppeleri ve sarıklarıyla birlikte Vassaf ve Pertev'i beklemiş olan kader de tarihe karışmıştı. Mülkiye memurlarının toplumsal dokusundaki değişim gerçekten büyük çaptaydı. Memurların sayısı zaman içinde birkaç kat artmıştı. Memuriyete alma tabanı çeşitli bakımlardan genişlemişti; bunu sağlayan gelişmelerden biri de yüzyılın ortasında benimsenen ve daha sonra çeşitli dönüşümlere uğrayan eşitlikçilik politikasıydı. Eğitim reformu ve kültürel değişim çarpıcı sonuçlar doğurmuştu. Kültürel çatışmanın da rahatsız edici bir ölçüye varacak kadar yoğunlaşmasına karşın, bu sonuçların birçoğu -okuryazarlığın artması, Mekteb-i Mülkiye gibi kuruluşlar aracılığıyla mesleki eğitimin ilerlemesi vb- yararlıydı. Dev-

letin yeni işlevler kazanmasıyla birlikte, kalemiyenin eski evrak hazırlama işlerinin ötesine giden yeni rol kavramları ortaya çıkmaya başladı. Her görev için en nitelikli kişiyi belirlediği varsayılan yeni atama mevzuatı, belli belirsiz de olsa etkilerini göstermekteydi. Hizmet bedeli sistemi de neredeyse baştan aşağı dönüşüme uğramış durumdaydı; geçmişte memurların zamanını ve dikkatini harç toplama ve benzeri işlere kaydırmış olan eski tahsisat sistemlerinin yerinde artık maaş sistemi ile mazuliyet ve emekli aylıkları gibi yardımcı unsurlar vardı.

Yapılmış olanların büyük bir bölümü yararlı ve her açıdan arzu edilir şeylerdi. Çok daha fazlası da yararlı ya da arzulanır olabilirdi. Ama reformlardan birçoğunun ancak kısmen başarılı olduğu, reformcu padişah ve devlet adamlarının -19. yüzyıl Avrupası'nın teslim etmeye hazır olduğundan çok daha iyi olmakla birlikte- çalışmalarında vasat bir düzeyi aşamadığı gerçeği olduğu gibi durmaktadır. Her zaman yapıldığı gibi, imparatorluğun çokuluslu yapısıyla çökmeye mahkûm olduğunu söylemek ve böylece bir anlamda böyle bir yapının olmaması halinde, Osmanlı reformcularının çabalarının başarıya ulaşacağını ve imparatorluğun yaşama şansına sahip bir modern devlete dönüşebileceğini ima ederek, onları eleştirel bir değerlendirmenin dışında tutmak, işin en kolayına kaçmaktır. Bazı göstergelere

bakıldığında, Osmanlı devlet sisteminin, ayrılıkçı milliyetçiliğin bölücü gücü karşısındaki zayıflığı olmasaydı bile, çöküşe mahkûm olduğu ya da en azından rekabetçi bir dünya ortamında kendi başına ayakta durmada yetersiz kalacağı çok açık biçimde söylenebilir.

Sorunlar kısmen Avrupa yayılmacılığının, Osmanlılar üzerinde 19. yüzyıl öncesinde bile kendini hissettiren etkisinden kaynaklanıyordu. Kapitülasyon sisteminin evriminin, imparatorluğu, serbest ticaret çağı olan 19. yüzyılın şafağından bile önce zayıflatması, bu noktayı açıkça göstermektedir. Ama burada bile, Osmanlılar, eski ekonomik tutumlara böylesine uzun zaman yapışıp kalmaları ve kendilerine neler olduğunu anlamada garip biçimde ağır davranmaları yüzünden hatalıydılar. Osmanlıların sorunları büyük ölçüde geçmişlerinden ve hızla değişen bir dünyada kendilerini toparlamanın ne kadar büyük bir çaba gerektireceğini anlamadaki yavaşlıklarından kaynaklanmaktaydı.

Bu yorum irdelediğimiz birçok reform alanına uygulanabilir. Sözgelimi, eğitim alanındaki reformun dikkate değer bir gelişme sağladığını, ama başlangıç ve sonuç düzeylerinin yalnız Avrupa değil, bazı Asya standartlarına göre bile esef verecek kadar düşük olduğuna değinmiştik. Edebiyat dilinin sadeleşmesi ve iletişim olanaklarının yaratılması alanındaki gelişme de iki yönlüydü; yüzyıl boyunca sağlanan ilerlemenin büyük bölümü Abdülhamid çağının sansürcülüğüyle bertaraf oldu ve resmi yazışmalar ile ba-

zı edebi okullarda dilde muğlaklığa doğru eşzamanlı bir geri dönüş yaşandı. Kültürel ikilik sorunu 19. yüzyıl boyunca işleri kötüleştirmekten başka pek bir şeye yaramadı; gerçi bu durum için, kısa dönemde farklı bir sonuç beklenemeyebilirdi.

Devlet dairelerinin memurları arasında dürüst ve çalışkan kişiler her zaman bulunduğu halde, bunları aşırı bir gayret göstermeye yönelten paniklerin idari işlemlerin karmaşıklıkları ve verimsizlikleri kadar, imparatorluğun yaklaşan çözülmesinin bunalımlarından da kaynaklandığı görülmektedir. Kuşkusuz diğer devletler de kendilerine özgü acil sorunlarla karşı karşıyaydı; ama Aşçı Dede'nin tecrübelerini hatırlarsak, geçmiş on beş yıllık hesapları incelemek için girişilen bir koşuşturma, hangi karşılaştırma standardı kullanılırsa kullanılsın, düzensizliği çağrıştırmaktadır. II. Meşrutiyet döneminin *Mülkiye* dergisinde görülen yeni profesyonellik anlayışı ne kadar övgüye değer olursa olsun, yeni sivil ve askeri kadrolar oluşturma çabalarına sahne olan yüzyılı aşkın bir süreden sonra bile, imparatorluk hâlâ idarenin yönünü belirleyecek yeterli sayıda elemana sahip değildi. Mülkiye mezunlarının kendi kendini yücelten seçkinciliği, Osmanlı geleneği ile o dönemin Avrupa düşüncelerinin birbirine yaklaşması nedeniyle anlaşılır olsa bile, dönemin Osmanlı koşulları içinde, nereden bakılırsa bakılsın, değeri kuşkuluydu. Dahası Abdülhamid bir yandan arkası en sağlam olanlardan çok en nitelikli olanların seçilmesini sağlama hedefi doğrultusunda atama işlemlerini şahsi olmayan bir temele dayandırmak için gerekli düzenleme ve kuruluşları getirirken, bir yandan da bu sistemleri keyfilik, patrimonyalizm ve kayırmacılık araçları olarak kullanmanın örneğini oluşturdu. Atamalarını gerçekleştirmek için İstanbul'a gelerek nüfuz kullanmak yolunu tutmak zorunda kalan memurlar, elbette bu örneği iyi anlamışlardı. Kaldı ki, idareyi, aşırı ölçüde şişirilmiş bir himaye aygıtına dönüştürmekle, Abdülhamid kendi rasyonalizasyon çabalarının da kuyusunu kazdı. Bu himaye aygıtı, daha sonra memur tensikatı zorunluluğuyla yüz yüze gelenlere geniş çapta ve gereksiz sorunlar yarattı.

Himaye politikasının budalalığını -ya da saptırılmış mantığını- en fazla ortaya koyan alan maliyedir. Devletin memurları için ödül ve ceza arasında ayrım yapmadığına ya da yapmayı başaramadığına değinmiştik. Bu olgu göz önüne alındığında, devletin memur sayısını yararlı biçimde çalıştırılabilecek düzeyin kat kat üzerine çıkarması, aslında garip bir gelişmeydi. Böyle bir şey ancak paranoyak bir padişahın kendini koruma gayretiyle ve denetimini sıkılaştırmak için, sistemin yozlaşması yönündeki baskılara bile yeniden yol açmaya yatkınlığıyla açıklanabilir. İdareyi toparlamaya yönelik bütün çabaların altını oymak için yapılabilecek en büyük kötülük, sistemdeki yozlaşmayı ortadan kaldırmak yerine yeniden canlandırmak olabilirdi.

Bu yozlaşmanın, idari işlerliği baltalayan ve reayayı devletten soğutan etkileri 18. yüzyıla geldiğinde açıkça kendini göstermiş durumdaydı. Memur aydınların ekonomik güçlüklerinin siyasal radikalleşmeyi güçlendirmesi ve Abdülhamid'in yaptıklarından kaynaklanması ölçüsünde, başvurduğu mali manevralar 1908 Devriminin patlak vermesine katkıda bulunarak onu arkadan vurdu. Bundan sonra gösterilen yeni çabalara karşın, imparatorluğun çöküşünden önce işleri düzeltmeye ne yeterli zaman, ne de fırsat kaldı.

Osmanlı yönetiminin Cumhuriyete miras bıraktığı idari mekanizma ve eğitimli personelin değeri, Türkiye ile benzer bir birikimden yoksun olarak ulusal yaşama geçmek zorunda kalan öteki devletlerin gelişme çizgileri karşılaştırıldığında açıkça ortaya çıkmaktadır. Ama bu varlıklarla birlikte -yalnız birkaç örnek vermek gerekirse- aşırı ayrıntılı mevzuat, sorumluluk alma korkusu, seçkincilik, güçlü bir kamu hizmeti anlayışından yoksunluk ve son derece yetersiz bir maliye gibi sorunlar da devralındı. Sonraki kuşaklar, bazıları egemenliğin resmen halka ait olduğu yeni bir düzen için tarihin cilvesi sayılacak miraslar da olsa, bu sorunlarla uğraşmak zorunda kalacaklardı.

Yeni kahramanların saati çalmıştı. Ama bireysel kahramanlıklar, en muazzam türden olanları bile, Osmanlı yönetim reformu mirasının başarıları arasında pusuya yatmış olarak bekleyen bütün bu sorunları çözmeye yetmeyecekti.

Ek A

HARİCİYE NEZARETİ SİCİLL-İ AHVALLERİ: KAYNAKLAR, YÖNTEMLER VE ÇÖZÜMLEME SORUNLARI

KAYNAKLAR VE VERİ TOPLAMA YÖNTEMLERİ

1877 civarında oluşturulan sicill-i ahval sistemi, 1879'a gelindiğinde memurları "iki sınıf" olarak kabul eden bir işleyiş yöntemi kazandı: atanmaları bir irade-i seniye gerektiren üst düzey memurların oluşturduğu birinci sınıf ile atanmaları bazı durumlarda irade-i seniye gerektiren, bazı durumlarda nazır ya da vali gibi amirlerin yetkisine giren memurların oluşturduğu ikinci sınıf.[1] İki sınıfı ilk kez tanımlayan 1879 tarihli talimatname, hangi memurların birinci sınıfa girdiğini açıkça belirlememekteydi. Daha sonraları Abdülhamid döneminde atamaların nasıl yapıldığı göz önüne alınırsa, gerçek ayrımın, yalnızca padişah iradesinin yeterli olmayıp padişahın doğrudan doğruya ilgilendiği ve genellikle kendi başına karar verdiği birinci sınıf memurların atamalarıyla aday gösterme işini atama kurullarına ya da, en önemsiz durumlarda, sorumlu amirlerine bıraktığı ikinci sınıf makamlara getirilecek adayların atamalarında olduğu anlaşılmaktadır.[2]

Memurlar arasındaki bu sınıf ayrımı, sicill-i ahvallerin aldığı biçimi belirledi. Birinci sınıf memurların kayıtlarının Sicill-i Ahval Komisyonu'nun tuttuğu "sicill-i umumi"ye işlenmesi gerekiyordu; ikinci sınıf memurların kayıtları ise önce ilgili nezaretin tuttuğu "sicill-i hususi"ye işleniyor ve ancak bundan sonra "sicill-i umumi"ye geçiriliyordu.

1967 ve 1971 yıllarında İstanbul arşivlerinde araştırmacılara açık olan iki sicilli ahval koleksiyonunda incelemeler yaptım. Bunlardan biri Hariciye Nezareti Arşivleri'ndeydi ve defterlerden değil, her memurun özlük belgelerinin bulunduğu zarf-

1 *Düstur*, IV, s. 63-66, Memurin-i Mülkiye Sicill-i Ahval Komisyonu talimatnamesi, 10 RA 1296/1879, mad. 2.

2 Findley (1980, s. 267-68).

lardan oluşmaktaydı. Koleksiyonun dizininde 771 zarf olduğu belirtilmekteydi; ama gerçekte 15 tanesi eksikti. Başbakanlık Arşivi'ndeki diğer koleksiyon Dahiliye Nezareti koleksiyonu adını taşımaktaydı, ama aslında bütün sisteme ait "sicill-i umumi"ydi. Bu koleksiyon 92.137 hal tercümesini içerdiği belirtilen 196 büyük defterden oluşmaktadır. Koleksiyonun, her memurun adı ve baba adıyla alfabetik olarak sıralandığı dizini bile 17 cildi doldurmaktadır. Bu, belirli kişilerin bulunmasını güçleştiren ve memurların, sözgelimi, hizmet ettikleri kuruluş gibi değişik ölçütlerle belirlenmesini olanaksız kılan bir sistemdir.[3] "sicill-i umumi"deki muntazam kayıtların Hariciye Nezareti'nde ve muhtemelen diğer nezaretlerde zarflarda bulunan kaba malzemenin temiz suretleri olduğu anlaşılmaktadır. İki koleksiyondaki dosyaların bu anlamda içerik ve düzenleme açısından birbirinin eşi olmasına karşın, aynı kişinin her iki koleksiyondaki yeri ender olarak belirlenebilmektedir.

Gelişigüzel bir yoklama, bu kayıtların nicel çözümlemeye elverişli olduğunu gösterdi. Döneme ilişkin hal tercümesi derlemelerinin çoğundaki bireysel kayıtların temelini oluşturan belgeleri bulmanın ve hiçbir zaman nicel olarak çözümlenmediklerini anlamanın yarattığı bir keşif heyecanı bile söz konusuydu. Asıl sorun böyle bir projenin nasıl yürütülmesi gerektiğiydi.

O zamanın araştırma koşullarında tek başına çalışan yabancı bir araştırmacı için, Hariciye Nezareti koleksiyonunu incelemek bile, sınırlı bir zaman diliminde girişilecek muazzam bir hedefti. Arşivdeki günlük araştırma süresi yedi saati geçmiyordu. Mikrofilm ve fotokopi olanakları, her iki koleksiyon için gerçekten yararlı sayılamayacak kadar kısıtlıydı. Yardımcı bir ekibin işbirliği ve bunun yaratabileceği sorunlar olmaksızın, Dahiliye Nezareti kayıtları üzerinde -başa çıkılabilir boyutta anlamlı bir grup belgeyi ayırmak mümkün olsaydı bile- büyük ölçekli bir araştırma söz konusu olamazdı; uzak depolardan her seferinde en fazla bir ya da iki defter ya da dizin çıkarılması mümkün olduğu için, bunu yapmak bile fazlasıyla ağır bir girişim olurdu.

Hariciye Nezareti koleksiyonunun eksik olması nedeniyle, her iki koleksiyondan da, üzerinde çalışılacak anlamlı bir grup örneği ayırmak bir sorundu: Nizamnamelerden de tahmin edilebileceği gibi, nezaretin üst düzey memurlarının neredeyse hiçbiri Hariciye Nezareti sicill-i ahval dosyalarında görünmüyordu.

Bu meselelerden bazılarını anlamak, zaman ve tecrübe gerektirdi. İlk araştırma yolculuğum süresince, iki kayıt grubu arasındaki ilişkileri açıklayan nizamnameleri henüz görmemiştim. Sonuçta, Hariciye Nezareti'nin bütün meslekten memurlarını ortaya çıkarmaya yönelik bir araştırma stratejisini yavaş yavaş geliştirdim. "Meslekten memurlar" nitelemesi kritik bir tanımlamadır; çünkü sicill-i ahval dosyalarının büyük bir yüzdesi ancak bir ya da iki atamayı içermektedir ve bu yüzden meslekteki ilerleme biçimlerinin çözümlenmesi açısından neredeyse işe yaramaz durumdadır. Sicill-i ahvallerde bu kuraldışılığa ilişkin hiçbir açıklama yer almamaktadır; tıpkı atalarının vaktiyle kul memurlarını denetlediği gibi, Abdülhamid'in de potansiyel siyasal eylemcileri denetim altında tutulabilecekleri resmi görevlere ge-

3 Çetin (1979, s. 46-47).

tirme yoluyla himayeciliği nasıl kullandığını başka kaynaklardan öğreninceye değin, bunun nedenini anlayamadım.[4]

Bunca sicill-i ahvalin bu kadar kısa tutulduğunu görünce, kaydedilmiş hizmetleri en az 15 güneş yılına yayılmış Hariciye Nezareti memurları hakkındaki dosyaların tümünü toplamaya karar verdim; söz konusu süre, meslekten memurları ötekilerden ayırmak için kabul ettiğim keyfi bir sınırdı. Araştırmam ilerlerken, Hariciye Nezareti'nin üst düzey memurlarından birçoğunun o nezaretin arşivlerinde mevcut olmadığını, ama genellikle Dahiliye Nezareti adı verilen koleksiyonda bulunabildiğini keşfedince, tanımlayabildiğim bu türden bütün örnekleri de toplamaya karar verdim. Bu çabada en büyük yardımcım, Dahiliye Nezareti koleksiyonunda, ilk cildin başındaki boş sayfaya "birinci sınıf"(sınıf-ı evvel) yazılmış olmasıydı. 4 numaraya kadar olan defterler bu tanımlamaya uygundu. 5 numaralı defterde bir nitelik değişikliği ortaya çıkıyor ve bundan sonraki defterlerde üst düzey memurların dağınık yazıldığı görülüyordu. İlk dört ciltte Hariciye Nezareti'yle ilişkisi olan birçok kişi bulabildim. Daha sonra koleksiyonun dizinlerini kullanarak, bu tür kişileri sonraki ciltlerde de bulmaya çalıştım, ama sadece isimlerinden ayrımsayabildiğim birkaç kişiyi belirleyebildim. Dahiliye Nezareti koleksiyonundaki üst düzey memurlar konusunda da sorunlar vardı; bunlardan bazıları çeşitli nezaretlerde üst düzey görevler almış nazırlardı. Bunları Hariciye Nezareti mensubu olarak tanımlayıp tanımlamamak bir görüş meselesi haline gelmişti. Gerçi Hariciye Nezareti memurları araştırmamı bu nezaretle pek az ilgisi olan üst düzey memurlarla yüklemek istemiyordum, ama yine de ağımı daha geniş bir alana atmam gerekiyordu.

Araştırma tasarım uzmanları bu yaklaşımı şık bulmayabilir ve benim neden sistematik bir örneklem kullanmadığımı sorgulayabilirler. Aslına bakılırsa, tez araştırmalarımda ilk yaklaşımım, Hariciye Nezareti kayıtlarından bilimsel şekilde seçilmiş bir örneklem (*random sample*) almaya dayanıyordu. Ne var ki, meslekten memur olmayanlar çıkarıldığında, bu kayıtlar örneklem oluşturmaya değmeyecek kadar azalıyordu. Bundan başka, Dahiliye Nezareti koleksiyonunda bulunan üst düzey Hariciye Nezareti memurlarını içine alacak sistematik bir örneklem tekniğini saptamanın belirgin bir yolu da yoktu. Ve bir bütün olarak bu koleksiyon, bir örneklem oluşturabileceğimiz meslekten memurları belirlememizi olanaksız kılacak kadar genişti.

Buna uygun olarak, seçimimi erişimin en kolay olduğu nezaretin birinin bütün profesyonel personelini toplamaktan yana yaptım. Araştırma tasarımının teknik dilinde bu, tablolardaki istatistiklerin sadece nezaret personelinden alınan bir örneklem olmayıp, bütün kümeyi, yani Osmanlı Hariciye Nezareti'nin bütün meslekten memurlarını kapsadığı anlamına gelmektedir. Böylelikle, bu rakamların istatistiksel olarak anlamlı olup olmadıklarını sorgulamaya gerek kalmıyor. Dikkatli okuyucular, kuşkusuz, birkaç yüz memurdan oluşan herhangi bir grubun -bu rakamın yüz katını içermesi gereken bir topluluğu temsil etmek üzere alındıklarında- teknik olmayan

4 Karş. Findley (1980, s. 234-39, 270-76).

bir bağlamda "anlam"ını yine de sorgulayacaktır. Aşağıda Hariciye Nezareti verilerinin "temsil yeteneği"ni tartışırken bu noktaya döneceğiz.

Toplanan kayıtların incelenmesi, çoğunun 1908'den sonraki tarihleri içermeme açısından da eksik olduğunu gösterdi. Başka kaynaklar, söz konusu kişilerden birçoğunun 1908'den sonra da hizmet etmeye devam ettiğini gösterdiğine göre, bu eksikliğin 1. Bölüm'de değinilen Jön Türk Devrimi sonrasındaki memur tensikatından kaynaklandığı açıktır. Bu tensikat birçok memurun memuriyetine ara ya da son vermişti. Bundan da öteye, tensikat sicill-i ahvallerden sorumlu dairelerin öylesine iş yüklenmesine yol açmıştı ki, bunların bir süre sonra ipin ucunu kaçırdıkları anlaşılmaktadır. Bu eksikliğin üstesinden gelip dosyalarını topladığım memurların memuriyet kayıtlarını daha ileri tarihlere götürebilmek için, mümkün olan durumlarda çeşitli başka kaynaklar kullandım.[5] Bu usulü benimsememin pratik nedenleri, memurların, görevlerinin çeşitli evrelerinden nasıl geçtiklerinin çözümlenmesi sırasında, hizmet süresi 15 yılı geçen belgelenmiş örneklerin sayısındaki düşmeyle karşılaştığımız 7. Bölüm'de ortaya çıkmıştı.

Belirtilen yolu izleyerek, Hariciye Nezareti'nin 366 meslekten memurunun dosyalarını toplamayı başardım; bunların 29'u Dahiliye Nezareti koleksiyonundan, kalanı da Hariciye Nezareti koleksiyonundan alınmaydı. Bu 366 kişinin tümü aynı dönemde görev yapmış değildi; bu yüzden, sayıları nezaretin profesyonel personelinin boyutlarına doğrudan işaret etmemektedir. Hepsi de kayıt tutma sisteminin en etkili tarzda işlediği 1877-1908 döneminin belirli bir bölümünde görevdeydi. Bazılarının kayıtları 60 yıla yayılıyor. Uç örneklerde, kümenin görev süresi 1922'ye değin olmak üzere yaklaşık 90 yıla yayılıyor.

DOSYALARIN İÇERİĞİ

Her dosyanın orijinal belgesi, hanelere ayrılmış büyük bir kâğıt biçimindeki matbu bir soru formuydu. Sağ yandaki haneler sütunu, memurun cevaplayacağı matbu soruları içeriyor; ortadaki sütunda cevaplar için bırakılan boşluklar yer alıyor; sol sütun ise memurun amirlerine ait gözlemler için ayrılmış boşluğu içeriyor. Yıl-

5 Kayıtları genişletmenin anlamı 366 dosyayı aşağıdaki kaynaklarla denetlemekti: (1) İnal (1969); (2) İnal (1964-65); (3) Çankaya (1968-71); (4) Salname-i Nezaret-i Hariciye , 4 c., İstanbul, s. 1302, 1306, 1318, 1320/1884-1885, 1888-1889, 1900-1901, 1902-1903; (5) Sefirler listesi, *Dışişleri Bakanlığı Yıllığı, 1964-65*'in içinde, Ankara, 1965 (?), s. 288-372; (6) Har., TKE 1397, 1400, 1406, 1456, çoğu memuriyete girmek için Hariciye Nezareti'ne sunulan dilekçeler; (7) Har., Müt. 249, "Kadro Harici Memurların Listesi" ve kişi adları veren diğer belgeler, "Réorganisation du Min. Impl, des Missions et Consulats, Fonctionnaires hors cadre, 1909"; (8) Har., Müt. 249, "İcrası Makrûn-ı Müsaade-i Seniye Olan Tensikat Mucebince Teşekkül Eden Heyet-i Şehbenderî", liste, "Réorganisation du Service Consulaire" (1908) klasörü içinde; (9) Karatay, *Türkçe Basmalar Kataloğu*, yayınlar için başvuru kaynağı olarak kullanıldı; (10) Har., İdare 663, "Etats de service des fonctionnaires ottomans" sicill-i ahval dosyalarını güncelleştirmeye ilişkin yazışmalar, yaklaşık 1914-1918; (11) Çark (1953), Türk yönetiminin hizmetindeki Ermeniler için; (12) İngiliz, Fransız, Alman ve Avusturya diplomatik yazışmalarından topladığım biyografik bilgiler dosyası.

lar içinde yapılan yeni baskılar, soru kâğıdında yalnızca küçük ifade değişiklikleri yapıldığını gösteriyor. Cevaplanması istenen sorular aşağıdaki gibi sıralanıyor:[6]

1. Cevap verenin ismi ve şöhreti, baba adı ve mesleği.
2. Doğum yeri ve tarihi.
3. Okuduğu okullar, aldığı dersler, diploması olup olmadığı, konuştuğu ya da kâtiplik görevlerini (tekellüm ya da kitabet) yerine getirebileceği yabancı diller; basılı eserlerinin (telifat) olup olmadığı, varsa bunların konuları.
4. Devlet hizmetine girdiği yaş ve tarih, maaşlı olarak mı, yoksa şakird olarak mı (muvazzafen ve yahud mülâzemetle) başladığı, bulunduğu makamlar, aldığı rütbe ve nişanlar, her bir görevinde ne kadar maaş aldığı, ne süreyle görev dışı kaldığı, bu süre içinde mazuliyet aylığı alıp almadığı, eğer aldıysa miktarı; yabancı nişan alıp almadığı, bunları nasıl aldığı ve alış tarihi.
5. Mensup olduğu kalemden ayrılma (infisal) nedenleri; onun hakkında herhangi bir yerden şikayet olup olmadığı; yargılandıysa suçlu mu, yoksa masum mu bulunduğu; cezalandırılıp cezalandırılmadığı; beraatine dair belgelerinin olup olmadığı.

Genellikle memurun bizzat doldurduğu hal tercümesi niteliğindeki soru kağıdı dışında, Hariciye Nezareti arşivlerindeki belirli bir memura ait zarfta bulunan belgeler daha çok sicill-i ahval dairesi memurlarının ortaya çıktıkları anda kaydettikleri ek olaylara ilişkin matbu formlardan oluşuyor. Birkaç istisna dışında, tümü müsvedde yazımında kullanılan dikkatsiz bir divani elyazısıyla yazılmış bu ek kayıtlar, memurun soru kağıdıyla başlayan memuriyet sicilini sürdürüyor. Burada atamaları, maaş değişikliklerini, rütbe ve nişanları belirten kayıtları görüyoruz. Ara sıra dosyalarda diplomalar ya da bunların nüshaları gibi ek belgeler de yer alıyor. Birkaç memurun zarfı oldukça kabarıklaşmıştı. Bunun nedeni genellikle suiistimal suçlamalarıydı. Çoğu kez uzak yerlerdeki araştırmalarla işin doğrusunu ortaya çıkarma çabası ve suçluların yargılanmak üzere getirilmeleri idari sisteme ve bu sistemin kendini savunma reflekslerine (bkz. 8. Bölüm) çok fazla angarya yüklüyordu.

Soru kâğıdının da açıkça gösterdiği gibi, sicill-i ahvaller bir çeşit özyaşamöyküsü niteliğindedir. Burada eşlerin ya da annelerin adları gibi bizim bugün eklemek isteyebileceğimiz türden sorular yer almıyor. Memurlar kimi zaman istenmeyen ilginç bilgileri de vermişlerdi. Bütün örneklerde görülmeyen bu gibi hususlar sayısal çözümleme kapsamına alınamazsa da, metin içinde ele alınabilir.

Kayıt tutma sistemine ilişkin bir inceleme, iki istisna dışında, bu sistemin yapması öngörülen olayların izini sürmede yeterli olduğu izlenimini veriyor. İstisnaların ilki, başta suiistimal iddiaları olmak üzere karışık olay ve durumların her zaman açıkça ortaya konmamış olmasıdır. Aynı durum, sicill-i ahvallerin genellikle "hasbe'l-icab" ve hatta "hasbe'l-kader" gibi basmakalıp ibarelerle geçiştirdiği azillerde de geçerliydi. Benzer biçimde, İstanbul dışında görev yapmak üzere gönderilen memurların istifa etmek için kullandıkları "ab u havasiyle imtizac edemediğinden" gibi genelgeçer bir neden vardı.

İkinci istisna, devletin inisiyatifiyle ortaya çıkmayan olayların genellikle belirtilmemiş olmasıdır. Sözgelimi, sicill-i ahvallerin birçoğu memurun memuriyetinin

6 Soru kâğıdının çevirisi Sadullah Paşa'nın dosyasından yapıldı, Har., SA424.

nasıl sona erdiğini belirtmeden birden kesiliveriyor. Bu 1908'de ya da hemen sonrasında olmuşsa, nedeni genellikle Jön Türk Devrimini izleyen tensikatın kayıt tutma sistemi üzerindeki etkisidir. Öteki örneklerde neden, belki de memurun ölümüdür. Sicill-i ahvallerde kimi zaman, hatta memurun emekliye ayrılmasından sonra bile ölümlerden söz edildiği görülüyor. Ama bu tür bilgiler, sistemin, eskinin siyaseten idam çağında olduğu kadar resmi personel yönetimiyle artık yakından bağlantılı olmayan bir olayı takip etmede güçlük çektiğine işaret edecek kadar enderdi. Sonuç olarak, sicill-i ahval kayıtları memurun yaşam çevriminin son evreleri hakkında iyi bir kaynak oluşturmamaktadır; buna uygun olarak incelememizde bu noktayı hesaba katmadık.

Soru kâğıdına yeterince kaydedilmemiş olan başka bir bilgi türü de yayınlarla ilgilidir. Hariciye Nezareti sicill-i ahvallerinde yüzyılın en önemli edebi kişiliklerinden bazıları yer almaktadır; ama bu kişilerin adlarını başka kaynaklardan öğrenmeseydik, bu bilgiye kayıtlardan ulaşmamız mümkün değildi. Soru kâğıdını 1876 ya da 1877'de doldurmuş olan Namık Kemal bile, tarih ve edebiyat üzerine Türkçe yazılmış yalnız yedi ya da sekiz yayımlanmış eseri olduğunu belirtmekle yetinmişti.[7] Burada sorun, cevaplayan kişiden eğer varsa eserlerinin sadece konularını yazmasını belirten soru kâğıdındaki sözcüklerden kaynaklanıyor.

Dolayısıyla sicill-i ahval verilerinin, nitel çözümleme karşıtlarının indirgeyicilik eleştirilerini anımsatan ve bazen acayip sınırları vardır. Bu sınırların edebi ilhamlarına, hava ve suyun muammalarına ya da kaderin garip cilvelerine daha fazla ışık tutacak başka kaynaklara yönelik iştahımızı kabartmasına karşın, sicill-i ahvallerin en azından birkaç yüz memurun üstüne çözümleyici ağımızı atma ve böylece birkaç birey üzerine son derece ayrıntılı kaynakların değerlendirilmesi için karşılaştırmalı bir perspektif yaratma fırsatını sunduğu gerçeği göz ardı edilemez. Dahası, bu kayıtların arşivdeki orijinalleri üzerinde çalışmak, belgelerin tutarlılık ve tekbiçimliliğinin kaybolduğu edebi uyarlamalarından, yani İnal ve Çankaya'nınki gibi eserlerden elde edebileceğimizden çok daha fazla olguyu ölçebilmemizi sağlamaktadır.

ÇÖZÜMLEME TEKNİKLERİ

İstanbul'daki arşivlerde bulunan sicill-i ahval verilerini ABD üniversitelerinin bilgisayar merkezlerine getirmek birkaç safhada gerçekleşti. Bunun en büyük nedeni, ne yaptığımı, süreç içerisinde işler ilerledikçe öğrenmemdi. İlkin, arşivlerde dosyalara ilişkin araştırma notları alırken, belgelerden hiçbir şeyi çıkarmaksızın son derece kısaltılmış bir format geliştirdim. Ardından veriler için bir kod anahtarı geliştirip, verileri çözümleme için kodladım. Bilgisayar çözümlemesinde program olarak Sosyal Bilimler için İstatistik Paketi'ni (SPSS) benimsedim.[8]

7 BBA, DSA I, 210.

8 Bkz. Norman H. Nie vd., SPSS: *Statistical Package for the Social Sciences*, 2. b., New York, 1975, çözümlememi yürüttüğüm dönemde (1976-1981) geçerli elkitabıydı. Söz konusu yıllarda Ohio Eyalet Üniversitesi Bilgisayar Araştırma ve Eğitim Merkezi mensuplarından son derece minnettar olduğum büyük yardımlar aldım: Fred Ruland, Jim Wagner ve herkesten de fazla Tom Whitney'den.

Metinlerdeki tabloların tümü, çapraz tablolaştırma ve frekans dağılımı yapan SPSS ürünleridir. Çözümlemenin başından sonuna değin, Hariciye Nezareti çalışanları, etnik ve kültürel açıdan tanımlanan çeşitli gruplara ve altgruplara ayrılıyor. 3. Bölüm'de daha ayrıntılı açıklandığı gibi, üç ana grup kültürel açıdan gelenekçi Müslümanlar ile her ikisi de kültürel açıdan batı yönelimli olan[9] modernist Müslümanlar ve gayrimüslimlerdir; altgruplar gayrimüslimler arasında ayırt edilebilen etnik-dinsel gruplardan oluşuyor. Bu grup ve altgrupların ayırıcı kimliklerini bağımsız değişkenler ve kayıtlardaki öteki sayısal verileri bağımlı değişkenler olarak hesaba katarak yapılan çözümleme, çeşitli personel kategorilerinin ortak profillerini karşılaştırıyor. Çözümleme, bu kayıtların kapsadığı veri çeşidine uygun olarak, çapraz tablolaştırma, ortalama ve medyanların hesaplanması gibi sayısal çözümlemenin basit tekniklerine dayanıyor.[10]

Bu incelemenin temel amaçlarından birinin zaman içindeki değişimin ölçümü olması nedeniyle, sayısal çözümleme çeşitli yollardan bu hedefe ulaşmaya çalışıyor. En basit yol, inceleme konusu bütün memur kümesini "yaşlı" ve "genç" kuşaklara ayırmak ve bunları karşılaştırmaktır. İlk atanma tarihleri açısından yaşlı kuşak memuriyete 1875'e değin başlayanları, genç kuşak 1876'da ve sonra başlayanları (bkz. Tablo 3.1) kapsadığına göre, memur kümesi 1876'da neredeyse tam yarıya bölünüyor. Kuşaksal bölünmenin sonuçları her zaman aydınlatıcı olmadığı için, tablolarda genellikle gösterilmeyip yalnız uygun olduğu zaman metinde ele alınıyor.

7. Bölüm'deki memurların çalışma ve ilerleme biçimleri incelemesi, zaman içindeki değişimin bir başka boyutuna, yani memurların memuriyet çevrimlerine bakmayı gerektiriyor. Kuşaksal karşıtlık metinde tartışılmaya devam ediliyorsa da, bu çözümleme zaman içindeki değişimi, takvim yılı açısından değil, daha çok kıdem açısından tanımlıyor. Burada her bireyin memuriyetini, kayıtlara geçtiği ya da herhangi bir şekilde saptanabildiği durumlarda, ilk atanmadan memuriyetinin sonuna değin toplam süre açısından belirledim. Memuriyet süresi mazuliyet ve hatta devlet hizmetinden ayrılma dönemlerini de kapsayabiliyordu; 7. Bölüm'de Aşçı Dede İbrahim Halil'in yaşamı çerçevesinde bu olgunun bir örneği ele alınıyor.

Memurların memuriyet süresinin farklı noktalarındaki deneyimlerini göstermek üzere, 7. Bölüm'ün tabloları, her personel kategorisi için çoklu sütunları gerektiriyor ve artık tek bir sayfaya sığamayacaklarından ayrı kesitlere bölünerek sunuluyor. Her personel kategorisine ait sütunlarda ilk göreve, beşinci, onuncu, on beşinci, yirminci, yirmi beşinci ve otuzuncu yılların sonlarında bulunduğu görevlere ve otuz yılı aşkın bir süre hizmet verenlerin kaydedilmiş son görevlerine iliş-

9 Başka durumlarda böylesi özdeşleştirmeler yapmak doğru olmayabilirdi, ama 19. yüzyıl Osmanlı tutumları açısından "modernist", "Batıcı" ve "laisist" genellikle eşanlamlıydı.

10 Bu ifade istatistikçilerin "ölçüm düzeyi" olarak adlandırdığı kavrama ilişkindir. Belirli bir veri kümesine uygun istatistiksel teknik ve ölçüleri belirlemede yararlanılan bu kavram ve sonuçları birçok istatistik elkitabında tartışılmaktadır; örn., Blalock, *Social Statistics*, s. 15-20.

kin rakamlar yer alıyor. 7. Bölüm'ün tablolarının her birinde, yalnız bütün kümeye ilişkin verileri sunan A kesiti bütün olası sütunları içeriyor. Her birinin tek bir sayfaya sığabilmesi için, üç büyük personel grubuna ait verileri sunan B kesitleri ile gayrimüslim altgruplara ait verileri sunan C kesitleri, bu sütunlardan yalnızca bir diğerini içeriyor.

8. Bölüm'deki maaş çözümlemelerinde, zaman içindeki değişimi çözümlemenin en iyi yolu, yıllık maaş istatistiklerinden uzun dönemli diziler hesaplamaktı. Bu, belirli miktarda maaş verilerinin mevcut olduğu her yıla bir sütun ayıran bir veri kodlama sistemi kurmayı gerektirdi. Maaş istatistiklerini İstanbul piyasasından bir fiyat göstergesiyle (bkz. Ek B) karşılaştırabileceğimi düşünerek, her yıl için memurların o yılki görev yerlerini gösteren bir koda da yer verdim. Her memurun görev yeri ve maaşını kaydettim; ikincisini memurun kaydedilen memuriyetinin her yılını 1 Haziran olarak alıp bir basamaklama sistemiyle kodladım. Bu işlem, kayıtlarda kullanılan iki farklı takvimi, yani "hicri" ve "mali" de denen "rumi" takvimleri Gregoryen takvime çevirmeyi gerektirdi. Maaş istatistiklerinin SPSS ile hesaplanması, istatistikleri her yıl her personel grubu için ayrı ayrı hesaplamayı, ardından 8. Bölüm'deki tabloları elde edebilmek için ortalama ve medyanları tablo halinde toplamayı gerektirdi.

Maaş istatistiklerini fiyat dizileriyle karşılaştırmaya uygun bir biçime getirilmesi, maaş istatistiklerini tahıl fiyatı ortalamasının hesaplandığı biçim olan yüzdeler olarak yeniden hesaplamayı da gerektirdi. Zaman dizilerini yüzdeler olarak yeniden hesaplamak, baz olarak seçilen bir dönemin değerini 100'e eşit kabul ederek, başka terimlerle ifade edilmiş değerleri yüzdelere çevirmek demektir. Bu teknik tek bir istatistik dizisinde zaman içinde ortaya çıkan değişimin çözümlemesini kolaylaştırmakla kalmaz, aynı zamanda bütün diziler için baz alınan dönemin aynı olması koşuluyla, farklı dizilerin karşılaştırılmasına da olanak verir. Çünkü yüzdelerin ortak bir baz döneme göre hesaplanması, farklı değer ve ölçüleri (aylık maaş, birim başına fiyat) ortak bir ölçekte ifade edilen karşılaştırılabilir değerlere çevirir.[11] Maaş-fiyat karşılaştırmasını tamamlamak üzere, daha sonra Tablo 8.6 ve 8.7'de gösterildiği gibi, maaş eşdeğerlerinin fiyat eşdeğerlerine oranlarını hesapladım.

Başka bilgisayar programları, daha kısa çıkışlar almayı ve tabloların toplama işlemlerini kısaltmayı sağlayarak, aradığım sonuçlardan bazılarını belki de SPSS'den

---

11 Kuruş olarak ifade edilen maaşları yüzdelere çevirmek için, 1880-1882'yi baz olarak aldım. (Baz dönem seçimi ilke olarak keyfi olmasına karşın, 1880-1882'yi hem maaşlar, hem de fiyatlar için baz dönem olarak kullanmamın nedeni, kayıtlardaki tarih ve değerler açısından her iki dizi için bir ara dönem olmasıdır.) Ortalamalar için, yüzdeleri bulmada kullanılan bölen, baz döneme düşen üç yılın ortalamalarının aritmetik ortalamasıdır. Medyanlar matematiksel sabitler olduğundan, baz döneme ait üç maaş medyanının orta değerini bölen olarak aldım. Yüzdeleri hesaplamak için, her yıla ait kuruş cinsindeki değerler uygun bölenle bölündü ve sonuç yüzde olarak ifade edildi. Bu işleme göre, Tablo 8.4'ün her sütununun gösterdiği gibi, baz döneme (1880-1882) ait aritmetik ortalamaların ortalaması 100'e eşittir. Medyanlarda, aynı yıllara ait orta değer -ya da bazı örneklerde çifte değer- 100'e eşittir.

daha dolaysız verebilirdi. Ne var ki, hedeflerimden biri bütün sayısal çözümlemeyi ve sonuçlarının nasıl ortaya çıktığını kişisel olarak denetlemek ve açıklayabilmekti. Bu kitabın tabloları için kaynak olarak kullanılan çıkışların, birkaç tanesi dışında, hepsini ben ürettim; geri kalanını benim yönetimimdeki bir asistan oluşturdu.[12]

HARİCİYE NEZARETİ SİCİLL-İ AHVAL VERİLERİNİN ÇÖZÜMLENMESİNDEKİ SORUNLAR

Sicill-i ahvallerin doğru yorumlaması hem belgeleme, hem de veri toplama yönteminin belirli sorunlarını anlamaya ve mümkün olan yerlerde, bunlardan kaynaklanan sapmaları gidermeye bağlıdır. Bu sorunlar özellikle maaş çözümlemeleri için önemlidir. Sorunlar ve bunlarla başa çıkmak için kullanılan işlemler ya da varsayımlar aşağıdaki gibidir.

Hariciye Nezareti Verilerinin Temsil Yeteneği. 1. Bölüm'de, mülkiyenin 19. yüzyıl Osmanlı toplumu bağlamında genel olarak "elit" sayılıp sayılamayacağını yorumlanmaktadır. Ardından, tartışma seçkincilik sorununu daha dar anlamda Osmanlı Hariciye Nezareti üzerinde yoğunlaştırmaktadır. Bu nezaretin Tanzimat sırasında mülki idarenin öteki alanlarına göre özel bir önem taşıdığını, ama daha sonra bu önemi yitirdiğini ileri sürmektedir. Sayısal çözümlemeyle ilgili özgül bir açıdan da, farklı nitelikte bir temsil yeteneği sorunu ortaya çıkmaktadır. Toplam 366 memurdan oluşan bir grubun, belki de 35.000 profesyonel memurundan oluşan bir sivil bürokrasiyi geçerli biçimde temsil ettiği kabul edilebilir mi? Eğer kabul edilemezse, bu durum elinizdeki incelemenin değerini ortadan kaldırır mı?

Yalnız Hariciye Nezareti'ni incelediğimizi söylemek "güvenli" bir cevap olabilir. Bu yaklaşım, kitabın başlığını değiştirmemizi ve temsil yeteneği sorunundan uzak durmamızı gerektirir. Doğrusu bazı noktalarda böyle bir darlık yerinde bir uygulamadır. Sözgelimi memuriyet çözümlemelerinde, Hariciye memurlarının yaptıkları işler, öteki nezaretlerdeki işlevsel uzmanlıklara yakın bir denklik taşımayabiliyordu.

Gelgelelim, bu çalışmayı yalnız Hariciye memurlarının incelenmesi olarak sunmak yanıltıcı olur. Böyle bir şey, daha geniş anlamda mülkiyenin içinde bulunduğu koşulların ne olduğu sorununu açımlanmamış bırakacaktır. Örneğin 4. Bölüm'deki eğitime ilişkin verilerin, yalnız geleceğin Hariciye memurlarına değil, oldukça genel anlamda Osmanlılara açık eğitim tercihleri hakkında bazı şeyler anlattığı kesindir. Buna benzer bir sav, maaş verilerine ilişkin olarak da geliştirilebilir. Hariciye Nezareti maaşları idarenin diğer kesimlerindekinden daha yüksek olsa bile, memur maaşlarının zaman içinde nasıl dalgalandığına ilişkin bir gösterge sun-

12 Halûk Gärgün, başka birçak vesileyle yararlandığım aynı SPSS rutinlerini kullanarak, 1976'da İstanbul'da benim için çeşitli çıkışları hazırladı. Yıllar içinde, tarihleri äteki takvimlere gäre belirlemekten bilgisayar çıkışlarındaki istatistikleri metinde sunulan tablalara dänüştürmeye kadar, sayısal çäzümlemenin bazı mükerrer işlerinde çeşitli kişilerden yardım gärdüm. Zeynep Catta ve Ayhan Aktar 1976'da İstanbul'da, Dwayne Martin ve Mark Kwasny 1982-1983'te araştırma asistanları alarak Ohia'da yardımcı oldular.

maktadır; üstelik Tanzimat'tan sonra Hariciye maaşlarının daha yüksek olduğunu düşünmek için hiçbir neden yoktur. Kaldı ki, Hariciye Nezaretine ilişkin sicill-i ahval verileri, bu araştırmanın kullandığı belgeleme türlerinden yalnızca biridir. Ötekilerin büyük bölümü mülkiyenin diğer kesimlerinden gelmekte ve böylece Hariciye memurlarının temsil yeteneği üzerinde denetim unsuru oluşturmaktadır. Özet olarak, sayısal çözümlememiz tek bir nezaret üzerinde odaklanmakla birlikte, çözümlenen verilerin daha genellenebilir sonuçları vardır. Kuşkusuz, kitabımız, bir bütün olarak daha geniş kapsamlıdır.

Haklarında Veri Bulunan Memur Sayısında Zaman İçinde Ortaya Çıkan Değişiklikler. Yaşlı ve genç kuşaklar ayrımında (Tablo 3.1) ya da maaş istatistiklerinin yıldan yıla hesaplanmasında (8. Bölüm) olduğu gibi, çözümlemede incelenen memurların görev dönemlerine göre gruplara ayrıldığı bazı noktalarda, haklarında verilere sahip olduğumuz Hariciye memurlarının sayısının zaman içinde değiştiği dikkat çekmektedir. Her yıla ilişkin örnek sayısının kümenin bütünü için 1891-1892'de 310'a çıktığını (ve birbirinden ayrılan personel kategorileri için çeşitli yıllarda doruğa ulaştığını) gösteren Tablo 3.2, bu konudaki bulguları özetlemektedir. Doruk yılından her iki yöne doğru uzaklaşıldıkça örnek sayısı da azalmaktadır. Önceki yıllarda sorun sicill-i ahval sistemine 1877'ye değin geçilmemiş olmasından kaynaklanmaktadır. Kayıtlar bireyin yaşam süresini doğumundan itibaren kapsadığı için, bazı dosyalarda 1877'den çok öncesine ilişkin veriler yer almaktadır (karş. Tablo 3.2-3.3). Yine de tarih ne kadar erkense, örnek sayısı da o ölçüde düşüktür. Daha sonraki yıllarda ise, sorun Jön Türk Devrimini izleyen tensikattan kaynaklanmaktadır; bu bunalım memur sayısını azaltmakla kalmayıp, kadrosu kısıtlanan ve ansızın büyük artış gösteren sicill-i ahval işlemi kaydetmek zorunda kalan ilgili daireyi aşırı bir yük altına soktu. Daha önce değinildiği gibi, sicill-i ahvallerin birçoğu 1908'den sonra hiçbir kayıt düşülmeksizin düpedüz kesilmektedir. Kaydedilmiş hizmet süresi en az 15 yıl olan memurların sicill-i ahvallerini toplamaya karar verdiğim için, verilere sahip olduğum örneklerin sayısındaki düşüş 1908'de değil, 15 yıl kadar öncesinden başlamaktadır.

Çok az sayıda dosyadan istatistik oluşturmanın gerektiği durumlarda, örnek sayısında zaman içinde ortaya çıkan değişim çözümsel sorunlar yaratır; çünkü istatistikler yanıltıcı hale gelir ve daha büyük bir veri tabanından çıkabilecek bulguları temsil ettiklerini ileri sürmek güçleşir. Bu sorunu tümden ortadan kaldırmanın tek yolu, küçük gruplara dayanan hesaplamaları sunmamaktır. Bu incelemede de belirli bir ölçüde bunu yapmaktan kaçınmak olanaksızdı. Osmanlı toplumunun karmaşıklığı, memur kitlesi içinde çeşitli toplumsal kökenlerden gelme kişilerin yer aldığı anlamına gelmekteydi; bu azınlıklardan bazılarının her türlü çevrede görece küçük boyutta görünmesi ve dolayısıyla da tablolarda çok küçük memur gruplarının zaman zaman ortaya çıkması neredeyse kaçınılmazdı. Ne var ki, bu türden görüntüleri en aza indirmek mümkündür. Böylece tablolar normal olarak üç küçük gayrimüslim altgrubu bir tek sütunda toplamaktadır. Aynı nedenden, metindeki değerlendirmede değinilmesine karşın, tabloların hemen hiçbirinde "genç" ve "yaşlı" memur kuşakları arasındaki karşıtlığa ilişkin veri yer almamaktadır. Son olarak, key-

fi bir kesilme noktası belirleyerek, maaş tablolarında, büyük personel kategorilerinde aynı anda görev yapmış maksimum memur sayısının dörtte birinden ve gayrimüslimler arasındaki etnik-dinsel altgruplarda da memur sayısının yarıdan azı için verilerin bulunduğu yıllara ilişkin hiç istatistik koymadım.

Hakkında Veri Bulunan Memurların Kıdeminde Zaman İçinde Görülen Sözde Artış. Örnek sayısında artış ya da düşüşe yol açan etkenler, aynı zamanda, kıdemde uzun dönemli bir yükseliş gibi yanıltıcı bir görüntü yaratmaktadır. En eski sicill-i ahval belgeleri 1877 tarihli olduğuna göre, bu belgelerin daha önceki yıllara ilişkin verilerinden hesaplanan istatistikler, tarihleri geriye doğru gittikçe daha genç bir kümeyi yansıtmaktadır. 1893'ten sonra, hizmet süresi 15 yıldan az memurları dışlarda bırakma kuralı ve 1908'de kayıtların tutulmasındaki düşüş birleşince, kümenin zamanla daha da kıdemli hale gelmesi gibi bir görüntü doğmaktadır. Arada kalan 1877-1893 döneminde nezaretin genç memurlarla dolu olmasına karşın, kıdem dağılımı değişmiyordu. Bu anlamda, kıdemde görülen uzun dönemli artış, inceleme konusu kümenin niteliklerinden değil, veri toplama işlemlerinden ve kayıtların özelliklerinden kaynaklamaktadır. Kıdem ile görev, rütbe ve maaş gibi olgular arasında görülen doğru orantı eğilimi göz önüne alındığında, görünüşteki kıdem artışının, tablolardaki rakamların güvenilir olarak kabul edilmesinden önce kontrol edilmesi gerekiyor.

Çapraz tablolaştırmaya dayalı çözümlemelerde (3., 4. ve 7. bölümler) -zaman içindeki değişimi ele almanın temel yolu olan kuşak karşıtlığının, genel olarak, tablolarda gösterilmemesiyle- sorunlar en aza indirgenmiştir. Bununla birlikte metinde karşılaştırmanın söz konusu olduğu durumlarda, iki kuşak mensuplarının sözgelimi yükseldikleri nihai rütbe ya da görevlerden çok, belirli bir hizmet yılının sonunda ulaştıkları rütbe ve görevleri karşılaştırmak daha anlamlı olmaktadır. Memuriyet çözümlemesi de memuriyet süresini temelde beş yıllık birimlere bölerek bu tip denetimlere yer vermektedir.

Maaş istatistiklerine ilişkin zaman dizilerinde (8. Bölüm), kıdem açısından zaman içinde ortaya çıkan değişim, denetlenmediği takdirde büyük çarpıklıklara yol açacak önemli bir konuya dönüşmektedir. Denetim için, burada sunulan iki tip istatistik değere, yani ortalamalara ve medyanlara uygun tekniklerin kullanılmasını gerekmektedir. Ortalamalar için, istatistiksel standardizasyon tekniği gereken ayarlamayı sağlamaktadır. Ben zaman içindeki standardizasyonu, her yıl için belirtilen maaşları her memurun o dönemdeki kıdemine göre tanımlanmış üç basamağa ayırma ve her yılın maaş ortalamasını, bu basamakların ortalamalarının ağırlıklı ortalaması olarak hesaplama yoluyla gerçekleştirdim.[13]

13 Üç kıdem basamağı memuriyetleri 0-14, 15-29 ya da 30 ve daha fazla yıl süren memurları kapsamaktadır. Ortalamayı yeniden hesaplamak için kullandığım ağırlıkları, standardizasyanun baz dönemi alarak aldığım 1880-1882 yıllarında, her üç kademeye düşen ärneklerin artalama sayıları arasındaki oranları inceleyerek seçtim. Bu baz dänem, kayıtlarda gärülen kıdem dağılımının yukarıda ele alınan etkenlerce çarpıtılmadığı 1877-1893 zaman dilimine girmektedir. (Daha änce belirtildiği gibi, başka bir nedenle aynı baz dänemi, maaşlarla fiyatların yüzdelerini hesaplamada da kullan-

Medyan içinse, buna denk düşecek bir standardizasyon yoktur. Kıdem dağılımındaki çarpıklıkların, ilk yıllarda yaşlı memurların ve 1893'ten sonra da genç memurların yokluğundan kaynaklanması nedeniyle, hesaplamanın yapıldığı her yıl için, sadece 15-29 hizmet yılına sahip memurların kapsadığı orta kıdem basamağının medyanlarını hesaplamak en iyi seçenek olarak görünmektedir. Çok az sayıda örneğe dayanan istatistikler sunmaktan kaçınmak kaygısıyla, tablolar büyük personel grupları için, yine yalnızca örnek sayısının o kıdem basamağında herhangi bir yıldaki en büyük sayının en az dörtte birine eşit olduğu yıllara ait istatistikleri göstermektedir; gayrimüslim altgruplarda ise kesilme noktası yarıya yükselmektedir. Ortalama ve medyanlar için denetim tekniklerindeki farklılıklar nedeniyle, tablolarda görünen bu istatistiklerin ait olduğu yıllarda çok küçük farklılıklar bulunmaktadır.

Para Birimleri. Bu, maaş verilerinin çözümlemesine özgü çeşitli sorunlardan biridir. Osmanlı para sisteminin karmaşık olması ve sicill-i ahvallerin ödemede kullanılan para türlerinden söz etmemesi nedeniyle, kayıtlarda belirtilen maaşları sabit değer birimlerine çevirmede dikkatli olmak gerekmektedir.

Söz konusu dönemde, Osmanlı metal para sistemi resmen iki metal esasına dayanıyordu. Nominal olarak 100 kuruştan oluşan altın liranın sterlin karşısındaki değeri dönem boyunca temelde 1,11 olarak kaldı. Gümüş sikkeler nominal olarak 20 kuruş (gümüş mecidiye) ve daha düşük değerlerde birimler olarak basılmaktaydı; 1844'te belirlenen altın-gümüş oranı 1:15,0909'du. Düşük değerli metallerden basılan bozukluk paralar da vardı. Son olarak, 1840-1863, 1876-1883 ve 1914-1922 arasında değeri genellikle düşmüş kâğıt paralar tedavülde kaldı.[14]

Altın sikkeler genellikle biriktirildiği ve kâğıt para metindeki tablolarda yer alan istatistiklerin ait olduğu yıllardan ancak birkaçında tedavülde kaldığı için, maaş ödemelerinde kullanılan temel birim gümüş mecidiye olmalıydı. 1870'lerde gümüşün değerinin düşmeye başlamasından sonra, gümüş olarak ifade edilen maaşları sabit değer birimlerine çevirmede sorun çıkmaktadır. 1880'lerin başında, bir altın lira (100 altın kuruş) almak için 108 gümüş kuruş gerekiyordu. Gümüş, sonraki yıllarda dünya piyasasında çok daha fazla değer kaybetti. Bununla birlikte, Os-

dım.) Baz dönemde görevli memurların yüzde 60'ı 0-14 kıdem basamağına, yüzde 30'u 15-29 basamağına ve yüzde 10'u da 30 ve daha fazla yıl basamağına girmekteydi. Bu nedenle, üç basamaktaki ortalamaların ağırlıklı ortalaması olarak her yıla ait ortalamayı yeniden hesaplamak için ağırlık faktörü olarak 0,6, 0,3 ve 0,1'i kullandım. Herhangi bir kıdem basamağında örneğin bulunmadığı yıllar için geçerli istatistikler çıkarılamaz. Standardizasyon konusunda, bkz. R. G. D. Allen, *Statistics for Economists, Londra*, 1968, s. 111-14.

14 Issawi (1980, s. 326-31); a.y. (1982, s. 186); Roderic H. Davison, "Kâ'ime", *EI²*, IV, s. 460-61; Young (1905-06, V, s. 1); Carl Anton Schaefer, "Geldwesen und Staatsbankfrage in der Türkei", *Das Türkische Reich*, ed. Joseph Hellauer, Berlin, 1918, s. 33; Biliotti (1909, s. 91-131); bunlardan başka emtia fiyatlarını hesaplamada kullanılan gazetelerden para piyasası istatistiklerini de hesaplamada da yararlandım.

manlı gümüş parası, İstanbul'da, yerel gazetelerde yayınlanan kurlara göre, 1914'e değin altın lira karşısında 108 kuruşluk değerini korudu.[15]

Osmanlı hükümeti gümüşün değerindeki düşüş karşısında, 1879'da, gümüş mecidiyenin 20 değil, 19 altın kuruş değerinde olduğunu ilan etme ve resmi işlemlerde bu oranı kullanma yoluna gitti. Kapitalist ticaret sektörü bu oranı kabul etmedi. Aslında bu oranda bir hata vardı; çünkü 100 altın kuruş 108 gümüş kuruş ettiğine göre, 100 gümüş kuruşun da 92,59 altın kuruş etmesi gerekirdi. Bunun beşte biri olan gümüş mecidiye de 19 kuruşa değil, 18,52 kuruşa düşürülmeliydi. Mecidiyenin yeni resmi değerinde, 18,52 kuruşa göre yüzde 2,6'lık, bir başka deyişle 19 kuruşa göre yüzde 2,5'lik bir hata payı vardı. Hükümet bu hatayı, mecidiyeyi 19 kuruşta tutarken altın liranın değerini 102,6 gümüş kuruş olarak yeniden düzenlediği Ağustos 1909'a değin düzeltmedi.[16] Hükümet politikasının bu hataya dayandığı yıllar için, mecidiyeyle ifade edilen sicill-i ahval maaş rakamlarının, bir mecidiyeye 19 altın kuruş değer biçtiğini varsaydım. Maaşları altın kuruş olarak ifade etmek için, yüzde 2,5'lik hata payını, söz konusu yıllardaki bütün maaşları 0,975 ile çarparak giderdim. Bu ayarlamayı, İstanbul gazetelerindeki para oranlarının, gümüşte gözle görülür bir düşmeye işaret ettiği tarih olan 1876'dan itibaren yaptım.

Nominal Maaşlarla Gerçek Ödemeler Arasındaki Oransızlık. Osmanlı memurları maaşlarını ne düzenli, ne de tam olarak alıyorlardı. Sicill-i ahvallerde aktarılan maaşlar, bu açıdan ele geçen net parayı değil, hak edilmiş brüt miktarı ifade etmektedir. Bu fark kısmen emeklilik sandığı gibi kaynaklar için yapılan kesintilerden oluşuyordu. Brüt-net farkının büyük bir bölümü, ödemelerdeki gecikmelerden oluşuyordu (bkz. 8. Bölüm). Belirlenemeyen brüt-net farkları, sicill-i ahvallerdeki maaş verilerinin değerine ilişkin sorular yaratmaktadır; yine de bunlar çeşitli nedenlerle incelenmeye değerdir. Sözgelimi, çok sayıda mülkiye memurunun gerçek maaşlarını gösteren kaynaklara sahip değiliz. Aynı şekilde, Osmanlılar hiçbir zaman memurlara ve maaşlarına ilişkin kapsamlı bir derecelendirme yapmadıkları için,[17] maaşların belgelenebileceği hiçbir düzenleyici kaynak da yoktur. Dahası, maaş sistemi sorunlarının zaman zaman maaşların memurlar için önemsiz olduğu anlamına geldiği düşünülmesine karşın, geniş bir kanıt yığını, tam da düzenli ödeme yapılmadığı için, memurların maaşlarıyla çok yakından ilgilendiklerini ortaya koymaktadır.

Üzerinde düşünülünce, sicill-i ahvallerdeki maaş verilerinin gerçekten de çeşitli şeyler anlattığı anlaşılmaktadır. Bu veriler maaşları belirleme yetkisine sahip olanların önceliklerini işaret etmekte, memurların aldıkları maaşın meşru üst sınırını

15 Ayrıca bkz. Biliotti (1909, s. 114). Bu istikrarın bir açıklaması için, bkz. Salgur Kançal, "La dualisation de l'espace monétaire ottoman", Türkiye'nin Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Üzerine Üçüncü Uluslararası Kongre'ye sunulan tebliğ, Princeton, 24-26 Ağustos 1983. Bir bütün olarak imparatorluk için para değerleri yer ve amaca göre büyük değişiklikler gösteriyordu.

16 Schaefer, "Geldwesen", s. 30.

17 Findley (1980, s. 277-78, 331-32).

Tablo A.1 DÜZELTİLMİŞ HARİCİYE NEZARETİ MAAŞ ORTALAMALARI, MİKTARI BELLİ BİR MAAŞLA ÇALIŞAN TÜM MEMURLAR[a] (Aylık altın kuruş olarak)

YIL	TÜM CEVAP VEREN (1)	MÜSLÜMAN I (2)	MÜSLÜMAN II (3)	GAYRİ-MÜSLİM (4)	Rum (5)	Ermeni (6)	Diğer (7)
1863	5432			5179			
1864	4358	1582		4435			
1865	3995	1923		4495			
1866	3859	1816	8128	3977			
1867	3520	1934	4892	4721			
1868	4027	1796	6462	4831			
1869	3812	1579	6680	4269			
1870	4027	1641	7347	4293			
1871	4318	1619	7580	5250			
1872	3698	2116	5426	4292			
1873	3274	1644	5338	3360		2127	
1874	3359	1279	6389	2430		1454	
1875	3385	1264	6428	2669		1199	
1876	3522	1186	7445	3028		3282	2738
1877	3066	1277	5985	2767		2326	2480
1878	2874	1207	6397	2285	2067	1759	2506
1879	3031	1237	6093	2682	2015	2807	3140
1880	2728	1073	5466	2224	1797	1407	3788
1881	2791	1061	5218	2887	3195	2179	3720
1882	2717	1066	5172	2775	2475	2285	3502
1883	2727	1131	4459	2325	2530	2224	2171
1884	2628	1061	5121	2191	2401	2290	2025
1885	2655	1026	5428	2172	2389	1888	2134
1886	2665	991	5699	2455	2037	2461	3219
1887	2443	1001	5001	2224	1961	2074	3034
1888	2263	1082	3770	2014	1772	1897	2801
1889	2101	953	3451	1974	1639	2043	2775
1890	2123	905	3589	2009	1652	2103	2804
1891	2026	823	3569	1925	1623	1999	2570
1892	1872	823	3567	1567	1505	1499	2126
1893	1886	895	3314	1729	1648	1718	2363

1894	1842	939	3124	1589	1539	1590	2234
1895	1769	906	3081	1454	1526	1613	1102
1896	1918	1019	3494	1439	1472	1542	1282
1897	1965	1021	3249	1492	1464	1636	
1898	2001	1112	3302	1519	1306	1540	
1899	2112	1190	2571	1442	943	1566	
1900	2006	1215	3090	1471	992	1656	
1901	2034	1334	3103	1299	721	1555	
1902	1972	1423	2989	1128	602	1343	1038
1903	1977	1427	2817	1288	587	1548	1191
1904	2031	1555	2906	1200	582	1267	1210
1905	1925	1667	2572	1286	627	1254	1359
1906	1625		2234	927	603		
1907	1503		2150	633	540		
1908	1946		2446	1400	542		
1909	2044		2365				

Not a: Yukarıda, görevli memur sayısında yıllar içindeki değişkenlik ele alınırken işaret edildiği gibi, Tablo A.1'in 1-4 sütunlarında, personel sayısının her personel kategorisinde görev yapan maksimum sayının dörtte birine ulaşmadığı yıllara ilişkin istatistikler yer almamaktadır; 5-7 sütunlarda bu sınır yarıya çıkmaktadır; herhangi bir yılda her personel kategorisinde çalışan memurların maksimum sayısı Tablo 3.2'nin altında görünmektedir. Burada ve 8. Bölüm'deki tablolarda, kıdem dağılımında zaman içinde ortaya çıkan değişimi denetlemek amaçlı standardizasyon için yararlanılan üç kıdem basamağından herhangi birinde hiç örnek bulunmadığı yıllarda da istatistikler yer almamaktadır (bkz. Ek A, dipnot 13). Memuriyet süresinin herhangi bir yılında maaşı belli olmayan memurlar hesaplamaların dışında bırakılmıştır. Mülâzımlar bilinen sıfır maaşla bütün maaş hesaplamalarına alınmıştır.

göstermektedir. Nominal ve gerçek maaşların arasındaki boşluğun yıllar içinde maddeten değişmediğini kabul edersek, nominal maaşlar memurların maddi durumundaki uzun dönemli değişikler konusunda göreli göstergeler olarak kullanılabilir. Bu incelemede de maaşlar temelde göreli göstergeler işlevini görmektedir.

Maaş İstatistiklerinin Bütün Hariciye Memurları ve Yalnız İstanbul'da Görevli Memurlar İçin Ayrı Ayrı Hesaplanması. 8. Bölüm'de, maaş ve fiyat karşılaştırmasına dayanarak, memurların yaşam standartlarına ilişkin bir çözümleme sunulmaktadır. Fiyat göstergesi bütünüyle İstanbul emtia fiyatlarından hesaplanmıştır (bkz. Ek B) ve maaşlar ile fiyatlar arasında geçerli bir karşılaştırma ancak aynı yere göre yapılabilir. Aslında görev yerine bakılmaksızın bütün küme için hesaplanmış istatistikleri sunmak zımnen maaş çözümlemesinin bir parçası olmakla birlikte, özlü ifade açısından, 8. Bölüm yalnız İstanbul'da görevli memurların maaş istatistiklerini ortaya koymaktadır. Kaydetme ve karşılaştırma amacıyla, burada görev yerine bakılmaksızın bütün Hariciye personeli için benzer tablo ve şekiller ve-

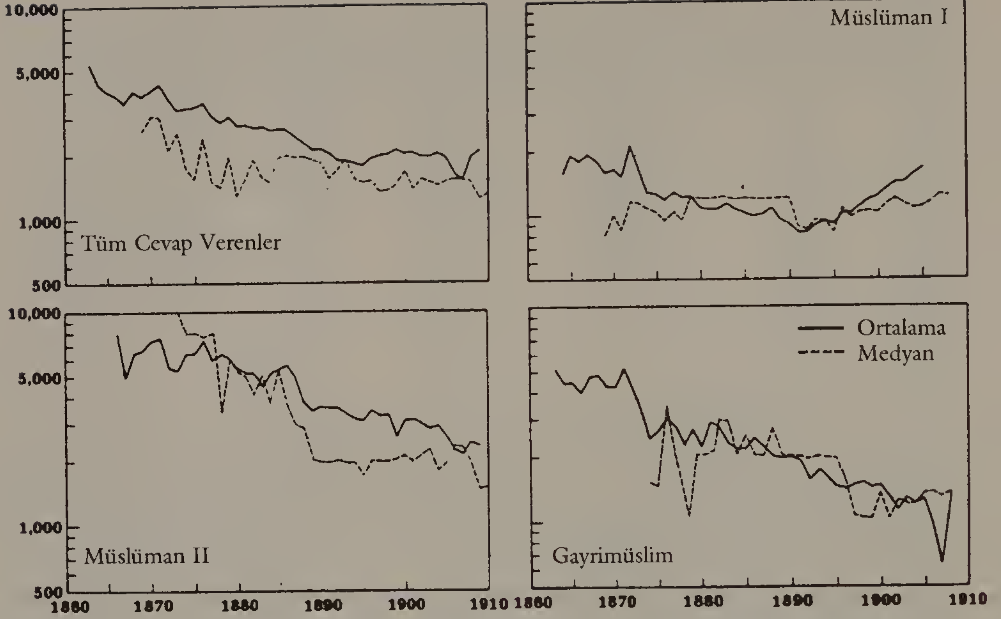
Tablo A.2 DÜZELTİLMİŞ HARİCİYE NEZARETİ MAAŞ MEDYANLARI, MİKTARI BELLİ BİR MAAŞLA ÇALIŞAN TÜM MEMURLAR[a] (Aylık altın kuruş olarak)

YIL	TÜM CEVAP VEREN. (1)	MÜSLÜMAN I (2)	MÜSLÜMAN II (3)	GAYRİ-MÜSLİM (4)	Rum (5)	Ermeni (6)	Diğer (7)
1869	2600	800			1650		
1870	3067	1000			1100		
1871	3050	850			1100		
1872	2075	1150			1075		
1873	2550	1138	10375		1800		
1874	1750	1067	8000	1500	3050		
1875	1550	1038	8000	1450	3500		
1876	2484	937	7695	3409	3360		
1877	1491	1023	8035	1997	2484	1705	2192
1878	1396	942	3360	1047	1023	682	1997
1879	1977	1201	6087	2045	1510	3019	2971
1880	1266	1190	5308	2045	1266	682	3117
1881	1558	1185	5016	2143	1997	1315	3068
1882	1899	1200	4042	2938	2143	1997	2971
1883	1607	1207	5113	2910	2192	2906	2938
1884	1485	1187	3701	2045	2094	1266	2906
1885	1948	1205	5357	2532	1607	2021	2922
1886	1985	1193	3653	2036	2045	2013	3117
1887	1948	1183	2983	2029	1997	1997	2971
1888	1970	1193	2873	2727	2094	2484	3044
1889	1911	1193	2021	2037	2021	2009	3044
1890	1851	1193	1997	2011	1997	1985	3044
1891	1546	877	1997	2005	1997	1997	2946
1892	1705	852	2026	1969	2033	1266	1315
1893	1875	950	1972	2004	2029	1997	1315
1894	1529	942	1964	1972	1997	1997	1120
1895	1473	828	1705	1969	1997	1987	1047
1896	1519	1071	2005	1534	584	1753	1047
1897	1339	974	1997	1071	1071	1339	950
1898	1357	1023	1997	1047	1023	1315	974
1899	1429	1035	2045	1023	828	1315	942
1900	1656	1023	2127	1364	1023	1412	950

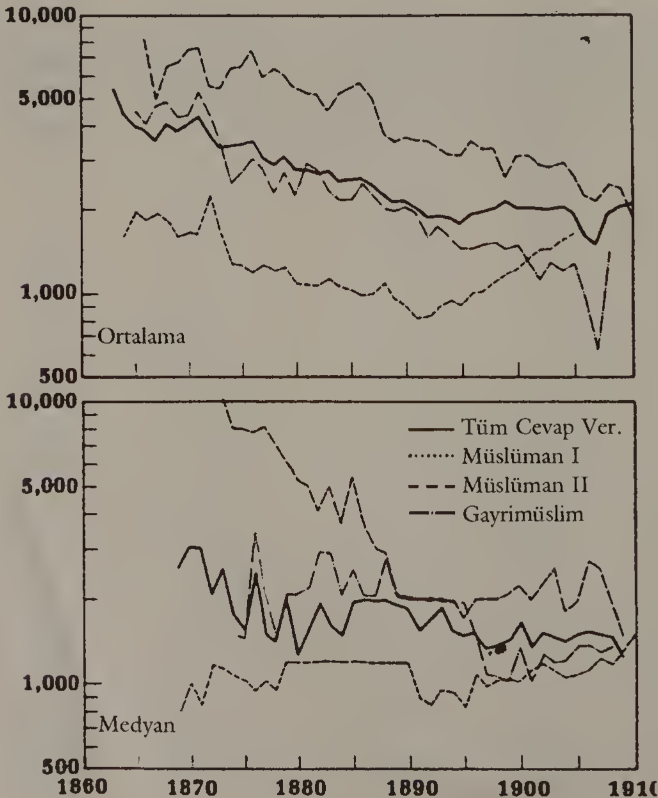
1901	1350	1120	1997	1023	1023	1388	925
1902	1522	1193	2143	1266	877	1583	1218
1903	1471	1120	2289	1193	779	1656	1120
1904	1429	1064	1817	1218	828	1778	1120
1905	1490	1088	1948	1364	877	1656	1169
1906	1529	1136	2362	1364	877	1607	1218
1907	1503	1242	2338	1315	1120	1558	1071
1908	1489	1218	1948	1364	1120	1558	1218
1909	1239		1485				1120
1910	1315		1510				

Not a: Çalışan memur sayısında görünürdeki değişikliğin denetim mekanizması olarak yukarıda tanımlanan işlem çerçevesinde, bu medyanları hesaplamaya elverişli maksimum örnek sayıları şöyledir: Bütün cevap verenler 1903'te 125; Müslüman I 1901-1903'te 41; Müslüman II 1904-1905'te 60; bütün gayrimüslimler 1889-1891'de 47; Rumlar 1879'da 13; Ermeniler 1889-1890'da 31; diğer gayrimüslimler 1891-1897 ve 1903-1904'te 7. Sütun 1-4 yine çalışan memur sayısının bu toplamların dörtte birine eşit olmadığı yıllarda boş bırakıldı; sütun 5-7'de de toplam sayının en azından yarısını içermeyen yıllarda istatistik yer almamaktadır. Bu tablodaki rakamlar, yeniden hesaplama nedeniyle, daha önceki Findley (1982a, s. 358-59) rakamlarından farklıdır.

rilmektedir. Bu istatistikler ile "İstanbul'la sınırlı" rakamlar arasındaki karşılaştırma 8. Bölüm'de yer almaktadır. Buradaki ve 8. Bölüm'deki tabloların başlığında bulunan "düzeltilmiş" terimi, yukarıda ele alınan kıdem ve parasal dalgalanma sorunları için istatistiklerin hazırlanmasında kullanılan denetimlere ilişkindir.

Şekil A.1. *Miktarı Belli Bir Maaşla Görev Yapan Tüm Hariciye Nezareti Memurlarının Personel Gruplarına Göre Düzenlenmiş Maaş Ortalama Medyanlarının Karşılaştırmaları*

Şekil A.2. *Miktarı Belli Bir Maaşla Görev Yapan Tüm Hariciye Nezareti Memurlarının Maaş Ortalama ve Medyanlarının Karşılaştırmaları.*

EK B

EMTİA FİYAT ORTALAMASI: KAYNAKLAR VE ÇÖZÜMLEME YÖNTEMLERİ

Bugüne değin, 19. yüzyıl İstanbul'unun kapsamlı bir pazar filesi hesaplamasına dayanan zaman dizileri düzenlenmiş ya da bu konuda bir kaynak bulmuş hiçbir araştırmacı yoktur.[1] Bu bakımdan, 8. Bölüm'de ele alınan 1914'e ait iki çelişkili geçim maliyeti rakamları dışında, dönemin geçim maliyetlerinin belirlenmesi, sistematik bir hesaplamanın ancak yerini tutabilecek bir ikameye dayanmaktadır. Yakın döneme ait bir çalışma, İngiliz tüketici fiyatlarını Osmanlı fiyatlarının "kaba bir göstergesi" olarak kullanıyor.[2] Bu yaklaşıma gerekçe olarak Osmanlı ekonomisinin dünya pazarıyla gittikçe artan bütünleşmesi gösteriliyor. Yine de 1914'teki iki geçim maliyeti tahminini hesaplamak için kullanılan mallara bir göz atmak, her iki bütçenin de yüzde 60-75'inin, fiyatları yerel etkenlerle belirlenmiş olması gereken yerel mallara harcandığını ortaya koyuyor: meyveden balığa kadar dayanıksız yiyecek maddeleri; odun ve kömür; konut.[3] İhtiyari kazanca sahip kişiler, işyerleri ya da devlet kuruluşlarının ithalata daha çok harcama yapmış olmaları mümkündür. Ne var ki, ortalama Osmanlının sahip olduğu gelirin bir kılavuzu olarak, İngiliz fiyatlarının, veri tabanı dar olsa bile yerel piyasaya dayanılarak hesaplanmış bir göstergeye tercih edilmesi mümkün değildir.

---

1 Baratav (1985, s. 383-84); Issawi (1980, s. 44-50); Quataert (1973, s. 21-23, 366-70, buradakilerle aynı kaynakları kullanmaktadır); Safi Yarulmaz, "İstanbul Taptan Eşya Fiyatları", *Konjonktür* (1946), s. 45-55.

2 Baratav (1985, s. 384).

3 Taprak (1982, s. 333); Eldem (1970, s. 214-15). Taprak'ın tahmininden yüzde hesaplarken, kira için 100 kuruş ekledim (daha büyük alan Eldem tahminindeki 150 kuruş). Dünya ekanamisiyle bütünleşme kanusunda, bkz. Pamuk (1984a, 2. ve 7. bölümler); a.y. (1987).

Bu incelemede, İstanbul tahıl fiyatlarının bileşik bir ortalamasını kullanacağız. Tahıl fiyatlarının görece müreffeh memurlardan çok, yoksulların yaşam standardı hakkında bir fikir verebileceği, en azından 1890'ların ortalarına değin İstanbul'da alınıp satılan tahılın büyük bölümünün ithal edildiği ya da tahıl fiyatının, aynı on yıla değin uzanan genel fiyat düşüşü döneminde diğer maddelerden daha hızlı düştüğü gibi itirazlar yükselebilir.[4] Bununla birlikte tahıl fiyatlarındaki hareketler, öteki kaynakların gösterdiği gibi, memurları da etkileyen sıkıntı dönemlerini belirleyebilmemize yardımcı olmaktadır. Bu rakamlar, İstanbul tahıl fiyatlarının daha uzaktaki baskılara olduğu kadar, yerel baskılara da duyarlı olduğunu göstermektedir; fiyat düşüşlerinin istisnai uçlarına ilişkin değerlendirmede bir hoşgörü payı bırakılabilir.

KAYNAKLAR VE VERİ TOPLAMA YÖNTEMLERİ

Burada çözümlenen fiyatlar 1851-1914 yıllarının emtia piyasası fiyatlarından alınmıştır. Araştırmamın başlarında, 19. yüzyılın sonlarında İstanbul için fiyat endeksine benzer bir şey olmadığının farkına varınca, elimdeki maaş verilerine denk bir fiyat göstergesi oluşturabilmek için veri aramaya başladım. Bu dönemde İstanbul'da Avrupa dillerinde yayımlanan gazetelerde yer alan para tabloları ve emtia piyasası fiyatlarını bulunca, bunları taramaya başladım.

İstanbul Belediye Kütüphanesi ile British Museum Gazete Kütüphanesi (Colindale) koleksiyonlarına dayanarak, her yılın 1 Mart, 1 Haziran, 1 Eylül ve 1 Aralık günlerinde ya da bunlara en yakın tarihlerde yayımlanan nüshaları arasından bulabildiklerimi topladım. Üç aylık aralarla bu piyasa fiyatlarını toplamamdaki amaç, mevsimlik fiyat dalgalanmalarını dengeleyebilmekti. Önceki tarihlerde ara sıra yayınlanmış olmakla birlikte, 1850'ye ait hiçbir piyasa fiyatı bulamadım. 1851'den 1914'e değin hemen her yıl için veri toplamayı başardım. Piyasa fiyatlarının yayın formatı pek az değiştiğinden, belirli bir tarihe ait gazetelerin kaynak olarak birbirlerinin yerine kullanılabilecek nitelikte oldukları görülüyordu. Üç aylık ve yıllık periyodlar için kullanılan gazeteler şunlardı:

Journal de Constantinople	1851-1865'in 2. çeyreği
Levant Herald (LH)	1865'in 3. çeyreği -1875'in 2. çeyreği
La Turquie	1875'in 3. çeyreği -1880'in 3. çeyreği
Constantinople Messenger (CM)	1880'in 4. çeyreği -1881'in 2. çeyreği
LH	1881'in 3. çeyreği -1882'nin 1. çeyreği
Eastern Express (EE)	1882'nin 2. çeyreği-1884'ün 4. çeyreği
Journal de la Chambre de Commerce de Constantinople (JCCC)	1885'in 1-3. çeyreği
EE	1885'in 4. çeyreği

4 İstanbul'da alınıp satılan tahılların kaynağı hakkında, bkz. aşağıdaki çeşit dizileri ve altdizileri sıralaması. Osmanlıların yetiştirdiği tahıllar İstanbul piyasasında ancak 1890'larda önemli bir yer edinmeye başladı; Quataert (1979a, D1157); a.y. (1977, s. 151, 154-58). Boratav (1985, s. 384) 1890'ların başında tahıl fiyatlarında gerçekleşen olağandışı düşüşü vurgulamaktadır.

Levant Herald ve Eastern Express (LHEE)	1886'nın 1-2. çeyreği
JCCC	1886'nın 3. çeyreği-1887'nin 4. çeyreği
LHEE	1888'in 1. çeyreği- 1891'in 4. çeyreği
JCCC	1892'nin 1. çeyreği-1914'ün 2. çeyreği
Moniteur oriental	1 Ağustos 1914

ÇÖZÜMLEME YÖNTEMLERİ

Bu incelemede kullanılan emtia fiyat göstergesi, çeşitli tahıl maddelerine ait ağırlıksız ortalama biçimini almaktadır. Ne yazık ki, çeşitli sorunlar burada kullanılan kaynaklardan daha geniş tabanlı bir tüketici fiyatları ortalamasını hesaplamayı olanaksız kılmaktaydı. Yaklaşık tüketim hacimlerine ilişkin bir bilgiye sahip değiliz. Tüketici mallarının birçoğu, esasen toptan eşya piyasasına ait olan yayınlanmış emtia fiyatları tablolarında hiç sıralanmamıştır. Bu tablolardaki maddelerin çoğu tüketici malları değildir ya da ham pamuk ve yün gibi dolaysız tüketici malı değildir. Çay ve şeker gibi bazı tüketici mallarında çeşitler ve kalite dereceleri anlaşılamayacak kadar büyük farklar taşımaktaydı. Bu sorunların üstesinden gelme işi, fiyat araştırmalarını birinci hedefi olarak alacak bazı araştırmacıları beklemek durumundadır.

Burada uygulanan yöntemi savunmak için, tahıl ürünlerinin Türk yemek alışkanlıklarında son derece önemli yer tuttuğuna ve hâlâ öyle olduğuna işaret edebiliriz. Bunun birincil örneği, yüzyılın başındaki ortalama Osmanlının günde bir kilogram ya da daha fazla ekmek tüketmesiydi.[5] Bir keresinde İstanbullu bir Levanten hanımın bir İngilize açıkladığı gibi, "vous êtes carnivore, je suis carnipain."[6] İstanbul'da ekmeğin fiyatı resmi olarak denetim altında tutuluyordu, öyle ki, toptan buğday ve un fiyatlarındaki değişikliklerin tüketiciye etkisi ancak fasılalı oluyordu. Ama bu durum buğday ve un fiyatlarını ekonomideki hareketlerin göstergesi olarak değersizleştirmiyor. Dahası, Osmanlı fırıncıları zaman zaman, örneğin bir somunun boyutunu küçülterek, devletin ekmek fiyatını "ayarlama"sını önleme yollarını buluyordu.[7] Ayrıca, Osmanlılar çeşitli tipte şehriye, bulgur ve öteki pişirilmiş tahıl ürünlerini de tüketiyordu.

Elimizdeki maaş istatistikleriyle karşılaştırma yapmaya uygun formda bir tahıl fiyatı ortalamasını hesaplamak için, gazetelerde yayınlanan fiyatları, standart bir ölçüm olarak seçtiğim, 1,283 kilograma eşit bir ağırlık ölçüsü olan okkanın karşılığı altın kuruşa çevirmek gerekiyor. Gazetelerdeki fiyatları çevirirken, mümkün mertebe, piyasa fiyatlarının verildiği para birimlerinin ve ölçülerin değerini açıklamak üzere fiyatlarla birlikte yayınlanan kayıtlara dayandım.[8]

---

5 Quataert (1979a, D1154).

6 BMCCFC , no.256, 31 Temmuz 1908, s. 156. (Beceremediği bu espriyle muhtemelen "Vous êtes carnivore, je suis painivore" [Siz et yiyensiniz, ben ekmek yiyenim] demek istemiş; ama kelimeleri karıştırarak, "je suis carnipain" [ben et-ekmeğim] demiştir.

7 Quataert (1979a, D1155, 1908 gelişmeleri).

8 Bunun dışında ağırlık ve ölçülere ilişkin en iyi yol gösterici, "Poids et mesures en

Her tahıl için birkaç çeşit ve köken gösterildiği için, tahıl ortalamalarını, çeşit altdizilerinin ortalamaları olarak hesapladım. Uyguladığım işlem, her çeşidin bir yılın en az üç çeyreğinde gösterildiği yılları seçmekti. Her altdiziden, mevsimlik dalgalanmalar için yeterli denetim oluşturmayan yıllar çıkarıldı. Seçilmiş yıllara ait fiyatların ortalamasının alınması, çeşitlerin fiyat dizilerini ortaya çıkardı; bunların da yıl yıl ortalaması alınarak Tablo B.1'deki tahıl ortalamaları dizisi oluşturuldu. Bileşik tahıl fiyat ortalamasında yer alan mallar arasında fiyat farklılıklarının etkisini en aza indirmek için, bu ortalama hesaplama yöntemi Ek A'daki "Çözümleme Teknikleri" başlığı altında açıklanan yüzdelerin ortalaması olarak hesaplandı. Fiyat yüzdeleri ve bileşik tahıl ortalaması B.2'de yer almaktadır. Hem zaman, hem de fiyat düzeyleri açısından verilerimizin içerdiği en yüksek ve en düşük tahıl fiyatları arasında ortada yer alan 1880-1882 yine baz dönem işlevi görmektedir. Bileşik tahıl fiyat ortalamasının ağırlık belirleyici etkenlerin yokluğu nedeniyle ağırlıksız ortalama olması, ekonomik bakış açısından değerini sınırlamaktadır. Bu yüzden, maaşlarla karşılaştırma açısından tek bir malın fiyatlarından oluşan bir dizinin kullanımının gerekli olduğunu ima ettiği düşünülebilir. Ağırlıksız bileşik ortalamayı, boşlukları daha az olduğu için tercih ettim.

Her malın çeşit altdizilerinin adları, gazetelerde yer aldıkları tarihlerle birlikte aşağıda verilmektedir. Dört çeşit tahıldan, sert buğday genelde makarna yapımında, yumuşak buğday ise esas olarak ekmek yapımında kullanılıyordu. Arpa 1920'lerde Türkiye'de buğdaydan sonra en çok ekilen tahıldı ve o dönemde bazı vilayetlerde ekmek yapımında tercih edilmekteydi;[9] ama İstanbul'da halkın beslenmesinde önemli bir yeri yoktu. İstanbul'da arpa çoğunlukla at yemi olarak tüketiliyordu; bu, halkın ulaşımda atları kullandığı ölçüde arpanın geçim maliyetlerini etkilediğini gösteren bir olguydu. Arpanın malt sanayiinde hammadde olarak kullanılmasının geçmişi en azından 19. yüzyıla değin gidiyordu ve ürünleri memurlara hiç de yabancı değildi. Ortalamaya arpanın da dahil edilmesini meşrulaştıracak en önemli etken, dört diziden en uzunu ve neredeyse hiç kesintiye uğramayanı olmasıdır. Her ikisinin de fiyatlarının yer aldığı yıllarda hem unu, hem de buğdayı ortalamaya dahil etmenin, ekmek yapımıyla en yakından bağlantılı malların temsilini güçlendirme gibi bir etkisi vardır.

SERT BUĞDAY

Azak-Taganrog, 1850-1890; İsmail-Besarabya, 1850-1890; Galati-Tuna-Köstence, 1851-1890; Rumeli (Balçık, Burgaz), 1850-1896; Edirne, Rodosto, 1862-1903; Anadolu-Bandırma, 1896-1906; Anadolu Birinci, 1905-1914; Anadolu İkinci, 1907-1914.

Turquie" başlıklı makale dizileri, *JCCC*, no: 456, 23 Eylül 1893, s. 446-47; no: 460, s. 21, Ekim 1893, s. 495-96; no: 466, 21 Kasım 1893, s. 567-69; no: 467, 9 Aralık 1893, s. 578-79; no; 468, 16 Aralık 1893, s. 590-91.

9 G. Stratil-Sauer "Cereal Production in Turkey", *Economic Geography*, IX (1993), s. 324, 327-39; Quataert (1977, s. 149).

YUMUŞAK BUĞDAY

Rumen (Galati, Galati-İbrail, Tuna, İbrail), 1850-1888, 1893-1896, 1906-1913; Rumeli (Burgaz-Varna-Balçık, Varna-Balçık), 1850-1896; Burgaz-Filibe, Filibe-Zagora, Zagora, 1880-1896; Konya Birinci, 1904-1915; Konya İkinci, 1904-1914; Ankara Birinci, 1904-1912; Ankara İkinci, 1904-1912.

ARPA

İbrail, Tuna, 1851-1913; Rumeli, 1858-1908; Karadeniz, Odesa, 1888-1900; Mersin, 1899-1914; Anadolu Birinci, 1903-1914; Anadolu İkinci, 1903-1914.

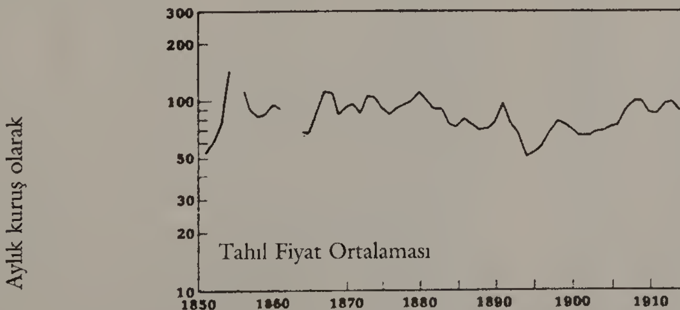
UN

Odesa İkinci, 000, 1 ve izleyen kaliteler, 1869-1914; Odesa Üçüncü, 00 ve izleyen kaliteler, 1868-1914; Tuna İkinci, İbrail Üçüncü ve izleyen orta kaliteler, 1870-1880, 1882-1885, 1888, 1890-1908, 1911-1914; Tuna Üçüncü, İbrail 00, Dördüncü ve izleyen düşük kaliteler, 1868-1876, 1878-1879, 1890-1897, 1899-1902, 1907-1908, 1911-1914; Yerel, yerel İbrail, yerel kırma, 1868-1914.

FİYAT TABLOLARI

Bu girişten sonra, fiyat istatistiklerini sunabiliriz. Tablo B.1, dört tahıl maddesinin yıllık ortalama fiyatlarını göstermektedir. Fiyatlar kuruşun onluk birimleri halinde ifade edilmektedir; aslına bakılırsa kuruşun alt birimleri para olarak adlandırılıyordu ve bir kuruş 40 para değerindeydi. İki nedenden ötürü dizilerde boşluklar görülmektedir. Bazıları üç aylık periyotlara dayalı fiyat göstergelerindeki yetersizliğe işaret etmektedir. Diğerleri, özellikle de 1896-1903 arasında buğdaydaki büyük boşluklar ve bütün dizilerdeki kısa boşluklar, piyasa fiyatlarının hiç yayınlanmadığını göstermektedir. Bu boşlukların nedeni, hiç belirtilmese de, kimi zaman (1855, 1915-1918) kesinlikle savaştır.

Tablo B.1'de kuruş olarak gösterilen mal fiyatları, Tablo B.2'ye bileşik tahıl fiyatı ortalamasını temsil eden beşinci bir sütunun eklenmesiyle yüzdeler biçiminde ortaya konmaktadır. Bileşik tahıl fiyat ortalaması, sütun 1-4'te yer alan her yıla ait yüzdelerden hesaplandı. Ardından Şekil B.1, bileşik tahıl fiyat ortalamasını grafik olarak göstermektedir. Maaş-fiyat karşılaştırması ve bunun memurların yaşam standartlarındaki sonuçları 8. Bölüm'de Tablo 8.4-8.7'nin açıklanması sırasında ele alınmıştı.

Şekil B.1. *Bileşik Tahıl Fiyat Ortalaması*

TABLO B.1 İSTANBUL TAHIL FİYATLARININ YILLIK ORTALAMALARI (Okka başına altın kuruş olarak)

YIL	Sert buğday (1)	Yumuşak buğday (2)	Arpa (3)	Un (4)	YIL	Sert buğday (1)	Yumş. buğday (2)	Arpa (3)	Un (4)
1851	0.79	0.63	0.45		1883		1.12	0.79	1.72
1852	0.87	0.76	0.49		1884	0.91	0.96	0.70	1.45
1853	1.16	0.95	0.57		1885	0.94	0.95	0.59	1.49
1854	2.05	1.89			1886	1.01	1.04		1.76
					1887	1.01	0.99	0.56	1.63
1856	1.81	1.35	0.84		1888	0.98	0.93	0.53	1.39
1857	1.51	1.05	0.60		1889	0.97	0.89	0.52	1.60
1858	1.20	0.98	0.68		1890	0.96	1.02	0.63	1.60
1859	1.29	1.03	0.66		1891	1.30	1.34	0.74	1.87
1860	1.43	1.19	0.70		1892	0.98	1.01	0.62	1.57
1861	1.33	1.17	0.68		1893	0.89	0.90	0.56	1.32
					1894	0.59	0.69	0.41	1.02
1864	1.00	0.91	0.50		1895	0.61	0.76	0.47	1.04
1865	0.97	0.88	0.49		1896	0.69		0.51	1.13
1866	1.27	1.13	0.63		1897	0.90		0.51	1.50
1867	1.59	1.41	0.89		1898	1.07		0.62	1.59
1868	1.51	1.43	0.93	2.11	1899	0.98		0.67	1.42
1869	1.17	1.03	0.64	1.77	1900	0.87		0.65	1.33
1870	1.27	1.14	0.71	1.87	1901	0.81		0.55	1.33
1871	1.33	1.18	0.75	2.05	1902	0.80		0.60	1.26
1872	1.23	1.09	0.63	1.79	1903	0.88		0.61	1.31
1873	1.54	1.47	0.75		1904	0.90	0.94	0.58	1.36
1874	1.47	1.27	0.84		1905	0.94	0.96	0.63	1.38
1875	1.22	1.15	0.78	1.75	1906	0.98	0.95	0.70	1.37
1876	1.14	1.09	0.63	1.84	1907	1.14	1.10	0.87	1.64
1877	1.27	1.28	0.65	1.83	1908		1.27	0.85	1.82
1878	1.29	1.28	0.77	1.82	1909	1.37	1.26	0.89	1.72
1879	1.46	1.31	0.78	1.86	1910	1.17	1.13	0.78	1.51
1880	1.52	1.47	0.90	2.15	1911	1.13	1.03	0.80	1.54
1881	1.36	1.32	0.74	2.08	1912	1.15	1.19	0.97	1.65
1882	1.26	1.12	0.72	1.84	1913	1.22	1.21	0.93	1.67
					1914	1.14	1.13	0.78	1.60

TABLO B.2 İSTANBUL TAHIL FİYATLARI YILLIK ORTALAMALARI, (Yüzde olarak, 1880-1882 = 100)

YIL	Sert buğday (1)	Yumuşak buğday (2)	Arpa (3)	Un (4)	Bileşik (5)	YIL	Sert buğday (1)	Yumş. buğday (2)	Arpa (3)	Un (4)	Bileşik (5)
1851	57	49	57		54	1883		86	100	85	90
1852	63	59	62		61	1884	66	74	89	72	75
1853	84	73	72		77	1885	68	73	75	74	72
1854	149	145			147	1886	73	80		87	80
						1887	73	76	71	81	75
1856	131	104	106		114	1888	71	72	67	69	70
1857	109	81	76		89	1889	70	69	66	79	71
1858	87	75	86		83	1890	70	79	80	79	77
1859	94	79	84		85	1891	94	103	94	93	96
1860	104	92	89		95	1892	71	78	79	78	76
1861	96	90	86		91	1893	65	69	71	65	68
						1894	43	53	52	51	50
						1895	44	59	60	52	53
1864	73	70	63		69	1896	50		65	56	57
1865	70	68	62		67	1897	65		65	74	68
1866	92	87	80		86	1898	78		79	79	78
1867	115	109	113		112	1899	71		85	70	75
1868	109	110	118	105	110	1900	63		82	66	70
1869	85	79	81	88	83	1901	59		70	66	65
1870	92	88	90	93	91	1902	58		76	62	65
1871	96	91	95	102	96	1903	64		77	65	69
1872	89	84	80	89	85	1904	65	72	73	67	70
1873	112	113	95		107	1905	68	74	80	68	73
1874	107	98	106		104	1906	71	73	89	68	75
1875	88	89	99	87	91	1907	83	85	110	81	90
1876	83	84	80	91	84	1908		98	108	90	99
1877	92	99	82	91	91	1909	99	97	113	85	99
1878	94	99	98	90	95	1910	85	87	99	75	86
1879	106	101	99	92	99	1911	82	79	101	76	85
1880	110	113	114	106	111	1912	83	92	123	82	95
1881	99	102	94	103	99	1913	88	93	118	83	96
1882	91	86	91	91	90	1914	83	87	99	79	87

RESİMLER

Resim 1. *Bir maliye kaleminin içi, İstanbul, 18. yüzyıl sonu (Ignatius Mouradgea d'Ohsson, Tableau général de l'Empire ottoman, büyük boy baskı, Paris, 1787-1820, III, tablo 178).*

Resim 2. *Bâb-ı Âli'nin Haliç'e bakan cephesi. Ortadaki yüksek, revaklı bölümde Şura-yı Devlet daireleri vardı. Sık sık yanan ve yeniden inşa edilen bina, son şeklini 1844'te aldı (II. Abdülhamid Fotoğraf Koleksiyonu).*

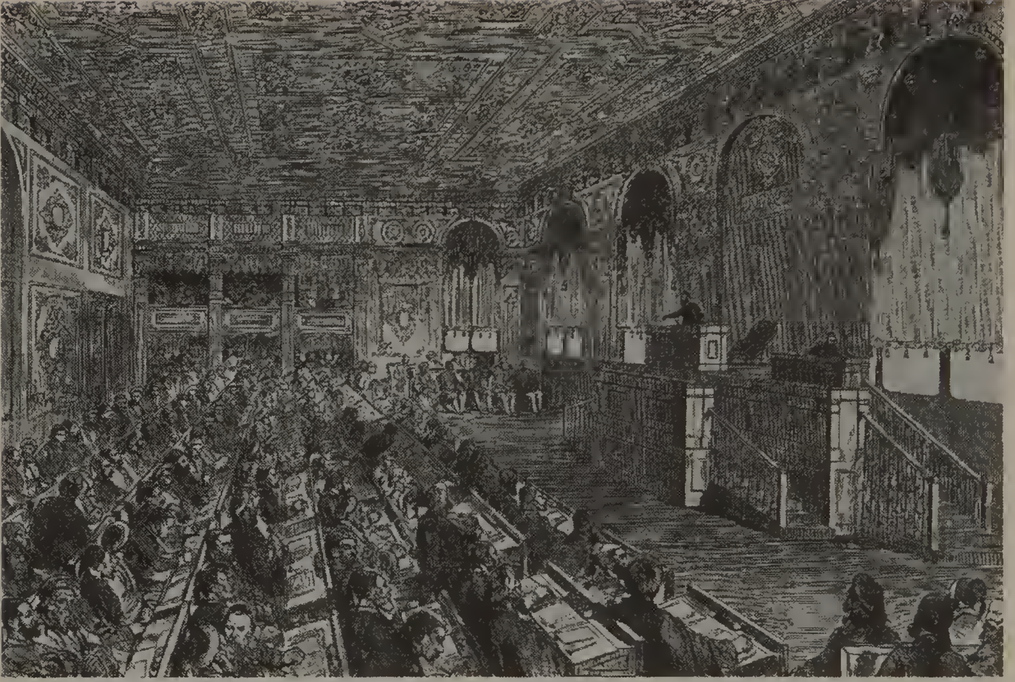
Resim 3. *Memurlar bir toplantı (Divân) esnasında, y. 1800-1830. Serlevhada sadrazama bağlı memurların görevleri belirtilmiştir: (soldan sağa) hademe, rüus dairesi âmiri, kâhya, mektubî, rüus dairesinin kisedarı ve çavuşbaşının kisedarı (Ârif Paşa, Les anciens costumes de l'Empire ottoman: depuis l'origine de la monarchie jusqu'à la réforme du Sultan Mahmud, Paris, Lemercier, 1279/1863-1864).*

Resim 4. *Görevine yeni atanan kalem âmirine hil'at giydiriliyor, y. 1800-1830. Osmanlıca ve Fransızca olan serlevhada kişilerin kim oldukları belirtilmiştir: (soldan sağa) hil'at giyeceklerin listesini tutan teşrifatî, kâhya, teşrifatînin adına hil'atları tutan kâtip, hil'atını alan yeni tayin edilmiş memur ve odayı terk etmek üzere olan hil'atını henüz kuşanmış bir başka memur (Ârif Paşa, Les anciens costumes de l'Empire ottoman).*

Resim 5. *Nişanlarıyla birlikte resmi üniforması içinde İbrahim Hakkı Paşa (1862-1918). Fotoğraf tarihsiz, fakat muhtemelen, en yüksek sivil rütbe olan vezaret makamındayken çekilmiş (Mahmud Kemal İnal, Osmanlı Devrinde Son Sadrıazamlar, İstanbul, 1864).*

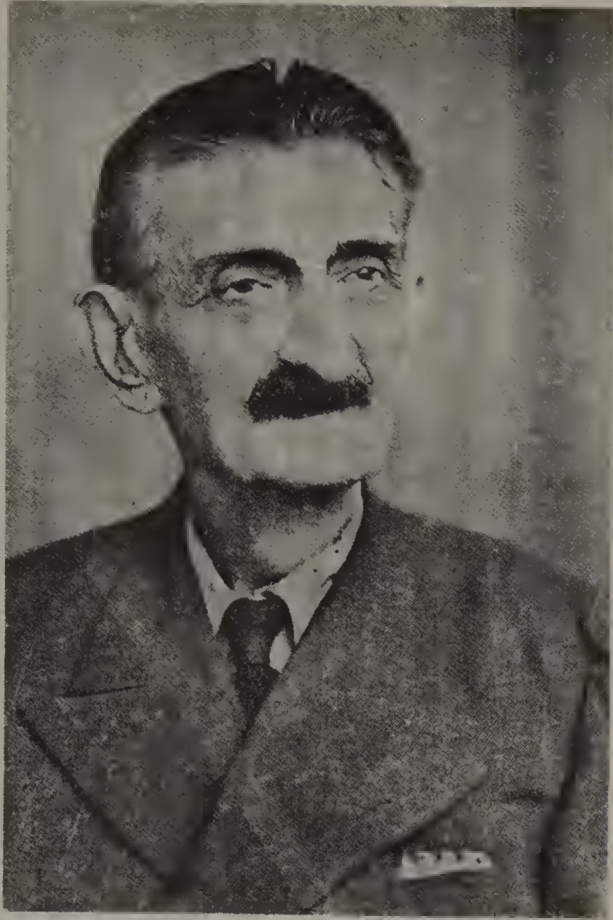

Resim 6. *Meclis-i Mebusan toplantı halinde, 1877. Gravür, bazıları din adamı olan mebusların yarı Avrupai yarı geleneksel elbiselerini ve kullanılan Avrupa tarzı mobilyaları belgeliyor. (Illustrated London News, LXX, 1970, 14 Nisan 1877, s. 344-45).*

Resim 7. *Osmanlı sefirleri resmi rollerinde: (solda) Yusuf Misak (Hovsep Misakyan), Lahey Ortaelçisiyken, 1898-1913. Ulaştığı en yüksek rütbe olan rütbe-i ulâ sınıf-ı evveli üniformasıyla; (sağda) İbrahim Hakkı Paşa, Berlin Sefiriyken, 1915-1918, kesin yer ve tarih kaydedilmemiş. (Misak'ın fotoğrafı torunlarının, Hakkı Paşa'nın fotoğrafıysa Leyla Çambel'in izniyle yayımlanmıştır).*

Resim 9. *İbnülemin Mahmud Kemal İnal (1870-1957) Cumhuriyet döneminde (y. 1930'lar) (İnal, Sadrıazamlar).*

Resim 8. *Dokuz kez sadrazamlık yapan Mehmed Said Paşa (1840-1914) (İnal, Sadrıazamlar).*

KAYNAKÇA

I. TÜRK ARŞİVLERİ

A. Başbakanlık Arşivi, İstanbul

Bâb-ı Âli Evrak Odası, Hariciye Nezareti, Şûra-yı Devlet ve Memurin-i Mülkiye Komisyonu evraklarına müracaat edilmiştir; kullanılan indeks ciltleri: 157, 164, 184, 634, 713, 741-42 (Çetin, *Başbakanlık*, s. 120-27).

Buyuruldu Defterleri, sadrazam emirlerini içeren 8 defter (Çetin, *Başbakanlık*, s. 78).

Dahiliye Sicill-i Ahval Defterleri, (Çetin, *Başbakanlık*, s. 46-47, *sicill-i umumi defterleri*).

İrade Koleksiyonu, sultan fermanları; Tanzimat dönemi başları (Çetin, *Başbakanlık*, s. 14-24).

Maliyeden Müdevver Defterler, Hazine kayıtları, maaş ödemeleri ve bütçelerle ilgili olanlar seçilmiştir (Çetin, *Başbakanlık*, s. 28-35).

Meclis-i Tanzimat Defterleri, y. 1271-1300/1854-1883 yıllarının maddeleri (Çetin, *Başbakanlık*, s. 59).

Mühimme Defterleri, y. 1760-1825 yılları arasındaki ciltler seçilmiştir (Çetin, *Başbakanlık*, s. 49-58).

Nizamat Defterleri, kanun ve düzenleme defterleri, 37 defter.

Rüus Defterleri, atama teminat defterleri, 163, 168, 175, 184, 217, 221-23, 228-29, 234-35, 250 numaralılara müracaat edilmiştir (Çetin, *Başbakanlık*, s. 75).

Yıldız Sarayı Arşivi; bu koleksiyondaki belgelerden dipnotlarda yapılan alıntılarda noktalarla ayrılan dört sayı, kataloglardaki *kısım*, *evrak*, *zarf* ve *karton*'un karşılıklarıdır (Çetin, *Başbakanlık*, s. 35-40).

B. Hariciye Arşivi, İstanbul

İdare Kısmı, 1870'ler ve sonrasının evrak dosyaları.

Mütenevvi Koleksiyon, dokümanların düzenlenmesi için yararlı.

Nizamat ve Kavanin, düzenleme ve kanunlar, çoğu matbu.

Sicill-i Ahval, y. 1877-1908 yılları arasında hizmette bulunan 771 memurun orijinal soru kâğıtlarını ve diğer belgelerini de içeren personel dosyaları.
Tercüme Kalemi Evrakı.

C. Topkapı Sarayı Arşivi, İstanbul

D3208, çeşitli kalemlerde y. 1777-1797 arası yazılmış müsveddeler.

II. YABANCI ARŞİVLER

A. Archives du Ministère des Affaires étrangères, Paris

1838-1839, 1856, 1858, 1861, 1868, 1871-1872 ve 1876 yılları İstanbul sefareti yazışmaları (*Correspondance politique*, Turquie, 276-404, seçilmiş ciltler).

B. Foreign office papers, the public record office, Londra

İstanbul sefareti yazışmalarından çok sayıda cilt, 1797-1922 (FO78/18-4615 ve FO371/355-7908).

C. Haus-, Hof-, und Staatsarchiv, Viyana

Staatskanzlei evraklarından diplomatik yazışmalar, 1835-1839 (Türkei, VI/63-71) ve *Politisches Archiv*'deki yazışmalar, 1849-1850, 1858-1859, 1868-1869, ve 1870-1872 (Türkei, XII/39-100, seçilmiş ciltler).

D. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Bonn

1868-1922 yılları arasında yapılan, Osmanlı İmparatorluğu'yla ilgili Alman diplomatik yazışmalarının (Türkei dizileri), Washington'daki U.S. National Archives'de bulunan mikrofilmlerinden yararlandım. Kullanılan altdiziler, mikrofilm numaralarıyla, şunlar:
Allgemeine Angelegenheiten der Türkei, Türkiye'nin Genel İlişkileri (T139, mf. 392).
Diplomatische Vertretung der Türkei im Auslande, Türkiye'nin Yurtdışında Diplomatik Temsili (T139, mf. 394-95).
Schriftwechsel ... über die innere Zustände ... der Türkei, Türkiye'deki Durum Üzerine Yazışmalar (T139, mf. 354).
Türkische Militärs, Türk Askeriyesi (T139, mf. 394).
Türkische Ministerien, Türk Nezaretleri (T139, mf. 394).

III. DİĞER YAZMALAR

Aşçı Dede İbrahim Halil, *Risale-i Tercüme-i Ahval-i Aşçı Dede-i Nakşi-Mevlevi*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Bölümü, TY3222 (kendi el yazısıyla Aşçı Dede'nin anılarının ilk bölümü); TY78, TY79, TY80 (anıların başkası tarafından yazılan devamı)

Pertev Paşa'nın Düşüşü Hakkında Yazışmalar Koleksiyonu, Belediye Kütüphanesi, Yazma: Muallim Cevdet 58, s. 163-99.
Divan-ı Pertev Paşa, Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi Yaz. Sır. 2055(10).

IV. YAYIMLANMIŞ KAYNAKLAR

Ahmad, Feroz. *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*, Oxford, 1969.
Ahmed Cevdet Paşa. *Tarih-i Cevdet*, 12 c., 2. b. (tertib-i cedid), İstanbul, 1309/1891-1892.
——— *Tezâkir 1-40*, haz. Cavid Baysun, 4 c., Ankara, 1953-1967.
Ahmed Lûtfi. *Tarih-i Lûtfi*, İstanbul, 1290-1328/1873-1910, 8 c., 8.'sini hazırlayan Abdurrahman Şeref.
Ahmed Midhat, *Felâtun Bey ile Râkım Efendi*, haz. Sacit Erkan, İstanbul, t.y.
Ahmed Resmî. *Halifetü'r-Rüesa*, İstanbul, 1269/1852-1853, Süleyman Faik'in yazdığı reisü'l-küttab biyografileri ekiyle birlikte.
Ahmed Vâsıf. *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr*, 2 c., İstanbul, 1219/1804-1805; Bulak, 1246/1830-1831.
——— *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr*, haz. Mücteba İlgürel, İstanbul, 1978.
Akıllıoğlu, Tekin."'Hukuk-ı İdare' üzerine", *Amme İdaresi Dergisi*, XVI (1983), s. 56-69.

Akyüz, Kenan. *Batı Tesirinde Türk Şiiri Antolojisi*, Ankara, 1970.
Albrow, Martin C. *Bureaucracy*, New York, 1970.
Armstrong, John A. *The European Administrative Elite*, Princeton, 1973.
Aşçı Dede İbrahim Halil. *Geçen Asrı Aydınlatan Kıymetli bir Eser: Hatıralar*, haz. Reşad Ekrem Koçu, İstanbul, 1960 (yazarın isminin Aşçıdede Halil İbrahim olarak gösterildiği, özet halinde yayımlanan kitap; karş. yukarıda III. Bölüm).
Bakshash, Shaul. *Iran: Monarchy, Bureaucracy and Reform under the Qajars, 1858-1869*, Londra, 1978.
Berkes, Niyazi. *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal, 1964.
Beyatlı, Yahya Kemal. *Çocukluğum, Gençliğim, Siyasi ve Edebi Hatıralarım*, İstanbul, 1971.
Biliotti, Adrien. *La banque impériale ottomane*, Paris, 1909.
Blaisdell, Donald. *European Financial Control in the Ottoman Empire*, New York, 1929.
Boratav, Korkut, A. G. Ökçün ve Şevket Pamuk. "Ottoman Wages and the World Economy, 1839-1913", *Review* (New York Eyalet Üniversitesi Fernand Braudel Center tarafından yayımlanmıştır), VIII (1985), s. 379-406.
Braude, Benjamin ve Bernard Lewis. ed., *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*, 2 c., New York, 1982.
Bremer, Marie Luise. *Die Memoiren des Türkischen Derwischs Aşçı Dede İbrahim*, Walldorf-Hesen, 1959.

Brown, Leon Carl. *The Tunisia of Ahmad Bey, 1837-1855*, Princeton, 1974.
Cecil, Lamar. *The German Diplomatic Service, 1871-1914*, Princeton, 1976.
Cezar, Yavuz. *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy.'dan Tanzimat'a Mali Tarih)*, İstanbul (?), 1986.
Crozier, Michel. *Le phénomène bureaucratique*, Paris, 1963.
Cuinet, Vital. *La Turquie d'Asie: Géographie administrative, statistique, descriptive, et raisonnée de chaque province de l'Asie Mineure*, 4 c., Paris, 1890.
Çankaya, Ali. *Son Asır Türk Tarihinin Önemli Olayları ile Birlikte Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, 8 c., Ankara, 1968-1971 (mezunların biyografileriyle birlikte).
Çark, Y. *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*, İstanbul, 1953.
Çetin, Atillâ. *Başbakanlık Arşivi Kılavuzu*, İstanbul, 1979.
Danişmend, İsmail Hami. *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, 4 c., İstanbul, 1961.
Davison, Roderic H. "Halil Şerif Paşa, Ottoman Diplomat and Statesman", *Osmanlı Araştırmaları: The Journal of Ottoman Studies*, II, (1981), s. 203-21.
——— "Midhat Paşa and Ottoman Foreign Relations", *Osmanlı Araştırmaları: The Journal of Ottoman Studies*, V, (1986), s. 161-73.
——— "The Ottoman Empire and the Congress of Berlin", *Der Berliner Kongress von 1878: Die Politik der Grossmächte und die Probleme der Modernisierung in Südosteuropa in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*'in içinde, ed. Ralph Melville ve Hans-Jürgen Schröder, Wiesbaden, 1982, s. 205-24.
——— *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, Princeton, 1963.
——— "'Russian Skill and Turkish Imbecility': The Treaty of Kuchuk Kainardji Reconsidered", *Slavic Review*, XXXV (1976), s. 463-83.
——— "The Secret Report on the Congress of Berlin", *Tarih Dergisi*, XXXII (1979), s. 639-52.
Demiray, Tahsin. ed., *Canlı Tarihler*, 5 c., İstanbul, 1944-1947 (çeşitli kişilerin otobiyografileri).
Devereux, Robert. *The First Ottoman Constitutional Period: A Study of the Midhat Constitution and Parliament*, Baltimore, 1963.
Dodd, C. H. *Politics and Government in Turkey*, Berkeley-Los Angeles, 1969.
Downs, Anthony. *Inside Bureaucracy*, Boston, 1967.
Du Velay, A. *Essai sur l'histoire financière de la Turquie, depuis le règne du Sultan Mahmoud II jusqua'à nos jours*, Paris, 1903.
Düstur (birinci tertib). 4 c. ve 4 zeyl ve *Mütemmim* adlı bir "tamamlama" cildi, İstanbul, 1289-1335/1872-1917 daha sonra 4 cilt daha yayımlandı, c.: V-VIII, Ankara, 1937-1943.
——— (ikinci tertib). 12 c., İstanbul, 1329/1911-1927. Kanun ve düzenlemelerin yayınlandığı resmi dizi.
Eisenstadt, S. N. *Essays on Comparative Institutions*, New York, 1965, s. 177-88.
——— *Political Systems of Empires*, New York, 1963.
Eldem, Vedat. *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ankara, 1970.

Eliot, Sir Charles. *Turkey in Europe*, Londra, 1965 (1908 baskısının yeniden basımı).
Encyclopaedia of Islam, 2. b., Leiden, 1954-.
Ergin, Osman. *İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve San'at Müesseseleri Dolayısile Türkiye Maarif Tarihi*, 5 c., İstanbul, 1939-1943.
Evin, Ahmet Ö. *Origins and Development of the Turkish Novel*, Minneapolis, 1983.
Findley, Carter Vaughn. "The Acid Test of Ottomanism: The Acceptance of Non-Muslims in the Late Ottoman Bureaucracy", *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*'nin içinde, ed. Benjamin Braude ve Bernard Lewis, New York, 1982(a), c. I, s. 339-368.
——— "The Advent of Ideology in the Islamic Middle East", Part I, *Studia Islamica*, LV (1982)(b), s. 143-69; Part II, *Studia Islamica*, LVI (1982)(b), s. 147-80.
——— *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789-1922*, Princeton, 1980.
——— "Economic Bases of Revolution and Repression on the Late Ottoman Empire", *Comparative Studies in Society and History*, XXVIII (1986)(a), s. 81-106.
——— "The Evolution of the System of Provincial Administration as Viewed from the Center", *Palestine in the Late Ottoman Period: Political, Social, and Economic Transformation*'ın içinde, ed. David Kushner, Kudüs-Leiden, 1986(b), s. 3-29.

——— "Factional Rivalry in Ottoman Istanbul: The Fall of Pertev Paşa, 1837", *Journal of Turkish Studies*, X (1986)(c), s. 127-34.
——— "The Foundation of the Ottoman Foreign Ministry", *IJMES*, III (1972), s. 388-416.
——— "Knowledge and Education in the Modern Middle East: A Comparative View", *The Modern Economic and Social History of the Middle East in its World Context*'in içinde, ed. Georges Sabagh, Cambridge University Press, 1989(a), s. 130-55.
——— "The Legacy of Tradition to Reform: Origins of the Ottoman Foreign Ministry", *IJMES*, I (1970), s. 334-57.
——— "A Muslim Pilgrim's Progress: Aşçı Dede İbrahim Halil on the Hajj, 1898", *The Islamic World, from Classical to Modern Times: Essays in Honor of Bernard Lewis*, haz. C.E. Bosworth ve diğerleri, Princeton, 1989(b), s. 479-512.
——— "Sir James W. Redhouse (1811-1892): The Making of a Perfect Orientalist?" *Journal of the American Oriental Society*, XCIX (1979), s. 573-600.
——— "Social Dimensions of the Dervish Life, as Seen in the Memoirs of Aşçı Dede Halil İbrahim", *Economie et sociétés dans l'Empire ottoman (fin du XVIIIe-début du XXe siècle)*'ın içinde, ed. Jean-Louis Bacqué-Grammont ve Paul Dumont, Paris, 1983, s. 129-44.

——— "A Vision of a Brilliant Career", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, LXXVI (1986)(d), s. 95-101.
Finn, Robert P. *The Early Turkish Novel, 1872-1900*, İstanbul, 1984.
Fleischer, Cornell. *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Âli (1541-1600)*, Princeton, 1986.
Frey, Frederick W. *The Turkish Political Elite*, Cambridge, Mass., 1965.
Furet, François. *In the Workshop of History*, çev. Jonathan Mandelbaum, Chicago, 1984.
Galanti, Avram. *Türk Harsı ve Türk Yahudisi: Tarihi, Siyasi, İçtimai Tetkik*, İstanbul, 1953.
——— *Türkler ve Yahudiler: Tarihi, Siyasi Tetkik, İstanbul*, 1947.
Gant, George F. *Development Administration: Concepts, Goals, Methods*, Madison, 1979.
Geertz, Clifford. *The Interpratation of Cultures*, New York, 1973.
Genç, Mehmet. "Foreign Trade and Government Policies Towards Industrialization in the Ottoman Empire, 1700-1850", Uluslararası Sanayileşme Politikaları ve Sorunları Konferansı'nda sunulan bildiri, 24-28 Ağustos, 1981.
——— "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş", *Yapıt: Toplumsal Araştırmalar Dergisi*, 49 (1984), s. 52-61; 50 (?), s. 86-93.
——— "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler/Tartışmalar, 8-10 Haziran 1973*, Ankara, 1975, s. 231-96.

Gladden, E. N. *Civil Services of the United Kingdom, 1855-1970,* New York, 1967.
——— *A History of Public Administration*, 2 c., Londra, 1972.
Göçek, Fatma Müge. *East Encounters West: France and the Ottoman Empire in the Eighteenth Century*, New York, 1987.
Hammer [daha sonra Hammer-Purgstall], Joseph von. *Staatsverfassung und Staatsverwaltung des osmanischen Reichs*, 2 c., Viyana, 1815 (yeniden basım Hildesheim, 1963).
Hanioğlu, M. Şükrü. "Genesis of the Young Turk Revolution of 1908", *Osmanlı Araştırmaları: The Journal of Ottoman Studies*, III (1982), s. 277-300.
——— *Bir Siyasal Örgüt Olarak 'Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti' ve 'Jön Türklük' I: (1889-1902)*, İstanbul, 1987.
Heidborn, A. *Manuel de droit public et administratif de l'Empire ottoman*, 2 c., Viyana-Leipzig, 1908-1912.
Heper, Metin. *Bürokratik Yönetim Geleneği: Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyetinde Gelişimi ve Niteliği*, Ankara, 1974.
——— "Center and Periphery in the Ottoman Empire: With Special Reference to the Nineteenth Century", *International Political Science Review*, (1980), s. 81-105.
——— "Patrimonialism in the Ottoman-Turkish Public Bureaucracy", *Asian and African Studies*, XIII (1979), s. 3-21.
——— "The State and Public Bureaucracies: A Comparative and Historical Perspective", *Comparative Studies in Society and History*, XXVII (1985), s. 86-110.

——— *Türk Kamu Bürokrasisinde Gelenekçilik ve Modernleşme: Siyaset Sosyolojisi Açısından Bir İnceleme*, İstanbul, 1977.
Hisar, Abdülhak Şinasi. *Ali Nizamî Beyin Alafrangalığı ve Şeyhliği*, İstanbul, 1952.
Hourani, Albert. *Arabic Thought in the Liberal Age*, Oxford, 1962.
——— "Shaykh Khalid and the Naqshbandi Order" *Islamic Philosophy and the Classical Tradition*, ed. S. M. Stern, Albert Hourani ve Vivian Brown, Columbia, S. C., 1972, s. 89-103.
Hunter, F. Robert. *Egypt under the Khedives, 1805-1879: From Household Government to Modern Bureaucracy*, Pittsburgh, 1984.
Hurewitz, J. C. *The Middle East and North Africa in World Politics: A Documentary Record*, gözden geçirilmiş ve genişletilmiş 2. b., günümüze kadar 2 kitap, New Haven, 1975-.
Issawi, Charles. *An Economic History of the Middle East and North Africa*, New York, 1982.
——— *The Economic History of Turkey, 1800-1914*, Chicago, 1980.
Itzkowitz, Norman. "Eighteenth Century Ottoman Realities", *Studia Islamica*, XVI (1962), s. 73-93.
İbrahim Hakkı, *Hukuk-ı İdare*, 2. b., 2 c., İstanbul, 1312/1894-1895.
——— *Medhal-i Hukuk-ı Beyneldüvel*, İstanbul, 1303/1885-1886.

——— *Medhal-i Hukuk-ı Düvel*, İstanbul, 1327/1909, kitabı, İbrahim Hakkı'nın ders notlarından hazırladığını söyleyen İzmirli İsmail İrfan'ın önsözüyle.
——— *Mukaddime-i İlm-i Hukuk*, İstanbul, 1319/1901-1902.
——— *Usul-i Maliye*, İstanbul, 1315/1897-1898.
İlgürel, Mücteba. bkz. Ahmed Vâsıf, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr*.
İnal, Mahmud Kemal (bu kitapta ismi İbnülemin Mahmud Kemal olarak geçiyor) ve Hüseyin Hüsameddin. *Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin Tarihçe-i Teşkilâtı ve Nüzzarın Teracim-i Ahvali*, İstanbul, 1335/1916-1917.
——— *Osmanlı Devrinde Son Sadrıazamlar*, sayfa numaraları birbirini takip eden 14 fasikül, İstanbul, 1964-65.
——— *Son Asır Türk Şairleri*, sayfa numaraları birbirini takip eden 10 fasikül, İstanbul, 1969.
İnalcık, Halil. "Application of the Tanzimat and its Social Effects", *Archivum Ottomanicum*, V (1973), s. 97-127.
——— "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration", *Studies in Eighteenth Century Islamic History*'nin içinde, ed. Thomas Naff ve Roger Owen, Carbondale-Edwardsville, Ill., 1977, s. 27-52.
——— "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum*, VI (1980)(a), s. 283-337.
——— bkz. Okyar ve İnalcık.
——— "Osmanlı Bürokrasisinde Aklâm ve Muamelât", *Osmanlı Araştırmaları: The Journal of Ottoman Studies*, 1 (1980)(b), s. 1-14.

——— "The Ottoman Decline and its Effects on the Reaya", *IIe Congrès international des études du sud-est européen*, III (1978), s. 73-90.

——— "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", *Belleten*, XXVIII (1964), s. 623-49.

İslâm Ansiklopedisi, günümüze değin 140 ya da daha fazla fasikül, İstanbul, 1940- (Bu ansiklopedi, Türklerle ilgili konulara daha geniş yer ayırmasıyla Avrupalı prototipinden ayrılır; sırayla yayımlanmadığı için fasiküllerin gruplandırılmasında XIII. ciltten günümüze değin belirsizlik vardır).

Jacoby, Henry. *The Bureaucratization of the World*, çev. Eveline L. Kanes, Berkeley-Los Angeles, 1973.

Jones, Ray. *The Nineteenth Century Foreign Office*, Londra, 1971.

Journal de la Chambre de Commerce de Constantinople, İstanbul, 1885-1914; I. Dünya Savaşı'ndan sonra, bir süre olsa da, yayımlanmaya devam etti.

Kaplan, Mehmed ve diğerleri. *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi*, 3 c., İstanbul, 1974-1979.

Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi*, VII, Ankara, 1977.

Karpat, Kemal H. *Ottoman Population, 1830-1914: Demographic and Social Characteristics*, Madison, 1985.

Kaynar, Reşat. *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Ankara, 1954.

Kazamias, Andreas M. *Education and the Quest for Modernity in Turkey*, Chicago, 1966.

Koçu, Reşad Ekrem. *Türk Giyim, Kuşam ve Süsleme Sözlüğü*, Ankara, 1967.

Krikorian, Mesrob K. *Armenians in the Service of the Ottoman Empire, 1860-1908*, Londra, 1977.

Krislov, Samuel. *Representative Bureaucracy*, Englewood Cliffs, New Jersey, 1974.

Kuneralp, Sinan. "Bir Osmanlı Diplomatı, Kostaki Musurus Paşa", *Belleten*, XXXIV (1970), s. 421-35.

——— "The Ministry of Foreign Affairs under the Ottoman Empire and the Turkish Republic", *The Times Survey of Foreign Ministries of the World*, ed. Z. Steiner, Londra, 1982, s. 493-513.

Kunt, I. Metin. *The Sultan's Servants: The Tranformation of Ottoman Provincial Government, 1550-1650*, New York, 1983.

Kuntay, Mithat Cemal. *Namık Kemal Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında*, 3 bölümlük 2 c., İstanbul, 1944-1957.

Kuran, Ercümend. *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasi Faaliyetleri, 1793-1821*, Ankara, 1968.

Kushner, David. *The Rise of Turkish Nationalism, 1876-1908*, Londra, 1977.

Kütükoğlu, Mübahat S. *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri, II (1838-1850)*, İstanbul, 1976.

Lauren, Paul Gordon. *Diplomats and Bureaucrats: The First Institutional Responses to Twentieth-Century Diplomacy in France and Germany*, Stanford, 1976.

Levy, Avigdor. "The Military Policy of Sultan Mahmud II, 1808-1839", Doktora Tezi, Harvard University, 1968.
——— "Military Reform and the Problem of Centralization in the Ottoman Empire in the Eighteenth Century", *Middle Eastern Studies*, XVIII (1982), s. 227-49.
——— "The Officer Corps of Sultan Mahmud II's New Army, 1826-39", *IJMES*, II (1971)(a), s. 21-39.
——— "The Ottoman Ulema and the Military Reforms of Sultan Mahmud II", *Asian and African Studies*, VII (1971)(b), s. 13-39.
Lewis, Bernard, *The Emergence of Modern Turkey*, 2. b., Londra, 1968.
——— *The Jews of Islam*, Princeton, 1984.
——— *The Muslim Discovery of Europe*, New York, 1982.
Mardin, Şerif. *Din ve İdeoloji*, Ankara, 1969(a).
——— *The Genesis of Young Ottoman Thought: A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas*, Princeton, 1962(a).
——— "Historical Determinants of Social Stratification: Social Class and Class Consciousness in Turkey", *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XXII (1968), s. 111-42.
——— *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, 1895-1908*, Ankara, 1964.
——— "Libertarian Movements in the Ottoman Empire, 1878-1895", *Middle East Journal*, XIV (1962)(b), s. 169-82.

——— "Power, Civil Society and Culture in the Ottoman Empire", *Comparative Studies in Society and History*, XI (1969)(b), s. 258-81.
——— "Some Notes on an Early Phase in the Modernization of Communications in Turkey", *Comparative Studies in Society and History*, III (1961), s. 250-71.
——— "Super Westernization in Urban Life in the Ottoman Empire in the Last Quarter of the Nineteenth Century", *Turkey: Geographical and Social Perspectives*'in içinde, ed. Peter Benedict ve diğerleri, Leiden, 1974, s. 403-46.
Mc Carthy, Justin. *Muslims and Minorities: The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire*, New York, 1983.
Mehmet Murat [Mizancı]. *Mansur Bey*, haz. M. Ertuğrul Düzdağ, İstanbul, 1972 (romanın yeni harfli orijinal baskısı *Turfanda mı yoksa Turfa mı* adıyla yapıldı).
Menemencioğlu, Nermin. ed., Fahir İz'in işbirliğiyle, *The Penguin Book of Turkish Verse*, Harmondsworth, Middlesex, İngiltere, 1978.
Miewald, Robert D. *The Bureaucratic State: An Annotated Bibliography*, New York, 1984.
Mizancı Murad. bkz. Mehmet Murat.
Morawitz, C. *Les finances de la Turquie*, Paris, 1902.
Mumcu, Ahmet. *Osmanlı Devletinde Rüşvet (Özellikle Adlî Rüşvet)*, Ankara, 1969.
Mülkiye, sayı: 1-30 (1 Şubat 1324/1909-1 Ağustos 1327/1911), (Mekteb-i Mülkiye Mezunları İttihad ve Taavün Cemiyeti dergisi).

d'Ohsson, Ignatius Mouradgea. *Tableau général de l'Empire othoman,* büyük boylu 3 c. (resimler için bu baskı kullanıldı); küçük boylu 7 c., Paris, 1788-1824 (bu baskıya daha kolay ulaşılabilinir, referanslar için bu baskı kullanıldı).
Okyar, Osman ve Halil İnalcık. ed., *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)-Social and Economic History of Turkey (1071-1920)*, Ankara, 1980.
Ortaylı, İlber. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul, 1983.
——— *Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler (1840-1878)*, Ankara, 1974.
——— *Türkiye İdare Tarihi*, Ankara, 1979.
Ortaylı, İlber ve Tekin Akıllıoğlu. "Le Tanzimat et le modèle français: mimétisme ou adaptation", *L'Empire ottoman, la République de Turquie et la France*'ın içinde, ed. Hâmit Batu ve Jean-Louis Bacqué-Grammont, İstanbul, 1986, s. 197-208.
Osman Nuri. *Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı: Hayat-ı Hususiye ve Siyasiyesi*, 3 c., Ahmed Refik tarafından tamamlandı, İstanbul, 1327/1909.
Owen, Roger. *The Middle East in the World Economy, 1800-1914*, Londra, 1981.
Pakalın, Mehmet Zeki. *Maliye Teşkilâtı Tarihi*, 4 c., Ankara, 1977.
——— *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 3 c., İstanbul, 1946-1953.
——— *Son Sadrâzamlar ve Başvekiller*, İstanbul, 1940-1948.
Pâker, Esat Cemal. *Siyasi Tarihimizde Kırk Yıllık Hariciye Hatıraları*, İstanbul, 1952.
Pamuk, Şevket. "The Decline and Resistance of Ottoman Cotton Textiles, 1820-1913", *Explorations in Economic History*, XXIII (1986), s. 205-25.
——— *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913)*, Ankara, 1984(a).
——— *The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820-1913: Trade, Investment and Production*, Cambridge, 1987.
——— "The Ottoman Empire in the 'Great Depression' of 1873-1896", *Journal of Economic History*, XLIV (1984)(b), s. 107-18.
Petrosyan, Yu. A. *Turetskaya Publitsistika Epokhi Reform v Osmanskoi Imperii: Konets XVIII-Nachalo XX V.)*, Moskova, 1985 (18. yüzyılın sonundan 20. yüzyılın başına toplumsal ve siyasi düşünce).
Pintner, Walter Mc Kenzie ve Don Karl Rowney. ed., *Russian Officialdom: The Bureaucratization of Russian Society from the Seventeenth to the Twentieth Century*, Chapel Hill, 1980.
Quataert, Donald. "Agricultural Trends and Government Policy in Ottoman Anatolia, 1800-1914", *Asian and African Studies*, XV (1981), s. 69-84.
——— "Commercialization of Agriculture in Ottoman Turkey, 1800-1914", *International Journal of Turkish Studies*, 1 (1980), s. 38-55.
——— "The Economic Climate of the 'Young Turk Revolution' in 1908", *Journal of Modern History*, LI (1979)(a), D1147-D1161 (Üniversitenin mikrofilmleri arasında, Ann Arbor, Michigan, sıra no. IJ-00049).
——— "Limited Revolution: The Impact of the Anatolian Railway on Turkish Transportation and the Provisioning of Istanbul, 1890-1908", *Business History Review*, LI (1977), s. 139-60.

——— "Machine Breaking and the Changing Carpet Industry of Western Anatolia, 1860-1908", *Journal of Social History*, XIX (1985-1986), s. 473-89.
——— "The 1908 Young Turk Revolution: Old and New Approaches", *Middle East Studies Association Bulletin*, XIII (1979)(b), s. 22-29.
——— "Ottoman Reform and Agriculture in Anatolia, 1876-1908", Doktora Tezi, University of California, Los Angeles, 1973.
——— *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire, 1881-1908: Reactions to European Economic Penetration*, New York, 1983.
Ramsaur, Ernest Edmondson Jr. *The Young Turks: Prelude to the Revolution of 1908*, Princeton, 1957.
Recaizade Mahmud Ekrem. *Araba Sevdası*, haz. Fazıl Yenisey, İstanbul, 1963.
Rose-Ackerman, Susan. *Corruption: A Study in Political Economy*, New York, 1978.
Röhrborn, Klaus. *Untersuchungen zur osmanischen Verwaltungsgeschichte*, Berlin, 1973.
Runciman, Steven. *The Great Church in Captivity: A Study of the Patriarchate of Constantinople from the Turkish Conquest to the Greek War of Independence*, Cambridge, 1968.
Said Paşa, *Said Paşa'nın Hâtıratı*, 3 bölümlük 2 c., İstanbul, 1328/1910.
Salname (daha sonra, *Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*), 67 c., İstanbul, 1263-1334/1847-1918.

Salname-i Nezaret-i Hariciye (çeşitli başlıklarla), 4 c., İstanbul, 1302, 1306, 1318, 1320/1884-1885, 1888-1889, 1900-1901, 1902-1903.
Shaw, Stanford J. *Between Old and New: The Ottoman Empire under Sultan Selim III, 1789-1807*, Cambridge, Mass., 1971.
——— "The Central Legislative Councils in the Nineteenth Century Ottoman Reform Movement before 1876", *IJMES*, 1 (1970), s. 51-84.
——— "The Nineteenth Century Ottoman Tax Reforms and Revenue System", *IJMES*, VI (1975), s. 421-59.
——— "The Ottoman Census System and Population, 1831-1914", *IJMES*, IX (1978), s. 325-38.
——— "Ottoman Population Movements during the Last Years of the Empire", *Osmanlı Araştırmaları: The Journal of Ottoman Studies*, I (1980), s. 191-205.
——— "The Population of Istanbul in the Nineteenth Century", *Tarih Dergisi*, XXXII (1979), s. 403-26.
Shaw, Stanford J. ve Ezel Kural Shaw. *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, II, Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975*, New York, 1977.
Söylemezoğlu, Galip Kemali. *Hariciye Hizmetinde Otuz Sene* (çeşitli başlıklarla), 4 c., İstanbul, 1949-1955.
Steiner, Zara. *The Foreign Office and Foreign Policy, 1898-1914*, Cambridge, 1969.

Stone, Lawrence. *The Past and the Present*, Boston, 1981.
Suleiman, Ezra. *Elites in French Society*, Princeton, 1978.
——— *Politics, Power and Bureaucracy in France: The Administrative Elite*, Princeton, 1974.
Synvet, A. *Les grecs de l'Empire ottoman: Etude statisque et ethnographique*, İstanbul, 1878.
Şemseddin Sami, bkz. [Fraşeri]. *Kâmûsü'l-Alâm*, 6 c., İstanbul, 1306-1316/1889-1898.
Tanpınar, Ahmet Hamdi. *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, 1967.
——— *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*, İstanbul, 1961.
Toledano, Ehud R. *The Ottoman Slave Trade and its Suppression: 1840-1890*, Princeton, 1982.
——— "Reflections on Themes in Late Ottoman History", *Asian and African Studies*, XX (1986), s. 357-73.
Toprak, Zafer. *Türkiye'de "Milli İktisat" 1908-1918*, Ankara, 1982.
Tunaya, Tarık Zafer. *İslamcılık Cereyanı: İkinci Meşrutiyetin Siyasi Hayatı Boyunca Gelişmesi ve Bugüne Bıraktığı Meseleler*, İstanbul, 1962.
——— *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952*, İstanbul, 1952.
——— *Türkiye'de Siyasal Partiler I: İkinci Meşrutiyet Dönemi, 1908-1918*, İstanbul, 1984.
——— *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, İstanbul, 1960.

Turkish Diplomatic Life in Washington under the Old Regime, by the Wife of a Diplomat, y.y., New York, 1910.
Ülgener, Sabri F. *İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlâk ve Zihniyet Meseleleri*, İstanbul, 1951.
Ülken, Hilmi Ziya. *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul, 1979.
Unat, Faik Reşit. *Hicri Tarihleri Miladi Tarihe Çevirme Kılavuzu*, genişletilmiş 4. b., Ankara, 1974.
——— *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, tamamlayan ve yayımlayan Sıtkı Baykal, Ankara, 1968.
Uşaklıgil, Halid Ziya. *Kırk Yıl*, İstanbul, 1969.
——— *Saray ve Ötesi: Son Hatıralar*, İstanbul, 1965.
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara, 1965.
——— *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara, 1948.
Vámbéry, Ármin (Arminius, Hermann). *Sittenbilder aus dem Morgenlande*, Berlin, 1876.
——— *La Turquie d'aujourd'hui et d'avant quarante ans*, çev. Georges Tirard, Paris, 1898.
Waterbury, John. "Corruption, Political Stability, and Development: Comparative Evidence from Egypt and Morocco", *Government and Opposition*, XI (1976), s. 426-45.
——— "Endemic and Planned Corruption in a Monarchical Regime", *World Politics*, XXV (1973), s. 533-55.

Weber, Max. *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*, ed. Guenther Roth ve Claus Wittich, 2 c., Berkeley-Los Angeles, 1978.

Webster, Sir Charles. *The Foreign Policy of Palmerston, 1830-1841: Britain, the Liberal Movement, and the Eastern Question*, 2 c., New York, 1969.

Wolf, Eric R. *Europe and the People without History*, Berkeley-Los Angeles, 1982.

Wurm, Heidrun. *Der osmanische Historiker Hüseyn b. Ǧa'fer, genannt Hezarfenn, und die Istanbuler Gesellschaft in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts*, Freiburg-im-Breisgau, 1971.

Young, George. *Corps de droit ottoman*, 7 c., Oxford, 1905-1906.

Zilfi, Madeline. "Elite Circulation in the Ottoman Empire: Great Mollas of the Eighteenth Century", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, XXVI (1983), s. 318-64.

——— *The Politics of Piety: The Ottoman Ulema in the Postclassical Age*, Minneapolis, 1988.

Zürcher, Erik Jan. *The Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement, 1905-1926*, Leiden, 1984.

DİZİN

ABD 54, 217, 218, 232, 345
Abdullah Cevdet 241
Abdullah Efendi (Nabulsîzade) 306, 308
Abdullah Niyazi Efendi 198
Abdülaziz (Sultan) 327
Abdülgani Senî [Yurdman] 261
Abdülhak Hâmid 188, 236, 239
Abdülhak Nasuhi Bey 188
Abdülhamid dönemi 97, 101, 112, 116, 123, 145, 164, 167, 176, 220-21, 225-27, 230, 241, 245, 252, 258, 264, 266-67, 269-71, 276, 282, 285-86, 301-02, 329, 346, 359-61, 373
Abdülhamid II (1876-1909), 13, 22-23, 26-27, 32-33, 35, 99, 108, 109, 116-117, 120-21, 187, 204, 207, 212, 215, 236-38, 241, 251, 320, 327-28, 355, 360, 369, 371, 374; despotizmi 268; istibdatı 268; eşitlikçiliği 126; tahta çıkışı 287
Abdülkadir Efendi (yoklamacı) 132
Abdülkadir el-Cezayiri (Mağribi) 192
Abdülmecid I 136; tahta çıkışı, 312
Abdüsselam Bey 90-91, 105, 137, 138, 349
Abro, Sahak 282
âdâb 36-38, 53, 89, 155, 173, 178, 185, 363
adem-i merkeziyetçilik 28, 44, 85, 266-67; mali, 87, 320, 329
Adile Hanım 132-34
Adliye Nezareti 286
Ahmed Ataullah 173
Ahmed Cevdet Paşa 31, 58, 234
Ahmed Fevzi Efendi (Şeyh Fehmi'nin oğlu) 309-310
Ahmed Fevzi Paşa (Kaptan-ı Derya) 74, 76-77
Ahmed Hulusi Paşa 77
Ahmed Midhat 11, 148, 186-87, 202
Ahmed Paşa (Derviş Paşa oğlu) 308-310
Ahmed Rasim 148
Ahmed Rıza 241
Ahmed Tevfik Paşa (Sadrazam) 294
Ahmed Tevfik Paşa (Saraylızade) 236-37
Ahmed Vâsıf Efendi 50, 57
Âkif Paşa 71-83
Âkif-Pertev rekabeti 71-83
alafranga çelebiler 202, 205
Ali Behçet Efendi (şeyh) 72, 194, 199
Ali Ferruh Bey 241
Ali Nizamî Bey 200-208, 223-24
Âli Paşa 228
Alliance Israélite Universelle 150
Almanya 104, 237, 241
Amedî Kalemi 73-74, 254, 274
Anadolu 52, 103-4, 123
Anadoluhisarı 128
Ankara 23, 106
Arnavutluk 123, 136
Askeri Tıbbiye Mektebi 168
askeriye 10, 43, 359
Aşçı Dede İbrahim Halil 16-18, 59, 62, 92, 131, 158-62, 190-200, 223-24, 233, 246-251, 269, 272, 274, 303-314, 320, 329, 347-49, 371, 379
atama sistemi 70
Atatürk, Mustafa Kemal 147, 197
Avusturya 73, 202, 365
âyan 24, 44
Ayn Traz 151
Ayn Tura 150
Ayn Varake 150
Ayşe Molla 131
Ayşe Remziye Hanım 211

Bâb-ı Defteri 56, 59, 65, 69
Bâb-ı Seraskeri 119, 127, 286, 303, 307-11
Bâb-ı Âli 21, 23, 48-51, 56, 59-60, 63-65, 68-69, 71, 74, 79, 85, 115, 127, 147, 198, 209, 214, 226-28, 230, 233, 245, 252-56, 276, 286, 303, 322, 334, 365
Bağdat 50, 52, 265, 335
Bahriye Nezareti 286
Balkanlar 103-104, 108, 123, 280, 286, 308
Balzac, Honore de 1
barem 320
Barkan, Ömer Lütfi 84

Batbie, Anselme 218, 222
batılılaşma 13, 38, 197, 200; edebiyatta, 186
Bayezid Külliyesi 365
Bedii Nuri el-Husrî 264-67
Behiye Hanım (Aşçı Dede'nin ilk karısı) 129-30
Bekaa Vadisi 306
el-Bekri, Mustafa 306
Bentham, Jeremy 216, 221
Berkes, Niyazi 35
Berlin 214, 244, 277, 283
Beşir Ağa 130-31, 137, 193
Beyazıt Camii 191
Bismarck, Otto von 245
Blacque Bey, Edouard 283
Bosna 234, 307
Braudel, Fernand 18, 84
Brest-Litovsk Antlaşması 214, 223
Brüksel 170, 243, 335
Bulgaristan 104, 277
Bursa 106, 271
bürokrasi 2, 230; tartışmaları, 3
Büyükada 202-03

el-Câhiz 36
caize 86
Cemal Bey 247
Cemaleddin Afgani 190
Cevad Paşa 309
ceza 329-346
Churchill olayı 76
Cizvitler 151
cizye 32-33
cursus honorum 68

Çankaya, Ali 120, 123, 167, 271-72, 378
çubukçu 60-61

d'Ohsson, Ignatius Mouradgea 59-60, 69, 83
Dadyan Paşa, Artin 368
Dahiliye Nezareti 115, 119-20, 125, 167, 286; sicill-i ahval 22
daire reisi 293
daireler 225-231
darü'l-harp 222
darü'l-İslam 197, 222
darü'l-maarif 163
Darülfünun 142, 166, 169, 184, 369
Darüşşafaka 166
Davud Efendi (tercüman) 101
Defter-i Hakanî 85
derdest torbası 62
Derviş Paşa 133, 135-38, 304-313, 349
derviş tekkeleri 174
devlet okulları 140-148, 171
Dilber Hanım (Aşçı Dede'nin üçüncü karısı) 131-35, 310
Dilberyâr 131, 310-11
dini öğrenim 173-75
diplomatlar 12, 235-246
dirlik 6, 85
Divan-ı Hümayun 61, 63, 65, 69, 71, 73, 101; kalemi, 57, 73, 85, 198, 274, 278
Diyarbakır 103
Doğu Akdeniz 182
Doğu Anadolu 105, 182
Donanma-yı Hümayun 46
Dünya Savaşı I 29, 124-26, 214, 252, 260, 268, 345, 348-49, 358
Düstur 178
Düyun-ı Umumiye İdaresi 29, 349, 234, 287, 325, 348

Ebüzziya Tevfik 79-80, 186-87
ecnebi okulları 152, 164, 169
Ecole libre des sciences politiques 164, 268
Edirne 77-79, 81, 194, 249, 312
Edward VII 236
Eflak-Boğdan 47
eğitim 53-58; reformu 369
Eğriboz 157
Emeviye Camii 248
Emin (Pertev Paşa kardeşi) 74, 77-78, 364
Emin Paşa (Çirmen mutasarrıfı) 78
Emine Molla (Aşçı Dede'nin büyükannesi) 129-30, 137
erkân-ı erbaa 45
Ermeni memurlar 95, 97, 100-01, 168, 181
Ersoy, Mehmed Akif 190, 366
Erzincan 129, 133, 192-94, 304
Erzurum 103, 252, 304
Esad Ağa (berber) 131-32
eşitlikçilik 26, 30-35, 38-39, 42, 92, 329-46, 350, 369
Eşkenazi cemaati 96
Evkaf Nezareti 253
evrak takibi 232-234, 239
Eyalât-ı Mümtaze Kalemi 256

falaka 55
Fener Rum Erkek Lisesi 149
Fenerli Rumlar 46, 75, 142, 364
Filistin 123, 162
Fransa 43, 104, 220, 241, 268, 365
Fuad Paşa 147, 242, 247, 252, 294

Galatasaray Lisesi 166, 169, 205, 368
Galib Bey 250
Galib Paşa 72, 74
gayrimüslimler 32-33, 35, 42, 46, 95, 97, 99, 102, 183, 104-05, 176, 188, 273; okulları 160
Geertz, Clifford 17
geldi gitti tahtası 55

gelenekçi Müslümanlar 16, 97, 99, 101, 105, 153, 177, 165, 171-73, 179-80, 183, 188, 198, 273
Genç Osmanlılar 38, 79, 187-189, 353-361, 366
Genç, Mehmet 80
Gilsenan, Michael 195
Gökalp, Ziya 174
Gülhane Hatt-ı Hümayunu 26, 32, 83, 223
Gümrük Muhafızlığı 286
Güney Afrika 173

hacegân 51, 61, 68, 70
Hacı Ali Bey (baş mabeynci) 310
Hacı Mehmed Ağa (aşçı) 132
Hadice Hanım (Aşçı Dede'nin ikinci karısı) 134-35, 310
Halep 50
Halet Paşa 305, 307
Halid Paşa (Damat, Derviş Paşa'nın oğlu) 310
Halidiye Tekkesi 194
Halil Ağa (Kastamonulu) 128
Halil Efendi 304
Halil Rifat Paşa 80-81
Hamide Hanım (Aşçı Dede'nin ilk karısı) 132-33
hanehalkı 25, 43, 48, 92, 86
Harbiye Nezareti 18, 190, 198, 233, 248
Harem-i Hümayun 310
Hariciye memurları 92-117, 171-76, 180, 182, 189, 336-346, 381-87; görev yerleri, 274-297
Hariciye Nezareti 12-13, 16, 19, 23-24, 33, 92, 95, 99, 103-04, 107, 108, 112, 115-17, 120, 122, 125, 127, 154, 166, 175-78, 182-83, 188, 198, 209, 240, 242, 272-73, 322, 340-46, 374-82. Ayrıca bkz. sicill-i ahvaller
Harput 308
Hasan Ağa (Bolulu) 129-30,132
Hasan Hüsameddin (Aşçı Dede'nin oğlu) 132, 136
Hazine-i Hassa 33, 328
Heidborn, A. 232-34, 246
Henri IV (Fransa Kralı) 216
Heyet-i Sıhhiye 209
Heyet-i Âyan 287, 323
Hıristiyan Araplar 95-96,98,101,105-07,155,168,178-79,181
Hicaz 71
hil'at 70
Hisar, Abdülhak Şinasi 190, 202, 223
hizmet bedeli sistemi 83-88, 315-329, 332, 346, 364, 370
Hukuk Mektebi 166, 209, 215
Hünkâr İskelesi Antlaşması 73, 77

Hüseyin Ağa (Ali Nizamî Bey'in uşağı) 205-207
Hüseyin Paşa (Erkân-ı Harp reisi) 81
Hüsrev Paşa 74, 80-82, 110, 364

Ibsen, Henrik 207
Irak 104, 143, 265
Islahat Fermanı (1856) 26, 32-33, 93, 114, 151

İbnü'l-Arabi 192, 197
İbrahim Edhem Paşa 110
İbrahim Hakkı Paşa 190, 208-24, 245, 249, 252, 254, 257-58, 265, 267-68, 276, 294, 369
İbrahim Müteferrika 57
icma 199
idadi 142, 161-164
İdare-i Vilâyat Kanunu 263, 265, 267
İkbal, Muhammed 197
ilmiye 33, 113
İmamzade Mehmed Esad Efendi 159
İnal, İbnülemin Mahmud Kemal 12, 19, 187, 211, 223, 229, 246, 251-258, 269, 378
İngiliz-Osmanlı Ticaret Antlaşması 28
İngiltere 30, 220, 245, 365
inşa 175
İntihâb-ı Küttâb-ı Askeriye Komisyonu 307, 309-10
iptidai 140
irade-i seniye 27, 373
İran 23, 280
irfan 47, 146
İslamcılık 189
İspanya 51, 57, 220
İstanbul 21, 24, 35, 51-52, 56, 59, 71, 84, 86, 96, 104-05, 122, 250-252, 258, 265, 271, 336-346; nüfusu, 120
İstanbul Kız Koleji 150
istanbulin 227
İstişare Odası 172, 210, 274, 277, 281-83, 368
İttihat ve Terakki 8, 212, 269, 360
İzmir 103, 271
İzzet Fuad Paşa (Keçecizade) 242, 323
İzzet Paşa 243, 307

Jacoby, Henry 3
Jolivard, M. 240
Jön Türkler 8, 13, 34-35, 38, 120, 188-89, 258, 329, 359-61, 366; Devrimi, 12, 23, 34, 90, 126, 166, 232, 256, 312, 344, 358, 368-69, 372, 376, 378, 382; dönemi, 116, 124

kaftan ağaları 60
kâğıd haffaflığı 229, 326
kâğıt para 29, 321, 354, 384

kahveci 60-61, 232
kalem efendisi 21, 26, 37, 87
kalemiye 13, 19-39
kalfa 55, 68
Kandilli 127, 131-32, 134, 136, 158, 310
Kant, lmmanuel 216
Kanun-ı Esasi 120, 220, 257, 259, 266
Kapalıçarşı 365
kapıcılar 60
Karadeniz 280
Karakaşyan, Rupen 145, 166
karakulaklar 60
Karatodori, Etienne (Etyen) 243
Karay cemaati 96
Kars 50, 214
Kastamonu 129
Kâtip Çelebi 36
kâtipler 13, 22-25, 38, 86, 37, 51, 56, 62, 225-26, 239, 245
Kefe 50
Keramet Bahçesi 191-200, 223
Kıbrıs 122
Kırım 50, 71, 203; Savaşı 32, 136, 146, 176, 226, 282, 289, 304, 317, 320, 322
kırtasiyecilik 232
kilerci 60, 232
kisedar 61
kitabet 153, 155, 177, 377
Konya 106, 121
kölelik 24, 108
Krupp 244
kulluk 24-25
Küçük Kaynarca Antlaşması 57
kültürel ikilik 35-39, 53, 139, 183, 185, 223

Lahey 367
lala 54
Le Roy Ladurie, Emmanuel 18
Levantenler 96
Libya 213, 221
Liverpool 335
Loğofet Bey (Logothete Aristarchi) 80
lonca 44, 46-47, 52, 68, 92, 136, 228, 363
Londra 214, 240, 277
Lûtfi Efendi (vakanüvis) 147, 319
Lübnan 104, 123, 150
Lvov 170

Maarif Nezareti 24, 140-41, 286
Maarif-i Umumiye Nizamnamesi 1869, 151, 154
maaş 68, 85; istatistikleri, 316, 330, 336-358, 380-87; kesintileri, 324, 344; sistemi 25, 29, 84, 87-88, 225; sistemi, 315-24
Mabeyn 79, 236, 245, 335, 364; kâtibi 236
Machiavelli, Niccolo 43
Madrid 240
Mahmud II 25, 74-75, 81, 140
Mahrec-i Aklâm 144, 163, 174, 208
Makedonya 104, 162
Maliye Nezareti 286, 353, 365
Mallein 222
Malta 173
Mamuretü'l-Aziz (Elazığ) 106
Mansur Bey 230-231, 255
Mardin 202
Mardin, Şerif 30, 20
Maruniler 150
Matbaa-i Amire 57
Matbuât-ı Hariciye Kalemi 367
Mecelle 31, 145, 210, 222
Meclis-i Mebusan 120, 176, 213
Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye 226-229
Meclis-i Vükela 211, 286
Meclis-i Âyan 120
Mecmua-i Ebüzziya 186
medrese 56, 140, 154; sistemi 152
Mehmed Ali Ağa (Aşçı Dede'nin babası) 128, 130, 132
Mehmed Ali Paşa (Kavalalı) 28, 80
Mehmed Emin Rauf Paşa 74
Mehmed Erşed Bey 172
Mehmed Murad (Mizancı) 11, 167, 230-31, 243, 255-58, 268-69, 281, 367
Mehmed Nuri Bey 237
Mehmed Paşa (Kıbrıslı) 241
Mehmed Raşid 57
Mehmed Rifat Paşa 294
Mehmed Rüşdî Paşa (mütercim) 233
Mehmed Tahir Münif Paşa 186, 188
Mehmed Vehbi 308-09
Mekteb-i Harbiye 168
Mekteb-i Maarif-i Adliye 142, 163
Mekteb-i Mülkiye Mezunları İttihad ve Teavün Cemiyeti 259
Mekteb-i Mülkiye, bkz. Mülkiye Mektebi
Mekteb-i Osmani (Paris) 168
Mekteb-i Sultani, bkz. Galatasaray Lisesi
Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane 151, 166
Mekteb-i Ulûm-ı Edebiyat 142, 146, 158
mektubcu 232
Mektubî-i Hariciye Kalemi 226, 228, 274, 277-78, 300, 365-368
Mektubî-i Sadr-ı Âli 274, 323
Memurin-i Mülkiye Komisyonu 27, 245, 368
Memurin-i Mülkiye Terakki ve Tekaüd Kararnamesi 26, 316
merkeziyetçilik 21, 28-29, 140
meslek okulları 162, 164-69
Mevlânâ Celaleddin Rumî 192-93
Mevlânâ Halid 306
Mısır 23, 28, 72, 74; işgali, 57

milliyetçilik 92-93, 249, 370; Arap, 34, 124, 268; Ermeni, 34; Türk, 34-35, 124
Misak, Yusuf (Hovsep Misakyan) 367
misyoner okulları 166
Mizancı Murad, bkz. Mehmed Murad
modernist Müslümanlar 16, 97, 99, 104, 153, 165, 173, 176, 183, 188, 273
Montesquieu 216
Mostar 234
muafiyet vergisi 33
Muhammed Hânî (Şeyh) 192
Muhammed Reşid Rıza 197
Muhammed Rıza Şah 23
Muhasebat-ı Umumiye Dairesi 249
Mustafa Fehmi Efendi (Şeyh) 133, 194, 196, 199, 304-306
Mustafa Mazhar Paşa 74
Mustafa Reşid Paşa 30, 75, 77, 247, 292
Musurus Paşa, İstefanaki 238, 240
Musurus, Kostaki 238
Mülkiye 168, 258, 262, 269, 333, 371; yazarları 265-70
mülkiye 4, 6, 13-14, 16, 19-39, 77, 91, 112-13, 139, 182, 201, 226, 294, 346; memurları 6-7, 10-14, 18-22, 24-26, 30, 38-39, 45, 175,183, 189, 225, 269-71, 303, 345, 361, 369
Mülkiye Mektebi 92, 120-22, 125, 144, 152, 164, 167, 178, 183,187, 209-10, 213, 258, 268, 369
mümeyyiz 61, 64, 230, 293
müzakereci 161

el-Nabulsî, Abdülgani 306
Nafi Molla Efendi (Maliye müfettişi) 129
Nakşibendi tarikatı 72, 174, 194; ayini, 249
Namık Kemal 79-80, 174, 188-89, 366, 378
Nâsır, Cemal 23
neopatrimonyalizm 23, 328
Nihad Paşa (Seweryn Bilinski) 171, 289
Nişantaşı 211
Northcote-Travelyan raporu 3, 7

oryantalizm 17
Osman Faiz Bey 309
Osmanlı-Rus Savaşı (1877-1878) 29, 34, 99, 151, 162, 354
Osmanlı-Yunan Savaşı (1897) 342, 358
Osmanlıcılık 34

ödül 329-346

Pâker, Esat Cemal 238-40, 281
Paris 170, 277
patrimonyal bürokrasi 6, 13; devlet 25, 91; monarşi, 5, 8; hanehalkı 46-47, 52, 68, 91, 363
patrimonyalizm 8, 84, 259, 328, 371
personel nizamnameleri 271; politikası 22-27, 51, 225, 303, 316; evrimi, 271
Pertev Paşa 72-76, 199, 364, 369; düşüşü, 71
Polonya 104
Ponsonby, John 72-75, 81
Prusya 365
Punch 242

Raşid Efendi 307
reaya bkz. yönetilen sınıf
Recaizade Mahmud Ekrem 11, 167
redingot 227
reform 8, 20, 32, 39, 92; çağı, 5, 30, 37-38, 48, 84, 88, 139,319; mali, 38
reisü'l-küttab 48-53, 69, 73, 88, 91, 103, 111-114
Rıfai tekkesi 193
Rıza Paşa 310-11, 313
Robert Kolej 150, 169
Roentgen 244
Roma 170, 210, 212
Rumlar 95, 97, 168, 149, 100-01, 155, 170-71, 176, 178, 181
Rusya 23, 51, 73-74, 76, 286
ruznamçe 304, 307
Rüstem Paşa 241
rüşdiye 83, 142, 155-161
rütbe-i sani sınıf-ı sanisi 249
rütbe-i ulâ sınıf-ı sânisi 127, 366
Rüus Kalemi 63

Sadaret Mektubî Odası 257
Sadık Rifat Paşa 75
Sadi 161
Sadullah Paşa 185, 188, 196-197, 238
Said Paşa (Damad-ı şehriyari) 80
Said Paşa (Küçük) 162, 210, 227, 246, 251-258, 269, 274
Saint Pierre, Abbé de 216
Saint-Joseph Üniversitesi (Lübnan) 151
Salih Efendi (Aşçı Dede'nin oğlu) 132, 136, 308
Salih Paşa 130
salname 119, 126
Samipaşazade Sezai 188, 240
sefaretler 235-246
Selim Fâris 241
Selim III 37, 58, 72, 75, 81, 84, 89, 227, 246
serkalfa 61
seyfiye 113
sıbyan mektebleri 140, 157, 161
sicill-i ahval 15, 19, 26-27, 91, 95-96, 177, 181-82, 136, 188, 319, 323, 329-30, 332-35, 344, 373-85; dairesi 15, 37; so-

ru formu, 110, 153, 171, 305, 313; (Hariciye Nezareti) 9, 22, 35, 93, 97, 99, 119, 123, 127, 173-74, 187, 200, 272-74, 365
Siirt 308
Sivas 106
Söylemezoğlu, Galip Kemalî 281
Spiro Efendi 240
St. Petersburg 50, 277
Suad Hanım (İbrahim Hakkı Paşa'nın karısı) 211
sufilik 249
Suriye 104, 106, 123, 136, 143, 150, 306-07, 310
Suriye Protestan Koleji 151
Sükûtî, İshak 241
sütkardeşlik 136-37

şakird 56, 61-65, 68, 86, 285, 364
Şam 135, 192, 194, 247, 249-50, 307
Şefkatî Efendi 254
Şehzade Ahmed Efendi 310
Şehzadebaşı 130
Şemseddin Tebrizî 195
şeriat 6, 31, 35, 42, 45, 222
Şura-yı Devlet 90-91, 115, 120, 286-87, 291, 294

tabur kâtipleri 249
tahıl fiyat ortalaması 350-358, 393-95
Tahran 251
Tahrirat-ı Hariciye Kalemi 209, 237, 280-83, 301, 366-368
Tahrirât-ı Hariciye Odası 274
tahsisat 85, 88; usulü 25, 28, 87
Taksim 211
Tanpınar, Ahmet Hamdi 105, 138, 349
Tanzimat 12, 31, 35, 46, 73, 80, 93, 213, 247, 281, 329, 352, 381-82; dönemi, 101, 200, 245; eşitlikçiliği, 99, 101,126, 361, 151, 284, 302, 313; sadrazamları 229; seçkinleri, 281, 287
tarikatlar 46-47, 92, 136, 187
tasavvuf 191-200, 247-48, 303-05
tebyiz 233, 255
tekaüd sandığı 26
tensikat 23, 274, 344, 369, 376, 378, 382
Tepebaşı 211
Tercüman-ı Ahval 186, 188
Tercüme Odası 208, 278, 280-81, 301, 323, 354, 367-368
terfi 58, 233, 255
tevcihat 86
tımar 84-85
Ticaret Mektebi 209
Ticaret Odası 349

tophane 69
Tophane-i Âmire 286
toplumsal hareketlendirme 117, 124
Trablusgarp Savaşı 213
Trafalgar Meydanı 228
Troçki, Leon 214
Tûba ağacı kuramı 141
Tunalı Hilmi 241
Tunus 90
Türkiye Cumhuriyeti 219, 265
ulema 36, 39, 92, 146, 221

Umur-ı Hukukiye-i Muhtelite 276, 278-79, 282-83
Umur-ı Mülkiye Nazırlığı 71, 73
Umur-ı Şehbenderî 276, 278-79, 282-83
Umur-ı Ticariye 276, 278-79, 282-83
Uşaklıgil, Halid Ziya 149, 161, 231

vakanüvis 50-51
Vámbéry, Armin 226-31, 258, 269
Van 50, 103
Vassaf (Pertev Paşa'nın damadı) 74, 76-78, 364, 369
vezir kethüdası 69
Viyana 277
Vogorides, İstefanaki (Sisam Beyi) 75

Wagner 214, 224
Washington 241
Weber, Max 2, 6-8

Yahudiler 95, 96, 98, 101, 155, 179
Yahya Karaca Paşa 289
Yahya Peygamber Türbesi 248
Yaş Antlaşması 57
Yaşar Kemal 267
Yaver Paşa 247, 308
yaz boz tahtası 55
yaz sil kâğıtları 55
Yemen 213, 260
Yeniçeri ocağı 84; -nın kaldırılması, 81, 227
yerel idare 291
Yıldız Sarayı 236, 240
Yirmisekiz Mehmed Çelebi 36
Yozgat 73
yönetici sınıf 24-25, 41, 43, 45, 52, 87, 92, 94, 113, 184
yönetilen sınıf 43, 45, 92
Yunan Bağımsızlık Savaşı 100, 108
Yusuf Agâh (Çapanzade) 188
Yusuf Kâmil Paşa 229, 251, 256
yüksekokullar 164-169

zimmilik 42
Ziştovi Antlaşması 57
Ziya Paşa 159-60, 366

Osmanlı İmparatorluğu'nda, 18. yüzyıl ortalarından Cumhuriyet'e kadar geçen süre reformlar dönemidir. Carter V. Findley idari reformları, Osmanlı mülkiye memurlarının toplumsal tarihi açısından inceliyor. Nezaretler ve diğer dairelerdeki "sicill-i ahval"lerden yola çıkarak memurların kökenlerine iniyor. Elinizdeki kitap, modernleşme çabaları içerisinde, geleneksel kalemiyenin mülkiyeye, kalem efendisinin mülkiye memuruna doğru geçirdiği evrimin öyküsü.

Teknik ayrıntıların ve nicel çözümlemelerin metnin içine ustaca yerleştirildiği, Aşçı Dede'nin "Keramet Bahçesi"nden Ali Nizami Bey'in köşküne yolculukların yapıldığı bu incelemeden kurmacaların verdiği edebi hazzı da alacaksınız.

TARİH VAKFI

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

www.tarihvakfi.org.tr

